

**Časopis za sodelovanje humanističnih
in naravoslovnih ved, za psihologijo
in filozofijo**

**Razredni, idejni in moralni aspekti
krize in stabilizacije**

Šetinc, Rus, Knez, Jogan, Majer, Kavčič, Šter,
Marinc

Razvojna psihologija

Beilin, Kinst-Gnamuš, Piciga, Trebješanin,
Janakov, Hojnik, Magajna, Horvat, Winter,
Zupančič, Cugmas, Jaušovec

Psihološke razprave

Lamovec, Jaušovec, Bucik, Gruden, Pečar

**Estetske, filozofske in druge
razprave**

Kreft, Muhovič, Damjanovič, Potrč,
Kampinen, Jerman, Sòkolovič, Kosovel,
Velkavrh, Novak, Židan, Pediček

Anthropos

UDK 3

Leto 1987, številka I-II

Anthropos

70 1147/89

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, Janez Gregorač, dr. Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cveta Mlakar, dr. Janek Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), **dr. Milica Bergant** (pedagogika), **Zvonko Cajnko** (sociologija), **Gabi Čacinovič-Vogrinič** (psihologija), **dr. Ludvik Čarni** (sociologija), **dr. France Černe** (ekonomija), **dr. Frane Jerman** (filozofija), **dr. Stane Južnič** (politologija), **dr. Valentin Kalan** (filozofija), **dr. Boris Majer** (filozofija), **dr. Vid Pečjak** (psihologija), **dr. Vojan Rus** (filozofija), **Stane Saksida** (sociologija), **dr. Fran Zwitter** (zgodovina)

Odgovorni urednik: dr. Janek Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tajnica uredništva: mag. Irena Gantar-Godina

Lektor: Mihael Hvastja

Časopis ima 4–6 številke letno. Rokopisov ne vračamo

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12
Telefon 332-611, int. 319

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite na tekoči račun 50100-678-46236

Letna naročnina za posameznike 3.000.– din, za delovne organizacije 3.600.– din
Cena enojne številke 600.– din, dvojne številke 1.200.– din.

Stack in tisk: ČGP »DELO«, Ljubljana

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s finančno podporo Kulturne skupnosti Slovenije, Raziskovalne skupnosti Slovenije in Izobraževalne skupnosti Slovenije

Anthropos

**Razredni, idejni in moralni aspekti
krize in stabilizacije**

Razvojna psihologija

**Estetske, filozofske in družboslovne
razprave**

- 5–36 I. RAZREDNI, IDEJNI IN MORALNI ASPEKTI KRIZE IN STABILIZACIJE
(Franc Šetinc, Vojan Rus, Jože Knez, Savin Jogan, Boris Majer, Bogdan Kavčič, Jože Šter, Andrej Marinc)

II. RAZVOJNA PSIHOLOGIJA

- 39–41 Ludvik Horvat: Uvod
42–62 Harry Beilin: Sodobni trendi v raziskovanju kognitivnega razvoja: S perspektive nove sinteze
63–77 Olga Kunst Gnamuš: Jezikovno-simbolične operacije kot dejavnik razumevanja besedil
78–104 Darja Piciga: Primitivna otroška prepričanja o realnosti in kavzalnosti (Pregled psiholoških raziskav)
105–115 Darja Piciga: Logično-matematične operacije kot cilj in kot sredstvo razvijanja kavzalnosti
116–124 Žarko Trebješanin: Racionalno jedro verovanja v magično delovanje besed
125–144 Mojca Winter: Nastajanje in razvoj formalno logičnih operacij v razvoju otrokovega mišljenja
145–152 Ida Hojnik-Darja Piciga: Empirična primerjava različnih pristopov v proučevanju razumevanja realnosti pri predšolskih otrocih
153–165 Lidija Magajna: Hemisferična specializacija funkcije in kognitivni razvoj
166–178 Ludvik Horvat: Vprašalnik o vedenjskih reakcijah otroka
179–189 Maja Župančič: Socio-kulturna pogojenost vrednostnih sodb pri mladostnikih
190–192 Blagoja Janakov: Samozavedanje in antropološki besednjak
193–208 Ida Hojnik: Intrageneracijska in intergeneracijska mobilnost
209–214 Zlatka Čugmas: Odkrivanje razlik med spoloma v zgodnjem psihičnem razvoju
215–220 Norbert Jaušovec: Pojemovna struktura v ustvarjalnem procesu

III. PSIHOLŠKE RAZPRAVE

- 223–236 Tanja Lamovec: Faktorji samospoštovanja
237–249 Norbert Jaušovec: Razlike v procesu reševanja dobro in slabo definiranih problemov za področje literature
250–259 Tine Bucik: Metodološki problemi selekcijskega postopka ob vpisu na študij psihologije
260–265 Demeter Gruden: Nevrotična delinkvenca
266–280 Janez Pečar: Poboljševanje vedenja ali (in) zdravljenje

IV. ESTETSKE RAZPRAVE

- 283–288 Lev Kreft: Soobstoj avantgard
289–320 Jožef Muhovič: Likovna logika kot nepogrešljiv integralni del likovnoumetniške ustvarjalnosti

V. FILOZOFSKE, DRUŽBOSLOVNE IN DRUGE RAZPRAVE

- 323–331 Milan Damjanović: Razlok Lukacezeve misli
332–338 Matjaž Potrč: O pomenu
339–351 Olga Kunst-Gnamuš: Premestitev besedila površinskostrukturne na globinskostrukturno raven
352–360 Matti Kampinen: O kognitivnih sistemih
361–367 Igor Jerman: Nekateri filozofski metodološki problemi organicistične biologije
368–387 Džemal Sokolović: Socializem in kapital
388–392 Ivan Kosovel: Status absurda, vere in religioznega doživetja
393–420 Peter Velkavrh: Pragmatizem, formalna pragmatika in teorija akcija

VI. VZGOJA IN IZOBRAŽEVANJE

- 423–432 Bogomir Novak: Vprašanje poučevanja filozofije na srednji soli
433–443 Alojzija Židan: Vloga informiranja v procesu oblikovanja socialnih vrednot in stališč
444–450 Franc Pediček: Kaj ni in kaj je obča pedagogika

VII. OCENE IN POROČILA

- 453–455 Refleksija ob novi Potrčevi knjigi (M. Švajncer)
456–462 O analizi in deskripciji jezika (Ob knjigi M. Potrča »Zapis in govornica«) (A. Ule)

VIII. POVZETKI

Razredni, idejni in moralni aspekti krize in stabilizacije

Objavljamo redigirane diskusijske prispevke na naslovno temo, ki so bili podani na 24. razširjeni seji Komisije CK ZK Slovenije za idejno in teoretično delo dne 10. 1. 1986. Izpuščene so organizacijsko tehnične podrobnosti, vsa vsebina prispevkov pa je ostala nespremenjena.

FRANC ŠETINC

Dovolite, da začnem s 24. sejo komisije CK ZKS za idejno in teoretično delo v zvezi komunistov.

Na seji bomo razpravljali o problematiki strukture delavskega razreda in članstva zveze komunistov. Podlaga za razpravo je študija dr. Vojana Rusa: Tendence in spremembe v strukturi delavskega razreda in članstva zveze komunistov ter temeljni razredni, idejni in moralnopolitični aspekti krize, stabilizacije in vloge zveze komunistov. O tem je bilo že več razprav. Tudi v okviru komisije. Mislim, da bo tudi današnja razprava dela tehten prispevek k temu avtorskemu prispevku dr. Vojana Rusa.

Uvod bo imel avtor sam.

VOJAN RUS

Ta uvodna beseda bo poskušala premostiti zadnjo in sedanjo razpravo. Ker je zadnjič dotaknjeno in razjasnjeno več novih vprašanj, bom tu podal samo nekaj novih fragmentov, ki bodo kombinacija nekaj tez iz materiala in nekaj improvizacij. Skoraj vse prejšnje kritike in predloge sem upošteval v tem novem materialu, ki ste ga dobili. V še obširnejši obliki pa so porabljeni v prilogi.

Posebej se moram zahvaliti tovarišu Kraigherju. Njegovi nasveti, kritike in pripombe so bistveno vplivali na vsebino in strukturo tega materiala. Pomemben prispevek so bile tudi kritike in nasveti vseh drugih tovarišev. V kolikor so še pomanjkljivosti, gredo na moj račun. Tudi na predloženi novi material sem dobil utemeljene in precizne pripombe tovariša Kraigherja in ga bom s tem lahko še izboljšal, kot tudi z današnjo razpravo.

Pred sestankom sem pregledal tudi Kritično analizo delovanja političnega sistema, ves material 22. seje CK ZKJ, material seje CK ZK Slovenije o opiranju na lastne moči in druge materiale. Prepričan sem, da je med vsemi temi materiali in predloženim materialom temeljna skladnost, da pa ima ta material svoje mesto, ker je podrobneje obdelal en vidik celote, katerega pomen trenutno še raste.

Ni greh, če se vsakemu piscu zdi njegova tema pomembna. Vendar se mi zdi, da je vprašanje sedanje razredno-slojevne strukture jugoslovanske družbe in zlasti delavskega razreda Jugoslavije prav sedaj tudi objektivno posebno pomembno, ker

je najožje povezano z bitko za stabilizacijo in da mora zato priti do izraza na vseh kongresih, ki so pred nami.

Zdi se mi, da je povsem dozorela potreba in možnost, da zveza komunistov stopi, kot je že večkrat poudaril tovariš Kraigher, na čelo širokega, zavestnega in dolgoročnega jugoslovanskega gibanja za uresničevanje programa stabilizacije. Verjetno smo s takim gibanjem že v veliki zamudi in je zato še toliko bolj nujno. Je pa sedaj to gibanje tudi povsem realno možno, ker so bila v vodstvu Zveze komunistov Jugoslavije na srečo še pred kongresi razčiščena nekatera temeljna vprašanja.

Ker pa se bo omenjeno gibanje razvijalo v veliko bolj zapletenih družbenih pogojih kot vse naše dosedanje bitke, nam je bolj kot kdaj nujna precizna analiza posebne razredno-slojevne strukture Jugoslavije. Taka precizna analiza ni potreba samo vodstvom zveze komunistov, ampak vsaki osnovni enoti zveze komunistov, SZDL, sindikata in mladine, saj bo *težišče* naše bitke prav v *osnovnih* družbenih enotah.

Le-te se bodo morale v najkrajšem času usposobiti, da precizno razredno-slojevno analizo svojega okolja povežejo s svojimi konkretnimi razvojnimi cilji in s tehnološko-gospodarskimi merili najbolj razvitih dežel. Taka širša analiza naše razredne strukture je zato osnova gibanja za stabilizacijo v vsakem okolju, saj mora to gibanje zbrati vse družbene sile, ki so mu sposobne kaj doprinesti in se ločiti od vseh konzervativnih sil. Ta analiza in to gibanje pa so zelo zahtevni, ker so slojevne strukture v vsej Jugoslaviji zgodovinsko zelo posebne in zelo zapletene, ker se precej razlikujejo od okolja do okolja, in ker so zelo heterogene.

V primerjavi s kapitalističnimi deželami, z etatizmom in administrativnim socializmom so pri nas vsi sloji, pa tudi številne profesije in slojevni aglomerati (na primer kmetje), znotraj sebe zelo različni, zelo heterogeni. Vedno so tudi v sebi nasprotni, če se držimo doslednih vsebinskih razrednoslojevnih meril: deležev v dohodku in bogastvu, v materialnem standardu; deležev v družbenem vplivu in moči; glede vloge v družbeni proizvodnji in v funkcioniranju družbe; glede dajanj družbi in sprejemanj od nje; glede političnega delovanja in duhovne ter moralne usmerjenosti. Zaradi te notranje različnosti posameznih slojev in celo profesij (posebno pa še agregatov), so v naši razredno-slojevni strukturi tudi odnosi med sloji manj jasno, manj enoznačno in manj enosmerno določeni in manj jasno protistavljeni, konfrontirani; so manj jasno nadrejeni in podrejeni in manj jasno povezani v zavezniške aglomerate kot je to običajno v drugih deželah.

Zato se pri nas medslojevni prepleti in možna razredna medslojevna zavezništva precej razlikujejo od razredno-slojevnih kombinacij drugje v svetu. Drugje v svetu pogosto velja, na primer, da tvorijo upravljalska struktura, politokracija, birokracija in tehnokracija, managerji in višja, zlasti tehnična inteligenca, enotno razredno-slojevno koalicijo s kapitalisti (na primer srednji sloj v ZDA skupaj z drugimi višjimi sloji in razredi). Pri nas so pa razni delci slojev veliko bolj razdrobljeni, bolj pomešani ter manj hierarhični.

Gibanje za stabilizacijo seveda ne bo samo ugotavljalo slojevne mozaike, ki so različni od okolja do okolja, ampak zlasti zaostriло vprašanje: kaj deli delavskega razreda in drugih slojev lahko store za stabilizacijske cilje in predvsem, kako se ti deli morajo spremeniti.

Sedaj bi pa prešel na nekatera konkretna vprašanja, ki so prisotna v materialu in ki jih bom podal – kot sem rekel – samo na fragmentarni način.

Najprej bi se dotaknil vprašanja odnosa *delavskega razreda in moderne tehnike*. Med vprašanji, ki so v sedanjem materialu bolj določeno nakazana, je tudi odnos med razvojem delavskega razreda in novo tehniko, tehnologijo. Nedvomno je bistvena sestavina napredka jugoslovanskega delavskega razreda njegovo povezovanje z novo tehniko, ki je še bolj nujno, ker tudi tu močno zaostajamo. Vendar je verjetno zgrešeno – zlasti ko ocenjujemo bodočo vlogo zveze komunistov in subjektivnih sil – tehnokratsko racionalistično mnenje, da je nova tehnika edini in absolutni vzrok napredka, ki bo sam zagotovo in močno porajal samoupravljanje, ustvarjalnost, kulturo in humane odnose kot svoje mrtve posledice.

Konkretne oblike in postopnosti v uvajanju sodobne tehnologije, predvidene v Dolgoročnem programu, so nujne za prestrukturiranje jugoslovanskega razreda in njegove ekonomske osnove v smeri preraščanja njegovih doslej prevladujočih ekstenzivnih sestavin, podedovanih še iz začetne industrializacije, in za njegovo bolj učinkovito ekonomsko mesto v mednarodni gospodarski in družbeni strukturi. Očitno je dvig produktivnosti, ekonomičnosti in kvalitete storitev – čemur je sodobna tehnologija bistven pogoj – glavni ključ za rast materialnega standarda vsega jugoslovanskega delavskega razreda in vseh delovnih ljudi. V perspektivi pa je tudi pogoj za skrajšanje delovnega časa in z vsem tem za višjo kulturno in samoupravno raven vseh delavcev in njihovo bolj celovito življenje.

Čeprav že sama sodobna tehnologija, v določeni meri, zmanjša delež najbolj fragmentarnih, ponavljajočih se, napornih in nezdravih del in s tem delno prispeva k osvobajanju delavcev in razvoju samoupravljanja, so za njo značilni tudi protislojni učinki na strukturo delavskega razreda in družbe.

Eden od možnih učinkov je ohranjanje razlike med umskim in fizičnim delom in konkurence ter enotnosti med delavci. Na vseh višjih in tudi najvišjih stopnjah tehnifikacije se v sodobnem kapitalizmu še ohranja precej izrazito nasprotje med ročnim delom in upravljalnim in visokokvalificiranim delom, pri čemer pogosto zgineva plast kvalificiranih delavcev. Zato so v kapitalizmu določeni vidiki – ne vsi – nasprotja umsko-ročno delo tudi ob najvišji tehniki še prisotni, včasih pa se celo poglobljajo. Čeprav se je delež fizičnega dela nekaj zmanjšal, vsaj 2/5 delavcev ostaneta pri fizičnem, razdrobljenemu in ponavljajočemu se delu. Tipična nova kreativna dela, ki so nastala z novo tehniko in avtomatizacijo, so značilna le za maloštevilna mesta v industriji kapitalizma. Tradicionalni segmenti upravljalne in vodilne strukture so v kapitalizmu ostali tudi ob moderni tehniki druga najmočnejša skupina; to kažejo empirične raziskave in to je seveda dokaz, da je še ostalo nasprotje umsko-fizično delo, kot temelj razredne družbe.

Ker se notranje razredno-slojevne razlike v delavskem razredu in delovnih slojih lahko podaljšujejo in porajajo tudi ob novi tehnologiji, so še vedno nujne relativno samostojne in učinkovite subjektivne oblike (delavske stranke, sindikati itd.). Samo te so sposobne združiti različne in nove strukturne elemente delavskega razreda v prizadevanjih za skupne interese. Se pravi, take delavske organizacije in organizacije delovnih ljudi kot so zveza komunistov, SZDL in sindikati bodo tudi v bodoče eden od bistvenih in samostojnih dejavnikov učinkovite, objektivno-subjektivne strukture delavskega razreda tudi na vsej dolgi poti znanstveno-tehnološke revolucije v Jugoslaviji. Samoupravljanje, delegatski sistem in ustrezna

organizacija dela bodo aktivni dejavniki usmerjanja prihodnjega tehnološkega razvoja v Jugoslaviji s smotno porabo njegovih pozitivnosti in s preraščanjem novih strukturno-slojevnih razlik v samem delavskem razredu.

Ali bo nova tehnika bistven prispevek h krepitvi socialističnih odnosov in vsestranskega razvoja delovnih ljudi, zavisí delno tudi od subjektivnih sil, od tega, kako bodo one tehniko usmerjale.

Sedaj pa prehajam na naslednji tak vsebinski kompleks, to je na odnos *razredno in nacionalno*.

V svetu, pa tudi v Jugoslaviji je še neredek predsodek, da je nacionalno, v primerjavi z razrednim, bolj zaostalo, anahronistično in da nacionalno pripada bolj pretekli, buržoazni epohi. V resnici pa je to podcenjevanje nacionalnega samo podaljšek predsodkov Druge internacionale in samo izraz pretekle nižje stopnje delavskega gibanja in nižje anahronistične stopnje razrednega boja.

Delavcem se je res pogosto ob koncu 19. stoletja zdelo, da je široko nacionalno področje njim še zelo oddaljeno, ker so se tedaj šele začeli organizirati in ker so tedaj svoj boj – kot pravi Ivan Cankar – omejevali samo na svoj pravični vsakdanji kruh. Danes pa je že (in bo še dolgo) nacionalno področje glavno (ne edino) področje razrednega boja. Nacionalno področje, kot glavno razredno bojišče, obsega tako družbeni prostor v okviru nacije kot tudi mednacionalne odnose. Ker se že dolgo najbolj intenzivna integracija družbenega dela – kot pravi Edvard Kardelj – in delno tudi intenzivna delitev družbenega proizvoda dogaja v okviru nacije, se tudi delavskemu razredu razredni boj nikjer v svetu ne zastavlja več samo vprašanje izboljšanja njegovega ožjega materialnega položaja, ampak tudi kot vprašanje vpliva na vse segmente družbe v nacionalnih okvirih in mednarodnih okvirih, na vso nacionalno ekonomiko, na vso nacionalno nadgradnjo, na šolstvo, na socialno varstvo, na razbohotena sredstva za informiranje itd.

Na drugi strani pa je znano, da je najmočnejši mednarodni kapital (od kar je ob koncu 18. stoletja izvedel prvo industrijsko revolucijo v Angliji, pa vse do današnjih nadnacionalk) imel vedno svoj izvor v konkretnih deželah in izhajajoč iz teh dežel je obenem postajal med in nadnacionalni. Zato ni prav nič čudno, da so in da bodo odnosi med razvitimi in manj razvitimi deželami še dolgo najbolj zaostren razredni odnos človeštva kot celote. Če torej jugoslovanski komunisti intenzivno obravnavamo in oblikujemo odnos razredno-nacionalno, nismo s tem prav nič anahronistični, ampak se bavimo s skupnim, glavnim (ne edinim) razrednim problemom človeštva, ki pa ga po zaslugi osnove leninske usmerjenosti, zlasti pa v smeri titovsko-kardeljevske ustvajalnosti in v izredno težkih pogojih rešujemo bolje kot mnogi drugi v bistveno lažjih pogojih.

V primerjavi z velikimi ekonomsko-zgodovinskimi in socialnimi razlikami, ki so bile značilne za staro Jugoslavijo, je postala gospodarska in razredna struktura nove Jugoslavije precej bolj izenačena in bolj moderna. Glavni razred v novi Jugoslaviji je postal delavski razred, ki je v vsej Jugoslaviji dobil podobne značilnosti. Samo, če bomo precizirali objektivno ekonomsko osnovo in druge objektivne pogoje sedanje enotnosti in enakosti delavskega razreda in delovnih ljudi Jugoslavije in tudi njihove razlike bomo lahko precizirali tudi najplodnejša, najbolj gotova in hitra pota nadaljne rasti enotnosti delavskega razreda in delovnih ljudi vse Jugoslavije. Če pa bi poskušali izkonstruirati nekakšno navidezno enotnost jugoslovanskega delavskega razreda samo z abstraktnimi, uniformnimi prijemi v idej-

nopolitični in državnopravni nadgradnji – ne upoštevaje realno ekonomsko stopnjo, na kateri smo sedaj – bi proces temeljitejšega povezovanja delavskega razreda Jugoslavije samo zavrli, ker bi prišlo do nepotrebnih nesporazumov in trenj.

Medtem ko je zgodovinska, politična in idejna povezanost delavskega razreda Jugoslavije, kot je izražena v Programu ZKJ in v Ustavi SFRJ, precej intezivnejša kot med delavci razvitih kapitalističnih dežel, medtem ko je razredno-slojevna struktura delavstva v vsej Jugoslaviji že precej enaka, pa je gospodarska povezanost delavskega razreda Jugoslavije objektivno najmanjša, še zelo skromna. Ona se lahko organsko in realno zviša samo s splošnim porastom produktivnosti dela, z večjo ekonomičnostjo in z bistveno močnejšo tržno usmerjenostjo in tržno prodornostjo. Marx je z opredelitvijo, da komunistična asociacija temelji na svobodi vsakega posameznika, ki je pogoj svobode vseh, nakazal: pri človeku kot razvitem bitju dela je enotnost različnosti med posamezniki in skupinami povsem naravna, tudi v brezrazredni, humani komunistični družbi. Tista močna enotnost različnega v delavskem razredu Jugoslavije, ki je upoštevala omenjeni zakon družbenega razvoja in ki jo je izražala titovska, delavska in internacionalistična politika, je bila edina sposobna premagati močne težnje (buržoaznega in birokratskega) separatizma ali unitarizma v stari Jugoslaviji.

Prav ta politika enotnosti različnosti, ki temelji – kot pravi Edvard Kardelj – na delitvi in integraciji družbenega dela, je skovala trajno in neuničljivo enotnost vseh delov jugoslovanskega delavskega razreda in njegovega enotnega gibanja. Prav zato, ker je bil jugoslovanski delavski razred pod titovskim vodstvom formiran kot komplementarnost pluralizma in enotnost različnosti, je bila njegova enotnost veliko globlja in bolj učinkovita kot pa odnosi nacionalnih buržoazij ali birokracij kjerkoli v človeštvu in v zgodovini, četudi so bili druge objektivni pogoji ugodnejši.

Če točno razmislimo in razčlenimo vse vsebinske nianse in gradacije v Komunističnem manifestu glede odnosa razredno-nacionalno, ugotovimo, da je nacionalna dimenzija že za Marxa izredno važna strukturno-zakonita sestavina oblikovanja in vzpona delavskega razreda vsake dežele in internacionalnega strukturnega odnosa delavskega razreda vsega človeštva, vse do izgraditve komunizma. Se pravi, ker je nacija v moderni dobi najmočnejša integracija razvitega dela, združuje nacija v sebi najmočnejše in najbogatejše tisti specifični in večplastni splet vseh posebnih ekonomskih, geografsko-ekonomskih, zgodovinsko-kulturnih in političnih pogojev, ki najbolj določa *posebnost* nastanka vsakega delavskega razreda in ki ga mora vsak proletarijat v vsaki deželi in naciji sam temeljito, izvirno in na svoj način predelati, razviti in prestrukturirati.

Posebej pa je nujno poudariti, da ta strukturalna komplementarnost razrednega in nacionalnega ni nekaj ločenega, ampak je povsem logični sestavni del tiste samoupravne graditve, ki se začne že pri tozdih in ki jo je nujno kar najbolj okrepiti od spodaj navzgor: kot enotnost različnega, kot komplementarnost pluralizma.

Pri takem samoupravnem razvijanju gospodarske stabilizacije in tehnične modernizacije (kot njenim delom), ki je najsigurnejša utemeljitev gospodarske in družbene enotnosti Jugoslavije, pa mora vloga političnih vodstev posameznih republik in pokrajin še bolj zrasti. Gre za kvalitetno okrepitev dejavnosti republiških in pokrajinskih političnih vodstev, predvsem vodstev zveze komunistov, SZDL, sindikatov in mladine, ter republiškega delegatskega sistema. Ta republiška dejavnost bo prerasla vsak, tudi republiški etatizem, ker bo v boju za cilje

stabilizacije pomagala tozdom, delovnim organizacijam in občinam, da še bolj uspešno, samoupravno in izvorno uresničujejo svoje specifične cilje stabilizacije. S tem pa bo zgrajen tudi najbolj siguren temelj za globljo integracijo jugoslovanskega delavskega razreda. Pri sedanjem velikem številu različnih gospodarskih dejavnikov in panog v posameznih republikah in pokrajinah, pri velikem številu delovnih organizacij je povsem nemogoče, da bi še tako dobronameren jugoslovanski politični vrh sam in neposredno poznal stanje in sam neposredno pomagal samoupravno reševati konkretne probleme v posameznih tozdih in delovnih organizacijah, ki jih je verjetno na desetisoče, in v posameznih občinah, ki jih je na stotine.

Povsem pa je možno in nujno, da imajo republiška vodstva tak sistematski pregled kot del vodenja velikega gibanja za stabilizacijo in da pomagajo vodstva republiških in pokrajinskih družbenopolitičnih organizacij – zveze komunistov, SZDL, sindikatov in mladine ne samo posameznim delovnim organizacijam, ampak tudi večjim tozdom.

Sedaj prehajam na naslednji fragmentarni problem, ki bi se pri njem kratko zadržal; to je vprašanje *birokratizma in etatizma*.

V dosedanjih razpravah v Jugoslaviji je že splošno sprejeto stališče, da je temeljno razredno nasprotje pri nas med delavskim razredom in birokratizmom oziroma tehnokratizmom. So pa včasih še določene nejasnosti glede odnosa med birokratizmom in etatizmom. Večkrat se zožuje pojem etatizma in policentričnega etatizma samo na republiški in pokrajinski etatizem, kar je zgrešeno in ni v korist temeljitemu boju proti našemu posebnemu birokratizmu. Etatizem je gotovo glavna oblika birokratizma. In republiški birokratizem po svojem bistvu ni nič boljši od zveznega birokratizma: oba sta nevarna, ker težina naše krize stalno poraja iluzije, da bi administrativna čvrsta roka lahko presekalala vse težave. Zato bo zveza komunistov na višjih ravneh verjetno imela največ posla s temi oblikami birokratskih teženj. Samoupravni boj za preraščanje policentričnega birokratizma pa se mora v naših pogojih razvijati *zlasti* v delovnih organizacijah, v občinah, v interesnih skupnostih, bankah itd. Zato je treba ugotoviti, da imamo pri nas, poleg etatističnega, tudi zelo bogate plasti neetatističnega birokratizma in tehnokratizma. Le-ta ima svoje avtonomne izvore v dejstvu, da pri nas ni enotne centralizirane oblasti, ki bi bila enoten izvor vsega birokratizma, ampak razpolagajo osnovne in nižje enote z dejansko možnostjo odločanja in z lastnimi sredstvi, ki si jih lahko prilasti poslovni, občinski, bančni itd. birokratizem. Ta birokratizem pa lahko prevlada le široka akcija v osnovnih in nižjih enotah na čelu z osnovnimi organizacijami zveze komunistov, SZDL, sindikatov, mladine in samo z zahtevo po višji kvaliteti organizacije dela, proizvodnih programov in samoupravljanja; to akcijo morajo voditi republiška družbenopolitična vodstva tako, da ne ovirajo dela samoupravnih in poslovnih organov, ampak da ga pospešujejo.

Naslednje vprašanje, ki bi ga omenil, je vprašanje *tržišča, ekonomskih zakonitosti* in razvoja delavskega razreda.

Očitno je, da noben subjektivni dejavnik v naši družbi ne more biti niti trenutek ploden kot monopolistični arbiter, ki bi bil ločen in vzvišen nad takimi temelji družbene stvarnosti, kot so realno gospodarsko stanje in delovanje ekonomskih zakonitosti, ekonomske prisile itd. Noben subjekt ne more igrati arbitra, ki bi svoje samovoljne predpostavke zviška vsiljeval čisto drugačni objektivni stvarnosti. Vsi naši subjekti, od tozda in od osnovne organizacije zveze komunistov do delavskega

razreda kot celote, do njegove zavesti in morale, so lahko družbeno plodni v svojem času in prostoru samo, če so subjektivno kritično nadaljevanje objektivnih zakonitosti. Plodni so samo, če so objektivno-subjektivna razvojna stopnja, ki se je znala vključiti znotraj objektivnih situacij, znotraj objektivnih razmer in procesov tako, da jih diferencira in dviguje na višjo raven s tem, da deluje znotraj njih. Zato je sedaj še posebno nujno, da vsako subjektivno aktivnost (razredno, politično, idejno, moralno) koncipiramo dosledno glede na *objektivne* potrebe družbe, zlasti pa gospodarstva in ekonomskih zakonitosti. To nikakor ni podcenjevanje subjektivnega, ampak le zahteva za njegovo čim večjo kvaliteto, saj dejavni spoprijem s konkretno objektivno realnostjo zahteva mnogo višjo, bolj ustvarjalno (politično, znanstveno, duhovno in moralno) moč kot prazno ponavljanje splošnih gesel.

Nadaljnje uveljavljanje korigiranega, usmerjenega tržišča in ekonomskih zakonitosti bo omogočalo, da ima subjektivno delovanje razreda (kot samoupravno, politično, vrednostno odločanje) pred seboj bolj jasen pregled in izbor med jasno izraženimi objektivnimi protislovnimi interesi delavcev in da zato te interese lažje diferencira, sintetizira in povezuje s povečanjem produktivnosti, rentabilnosti in ekonomičnosti, z uveljavljanjem rezultatov dela na tržišču. To pomeni, da se prek tržišča in blagovne proizvodnje uspešneje povezujejo interesi posameznega delavca v tozdu z interesi vse družbe. Delo se združuje dosledneje kot doslej, če se prek vse bolj stabilnega tržišča (proces stabilizacije bo seveda potekal seveda precej dolgo in vzporedno z rastjo kvalitetne proizvodnje in gospodarjenja) uveljavljajo rezultati takega dela, ki je produktivno, ekonomično in družbi, se pravi drugim proizvajalcem, dejansko potrebno. S tem bo zgrajena bolj zdrava, objektivna osnova za plodni subjektivni, samoupravni in politični izbor vsakega delavca in vsake tozde med različnimi nasprotnimi interesi; med dolgoročnimi in kratkoročnimi interesi; med interesi delavcev kot upravljalcev, kot proizvajalcev in kot uporabnikov; med interesi tozde in širše samoupravne skupnosti itd.

Treba je poudariti, da pozitivnih aspektov blagovne oblike proizvodnje in gospodarstva ne vidimo v vseh možnih aspektih blagovno-tržnih odnosov, ki so se doslej pojavili v zgodovini ali pri nas. Nasprotno: zavedamo se, da blagovna proizvodnja vsebuje protislovne možnosti, da ni sama po sebi še nikakršno vsemočno ekonomsko zdravilo in da nikakor ne vodi sama in avtomatično k pravični socialistični delitvi, pa niti k delitvi po rezultatih dela. Blagovnost in tržnost imata lahko pozitivne učinke samo, če sta korigirani in usmerjeni. Važnost uveljavljanja blagovne oblike socialistične proizvodnje in gospodarstva kot sestavine dolgoročnega izhoda iz gospodarske krize je v tem, da je bližja samoupravno socialističnim proizvodnim odnosom, ki so povezani z višjo produktivnostjo in ekonomičnostjo. Taka blagovna oblika proizvodnje je gotovo družbeno relativno naprednejša in gospodarsko učinkovitejša kot dosedanji prevladujoči avtarkični, birokratski, inflacijski, ekstenzivni, potrošniški in delilni proizvodni odnos. Ta razkrajajoči odnos je glavni vzrok gospodarske krize. Da je naš specifični neblagovni, birokratski in ekstenzivni proizvodni odnos izredno ekonomsko neracionalen, so pokazale njegove gigantske anomalije, ki so posebne sestavine naše gospodarske krize. Najbolj negativne strani blagovnosti pri nas so bistveno drugačne kot v razvitem kapitalizmu. Zaradi nekvalitetne in slabo strukturirane proizvodnje in zaradi relativno šibke ponudbe kvalitetne proizvodnje imajo slabi proizvajalci večkrat nekakšen monopol, ker lahko navijajo cene in dvigajo svoje osebne dohodke precej

poljubno, saj ob slabi proizvodnji in luknjičavem trgu glede kvalitete čezmerno povpraševanje absorbira tudi proizvode, ki bi bili na nasičenem tržišču že zdavnaj izločeni, skupaj s svojimi proizvajalci. Zato pri nas niso negativni samo »zgubaši«, ampak pogosto tudi del povprečne ekonomije. Čeprav je tržišče imelo pri nas že precejšnje pozitivne učinke, se bo njegovo delovanje še izboljšalo v nadaljnji gospodarski rasti.

Sedaj bi samo omenil še vprašanje *nove večine* v zvezi komunistov in v družbi.

To vprašanje tu najkrajše omenjam, ker se bo verjetno še pojavljalo v prihodnjih razpravah. Predvsem bi želel omeniti, da ta »nova večina« ne pomeni nikakršne nove strukture, sistemske ali teoretske sestavine v naši družbi. Gre le za tiste posebne oblike in posebne vsebine, s katerimi bi v sedanjih in prihodnjih posebnih pogojih čim bolj vsebinsko in učinkovito uresničevali težnjo po delavski večini v zvezi komunistov, težnjo po frontnosti in po zvezi delovnega ljudstva kot se je nekdanj uresničevala v OF ali danes v SZDL. Gre torej samo za to, da bi zveza komunistov in drugi subjekti s prodorno razredno-slojevno analizo in s temeljito izbranimi stabilizacijskimi cilji združili – namenoma poenostavljam – boljšo polovico vseh ročnih in vseh umskih delavcev Jugoslavije in boljšo polovico ali boljši tretini vseh delovnih organizacij v Jugoslaviji in tako dosegli, da bi ta boljša polovica – ponovno namenoma poenostavljam – stalno dajala ton in smer stabilizacijsko samoupravnemu napredku in tako pritegnila tudi drugo polovico. In na koncu še nekaj besed o *vrednotah*.

Kljub večletni krizi v Jugoslaviji še nismo morda dovolj uspeli spremeniti duhovne atmosfere, po kateri so nekakšno politiziranje, ekonomska delitev in duhovite diskusije višja vrednota od kvalitetne proizvodnje kruha, mleka, sadja, zdravja in zaposlenosti, od uspešne organizacije dela in preciznosti dela – namenoma poenostavljam vse to – in od izbranih proizvodnih programov in konvertibilnega izvoza. Očitno pa bodo mnoge resnične in velike vrednote, ki smo jih že v precejšnji meri uresničili – kot so bratstvo in enotnost, družbena enakost, svoboda in samoupravljanje, neuvrščenenost in vloga Jugoslavije v njem – v tem in v naslednjem času odvisle vse bolj od navedenih preprostih, zlasti ekonomskih vrednot, ki so še in bodo v bodočih desetletjih še posebej spoštovanja vredne in svetle.

V tem smislu bi morala zveza komunistov stremeti, da hitro, skoraj šokantno spremeni zavest tistih svojih članov, ki še dremljejo. Hvala.

JOŽE KNEZ

S tovarišem Rusem se strinjam, zlasti v točki, ki govori o razredih v Jugoslaviji. Moje mnenje je predvsem naravnano v razmišljanje zakaj vedno spregledamo, da smo v gibanju, v tem gibanju zapuščamo nekaj starega in osvajamo nekaj novega. Na področju razredne in slojevske strukture zapuščamo stare strukture, ki še niso v celoti odmrle in ustvarjamo nove. Torej, nismo znotraj nekega obdobja, v katerem bi bile razredne in slojevske strukture izkristalizirane, temveč imamo na eni strani podedovano stanje, ki je v razpadanju in poskus konstituiranja novih družbenih struktur. Kar zadeva te nove, pa menim, da smo na križišču. Za nove strukture imamo dvoje možnosti in sicer, da se iz ostankov bivšega klasičnega delavskega razreda in inteligence konstituirata neka velika skupina, ki za mene ni podedovana in

ni klasičnega kova, lahko pa bi jo imenovali tudi združeno delo, ki ima v sebi inteligenco in produkcijskega delavca; t. j. ena možnost in k njej težimo politično, druga možnost pa je, da se zopet oblikujejo antagonistične skupine in antagonistični sloji (razredi).

Opozoril bi na vprašanje delavskega razreda in potencialno upadanje moči te skupine, ki jo običajno poenostavljeno predstavljamo kot ves delavski razred, čeprav so le njegov del (industrijski delavec), da nam tehnologija in tehnika, s katero danes razpolagamo, izredno hitro izčrpa inteligenčni potencial tega dela. Vedno več delavcev prihaja v nadstrukturo – potrebno in nepotrebno. Tisto stališče, ki je znano, da je bilo nekdaj samoupravljanje boljše, je veljalo med drugim tudi zato, ker je bila struktura dela tega dela delavcev bolj inteligenčno polna kot je danes. Takrat smo se srečavali n pr. z velikim številom pomembnih mož (Leskovšek, Marinko, itd.), ki so zrasi od neposrednih delavcev v pomembne gospodarske in politične voditelje. Naš sistem šolanja in kadrovanja ne dopušča več neizrabljenih talentov, v glavnem pa je večina teh vključena v vodilne strukture družbe, ostali delavci so razdrobljeni na parcialne dele in hierarhično zakovani.

To je tudi eno izmed vprašanj, ki bo močno vplivalo na konstituiranje nove (ne)razredne strukture družbe.

Naslednje vprašanje je vprašanje etatizma. Z etatizmom in z napadi nanj se ukvarjamo že veliko časa. Počasi prihajam do prepričanja, da bi bilo treba to zadevo razmisliti v širšem kontekstu. Mislim, da je etatizem modificiran tip kapitalizma ob pogojih visoke monopolizacije in visoke koncentracije proizvodnje. Tudi v Ameriki brez njenega etatizma, velike multinacionalke ameriškega tipa ne bi živele. Teoretično bi morda lahko vzeli, kar večina teoretikov (naših, marksističnih), pravi, da so sicer namenjene preprečevanju padanja profitne stopnje. Z naše strani je to malo raziskano. V vsej zapadni levi literaturi to srečaš, je pa tudi ekonomsko možno. Vendar sem večkrat opozoril na to, a našel sem tudi potrditev v mednarodni literaturi, da vnašanje hipertehnike v nerazviti svet je dejansko posebna oblika izkoriščanja tega nerazvitega sveta. Tisti resurs, ki ga ima dovolj na razpolago in sicer delo, namreč ta tehnika razvrednoti. Vse analize kažejo, da je šel razvoj izgradnje kapacitet hitreje kot razvoj zaposlovanja.

Etatizem kot tak je postal nepogrešljiv del mehanizma za funkcioniranje produkcije. To funkcioniranje produkcije se omogoča na način, da zagotavlja zadostno profitno stopnjo tem producentom. Na kakšen način zagotavlja preko tržne profitne stopnje še dodatne monopolne zasluge govori cela vrsta literature.

Naša lastna proizvodna struktura je čudna; teži v glavnem k velikim strukturam kapitalskega tipa, le tisti, ki niso imeli pristopa k družbenemu denarju so razvili strukture delovno intenzivnega tipa. Na tako zaprtem tržišču kot je naše, so vse te strukture postale monopolne in si zagotavljajo svoje ekonomsko preživetje v precejšnji meri z ekonomsko povezavo s centri politične moči. Danes, ko smo vezali to moč in dali možnost transformacije presežne vrednosti preko države v strukture, se nam pojavlja nov proces, ker je tržišče popolnoma nezaščiten, te kvazi monopolne strukture s tržišča jemljejo kar hočejo.

Zato imamo na podlagi take proizvodne strukture in zavezništva, ki so predvsem ščitena z zaprtostjo proti svetovnemu trgu (kar običajne kapitalistične strukture niso), pojave posebne tržne ekonomije. Ta struktura je s te plati izredno problematična za običajen tip ekonomije, običajen tip ekonomije pa je tisti, ki teži

k povprečju. Mislim, da monopolen tip gospodarjenja sploh ni ekonomski tip gospodarjenja, da je to druga oblika razdelitve politične moči (nekaj tega je tudi Bajt v svojem zadnjem članku napisal, da monopol zanj ni stvar trgovanja, temveč produkcijskih odnosov). Proizvodne strukture, ki smo jih tehnološko razvili, rabijo celo vrsto mehanizmov državnega urejanja in državne prisile, to pomeni nadalje, da etatizem ni nastal zaradi delovanja državnega aparata, temveč, da je ta državni aparat le njegovo orodje. Etatizem je zame tip proizvodnje, v katerem se instalirane kapacitete ohranjajo s pomočjo države, čeprav niso potrebne ali ekonomične. Znotraj tako ohranjenih struktur pa so se razvile tudi ustrezne filozofije, ki stoje ob strani vsem oblikam in vsem agencijam etatizma.

SAVIN JOGAN

Imam samo nekaj obrobni pripomb ob gradivu, ki sem ga sicer skrbno prebral. Ker pa nisem bil na prvi razpravi, se ne bi rad spuščal v nevarnost, da bi ponavljal nekatere stvari. Ostal bi predvsem na končnici tega gradiva, ki se mi zdi zelo inspirativno za razmišljanje v predkongresnem obdobju, čeprav bi morali taka vprašanja, kot so recimo problem nove večine verjetno še razdelati in jasneje opredeliti. Povezava tega kompleksnega razmišljanja pa vsekakor daje celo vrsto elementov za to za ustreznejšo družbeno usmeritev v tem okviru.

Prvo vprašanje, o katerem sem mislil govoriti, zadeva kompleks moralnega faktorja, o katerem govori tovariš Rus zelo na široko na več mestih in ki ga v tem povzetku na koncu precej razširi, kjer opredeli kot moralo idejnopolitično in samoupravno prakso, ki edina lahko posreduje med nosilci zavesti ter njihovom aktivnem udejanjanju in spreminjanjem družbenih odnosov. Gotovo je ta kompleks bistven v celotnem razmišljanju o prehodu, izhodu iz krize in bi se s tem z avtorjem v celoti strinjal. Mislim pa, da ima avtor na nekaterih mestih oceno, ki je morda v rahlem protislovju z njegovo trditvijo, da je moralni faktor tisti, ki je med najbolj elastičnimi, pravzaprav najhitreje uresničljivimi, ki ni vezan niti na sredstva niti na čas oziroma v bistveno manjši meri kot drugi dejavniki. Tovariš Rus tu primerja moralni faktor s problemom znanja, znanosti itn. Ta primerjava gotovo vzdrži. Če pa bi gledali na ta moralni faktor v tej širini, kot ga tovariš Rus tu opredeljuje, je veliko vprašanje, če je možno napraviti prodore v naznačenem okviru razmeroma kratkem času. Tudi dosedanja razprava je pokazala, da so pravzaprav pravi razlogi in vzroki zakoreninjeni v zaostajanju ali v različnih smereh razvoja družbene zavesti posameznih delov delavskega razreda in celotne družbene strukture, tako da bi glede tega verjetno morali opredeliti vsaj nekatere realnejše dimenzije uresničevanja moralnega faktorja oziroma morale kot bistvenega stimulanca in tudi vrednote, ki naj nas premakne iz tega stanja.

Na drugem mestu tovariš Rus omenja, da je program ZKJ, sprejet na ljubljanskem kongresu leta 1958, dal pravo mesto in težo tako moralnim kot humanističnim elementom v razvoju naše družbe, kar je zelo smiselni poudarek. Ampak že iz te primerjave, iz te časovne razsežnosti se vidi, kako daleč smo od tiste vizije, ki je bila takrat opredeljena, da gre tu pravzaprav za najbolj trdovratne bitke, ki dajejo še počasnejše rezultate kot nekateri drugi ukrepi, recimo na področju ekonomske politike itn.

Druga pripomba ob tem gradivu se nanaša na opredeljevanje vloge in pomena posameznih strukturnih elementov v zvezi komunistov. Med drugim se govori o delu strukture zveze komunistov, konkretno o precejšnjem delu članov ZK, namreč tistega dela, ki je vstopil v zvezo komunistov iz uradniško-karierističnih pobud. V nadaljevanju pa se govori o tem, da je nivo angažiranosti kvalificiranih in visokokvalificiranih delavcev ZKJ večji kot je njihova statistična udeležba v sestavi ZK. Mislim, da je res eno in drugo. Zame pa je odprto predvsem vprašanje, kakšna je dejanska dejavna vloga ene in druge strukture v razmerju sil v zvezi komunistov. Strinjam se s tovarišem Rusom, ko na enem mestu govori o tem, da neposredni, dnevni vpliv članstva na oblikovanje globalne politike Zveze komunistov Jugoslavije niti ni tako pomemben, ampak, da je pomembnejša njihova aktivnost, prodornost itn. na temeljni ravni – o tem bom kasneje še govoril. Mislim pa, da bi vendarle morali vedeti tako za eno in za drugo kategorijo, v kakšni meri na različnih ravneh vpliva na iniciranje, oblikovanje in uresničevanje politike zveze komunistov, ker brez tega pravzaprav ne dobimo celovitega odgovora.

Tretje vprašanje se nanaša na novo večino v zvezi komunistov in v družbi, kot to tovariš Rus v začetku tega gradiva širše postavlja. Rad bi pri tem spomnil na znano trditev G. Lukacza, ki je v enim od svojih polemičnih člankov trdil, da če se kdo zavzema za rešitev določenega družbenega vprašanja, pa hkrati ne ponudi tudi uporabne poti, metode za doseg tega cilja, pomeni to v naši politični bitki komunistov navadni oportunitizem. Jaz te označbe ne prilepljam tovarišu Rusu, ker to ni bil moj namen. Mislim pa, da je zelo pomembno, da bi kot družba in kot zveza komunistov – če bi se strinjali s tem, da je eden od možnih prodorov iz te krizne situacije skozi novo večino – to vprašanje resno, celovito, sistematično, znanstveno poglobljeno razdelali. Gotovo je to bistveno preširoka in preobsežna naloga za enega samega znanstvenika, ki je poskušal zelo resno te stvari opredeliti. Mislim pa, da gre za zelo resen izziv Zveze komunistov Slovenije in Jugoslavije, da se poskušajo te stvari opredeliti, razdelati v metodološkem, organizacijskem, vsebinskem smislu, tako da bi poskušali, kot izhaja iz celotne logike te razprave, videti, kaj naj bi ta nova večina pomenila, kako bi do nje prišli in kakšno specifično družbeno funkcijo naj bi imela.

In še zadnja pripomba. Tovariš Rus je na koncu svojega uvodnega razmišljanja, s katerim se zelo strinjam, med drugim omenjal to, da smo v našem razvoju in tudi v opredeljevanju in uresničevanju vloge zveze komunistov vendarle uresničili nekatere bistvene prvine samoupravnega koncepta družbenega razvoja. Med drugim, da smo uresničili bratstvo in enotnost. Upal bi si trditi, da je ta kategorija, o kateri se v zadnjem času zelo dosti govori taka, da jo je treba jemati v razvojnem smislu, da je zelo težko govoriti, da smo mi uresničili ali vsaj v veliki meri uresničili to geslo ob razcepljenem tržišču, ob zelo šibkih procesih gospodarske integracije itn., kot je na drugi strani danes zelo težko govoriti o združenem delu kot uresničenem konceptu ob praktičnih problemih, ki se tu kažejo. Zato bi verjetno morali postaviti kot enega od ciljev, da se ta prvina in načela celoviteje, učinkoviteje uresničujejo v večji meri, ne pa da bi izhajali iz tega, da je to geslo, ki vemo, da nosi s seboj zelo veliko vsebino, že v celoti uresničeno.

In samo drobna pripomba, ki ni polemika: pogrešal sem namreč v celoviti zgradbi tega gradiva eno povezavo: med začetkom in koncem. Tovariš Rus v začetku, tam nekje med prvimi stranmi, govori o tem, da je ekonomska politika, ki

smo jo imeli v Jugoslaviji do leta 1982, pomenila bistveni vzrok in razlog in tudi podlago za to, da smo prišli do razcepljenega tržišča, do nepovezanih gospodarskih subjektov, do prevlade logike potrošništva, delitve itn., s čemer se je možno strinjati. Na koncu, ko zaključuje, daje v tem svojem modelu po mojem zelo uporabno in zelo upoštevanja vredno pot, da bi morali vse družbene energije koncentrirati na uveljavljanje novih vrednot v temeljnih družbenih celicah, v tozdih, v združenem delu itn., kar gotovo drži. Mislim pa, da še nismo presegli situacije, da je treba pri teh prodorih in pri tej usmeritvi družbene akcije vendarle še upoštevati tudi elemente ekonomske politike, zaradi globokih ekonomskih razmerij, ki se kažejo na jugoslovanskem trgu, ki je – kot vemo – z novim letom dobil še nekatere nove pomembne razdruževalne tendence, dobil je ob treh obstoječih sistemih veljavnosti pogojev za gospodarske subjekte (razviti, nerazviti, ki ne vračajo dolgov) še eno republiko, ki bo uvažala nekatere stvari brez carin, in gospodarila na nekaterih področjih brez prometnega davka. Namreč, to so stvari, ki jih je treba zelo resno upoštevati, ko imamo pred očmi delovanje enotnih gospodarskih zakonitosti, možnosti za ustvarjanje enotnega jugoslovanskega trga, ker te stvari seveda niso brez pomena tudi za praktično akcijo in v združenem delu in v zvezi komunistov.

BORIS MAJER

Mislim, da bi bilo prav, da kot nadaljevanje oziroma kot komplementarni del tej, zelo podrobni analizi tovariša Vojana Rusa, dodamo še zgodovinsko razvojni in sociološko strukturalni pogled na razvoj delavskega razreda od leta 1945 naprej in se pri tem vprašati kakšne spremembe je doživljal in jih doživlja, še posebej danes, tako v svojem objektivnem položaju, kakor v svoji zavesti.

V prvih letih po vojni je prišlo v položaju delavskega razreda kot celote do silovite in globoke zgodovinske spremembe: iz položaja mezdnega delavca, ki je bil v buržoaznem sistemu stare Jugoslavije tudi politično brezpraven, v položaj vladajočega razreda, ki ima tudi nalogo upravljati sredstva, sprva podržavljena, kasneje v družbeni lasti. To je velikanska sprememba, ki je tudi morala povzročiti globoke psihološke spremembe v delavskem razredu, jih še povzroča in tudi pogloblja.

Če se vprašamo, kakšno je danes stanje v delavskem razredu, bomo že na prvi pogled ugotovili, da je izrazito protislovno, pri čemer pa ta protislovnost omogoča – kot je bilo že rečeno – dva možna izhoda: enega naprej in drugega nazaj.

Nedvomno se je del delavskega razreda močno identificiral in se je že usposobil za vlogo upravljalca. Po svoji zavesti in v svojih ravnanjih deluje objektivno tako, da s sredstvi družbene lastnine prevzema, bolj ali manj uspešno, vlogo upravljalca v družbi – razmišlja dolgoročno ekonomsko in politično, ima pred očmi dolgoročne in širše družbene interese. Hkrati pa je na drugi strani velik del delavskega razreda, ki dejansko še vedno ostaja, iz različnih vzrokov, v položaju mezdnega delavca.

Sociološke analize bi morale pokazati, kako je s tem trendom, in še posebej, kako je z odločanjem delavcev; ali so delavci tisti, ki odločajo, ali ne odločajo, ali odloča kdo v njihovem imenu, ali se to dogaja popolnoma mimo njih, kolikšna je njihova vednost o tem in njihov interes itd., kako se pri tem počutijo, še posebej zdaj, v času krize, za katero moramo vedeti, da bo še trajala.

Trdim, da se ta mezdna miselnost in mezдно obnašanje dela delavskega razreda danes širi in pogloblja in da se nasproti temu zmanjšuje objektivna zainteresiranost – preprosto povedano – za samoupravljanje ali bolj ekonomsko rečeno – za ustvarjanje in odločanje o novi vrednosti in zato da se ta opredmeti in ovrednoti na tržišču.

Tudi sam imam nekaj neposrednih informacij o tem, kako narašča te vrste miselnost in razpoloženje nekako v tem smislu: jaz dobro delam in hočem za svoje delo imeti tudi dobro plačilo; kako bo moja delovna organizacija in celotna družba to organizirala in izpeljala, ni moja stvar, o tem ne morem odločati, te stvari preslabo poznam in me tudi manj zanimajo. K takemu razmišljanju je potrebno obvezno dodati še primerjavo osebnih dohodkov in življenjskega standarda, kakršnega imajo delavci recimo v Avstriji, Italiji ali ZR Nemčiji.

Seveda je primerjanje nujno in potrebno, prav kakor je potrebno videti, kako delajo drugi. Za ta del je ta vrsta razmišljanja v redu in po sebi ni slaba. Slaba pa je, ker izpušča temeljni, razredni moment, se pravi odgovornost za celotno družbeno, socialistično in samoupravno usmeritev in jo prepušča tehnokratskemu ali etatističnemu in birokratskemu aparatu, katerega interesi niso istovetni z interesi delavskega razreda.

Zato se mi zdi zelo pomembno opozoriti na nastajajočo in rastočo polarizacijo znotraj delavskega razreda (ki je zame tudi nastajajoča in rastoča polarizacija v Zvezi komunistov); del delavskega razreda, najprogresivnejši, najsamoupravnejši se bori za realizacijo novoustvarjene vrednosti na tržišču, za višjo produktivnost in boljše organizacijo dela, za uvajanje sodobne tehnologije, si prizadeva za družbeni razvoj dolgoročno, drugi del delavskega razreda pa se vztrajno vrača na vzporedni ali slepi tir (samoupravnega) družbenega razvoja.

Vzrok temu je v razmeroma nizki in ozki strokovni usposobljenosti, slabi družbeni razgledanosti, v šibkem poznavanju družbenih, še posebej pa ekonomskih zakonitosti. Seveda sodi sem še vrsta drugih objektivnih in subjektivnih vzrokov.

Taka naravnost seveda daje podporo in nove moči tistim strukturam, ki jim je v interesu, da delavski razred ostaja v mezdnem položaju, ker je to osnova in izvor njihove moči, monopolnega razpolaganja, prilaščanja presežne vrednosti in razpolaganja z njo, s tem pa tudi vse mogočih mahinacij.

Tudi v Sloveniji, zlasti v nekaterih manj razvitih odročjih, imamo posamezne organizacije združenega dela, kjer vodilne strukture ne le, da tiho mislijo, temveč kar odkrito povedo, da delavcem ni čisto nič potrebno samoupravljati, da je za njih važno le to, da dobro opravljajo svoje delo. Hkrati pa je res, da po drugi strani ta zaostajajoči del delavstva v veliki meri to tako tudi sprejema – namreč da je samoupravljanje skorajda odvečna postavka, ki v teh razmerah samo hromi uspešnost delovne organizacije in ki zmanjšuje osebne dohodke – in se mu torej takšno stališče nadrejenih zdi kar v redu.

Tu je za mene eno temeljnih protislovij našega družbenega razvoja danes in hkrati gre za eno najbolj občutljivih točk našega političnega ravnanja. Če razmišljam dalje, bi težko rekel ali naj govorimo v zvezi s tem, o manjšini ali o večini. Mislim, da na odgovor na to vprašanje dajo sociološke raziskave. Na tem mestu sem skušal le ostreje potegniti ločnico med tem, kaj se mi zdi napredno oziroma progresivno in kaj je po mojem tisto, kar vleče nazaj. Vse te monopolne strukture zaradi zaprtosti tržišča, zato ker ne delujejo ekonomske zakonitosti itd., dobivajo

tudi svojo socialno moč in svojo socialno resonanco in podporo, tudi politično in dobivajo jo tudi v Zvezi komunistov. Znano pa je, da se ta politična podpora lahko artikulira tudi kot unitarizem, kot centralizem, kot dogmatizem itd. Prepričan sem, da se v veliki meri hrani prav iz omenjenega protislovja. Zato sem tudi prepričan, da nas na tej točki ta čas tudi čaka temeljna bitka.

V pomembni zvezi s tem vprašanjem oziroma protislovjem je vprašanje nove večine v Zvezi komunistov. Zavedati se namreč moramo, da tudi vsa značilna protislovja nastajajo, obstajajo, se reflektirajo in jih v največji meri tudi moramo razreševati znotraj Zveze komunistov in v odnosu Zveze komunistov do celotne družbe.

Pomeni, da se ne smemo čuditi in biti presenečeni, če imamo, oziroma če smo spoznali, da imamo znotraj Zveze komunistov vse te stvari, ki jih sicer v neki meščanski demokraciji imajo porazdeljene na različne politične stranke. Ker imamo drugačen model družbene organiziranosti, imamo tudi drugačne poti reševanja teh problemov. V ta vprašanja se na tem mestu danes na bi širše spuščal. Le mimogrede omenjam, da obstoje danes v zahodnem svetu zelo resne kritike meščanskega mnogostrankarskega parlamentarnega sistema kot v bistvu preživetega in ki ne more zadosti učinkovito razreševati protislovja sodobne meščanske družbe. Sočasno pa tako z zahoda, v zadnjem času pa tudi z vzhoda, zasledimo močno povečano zanimanje in iskanje poti družbenih rešitev z elementi samoupravnega pristopa. V tem smislu se mi tembolj zdijo zgrešene težnje po glorifikaciji in nekritičnemu povzdigovanju klasičnega meščanskega družbenega modela, kakršne zasledimo v zadnjem času pri nas.

Skratka zavzemam se za to, da bi šli v podrobnejše, tako teoretske kot empirično sociološke raziskave procesov, ki se danes dogajajo znotraj samega delavskega razreda, ki jih v različnih pojavnih manifestacijah zaznavamo, katerih prava razmerja in dimenzije pa vendarle ne poznamo. Hvala lepa.

BOGDAN KAVČIČ

Ker sem že večkrat imel priliko o tem materialu povedati svoje mnenje, bi se tokrat poskušal omejiti na pripombe k posameznim formulacijam.

Najprej bi kot izhodišče rad rekel dvoje: Prvič, da ta material obravnava vsebine, o katerih obstojijo zelo različni pogledi že v Sloveniji, še bolj pa verjetno v Jugoslaviji. Zato je pričakovati tudi zelo različne odzive nanj, če bo šel naprej po poti, ki je predvidena. Drugič, rad bi rekel, da je osnovna smer razmišljanja, ki ga je tovariš Rus vgradil v ta material, sprejemljiva in korektna. Celo več. Zdi se mi, da so mnoge ideje sveže, da daje izhodišče, celo za operativno formiranje nove večine. Posebej me je razveselilo obravnavanje tehnologije in njenega učinka in položaja v družbi.

Da ne bi našteval tisto, s čimer se strinjam, ker bi bil spisek dolg, bi poskušal na kratko opredeliti nekatere vsebine oziroma nekatere teze, ki se mi zdijo takšne, da bi o njihovi formulaciji v končni verziji teksta še malo razmislili.

Najprej bi začel s tem, čemur je tovariš Majer namenil največ pozornosti, to je definicija delavskega razreda oziroma opredelitev, kaj je pri nas delavski razred. Zdi se mi, da je Rusu uspelo opredeliti sorazmerno operativno možnost razlikovanja med naprednim in nenaprednim v delavskem razredu. To sestavino bi kazalo

krepko poudariti in izkoristiti do skrajnosti, ker je verjetno to ključno vprašanje, s katerim se danes srečujemo v družbi nasploh, pa tudi v zvezi komunistov. Seveda pa se mi obenem postavlja vprašanje, če ni opredelitev, kot jo Rus oblikuje kasneje, zlasti na strani 10, 11, vendarle ponekod preširoka in zato analitično neuporabna. Mislim konkretno na vprašanje, ali je zasebne lastnike mogoče šteti v delavski razred. Z nekaterih aspektov obnašanja zelo verjetno mogoče. Vendar mislim, da je to eno izmed takih vprašanj, kjer se slikovito pokaže, kako je kljub uporabnosti definicije, vendarle prisotna tudi nevarnost njene neuporabnosti. Če gre za preširoko pojmovanje razreda, potem to operativno ne daje več opore za presejanje obstoječega stanja.

Omenil bi še drug vidik te definicije, in sicer v obliki kot se danes vprašanje postavlja tudi drugje v svetu, namreč: razred za sebe in razred po sebi. Mislim, da je posebej v zadnjih letih pri nas mogoče opaziti vrsto pojavov, ki dejansko izražajo mezdno miselnost, mezdni položaj in mezdno obnašanje, zelo neosveščeno mezdno obnašanje delavcev. Naj spomnim samo na nekaj primerov iz protestnih ustavitvev dela, kolikor sem jih lahko spoznal iz sredstev javnega obveščanja. Gre za primere obnašanj, ki bi jih ocenil kot družbeno zelo problematična, pa so bili v njih udeleženi tisti, ki bi jih po vseh definicijah opredeljevali kot delavski razred. Gre npr. za to: »Jaz hočem toliko milijonov več plače, drugo pa me nič ne briga. Če organizacija propade, če smo v izgubi, itd. – to ni moja stvar; jaz hočem večjo plačo«. To je gotovo eden izmed pojavov, ki zelo jasno opozarja na razslojevanje znotraj delavskega razreda.

S tem v zvezi bi omenil še vprašanje, ki ga tovariš Rus tudi obravnava, to je siva ekonomija. Mislim, da njen pomen na družbena dogajanja v celoti, pa tudi na razredno strukturo podcenjujemo. Siva ekonomija je pri nas očitno zelo konfliktna kategorija. Različno jo vrednotimo, če, recimo, z vidika SLO govorimo o njej, kot pa, če govorimo o njenem vplivu na industrijsko obnašanje delavcev. Siva ekonomija povzroča neodvisnost delavcev od njihovih organizacij združenega dela oziroma da pospešuje privatizem. In privatizem, ki se kaže kot zapiranje v individualno iniciativo, iskanja individualnih izhodov na svoj privatni način, se mi zdi, da bistveno zmanjšuje tudi pripravljenost delavcev in njihovo dejansko angažiranje za urejanje razmer v organizacijah združenega dela. Torej tam, kjer bi jih morali delavci pravzaprav urejati sami.

Naslednje vprašanje, o kateremu se mi zdi, da bi kazalo še kaj razmišljati, je izhodiščna opredelitev v materialu, namreč, da je poglavitni vzrok gospodarske krize v Jugoslaviji zgrešena ekonomska politika. Strinjam se, da gre za vzrok in posledico obenem. Vendar se mi zdi, da bi to oceno kazalo bolj uskladiti z rezultati empiričnega raziskovanja, ki so bili podlaga za sejo slovenskega CK o naslonitvi na lastne moči. Na prvi pogled gre za povsem nasprotno oceno, ki pa dejansko pomenijo le različne zorne kote istega problema. Oba vidika se dopolnjujeta, eden se nanaša na sistemske, drugi pa na znotraj organizacijske vzroke krize. Oboji se seveda povezujejo. Tudi ta zgrešena ekonomska politika je bila posledica nečesa, in prav vprašanje vzrokov takšne ekonomske politike je v materialu morda nekoliko zanemarjeno. Tu se mi zdi, da bi razmišljanja, ki jih je navedel tovariš Knez, bilo mogoče uporabiti kot dokaj prepričljivo interpretacijo. Seveda ob upoštevanju, da je tudi možnost vplivanja različnih OZD na ekonomsko politiko zelo različna.

Nadalje se mi kot vprašanje postavlja, ali je leto 1982 mogoče postaviti kot kakšen bistven preobrat v dosedanjem poteku krize. Ta letnica je navedena na več mestih v materialu. Pomembnejši se mi zdi mejnik, ki ga še nismo doživeli, namreč, ko bi se trendi družbene uspešnosti spet obrnili navzgor. Če upoštevam tisto, kar se sliši iz najvišjih forumov, da so bili namreč v letošnjem letu rezultati slabši kot na začetku krize, potem je seveda vprašanje, kdaj bomo tak preobrat doživeli. Gotovo pa je več argumentov da kot preobrat opredelimo leto 1979, kot pa 1982.

Priprave na sejo CK o naslonitvi na lastne moči so nedvomno pokazale, da je sistem dopuščal katastrofalne razlike v obnašanju organizacij združenega dela. Pri tem se meni zdi kot največja napaka sistema to, da je dopuščal, da je uspešna organizacija bila hobby vodilne ekipe, ne pa zakonita, strukturalna zahteva sistema. In v tem smislu seveda podpiram tisto, kar je izhodišče v tem materialu, namreč o krivdi ekonomske politike.

Nadalje ocenjujem formulacije o blagovni proizvodnji kot nekoliko preoptimistične. Premalo opozarjajo na nujnost tržno usmerjene proizvodnje pri nas. To so prevladujoči ekonomski nazori pri nas, ne pa edini. So pa tudi opozorila, da je blagovna proizvodnja hudo konfliktna zadeva in da je mnogo problemov, s katerimi se srečujemo že sedaj povezanih tudi z blagovno proizvodnjo in bo tako tudi v prihodnje. Mislim zlasti na delitev po delu in rezultatih dela.

Naslednja pripomba se nanaša na formulacijo okrog tehnologije (na strani 20). Mislim, da bi tu kazalo samo opozoriti na problem tehnološke alienacije oziroma nujnosti razvijanja samoupravljanja v delu samem, sicer se z formulacijami v zvezi s tehnologijo v celoti strinjam.

Naslednja pripomba se nanaša na formulacije o enotnosti in različnosti interesov v Jugoslaviji. Imam vtis, da so nekoliko prezrti ali pa podcenjeni objektivni vzroki razlik v interesih. Recimo: razlik v razvitosti v Jugoslaviji, razlik med severom in jugom, razlik med različnimi kulturami, razlik med različnimi tradicijami itd., vse tisto, kar sodi med objektivne vzroke. Obenem bi kazalo verjetno nekoliko izraziteje poudariti, da tudi učinkovitostih mehanizmov usklajevanja interesov nismo razvili. Prav dogajanja v zadnjem letu, tudi v najvišjih skupščinskih organih dokazujejo, da v teoriji pluralizma samoupravnih interesov nismo razvili dovolj učinkovitega mehanizma usklajevanja različnih interesov.

Naslednje – o tem je precej govoril tovariš Knez – pridružil bi se oceni etatizma in birokratizma, namreč, da so podcenjeni vzroki obnavljanja teh tendenc v družbi. Zdi se mi, da so v daljši verziji materiala bili ti dejavniki bolj celovito obdelani. Zato bi predlagal, da bi avtor razmislil o kakšnem dodatnem stavku v zvezi s to problematiko.

Naslednja pripomba bi se nanašala na formulacije (okrog strani 109), kjer je govora o učinkih dosedanjega padca realnih osebnih dohodkov. Mislim, da so ti učinki podcenjeni in da prav v času, od kar je material nastajal, lahko govorimo o vrsti novih znakov, ki to dokazujejo. Lahko bi rekli tudi, da je preobrat v slovenski politiki na področju osebnih dohodkov, doseganje ponovnega dviga realne vrednosti pogojen s pravilno oceno, da je kumulacija negativnih učinkov padanja osebnih dohodkov, kumulacija nezadovoljstva iz tega naslova, dosegla takšno stopnjo, da je treba učinkovito ukrepati.

Tu bi opozoril še na problem kumulacije učinkov, in na problem, ki bi ga označil kot »družbeni reakcijski čas«. V empiričnih raziskavah vedno znova

odkrivamo, da obstoji nek časovni razpon, ko se učinki družbenih ukrepov pokažejo v reakciji mase zaposlenih, v reakcijah prebivalcev, občanov, itd. In ta čas je običajno – za pomembnejše premike v družbi – kar nekaj let. Zdi se mi, da je sedaj opaziti vrsto pojavov, ki jih je mogoče označiti kot kumulativne reakcije na padec realnega življenjskega standarda. Morda je pretirano, vendar se mi zdi strokovno točno, če bi stanje označili kot nekakšno družbeno frustracijo, v kateri so se znašli delavci. Racionalno reakcijo na stanje frustracije psihologija opredeljuje samo kot eno izmed možnih. Gre tudi za vrsto možnih neracionalnih reakcij in se mi zdi, da se s takimi reakcijami pri nas že srečujemo, ne samo v številnih štrajkih, ampak tudi v množičnem, povprečnem nezadovoljstvu, v zmedenosti, v iskanju izhodov na individualni način, v paničnem reagiranju, v negativnem odnosu do vsakih sprememb itd. Kot primer je mogoče navesti tudi »propadle referendume«, kjer so ljudje enostavno glasovali proti, čeprav ni racionalne razlage zakaj.

Zaključil bi s pripombo o navezanosti tega materiala na dolgoročni program stabilizacije. Verjetno je to individualni občutek, vendar se mi zdi, da bi večja neodvisnost od tega programa materialu prej koristila kot škodila.

Prav tako mislim, da danes ni več mogoče govoriti o tem, da je družba enotno sprejela dolgoročni program stabilizacije. Posebej če upoštevamo alternativne programe in to, da nikakor ne uspemo, da bi ga uresničevali. Očitno okrog pozitivnih rešitev doslej nismo imeli najbolj posrečene roke. In s tem v zvezi se potrjuje tisto, kar je uvodničar omenil na koncu, namreč, o »dremajočih komunistih«. Zdi se mi, da prevladuje občutek, da tudi zveza komunistov okleva glede tega, kje so izhodi iz družbene krize oziroma da je tako konfliktna v sebi, da izhodov v pozitivni smeri ne uspe dovolj prepričljivo in dovolj hitro opredeljevati. Hvala lepa.

JOŽE ŠTER

Ker poznam tudi širšo verzijo teksta, bi rad rekel, da je le-ta boljši od sedanjega. To pa zato, ker vsebuje več podatkov, ki podkrepljujejo posamezne teze. Te so zato bolj prepričljive.

Zato bom tudi skušal opozoriti na nekaj takih tez, ki bi jih morali tudi sicer v političnem delovanju bolj poudarjati kot jih.

V tekstu se večkrat kaže na vlogo subjektivnih sil pri izhodu iz krize. Mnogi podatki to prepričljivo dokazujejo: čeprav vse industrijske panoge delujejo v enakih (neugodnih) pogojih gospodarjenja, so razlike v produktivnosti med posameznimi delovnimi organizacijami velike, razlike v dohodku so tudi trikratne in štirikratne in še večje. Najbrž lahko rečemo – čeprav nimamo kvalificiranih podatkov – da je podobna situacija, torej različnost tudi glede samoupravljanja in politične aktivnosti.

Ti podatki kažejo na veliko vlogo človekovega delovanja v družbenih procesih. Tega pa je v zavesti komunistov premalo. Nasprotno, med komunisti je zadnje čase vse več občutkov in prepričanj, ki jih lahko označimo kot apatijo ali celo fatalizem (»saj se ne dá nič narediti«).

Drugi problem v tej zvezi je vprašanje, kakšna je zavest posameznih slojev. Praktično vse empirične raziskave kažejo, da je tako pri delavcih, kot tudi pri neposrednih proizvajalcih dominantni element njihove vrednotne zavesti egalita-

rizma. Enako velja tudi za člane ZK, saj jih največ kot najpomembnejšo značilnost socializma pojmuje enakost. Ker pa enakost ljudi ni možna (saj je vsakdo individualnost, saj naj bi družbeno vrednost vsakogar določalo njegovo delo itn.) je seveda razumljivo, da se bo ta enačarska zavest morala uresničevati s prisilnimi sredstvi, t. j. z državo. Tako ni čudno, če je možna tudi etatiistična zavest.

Prav tako so v tej moralni zavesti močno prisotne tudi nekatere malomeščanske in tudi čisto meščanske vrednote (več zaslužiti, ne glede na človečnost dela).

Če imamo kar precej raziskav o empirični zavesti raznih slojev, pa je skoraj neraziskano, kateri so vzroki take zavesti. Morda je eden od vzrokov, že omenjena, siva ekonomija. Bodisi malomeščanska morala bodisi egalitarizem, pa sta morda pogojena tudi s polproletarstvom (ali bolje tričetrtproletarstvom) mnogih delavcev. Ob tem bi spomnil na nek manj znan podatek. V nemškem delavskem razredu iz časa druge internacionale je bil delež polproletarcev, v primerjavi z drugimi deželami, največji. Kakšna je bila nemška socialdemokracija in kje je končala je vsem znano. Ne da bi želel to značilnost prenašati na naše današnje stanje, pa bi vendarle opozoril na možnost postavitve hipoteze, ki bi iskala vzroke tudi v to smer.

Ob vseh raziskavah empirične znanosti, zlasti še vrednotne znanosti, je treba opozoriti tudi na vprašanje ustrezne metodologije raziskovanja. Morda so dobljeni rezultati včasih tudi nasledek napačne metodologije. Naj to podkrepim s primerom. V dveh raziskavah, ki jih je preje omenil že Toš, se je hotelo ugotoviti, kako člani ZK pojmujejo odnose v zvezi komunistov. V obeh primerih je bilo postavljeno anketirancem enako vprašanje. V prvi raziskavi so bili ponujeni različni odgovori, med njimi tudi »po načelu demokratičnega centralizma«, v drugi raziskavi so bili v bistvu ponujeni isti odgovori, samo s to razliko, da je bil demokratični centralizem opisan, ne pa izrecno imenovan. Zanimivi so bili rezultati. V prvi raziskavi se je za demokratičen centralizem zavzelo približno 50 % vprašanih komunistov, pri drugi raziskavi pa le 5 %.

To kaže, da je od uporabljenega instrumentarija lahko zelo odvisno kakšne rezultate dobimo. To pa hkrati pomeni, da verjetno dejanska zavest ljudi ni taka kot jo kažejo empirične raziskave. Morda je tudi slabša.

No, ne glede na to, ali je te egalitaristične, etatiistične in malomeščanske vrednote zavesti v sloju neposrednih proizvajalcev (in sicer) nekaj več ali manj kot kažejo te raziskave, je zame to stanje zaskrbljujoče. Zato tudi nisem tak optimist – kot nekateri drugi – glede prevladanja sedanje jugoslovanske situacije.

ANDREJ MARINC

Strinjam se z oceno, da je to gradivo dobro, sveže in novo. Odpira možnosti za dopolnitev strategije zveze komunistov. Slojevska in razredna razčlenitev daje formulacijam večjo vsebinsko, teoretično in znanstveno težo in opozarja na katere družbene sile se je treba nasloniti.

V gradivu se večkrat ponavlja teza o novi večinski fronti gibanja. Sprašujem, ali to pomeni v večinsko fronto pritegniti vse kar je progresivno, kar je pomembno, kar je bogato z znanjem, kar je ustvarjalno in kar je pripravljeno ustvarjalno sodelovati. Prav tako je potrebno povedati, kaj je nasproti te fronte. Ali so to vse obstoječe strukture, aparat, birokracija, način odločanja, in tako dalje. Dobro bi

bilo to razčleniti. S tem bomo več prispevali kot pa, če želimo diferenciacijo, ki nas ločuje v Jugoslaviji, ali ki potiska ljudi, ki so nezadovoljni, na nasprotno stran.

Druga sugestija bi, po mojem mnenju, zahtevala precizacijo; nanaša se na definicijo delavskega razreda. Pridružujem se mnenju, da je storjen napredek. Definicija, ki je podana, obsega široke sloje ljudi. Morda bi bila popolnejša, če bi dodali še to, da sestavljajo naš delavski razred predvsem tisti, ki živijo od rezultatov svojega dela in ki si ne prilastajo rezultatov tujega dela. Morda lahko sem prištejemo tudi tiste, ki delajo z zasebnimi sredstvi in so povezani z reprodukcijo v sistem združenega dela.

V gradivu se razčlenjuje vloga inteligence kot posebnega upravljalkega sloja znotraj delavskega razreda. To je pomembno vprašanje. Ustavna intenca je, da se preseže protislovni položaj inteligence v tem smislu, da je ona po svojem družbenem položaju del delavskega razreda. S tem je njen materialni položaj odvisen od njenega dejanskega prispevka k skupnemu rezultatu. Takšen status izobražence postavlja v enakopraven položaj z drugimi delavci. Na ta način oni, po družbeni delitvi dela, opravljajo neko specifično, a izjemno pomembno funkcijo. To je bistvo ideje, ki jih postavlja materialno, družbeno in politično ter človeško v enakopraven položaj z ostalimi delavci. V tem je bistvena razlika v primerjavi z drugimi sistemi, ki izkoriščajo inteligenco včasih še bolj grobo kakor pa delavski razred v klasičnem pomenu.

Ko je razmišljal o vlogi delavskega razreda v naših razmerah je Kardelj, ob razpravah, ki smo jih imeli v 70-letih v spopadu z liberalizmom, govoril še o enem delu delavskega razreda, o tistem, ki je materialno in socialno v najslabšem položaju in še nima rešenih nekaterih elementarnih eksistenčnih vprašanj dela, prehrane, stanovanja, itd. On je v diskusijah utemeljeval, (kar sicer izgleda protislovno), da ta del delavskega razreda odigrava eno najprogresivnejših vlog v družbenem razvoju, ker nenehno vrši pritisk, da se njegova eksistenčna vprašanja rešujejo. S tem pa tudi eksistenčna vprašanja družbe kot celote. Utemeljeval je, da jih ta del delavskega razreda ne mora reševati sam. To je naloga stroke, znanja, torej inteligence in tistih, ki vodijo in ki morajo osmisлити programe in izhode iz zaostalosti. Tak poudarek je pomemben, da bi pritegnili v boj za politiko zveze komunistov in družbeno politiko nasploh tudi tiste, ki so najbolj odtujeni od dela in upravljanja, torej najbolj odtujene dele delavskega razreda. Tudi Kidrič je poudarjal pomen inteligence, ki pa mora zastopati pri svojem delu interese delavskega razreda, in to je kot intelektualec tudi sam počel.

Na strani 17 je med glavne notranje vzroke slabosti navedena nizka produktivnost in rentabilnost gospodarjenja z družbenimi sredstvi in s tem še ne dovolj uresničen temeljni samoupravni produkcijski odnos. S tem se strinjam. Namreč, med temeljne razloge naše krize bi veljalo prišteti še slabost, da sistemu in subjektivnim silam ne uspeva uresničevati svoje lastne opredelitve, da se mora slabo delo sankcionirati, da mora nosilec – ali je to kolektiv, ali je to stroka, ali je to vodilni delavec – nositi posledice slabega gospodarjenja. Socializacija slabega gospodarjenja je, po mojem, temeljni razlog nizke učinkovitosti sistema. To botruje in slabi tudi učinkovitost dela. Ni dovolj sozvočja in sodelovanja med zavestno subjektivno akcijo s planiranjem in tistim, kar objektivno sili subjekte gospodarjenja k racionalnemu obnašanju. To je mogoče ilustrirati, ker je bolj razumljivo kot splošno govorjenje.

Na koncu naj poudarim še najpomembnejše. Znanje ni dobilo svoje mesto, niti ceno, niti ga nismo znali izkoristiti. To so, suma-sumarum, temeljni razlogi za stanje, v kakršnem smo se znašli.

V gradivu je dana ilustracija, da so tisti, ki so se racionalno obnašali, malo »prifrknjeni«. Med ljudmi je tako mnenje oziroma taka miselnost prisotna. V tem pa je le nekaj resnice. Analize za pripravo našega plenuma »naslonitve na lastne moči« so dokazale, da so tisti, ki so se racionalno obnašali, pogosto neodvisno od mehanizmov ekonomske politike, danes objektivno v mnogo boljšem položaju. Zato je eden izmed temeljnih zaključkov plenuma, da se prevečkrat izgovarjamo na instrumente in mehanizme, da pa osnovne stvari v bitki za racionalno gospodarjenje in upravljanje z združenimi sredstvi, od organizacije do znanja in vključevanja v izvoz, ne rešujemo. V tem imamo ogromne rezerve.

To dokazujejo velike razlike med organizacijami združenega dela. To je realna osnova za optimizem, kajti rezerve, ki obstojajo v obstoječih kapacitetah, ljudskih potencialih, znanju, stalni organizaciji, itd., je odvisno od sistema, moramo izkoristiti. Potrebno pa je izpopolniti sistem in zagotoviti sankcioniranje slabega gospodarjenja. Brez takih sprememb ne bo uspeha. Slabosti v sistemu pa lahko pripišemo subjektivnim silam. Ustrašile pa so se socialnih zaostritev in konfliktov. Mislim, da moramo enkrat vsi skupaj spregledati, da zaostrjena protislovja in konflikti, ki nastajajo, ne nosijo s seboj le težave. Nekaterih bistvenih premikov ni mogoče storiti, če ne pride do konfliktov in zaostritev, zlasti ne v jugoslovanski večnacionalni družbi. S prakso izstavljanja računov za tako ali drugačno gospodarjenje ni mogoče nadaljevati.

Ko sem že omenil manj razvite, mislim, da te razlike v interesih objektivno obstojajo in so tu malo podcenjene. Razlike so dosti globoke. Prepričan sem, da moramo brezpogojno uresničiti eno od izhodišč Ustave iz leta 1974., da vsaka republika in pokrajina oziroma združeno delo republike in pokrajine nosi vso odgovornost za svoj in skupen razvoj, in da realiziramo dogovorjeno solidarnost. Mislim, da je to ena izmed stvari, ki bo zaostrila odnose v jugoslovanski skupnosti. Ob tem sem v celoti za to, da se pomaga najti izhod za nekatere republike, ki so devizno in dinarsko danes nelikvidne. To pa ne more iti do te mere, da je ogrožen razvoj tistih delovnih organizacij, ki so sposobne in uspešne, ali celo republik.

V gradivu bi kazalo enakopravno obravnavati materialno proizvodnjo, se pravi gospodarstvo in družbene dejavnosti. Bolj ali manj vse prispevajo k družbeni produktivnosti dela. Seveda imamo tudi tu opravka z neracionalnostmi.

Ko obravnavamo prelomna obdobja, bi med takšna prištel čas okoli leta 1979/1980. Takrat se je izčrpala možnost inflatornega financiranja, čeprav se ta trend še nadaljuje. Izčrpala pa se je tudi možnost nadaljnega zadolževanja. Takrat je prenehal delovati enotni jugoslovanski devizni trg. Nov Zvezni izvršni svet je nato začel upoštevati delovanje ekonomskih zakonitosti. Začel je uveljavljati politiko realnega kurza, obrestnih mer, in čistiti dohodek. Naredil je premike, ki pa se danes kvantitativno ne poznajo v združenem delu.

Vsebinska vprašanja odnosa med razrednim in nacionalnim je absolutno treba odpreti in opozoriti na enostranosti. Danes je moderno napadati takoimenovani republiški etatizem in policentrični etatizem. To ni sporno, ko gre za odtujitve. Vsak etatizem na vseh nivojih je škodljiv. Republiški »izem« je škodljiv, ker je dovoljeval, ali pa celo sam vzpodbujal, nek razvoj, za katerega ni nosil materialnih

posledic, za katerega se niso izvajale posledice. Takšno obnašanje je dovoljevala skupna jugoslovanska politika. Tudi to ne kaže prezreti. S tem moramo prekiniti.

Škodljivost tega republiškega in pokrajinskega etatizma je, ker preko zveznega državnega aparata izsiljuje rešitve. Mi pa bi morali imeti avtonomne in samostojne institucije v federaciji, ki presojajo stvari z vidika celote, v interesu vseh narodov in narodnosti Jugoslavije. Zato mislim, da je treba poudariti, da rabimo federalne institucije, ampak take, ki ne bodo pod parcialnimi pritiski republiških struktur ali pa drugih odtujenih centrov, kot sta velika trgovina in banke.

V gradivu je govora o moralnih in vrednostnih kategorijah. Če bi Zveza komunistov Jugoslavije to vgradila v resolucijo, bi to bila osvežitev. Takoimenovana vrednostna strategija je izjemnega pomena za pritegnitev mladih ljudi iz zveze komunistov. Ne gre za nobeno verovanje v abstraktne cilje, ampak gre za cilje, ki so smisel življenja in angažiranja mlade generacije.

SERGEJ KRAIGHER

Razprava je bila zelo bogata in bo tovarišu Rusu gotovo veliko pomagala, da kot avtor oceni, kaj od tega vnesti v to gradivo.

Razprava je pokazala, da gradivo, tako kot so nekateri rekli, daje odgovor na nekatera bistvena vprašanja o delavskem razredu Jugoslavije, o njegovi notranji strukturiranosti, o vlogi posameznih slojev, o odnosih med sloji znotraj delavskega razreda, v zvezi z našim dosedanjem razvojem v Jugoslaviji in reševanjem problemov, ki so danes postavljeni pred nas. Že samo to dejstvo, tudi če ne bi imeli drugega, je zadostno opravičilo za to, da se dejansko takšno gradivo dá v širšo uporabo tako kot smo se na komisiji dogovorili.

Po mojem mnenju je zelo pomembno in sem tudi v razgovorih s tovarišem Rusom na to opozarjal – tovariš Kavčič pa gotovo to boljše pozna – namreč kakšno je v tem pogledu stanje v drugih republikah oziroma koliko je ta problem pri njih predmet proučevanja in koliko so v tem napredovali. Na tej osnovi bi potem lažje presojali koliko dejansko to gradivo v tem pogledu daje nove opredelitve, če ne nove opredelitve, pa vsaj pomaga, da se skupaj z opredelitvami, do katerih so prišli v drugih republikah, to strne v enotno stališče.

Če zdaj preidem na vprašanje moralnih kvalitet naj najprej povem, da se strinjam s tem, da je bilo o njem tukaj veliko rečenega. Zdaj je treba oceniti, kaj v tej zvezi še dodatno povedati.

V zvezi z razpravo in tudi s tem kar je tovariš Rus v svojem referatu rekel o odnosu med nacionalnim in razrednim, bi bilo mogoče dobro poudariti, da je samo samoupravljanje kot tako individualna pravica delovnega človeka. V uresničevanju te pravice se potem dejansko uveljavlja integriteta človeka in na podlagi tega tudi vsi tisti njegovi interesi, v katerih se v praksi in življenju ta integriteta tudi uresničuje. Sem spada tudi uveljavljanje človeka kot pripadnika določenega naroda, narodnosti, torej ne samo kot posameznika, ampak kot pripadnika naroda, in s tem tudi uresničevanje nacionalnih interesov, ki so tukaj dani. Mogoče je to misel potrebno vnesti in jo kot rdečo nit pripeljati do konca.

S tem v zvezi bi nekaj rekel še glede strukturnih sprememb v delavskem razredu. Tovariš Majer je govoril o zgodovinskem procesu formiranja delavskega

razreda, ki je potekal v Jugoslaviji od začetka vojne, po vojni, pa vse doslej. Ti procesi kar zadeva Jugoslavijo niso nič specifičnega; oni spremljajo splošni materialni in družbeni razvoj. V Jugoslaviji smo zdaj v položaju, ko eno tehnologijo zamenjujemo z drugo, ko stara tehnologija še ni amortizirana in še ni dala vseh rezultatov. Ta razvoj pa se odvija v zelo različnih pogojih, recimo neka stara tehnologija še lahko da rezultate v nekaterih okoljih, pri nas v Sloveniji pa jih ne more dati več, ali pa imajo ti rezultati v slovenskih okoljih zelo omejeno vrednost.

Istočasno z nadaljnjim razvojem družbene delitve dela, ki jo vnaša nova tehnologija z vsemi posledicami, ki to spremljajo, pa se spreminja oziroma nastaja tudi drugačna struktura delavskega razreda, drugačna slojevitost in tudi spremembe v vlogi posameznih slojev v njihovih medsebojnih odnosih. To je splošen pojav, ki se kaže povsod v svetu. Prav zaradi tega po mojem mnenju vprašanje o tem, koliko je delavski razred za sebe, pa delavski razred po sebi, ni samo filozofsko oziroma sociološko vprašanje, ampak da ima tudi svoj globlji politični pomen. V članku, ki sem ga bral pred kratkim v Socializmu, v zadnji številki, piše kako se pojavljajo spet teze, posebno v ZDA, da ameriški delavski razred ni delavski razred za sebe, ampak je delavski razred po sebi. Z drugimi besedami povedano, ob vsem razslojevanju in različnih interesih, ki jih ti sloji kažejo in se odražajo na celotni razvoj v sami Ameriki in v njeni politični vlogi, ki jo ima v svetu, delavski razred izgublja svojo identiteto kot razred. S tem pa izgublja potem tudi možnost, da igra kakršnokoli odločilno ali vodilno vlogo v reševanju problemov sodobnega sveta, glede na to, da se svet vendarle ravna po tisti družbi in državi, ki je dosegla v dosedanjem razvoju največje rezultate.

Zato moramo pri takih pojavih, ki so se pri nas pojavili na nekaj mestih, in je o njih govoril tovariš Kavčič, da se morajo posamezni sloji postaviti kot razred za sebe, biti vendarle previdni ko gre za formulacije ocen teh pojavov. Primer Luke Koper je tipični primer reakcije delavcev, ki nimajo niti nizkih osebnih dogodkov, niti ne bi rekel, da je njihov revolt posledica in izraz neosveščenosti. Njihovo postavljanje je revolt na našo politiko, na posledice in rezultate politike, ki dopušča na eni strani velike socialne razlike, na drugi strani pa tudi produktivnim delavcem ne rešuje njihovih osnovnih vprašanj. Poleg tega pa so v tem primeru v precejšnji meri vključeni tudi delavci iz drugih republik, ob tem da se isto okolje zelo malo potrudi, da bi olajšalo socializiranje teh delavcev v naše življenje.

Čeprav je to reakcija mezdnega delavca oziroma reakcija, ki ustreza reakciji mezdnega delavca, to še ne pomeni, da se ta delavec svojih pravic po delu ne zaveda in da v tem pogledu spada v kategorijo tistih delavcev – o kateri je govoril tudi tovariš Marinc – ki mogoče ne morejo formulirati svojo zavest kot bi jo razredno zaveden delavec moral. Ta delavec se dobro zaveda svojih pravic in svojega položaja v družbi. Dobro se zaveda razlik in jih ne sprejema, s temi razlikami se enostavno noče sprijazniti. Ti sloji delavcev – kot je govoril tovariš Marinc – delajo pritisk na progresivne sile, da se ne uspravajo, da ne »dremajo« kot je bilo rečeno v razpravi. Mislim, da je to čisto lepa opredelitev ne le za dobršen del komunistov, ampak tudi naše dremajoče politike, ki se ne vzamejo v roke kot bi bilo potrebno, da se ta del delavskega razreda dejansko aktivira in s tem neposredno vključi v napore, da se mu ustrezno izboljšujejo življenjske in delovne razmere.

Na koncu dvajsetega stoletja, posebno pa v razvitem svetu govoriti o delavskem

razredu, ki ni razred za sebe, – ne glede na to kaj se dá sociološko, pa z anketami javnega mnenja itd. empirično ugotoviti ali ne – je po mojem mnenju vedno povezano z nevarnostjo, da se spustiš na linijo sil, ki hočejo negirati vlogo delavskega razreda. Gre za znano stališče – ki ga običajno ponazarjajo z razvojem Japonske in s tem, da proizvodnjo vedno bolj prenašajo na dom – da tehnični in tehnološki razvoj dejansko ustvarja pogoje, kjer delavski razred ne more biti več na čelu napredka.

Čeprav je v naši sociologiji in tudi politologiji to zelo redko kdaj rečeno, je v našem programu napisano in Kardelj je nešteto krat o tem govoril, da gre celoten družbeni razvoj v smeri, ko se težišče družbenega in osebnega položaja delavca čedalje bolj prenaša od tekočega osebnega dela v ustvarjanju vrednosti na vedno večjo vlogo minulega dela, se pravi skupnega družbenega dela, ki s svojimi kvalitetai ustvarja pogoje za vse večjo produktivnost tekočega osebnega dela, in da je to pravzaprav bodočnost itd. Da se ne spuščam še naprej v to. Želim samo opozoriti, da je ravno zaradi tega, kar je tovariš Rus govoril v zvezi z enotnostjo, na podlagi upoštevanja razlik ni monolitnosti, ki jo je na teh osnovah treba ustvarjati v ZK, to zelo pomembno za razjasnitev različnih pogledov med nami in sploh o Jugoslaviji.

Značilno za Jugoslavijo je namreč, da mora celoten svoj razvoj in svoje strukturne spremembe izvrševati ob premagovanju razlik v stopnji razvoja med posameznimi deli Jugoslavije in tudi med posameznimi deli družbenega dela, kjer je razvitost proizvodnje kar zadeva stopnjo tehnično-tehnološkega razvoja prav tako zelo različna. Tako da v tem pogledu morajo biti zadeve jasne.

Ravno ob obravnavi vprašanj tehnološkega in tehničnega razvoja in prestrukturiranja materialnih osnov našega gospodarskega in na sploh družbenega dela, torej tudi družbenih dejavnosti, bo možnost, da se sproži razprava okoli enotnosti jugoslovanskega delavskega razreda in pogojev njegove enotnosti. Ti pogoji so objektivno opredeljeni in jih je treba upoštevati, če nečemo zakomplicirati zadev oziroma si sami ustvarjati težave, o čemer je bilo tudi v tej razpravi govora.

Gledano iz stališča političnega delovanja vprašanje ali razred po sebi ali za sebe, po mojem mnenju za Slovence nima nobenega posebnega pomena več vsaj že sto let ne; tudi za Bosno ne moreš to reči. Tudi za Srbijo, ne vem kje bi imelo to svoj pomen, politični pa sploh ne. Mogoče, če se izhaja ozko z vidika ene stroke oziroma znanstvene discipline družbenih ved, ko obravnava empirično ponašanje posameznih slojev v danem času ali družbenem problemu, bi se našli argumenti za tako postavljanje vprašanj. Iz političnega vidika, ko gre za spreminjanje odnosa sil v vsakem sloju delavskega razreda ob vsakem vprašanju v progresivni smeri pa ne vidim posebnega razloga, da postavljamo ta vprašanja v političnih dokumentih. Raziskave znanstvenikov in strokovnjakov ko pridejo do skupnih zaključkov pa naj pokažejo kje moramo njihova dognanja upoštevati kot osnovo našega političnega dela. To je bil drugi splet vsebinskih pripomb.

Tretji splet mojih pripomb se nanaša na vprašanja ekonomske politike povezano z uresničevanjem Dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije. Pridružujem se mnenju, da je slabost tega gradiva, da se preveč opira na Dolgoročni program. S tem se pridružuje tistim v Jugoslaviji, ki iz različnih razlogov izenačujejo ustavo in zakon o združenem delu z Dolgoročnim programom ekonomske stabilizacije. Kar zadeva družbenoekonomske odnose vidijo namreč nekateri v

njem možnost, da s tem omejijo opredelitve, ki so dane v ustavi oziroma v zakonu o združenem delu in sicer na podlagi enostranskega poudarjanja ekonomskih zakonitosti in enotnega jugoslovanskega trga. Ker nekateri vidijo to možnost, skušajo s tem dokazovati nedoslednost v uresničevanju ustavnega načela, da vsaka republika odgovarja za lasten in skupen razvoj, zlasti ko se govori o suverenosti republik in enotnem jugoslovanskem trgu. Pri tem se seveda postavlja vprašanje nacionalnih ekonomij, tako kot jih v posameznih republikah tolmačijo, tudi pri nas v Sloveniji, ne da bi jim dali potreben odgovor na to. S tem pa pravzaprav uveljavljajo svoje teze o enotnosti jugoslovanskega trga, kar se tudi pojavlja kot osnova centralističnih tendenc. Torej to je en vidik.

Mislím, da leto 1982 ni bilo kakšno prelomno leto. Konec leta 1981 smo mogoče bolj jasno opredelili cilj, da moramo prenehati z ekstenzivnim razvojem, da so to opredelitev več ali manj sprejela vodstva vseh družbeno-političnih organizacij. Čeprav so glede tega trije zvezni družbeni sveti dali svoja stališča in predloge že 1979. leta, je bilo to vprašanje do kraja izdiskutirano šele na eni prvih sej Komisije za probleme ekonomske stabilizacije. Vendar to ni bil noben prelom. To je vprašanje dozorevanja politične zavesti in ustvarjanje pogojev v političnem vodstvu za to, da se začne v tej smeri delati organizirano. Prelomni trenutek pa to ni bil. Po mojem mnenju je težko kot o prelomu govoriti o 1979 letu. Takrat se je pokazalo, da je do absurdov pripeljala ekonomska politika, ki je bila orientirana na avtarkijo, republiško in jugoslovansko, v smislu podrejanja konkurenčnosti z naprednimi gospodarstvi drugim potrebam svojega razvoja, kar z drugo besedo pomeni kurs na emisijo in na zadolževanje v tujini.

Prelomna leta so po mojem mnenju začetek sedemdesetih let, ko so se pokazale posledice odstopov od reforme, ki smo jo začeli 1965. leta. Da smo se 1965. leta odločili, da gremo v širšo gospodarsko reformo to samo pomeni, da smo že takrat ocenjevali, da se je ekstenziven način gospodarjenja izčrpal kot možnost za reševanje gospodarskih in še posebej razvojnih problemov Jugoslavije kot celote. Ne velja pa ta ugotovitev tudi za vsak posamezen del Jugoslavije; v tem pogledu je bil položaj zelo različen. Zato je boljše ta prelom časovno postaviti v začetek sedemdesetih let. Ne bi govoril o naftni ali pa energetski krizi, pač pa v spremembah cen v osnovni energetiki, ki je bila po mojem mnenju upravičena, sledila pa ji je reakcija razvitega sveta na spremembe cen energije z zvišanjem cen tehnologije in obresti. Poleg tega so ZDA odpravile zlato devizno podlago dolarja in si ustvarile še širše možnosti, da stroške svojega oboroževanja in politike prevržejo na ostali svet. Tako, da če je že treba poskušati časovno opredeliti prelom – če ni nujno, se v analizi v to ne bi spuščal, ker se lahko sprožijo razprave brez potrebe – potem so to začetki sedemdesetih let. Takrat nismo naredili, kar bi morali, čeprav tudi takrat ni šlo brez diskusije.

Drug element, ki tudi govori za to, da ni primerno vsega vezati samo na Dolgoročni program ekonomske stabilizacije in sploh ne samo na ekonomske momente, je pa dejstvo, da se delavski razred in njegova zavest ne oblikuje in ne razslojuje samo na podlagi ekonomskih momentov. Obstajajo še drugi momenti, ki so za ZK kot subjektivno silo, kot vodilno silo delavskega razreda vsaj toliko če ne bolj pomembni kar zadeva njeno usposabljanje, da izvrši svojo idejno vlogo. To pa je celotna idejna fronta, kultura v širšem smislu kot drugi moment katerega opredeljuje gospodarska osnova, vendar nanjo tudi sam s svojim razvojem in

delovanjem aktivno vpliva. To ne pomeni, da kakorkoli podcenjujemo sredstva, stališča in usmeritve, ki jih predvideva Dolgoročni program ekonomske stabilizacije. Toda ta Dolgoročni program se vendarle ne izvršuje s tisto dinamiko, celovito in sinhronizirano, kakor bi uspešnost njegovega izvrševanja zahtevala, ampak se izvršuje v skladu z razmerjem sil, kot se pojavljajo pri reševanju protislovij, ki v naši družbi obstojijo. Ta protislovja lahko rešijo subjektivne sile, od katerih je odvisno uresničevanje Dolgoročnega programa. S tem ko je Dolgoročni program dan, se to razmerje sil v njegovem uresničevanju spreminja z aktivnostjo subjektivnih dejavnikov, med drugim tudi ZK.

Socializacija izgub je v tem pogledu gotovo eden od glavnih problemov. Pa ne, da se v skupščini ne bi tega zavedali. V skupščini se natančno zavedajo, da zakoni in druge odločitve, ki jih sprejemajo, pomenijo socializacijo izgub, vedo tudi, da je to v nasprotju z Dolgoročnim programom ekonomske stabilizacije. To vedo, toda to govorimo že dolgo časa. In po mojem mnenju je najbolj negativna ocena delovanja zveze komunistov prav to, da nismo v stanju, da nimamo več tiste gotovosti, da bi se za konsekventno izvajanje svoje politike spustili v spopad s tistimi silami oziroma sloji ali deli teh slojev znotraj delavskega razreda, ki bi bile s tem prizadete; preprosto prevlada bojazen, da večina delavskega razreda sprejetih ukrepov ne bo podprla. To so dejstva.

Na teh osnovah prihaja do zavlačevanja v izvrševanju Dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije iz vseh teh manevrov, ki smo jim priča in se na zunaj kažejo kot taktiziranje med republikami. To so taktiziranja med izvršnimi sveti, pa zveznega izvršnega sveta z republikami, ki oblikuje v naših družbenih pogojih videz delovanja večpartijskega sistema z vlado, ki več ali manj spretno manevrira med vsemi temi različnimi interesi. To se seveda izraža tudi v življenju znotraj ZK, v tendencah tkim. federalizacije in tako naprej, kot je bilo že večkrat javno rečeno. To mora priti do izraza v kongresnih dokumentih; če v njih ne bo prišlo do izraza in če si tega pred kongresi ne bomo razjasnili, se bo to pokazalo na kongresih.

Zato bi bilo prav, če se v tem smislu nekaj reče, tudi ko se govori o prestrukturiranju, o spremembah v delavskem razredu in vlogi posameznih slojev delavskega razreda. Vsak sloj ima namreč svojo odgovornost. Velika slabost tega gradiva je, da ne omenja svobodne menjave dela. Ne vem, kako bo tovariš Rus to upošteval, to pripombo sem dal že na prvi skupni razpravi. Svobodna menjava dela ni nobena naša »iznajdba«, ampak je to naša opredelitev tega kar se v svetu dogaja znotraj transnacionalk, kjer se po svoji vlogi in ekonomskih (pa tudi političnih) interesih v procesu družbene reprodukcije različni sloji med seboj dogovarjajo in sporazumevajo o medsebojnih pravicah in obveznostih in o tem, kaj bodo ob izpolnjevanju teh pravic in obveznosti vsak zase imeli ali zaslužili. Mi pravimo, da je to udeležba na dohodku, na rezultatu skupnega dela, na podlagi samoupravnih sporazumov, prek katerih poteka svobodna menjava dela. To je bistveni element našega samoupravnega sistema. Objektivno ga omogoča velika stopnja podružbljenosti dela in proizvodnje – družbena lastnina in sistem samoupravljanja, na katerem počiva kurz našega razvoja, pa omogoča, da se institucionalizira.

Prikaz struktur znotraj delavskega razreda in različnih interesov na tej podlagi je treba obravnavati skupaj z elementi tistega, kar te sloje v družbeni reprodukciji povezuje, tj. da njihove interese poveže na skupni imenovalec, ki ga lahko najdejo tudi brez merjenja razmerja sil s konkretnimi spopadi v družbenem merilu. To je

svobodna menjava dela, kjer se upošteva funkcionalnost vsakega sloja, njegove interese in skupne rešitve. Ta stališča so jasna v ustavi, zakonu o združenem delu, v opusu Edvarda Kardelja, ki je to problematiko bistveno povezal, ne samo od ustave, ampak že od konca šestdesetih let; od sestanka v Karadjordjevem naprej, ko so razpravljali o strukturi delavskega razreda in o spremembah, ki jih delavski razred v Jugoslaviji doživlja. To je bila tista velika razprava, kaj spada v delavski razred, kaj je konkretno z inteligenco, ali jo vključevati v delavski razred ali jo obravnavati izven tega kot poseben (lebdeči) sloj. Tudi Bakarić je to tezo sprejel, ki je kasneje služila kot osnova amandmajev v 1971. letu. Ta zmeda se sedaj ponovno obnavlja, po mojem mnenju bolj iz političnih interesov kot na podlagi nekih novih znanstvenih ali empiričnih raziskav naših sociologov in politologov.

Tu pa prihajamo do Marxa, ki imenuje trg tudi menjavo dela. Vendar za razliko od njegovih splošnih opredelitvah prve faze socializma, (ki seveda ni naša, sedanja faza) denar ni več denar ampak je kvintacija, ki ne cirkulira. Na drugi strani je pa drug moment, ki ima pozitivno, obvezujočo stran. Dejstvo je, da je na področju kulture, kjer se oblikuje mladina in njena zavest in kjer bi morala imeti glavno vlogo svobodna menjava dela, prevladujoč pojav tržni element. Mi to obsojamo, nič pa ne naredimo, da bi ta tržni element obvladali, to je nadomestili z nečim drugim. Tudi kapitalizem v svojem gospodarstvu vnaša v tržne odnose elemente, ki pomenijo da se menjava ne vrši več samo na trgu, temveč tudi v drugih, izvenržnih oblikah, upošteva se seveda tiste zakonitosti, ki drugače vladajo v blagovni proizvodnji. Mislim, da imamo v tem pogledu pri nas veliko praznino, ker družbenoekonomskih odnosov v gospodarskem sistemu, njihovo idejno in ideološko plat sistematično ne analiziramo, in ne razčlenjujemo. Zato bi bilo primerno od dopolnil, ki jih je dal Toš, kot empiričnih izsledkov, vnesti vsaj nekatere elemente, ki so zanimivi, ker so vezani na vlogo zveze komunistov.

Birokratizem in tehnokratizem se še vedno obravnavata kot slabost političnega dela ne pa kot tendenca, ki zakonito raste – in bo še dolgo časa rasla – iz razvoja proizvodjalnih sil in vse večje delitve in vse večje produktivnosti dela. Pri tem se vsi protagonisti tega razvoja potem tudi različno obnašajo. Pojavi birokratizma – ne v tistem pejorativnem smislu, če hočeš reči administriranje, ko gre za splošno družbeno upravljanje – pa tehnostrukture, vse to so zakoniti pojavi. So pa ravno njihovi nosilci najbolj podvrženi temu, da se v konkretnih situacijah odtujujejo od delovnih ljudi s tem, da odtujujejo tudi njihov dohodek in odločanje o njem; ker imajo največ možnosti razpolaganja monopolizirajo ta dohodek. V gradivu je nekaj formulacij, v kateri se iz moralno etičnih razlogov ali političnih razlogov napada tehnobirokracija, tako da se dobi vtis, da to spada med slabosti političnega dela, ne pa kot primarno, da je to pojav, ki izvira iz objektivnih zakonitosti družbenega razvoja, ki ga lahko presežemo samo s tem razvojem, kar pa seveda ne zmanjšuje pomena političnega dela.

FRANC ŠETINC

Bom zelo na kratko povedal, kar mislim. Razprava je nedvomno dala podporo temu delu, avtorskem delu tovariša Rusa. Mislim pa, da tovariš Rus s te seje vendarle ne bi smel oditi z občutkom, da je to gradivo popolnoma brezhibno in da ne bi kazalo kakšne stvari popraviti.

Na 3. strani govori gradivo o meglenih predstavah, o posebni razredni in moralni stvarnosti Jugoslavije, o tem, da ima večina popolnoma netočne, popolnoma zgrešene predstave o svoji lastni razredni in idejnovrednostni vsebini. Strinjam se, da je na tem področju veliko idejne zmede. Strinjam se tudi s tistim, o čemer govori tovariš Rus, da je dosti splošnega, deklarativnega govorjenja o delavskem razredu, in da to bolj škodi kot koristi.

Na strani 4 je na primer rečeno, da je govorjenje o stalinistični naravi naše družbe navadno »brbljanje«. Če bi bilo samo navadno brbljanje, ne bi bilo veliko problemov in težav s tem. Toda ta nevarnost raste iz naših razmer; z antikomunizmom, ki je tudi v Sloveniji na pohodu, bomo imeli še veliko dela. Ne gre za to, da bi vse antikomuniste prepričali, da nimajo prav, pač pa, da bi onemogočili vpliv, ki ga lahko imajo na določene sloje ljudi v razmerah, kakršne so današnje. Zato jaz tega ne bi tako napisal.

Na 13. strani govori tov. Rus o imovinsko bogataškem sloju. Strinjam se s tem, kar je bilo rečeno v razpravi. Postavil bi le vprašanje vsem skupaj, ne samo tovarišu Rusu, kaj je z lumpenproletariatom? Ali nimamo tega fenomena tudi v naši družbi? Tovariš Kardelj v Smereh razvoja govori o tem, da se pri nas ne pojavljajo samo pritiski tehnobirokratskih sil, pač pa tudi pritiski anarhoidnih sil, nedela, parazitizma itd. To najbrže ne sodi v imovinsko bogataški, temveč v neki drugi sloj. Mogoče kaže tudi o tem razmisliti.

To, o čemer je govoril tovariš Kraigher, me še bolj prepričuje v to, kar je na 16. strani rečeno, da najdejo delavci v objektivni ekonomski primerjavi in posledicah na tržišču objektivno osnovo za napredovanje na višjo stopnjo delavskega razreda »za sebe«. To je, se mi zdi, a tako je rekel tudi tovariš Bogdan Kavčič, preoptimistično postavljeno, zlasti še, ker na drugi strani ne govorimo o svobodni menjavi dela. Saj najbrž ni tako mišljeno, kot bodo nekateri razumeli. Nekateri bodo razumeli, kot da upoštevanje objektivnih ekonomskih zakonitosti že samo po sebi vodi delavski razred v položaj »delavskega razreda za sebe«. Predvsem se strinjam s tovarišem Kavčičem, da bi morali to drugače napisati.

Imam še veliko stvari, o katerih ne bom govoril, ker sem sodeloval v prejšnjih razpravah, ko sem imel možnost, da dam pripombe. Rekel bi, da je analiza dobra, da vsebuje nove, drzne ugotovitve, da gre v inovacije v razmišljanju, da gre v spopade tudi z določenim dogmatizmom v razmišljanju, v uporabi konvencionalnega, preživelega kategorialnega aparata. Nekateri, denimo, še vedno govorijo o delavskem razredu, kot da sodijo vanj samo delavci pri stroju. Tudi sam sem sodeloval v takih razpravah, kjer sem zapazil to ozkost; tu gre tovariš Rus nedvomno drzno v razbijanje takega dogmatizma. Dosti bo spopadov. Nekateri bodo šli ostro v polemiko z nekaterimi stvarmi, toda treba bo vzdržati. Nekateri, recimo, še vedno pogrevajo dilemo, ali obstaja v Jugoslaviji samo en ali več delavskih razredov. Pozabljajo, da delavski razred ne more biti vodilna družbena sila, če se kot takšna ne potrdi tudi v narodu, a uveljaviti se mora tudi v vsej Jugoslaviji.

Razprava je bila, vsaj zame, izredno bogata, celo boljša kot prejšnje.

Najprej bi se iskreno zahvalil za vse dosedanje sodelovanje, ki sem ga od tistega trenutka, ko je moj material prišel v ta krog, doživel kot eno od prijetnih stvari v svojem življenju, zlasti nivo razprave kakršen je bil vseskozi – dobronamernost, tovarištvo, strokovnost. Zato bi se vsem tovarišem zahvalil, predvsem pa tovarišu Kraigherju, Kavčiču in drugim, od katerih se neprestano lahko učim. Vsi skupaj pa pri tem pridobivamo, kakor je rekel tovariš Hafner, saj zelo manjka v zvezi komunistov takih razprav, ki nam vsem dajo večjo gotovost in osvetlijo nove vidike. Vse stvari, ki sem jih danes slišal, bom resno premislil in jih skušal vključiti.

Vrnil bi se še nekaterim vsebinskim vprašanjem, in to samo k izbranim. Ker je bila razprava ena najbogatejših, kar sem jih doživel, se ne morem na vse odzvati, saj ni časa. Ena od aktualnih tem je vprašanje gospodarskega preloma – ali je to leto 1982 ali ne. Pri vseh teh in podobnih stvareh gre le za nesporazum, ki morda izvira iz mojih nezadostnih formulacij ali iz česarkoli že. Povsem se strinjam s tem, da leto 1982 ni prelom v družbenem in ekonomskem smislu in da so naši prelomi taki, kot jih je tu označil tovariš Kraigher. Leto 1982 pa je prelom v obči jugoslovanski družbeni zavesti, ker se je tedaj izrazilo vse tisto, kar so vzroki krize in izhodišča Dolgoročnega programa. Vse to je tedaj postalo tudi skupno javno mnenje večjega dela političnih in znanstvenih krogov in samo v tem smislu označujem leto 1982 kot prelomno. Torej to ni leto gospodarskega preloma na bolje, niti leto začetka gospodarske krize, ampak samo leto objektivne dozorelosti krize ter političnega in znanstvenega osveščanja z celovitim zbiranjem podatkov, s celovito oceno in s sintetično projekcijo kot je bila podana v materialih Dolgoročnega programa. Le-to mi kot sociologu in filozofu omogoča, da zvezo med dotedanjo ekonomsko politiko in dotedanjim razvojem razredno socialne in moralne strukture ilustriram s številnimi podatki, ki so bili takrat objavljeni. V tem smislu je to metodološko sociološka meja za moje delo in zato nisem dolžan niti nisem v možnosti raziskovati, kako se je po 1982 letu in vse do danes podrobno formiral odnos med nezadostnimi spremembami v ekonomski politiki in nadaljnjim razvojem razredno socialne strukture. Te zveze nedvomno so, ampak za to so samo fragmentarni podatki. Socialni razvoj po letu 1982. je seveda možno prikazati fragmentarno, ni pa ga možno statistično tako izčrpno, ni ga možno vzročno in kvantitativno analizirati kot je to v materialih stabilizacije. Lahko pa z gotovostjo trdimo, da se tista posebna razredno slojevna struktura Jugoslavije, ki se je formirala v štiridesetih letih (1941 – 1982) ne bo bistveno spremenila še nekaj let.

Naslednja stvar je nezadostna zavest enega dela delavskega razreda, ki se pojavlja ali v obliki apatije, ali v obliki določenih iracionalnih obnašanj, o katerih upravičeno govori tovariš Kavčič. To vse pa je v zadnjih letih v veliki meri pogojeno zaradi (prvikrat!) zelo nezadostne reakcije Zveze komunistov Jugoslavije v določeni družbeni krizi. KP oz. Zveza komunistov Jugoslavije še nikoli ni tako počasi in nezadostno reagirala na velike prelomne trenutke. Leta 1941 je bila KP enotna v odločnem boju v celi Jugoslaviji, leta 1948 je KP tudi sorazmerno hitro nastopila proti napadu Stalina, medtem ko se zdaj srečujemo z njeno zelo počasno reakcijo na gospodarsko krizo.

Gre namreč za to, da se je verjetno v času krize, ki se je res začela, kot je rekel tovariš Kraigher, že veliko preje, v sedemdesetih letih, formiral nek poseben,

lagodno karieristični »inflacijski« del upravljalkega sloja, ki obsega tudi del zveze komunistov in ki zdaj ne reagira na krizo, ker je njen del in je sam najbolj v krizi. Strinjam se, da obstoji tudi določena moralna in družbena kriza, ampak to je predvsem kriza znatnega dela upravljalke strukture in znatnega dela zveze komunistov, ki ni bil sposoben reagirati niti v trenutku zaostrenega izraza gospodarske krize, se pravi niti leta 1982, ko smo že imeli Dolgoročni program in smo potem zgubili več let v raznih brezsmiselnih diskusijah. Take diskusije so zamenjale resno razpravljanje in delovanje, kar dokazuje nemoč dela zveze komunistov. Po mojem je slovensko politično vodstvo imelo zelo prav v teh gospodarskih zadevah, lahko pa bi še bolj poudarili, da je program stabilizacije edini izhod iz krize za vse dele Jugoslavije in da je to celo večji interes za druge kot za nas.

Jasno je, kje je glavni razlog, zakaj znaten del delavskega razreda, ki je 1982. leta bil pripravljen iti v temeljite gospodarske spremembe, danes precej tava. Razne ankete, raziskave javnega mnenja v vsej Jugoslaviji so pokazale, da delovno ljudstvo vse Jugoslavije dobro ve, da moramo vsi več in bolje delati, oni zgoraj in oni spodaj in je bilo pripravljeno na to. Ko pa se razne dremajoče strukture niso znale postaviti na čelo te ljudske težnje, je razumljivo, da je del delavcev zapadel v apatijo, v iskanje sive ekonomije in podobno.

Naslednja stvar, ki bi jo moral kratko omeniti, je vprašanje družbenih prvin: koliko smo jih ali jih nismo uresničili – naprimer bratstvo in enotnost ipd. Strinjam se s kritičnimi pripombami tovariša Jogan glede tega, kaj vse moramo tudi na gospodarskem področju napraviti. Vendar mislim, da se je važno za trenutek zadržati pri vprašanju prvin zaradi tega, ker pa moramo pred javnostjo imeti uravnoteženo in čimbolj resnično oceno, kaj je Jugoslavija v primerjavi z razvitimi deli človeštva dosegla na področju nacionalnih odnosov, pri čemer pa je nujno upoštevati objektivno zgodovinske pogoje. Namreč, da smo imeli v Jugoslaviji več stoletij največje nacionalne spopade in da se je, proti tem nacionalnim spopadom, izkristaliziral šele v zavesti titovske partije jasen politični koncept in volja, kaj je tu treba napraviti. Samo zato smo imeli globljo, humanejšo nacionalno politiko v najtežjih pogojih druge svetovne vojne kot kjerkoli v svetu in to je dejanski faktor, ki pri nas deluje tudi danes in ki je uspel na področju nacionalnih odnosov napraviti veliko več kot katerakoli razvita ali druga dežela. Na področju nacionalnih odnosov smo v izredno slabih pogojih, v pogojih izrazite gospodarske in izobrazbene nerazvitosti, krvavih spopadov, nacionalističnih sovraštev, šovinizmov res (v teh objektivno izredno slabih pogojih!) ogromno dosegli in so še vedno naši sedanji nacionalni spori v primerjavi s primitivnostjo jugoslovanske buržoazije in fevdalcev – relativno blagi, razen seveda na Kosovu. Zato se moramo pesimističnim trditvam nekaterih separatistov in centralistov, da je v Jugoslaviji »vsega konec«, ostro zoperstaviti, ker so poskus, da se ukine to dragoceno bratstvo in enotnost. Pri nas v Sloveniji pa je podcenjevanje naših dosežkov včasih »argument« nekaterih, ki preuveličujejo zahodno Evropo. Vem, da se moramo od zahodne Evrope še temeljito in pošteno učiti npr. glede organizacije dela, produktivnosti, tehnologije. Toda glede vprašanj kot so mednacionalni odnosi pa lahko – če samo pogledamo položaj Slovencev na Primorskem in Koroškem – brez fraze rečemo, da smo po humanosti daleč pred njimi. In slovenski narod je zainteresiran, da to resnico sliši.

Strinjam se z Joganom, da je pri nas zaspalo dosti tiste morale, ki je bila v Kardeljevi redakciji programa ZKJ jasno in znanstveno točno izražena, saj je

moralni faktor pri nas imel ogromen dejanski učinek v osvobodilnem boju in v boju proti stalinizmu. Našo moralo predstavljajo dejanski učinki v zgodovini, zato povdarjanje vloge morale v nedavni preteklosti niso fraze, to niso več samo teoretske predpostavke. Res pa je moralni faktor danes šibkejši po mojem mnenju zlasti zaradi tega, ker novi inflacijski in dezakumulacijski upravljalni sestav (v znatnem delu tvori on tudi novi del zveze komunistov), ki je nastal po letu 1970, po svoji morali danes močno zaostaja za ljudstvom, ki bolje ve, da je treba boljše in več delati: torej je najbolj v krizi del birokratizma. Zato se ne uresničuje tisto, za kar bi bilo ljudstvo pripravljeno: če mu uspejo z dobro organizacijo »dati« 20 odstotkov večji realni dohodek, je ljudstvo pripravljeno tudi 20 odstotkov boljše delati. To pa najbolj odvisi od organizacije dela s strani upravljalne strukture.

Še ena stvar se mi zdi važna. Popolnoma se strinjam s pogledom na ekonomsko politiko, o katerem je govoril tov. Knez. Naša ekonomska politika nikakor ni stvar samo ene vlade ali enega predsednika jugoslovanske vlade ali kakšne ozke skupine. Mislim, da je ekonomska politika, ki je v Jugoslaviji dolgo vladala, bila rezultanta takih monopolnih gospodarskih struktur, ki jih omenja Knez, toda ne samo teh struktur, temveč je rezultanta in sinteza vpliva vseh slabših proizvodnih organizacij in vsega podpovprečnega dela, ki je vsiljevalo uravnalovko, ki je izsiljevalo stalno pokrivanje izgub itn. Zato ta stara ekonomska politika ni napaka enega samega posameznika ali skupine, ampak pritiskov vseh teh sil, njihova sinteza.

Raziskave iz razvojne psihologije

Minevajo že tri leta od tega, ko je prav tako v *Anthroposu* (1984, št. 1–2) izšel zbir študij s področja psihologije in katerih najširši skupni imenovalec je teoretično in empirično proučevanje psihosocialnega razvoja. Takratni zbir študij sem opravil avtor tega uvoda na pobudo enega izmed urednikov kolega Janeka Muska. Pozivu za sodelovanje se je odzvala s svojimi prispevki večina slovenskih razvojnih psihologov, čeprav ne vsi, zaradi različnih razlogov. Takrat sem v uvodu k zbiru zapisal, da s tem le ta ni reprezentativen in na žalost ne more biti najboljši reprezentant tega, kar se proučuje na področju razvojne psihologije pri nas. Večina del v prvem zbiru se je bolj ali manj osredotočila na predstavitev študij s področja proučevanja kognitivnega razvoja. Svojo težo pa so dale še študije kolegov iz Beograda, ki se ukvarjajo s sorodnimi problemi in so nastopili kot naši gostje. Tudi njihovo raziskovanje se tesno veže na področje kognitivnega razvoja in v tem okviru še posebej na delo J. Piageta.

Organizator take predstavitve v reviji kot tudi avtorji študij smo bili po izidu deležni pohval s strani psihološke prakse. Zlasti je bila ugodno sprejeta ideja, da se zberejo najreprezentativnejša dela posameznih avtorjev v nek zbir in predstavijo v neki zaokroženi celoti na enem mestu. Drugače vsakdo od nas posamezno objavlja svoja dela razmetana po najrazličnejših strokovnih revijah širom po Jugoslaviji. Vse to pa ne nudi najreprezentativnejšega pregleda nad tem, kaj vse in na kakšen način se raziskujejo posamezni problemi psihičnega razvoja pri nas. Tako je često nemogoče oceniti relevantnost proučevanih problemov, kritično ovrednotiti uporabljeno metodologijo zlasti pri empiričnih študijah in tudi ne celovito vrednotiti prikazane rezultate teh raziskovanj. Še težje pa si je mogoče ustvariti neko celovito sodbo o vrednosti tovrstnih raziskav pri nas, oceniti njihovo aktualnost z vidikov sodobne psihološke teorije kot tudi z vidikov potreb psihološke prakse. Vsak kolikor toliko reprezentativen pa četudi občasen nastop pa vsaj do neke mere omogoča tako razsojanja, ker prinaša na enem mestu zbrane glavne informacije, ki so za tako oceno potrebne.

Vsi ti razlogi so me osebno kot organizatorja prve predstavitve vzpodbudili, da sem pričel pripravljati drugo predstavitev teoretičnih in empiričnih raziskovanj s področja razvojne psihologije pri nas. V uredništvu *Anthroposa* so nam spet obljubili prostor za objavo in kolega Musek me je kot odgovorni urednik za področje psihologije pri tem še posebej spodbujal. K sodelovanju sem povabil vse kolege in kolegice, ki se na tak ali drugačen način ukvarjajo s problematiko

psihičnega razvoja. K sodelovanju sem povabil tudi nekatere avtorje, ki se kot nepsihologi ukvarjajo s to problematiko. Ponovno pa smo k sodelovanju pritegnili svoje kolege iz Beograda, s katerimi nekateri intenzivno sodelujemo.

Zbiranje prispevkov je dejansko trajalo skorajda dve polni leti. V tem času se je marsikaj zgodilo, kar je bolj ali manj posredno tudi vplivalo na to, da v tem zbiru del predstavljamo tak sklop problematike s prav temi avtorji. Ponovno so se odzvali kolegi iz Beograda z izborom del dveh avtorjev. Na žalost se kljub vsem obljubam niso odzvali nekateri starejši kolegi, ki niso sodelovali že pri prvem zbiru kot tudi ne nekateri kolegi, ki so sicer sodelovali prvič. Ni namen tega uvoda, da išče vzroke in podaja sodbe o tem, zakaj kljub temu, da so bili povabljeni, celo vzpodbujani k sodelovanju in da so svoje sodelovanje celo obljubili, vseeno niso odzvali s konkretnimi prispevki. Kot organizator lahko le obžalujem, da se s svojimi deli ne predstavljajo v tem zbiru razprav, saj tako ne moremo govoriti, da je le ta reprezentant vsega tega, kar se v slovenskem prostoru proučuje na področju razvojne psihologije. Nihče pa nima od prej omenjenih kolegov pravice trditi, da ni imel možnosti sodelovati, saj se je ob tem nastopu izločil sam; problem posameznikov pa je, če to zavestno ali pa zaradi česar koli drugega.

V teh treh letih se je dogodilo veliko novega tudi na področju organizacije psihološkega raziskovanja v Sloveniji. V tem uvodu moram posebej izpostaviti dejstvo, da se je na mariborski pedagoški fakulteti oblikovala močna skupina mladih raziskovalcev, ki se ukvarjajo tudi s proučevanjem psihičnega razvoja človeka. Nastop dveh kolegov je že predstavljen v tem zbiru (N. Jaušovec in Z. Cugmas). Drugo dejstvo pa je, da je vrsta mlajših kolegov, ki so se pred tremi leti šele pričeli pojavljati s svojimi deli v tem času profesionalno izredno napredovala. Nekateri od njih so v tem času že končali izredno uspešno postdiplomski študij, objavili vrsto zelo odmevnih del kot samostojnih publikacij ali pa v strokovnih revijah v Jugoslaviji in tujini. Njihov razvoj bo lahko bralec predstavljenih del v tem zbiru sam najbolj verodostojno ocenil. In tretje dejstvo je, da je v tem času pričela študij razvojne psihologije na filozofski fakulteti večja skupina kliničnih in pedagoških psihologov (pod mentorstvom I. Toličiča in L. Horvata), ki svojim raziskovanjem bistveno širijo področje raziskovanja psihičnega razvoja. Večina teh raziskav je v teku in v naslednjih dveh do treh letih lahko pričakujemo vrsto novih rezultatov. Prav to pa je med drugim tudi porok, da bomo lahko uspešno pripravili naslednji tretji zbir psiholoških raziskav s področja razvojne psihologije.

Značilnost letošnjega zbira predstavljenih del je, da mnoga od njih niso ozko vezana na področje proučevanja kognitivnega razvoja, čeprav pa ostaja to področje še vedno kot centralno, saj je mnogim sodelavcem ta del razvojne psihologije življenjska preokupacija. V zbiru se predstavlja 12 avtorjev s 14 prispevki. Pri presoji prispevkov mora bralec upoštevati veliko heterogenost avtorjev. Na prvem mestu je prevod dela H. Beilina, ameriškega psihologa, ki spada na tem področju v sam strokovni vrh in na kraju so dela mladih domačih raziskovalcev, ki jim to predstavlja šele začetek kariere.

H. Beilin, profesor washingtonske univerze, je odstopil svoje delo naši kolegici D. Piciga v Ženevi na velikem zborovanju »Piaget Today«, kjer je bil njegov prispevek predstavljen kot uvodno plenarno predavanje. Podobno kot smo v prvem zbiru predstavili delo H. Grubera (Piagetovega naslednika v Ženevi), ker prikazuje neke povsem nove tendence v psiholoških raziskovanjih in je zanimivo

tudi za ne psihologe, tako smo tokrat izbrali delo H. Beilina. Delo je zaradi svoje vsebine in načina obravnave snovi enako pomembno za filozofe kot tudi psihologe. Obsežna teoretična razprava podaja sintetične pregledne teoretičnih usmeritev psihologije v »postpiagetovski dobi«¹ proučevanja razvoja kognitivnih procesov. V tem delu med sabo komparira različne teoretične orientacije in jih postavlja nasproti Piagetovi teoriji kot neke vrste izziv. Prvi pa je tudi uporabil izraz neopiagetizem za vse tiste raziskave, ki skušajo delo J. Piageta aktualizirati in njegovo osnovno teorijo dograjevati.

V prvem delu zbira so nato predstavljene študije, ki jemljejo izhodišče ali motivacijo prav delo Piageta. To so študije O. Gnamuš-Kunst, ki govori o jezikovno-simboličnih operacijah kot dejavnikih razumevanja besedil, dve teoretični študiji Darje Piciga s področja razvoja kavzalnosti v otrokovem mišljenju, študija M. Winter o razvoju formalnih operacij, Ž. Trebjašanina o racionalnem verovanju v magično delovanje besed in delo D. Piciga ter I. Hojnik o empiričnem preverjanju različnih pristopov proučevanja otrokovega razumevanja realnosti.

Uvod v drugi del predstavlja izredno poglobljena študija L. Magajne o hemisferični specializaciji funkcij ter kognitivnem razvoju, predstavitev vprašalnika vedenjskih reakcij L. Horvata, študija M. Zupančič o socio-kulturni pogojenosti vrednostnih sodb pri mladostnikih, delo B. Janakova o samozavedanju in antropološkem besednjaku, delo o staranju I. Hojnik, Z. Cugmas o odkrivanju razlik med spoloma v prvih letih življenja in še delo N. Jaušovca o pojmovnih strukturah v ustvarjalnem procesu.

Dela v tem zbiru niso razvrščena po svoji vrednosti, ampak sem težil da predstavlja zbir del neko zaključeno celoto. Ta obsega na nek način tri dele: uvodno delo H. Beilina, raziskave s področja kognitivnega razvoja in dela, ki obravnavajo druge vidike psihičnega razvoja (socialno-emocionalni, staranje, razlike med spoloma, ustvarjalnost). Pa tudi ta klasifikacijski pristop ni najbolje definiran in je prej nek pragmatičen okvir za ureditev prispevkov kot pa nek teoretično izoblikovan pristop.

Sodobni trendi v raziskovanju kognitivnega razvoja: S perspektive nove sinteze

HARRY BEILIN:

Prevod: Maja Zupančič

Trenutno stanje razvojne psihologije bi gotovo zmedlo Kuhnovskega filozofa psihologije. Namesto dobro definirane paradigme, ki je dominirala na tem področju znanosti od dozdevnega premika vplivnih strukturalističnih teorij, kot sta Piagetova in teorija Chomskega¹, vidimo le zastrašujočo raznovrstnost razvojnih teorij. To so teorije socialnega učenja, teorija sheme, teorija učenja vlog, teorija spretnosti, informacijska teorija, teorija komponent, aktivacijska teorija, dislektične teorije, neo Piagetova teorija, ekološka teorija, modularni vidiki in še veliko drugih. Minili so časi, ko se je teoretična slika delila na obsežna področja, definirana enostavno kot behaviorizem, psihoanalitična teorija, geštalt teorija in Piagetova teorija. Za nekatere je teoretični diskurz v razvojni psihologiji prava kolobocija, mnogo jezikov in malo komunikacije med govorniki.

Sam pa vidim situacijo drugače. Raznolikost teorij kaže le površinske poteze terena, ne pa tudi enotnosti, ki stoji v osnovi. Tu obstaja metateoretična substrukture, ki povezuje različne vidike teorij med seboj. Njene značilnosti lahko ugotovimo preko investiranja v študij psiholoških funkcij, njena filozofska uresničitve pa je v funkcionalni razlagi, v funkcionalizmu.

FILOZOFSKI FUNKCIONALIZEM

Najprej nekaj besed o terminih, ki jih uvajam. Čeprav se beseda funkcionalizem uporablja nekoliko drugače v psihologiji kot v filozofiji, je njen pomen v teh dveh znanostih bolj podoben kot v drugih (Block, 1980). Tako v filozofiji kot v psihologiji je za funkcionalizem značilna razlaga, ki bazira preprosto na delovanju. Druga značilnost funkcionalizma je predpostavka, da se psihična stanja uresničujejo preko fizičnih sistemov. Uvajanje funkcionalnega ekvivalenta ni odvisno od identifikacije določenega fizičnega sistema, s katerim je vzročno povezan. Razliko med funkcionalističnimi in drugimi vidiki lahko ilustriramo z razlago narave specifičnih psihičnih stanj. Funkcionalisti, tako kot strukturalisti, priznavajo, da za določeno psihično stanje ali dogodek, tako kot za določeno bolečino, obstaja posamezen tip fizičnega stanja, ki to bolečino uresničuje. Tako kot fizikalist trdi,

¹. Ne razlikujem med teorijo generativne gramatike Chomskega in strukturalističnimi teorijami v lingvistiki (kot je Harrisova in Saussurova). Le za trenutek spregledam funkcionalne vidike Piagetove teorije.

da je vsem bolečinam skupno to, kar je fizično, in behaviorist tisto, kar je vedensko, tako funkcionalist pravi, da je to tisto, kar je funkcionalno.

V filozofskem diskurzu se *funkcionalna razlaga* »opira na razčlenitev sistema v njegove sestavne dele, pojasnjuje delovanje sistema v smislu kapacitet delov in na način, po katerem se deli integrirajo v celoto« (Block, 1980, str. 171). Taka razlaga je zlasti podobna sodobnim izkušnjam v analizi informacijskega procesa. Zanimarja pa zvezo z nameni ali cilji, tj. s tem, čemur je del namenjen in za kar je uporabljen. Te razlike se odražajo v dveh zelo različnih filozofskih pozicijah. Ena se identificira z MIT kompjutacionalisti, druga pa zlasti s kognitivisti zahodne obale ZDA.

SODOBNI FUNKCIONALIZMI – KOGNITIVNA ZNANOST

Označitev duha, kot ga predstavlja skupina, ki se rahlo identificira kot MIT kognitivna znanost², hkrati upošteva kognitivno in izračunljivo, tj., pojmuje mišljenje kot informacijski proces. Misel se analizira v serijo sestavnih procesov (sklep, reševanje problemov, iskanje itd.). Je izračunljiva (zaradi tega, ker vsebuje manipuliranje s simboli), oslanja se na predstavitev, ki je sestavljena iz sistema simbolov s sintakso in formalnih pravil za manipuliranje s simboli. Semantika simbolov povezuje mišljenje z zunanjim svetom. V bistvu ima misel jezik, v katerem se simboli nanašajo na objekte, dogodke in izkušnje (Dennett, 1984).

Cilj druge pozicije³ je, da pojasni »namernost psihičnih dogodkov v smislu sistemov psihičnih dogajanj, ki so navsezadnje možganski procesi« (Dennett, 1984, str. 2). Ne samo, da se namernost pojavlja v definiciji duha, temveč tudi označitev psihičnih dogajanj ni neodvisna od »železnine«, ki jih proizvaja. V najsrajnejši verziji te pozicije izračunski nivo opisa s formalnimi pravili ne obstaja. Mišljenje je holistično, nepričakovano in organsko (Dennett, 1984). V osrčju polemike o naravi duha med filozofi funkcionalisti in kognitivisti je (1) vloga namernosti (kot proti vzročno-funkcionalnem opisu), (2) odnos med psiho in njeno fizično realizacijo in (3) odgovarjajoče pojmovanje misli kot izračunljive ali holistične. Z ekstremi teh pozicij se zaposlujejo tako psihologi kot filozofi in lingvisti⁴. Skupina kognitivistov je z ekstremi nezadovoljna in išče srednjo pot (npr. Dennett in M. Boden). Kompromisni predlog Dennetta (1984) odraža razvoj t. im. *novih konekcionistov*. Njihovi modeli so osnovani na nevtralnejši arhitekturi in možganski strukturi (so bliže fizikalizmu kot funkcionalizmu). Njihova glavna premisa je, da posamezni nevroni (na katerih ti modeli bazirajo) ne prenašajo simbolične informacije, temveč le izračunavajo vrednosti pragov kot parametrov, ki nimajo semantične vloge v zunanjem svetu. Sistem je tako izračunljiv, čeprav ne z ozirom na simbole, ki so postavljeni v logično definiran sistem. Obstajajo pa tudi višji nivoji opisa, v katerih se identificirajo zunanje semantične enote (nosilci pomena), interakcije med temi nivoji pa so statistične, nenadne in holistične. Model tega pristopa je vplivno Marrovo (1982) delo, le da je aplicirano na vid, namesto na centralne

² Ta skupina vključuje med drugimi: Fodorja, Newella in Chomskega (Dennett, 1984).

³ Dawkins, Dreyfus, Scarle, Taylor, Winograd, Hofstader in drugi (Dennett, 1984).

⁴ Pylyshyn in Simon sta tipična v računski skupini; Norman in Rumelhart v drugi. Neisser je bil najprej povezan s prvo, pod vplivom J. J. Gibsona pa se je preusmeril k drugi (Dennett, 1984).

sisteme (npr. misel, reševanje problemov, načrtovanje). Označen je kot *opisujoč pravila* in kot predlog alternative izračunskemu pristopu *Vodenja pravil*, tj., kot pravilom sledeče obnašanje, opisano v MIT verziji.

Margaret Boden (1982) je v svoji predstavitvi ponudila podoben predlog za ponovno zблиževanje med hermenevtično (kontinentalno) in objektivistično (anglo-saksonsko) pozicijo, od katerih prva poudarja vlogo namernosti, zadnja pa pozitivistični pristop k objektivnemu dejstvu in vzročnim sklepom. Njeno teoretično »gibanje« je definirati predstavljanje kot namerni in hermenevtični pojem (v nasprotju z MIT funkcionalisti, katerih opisi odrekajo prostor namernosti v svojih modelih). Bodenova tudi citira D. Marrov računski model vida, da s tem poudari, kako se gradienti intenzivnosti, *izračunani* na nižjih nivojih analize, *interpretirajo* na višjih nivojih predstav kot linije, robovi itd. Od Dennetta se v svojem modelu razlikuje po poskusu ohranitve manipulacije s simboli. Trdi, da predstava sproži proces interpretacije, ki se lahko opiše le v jeziku manipulacije s simboli. Model Bodenove, kot tudi Dennettov, za empirično hermenevotiko odraža vidik, ki bi moral teorijo duha usmeriti k integraciji računskih modelov z elementi nosilcev pomena, da bi tako bolje razlagal strukturo in razvojno kompleksnost misli. Paralelni premiki so očitni v predlogih drugih psiholoških funkcionalistov.

PSIHOLOŠKI FUNKCIONALIZEM

Kaže, da so interesi psihološkega funkcionalizma širši od interesov filozofskega. Bolj sodijo na področje izvora duha, kot pa na področje njegove narave. Funkcionalisti paradoksalno zavračajo strukturalistične razlage psihičnega razvoja (Piaget, Chomsky), ker te teorije ne bazirajo niti na posebnih materialnih dokazih duha (možganov ali nevrlnih struktur), niti niso dualistične v nobenem pomenu besede.

Tako kot filozofski, tudi psihološki funkcionalizem v najsodobnejših teorijah psihičnega razvoja kaže poudarek, če že ne popolno zanašanje na funkcionalne razlage. Pomembnost psihičnega razvoja zahteva točna pojasnjevanja in kar pijaževci najbolj cenijo, zgodovinski pogled na razvoj funkcionalizma kot metateoretične tradicije⁵ (paradigma ali svetovni nazor). Zgodovinski vidik lahko najbolj osvetli razumevanje sedanjih oblik funkcionalizma.

Čeprav srednja pot Bodenove (1982) v kognitivni znanosti definira področje med ekstremoma, ne zajema nekaterih širših področij v raziskovanju kognitivnega razvoja, del, ki je precej skeptičen do ciljev in zahtev kognitivne znanosti. Jasno je, da so bili glavni vplivi na sodobno teorijo kognitivnega razvoja oblikovani z mislijo funkcionalizma. Ti vplivi pa se bolj kažejo v preteklih psiholoških funkcionalizmih, kot pa v sodobnem filozofskem diskurzu. V zgodovini ameriškega psihološkega funkcionalizma⁶ obstajajo tri faze.

⁵ Ta vidik je izražal težnjo funkcionalizma po predstavitvi vrste teoretičnih predpostavk in raziskovalnih strategij, ki povezujejo različne teorije v enotno strukturo. Lahko ga različno tolmačimo: kot svetovni nazor (Pepper, 1942), paradigma ali disciplinarna matrika (Kuhn, 1962), raziskovalni program (Lakatos, 1978) ali raziskovalno izročilo (Laudan, 1977). Laudanova trditev, da bistveni elementi izročila lahko prestanejo spremembe (v Lakatosovi teoriji pa ne), se bolje sklada z zgodovinskimi in pojmovnimi spremembami v funkcionalizmu.

⁶ Čeprav je poudarek te predstavitve na ameriški psihologiji, sem prepričan, da paralelni razvoj lahko opazimo tudi v kontinentalni, britanski in drugih psihologijah. Prav tako bi našli tudi paralele v drugih znanostih, zlasti v družboslovnih.

Začetki moderne psihologije so poljubno označeni. Zaključki, do katerih so prišli Wundt in zgodnji eksperimentalisti, niso plod le njihovega dela. Kar ločuje psihologijo od zgodnjih filozofskih obravnjav, je eksperimentalni pristop k spoznavanju psihe, ne pa le enostavni empirični poskusi razumevanja človekovega vedenja. Zgodnji eksperimentalisti so postavili nov besednjak za identifikacijo smeri, v katerih so potekale njihove raziskave. Tichener je pojem funkcionalizma uporabil za označitev pozicije, ki je nasprotovala njegovemu lastnemu strukturalizmu. To ni bil strukturalizem v današnjem pomenu besede, temveč oblika elementarizma, ki bazira na analizi in na inventarju temeljev zavesti, izhodiščna točka v kateri so senzacije in organizacija definirani z zakonom povezav (asociacij). Čeprav so bili nekateri psihologi prepričani, da je človekova psiha proces, ki ga ne moremo razstaviti v enostavne senzacije, je šele William James tisti, ki je ekspliciral naravo duha kot procesa, posebno v svoji metafori »tok zavesti«. Zgodnji funkcionalizem je odražal sotočje številnih sil, katerih najpomembnejša je Darwinova evolucijska teorija, ki sta jo direktno nadaljevala G. Stanley Hall in James Mark Baldwin, drug, vključno z Deweyem pa indirektno. Razvojni psihologi so povezali darwinizem z otroško psihologijo s predpostavko, da psiha raste in se razvija. Funkcionalisti so se prvenstveno ukvarjali s pogoji in naravo razvoja. Svoje modele so prevzeli iz biologije, potrebovali pa so tudi longitudinalne študije človekovega razvoja. Evolucijska teorija je zagotovila spodbudo za študij procesa, ne le produktov razvoja, ter za proučevanje rasti in strukture v odnosu na delovanje. Na kontinentu sta te ideje podala Cleporede in Binet. Ko je funkcionalizem začel zraščati v gibanje znotraj psihologije, so ga označevale nekatere dobro orisane karakteristike (natančneje jih je opisal Angell, 1908). Tri osnovna načela v funkcionalizmu kot »gibanju« so še vedno vsebovana v današnjih funkcionalističnih pozicijah, čeprav ne na popolnoma enak način (Beilin, 1983):

1. V nasprotju z interesi strukturalistov za vsebino psihe, so funkcionaliste zanimale operacije v psihi, odkrivanje delovanja psihičnih procesov, kako se razvijajo in pod kakšnimi pogoji se pojavljajo. Poudarek je bil na psihičnih funkcijah zato, ker so bili funkcionalisti prepričani, da je delovanje tisto, ki persistira, kar pa ne velja za senzacije in druge psihične vsebine. Tako kot se osnovne psihične funkcije lahko izvršujejo preko različnih morfoloških struktur, se lahko iste psihične funkcije vršijo v različnih kontekstih. Zgodnji funkcionalizem je imel svoje mesto tudi znotraj ideologije novega eksperimentalizma, ki je prevzel obliko zveze vzrok-posledica. Že od samega začetka je bil funkcionalizem S-R psihologija, čeprav za funkcionaliste, kot sta bila Dewey in Jones, psihične entitete niso bile izolirane in edinstvene. Za Deweya so bile refleksi krog, za Baldwina »krožne reakcije«. Tako je imel zgodnji funkcionalizem obliko psihologije vzroka in posledice psihičnih operacij v kontekstu.

2. Funkcionalizem je dal kljub vzročno posledičnemu eksperimentalizmu pomemben poudarek uporabnosti psihičnih procesov in je mentalno aktivnost pojmoval kot adaptacijsko potezo biološke aktivnosti in organske evolucije. Funkcionalizem je postavljal duha kot mediatorja med okoljem in potrebami organizma. Poudarek na uporabnosti mentalne aktivnosti in njeni adaptaciji na kontekst je bil zlasti v ameriški psihologiji odraz vpliva pragmatistov Piercea, Jamesa, Deweya in

Meada. Povzročil je tudi premik psihologije ven iz laboratorija v realno okolje, k praktičnim problemom merjenja in testiranja, mentalni higieni in šolskemu učenju.

3. Funkcionalizem se je ukvarjal s problemom duša-telo, ki ga je prevzel iz filozofije in kateri je imel v psihologiji direktno aplikacijo. Funkcionalizem zavrača dualizem (v katerem sta duh in telo različna sistema, ki ju ne moremo združevati s poudarjanjem interakcije) med psihičnim in fizičnim, kot npr. v psihosomatski medicini.

Zgodnji funkcionalizem kljub pomembnim uspehom in razširitvi problematike psihične aktivnosti ni preživel napada enega svojih zgodnjih privrženecv Johna B. Watsona in njegovega behaviorizma. Napad se kaže v obliki radikalnega pozitivizma, čeprav je bil korenina tega pozitivizma funkcionalizem sam. Behaviorizem je najprej zavrnil mentalizem, pojmovanje, da je v ospredju psihološkega proučevanja mentalna aktivnost. Watson je hotel izbrisati s psihološkega besednjaka vse, kar se nanaša na zavestnost, introspekcijo, psihična stanja, predstave in podobno. Edini dopustni podatki (objektivni) so bili tisti, ki so jih dobili z opazovanjem in merjenjem, ne pa tudi subjektivne (introspektivno opažene) vsebine duha. Behaviorizem je tako uspel zato, ker je skušal napraviti psihologijo za trdo znanost (kot npr. fizika). Vzporedno z razširjanjem in kompleksnostjo behaviorističnih teorij so tudi njihovi problemi postajali širši in kompleksnejši. V končni fazi so poskušali v behaviorizem inkorporirati tako psihoanalitično teorijo (v Hallovskih teorijah npr. Dollarda in Millerja) kot značilnosti geštalt teorije (v molarnem behaviorizmu Tollmana) (glej Gholson in Barker 1985 za opis teh smeri).

Funkcionalizem je, čeprav v blede obliki, vseeno preživel behaviorizem te dobe z raziskavami Woodwortha in drugih eksperimentalnih psihologov ter v različnih aplikativnih psihologijah. Srednji funkcionalizem se je zadrževal v konfrontaciji z behaviorizmom z izpostavitvijo številnih fundamentalnih vidikov. (Hilgard, 1959, je bil eden glavnih letopiscev njihovega programa.) Hilgard je poudarjal eklektično naravo funkcionalizma z njegovo tendenco po izposojanju iz drugih smeri. V času med 1930, 40 in 50 je bil tolerant do introspektivnih metod (medtem ko behaviorizem ni bil), kot tudi do objektivnega opazovanja in merjenja, študij primera, mentalnih testov in je bil pripravljen tudi prekoračiti mejo med čisto in aplikativno psihologijo. Sprejel je multiple izvore psihološke aktivnosti in se izogibal splošnostim (tj. psihološkim zakonom), ki niso uspeli upoštevati vseh relevantnih variabil in konteksta. Poudarek funkcionalizma na kontinuiteti delovanja je vodil k raziskovanju situacijskih dimenzij (predvsem k delovnim variablam) in razlik v procesih. Poudarek na dimenzionalnosti in kontinuiteti je rezultiral v zavračanju diskontinuitete, tipologij in stopenjskih teorij (npr. Gesellova), ki so bile izredno popularne med aplikativnimi vejami psihologije in med ljudmi nasploh.

Med funkcionalisti je glede metod obstajal nenavaden razkorak. Še vedno so preferirali eksperimentalno metodo, vendar so bili aplikativni funkcionalisti v svojih metodah bolj eklektični. Na površini je kazalo, da je ameriški funkcionalizem štiridesetih in petdesetih let teoretično nevtralen, vendar so njegovi temelji še vedno inklinirali k asociacionizmu. Funkcionalizem je spodbudil razvoj mnogih novih razvojnih smeri ob koncu tega obdobja, ali z drugimi besedami, številne nove smeri v razvojni psihologiji so temeljile na predpostavkah, ki so bile po svoji naravi

čisto funkcionalistične. To je razvidno iz modelov novejšje matematične psihologije, v funkcionalni analizi Skinnerja (v glavnem dimenzionalni analizi) in v verjetnostnem funkcionalizmu Brunswicka. Ta doba funkcionalizma kot tudi behaviorizma se je zaključevala v poznih štiridesetih in petdesetih letih. Konec je nastopil s kognitivno revolucijo. Čeprav srednji funkcionalizem ni bil senzacionalno obdobje, zasenčeno z veliko mero behaviorizma, posebno s Hull-Spencevo teorijo in geštaltizmom (dela Wertheimerja, Kofke, Kohlerja in Lewina), je pomemben zato, ker je ohranil vidik in tip analize, ki poudarja delovanje, kontekst, adaptacijo, proces, eksperimentalizem in širino metod. Behaviorizem je v največji meri izgubil ali pa bistveno zmanjšal zanimanje za mentalizem, čeprav je Woodworth vztrajal na pomembnosti organizmičnih variabel in je Tolmanov molarni behaviorizem vključeval tudi pojme kognitivnih zemljevidov. Lewinova teorija in Tolmanov molarni behaviorizem sta v glavnem jasno anticipirala začetek novega kognitivnega obdobja.

KOGNITIVNO OBDOBJE

Ob začetku kognitivne revolucije lahko opazimo dve obdobji. V oblikovalni dobi kognitivnega obdobja je bil vpliv geštalt psihologije primaren v svojem poudarku na organizaciji in naravi duha in v svojem zavračanju pozitivizma. Prav tako so imele svojo vlogo tudi fenomenalistične teorije in Piagetove raziskave v dobi pred petdesetimi leti.

V obdobju druge svetovne vojne se je pričelo pravo kognitivno obdobje. V petdesetih letih je bil behaviorizem že v težavah znotraj svoje lastne sestave z Osgoodovim in Kendlerjevim uvodom v Hull-Spencevo teorijo (pretežno verbalnih) mediacijskih procesov. To je spodkopalo behavioristično zavračanje mentalističnih pojmov, čeprav je bila behavioristična teorija še vedno tesno povezana z načeli logično pozitivističnih oblik pojasnjevanja. Po drugi svetovni vojni je bila Piagetova teorija pomemben vir spremembe, posebno v razvojni psihologiji. Tudi novi ego orientirani freudovski teoretiki Rapaport, Hartman in Erikson so vplivali na spreminjanje stališč do kognitivnih procesov in struktur. Bistveno pa je teren premaknil vpliv informacijske teorije, kibernetike teorije, najbolj pa rastoča računalniška revolucija. Brunnerjeva, Levineva in druge teorije testiranja hipotez so še bolj potisnile vedenjske teorije v ozadje. Ti so konvergirali, tako da je bila v času, ko so se pojavila dela Millerja, Galanterja in Pribrama (1960), (*Načrti in struktura vedenja*), kognitivna revolucija že dobro na poti. Pogubni napad Chomskega (1959) na Skinnerjevo *Verbalno vedenje* je bil še potreben za *coup de grace* behaviorizmu.

V tem obdobju sta se pojavili dve revoluciji; ena še traja, druga pa je končana. Prva pomeni pojav kognitivizma, druga pa je strukturalizem. Osnovni prispevek kognitivizma je vrnitev mentalnih konstruktov k psihološkemu teoretiziranju. Ne samo, da je postala sprejemljiva, temveč tudi zaželena uporaba mentalizmov v vseh vidikih teorije, vse do te mere, ko je kognicija postala ključna za pojasnjevanje večine psiholoških fenomenov. Radikalni pozitivizem, ki je spremljal behaviorizem, je bil že dolgo mrtev in pred nedavnim je bil tudi logični pozitivizem izbrisan s »svetovnim nazorom« filozofskih teorij (kot npr. Kuhnova), ki so do neke mere

dajale legitimnost revolucionarnemu prehodu z metodološkega in pojmovnega behaviorizma h kognitivizmu. Vzpon kognitivizma je s seboj prinesel tudi strukturalizem v obliki lingvistične teorije Chomskega, Piagetove teorije, psihoanalitičnih teorij, neogeštalt teorij in sorodnih strukturalističnih teorij, kot sta Levi-Straussova v antropologiji in Parsonsova v sociologiji. Tudi nekateri pravoverni funkcionalisti, kot Bruner, so začasno pritegovali strukturalističnim podmenam Piagetove in podobnih teorij v času, ko se je strukturalizem dotikal intelektualnih krogov v naravoslovnih in humanističnih znanostih ter posebni uspeh doživljal zlasti v molekularni biologiji.

Strukturalisti so dosegli radikalni premik v obliki sprejemljive razlage psiholoških fenomenov. Uvajanje psihičnih konstruktov v psihološko teorijo je pomenilo, da oblika razlage, ki bazira na direktnem opazovanju in merjenju, ni možna. Psihične entitete se lahko izvajajo le z vzorcev obnašanja ali z eksperimentov, v katerih pogoji inputa in outputa dovoljujejo tako izvajanje. Spodbudil je oblike eksperimentiranja, ki so drugačne od tistih, ki vsebujejo predhodne in posledične dogodke, ki bi se lahko nanašali na prikriti zakon (tj. logično pozitivistične razlage). Uporaba formalnih (tj. logično matematičnih) modelov pojasnjevanja med strukturalisti ni bila enotna, nedvomno pa so jih strukturalisti uvedli v prakso.

Progresivni uvod in ekstenzivnost računalniškega modela v psihologiji sta spodbudila razlage, ki se razlikujejo od tradicionalnih vzročnih modelov v eksperimentalni psihologiji. Informacijski proces in umetni pristopi k inteligentnosti, ki uporabljajo tehnike simulacije in računalniških eksperimentov, so oblikovali osnovo za razlago narave duha. Razlaga je v bistvu funkcionalna, čeprav se ni popolnoma znebila strukturalističnih značilnosti.

Radikalen premik k funkcionalni razlagi in hkratno zavračanje različnih značilnosti strukturalističnega teoretiziranja označuje sodobno obdobje v raziskovanju kognitivnega razvoja in v psihologiji nasploh. Značilnosti novejšega obdobja najbolje predstavlja novi funkcionalizem, ki v mnogih vidikih kaže na pomemben odmik od prejšnjih funkcionalizmov, istočasno pa obdrži njihove pomembne značilnosti.

NOVI FUNKCIONALIZEM

Čeprav so bile teorije informacijskega procesa pomembne pri ustvarjanju sodobnega funkcionalizma, raznolikost pozicij v novem funkcionalizmu dopušča tudi možnost raznolikosti v izvoru. Funkcionalistični teoretiki so pogosto imeli velike težave v prilagajanju svojih pozicij drug drugemu, kar ilustrira ekološki psiholog Gibson, ki kot funkcionalist (E. Gibson, 1982) stoji v čisti opoziciji ciljem in metodam računskih psihologov, ki so tudi funkcionalisti.

Različne skupine funkcionalistov med seboj v prvi vrsti in najbolj povezuje uresničevanje funkcionalne razlage in delno ali popolno zavračanje strukturalističnih oblik razlag. Kot smo nakazali že prej, je funkcionalna razlaga idealna z ozirom na delovanje, ki je skupno različnim posameznikom ali vrstam in z ozirom na kontinuiranost delovanja med istimi posamezniki v različnih kontekstih. Če uporabimo biološko analogijo in nas zanima, ali živali »mislijo« tako kot ljudje, lahko to presodimo na dva načina. Eden bi lahko bil osnovan na splošni fizični strukturi

med vrstami, kjer so v prvi vrsti ugotovili, da so te strukture vzročno povezane s človekovimi kognitivnimi funkcijami. To bi bila strukturalna analiza. Nasprotno pa bi se v funkcijski analizi presojalo, da obe vrsti misli izvajata, če bi se izkazalo, da obe vrsti na enak način rešujeta probleme, da imata enake strategije iskanja, načrtovanja ali sorodne funkcije. Če podobne funkcije izvajajo sicer različne vrste ali posamezniki, bi ponovno lahko dokazali, da so človekove funkcije bistveno povezane s človekovo mislijo. Preko podobnega procesa izvajanja lahko sklepamo, da imata obe vrsti enake kapacitete kljub razlikam, ki se kažejo v njihovi fizični strukturi. Funkcionalisti menijo, da lahko različne fizične (in kognitivne) strukture vodijo k enakim funkcijam. Zato bi se morali ukvarjati primarno s funkcijo, posebno če so funkcije odločilnejšega pomena za adaptiranje posameznika ali vrste. Drugi temelj funkcionalizma je izziv, ki se nanaša na ontološki status različnih kognitivnih struktur, to je na njihovo psihološko realnost. Kot tretje pa se pojavlja vprašanje potrebnosti ali celo zaželenosti argumentov tipa, ki reducira psihološke fenomene na kognitivno strukturo. V teoriji tak redukcionizem ni izključen iz psihologije, nasprotno, nedualistična znanost teži za njim. V sedanjosti je znanstveno nemogoče, da bi z obstoječimi dejstvi in tehnologijo tako redukcijo zanesljivo napravili. Zaradi teh in še drugih razlogov pravijo, da funkcionalistična metodologija ponuja najboljšo osnovo za razlago v psihologiji, zlasti pri raziskovanju kognitivnega razvoja. Kot bo razvidno iz kasnejše diskusije, vedno večje število teoretikov poskuša zaobseči tako funkcionalne kot strukturalne načine razlage v svojih teorijah, kljub zahtevam nekaterih argumentov Kuhbovega tipa (Overton, Reese, 1973), ki med seboj ostro ločujejo »svetovne nazore«, ki jih zastopajo strukturalistične in funkcionalistične metateorije. V svojem bistvu so neprimerljive in zato niso odprte sintezi (Overton, 1984).

Ker funkcionalna analiza temelji na splošni (tj. podobni ali identični) funkciji, se tako raziskovanje najverjetneje osredotoči na delineacijo, variacije in kontrolo takih funkcij, kar je dejansko predmet razvojnih raziskav. Čeprav jasna definicija psihičnih funkcij ni mogoča, se na splošno nanaša na značilnosti akcije entitete kot dela sistema. Piaget (1971) kaže na funkcijo v dveh smislih: eden vsebuje pojem matematične funkcije ($y = fx$), drugi pa simbolično predstavitev operacije, katere iznos je vrsta transformacij. Drugi je bližje smislu biološke funkcije, ki se nanaša na aktivacijo ali aktivnost strukture (fizične in psihološke). Čeprav je Piaget (1971) napisal, da je bila funkcionalna analiza izhodiščna točka za strukturalni opis in analizo, ki odraža relacijo strukture in funkcije, se funkcionalnosti enostavno izogibajo ali zavračajo tako strukturalno analizo in kot kaže sprašujejo o psihološki realnosti izpeljane strukture. Funkcionalisti tipično sledijo pristopu od spodaj navzgor, ki je impliciran v Piagetovi označitvi njegove lastne metode in zavračajo teoretične raziskovalne metode od zgoraj navzdol. Kljub Piagetovim zahtevam njegove modele interpretirajo kot teoretično, ne pa podatkovno vodene.

Strukturalistične teorije tipa Piaget, Chomsky in Levi-Strauss funkcionalisti označujejo kot velike, globalne, vseobsegajoče, da bi pokazali, kako so take teorije oblikovane z namenom zajetja kvalitativnih in invariantnih struktur, ki prekinjajo med seboj široka področja spoznanj in funkcij. Razlogov za zavračanje takih pogledov je veliko: (1) Funkcionalisti trdijo, da je empirična osnova za univerzalne strukture šibka. Če že obstaja univerzalnost ali invariantnost, potem obstaja v funkciji (tu soglašajo s Piagetom in njegovim pojmovanjem funkcionalnih

invariant, čeprav se ne strinjajo z njegovo izbiro invariant). (2) Na mesto univerzalnosti in prečnih področij invariantnosti, funkcionalnosti postavljajo področno specifičnost. Kakršnakoli posploševanja izvajamo o vedenju, jih moramo izvajati znotraj področnih meja ali preko omejenih področij, v tem primeru pa v obliki posploševanj, ki so blizu opazovanim podatkom. (3) Univerzalisti zanemarjajo učinke konteksta na funkcije. Ti konteksti obsegajo tako zahteve posameznih nalog kot tudi najširše družbene, kulturne in zgodovinske vplive, v razvojnem kontekstu splošne vplive.

Strukturalistična analiza teži h konstruktivizmu, h gradnji sistema struktur in je tipično, kot v Piagetovem primeru, oslonjena na širše formalne (tj. logične in matematične) okvire. Metode, ki jih preferira funkcionalna analiza, vsaj v funkcionalizmih, ki preživljajo elemente zgodnje empiricistične prakse (tj. behavioristične in asociacionistične), težijo k metodam, v katerih so funkcionalni sistemi kot reševanje problemov, razbiti v svoje funkcionalne komponente, tj. dekodiranje, spomin in predstave. Njihov namen je reducirati spoznanja o funkcioniranju v manjše in bolj pomenske enote analize v želji, da ostanejo čim bližje opaženim podatkom. V svoje teorije so uvedli teoretične konstrukte (simbolična reprezentacija), ki so identični konstruktom v strukturalističnih teorijah.

Bistvena poteza, ki loči novi funkcionalizem od prejšnjih, je poudarek na funkcionalni analizi. Novi funkcionalizem sprejema tudi kognitivni poudarek na mentalnih konstruktih in to na način, ki spominja za zgodnji funkcionalizem. Vendar se ti konstrukti sedaj nahajajo bolj v središču njihovih teorij. Nadalje se novi funkcionalizem od prejšnjih loči po argumentih za specifičnost področij, po generalizacijah, ki so blizu opaženim podatkom in teoriji od spodaj navzgor. Prav tako poudarjajo vpliv konteksta na funkcije, čeprav glede uresničevanja kontekstualizma znotraj funkcionalizma obstajajo velike razlike. Del funkcionalistov pa je težil tudi k odobravanju strukturalističnih konstruktov in različnih strukturalističnih predpostavk. Čeprav omenjene značilnosti kažejo na skupne poteze med funkcionalisti, pa med njimi obstajajo tudi pomembne razlike, zlasti glede pripravljenosti ali sposobnosti inkorporiranja strukturalističnih potez v svoje teorije.

Znotraj novega funkcionalizma ločimo štiri skupine: (1) teorije informacijskega procesa, (2) skupina, na katero močno vplivajo informacijske teorije, a se izogibajo dejanski računalniški simulaciji, (3) kontekstualno ekološke teorije in (4) nativizem. Obstaja pa še skupina, ki jo lahko najbolje označimo kot del *nove sinteze* in poskuša integrirati funkcionalistično in strukturalistično analizo. Med vsemi temi skupinami pa so tudi neopiazjejevci, v Ženevi in zunaj nje. V nadaljevanju bom govoril o vseh skupinah, o njihovih zahtevah in argumentih proti piazjejevemu tipu raziskav in o njihovih lastnih omejitvah.

MODEL INFORMACIJSKEGA PROCESA

Teorije informacijskega procesa imajo svoje izvore v kibernetiki, teoriji iger, komunikacijski teoriji, svoj polni razcvet pa so doživele z razvojem računalnikov in računalniških programov. Sama skupina raziskovalcev informacijskega procesa je raznolika, tipični pa so psihologi, ki sta jih vodila Simon in Newell. Svoje teorije in modele so osnovali na vrsti hipotez kot dodatek že specificiranim in funkcionalistič-

nim. Po njihovem pojmovanju je duh sistem procesa, v katerem je spoznanje predstavljeno v obliki simbolov. Proces je v bistvu manipulacija s simboli. Za označevanje značilnosti kognicije in kognitivnih procesov so uporabljali različne formalizme: (1) Ti imajo obliko računalniškega jezika z natančno definirano sintakso in serijo postopkov. Produkcijski sistemi, popularni v Carnegie-Mellonovi skupini, so tipični za tak jezik; (2) grafični modeli kot tok načrtov in drevesa odločanja, ki predstavljajo časovni potek procesa in so sestavljeni iz določenih predpostavk in teorij o organizaciji spoznanja, so zelo široko uporabljeni; vpeljeni so pojmi višjega reda, kot načrti, skripte, sheme, opreme in okviri, ki obsegajo širše enote kognitivne organizacije. Raziskovanje informacijskega procesa pa v dodatku bazira tudi na uporabi drugih postopkov, kot so kronometrične metode, analize zapisov, metode ocenjevanja pravil in analize očesnih gibov ter ponujajo širši vpogled v značilnosti procesa kognicije. Nedavno so se ti modeli pojavili kot kritika serialnih procesnih modelov, ki so tipični za Carnegie-Mellonove sisteme in pomenijo revnejši prikaz narave mnogih kognitivnih procesov kot paralelni procesni modeli. Prav v razvoj teh zadnjih je bilo vložena mnogo truda.

Pristop informacijskega procesa, bolj kot katerikoli drugi aspekt sodobnega funkcionalizma, kaže na odmik od preteklih funkcionalizmov (posebno behaviorizma) v svoji eksplicitni uporabi različnih mentalnih konstruktov. Presenetljivo te funkcionalistične teorije uporabljajo različne mehanizme, ki so bolj značilni za strukturalistične teorije. Bodenova (1982) nakazuje, da so skupne osnove Piagetove in računalniške psihologije v logicistični osnovi in v preferiranju logičnih in matematičnih formalizmov. Trdi, da so nekatere razlike med Piagetovo in informacijskimi teorijami bolj terminološke kot dejanske, zlasti glede simbolizacije in predstavljanja. Piažejevci npr. trdijo, da se predstavna inteligentnost ne manifestira, dokler je pojav simboličnega predstavljanja zmoten in da semiotična funkcija omogoča njen pojav v najzgodnejših mesecih življenja z manifestacijo signala in znaka v pomenskem sistemu. Trditev Bodenove je resnična glede na naravo predstavljanja nasploh, minimizira pa Piagetov argument, da se oblike predstavljanja manifestirajo v razvojni sekvenci in da jo ustvarjajo različni procesi. Čeprav je simbolična predstava za Piageta bolj sorodna simbolični manipulaciji v računalniški psihologiji, so druge oblike predstave v Piagetovi teoriji bolj konsistentne s pojmovanjem teoretikov, kot je Shepard (1978), ki trdi da predstavnih procesov ne moremo reducirati na propozicionalne (t. j. simbolične) oblike predstavljanja. Andersonov (1976, 1978) poskus inkorporiranja percepcijskih procesov v simbolične sisteme procesa teži po zadrževanju simbolične metafore, medtem ko Kosslynova (1978, 1980) bifaktorska teorija (obe analogni in propozicionalni) bolj odraža Piagetovo pojmovanje o predstavah, čeprav še vedno zanemarja ekvivalent senzomotornih shem.

Uporaba formalizmov (celo tistih, ki obsegajo pomembne strukturalne načrte, kot so drevesa odločanja, modelirana po lingvističnih od zgoraj navzdol oblikah ali po semantičnih mrežah) ni nepovezana z uporabo formalizmov, ki so jih funkcionalisti uporabljali v preteklosti (posebno matematičnih). Novi funkcionalizem se po svojem ustroju razlikuje od zgodnejših po strukturalističnih predpostavkah. Očitno je, da so predpostavke, na katerih temelji teorija informacijskega procesa, asociacionistične (Beilin, 1983). Sistemi produkcije v veliki meri operirajo na prilagojenem modelu stimulus-odgovor. Če je dan pogoj »C« (stimulus), sproži akcijo (C-A)

(odgovor) itd. Kot trdi tudi Fodor (1983), definiranje računanja v konstruktivistično asociacionističnih terminih (tj. psihično življenje je sestavljeno iz relativno enostavnih in uniformnih psihičnih elementov) rezultira v inherentnih kontradikcijah. V tradicionalnem asociacionizmu je asociacija mehanična relacija med psihičnimi vsebinami, ne pa računski relacija, med psihičnimi vsebinami, definirana preko njih (tj. označena je v dinamičnih odnosih privlačenja, zavračanja, asimilacije itd., namesto, da je povezana s *pravilom*). Računska teorija ustvarja tak tip psihičnega ustroja, ki naj bi dejansko nadomestil tradicionalni asociacionizem. Fundamentalni problem asociacionističnih tez je v tem, da ne upoštevajo ontogeneze psihičnih dogodkov, tj. manjka jim mehanizem učenja, ki izhaja iz izkušenj. Fodorjeva kritika je spregledala Carnegie-Mellonov predlog samo-oblikujočih produkcijskih sistemov, ki so najbolj predstavljeni v delu Klahra (1984). Samo-oblikujoči produkcijski sistemi »opisujejo razvojni proces, ki daje vse bolj popačeno *kvantitativno* (moj poudarek) spoznanje« (str. 103). Osnovni model ima naravo pogojno-akcijskega produkcijskega sistema, v katerem delujejo trije procesi: diskriminacija, ki vedno več dodaja na svojo pogojno stran; generalizacija, kjer produkcija nastaja bolj splošno ali z obratom diskriminacije preko ustvarjanja manjšega števila pogojnih elementov ali preko nadomeščanja specifičnih pogojev z variablami drugega razreda; in *kompozicija*, ko se vrsta produkcij zaporedoma sproži v isti sekvenci, ki se lahko kombinirajo v enostavno produkcijo preko brisanja korakov, itd. Ti mehanizmi gradijo modele višjega reda, ki odgovarjajo obćim elementom v kombiniranih sistemih. Klahr (1984) trdi, da sistem samo-oblikovanja opisuje razvojne procese in ne le sekvenc učenja, na osnovi katerih se pojavljajo nekatere spremembe v samo-oblikovanju spontano, brez kakršnegakoli zunanje agensa, ki bi povzročil ali spodbudil spremembo. V Klahrovem primeru se sprememba pojavi z moćjo zaporednih sprožitvev sekvence, tj. predvsem s ponavljanjem odgovora na nekatere zunanje zahteve. Redukcija redundance se ne pojavlja po splošnem pravilu, temveć tako kot v razvoju spretnosti ali navad, po večjem varćevanju preko brisanja. Spremembe ki se v takih sistemih pojavljajo, so kvalitativne, ne le kvantitativne, a Klahrov argument v danem primeru kaće, da so spremembe v postopkih, ki se pojavljajo preko redukcije redundance kvantitativne in vodijo h kvalitativnim spremembam. Lokalne spremembe »prinašajo globalne učinke in iz porasta modifikacij sledijo strukturne reorganizacije« (str. 131), kar pa predstavlja pojmovanje, že dolgo povezano z atomistićnimi teorijami učenja. Čeprav so teoretiki informacijskega procesa pripravljeni v razvoj postaviti modeliranje in regularnost, se njihove teoretićne predpostavke vraćajo nazaj k asociacionizmu in tradicionalnim principom učenja.

Samo-oblikovanje navidezno zavzema mesto tudi v Piagetovem samoregulativnem sistemu, kljub temu pa njegova razlaga ne upošteva motivacijskih sil v razvoju, razen v teh, ki so implicirane s »specifićnostjo«, tj. preko impliciranega zakona varćevanja in »moći«, tega, kar »je v preteklosti vodilo k najbolj zaćelenemu funkcioniranju« (str. 126) in tako spominja na Thorndedikov »zakon efekta«. Obe pojmovanji se tesno većeta na asociacionizem. Klahr je uspel v »mehaniziranju« (str. 132) Piagetove reflektivne abstrakcije« (ali vsaj v nekaterih njenih aspektih), čeprav ponovno preko povezav asociacionistićnih in principov teorije učenja, v računski teoriji. Vladar je res oblećen v nova oblaćila, ki so narejena iz istih starih cunj kot prej. Teorija ne ponuja ideje o tem, kaj poganja sistem k delovanju, niti ne

o tem, kaj ga usmerja (Kessen, 1984, str. 10). Program prevzemanja Piagetovih pojmov, kot je »reflektivna abstrakcija«, ki ga zagovarjajo neofunkcionalisti, je nejasen, poskus podrobnega opisa njegove narave bi bil hvalevreden cilj. Njegovo doseganje v smislu računalniške strategije je v tem trenutku lahko najprivlačnejša strategija, njeno povezovanje z modelom teorije asociacionističnega učenja pa je del še neizdelane taktike.

Teorije informacijskega procesa eksplicitno zahtevajo (Simon, 1972), da so njihovi modeli adaptirani sistemi, ki prevzemajo obliko okolja. Študije informacijskega procesa le redkokdaj gredo preko podrobnega opisa le omejenih nalog z okolja, ki bazirajo na analizi nalog (naloge konzervacije, šah, vzorci ekspertnega znanja).

Računske teorije. V tej vrsti teorij najdemo dela Nelsona, Mandlerja, Flavella, Markmana, Trabassa, Brainerda, Parisa, Sieglerja, A. Browna in Sternberga. Ti raziskovalci so od splošnega funkcionalizma prevzeli in poudarili nekatere poteze teorije informacijskega procesa. Zanimivo so tudi konstrukti njihovih teorij izpeljani iz strukturalističnih, a jih uporabljajo v funkcionalističnem okviru. V sodobnih teorijah *sheme* funkcionalisti shemo pojmujejo kot dinamično organizirane predstave. Sheme vodijo podatki, odvisne so od okolja, poudarjeni so njihovi časovni aspekti v nasprotju z npr., shemami Piagetove teorije, v kateri so sheme logično definirane organizacije. Sistemi *pravil* so naslednji primer. Sieglerjeva (1983) uporaba pojma ali predstavitev vzorcev obnašanja, ugotovljenih z opazovanjem (opisi pravil), odgovarja temu, kar vodi k opazovanem obnašanju (s pravili vodeno obnašanje). Te konstrukte funkcionalisti uporabljajo kot enega izmed nosilcev predstavljanja pravilnosti, ki so povezani z značilnostmi procesov v kognitivnem sistemu. *Skripte* so entitete strukturalne narave in opisujejo predeterminirane sekvence akcij, ki odražajo spoznanja in predpisano zaporednost spoznanj. Nelson (1985) govori o treh nivojih analize, ki se nanašajo eden na drugega. To so: predstavitev dogodkov, skripte in struktura dogodkov (realni svet). Skripte so po tem pojmovanju funkcionalistični nasprotnik kategorično in hierarhično (tj. strukturalno) organiziranega spoznanja o svetu. *Strategije, metodika in testiranje hipotez* precej direktno izražajo funkcije in postopke, preko katerih se sistematično izvajajo naloge, ki jih zelo ekstenzivno proučujejo v psihologiji (Bruner, Goodnow, Austin, 1956) kot tudi v razvojni psihologiji (Gholson, 1980). Prav tako je v sodobnih diskusijah o kognitivnem razvoju velik poudarek na *spretnostih*. Spretnosti predstavljajo nekaj več kot starejši pojmi navad in sorodnih zmožnosti. Predstavljajo značilnosti znotraj sodobnih funkcionalistično organiziranih sistemov, ki so načrtovane z namenom nadomeščanja logičnih struktur Piagetove teorije (Fischer, Pipp, 1984).

Enotnost funkcionalističnih konstruktov se kaže v tem, da poskušajo oblikovati razvojne teorije, ki se izogibajo strukturalistično-logicističnim oblikam opisovanja in pojasnjevanja. Tudi kadar uporabljajo konstrukte, ki izvirajo iz strukturalistične teorije, jim dajejo funkcionalistično interpretacijo. V primeru, ko pojmi izhajajo iz empiristične teorije (npr. spretnosti), jim pripisujejo bolj sistematično funkcijo, pri tem pa ne gredo tako daleč, da bi jih strukturalistično interpretirali.

Kontekstualizem: V zadnjih letih je kontekstualna teorija pritegnila veliko pozornost raziskovalcev kognitivnega razvoja. Ima tudi presenetljivo širok obseg

privržencev. Skupna značilnost kontekstualističnih teorij je v pojmovanju, da spoznavanje odraža učinke konteksta na kognitivne funkcije. Med teoretiki so ekološko orientirani, npr. Neisser (1984) in Eleanor Gibson (1982), in ne simpatizirajo s teorijami informacijskega procesa; Baltes in njegova skupina (Dixon in Baltes, v tisku) so dialektično usmerjeni, neovigotskisti (Bruner, 1980, Cole in Scribner, 1985), Zimmerman (1983), ki sledijo Banduri v teoriji socialnega učenja. Kontekstualistični vpliv je očiten tudi v uporabi Wittensteinove filozofije in v delu Roscha (1973, 1978).

Kontekstualistična tradicija v prvi vrsti poudarja interakcijo posameznik-okolje. V nasprotju s pojmovanji zgodnjih kontekstualistov, ki so na učenca gledali kot na pasivnega, ga sodobniki gledajo kot aktivnega v njegovem srečanju z okoljem. Kontekst spreminja posameznika, posameznik spreminja svoj kontekst in tako vpliva na lasten razvoj (Lerner, 1983). To velja celo za sovjetske psihologe, ki so se znatno odmaknili od zgodnejših pojmovanj teorije posnemanja glede izvora misli. Kontekstualisti na dogodke gledajo holistično. Izkušnje so vsebovane v dogodkih, ki imajo kvaliteto celote in je ne moremo reducirati na njene posamezne elemente. Tako je pojmovanje nekaterih kognitivistov holistične usmeritve. Za holiste so mentalni procesi vsebovani znotraj širših izkustvenih enot. Pojem dogodka je npr. zelo odvisen od njegove vsebine in od začilnosti okolja, tj., povezan je s kontekstom (Zimmerman, 1983). Proti univerzalizmu se oblikuje vsaj slabotna oblika relativizma v trditvi, da je spoznanje relativno glede na specifične namene in kontekste. Druge teorije zanemarjajo tako individualno kot kulturno raznolikost. Čeprav nekateri kontekstualisti soglašajo s stopenjskimi teorijami v pojmovanju, da so spremembe, pogojene s starostjo, kvalitativne in diskontinuirane, se nagibajo k trditvi, da so te spremembe pogojene s starostnimi spremembami v socialnem kontekstu ali s spremembami v dozorevanju, vsaj v obdobju zgodnjega otroštva. Istočasno zavračajo različne oblike redukcionizma: asociacionizem, vsaj mediacijski tip, kibernetске procese (Piagetovega tipa), računalniške programe in logični strukturalizem (ponovno Piagetovega tipa). Fenomenalizem predstavlja pomembno komponento teh vidikov. Tudi hermenevitična tradicija je s svojim poudarkom na interpretaciji zgodovinskih dogodkov in odmikom od vzročnih argumentov v interpretativni analizi vplivala na sodobno kontekstualistično misel.

Čeprav je bil vpliv kontekstualizma na sodobne teorije znaten, je njegova pomembnost med različnimi teoretiki in znotraj različnih disciplin močno varirala. Znotraj lingvistike je npr. kontekstualistično pojmovanje pospeševalo vzpon pragmatike in analize diskurza ter odmik od študij sintakse in generativne gramatike. Poudarek se je v splošnem premaknil od vrednotenja točnih pogojev k študijam pomena; od vzročnih odnosov k interpretativnim.

Odmik od strukturalističnih teorij Levi-Strausovega tipa je v antropologiji rezultiral v premiku nazaj k relativizmu in kontekstualizmu, temu ustrezno pa od analize simboličnih oblik k poudarjanju pomembnosti kulturne prakse. Paralelni razvoj najdemo v razvojni psihologiji in se kaže v poudarku na kognitivnih procesih, kot se pojavljajo in razvijajo v naturalističnih in ekološko pomembnih kontekstih, prav tako pa tudi v razlikah kognitivnih odgovorov na različne tipe pritiskov okolja.

Nativisti. Nativisti so se kot funkcionalisti zadnji pojavili na sceni razvojne

psihologije. Med drugimi jih zastopajo Keil, Gelman, Spelke, Sternberg in Carey (1980). Fodor, čeprav ni bil razvojni psiholog, veliko govori tudi o razvojni psihologiji. Njegova pozicija ima svoje izvore v nativističnih postavkah Chomskega o jeziku. Od Chomskega pa se razlikuje po svoji »modularnosti duha« (1983), tj. v svoji težnji za specifičnost področij in računski tip psihologije. Zavrača pojmovanje Chomskega o jeziku kot o sistemu kognitivnih procesov, razen v zelo ozkem smislu. Namesto tega na jezik gleda kot na nativistično določen direktni procesni sistem, kot v primeru percepcije, saj sta oba izračunljiva. Vseeno pa je Fodor prepričan, da so miselni sistemi in sistemi prepričan nedomularni ter da niti kognitivna znanost niti katerakoli psihološka disciplina ne more napredovati v poskusu njihovega razumevanja. Chomsky je vseeno še vedno prepričan v *splošne* kognitivne strukture in nativistično utemeljuje izvore jezika (Chomsky, 1984).

Nativistično pojmovanje kognitivnega razvoja ima obliko diskusije o naravi gonilnih sil v razvoju ter o naravi razvojnih sprememb. Tipična je Kielova (1984) analiza apriornih gonilnih sil. V razvoju spoznavanja: istočasno poudarja učenje kot središče razvojne spremembe, z vsebino vezano nasproti vsebine prostega spoznavanja in lokalni strukturalni opis nasproti računalniškimi splošnim procesom učenja. Preferira Fodorjev vidik relativno majhnega števila specializiranih kognitivnih sposobnosti in nekaterih splošnih procesov učenja (ne pa vseh mehanizmov učenja) ter oblik predstavljanja. Zavzema se za »preuskladičenje« (namen apriori danih struktur) k računalniškimi postopkom kot modelu kognitivnega razvoja in trdi, da jezikovno pridobljeni podatki, kot tudi raziskave učenja spretnosti, podpirajo take zaključke. Novejša dela Gelmanove in njenih kolegov (Gelman, Baillargeon, 1983; Spelke, 1983) poudarjajo nativistične izvore številnih spoznav. Prav tako so osnovne predpostavke v delu Mounouda (1981; Mounoud in Havert, 1982) konsistentne z novejšimi nativističnimi trendi.

Presenetljivo se ti novejši nativistični trendi nasplošno pojavljajo v okviru funkcionalizma. Čeprav Keil sklepa, da je nastopil določen premik v smeri večjega razumevanja procesa učenja, znotraj področja še vedno obstajajo lokalni opisi učenja ter njegovih bioloških in strukturalnih porivov. Ko spoznavanja na določenem področju postanejo dovolj diferencirana, se odkrijejo nove relacije na drugih področjih preko analiziranja podobnosti itd., ne pa na osnovi drugih relacij, ki bi ta področja združila v enotne ali holistične entitete po enostavnem principu ali strukturi. V Keilovih predpostavkah najdemo številne instance, ki kažejo tendenco združevanja strukturalističnih in funkcionalističnih pojmovanj, kot v strukturalistični organizaciji spoznanj (hierarhična drevesna struktura), s poudarkom na specifičnostih in lokalnem učenju. Razvojna sprememba se pojavlja zaradi značilnosti strukture pojmov samih, ne pa zaradi premika k pravilneje urejeni spoznavi, tj., ne zaradi splošnih sprememb v kognitivnih sposobnostih (kot formulirata Piaget in Vigotski) (Keil, 1984). Kot bomo videli, Keilove predpostavke predstavljajo trend združevanja strukturalističnih in funkcionalističnih elementov v enotno teorijo kognitivnega razvoja, ki se danes najbolj kaže med neopiazejevci.

Na splošno lahko rečemo, da sodobno funkcionalistično mišljenje pokriva presenetljivo širok spekter teoretiziranja in argumentiranja. Ta raznolikost je bila tipična tudi v preteklih funkcionalizmih (Hilgard, 1956).

Razvoj funkcionalistične misli postaja vse večji izziv Piagetovi tradiciji, pojmovani kot strukturalistična teorija. Ideja o povezavi strukturalizma s funkcionalizmom se je pojavila že v zgodnjih neopiažejevskih poskusih združevanja Piagetove teorije s teorijo informacijskega procesa. Prvi je to poskušal Pascua-Leone (1976), naprej pa Robbie-Case in tako zagotovil temu pristopu najbolj ekstenziven eksperimentalni preskus (Case, 1985). Caseva teorija (1985) je zmes štirih vrst vplivov: Piagetove, Baldwinove in teorije informacijskega procesa ter njegovih lastnih prispevkov. Po pričakovanju med Piagetom in Baldwinom obstaja določen preskok. Kar je ohranjenega po Piagetu, je stopenjski razvoj (4 stopnje), operacionalne strukture v ravnotežju ob koncu posameznih stopenj (»stabilni sistem«); diferencialni produkti stopnje postanejo sestavni deli naslednje stopnje, ko se med seboj integrirajo; krožne reakcije (»kontrolne strukture«), ki se v otroštvu pojavljajo v sekvencah; istočasno pa se splošni napredek (vertikalni dekalage) opaža na kasnejših stopnjah. Z informacijskega procesa izhaja dekompenzacija (»razstavljanje v komponente«), predstavljanje kot vrojena kapaciteta in procesno spoznavanje. V svojem lastnem prispevku Case uresničuje glavne premike v mišljenju s koordinacijo izvršilnih struktur podobne kompleksnosti, ki se razlikujejo po svoji funkciji in notranji obliki.

Poskusi Casa in Pascua-Leonea, da bi združila Piagetovo teorijo in informacijski proces, se nadaljujejo v integriranju Piagetove teorije, teorije testiranja hipotez in informacijskega procesa (Gholson, Beilin, 1979.). Obstajajo pa tudi drugi poskusi integriranja elementov Piagetove teorije z drugimi: z Gibsonovo (Russell, 1984), Marxovo (Wartofsky, 1983) in z drugimi elementi teorije informacijskega procesa (Fischer, Pipp, 1984). Integracija strukturalistične in funkcionalistične teorije poteka v dveh smereh: v eni piažejevci integrirajo elemente drugih teorij s Piagetovo, to so Liben, Scholnich, Dien, Noelting, Laurendau, Pinard, v drugi pa Piagetovo teorijo integrirajo z drugimi, po naravi funkcionalističnimi teorijami. To so Bower, Harris, Gelman, Neisser in številni drugi.

IZZIV PIAGETOVEMU IZROČILU

Nedvomno se je Piagetova teorija, zlasti v preteklem obdobju, soočila s številnimi izzivi. Večina le-teh izhaja iz funkcionalističnih teorij. Kritike se razlikujejo v odvisnosti od teorij, iz katerih izhajajo (računska psihologija, kontekstualizem, nativizem). Kritike bom povzel in nadaljeval s prikazom svojega mnenja o tem, kako se jim prilagaja Piagetova teorija.

Sprememba teorije v razvojni psihologiji prevzema tradicionalno dve obliki. Po eni strani so spremembe pozitivne v tem smislu, da predstavljajo programske in vsebinske spremembe v prevladujočih vzorcih misli preko predstavitve ali ponovne predstavitve pojmov, ki trenutno niso v modi. Po drugi strani pa teoretične spremembe pogosto spremljajo napadi prevladujočih teoretičnih orientacij. Tako se je zgodilo v strukturalistični revoluciji z njenim napadom pozitivizma in empirizma ter v neofunkcionalističnem napadu na strukturalistično teorijo, zlasti Piagetovo. Vzporedno s tem napadom pa se ponuja ena ali druga oblika funkcionali-

stične teorije. Skoraj model »Kralj je mrtev, živel kralj« strategije je Swederjev (1984) pregled in zavrnitev teoretičnih predpostavk v osnovi razvojne teorije Piagetovega tipa. Swederjeva kritika se organizira okoli razlikovanja med »razsvetlitvenimi« in »romantičnimi« teorijami duha. Razsvetlitvene trdijo, da je človekov duh nameren, racionalen, njegovi produkti so univerzalno uporabni, racionalnost pa daje standarde za presojanje veljavnosti in vrednosti. Njihov program je odkriti univerzalnosti, ki so osnovane na globljih strukturah. Pojmi napredka in razvoja so središčni, zgodovina misli pa je precepirana kot boj med razumom in nerazumom.

Romantične teorije pa predpostavljajo, da misli nimajo svojega izvora niti v logični, niti v empirični znanosti in padejo preko področja deduktivnega in induktivnega sklepanja. Namesto da bi bili racionalni in iracionalni, so ideje in praksa ne-racionalni. Njihovim tezam je centralen pojem kulture in arbitrarnosti izkušnje. Odnos med globjo strukturo s površinsko vsebino in lokalnim kontekstom je tak, da se prva podreja drugima. Paradigme, kulturne norme in družbeni red postavljajo »okvir« za razumevanje izkustev. Akcija je ekspresivna, simbolična in semiotična. Obstajajo močne anti-normativne, anti-razvojne predpostavke, ki rezultirajo v pojmovanju, da je zgodovina idej sekvenca izvrševanja ideoloških oblik (Sweder, 1984). S tega vidika je znanost (zlasti družboslovna) 90 % ideologija.

Sweder pravi, da je Piagetova teorija »razsvetlitvenega« tipa, ker meni, da je človek v svojem delovanju racionalen, »prizadeva si ugotoviti, kaj povzroča kaj v svetu, prizadeva si k adaptaciji in akomodaciji inteligentnosti zahtevam vsakdanjosti, h konsistentnosti med mislimi, k ustvarjanju ali »konstruiranju« vrste predpisov (zakoni logike, principi znanstvenih metod), ki regulirajo misli ali odločajo o uspešnosti in neuspešnosti mišljenja« (Sweder, 1984, str. 49). Sweder v Piagetovih delih ne poskuša ugotavljati, ali se morda moti v svoji postavki o stopenjskem razvoju ali v definiranju operacij pri otrocih in odraslih, temveč ga moti, da je Piaget spregledal tiste elemente otrokovega duha, ki najbolj zanimajo romantike. Tako prevzema Piagetove predpise in jih obrne. Tako definira alternativo romantičnega pogleda na otroka. »Romantično« izročilo je v bistvu funkcionalistično. Obstaja pet inverzij predpisa: (1) Namesto samoizgrajenega spoznanja (Piagetovo pojmovanje), je učenje odvisno od drugih. (2) Namesto racionalnega človeka obstaja ne-racionalni. Otrok je zapleten v »uokvirjen« univerzum navad, tradicij, ritualov, arbitrarnih klasifikacij, kar Piagetova teorija popolnoma zanemarja. (3) Namesto progresivnega razvoja obstajajo okvirni premiki. Ko dorašča, otrok ne postaja vedno bolj racionalen, temveč vstopa v nove »okvire duha«. (4) Namesto osebnega »pritiska« obstajajo medosebni. Sweder pravi, da ni jasno, ali posameznik, prepuščen sam sebi, išče konsistentnost ali integracijo med svojimi mislimi. Vir takih pritiskov je socialni ali interpersonalni komunikacijski proces. (5) Namesto osebne predstavitve obstaja le kolektivna. Kolektivne predstave, na katere se je oslanjal Piaget, a niso bile v odnosu s posameznikovimi kognitivnimi funkcijami, so pogosto odločilne za način posameznikovega mišljenja. V bistvu je po romantičnem pojmovanju izvor otrokovih misli v veliki meri v socialnem diskurzu.

Ta enodimenzionalni napad na Piagetovo »razsvetlitveno« teorijo je bistveno preoblikoval Sweder: »Predstava, da moramo *na splošno* izbirati med razsvetlitvenim in romantičnim pojmovanjem človekovega duha, je zavajajoča . . . človekov duh je trodelen – ima racionalne, iracionalne in ne-racionalne aspekte . . . vedno bomo sposobni najti načine, na katerih so naše misli podobne mislim drugih

(univerzalizem), in načine, po katerih se naše misli razlikujejo. Včasih te razlike pomenijo napredek (razvojnost), mnogokrat pa ne (relativizem). Naloga etnografa je v določanju, kaj je racionalno, iracionalno in ne-racionalno, ter vedeti, kdaj je smiselno poudarjati enakost, različnost ali razvoj (1984, str. 60).

PRIHODNOST PIAGETOVEGA IZROČILA: KAJ JE BISTVENO IN KAJ NEBISTVENO

Swederjeva prilagojena pozicija je bolj smiselna in rodovitna pot k razumevanju duha in njegovega razvoja. Romantiki se vsekakor zanimajo za elemente Piagetove teorije. Otrok vsekakor sprejema zelo različne informacije preko komunikacijskega diskurza in drugih socialnih izkušenj. Piageta je zanimalo, kako se formirajo invariante iz otrokovih različnih izkušenj. To, kar je v otrokovem duhu registrirano, so transformacije (spremembe – različni elementi – površinske vsebine) in invarianti (univerzali). Na katero pojmovanje naj se osredotočimo? Katero je bolj pomembno in zakaj? Racionalisti, strukturalisti in »razsvetlitveni« vzorec teorij predstavljajo vidik univerzalnosti v svojem pojmovanju duha, kontekstualisti, funkcionalisti in »romantiki« predstavljajo drugi vidik, obstaja pa tudi tretji, tj. *nova sinteza* (kot jo imenujem), ki teži k integraciji strukturalistične in funkcionalistične teorije v enotno sintezo (Beilin, 1964). Znotraj razvojne psihologije obstajajo številni novi poskusi ustvarjanja take sinteze. Prepričan sem, da je bil to tudi predmet Piagetovega programa, za kar imamo dva dokaza. Prvi izhaja iz novega pojmovanja teorije ravnotežja. Pravi: »Teorija ravnotežja predstavlja možno sintezo genetskega strukturalizma, vse naše predhodno delo in ugotovitve funkcionalistov v delih Deweya, Clapareda, v mnogih vidikih pa tudi v Freudovi psihoanalizi« (1977, str. 83). Drugi dokaz pa predstavljajo radikalni premiki, ki jih je izvedel iz funkcionalizma k strukturalizmu, ob tem pa dal funkcionalistični poudarek teoriji. Premik je razviden v deklaraciji Cahiers (Piaget, 1980). Tu pravi, da je bil njegov poudarek razširjeni logiki in tabelaričnih odnosih napaka in da je »novi logični pomen« bližje logiki. To je ugotovitev, v kateri naj bi se pojavila »prelita verzija« prejšnje logike operacij. Kot vemo, je smrt prekinila realizacijo te verzije, vseeno pa signalizira drugim, ki jih zanima nadaljevanje in graditev Piagetove tradicije, da bi morali iskati take logične in druge modele, ki najbolj ustrezajo podatkom, ne pa da se držijo specifičnega modela, ki se pojavlja v zgodnji Piagetovi teoriji.

Ali zanimanje ženevskih psihologov za analizo otrokovih strategij reševanja problemov popolnoma odgovarja kontekstualističnim argumentom proti univerzalnosti? Po mnenju kontekstualistov ne. To pa zaradi nepripravljenosti piazeevcev, da bi ločili vplive konteksta in individualne razlike v delovanju od posploševanj prekrivajočih se področij, tj. struktur. Z vidika sinteze polna označitev duha zahteva določeno stopnjo medpodročnega posploševanja abstraktnosti in univerzalnosti. Ena bistvenih nalog sodobne razvojne psihologije je jasno določiti, v kolikšni meri obstaja splošnost prekrivajočih nalog in področij in ustvarjanje primarnih modelov, ki bi najbolj ustrezali podatkom. Celo nekaj najbolj znanih kritikov Piagetove teorije (Flavall, 1982) popolnoma zavrne stopenjsko pojmovanje razvoja, kljub sodobni tendenci k vprašanju pojmovanja »skupne strukture« in

stopenjski teoriji nasploh. Piagetove kasnejše modifikacije pojma stopnje spiralnemu modelu razvoja ohranjajo bistvo pojma stopnje, verjetno zaradi kritike pojmovanja, da spoznanje ne obstaja v neomejenem, nedokončanem stanju niti v svetu niti v duhu (Beilin, 1985).

Ali je Piagetov konstruktivizem neprimerljiv s kontekstualizmom in biološkim preformacionizmom, ki je Piagetu dolgo služil pri postavljanju njegove teorije kot alternative drugim? To vprašanje bi zahtevalo več prostora, kot ga imam v tem članku na voljo. Po mojem mnenju konstruktivizem ni neprimerljiv s katerikoli drugimi pozicijami, dokler vsaka pozicija ni izražena radikalno, tj. v svoji ekstremni obliki. Po drugi strani pa je Waddington sam sprejel milejšo obliko preformacionizma, ki predpostavlja nekakšno obliko genetskega predeterminizma (glej Koestler in Smythies, 1969). Če sprejmemo genetski predeterminizem v nekaterih njegovih oblikah, še ne pomeni, da so vse oblike misli in vse znanosti v razvoju predpisane. Naloga znanosti je, da odkrije, kaj je genetsko determinirano in kakšne so pretežno genetske omejitve. Z ozirom na družbeni in determinizem okolja so se celo sovjetski psihologi (glej Leontijev, 1981) usmerili od marxistično-leninistične teorije k bolj konstruktivističnim pozicijam pojmovanja kognitivnega razvoja. Nazadnje lahko nekdo trdi, da upoštevanje vplivov okolja, zlasti socialnega, konvencionalne ali zgodovinske narave samo po sebi ne definira načina posameznikovega pridobivanja spoznanja s teh vplivov. Nedvomno spoznanja (konvencionalna in druga) pridobivamo v smislu direktnih instrukcij preko komunikativnega diskurza in preko opazovanja s posnemanjem. Fundamentalno vprašanje je način inkorporiranja izkušenj in način njihove predstave v duhu. Ena fundamentalnih predpostavk Piagetove teorije (genetična epistemologija) je, da mora otrok konstruirati ali rekonstruirati spoznanje. Istočasno pa ne smemo pozabiti, da je Piaget imel v svoji teoriji tudi mesto za spoznanje, ki ni konstruirano, tj. fizično spoznanje (tudi biološko-instinktivno), ki ga dosežemo s pogojevanjem in drugimi procesi učenja (ali preko genetskega prenosa). Tako ni razloga, da bi izključili z repertoarja konvencionalno spoznanje, ki ni nastalo preko procesa konstrukcije, niti spoznanja, pridobljenega direktno preko instrukcij (Beilin, 1981).

V sodobni eri kognitivne razvojne psihologije še vedno prevladuje iskanje univerzalnih modelov duha. Pojavlja se v delih o umetni inteligentnosti (UI), teorijah informacijskega procesa, kot tudi v genetični epistemologiji in novem nativizmu. Čeprav se osnovni premik kaže v funkcionalističnem pojmovanju duha, pa informacijski proces UI zadržuje ali inkorporira več strukturalističnih elementov kot drugi funkcionalisti, posebno kontekstualisti in ekologi. Teorija informacijskega procesa uporablja te procese kljub njihovi tendenci k označevanju spoznanja, specifičnega po področjih. Strukturne mreže, drevesne strukture in druge formalizme aplicirajo enostavno v drugačne informacijske kontekste. Od Piagetovih pojmovanj se bistveno razlikujejo v svojem opiranju na strojne (tj. računalniške) modele, ne pa na biološko osnovane modele duha. Novejši razvoj UI (v novem konekcionizmu) odraža poskuse uvrščanja mentalnih modelov v računalniško osnovano izročilo z biološkimi pojmi. To bo seveda vodilo k novi skupini teorij, ki bodo verjetno bolj služile psihologiji kot računalniški modeli nedavno. Modeli informacijskega procesa, ki uvedejo samo-oblikovalne procese (v analogiji s Piagetovo reflektivno abstrakcijo in konstruktivizmom), padejo nazaj na nivo asociaci-

onističnih teorij, katerih uporabnost je dvomljiva. Samo-oblikovalni ali analogni sistemi, ki jih zahtevajo teorije informacijskega procesa o razvoju, bodo prestale spremembo kot bolj biološko orientirane verzije UI.

Nedvomno zanimanje za neracionalne aspekte spoznanja je močno razširilo poznavanje funkcioniranja duha, kot je ilustrirano v različnih aspektih jezika (tako kot struktura diskurza in komunikacije), v estetiki in v ne-racionalnih osnovah odločanja in reševanja problemov. Na vsakem od teh področij problemi, vezani na racionalne aspekte spoznanja, niso bili rešeni ali premoščeni z boljšim poznavanjem ne-racionalnega. Sodobne študije lingvistične pragmatike še niso posebno osvetlile razumevanja razvoja sintakse (in drugih jezikovnih struktur). Niti niso zanimanja za ekspresivne elemente v estetiki odstranila kognitivnih elementov spoznanja iz umetnosti itd.

Izdelati bi morali teorijo, ki bi nam omogočila razumevanje razvoja v vseh vidikih spoznanja, racionalnem, iracionalnem in neracionalnem. Naš pristop naj ne bi bil niti funkcionalističen, niti strukturalističen ali izključno romantičen, temveč sinteza teh izročil.

VIRI (LITERATURA):

Anderson, J. R. (1976): *Language, memory, and thought*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Anderson, J. R. (1978): Arguments concerning representations for mental imagery. *Psychological Review*, 85, 249-277.

Beilin, H. (1981): Language and thought: Thistles among the sedums. In I. E. Sigel, D. M. Brodzinsky, & R. M. Golinkoff (Eds.), *New directions in Piagetian theory and practice*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Beilin, H. (1983): The new functionalism and Piaget's program. In E. K. Scholnick (Ed.), *New trends in conceptual representation: Challenges to Piaget's theory?* Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Beilin, H. (1984): Functionalist and structuralist research programs in developmental psychology: Incommensurability or synthesis? In H. W. Reese (Ed.), *Advances in child development and behavior*, Vol. 18. New York: Academic Press.

Beilin, H. (1985): Dispensable and core elements in Piaget's research program. *The Genetic Epistemologist*, 13, 1-16.

Block N. (Ed.). (1980): *Readings in the philosophy of psychology* (Vol. 1). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Boden, M. (1982): Chalk and cheese in cognitive science: The case for intercontinental interdisciplinarity. *Cahiers de la Fondation Archives Jean Piaget* nos. 2-3. (Genetic epistemology and cognitive science).

Bruner, J. S. (1980): Afterword. In D. R. Olson (Ed.), *The social foundations of language and thought: Essays in honor of Jerome S. Bruner*. New York: Norton.

Bruner, J. S., Goodnow, J. J., & Austin, G. A. (1956). *A study of thinking*. New York: Wiley.

Carey, S. (1980): Maturational factors in human development. In D. Caplan (Ed.), *Biological studies of mental processes*. Cambridge: M.I.T. Press.

Case, R. (1985): *Intellectual development: A systematic reinterpretation*. New York: Academic Press.

Chomsky, N. (1959): A review of Skinner's »Verbal Behavior.« *Language*, 35, 26-53.

Chomsky, N. (1984): Changing perspectives on knowledge and use of language. Prepared for Sloan Conference on Philosophy and Cognitive Science, M.I.T.

Cole, M., & Scribner, S. (1974): *Culture and thought: A psychological introduction*. New York: Wiley.

Dennett, D. C. (May, 1984): The logical geography of computational approaches: A view from the east pole. M.I.T. Sloane Conference on Philosophy and Cognitive Science, Cambridge, Mass.

Dixon, R. A., & Baltes, P. B. (in press): Toward life-span research on the functions and pragmatics

of intelligence. In R. G. Sternberg & R. K. Wagner (Eds.), *Practical intelligence: Origins of competence in the everyday world*. New York: Cambridge University Press.

Fischer, K. W., & Pipp, S. L. (1984): Processes of cognitive development: Optimal level and skill acquisition. In R. J. Sternberg (Ed.), *Mechanisms of cognitive development*. New York: Freeman.

Flavell, J. H. (1982): On cognitive development. *Child development*, 53, 1-10.

Fodor, J. A. (1983): *The modularity of mind: An essay on faculty psychology*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.

Gelman, R., & Baillargeon, R. (1983): A review of some Piagetian concepts. In P. H. Mussen (Ed.), *Handbook of Child Psychology*, Vol. 3. F. H. Flavell & E. M. Markman (Eds.), *Cognitive Development*. New York: Wiley.

Gholson, B. (1980): *The cognitive-developmental basis of human learning: Studies in hypothesis testing*. New York: Academic Press.

Gholson, B., & Barker, P. (1985): Kuhn, Lakatos, and Laudan: Applications in the history of physics and psychology. *American Psychologist*, 40, 755-769.

Gholson, B., & Boilin, H. (1979): A developmental model of human learning. In H. W. Reese & L. Lipsitt (Eds.), *Advances in child development and behavior*, Vol. 13. N. Y.: Academic Press.

Gibson, E. J. (1982): The concept of affordances in development: The renaissance of functionalism. In W. A. Collins (Ed.), *Minnesota Symposia on Child Development*. (Vol. 15) *The concept of development*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum

Glick, J. (1985): Culture and cognition revisited. In E. D. Neimark, R. De Lisi, & J. L. Newman (Eds.), *Moderators of competence*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Hilgard, E. R. (1956): *Theories of learning* (2nd ed.). New York: Appleton-Century-Crofts.

Keil, F. C. (1984): Mechanisms in cognitive development and the structure of knowledge. In R. J. Sternberg (Ed.), *Mechanisms of cognitive development*. New York: W. H. Freeman & Co.

Kessen, W. (1984): Introduction: The end of the age of development. In R. J. Sternberg (Ed.), *Mechanisms of cognitive development*. New York: W. H. Freeman and Co.

Klahr, D. (1984): Transition processes in quantitative development. In R. J. Sternberg (Ed.), *Mechanisms of cognitive development*. New York: W. H. Freeman.

Koestler, A., & Smythies, J. R. (Eds.). (1969): *Beyond reductionism: The Alpbach Symposium*. London: Hutchinson.

Kosslyn, S. M. (1980): *Image and mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kosslyn, S. M. (1978): Imagery and cognitive development: A teleological approach. In R. S. Siegler (Ed.), *Children's thinking: What develops?* Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Kuhn, T. S. (1962): *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.

Lakatos, I. (1978): *The methodology of scientific research programs*. Cambridge: Cambridge University Press.

Laudan, L. (1977): *Progress and its problems*. Berkeley: University of California Press.

Leontiev, A. A. (1981): *Psychology and the language learning process*. London: Pergamon Press.

Lerner, R. M., Hultsch, D. F., & Dixon, R. A. (1983): Contextualism and the character of developmental psychology in the 1970s. In J. W. Dauben & V. S. Sexton (Eds.), *History and philosophy of science: Selected papers*. *Annals of The New York Academy of Sciences*, 412, 101-128.

Marr, D. (1982): *Vision: A computational investigation into the human representation and processing of visual information*. San Francisco: Freeman.

Miller, G. A., Galanter, E., & Pribram, K. H. (1960): *Plans and the structure of behavior*. New York: Holt, Rinhart & Winston.

Mounoud, P. (1981): Cognitive development: Construction of new structures or construction of internal organizations. In I. E. Sigel, D. M. Brodzinsky & R. M. Golinkoff (Eds.), *New directions in Piagetian theory and practice*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Mounoud, P., & Hauert, C. A. (1982): The development of sensorimotor organization in the child. In G. E. Forman (Ed.), *Action and thought: From sensorimotor schemas to symbolic operations*. New York: Academic Press.

Neisser, U. (1984): Toward an ecologically oriented cognitive science. In T. M. Schlechter & M. P. Togliia (Eds.), *New directions in cognitive science*. Norwood, N. J.: Ablex.

Nelson, K. (1985): *Making sense: The acquisition of shared meaning*. NY: Academic Press.

Overton, W. F. (1984): World views and their influence on scientific research: Kuhn-Lakatos-Laudan. In H. W. Reese (Ed.), *Advances in child development and behavior*, Vol. 18. New York, N. Y.: Academic Press.

Overton, W. F., & Reese, H. W. (1973): Models of development: Methodological implications. In J. R. Nesselroade, & H. W. Reese (Eds.), *Life-span developmental psychology: Methodological issues*. New York: Academic Press.

Pascual-Leone, J. (1976): Metasubjective problems of constructive cognition: Forms of knowing and their psychological mechanisms. *Canadian Psychological Review*, 17, 110-125.

Pepper, S. C. (1942): World hypotheses: A study in evidence. Berkeley, CA: University of California Press.

Piaget, J. (1971): *Biology and knowledge: An essay on the relations between organic regulations and cognitive processes*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press.

Piaget, J. (1977): *The development of thought: Equilibration of cognitive structures*. Oxford: Blackwell. (French Edition: 1975.)

Piaget, J. (1980): Recent studies in genetic epistemology. *Cahiers Fondation de la Archives Jean Piaget*, No. 1.

Rosch, E. H. (1973): Natural categories, *Cognitive Psychology*, 4, 328-350.

Rosch, E. (1978): Principles of categorization. In E. Rosch & B. B. Lloyd (Eds.), *Cognition and categorization*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Russell, J. (1984): *Explaining mental life: Some philosophical issues in psychology*. London: Macmillan.

Shepard, R. N. (1978): *The mental image*. *American Psychologist*, 33, 125-137.

Shweder, R. A. (1984): *Anthropology's romantic rebellion against the enlightenment, or there's more to thinking than reason and evidence*. In R. A. Shweder & R. A. Levine (Eds.), *Culture theory: Essays on mind, self and emotion*. New York: Cambridge University Press.

Siegler, R. S. (1983): *Information processing approaches to development*. In P. H. Mussen (Ed.), *Handbook of child psychology*. (4th ed.), Vol. 1. W. Kessen (Ed.), *History, theory and methods*. New York: Wiley.

Simon, H. A. (1972): On the development of the processor. In S. Farnham-Diggory (Ed.), *Information processing in children*. New York: Academic Press.

Spelke, E. S. (1983): Constraints on the development of intermodel perception. In L. S. Liben (Ed.), *Piaget and the foundations of knowledge*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Wartofsky, M. W. (1984): From genetic epistemology to historical epistemology: Kant, Marx and Piaget. In L. Liben (Ed.), *Piaget and the formulation of knowledge*. Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

Zimmerman, B. J. (1983): Social learning theory: A contextualist account of cognitive functioning. In C. J. Brainerd (Ed.), *Recent advances in cognitive developmental theory: Progress in cognitive developmental research*. New York: Springer-Verlag.

Jezikovno-simbolične operacije kot dejavnik razumevanja besedil

OLGA KUNST GNAMUŠ

RAZUMEVANJE ZAPLETENIH BESEDIL

1. Kaj so zapletena besedila

Izbrali smo dve besedili, ki upovedujeta isto zunajjezikovno dejanskost. Besedilo A je izraženo nezapleteno, besedilo B zapleteno:

Besedilo A

Sestra Elza je bila knjigovodkinja v privatni kliniki Santa Chiara. Klinika ni cvetela. Nuna je skušala kliniko rešiti izgube. Izstavljala je lažne račune. Iz bolniške blagajne je zaračunavala denar za usluge, ki niso bile nikoli opravljene. To je bila goljufija. Poneverba je znašala prek milijon mark. Nuna ni porabljala denarja zase. Skušala je kliniko rešiti izgub. Policija jo je prijela v ponedeljek v Milanu.

Besedilo B

Zaradi goljufije, ki je na vsak način znašala več kot milijon mark, so v Milanu prijeli neko nuno. Z lažnimi računi je sestra Elza, ki so jo prijeli v ponedeljek, leta zaračunavala za privatno kliniko »Santa Chiara« denar iz bolniške blagajne za dela, ki niso bila nikoli opravljena. V lastni žep ni spravila niti dinarja. Kot knjigovodkinja je skušala s sleparstvom rešiti necvetočo privatno kliniko izgub. (D. Wunderlich, Arbeitsbuch Semantik, str. 101)

Kako izmeriti zapletenost besedila?

Izbrali smo preprosta merila in obrazce. V obeh besedilih smo določili:

- število besed,
- število povedi,
- število stavkov,
- število propozicij,
- število funkcijskih besed (veznikov in predlogov).

Stopnjo zapletenosti smo izrazili s količnikom med številom besed in izbranim merilom (številom stavkov, povedi, funkcijskih besed, propozicij).

Številčne vrednosti za	besedilo A	besedilo B
a) število besed	64	66
b) število stavkov	11	7
c) število povedi	10	4
d) število funkcijskih besed	6	15
e) število propozicij	24	24

Izračunamo količnike med zajetimi številčnimi vrednostmi po obrazcu:

$$\frac{\text{število besed}}{\text{število stavkov ali povedi}}$$

oziroma odstotek funkcijskih besed na število vseh besed po obrazcu:

$$\frac{\text{število funkcijskih besed}}{\text{število besed}} \times 100$$

Dobimo naslednje vrednosti:

5,82	9,43
6,4	16,5
9,38%	22,73%

<u>število propozicij</u>	
štev. stavkov/povedi	
2,18	3,43
2,4	6

Razmerje med številom propozicij in številom stavkov oziroma povedi pokaže, da so v nezapletenem besedilu podatki veliko manj zgoščeni kot v zapletenem; tako npr. poved v besedilu A vsebuje povprečno 2,4 propozicije, v besedilu B pa kar 6 propozicij.

Povzamemo lahko, da so za nezapleteno besedilo A značilni kratki stavki in kratke povedi, v katerih je strnjenih manj propozicij kot osnovnih podatkovnih enot. Za besedilo B so značilni stavki, ki vsebujejo več propozicij, in dolge povedi, v katerih je strnjeno veliko stavkov in propozicij. V zapletenem besedilu je tudi znatno večji delež funkcijskih besed (predlogov in veznikov), s katerimi izražamo razmerja med predmeti, izraženimi s samostalniško besedno zvezo, in stavki. Nadrobnejši uvid v pomensko sestavo obeh besedil nam bo dala razčlemba pomenske podstave oziroma propozicijske pomenske sestavine.

Propozicijska sestava besedila

Če si odmislimo okoliščine sporazumevanja, tj. kontekst, v katerem bi obe besedili uporabili kot učinkovito obliko sporočanja (besedilo B npr. kot časopisno poročilo, besedilo A kot pripoved o dogodku), ima stavek oziroma besedilo dve pomenski sestavini: propozicijsko in naklonsko. V naklonskost uvrščamo pomenske kategorije, kot je izražanje časa, udeležencev, namere, želje, čustvenosti idr. Vendar je modalnost v tem besedilu nezaznamovana in jo lahko brez večjih posledic pri analizi zanemarimo. Težišče sporočila je oprto na sestavo dogodkov in njihovo zaporedje. Najneposrednejši pomenski opis sestave dogodkov in razmerij med njimi (vzročnih, posledičnih, pogojnih, povezovalnih, nasprotujočih si)

podamo s sestavo propozicije.¹ Propozicija je sestav leksičnih enot, katerih jedro je glagol, ki določa druge obvezne pomenske sestavine, izražene z oblikoslovno nedoločenimi leksemi. Tako npr. glagol *podariti* določa pomenski okvir dogodka, v katerem obvezno nastopa vršilec dejanja (tisti ki podarja), prejemnik (tisti, ki se mu podarja) in predmet podarjanja: *P = podariti, vršilec, prejemnik, predmet → podariti, Peter, Mojca, knjiga*. Najneposrednejši jezikovno-oblikovno realizirani izraz s propozicijo opisanega dogodka je jedrni stavek: *Peter podari Mojci knjigo*. Izražen je v pripovednem skladenjskem naklonu, tvornem načinu in vsebuje eno samo propozicijsko sestavino. Besedilo najlaže razumemo tedaj, kadar so podatki izraženi z jedrnimi stavki (ki so praviloma sobesedilno modificirani) in je zaporedje s stavki izraženih podatkov enako kot dejansko zaporedje dogodkov.

Da bi laže razumeli postopke besedilnega »zapletanja«², bomo obe besedili prevedli v sestav propozicij. Če gre za opis istega zaporedja dogodkov, upravičeno predpostavljamo, da bo v obeh besedilih število propozicij enako, ne pa nujno tudi njihovo zaporedje. Razlike se lahko pojavijo tudi v leksični realizaciji glagolskega pomenskega prostora.

Propozicijska sestava

Besedilo A (nezapleteno)

1. 1 – biti, sestra, Elza, knjigovodkinja
2 – biti, knjigovodkinja, klinika
3 – biti, klinika, privatna/N-privatna kl.
4 – imenovati se, klinika, Santa Chiara/N

2. 5 – cveteti klinika
6 – zanikanje 5

3. 7 – skušati, rešiti, nuna, klinika
8 – izgubljeni, klinika/N-izgube

4. 9 – izstavljati, nuna, računi
10 – biti, računi, lažni/N-lažni računi

5. 11 – zaračunavati, nuna, denar, usluge
12 – pripadati, denar, bolnica/N-bolniška b.
13 – opraviti, vršilec, usluga
14 – zanikanje 13/N-usluge, ki (oz. pro) nikoli opravljene – pass

6. 15 – goljufati, nuna/N-goljufija/sklep

7. 16 – poneveriti, nuna, denar/N-poneverba
17 – znašati, denar, milijon, mark

8. 18 – porabiti, nuna, denar nuna/Pro
19 – zanikanje 18

Besedilo B (zapleteno)

1. 1 – vzrok 2,4
2 – goljufati, nuna/N³-goljufija; oz. pro
3 – znašati, goljufija, milijon mark
4 – prijeti, nuna, vršilec (policija)
5 – prijeti, nuna, Milano

2. 6 – biti, računi, lažni/N-lažni računi
7 – prijeti, vršilec, nuna, ponedeljek
8 – zaračunavati, sestra, Elza, denar
9 – opraviti, klinika, dela
10 – zanikanje 9/Pass-nikoli opravljena dela
11 – biti, denar, blagajna/N-denar iz blagajne
12 – pripadati, denar, bolnica/N-bolniška b.
13 – biti, klinika, privatna/N-privatna kl.
14 – imenovati se, klinika, S.C./N-klinika S.C.

3. 15 – spraviti, nuna, denar, žep
16 – pripadati, žep, nuna/N-lastni žep
17 – zanikanje 15

4. 18 – biti, nuna, knjigovodkinja/Pres
19 – skušati, rešiti, nuna, klinika
20 – slepariti, nuna/sleparstvo
21 – klinika, privatna/N-privatna kl.

Zahvaljujem se študentkama Bojani Jovanović in Metki Mestnik, ki sta na podlagi teoretskih napotkov opravili empirični preskus in podali idejo za grafično predstavitev podatkov.

¹ Izčrpniji opis je podan v delu Pomenska sestava povedi (O. Kunst Gnamuš, 1981, str. 39–46).

² Tu govorimo o »zapletanju« besedila, ne da bi opisali tudi okoliščine, kdaj je to smotno. Kot smo že povedali, mora biti časopisno poročilo o dogodku izraženo strnjeno, medtem ko je lahko pripoved oblikovana v razvitejši, manj strnjeni obliki. Poudariti pa je treba, da se pogosto izražamo preveč zapleteno po nepotrebnem. Zapleteno izražanje je pogosto izraz slabega razumevanja in pomenske približnosti, a tudi abstraktnosti sporočila.

Razmejitvene vodoravnice označujejo meje med povedmi (besedilo A ima 10 povedi, besedilo B samo 4). Tako jasno vidimo, koliko propozicij je zajetih v posamezni povedi.

³ Znak za pretvorbo nominalizacija ali posamostaljenje; pro za pronominalizacijo ali pozajmljanje; oz. pro oziralno pozajmljanje; pass pasivna ali trpiška pretvorba; pres pomeni presuponirano.

Besedilo A (nezapleteno)	Besedilo B (zapleteno)
9. 20 – skušati, rešiti, nuna, klinika 21 – izgubljeni, klinika/N-izgube	22 – cveteti, klinika 23 – zanikanje 22/N-necvetoča kl. 24 – izgubljeni, klinika/N-imeti izgube
10. 22 – prijete, policija, nuna 23 – prijete, policija, nuna, Milano 24 – prijete, policija, ponedeljek	

Iz propozicij je izpeljana površinska (oblikovna) struktura besedila z uporabo pretvorb posamostaljenje, pozaimljanje, zanikanje in s trpniško pretvorbo. V celoti je v besedilu A uporabljenih 11 pretvorb. Nominalizacije so dosežene s spremembo skladenjske vloge povedkovega določila v prilastek (klinika je privatna → privatna klinika, klinika se imenuje S. C. → klinika S. C.) ali s posamostaljenjem glagolsko ali pridevniško izraženega povedka (poneveriti → poneverba, klinika ni cvetela → necvetoča klinika, klinika je izgubljala → izgube), uporabljena je oziralna pretvorba (zaračunavala je denar za usluge, usluge . . . → usluge, ki . . .), primer trpniške pretvorbe skupaj z nominalizacijo je opraviti usluge → opravljene usluge.

V besedilu B je uporabljenih 15 pretvorb, torej več. Med obena besediloma je še nekaj razlik. V besedilu A je dejanje nune izraženo sklepno (to je bila goljufija), v besedilu B je podana vzročna razlaga med dejstvom, da so nuno prijeli, in sleparstvom. Opazimo lahko tudi leksične premike. V prvem besedilu se govori o uslugah, ki jih bolnica ni opravila, v drugem o delu; v prvem besedilu je nuna poneverjala, v drugem sleparila, v prvem je rečeno, da denarja ni uporabila zase, v drugem, da v lastni žep ni spravila niti dinarja. Nekateri podatki, ki so v prvem besedilu izraženi eksplicitno (Nuna je bila knjigovodkinja v privatni kliniki), so v drugem izraženi implicitno, kot presupozicije (kot knjigovodkinja je . . ., torej je bila knjigovodkinja); v prvem besedilu je oseba poimenovana z besedno zvezo *sestra Elza* in jo kasneje poimenuje z *nuna*, v drugem besedilu osebo vpelje s poimenovanjem *nuna* in jo kasneje poimenuje *sestra Elza*.

Na podlagi propozicijske razčlenbe lahko ugotovimo, da so v besedilu B podatki izraženi veliko bolj strnjeno in da je uporabljeno več pretvorb kot v besedilu A, kjer so podatki veliko bolj osamosvojeni (v samostojnih stavkih ali celo povedih) in je zato uporabljenih manj pretvorb.

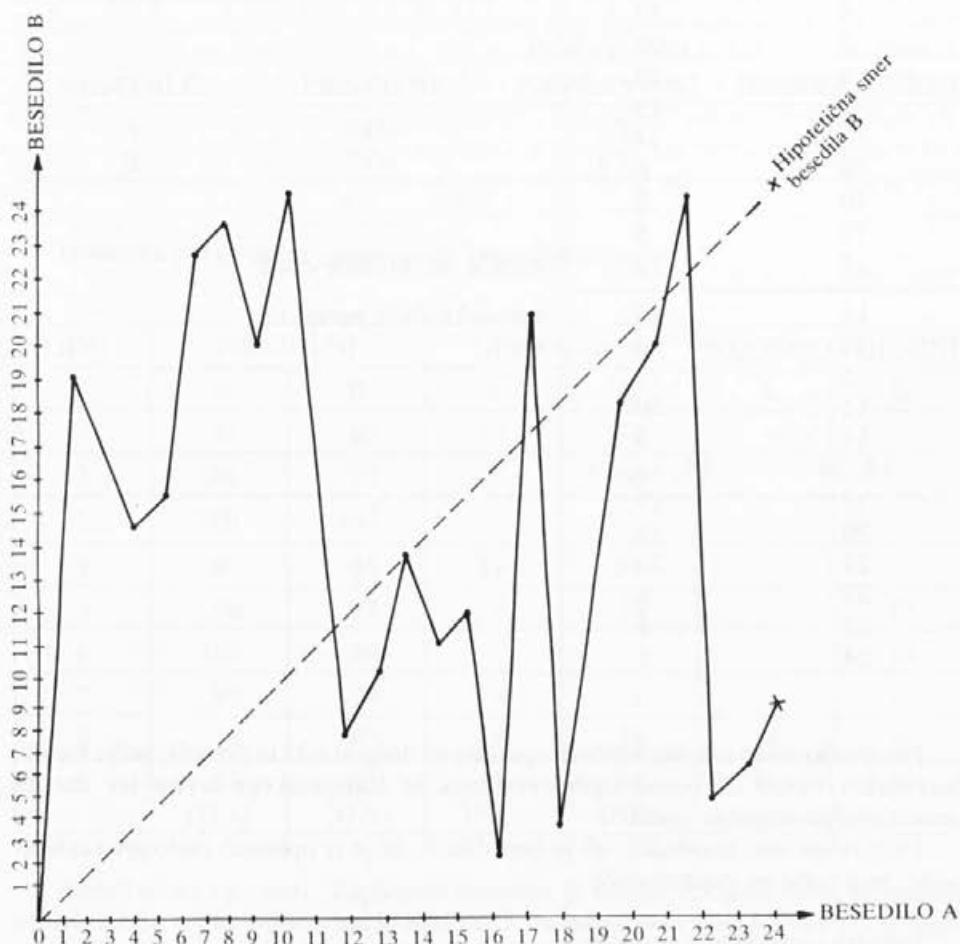
Opozoriti je potrebno, da je zlasti posamostaljenje, doseženo s spremembo skladenjske vloge povedkovega določila, pomensko neobremenilna pretvorba. Teh pretvorb pa je v obeh besedilih enako število.

Zaporedje podatkov v besedilu A in besedilu B

V besedilu B je opravljen še en pomemben pomenski poseg, ki znatno otežuje razumevanje. V primerjavi z besedilom A in dejanskostjo je zaporedje podatkov sprevrnjeno. V besedilu A sta zaporedje podatkov v besedilu in dejanski potek dogodkov zelo skladna; v besedilu B pa se najprej govori o tem, kar se je zgodilo najkasneje, in obrnjeno. Perspektiva pripovedovanja je drugačna kot v besedilu A: pripovedovalec najprej opiše posledične dogodke in nato vzročno ozadje. V besedilu opiše dejanski potek dogodkov: najprej nunino početje in nato njeno prijete. To nam najlepše prikaže grafična predstavitev. Na vodoravnici so nanizani podatki iz besedila A (24 propozicijskih podatkov), na navpičnici podatki iz

besedila B (tudi 24 prozicijskih podatkov). Diagonala kaže smer, ki bi nastala, če bi bili besedili identični; dejanska črta kaže odmike od hipotetične smeri.

Grafični prikaz zaporedja podatkov v besedilu A in B

Primer razlage narisa: prvi podatek, da je bila sestra Elza knjigovodkinja, je v drugem besedilu izražen šele v 18. proziciji, pa še tedaj kot presupozicija; 2. podatek, da je bila knjigovodkinja v kliniki, v besedilu B ni ekspliciran; 8. podatek o izgubah klinike je v besedilu B izražen na 24., zadnjem mestu; nasprotno pa je 22. podatek o tem, da je policija prijela nuno, v drugem besedilu izražen v 4. proziciji. Razmerje med zaporednjem podatkov bomo prikazali še s številkami: Ugotovili smo dejavnike, ki vplivajo na zapletenost besedila. To so:

- strnitve podatkov, dosežene s posamostaljenjem,
- sprewnitve zaporedja dogodkov v dejanskosti,
- implicitno izraženi podatki oziroma presuponirani podatki,
- druge pretvorbe: oziralna, pozajmljanje, zanikanje, trpniška pretvorba.

besedilo A	besedilo B	
1	18	
2	0	
3	13	
4	14	
5	22	
6	23	
7	19	
8	24	
9	0	
10	6	
11	8	
12	12	stičišče oz. križišče obeh
<hr/>		
13	19	upovedovalnih perspektiv
14	10	
15	2	
16	20	
17	3	
18, 19	15, 16, 17	
19	17	
20	19	
21	24	
22	4	
23	5	
24	7	

Površinski izraz teh simboličnih operacij so dolgi stavki in povedi, večje število funkcijskih besed in besed izpridevniškega in izglagolskega izvira ter razvita samostalniška besedna zveza.

Empirično smo preskusili, ali je besedilo B, ki je iz opisanih razlogov zapletenejše, tudi težje za razumevanje.

Izsledki empiričnega preskusa

Razumevanje smo merili kot odstotek pravih, nepravilnih in neodgovorjenih odgovorov na zastavljena vprašanja. Preskus smo opravili na naključno izbranem malem vzorcu učencev 8. razreda osnovne šole (osnovna šola Marijan Novak Jovo, 8. b razred – 27 učencev, 8. c razred – 29 učencev). Preskus za obe besedili je trajal 8 minut. Rezultati nimajo posplošitvene vrednosti.

Zastavljena vprašanja:

1. Odgovori na zastavljena vprašanja:

O kom govori besedilo?

Kaj je storila nuna?

Koliko denarja je poneverila?

Kakšno službo je opravljala?

Kje je bila zaposlena?

Zakaj je poneverjala?
 Kdaj so jo prijeli?
 Kako je poneverjala?
 Ali je vredna obsojanja?

BESEDILO	PRAVILNI	ODGOVORI	
		NEPRAVILNI	NEODGOVORNI
A	94%	6%	0%
B	75%	16%	9%

Odstotna preglednica posameznih vrst odgovorov:

ODG.	PRAVILNI		NEPRAVILNI		NEODGOVORJENI	
	A	B	A	B	A	B
%						
1	89	62	11	38		
2	100	73		20		7
3	100	100				
4	89	66	11	34		
5	96	73	4	10		17
6	100	86				14
7	96	79	4	7		14
8	78	62	18	18	4	20
9	33 (DA)	48 (DA)	52 (NE)	48 (NE)	15	11

Rezultati so zgovorni. Zapleteno besedilo je delalo učencem osmega razreda osnovne šole velike težave, saj je bilo kar 25% odgovorov nepravilnih oz. neodgovorjenih. Podobna je slika odgovorov na posamezna vprašanja. Zanimivo je odzivanje na deveto vprašanje. Pri besedilu B so se učenci v večjem številu odločili za odgovor, da je nuna vredna obsojanja, kot pri besedilu A, čeprav so besedilo slabše razumeli.

Sklepne ugotovitve

V tej raziskavi smo identificirali in potrdili nekatere jezikovno-simbolične operacije, ki otežujejo razumevanja besedila. Kakšen delež imajo posamezne izmed njih (npr. posamostaljenje kot sredstvo posploševanja in strnjevanja podatkov, sprevračanje zaporedja podatkov v razmerju do zaporedja dogodkov), bi bilo potrebno nadrobneje raziskati. To smo skušali opraviti v drugi raziskavi

Kakšen delež imajo opisane jezikovnosimbolične operacije pri razvijanju zmožnosti razumevanja in abstraktnega mišljenja? Ali je njihov delež enak naporu, ki je

bil potreben za njihovo identifikacijo in opis? Doslej opravljene raziskave so pokazale, da zlasti otroci telesnih delavcev ne razvijejo jezikovnosimboličnih operacij, prek katerih se misel trga od strukture čutnega sveta in ki omogočajo posploševanje, strnjevanje in preoblikovanje podatkov o dejanskosti. Zato imajo težave pri razumevanju besedil in mišljenju. Toda dokler znanost teh jezikovnih operacij ni identificirala, jih opisala in funkcijsko usmislila, jih tudi nismo mogli razvijati, njihov razvoj je bil odvisen od naključnih družbenih in kulturnih dejavnikov v otrokovem okolju. Šele njihov znanstveni opis omogoča zavestno vplivanje na njihov razvoj. Zato ima znanost pomembno vlogo pri »demokratizaciji« zmožnosti.

Razumevanje navodil in učnih uspeh

Razumevanje navodil je pomembna sestavina sporazumevalnih dejavnosti v šoli. Z njimi učitelj prek učbeniškega besedila ali neposredno usmerja učenčev dejavnost. V raziskavi, ki smo jo izpeljali, nas je zanimalo, kako učenci razumevajo navodila različne stopnje zapletenosti in kakšna je zveza med razumevanjem navodil in učnim uspehom. V raziskavo smo zajeli naključno izbrani vzorec učencem petega razreda, in sicer 404 učencev iz podeželskega (Kozjansko) in industrijskega (Mežica, Dravograd) okolja.

Preizkus se sestoji iz 35 nalog. Sestavljene so iz navodila in narisanih geometrijskih likov. Učenci morajo na podlagi navodila opraviti preproste dejavnosti: vrisati križ, piko, dve prvini povezati. Bistvo razumevanja je soočanje besedila in slikovno predstavljene dejanskosti ter identifikacija likov, ki se razlikujejo po obliki, velikosti in legi. Liki so poimenovani neposredno (krog, trikotnik, velik trikotnik) ali posredno kot razmerje.

Navodila zahtevnostno stopnjujemo na naslednjih sestavinah besedila:

1. Poimenovanje zajetih likov

Liki so poimenovani neposredno (krog, trikotnik; velik krog, majhen trikotnik) ali posredno. V slednjem primeru imamo naslednje možnosti:

a) (*Vriši križ v krog, ki ni majhen*). Lastnost je mogoče identificirati na premici nasprotnih pomenov majhen – velik in na podlagi njihove prevedljivosti ter sklepanja: ni majhen, torej je velik.

b) S kopičenjem podatkov, ki so izraženi kot razmerje, se zahtevnost naloge stopnjuje: *krog, ki ni velik in leži med dvema malima trikotnikoma/trikotnikoma, ki nista velika*.

c) Poleg podatkov, ki so izraženi posredno, kot razmerje med dvema opozicijskima lastnostma ali likoma, smo zajeli tudi identifikacijo na podlagi dvojnega razmerja: *V krog, ki ni največji, a tudi ne najmanjši, nariši križ*.

2. Izražanje zahtevane dejavnosti

Zahtevnost navodil nismo stopnjevali samo v okviru poimenovanj zajete predmetnosti, ampak tudi v okviru izražanja dejavnosti, ki jo mora učenec opraviti. Od učenca smo zahtevali eno samo dejanje ali več dejanj. Ta so bila izražena na razne načine:

a) zaporedje med navodilom in dejavnostjo smo spreverili z veznikom *preden*: *Preden boš napravil dejanje D, opravi dejanje D₂*.

b) Z navodilom začeto dejavnost smo prekinili s protivno ali vzročno vpeljano omejitvijo: Podčrtaj trikotnike, vendar samo tiste, ki so v krogu. Napravi v vse kroge križ, toda najprej v enega od trikotnikov.

3. Kot poseben primer kaže omeniti razumevanje veznika *ne samo, ampak tudi*. Njegova pomenska zapletenost je v tem, da predpostavlja zajetje obeh omenjenih sestavin (ne samo krog, ampak tudi zvezda), a presuponira med obema nepričakovano zvezo.

Tu smo omenili bistvene pomenske in izrazne sestavine uporabljenega preskusa. Izsledke bomo prikazali le za nekatere naloge, in sicer tiste, pri katerih so opisane lastnosti zajete. Ne bomo omenjali primerov, pri katerih se je učenec srečal s podobnim problemom, a v drugačni obliki in ki so služili z a preverjanje notranje zanesljivosti merskega instrumenta.

Rezultati

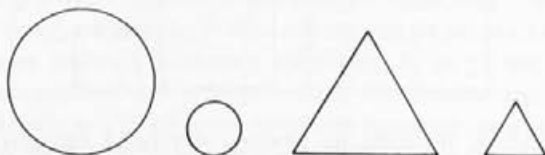
	Pravilne rešitve v % glede na učni uspeh		
	1-2	3	4-5
6. Ko boš napravil križ v trikotniku, ga napravi še v krog.	88,8	94,8	97,9

8. Preden boš v kroga napravil križ ga napravi v kvadrat.	50,4	59,3	83,3
---	------	------	------

Podatki so zgovorni. Opozoriti pa je treba, da ne gre samo za pomen obeh zajetih veznikov, *kot* in *preden*, ampak tudi za dejstvo, da je v drugem navodilu izražena dvojina. Zato ne vemo, kateri izmed obeh dejavnikov (pomen veznika, površno branje) je bolj prispeval k zapletenosti navodila.

15. Preden boš napravil križ v manjšega od obeh krogov, ga napravi v večjega od obeh trikotnikov.	24,0	33,3	63,9
---	------	------	------

Ponazorimo ob tem primeru potek razumevanja. Učenec sooči besedilo s sliko, ki bi jo opisali tako: *Na sliki sta dva kroga. Eden je velik, drugi je majhen. Napravi križ v malega. Na sliki sta dva trikotnika. Eden je velik, drugi je majhen. Napravi križ v velikega.*

Z ubeseditvijo smo sprevrnili zaporedje med ubeseditvijo in dejanskim pote-
kom dejanj (preden), podatke o dveh različno velikih likih pa smo izrazili strnjeno:
zveza *manjši od obeh likov* samo implicitno presuponira dejstvo, da sta lika dva in
da je eden večji, drugi manjši. Rezultati potrjujejo psihološko realnost globinskih
in površinskih struktur. Tu je razdalja med globinsko strukturo, ki neposredno
opisuje slikovno predstavljeno dejanskost, in površino velika. Vrsta podatkov je
izražena implicitno, razmerje med ubeseditvijo dejanj in dejanskostjo je sprevr-
njena. Ta in vsi drugi primeri kažejo, da je treba v pouk jezika vgraditi tudi
sestavine pomenskih obravnav, predvsem pretvorbne procese. To dejstvo smo že
večkrat poudarili in dokazali, vendar so upori zoper to zahtevo, utemeljno teoret-
sko in empirično, še vedno veliki. Kje so vzroki? Bojimo se raziskovalnega učenja,
ljubimo normo, enega boga in eno resnico. Zato pa smo v inovativni dejavnosti na
repu.

V naslednji nalogi imamo zajete podobne težave (razen strnjene izražanja),
dodana je še posredno poimenovanje lastnosti.

28. Preden boš povezal s črto krog in trikotnik,
obkroži vse kvadrate, ki niso veliki. 18,4 27,4 65,3

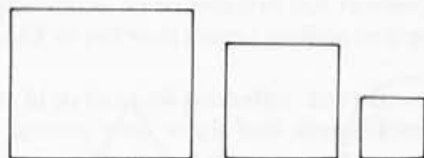

Zahtevnost naloge je velika. Težka mesta so veznik *preden*, veliko število
zahtevanih dejanj (poveži s črto krog in trikotnik, obkroži vse kvadrate), zaimek
vse in omejitve zahteve s posrednim poimenovanjem (ki niso veliki, torej so
majhni).

Presenečajo težave, ki jih imajo učenci pri razumevanju naslednjega navodila.

24. Nad kvadrat, ki ni najmanjši, a tudi ne
največji, nariši križ.

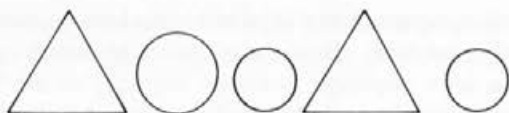
1-2	3	4-5
24,0	27,4	47,2

Identifikacija lika je mogoča na podlagi dvojnega razmerja, do večjega in
manjšega lika, katerih lastnost pa je izražena posredno. Oglejmo si še nalogo 17, v
kateri je usmerjena dejavnost prekinjena s protivnim veznikom *toda*.

17. Napravi v vse kroge križ, toda najprej
v enega od trikotnikov.

1-2	3	4-5
51,2	63,7	82,6

Naloga pripravlja učencem dosti velike težave.

Tudi razumevanje zveze *ne samo*, ampak *tudi* je nepričakovano trd oreh.

14. Podčrtaj trikotnik, v katerem se ne nahaja samo krog, ampak tudi zvezda. 52,0 59,3 91,7

Z naslednjima dvema primeroma želimo opozoriti na težave pri razumevanju predlogov, s katerimi izražamo razmerja med predmeti. Težave so veliko večje, kot smo pričakovali.

31. Napravi v krog pod črto križ. 11,2 14,1 36,6

32. Preden boš križ napravil v krog pod črto, ga napravi v krog s črto. 1,6 5,2 33,3

Naloga je težka zaradi veznika *preden* in dveh dejanj, povezanih z razumevanjem predlogov (krog pod črto, krog s črto).

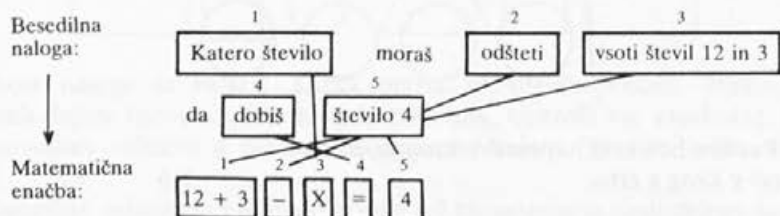
Pri zadnji nalogi je treba opozoriti na možnost pomenske dvoumnosti. Ali krog s črto res pomeni krog, v katerega je črta vrisana, ne pa morda krog, ob katerem je črta ali nad katerim je črta? Vsekakor vprašanje, ki bi ga bilo treba natančneje raziskati. Take dvoumnosti ne vsebuje naloga 31. Razen tega pa so tudi druge raziskave pokazale, da je s predlogom izraženo razmerje med predmeti za učence petega razreda trd oreh. To dejstvo ni v neskladju tudi s siceršnjimi ugotovitvami, da so vsa besedno izražena razmerja, ne glede na oblikovno realizacijo (ni majhen, ni največji niti najmanjši; leži med trikotnikoma, ki nista majhna; ima 3-krat več/manj kot Mojca), težka mesta v ubeseditvi, ki učencem, ki so pred stopnjo abstraktnega mišljenja, predstavljajo hude težave. Zahtevajo sočasno obvladovanje več podatkov in razmerij med njimi.

Glede zveze med razumevanjem in učnim uspehom je treba povedati, da so rezultati sami dovolj zgovorni. Zlasti prav dobri in odlični učenci razumevajo navodila veliko bolje in v poprečju dosegajo najmanj za 30 % boljše rezultate. Gotovo je, da ni razumevanje posledica boljšega uspeha, ampak obrnjeno: bolje razumejo, lažje se učijo in zato dosežejo boljše učne uspehe. Že zaradi samega razumevanja besedil so v veliki prednosti. Z manj truda bodo dosegli lepše uspehe.

UBESEDITEV KOT DEJAVNIK RAZUMEVANJA MATEMATIČNIH BESEDILNIH NALOG

Pri *matematično-naravoslovnih predmetih* imajo učenci težave z razumevanjem besedil v učbenikih in razumevanjem učiteljeve razlage. Zato je ocena iz teh predmetov vedno tudi ocena učenčevih jezikovnih zmožnosti, če se učitelj tega zaveda ali ne. Strokovni pojmi so pri teh predmetih najpogosteje podani v obliki definicij, torej deduktivno, to pa učence z jezikovnimi primanjkljaji in mlajše učence ovira, da bi jih razumeli.

Izčrpana razlaga razmerij med naravnim in matematičnim jezikom presega namene tega opozorila. Zadovoljimo se z naslednjim zgledom, ki prikazuje pot od besedila v naravnem jeziku do matematične enačbe.

Izražanje izkušnje v matematičnih simbolih in njihovih razmerjih omogočajo višjo stopnjo strnitve in posplošitve kot izražanje v naravnih jezikih. Če učenec ne osvoji, ugotovi in ponotranji vseh pretvorbnihih stopenj od bogastva izkušnjskih možnosti prek izražanja v naravnem jeziku do matematične simbolizacije, če se teh stopenj pedagogi ne zavedamo, potem se ne smemo čuditi, če učenec pred matematičnim problemom obnemo, če ne zmore naravno besedilo pretvoriti v matematično enačbo. Hkrati moramo vedeti, da mnogi učenci obnemorejo že pri ubeseditvah dogodkov oziroma pri razumevanju besedila, zato do pretvorbe besedila v matematično enačbo sploh ne pridejo.

Medtem ko bi morali pri matematično-naravoslovnih predmetih posvetiti posebno pozornost pomensko-logični podstavi povedi in besedil, pa bi pri *družboslovnih predmetih* morali skrbno uzaveščati *vplivajnsko vlogo* jezika.

Na vzorcu 409 učencev iz kmečkega in delavskega okolja (Kozjansko) smo raziskovali, kako vpliva način ubeseditve na težavnost matematične besedilne naloge. Besedila smo oblikovali v dveh različicah, skladijsko preprosti in skladijsko zapleteni. Preskus smo opravili v 5. razredu osnovne šole.

Prikazali bomo, kako posamezni skladijski posegi otežijo razumevanje

naloge. Podatke bomo prikazali za celotni vzorec in za podvzorce učencev, ki so imeli nezadosten ali zadosten (1–2), dober (3) ali prav dober in odličen učni uspeh.

Besedilo

	Pravilne rešitve v %			
	1–2	3	4–5	Skupaj
a) Skladenjsko strnjevanje, operacija množenja podatkov				
1.a) Ena lizika stane 3 din. Koliko stanejo štiri?	96	99,2	99,3	97,8
b) Vsak od treh zvezkov stane 5 din. Koliko stanejo vsi?	84,4	96,9	100,0	94,4
	11,6	2,3		3,4

Različica b) je zapletenejša. V ubeseditiv je vstavljena pretvorba nominalizacije, s katero strnemo dva podatka v enega. Zanimivo je, da že ta preprosti skladenjski poseg oteži razumevanje, in sicer v največji meri pri nezadostnih in zadostnih učencih. Nasprotno pa pri prav dobrih in odličnih celo neznatno olajša reševanje.

b) Podatek kot razmerje, neskladje med potekom operacij in ubeseditvijo, operacija množenja

2.a) Jasna ima 2 frnikuli. Mojca jih ima trikrat več. Koliko frnikul imata obe?	50	61,5	72,2	63,9
b) Koliko jabolk imata Jure in Peter, če jih ima Peter 3-krat več od Jureta, ki ima 2 jabolki?	33,6	44,6	64,3	48,4
	16,4	16,9	11,9	15,5

Domnevamo lahko, da je naloga 2. a) zapletenejša od naloge 1. a) predvsem zato, ker je podatek izražen posredno, kot razmerje, in ga je treba šele izračunati ($2 + 3 \times 2$). To predstavlja za učence petega razreda trd oreh. Očitno je mogoče na podlagi tega primera sklepati, da imajo težave s povezovanjem več dejstev in to celo prav dobri in odlični učenci. Če k temu dodamo še sprejrnjemo razmerje med ubeseditvijo in potekom operacij (ubeseditiv teče v nasprotni smeri kot samo računanje), se naloga oteži v celoti še za 15,5 %. Zakaj dela učencem hude težave posredno in sprejrnjeno izražanje? Opozoriti je treba, da so ti učenci šele na pragu abstraktnega mišljenja in se njihova misel še trdno oprijemlje dejstvenega, neposrednega in konkretnega.

c) Sprejrnitev med zaporedjem operacij in ubeseditvijo (veznik preden)

	1–2	3	4–5	Skupaj
3. a) V škatli je bilo 50 bonbonov. Otroci so pojedli 20 bonbonov. Koliko bonbonov je še v škatli?	91,0	94,6	99,3	94,4

b) Koliko denarja je še v denarnici, v kateri je bilo 100 din, preden smo iz nje vzeli 20 din?

80,3	83,8	92,3	84,9
10,7	10,8	7,0	9,5

Sprevrnitev zaporedja operacij in ubeseditve, ki jo dosežemo z rabo veznika *preden*, nepričakovano močno oteži razumevanje besedila. Če primerjamo to nalogo s primerom 2, vidimo, kolik odstotek pripada samemu zaporedju ubeseditve in kolik podatku, izraženem kot razmerje.

d) Podatek kot razmerje, operacije deljenja
Presenečajo slabi izidi pri naslednji nalogi.
Kje tiči vzrok?

4. a) Peter ima 30 znamk. Igor ima desetkrat manj znamk?
Koliko znamk ima Igor?

13,1	33,1	58,7	36,1
------	------	------	------

Koliko gumbov ima Štefka, če jih ima desetkrat manj od Metke, ki ima 20 gumbov?

12,3	26,2	46,2	29,8
0,8	6,9	12,5	6,3

Videti je, da predstavlja učencem težavo ubeseditvev *desetkrat manj* in z njo povezana operacija deljenja; podatek je seveda izražen kot razmerje ($30 : 10 = 3$). Videti je, da jim dela veliko manjše težave zveza *desetkrat več*, kjer jih morda že beseda *krat* napotuje k množenju. Nasprotno pa zveza *desetkrat manj* ne kaže neposredno na deljenje. Vsekakor naloga odkriva eno izmed težkih mest v matematičnih besedilnih nalogah.

To razlago spodbuja tudi naslednji primer, ki kaže, kako že preprosto deljenje dela učencem velike težave.

e) Strnitev podatkov, sprevrnitev zaporedja, operacija deljenja

1–2	3	4–5	Skupaj
-----	---	-----	--------

5. a) V šestih skodelicah je 48 jagod, v vsaki enako. Koliko jagod je v eni?

45,1	73,8	88,8	70,2
------	------	------	------

b) Koliko jabolok je v vsakem od osmih zabojev, če je v vseh 160 kg jabolok?

35,2	56,2	74,1	56,3
9,9	17,6	14,7	13,9

Ponovno presenečajo nizki rezultati. Ali imajo učenci petega razreda še vedno toliko težav s sklepanjem, ki predpostavlja delitev celote na enake dele? Če k tem težavam dodamo še skladiščno zapletenost (strnitev dveh stavkov in podatkov v

enega ter sprevrnitev skladja med potekom ubeseditve in potekom operacij), je naloga še znatno bolj zahtevna.

V test smo v celoti zajeli 13 nalog, tu smo predstavili le tipične primere. Nekateri izmed njih se namreč v testu ponovijo in pripeljejo do enakih izidov.

Kaj storiti?

Kaj kažejo naši izsledki? Nesporno potrjujejo, da zlasti otroci nekaterih družbenih skupin (delavcev in kmetov) slabo razumejo besedila (matematične besedilne naloge, navodila) in da je to temeljna ovira za uspešno izobraževanje. O zvezi med jezikom in mišljenjem na tem mestu ne kaže razpravljati. Sočasno ugotavljam, da je tako v teoriji in praksi še vselej zaznaven ali celo vse večji upor zoper tiste novosti v učnih smotrih, vsebinah in metodah, ki naj bi te napake omilile. Katere so te novosti?

1. Pri jezikovnem pouku smo postavili jasno zahtevo, da je treba gramatično-normativno obravnavo površinskih struktur (to je analizo besedil na besedne vrste in stavčne člene) dograditi s pomenskimi analizami in komunikacijsko-pragmatično obravnavo. To pomeni, da naj bi učenec poleg gramatičnega znanja (besedne vrste, stavčni členi) osvojil še postopke pomenskih analiz in pretvarjanja besedil: enostavnih v zapletenejša in zapletenejših v enostavna. Te postopke je mogoče voditi z veliko jezikoslovno natančnostjo (čeprav seveda ne z metodologijo matematično-transformacijskih opisov) in sem nanje opozarjala na več mestih. Poleg pomenskih analiz je treba opraviti pragmatične analize, v okviru katerih raziskujemo, ali je razmerje med oblikovno realizacijo besedila in okoliščinami ustrezno ali ne. Ta analiza nas opozarja, da problema ni mogoče odpraviti z zdravorazumsko zahtevo: Pišimo preproste stavke. Oblika ni samo stvar slogovne odločitve, ampak je bistveno povezana z vsebino in namero sporočila. Zahteva po preprostem izražanju nas ne bo nikoli ne pripeljala do simboličnih jezikov in znanstvene ubeseditve, ki potrebuje miselne preskoke, strnitve in druge posege, da lahko široko mrešo pojavnih podatkov posploši, predela in na novo poveže.

2. Druga temeljna zahteva je zahteva po individualizaciji metodičnih prijemov. S slabšimi učenci je treba delati postopoma, jih voditi do cilja v kratkih korakih in teh ni mogoče preskakovati. Začeti je treba pri nejezikovni dejanskosti in jo prek ubeseditve postopoma pretvarjati v govorno in miselno zapletenejše izpeljave. Za roko jih je treba voditi pri razumevanju navodil, opozarjajoč jih na vsa težka mesta v njih (Galperinova teorija, o kateri sem pisala že leta 1978). Govorno in miselno razviti učenci obvladajo celostne, problemsko zasnovane analitične postopke. Če vse te probleme odpravimo s poenostavljeno zahtevo bodimo ustvarjalni, smo z navidezno pedagoško naprednostjo prekrili elementarne in temeljne predpogoje uspešnega izobraževanja.

Primitivna otroška prepričanja o realnosti in kavzalnosti (pregled psiholoških raziskav)

DARJA PICIGA, PEDAGOŠKI INŠTITUT, LJUBLJANA

I. PRVE PIAGETOVE RAZISKAVE O OTROŠKI ONTOLOGIJI IN OTROŠKI LOGIKI

Kako otrok pojasnjuje pojave objektivnega in subjektivnega sveta, kot so dež, sonce, veter, sanje, misli? Ali se njegove razlage razlikujejo od razlag odraslih le v tem, da ima manj znanja in podatkov o naravnih pojavih, ali pa so njegova prepričanja tudi kvalitativno drugačna od prepričanj odraslih? Kako znanje, pridobljeno z izkušnjo, in učenje odraslih vplivata na otrokova prva verovanja? To so vprašanja, ki si jih je Piaget zastavil že na začetku svoje plodne znanstvene kariere in se k njim vračal v vseh obdobjih svojega dela. Njegovo delo o fizični kavzalnosti iz leta 1927 (1972) »*La causalité physique chez l'enfant*« predstavja tudi začetek resnejšega psihološkega proučevanja otrokovega razumevanja vzročnih odnosov. Osnovna linija razvoja fizične kavzalnosti velja tudi za razumevanje sveta na splošno, za razumevanje realnosti, ki ga je švicarski avtor podrobneje razčlenil v knjigi »*La représentation du monde chez l'enfant*« iz leta 1926 (Piaget, 1978), ugotovitve pa je povzel v drugi knjigi.

J. Piaget se je v svojih prvih proučevanjih odločil za klinično metodo in to na podlagi kritične analize testne metode čistega opazovanja. Rezultati prve so po njegovem mnenju neuporabni za teoretično razlago, ker nimajo ustreznega konteksta, poleg tega pa ima lahko isto vprašanje za različne otroke različen pomen. Pri opazovanju sta največji slabosti to, da otrok lahko zamolči veliko neformuliranih misli in da ne moremo ločiti med igro in resničnim verovanjem. Vse te napake naj bi odpravljala klinična metoda, ki jo je Piaget povzel iz klinične prakse. Klinik mora slediti pacientovemu pripovedovanju in to pripovedovanje primerjati s preteklimi izjavami. Istočasno lahko postavlja hipoteze in jih preverja v različnih pogojih. Isto osnovo ima klinična metoda v otroški psihologiji. Eksperimentatorjeva naloga je, da registrira tisti del otrokovega odgovora, ki je najbolj bistven za analizo otrokovega mišljenja. Pri interpretaciji je treba povezati otrokovo verbalno formulacijo in njegovo zavestno sistematizacijo, ki oblikuje njegovo mišljenje v času spraševanja. Potrebno je tudi razlikovati dve poti, po katerih pride otrok do odgovora, ki ga lahko poda na zastavljeno vprašanje: odgovor je lahko rezultat otrokovega lastnega spoznanja ali vpliva odraslih (Piaget, 1978).

1.1. Razumevanje realnosti

S pomočjo klinične metode je Piaget analiziral otroške razlage pojavov v svetu in zaključil, da vodijo evolucijo pojma realnosti, kot ga otrok razume med 3. in 11.

letom, trije komplementarni procesi. Otrokovo mišljenje se simultano giblje: *od realizma do objektivnosti, od realizma do recipročnosti in od realizma do relativnosti*. Z izrazom *objektivnost* pojmuje Piaget stališče tistih, ki znajo ločiti, kaj izhaja iz njihovega jaza in kaj je del zunanje realnosti, to je, kar lahko vsak opazi in potrdi. Objektivni je človek takrat, kadar lahko ugotovi, kaj je dejstvo in kaj interpretacija. *Recipročnost* obstaja takrat, ko posameznik pripisuje enako vrednost vidikom drugih in lastnim vidikom ter razume, da je vidik, s katerega on opazuje realnost, le eden izmed možnih in zna uskladiti lastne vidike z vsakim od drugih vidikov. *Relativnost* pa obstaja takrat, ko pojmuje obstoj vsakega predmeta ali značilnosti le v odnosu do drugih predmetov ali v funkciji vidika sodelujoče osebe: to pomeni, da v subjektivnem mišljenju noben objekt ali lastnost ne obstaja neodvisno od drugih objektov ali lastnosti. Kot nasprotje teh stališč pa je *realizem* možno opredeliti na naslednje načine:

- kot prisojanje subjektivnih značilnosti zunanji realnosti
- posameznik ima svoje gledišče za absolutno
- subjekti pojmujejo nek objekt ali značilnost, ki je dejansko odvisna od drugih objektov, značilnosti ali perspektive opazovanja, kot da obstaja sama zase.

Samo za ilustracijo bomo našli nekaj primerov realizma pri otrocih, ki jih je našel J. Piaget: otrok najprej veruje, da misli z usti, da je misel le izgovarjanje besed. Glas torej identificira z mislijo, kar pomeni pripisovanje subjektivnih značilnosti zunanji realnosti. Majhni otroci so tudi prepričani, da so imena del stvari, tako kot njihova barva ali oblika. Sanje se v začetku štejejo za slike iz zraka ali luč, tako da jih lahko vidijo tudi drugi ljudje.

Elaboracija pojma realnosti predpostavlja progresivno cepitev protoplazmične zavesti (to je neločevanje jaza od zunanjega sveta) v dva komplementarna svetova – objektivni in subjektivni svet. V razvoju otrok smo priča postopni disociaciji teh dveh svetov, ki pa v obdobju otroštva nista nikoli povsem ločena. Na vseh nivojih otrokovega mišljenja ostajajo v pojmovanje narave določene adherence (zveze, stiki). Poznamo pet vrst takih adherenc:

1. *Dinamična participacija* – verovanje, da je svet prepojen s tendencami in nameni, ki sodelujejo z našimi (luna nam sledi, ko hodimo; oblaki skrbijo za vodo, da jo pijemo, itd.). Včasih jo spremljajo tudi magična verovanja.

2. *Animizem* – otrok prisoja stvarjem zavest in življenje.

3. *Artificializem* – otrok sprva pojmuje stvari v funkciji svojega jaza (vse je narejeno ali organizirano za dobro človeka, ali mora za človeka skrbeti) in ko otroku rečemo, naj obrazloži poreklo stvari, se zateče k človeku – nastanek stvari razlaga kot direkten rezultat človekove aktivnosti.

4. *Finalizem* – otrok pripisuje vsem stvarjem in pojavom nek namen. To pojmovanje je izhodiščna točka animizma in artificializma.

5. *Dinamizem* – otrok pripisuje stvarjem neko notranjo, substancialno energijo, ki je analogna naši mišični moči.

Dva osnovna aspekta razvoja od realizma do objektivnosti sta torej progresivno ločevanje zunanjega sveta od notranjega in progresivno zmanjševanje adherenc.

Prvi aspekt procesa, ki vodi k odkrivanju drugih možnih vidikov, je prehod od realizma percepcije k razumski interpretaciji. Sprva otroci vzamejo kot resnično trenutno percepcijo, ki jo interpretirajo glede na svoje egocentrične in prekavzalne zveze, ne da bi upoštevali, da gre le za njihovo perspektivo. Šele kasneje spoznajo, da tvori realnost recipročnost vseh gledišč. Ob tem pa obstaja še logični realizem:

pojem levega in desnega ali sorodstvene relacije pojmuje otrok kot nekaj absolutnega, šele kasneje preide k logičnosti relacij. Podobno se zgodi tudi pri pojmu gostote in teže.

Do relativnosti otrokovega mišljenja pride, ker otrok vse bolj percipira recipročno povezanost pojavov in na drugi strani odkriva relativnost naših ocen. Za gibanje predmetov je značilno da se pojmuje kot predmetom lastno, kot da je v njem neka gibalna substanca (zato substancialni realizem) oz. notranji motor. Nato postaja z razvojem gibanje vse bolj odvisno od drugih predmetov in kasneje od drugih gibanj. Svet medsebojno neodvisnih in spontanih substanc nadomesti svet relacij. Primer za ta proces so tudi razlage o gibanju oblakov: to gibanje se na koncu v popolnosti razloži z delovanjem vetra.

Prvi izmed zgornjih treh procesov je socialne narave – individualni in egocentrični vidik nadomesti otrok z upoštevanjem gledišča vsakega in recipročnostjo med temi gledišči. Drugi proces je predvsem intelektualne narave – otrok nadomesti substancializem percepcije z relativizmom inteligentnosti. Tretji proces je hkrati socialne in intelektualne narave – z vse večjim zavedanjem lastnega jaza otrok očisti zunanjo realnost subjektivnih elementov in pride do objektivnosti.

1.2. Fizična kavzalnost

J. Piaget je svoje proučevanje otrokovega razumevanja sveta nadaljeval tako, da je skušal odkriti ali obstaja v povezavi z mentalnim realizmom, animizmom in artificializmom, odgovarjajoči koncept materialne sile in sistem fizike, specifičen za otroka. Za to proučevanje je uporabil tri metode:

- spraševanje otrok, ali imajo telesa težo, in če jo imajo, zakaj;
- imenovanje določenih gibanj (oblakov, rek, itd.) in spraševanje, kako so ta gibanja izvršena, kako ta gibanja potekajo;
- izvajanje majhnih eksperimentov iz fizike pred otrokom, ki mora odgovoriti, kako se je dogodek zgodil.

S temi metodami je avtor odkril pri otrocih od 3–12 let sedemnajst tipov kavzalnih zvez, ki jih opisuje po naslednjem vrstnem redu in z naslednjimi značilnostmi:

1. *Motivacija*: je tendenca, da se psihološki motiv jemlje kot pravi vzrok vseh pojavov. To je prvi, najprimitivnejši in najtrajnejši tip kavzalne zveze. Sodi v psihološko kavzalnost, ki ima istočasno značilnosti kavzalnosti in finalnosti. Značilen primer za ta tip razlage je naslednji: »Bog nam pošlje sanje, ker smo delali stvari, ki jih ne bi smeli delati.«

2. *Čisti finalizem*: pri tem tipu kavzalnosti ni eksplicitne zveze s psihološko kavzalnostjo, stvarem se ne pripiše nujno zavesti, motivov (npr. »Voda v reki teče zato, da bi prišla v jezera.«). Ta tip razlagal se v začetku delno prekriva s predhodnim in se postopoma izdvaja iz njega.

3. *Fenomenistična kavzalnost*: je oznaka za otrokovo pojmovanje, po katerem se najde kavzalno povezanost med dvema dejstvoma, ki sta opazovana skupaj, med katerima pa ne obstaja noben drug odnos razen časovne in prostorne stičnosti. Vžig motorja se šteje za vzrok gibanja avta dolgo preden otrok uspe najti povezavo med tem vžigom in kolesi motorja. Karkoli lahko proizvede karkoli. En kamen potone, ker je bel, drugi je lahek, ker je črn. Fenomenistična kavzalnost je neobstojna: hitro prehaja v animistično, dinamistično, magično zvezo. Zaradi te neobstoynosti je ne moremo imeti za edino originalno obliko kavzalnosti pri otrocih, kot bi to želeli nekateri filozofi (npr. Hume).

4. *Participacija*: ta tip razlage, čeprav bolj pogost, kot bi se zdelo na prvi pogled, izgine po 5.–6. letu. Princip participacije je naslednji: dve stvari, med katerima obstajajo ali relacije podobnosti ali relacije splošne sorodnosti, se poj-

muje kot da imata nekaj skupnega, kar jima omogoča, da ena na drugo delujeta na daljavo. Tako zrak in sence v sobi izhajajo iz zraka in sence zunaj sobe.

5. *Magijski tip kavzalnosti*: je soroden participaciji, saj je magija v mnogih ozirih le participacija. Otroška vera v učinkovitost lastnega gibanja, gibov ali misli je v bistvu osnovana na participaciji, ki za otroka obstaja npr. med njegovim gibanjem in gibanjem oblakov ali zvezd.

6. *Moralna kavzalnost*: otrok razlaga obstoj določenega gibanja ali pojava z njegovo nujnostjo, toda ta nujnost je čisto moralna (obveza do ljudi): oblaki »morajo« napredovati, da bi naredili noč, ko gredo ljudje spat; čolni »morajo« pluti, sicer ne bi bili koristni, itd. Moralna kavzalnost je tudi povezana s tisto obliko participacije, ki jo imenujemo dinamična: zunanji objekti imajo intencije, ki participirajo z našimi.

7. *Artificialistična kavzalnost*: dogodki se v začetku, ko se vsa narava šteje za živo, pojasnijo s skritim motivom ali intencijo. Ko pa pride do diferenciacije med snovjo in zavestnim, se objekti ali dogodki štejejo za proizvod človekove kreativne aktivnosti, graditeljske dejavnosti. To kaže podobnost z drugimi tipi kavzalnosti, ki lahko prerastejo v artificializem. Ta tip razlage se javlja istočasno s šestim tipom, kot njegova dopolnitev: obe obliki se javljata takrat, ko nastopi diferenciacija med materijo in zavestjo, prej stopljenima v eno nediferencirano celoto.

8. *Animistična kavzalnost*: obstoj značilnosti ali oblike se razlaga z notranjo biološko tendenco, ki je istočasno živa in zavestna. Gibalo se nahaja v samih stvareh: oblaki se premikajo, ker so živi; gore so zrasle; itd.

9. *Dinamistična kavzalnost*: četudi je opuščena animistična kavzalnost, še vedno ostajajo v objektih sile, s katerimi lahko razložimo njihovo aktivnost in njihova gibanja. Še vedno niso izbrisani vsi sledovi spontanosti gibanja.

10. *Reakcija okoliškega sredstva (medija)*: predstavlja prvo otroško fizično pojasnjevanje »kako« pojava, v katerem se javlja potreba po kontinuiteti in stiku. Oblaki sami sebe spravijo v gibanje, ko pa je to gibanje začeto, se premikajo zaradi vetra, ki ga povzročijo s svojim gibanjem. Pri izstrelkih pa prvo gibalo ni notranja sila, ampak roka, ki jih vrže, kasneje pa jih poriva zrak, ki ga proizvajajo med gibanjem (to je okoliški medij). V prvem primeru se gibanje začne samo po sebi (z notranjo silo, kar je znak animistične primesi), v drugem primeru pa s popolnoma zunanjim delovanjem, kar predstavlja že čisto mehanično zvezo. Prva reakcija je dejansko dopolnjevanje animističnega dinamizma z ekzaktnjšim mehanizmom, drugi tip pa odgovarja antiperistatičnemu gibanju v aristotelovski fiziki.

11. *Mehanična kavzalnost*: s tem je mišljena mehanična kavzalnost v pravem smislu besede. Javlja se nekje v 7.–8. letu. Pojav se pojasnjuje izključno z zunanjim delovanjem preko dotika in prenašanja gibanja – oblake premika veter, medtem ko se notranje gibalo iz predhodnih tipov (npr. dinamizma) popolnoma eliminira.

12. *Kavzalnost z razvojem (generacija)*: ta tip kavzalnosti se tiče pojasnjevanja izvora stvari. Telesa ne pojmujejo več kot proizvod človekove graditeljske dejavnosti, ampak nastajajo eden iz drugega. Nekateri aspekti tega tipa kavzalne zveze še niso osvobojeni elementov animistične kavzalnosti, toda povsod se najde bistvena karakteristika kavzalnosti z razvojem: transmutacija substance. Tako se sonce pojmuje kot majhna živa žoga, ki je nastala iz zažganega oblaka, medtem ko oblaki nastajajo iz dima, zraka, ognja in podobno.

13. *Substancialna identifikacija*: je najpogostejša med 8. in 10. letom. Od

predhodnega tipa se razlikuje, čeprav mu je zelo blizu, po popolnem izginotju ideje o sposobnosti z generacijo nastalega telesa, da raste kot živo bitje.

14. Trinajsti tip kavzalnosti privede do težave: kako pojasniti kvalitativne razlike med telesi istega porekla? Ko otrok dospe do tega, da vidi težavo, jo rešuje z uporabo shem *razredčevanja in zgoščevanja*: sonce se razlikuje od oblakov zaradi tega, ker so »stisnjeni skupaj« (well packed). Te razlage so pogoste med 9. in 10. letom. Razlage s kondenzacijo se jasno kažejo pri razvoju ideje teže.

15. Če pojmuje telesa kot proizvod zgoščevanja in redčenja je logično, da jih otrok v nadaljevanju šteje za skupke v različni meri zgoščenih delcev. To je pojasnjevanje z *atomskim sestavom*: kamen je iz majhnih kamnov, ta so iz zrn . . .

16. *Prostorninsko pojasnjevanje*: je razvita in zato redka oblika pojasnjevanja pri otrocih. Volumen telesa se jemlje kot razlaga za dvigovanje nivoja vode pri potapljanju telesa.

17. Zadnji, najvišji in najsubtilnejši tip otrokove kavzalnosti predstavljajo razlage z *logično dedukcijo*. Piaget navaja primer sestavljenih sodb: nekateri otroci pojasnjujejo nivo vode v dveh povezanih ceveh tako, da voda lahko gre enako v obe smeri, s čemer se pojasnjuje končno ravnotežje. To je razlaga s principom zadostnega razloga. Vse mehanične, spacialne, atomistične in druge razlage se prej ali slej začnejo sklicevati na princip dedukcije in zato je ta tip razlage čedalje pogostejši po 10.–11. letu. Primer: iz zakonov, ki jih je opazoval v zvezi s plavanjem čolnov, dvigovanjem vodne gladine, otrok postopoma izpelje razlage, ki implicirajo take koncepte, kot sta gostota in specifična teža. Ti koncepti so čiste relacije; zanje je potrebna dedukcija in niso vsiljeni z dejstvi.

V sintetičnem prikazu je Piaget vse tipe fizične kavzalnosti razvrstil v tri periode:

I. perioda: psihološko, finalistično, fenomenalistično, magijsko pojmovanje (oblike 1 do 6);

II. perioda: artificializem, animistični, dinamistični tip (to je 7.–9. tip), medtem ko 3. in 4. tip kažeta upadanje;

III. perioda: mehanično razlaganje (10.–17. tip).

Prvo in drugo periodo označujemo s širšim izrazom *prekavzalnost*, to je *navajanje psiholoških motivov namesto fizičnih vzrokov* (konfuzija relacij psihološkega in biološkega tipa z mehaničnim tipom). Javlja se tudi *mehanična kavzalnost*, toda do 11.–12. leta je še vedno opazna prisotnost subjektivnih adherenc v otroškem mišljenju. *Razvoj gre od čiste prekavzalnosti preko mešanja psiholoških in fizičnih zvez do eliminacije notranjih (subjektivnih) vzrokov, ki pomeni desubjektivizacijo kavzalnih zvez*. To je osnovna linija razvoja, ki jo je Piaget odkril že pri razumevanju sveta na splošno.

Evolucijo fizične kavzalnosti označujejo trije procesi:

a) *desubjektivizacija kavzalnosti*, ki velja za celotno realnost;

b) *formacija serij v času*: za primitivne oblike kavzalnosti je značilen takojšen in skoraj izvenčasnovni karakter relacij. S tem je združena opazna odsotnost zanimanja za to, *kako* se pojavi zgodijo. Šele postopoma otrok »odkriva« serijo posrednikov pri pojavih (npr. veriga med pedali in kolesom) in serije, ki so razvrščene v času;

c) *progresivna reverzibilnost sistemov vzroka in učinka*: če proučimo mehanizem katerekoli stopnje kompleksnosti, ki ga otrok med 8. in 10. letom pravilno razume, bomo vedno našli, da je to reverzibilen mehanizem. Primer: ko otrok razume, da je kamen sestavljen iz majhnih delov zemlje, tudi priznava, da

lahko razpade v zemljo. Vse razvitejše oblike kavzalnosti so reverzibilne, medtem ko so manj razvite ireverzibilne.

Piaget zaključuje, da otrok ne začenja z odkrivanjem notranje kavzalnosti in jo nato prenese na objekte. Kavzalnost je rezultat neke vrste telesnega, osebnege kontakta med organizmom in svetom, kar predhodi zavedanju sebe.

Celotna struktura otrokove ideje o realnosti počiva na *primitivnem pomanjkanju diferenciacije med jazom in zunanjim svetom*, to je na *fuziji organske izkušnje in zunanje izkušnje*. Piaget skuša že v tej knjigi razvoj otrokovih spoznanj o svetu razložiti z dvema procesoma izmenjav med jazom in okoljem (subjektom in realnostjo), ki ju tu imenuje *imitacija* in *asimilacija*. Kasneje je ta razmišljanja razvil v teorijo o procesih adaptacije, to je o asimilaciji in akomodaciji. Imitacijo definira na naslednji način: organizem se prilagaja objektu, ki izraža svoj vpliv. Na ta način se formira neka vrsta motorične sheme, ki je vezana na novi objekt. Za asimilacijo pa je značilno, da obstaja neka kontinuiteta med novimi gibanji in starimi navadami – nova gibanja so delno inkorporirana v že obstoječe sheme. Vsi procesi, ki transformirajo primitivni realizem v objektivnost, recipročnost in relativnost, počivajo na progresivnem sodelovanju asimilacije in imitacije.

1.3. Otroška logika in ideja zakona

V isti knjigi (Piaget, 1972) opisuje avtor še idejo o *otroški logiki*, različni od logike odraslih, ki jo je kasneje razvil v teorijo o stadijih logično-matematičnega mišljenja. Piaget ugotavlja, da je s svojim proučevanjem potrdil hipotezo, da *otrokovo mišljenje ni socialno, ampak egocentrično in kot posledica tega vmes med avtističnim in logičnim mišljenjem*. V avtističnem mišljenju se intelektualno delo izvaja s *posredovanjem slik in motoričnih shem*. V logičnem mišljenju pa *beseda in koncept* nadomestita te primitivne instrumente. Prvi proces še dolgo zadrži svojo moč, kar razloži, zakaj je bilo v mišljenju otrok, ki jih je Piaget spraševal, tako malo logike. Znotraj vsakega področja je bilo možno določiti posebne stadije, toda bilo bi izredno težko določiti inkluzivne stadije, ker je v teh zgodnjih letih mišljenje otrok zelo nekoherentno. Otrokova transdukcija (kot imenuje Piaget otrokov način razmišljanja) in dedukcija odraslih se razlikujeta predvsem v naslednjih točkah:

a) Transdukcija je mentalni eksperiment. Otrok samo reproducira v imaginaciji dogodke, kot so ali kot bi lahko bili prezentirani v neposredni realnosti. Primer: ko je otrok opazil, da prisotnost skal v reki povzroča valove, je gibanje reke razložil s sklicevanjem na druge kamne, ki so jo spravili v gibanje. Konstrukcije odraslih pa so tvorjene s sredstvi *logičnih relacij*.

b) V otrokovem mišljenju ni *relativnosti idej*, ni zavedanja personalnega karakterja lastnega mišljenja in ne recipročnosti. Ko otrok reče, da čoln plava, ker je težak, ga ne primerja niti z volumnom niti s težo vode – ta izjava je le funkcija subjektovoga lastnega stališča, ki je vzeto kot absolutno.

c) Piaget pri otrocih ni našel striktno splošnosti *dedukcije*, ampak *iracionalni prehod od posebnega k posebnemu*. *Četudi se v nekaterih primerih zgodi, da otrok uporablja dedukcijo, je to le z generalizacijo preko sinkretizma, in ne s pravilno logično dedukcijo in multiplikacijo*.

Švicarski psiholog je za pojem zakona ugotavljal, da vključuje tako pri otroku

kot v celotni zgodovini mišljenja do danes dve komplementarni potezi: univerzalnost in nujnost. Zakon je konstantna in nujna relacija. Že M. Meyerson je jasno ločil med zakonitostjo in kavzalnostjo: zakonitost je enačil s splošnostjo, samo kavzalnost pa lahko služi kot osnova za nujnost. Koncepti naravnega zakona v razvoju vplivajo drug na drugega. Piaget loči tri periode v evoluciji zakona pri otroku:

1. *Splošnost ne obstaja, nujnost je čisto moralna; fizikalni in moralni determinizem sta popolnoma pomešana, stvari imajo obveze do nas, značilna je kombinacija animizma in artificializma. Zgodovina je že neštetokrat dokazala, da moralnemu konceptu naravnega zakona odgovarja verovanje v možnost številnih izjem (npr. čudeži). Primer nesplošnosti: stvar plava, ker je lahka – druga stvar plava, ker je težka. To obdobje traja do 7.–8. leta.*

2. *V obdobju od 7.–8. leta do 11.–12. leta se dva tipa nujnosti (fizikalni determinizem in socialna nujnost) postopoma diferencirata; začenja se splošnost.*

3. *V zadnjem obdobju se splošnost dokončno utrdi. Fizikalnemu determinizmu se pridruži logična nujnost, kar je zadnji člen v evoluciji iz moralne nujnosti.*

Piaget je v poskusih opažal, da se zakon pojavi pred razlago, včasih pa sta si zakon in razlaga celo v nasprotju (npr.: ko otrok že pravilno napove dvig vode v odvisnosti od volumna, daje še vedno razlago, da je vzrok v teži). Ugotavljanje zakonov kljub temu predpostavlja obvladovanje relacij in razložiti zakon pomeni le »prinesiti na površje«, z zavestno realizacijo tiste relacije, ki so že implicirane v njem. Če je zakon rezultat (to je značilno za zgodnje stadije) empirične observacije, ki se je ponavljala (to je rezultat ekstralogičnih induktivnih procesov), ta zakon ostane potrjen izjemam in kontradikcijam – ni splošen, omogoča le psevdokoncepte. Če pa je zakon rezultat indukcije, kombinirane z logično multiplikacijo in adicijo – če je torej plod stroge indirektno generalizacije, implicira prisotnost logike relacij in kot posledico tega, transformacijo primitivnih konceptov v prave relacije. Tako npr. otrok odkrije zakon in napove pojav plavanja teles šele takrat, ko implicitno nadomesti pojem absolutne teže s pojmom relativne teže. Ta disociacija ideje predpostavlja relacijo teže do volumna, kondenzacije, itd. Preden se zakon odkrije in kot posledica tega napravi pravilna predikcija, mora akcija splesti mrežo relacij med objekti znanja. Razlaga zakona se pojavi kasneje kot sam zakon, ker je vrstni red zavestne realizacije nasproten zaporedju konstrukcije.

1.4. Logika in realnost

Jean Piaget (1972) ugotavlja, da med realnim in racionalnim obstoja medsebojna odvisnost poleg relativne neodvisnosti, problem pa je naslednji: *koliko sta rast in izpopolnjevanje znanja odvisna od pritiska zunanjih stvari in koliko od nujnosti razuma.* To je vprašanje, ki se kot rdeča nit prepleta skozi celotno avtorjevo raziskovanje in razmišljanje, vse do njegovih del. Kljub temu, da sam vztrajno dokazuje svojo nevtralno pozicijo v odnosu do apriorizma in empirizma, pa Piaget v iskanju odgovora praviloma daje prednost »nujnosti razuma« pred »pritiskom zunanjega sveta« kot bomo pokazali ob koncu teoretičnega dela.

Otrokovo miselno aktivnost je mogoče ločiti na »čiste« logične operacije, ki so popolnoma neodvisne od zunanjega sveta, in na sklepanje o fizičnih pojavih. Raziskovanje odnosa med tema dvema kategorijama naj prispeva k odgovoru na vprašanje o vplivu zunanjega sveta na razvoj mišljenja. V različnih obdobjih svojega življenja in dela Piaget ti dve kategoriji različno poimenuje: v zgodnjih delih razlikuje dve skupini operacij – *operacije formalne logike*, ki pogojujejo strukturo rezoniranja, in »*realne kategorije*«, to je pojmovanja, kot sta realnost in kavzalnost. Preko definiranja *logično-matematične in fizične izkušnje* pa se Piage-

tova ideja razvija do distinkcije med *logično-matematičnimi* operacijami in *kavzalnostjo* kot atribucijo operacij subjekta objektom.

Že v 20. letih je avtor ugotavljal, da obstaja presenetljiva podobnost med procesi, ki pogojujejo evolucijo logike in med razvojem ideje realnosti. Tako konstrukcija objektivnega sveta kot izdelava striktnega rezoniranja poteka preko *postopne redukcije egocentričnosti v prid postopni socializaciji mišljenja, to je objektivizaciji in recipročnosti stališč*. V obeh primerih je za začetno stanje značilna konfuzija jaza z zunanjim svetom in drugimi ljudmi: vizija sveta je popačena s subjektivnimi adherencami. Obstaja torej egocentrična logika in egocentrična ontologija – posledice obeh so podobne: obe falsificirata perspektivo logičnih relacij in stvari.

Tako v razvoju logike kot v razvoju realnosti ločimo tri glavne stadije:

1. Obdobje od 2.–3. leta se konča s pojavom prvih »zakajev«, ki simbolizirajo prvo zavedanje zunanjega sveta. To je perioda čistega avtizma, to je mišljenja, v katerem je resnica zamešana z željo in je mišljenje sorodno sanjam oz. sanjarjenju. Nobena objektivna observacija ali rezoniranje nista možna. Za ontološki vidik je značilna objektivna psihološka kavzalnost, verjetno v obliki, ki implicira magično moč: verovanje, da katerakoli želja lahko vpliva na objekte, verovanje v ubogljivost zunanjih stvari. Magija in avtizem sta dve različni plasti istega fenomena: konfuzije med jazom in svetom, ki uniči tako logično resnico kot objektivno eksistenco.

2. Med 2.–3. in 7.–8. letom je za logično stališče značilna egocentričnost: odsotnost želje, da se najde logično opravičilo za izjavo in sinkretizem z jukstapozicijo. Temu odgovarja prekavzalnost v najširšem pomenu, to je vse oblike kavzalnosti, ki bazirajo na konfuziji med psihološko aktivnostjo in fizikalnim mehanizmom. Participacija je ontološki ekvivalent transdukcije, medtem ko je dinamizem povezan s predomnanco konceptualizma nad logiko relacij.

Primer za paralelizem med participacijo in transdukcijo je naslednja izjava: »Luna postane večja, ker mi rastemo večji.« Za nas bi tak stavek pomenil: a) luna je analogna nam in vsem živim bitjem; b) vsa živa bitja rastejo; c) luna zraste zaradi istega zakona. Toda otrok je mislil, da mi dejansko napravimo luno večjo: torej luna participira z nami. Analogija torej ne vodi k abstrakciji skupnih relacij, ki bi tvorile zakon. Analogija se čuti kot vzrok, in to do te mere, kolikor razmišljanje prehaja s posebnega na posebno.

3. Ko logično mišljenje prelomi s transdukcijo in postane deduktivno, ideja realnosti prav tako prelomi z vsemi oblikami primitivnega realizma. V tretjem stadiju nastane novi paralelizem med logiko in realnimi kategorijami.

Piaget v tem delu pušča odprto vprašanje mehanizma obeh faktorjev v tem razvoju. Ali vsebina mišljenja oblikuje logično formo, ali je res obratno? Na to vprašanje ne daje eksplicitnega odgovora, ampak meni, da je potrebno več proučevanja o naravi asimilacije.

2. PREVERJANJE TRDITEV O RAZUMEVANJU REALNOSTI IN KAVZALNOSTI

2.1. Kvantitativne ali kvalitativne razlike med mišljenjem otroka in mišljenjem odraslega?

Piagetove ugotovitve o realističnih adherencah in prekavzalnosti pri otrocih so spodbudile številne raziskovalce po vsem svetu, da so empirično preverjali njegove rezultate in pravilnost njegovih zaključkov. Kritično analizo teh raziskav najdemo tudi v delu kanadskih avtorjev Monique Laurendeau in Adriana Pina (1962). Avtorja sta *pet glavnih oblik realističnih adherenc, ki jih rezultira*

analiza osnovnih pojmov realnosti in kavzalnosti (fenomenalizem – čisti fenomenalizem, občutek participacije in magična verovanja; finalizem; artificializem; animizem in dinamizem), združila pod pojmom »prekavzalnosti«. V tem se razlikujeta od J. Piageta, ki ta izraz uporablja samo za označevanje medsebojnih zvez med psihološko in čisto fizično kavzalnostjo.

Avtorja ugotavljata, da *ponovitev Piagetovih eksperimentov ali primerljivih preizkušenj ne daje vedno primitivnih odgovorov, karakterističnih za prekavzalno mišljenje.*

Johnson in Josey (1931, 1932)* npr. nista našla niti animizma, niti finalizma, niti artificializma, niti egocentrizma pri otrocih 6. leta, čeprav sta brez sprememb uporabljala tehnike, ki jih je opisal Piaget. Isaacsova (1930) je s preprostim opazovanjem prišla do ugotovitve, da je prekavzalnost izjema pri otrocih in se pojavlja, ko se mora otrok soočiti s problemi, ki presegajo njegovo kompetenco. Deutsche (1937) je prezentirala otrokom ducat preprostih fizičnih izkušenj, ki so jih otroci morali razložiti. Ugotovila je, da večina razlag vsebuje fizične in naturalistične koncepte. Določeni tipi prekavzalnega mišljenja se nikoli ne pojavljajo. Drugi so tako redki, da se jih ne more veljavno statistično obdelati. Dejansko so opazni samo 4 tipi razlag v takem številu, da se je vredno pri njih ustaviti. Od njih pa le dva karakterizirata prekavzalno mišljenje: fenomenalizem in dinamizem. Druga dva tipa sta mehanistična in ligična in že vodita v kavzalno mišljenje.

Pred Deutschejevo je Huang (1930) omenjal podobne rezultate. Ko so se soočali s preprostimi fizikalnimi problemi, naravnimi pojavi ali raznimi triki, so otroci veliko prej dajali fizikalne ali naturalistične razlage, tudi zelo naivne, kot pa prekavzalne zveze. Določeni tipi prekavzalnega mišljenja, ki jih omenja Piaget, pa po njegovem sploh ne obstajajo. Še posebej omenja Huang participacijo in ugotavlja, da je nikoli ni opazil v svojih eksperimentih. V svojih oblikah animizma in dinamizma prekavzalno mišljenje ni niti tipično niti univerzalno, niti ne prevladuje pri otrocih. Prekavzalno mišljenje ni ekskluzivno, ampak eksistira skupaj s kavzalnim mišljenjem. Oblike prekavzalnega mišljenja, ki jih je opazil Huang, so tako redke in nenavadne, da ne ostanejo neopažene. Tako naj bi nastala le iluzija o prevladi prekavzalnega mišljenja. Huang in Lee ponavljata idejo, ki jo je zapisal že Bruce (1941): predlagal je, da se zavrne hipoteza o generalni animistični tendenci pri otroku. Avtorji uvajajo princip diferenciacije: začetno mišljenje ni niti animistično niti prekavzalno, ampak nedeterminirano. Na začetku obdobja diferenciacije se dve obliki mišljenja razvijata simultano in paralelno: fizično mišljenje (kavzalno v pravem smislu besede) in animistično, dinamično mišljenje. Slednje je po mnenju Huanga oblikovano po socialnih shemah in porojeno iz kontakta z živimi stvarmi.

Ugotovimo lahko, da tisti avtorji, ki niso uspeli najti tipov prekavzalnega mišljenja kot jih je opisal Piaget, hipotezo o otroku lastnem prekavzalnem mišljenju zamenjujejo s hipotezami o progresivni diferenciaciji konceptov, akumulaciji ali kontinuiranem naraščanju spoznanj. *Razlike med odraslimi in otroci postanejo zgolj kvantitativne narave*, kar brez dvoma predstavlja neko nazadovanje, kajti prav taki koncepti so prevladovali v času, ko je Piaget predlagal svojo razlago. Ali res te hipoteze o diferenciaciji in akumulaciji spoznanj nasprotujejo hipotezi o prekavzalnem mišljenju, ali pa se lahko dopolnjujejo? Hipotezi, ki ju je postavil Jahoda, predpostavljata obstoj nevtralnega in nedeterminiranega stanja oz. stanja začetne nevednosti, ki ga ne moremo absolutno definirati. Edina možna razlaga je, da ta nediferenciacija vodi otroka, da se obnaša na isti način do živih in neživih stvari. To pa je tudi ena glavnih karakteristik animizma in torej tudi ena vidnih oblik prekavzalnega mišljenja.

Poglejmo sedaj še raziskave, ki potrjujejo ugotovitve Piageta. Russell in Dennis potrujeta obstoj različnih tipov prekavzalnega mišljenja in različnih stadijev animizma, realizma ter artificializma.

* Avtorji in letnice, ki so navedeni v poševnih oklepajih, so povzeti po Laurendeau, Pinard (1962).

Stadije, ki jih opisuje Piaget, sta našla pri normalnih otrocih kot tudi pri podnormalnih otrocih in odraslih; tako pri otrocih ameriške kulture (ZDA kulture) kot pri otrocih plemena Zuni in Hopi. Ko otrok pripisuje življenje neživim objektom, obstaja tesna korespondenca med animizmi in določenimi manifestacijami antropomorfizma. Vedno je opazno pojemanje tipov prekavzalnega mišljenja z naraščanjem kronološke ali mentalne starosti. Za animizem, ki sta ga Russell in Dennis najbolj raziskovala, sta ugotovila, da je izginil šele okrog 20. leta. Lernen (1938) je opazil še hitrejšo pojemanje animizma: okoli 10. do 11. leta je skoraj izginil, zelo opazen pa je okoli 6. do 7. leta. Grisby (1932) je našel v skupini predšolskih otrok 17 tipov kavzalnega mišljenja, ki jih je našel Piaget in 9 tipov prekavzalnosti. Ausebel in Schiff (1954) sta ob proučevanju vpliva predhodnega učenja na razumevanje preprostega fizičnega fenomena ugotovila, da mlajši ko je otrok, lažje sprejme razlago napačnega principa kavzalnosti (to je najpogostejši tip prekavzalnega mišljenja – fenomenalistična kavzalnost). Če imamo pred očmi vse te rezultate, se lahko strinjamo z Dennisom, da so prekavzalna pojmovanja resnično avtogena (izvirajo iz otroka samega) in univerzalna, še posebej, ker se pojavljajo pri otrocih iz različnih kultur, regij in dežel. Toda ta zaključek je v nasprotju s tistimi, ki so jih iz svojih del izpeljali Deutsche, Huang, Klinberg.

V naslednjem poglavju si bomo ogledali, kako sta Laurendeau in Pinard skušala razložiti divergenco v rezultatih različnih avtorjev. Na tem mestu bi želeli opozoriti še na rezultate, ki porajajo dvom o otroškem značaju animistične oblike mišljenja. Nekateri avtorji namreč ugotavljajo, da odrasli delajo enake napake kot otroci, če se soočajo s problemi, ki so jim slabo poznani, drugi pa so celo pri študentih dokazovali obstoj animističnega mišljenja. Vendar kanadska avtorja za te raziskave ugotavljata, da je »animizem« verjetno nastal umetno zaradi fizičnih pogojev eksperimenta in ne ustreza animizmu pri otroku. Razlogi za tako razlago so številni. Vprašanja, predložena odraslim, se zelo razlikujejo od tistih, ki jih rešujejo otroci. Največkrat je lista postavk, ki jih morajo presojati odrasli, sestavljena le iz neživih predmetov, pri tem pa so določeni objekti še posebno težki (npr. zrno semena). Zavajajo tudi vprašalniki, kjer je vedno samo negativen ali pozitiven odgovor. Eksperimentalni pogoji lahko olajšujejo delovanje tega faktorja: določeni poskusi so imeli obliko šolskega izpita. Avtorjema pa se zdi najpomembnejši naslednji argument: večina raziskav na otrocih je pokazala upadanje različnih oblik prekavzalnega mišljenja s kronološko starostjo. Če bi bil animizem pri odraslih iste vrste kot pri otrocih, bi ta fenomen zelo težko pojasnili.

Piagetove ugotovitve so skušali preverjati tudi nekateri jugoslovanski avtorji.

Zora Šperović-Novaković (1974) je proučevala realizem v otrokovem pojmovanju sanj. Rezultati so potrdili obstoj stadijev v razvoju pojmovanja sanj. Ti stadiji so se pojavljali pri istih starostnih skupinah kot v Piagetovih raziskovanjih. Dragica Todić (1974) je raziskovala otrokovo razumevanje gibanja oblakov s klinično metodo. Največji odstotek odgovorov otrok od 5–7 let je bil kavzalnega tipa, zato je zaključila, da je kavzalno mišljenje karakteristična oblika mišljenja na tej razvojni stopnji. L. Magajna in L. Horvat (1974, 1979) sta proučevala pojmovanje nekaterih naravnih pojavov pri predšolskih otrocih. V prvem proučevanju sta ugotovila, da je stopnja mišljenja pri predšolskih otrocih prekavzalna stopnja. Frekvence animističnih odgovorov so bile manjše kot v delu Piageta. Rezultati so bili zelo podobni rezultatom Huang in Isaacsove. Tudi v drugem prispevku sta našla določene razlike v razvoju mišljenja v primerjavi s Piagetovimi rezultati, vendar še vedno prisotne trende, čeprav je prehod od prekavzalnih razlag k pravihim kavzalnim razlagam hitrejši.

2.2. Laurendeau in Pinard: tehnika vrednotenja odgovorov je edini razlog za razlike v rezultatih

Kanadska avtorja na podlagi analize rezultatov različnih avtorjev ugotavljata, da variacije v tehnikah spraševanja ne zadoščajo za razlago divergenc v zaključkih,

kajti enaki načini spraševanja ne vodijo nujno do enakih rezultatov. Tudi psihologi, ki so uporabljali Piagetovo klinično metodo, niso vedno potrdili obstoja prekavzalnega mišljenja. Johnson in Josey, ki sta Piagetove rezultate preverila z dosledno uporabo njegove metode in tehnike spraševanja, sta prišla do nasprotnih ugotovitev. Russel pa je s pomočjo standardizirane metode potrdil obstoj prekavzalnega mišljenja. Podobne ugotovitve bi lahko zapisali tudi o *individualni in skupinski tehniki* spraševanja. *Težavnost in vsebina vprašanj* prav tako ne vplivata usodno na razlike med rezultati. Na ista vprašanja so različni avtorji dobili različne rezultate.

Zgornje ugotovitve potrjujejo tudi rezultati novejših študij, ki jo je opravil kanadski psiholog M. D. Berzonsky (1970). Med drugim je preverjal vpliv testnega postopka na otrokove kavzalne razlage. Prve odgovore, ki so jih dali sedemletni otroci na verbalno zastavljena vprašanja o vzrokih pojavov iz fizičnega sveta, je preverjal z nadaljnjim spraševanjem. Analiza obeh tipov odgovorov je sugerirala, »da če ima subjekt na voljo fizikalni odgovor pri nadaljnjem preizkušanju, ga bo dal. Če pa subjekt ni domač z dogodkom, bo še naprej dajal fenomenistične razlage ali se zatekel k drugim nenaturalističnim razlagam.«

Laurendeau in Pinard dalje ugotavljata, da *spol in kulturno okolje* ne vplivata na smer rezultatov. V nekaterih primerih lahko karakter določenih zaključkov pojasnimo s starostjo subjektov: večina raziskav se je namreč iz praktičnih razlogov zadovoljila s šolskimi otroci, pri katerih pa že izginjajo določene oblike prekavzalnega mišljenja. Vendar Johnson in Josey ne najdeta nobenega znaka prekavzalnega mišljenja pri šestletnih otrocih, Huang in Lee pa zelo malo animističnih odgovorov pri 3–8 letnikih. V nasprotju s temi avtorji sta Dennis in Russel našla velik odstotek takih odgovorov pri 12–13 letnih otrocih. Torej treba poiskati druge razloge za razlike v rezultatih.

Po mnenju kanadskih avtorjev je *analiza rezultatov* verjetno najpomembnejši vzrok razlik v končnih rezultatih in zaključkih. Ta del raziskav pa je tudi najtežje analizirati, kajti avtorji niso vedno popolno podali detajlov, ki so potrebni za evalvacijo procesa statistične analize ali preprosto za evalvacijo kriterijev klasifikacije odgovorov. Že pri pregledu različnih klasifikacij, ki so jih predlagali različni avtorji, najdemo konfuzijo. Prekavzalno mišljenje, ki ga avtorji različno pojmujejo, nima vedno istega pomena. Pri abstrahiranju detajlnih razlik pa lahko prepoznamo dve globalni tehniki analize:

1. *Globalno se evalvira vse odgovore v celoti problemov, ki so namenjeni za določitev prisotnosti ali odsotnosti določenega tipa primitivnega mišljenja.* Tako se Dennis in Russel v svojem vprašalniku o animizmu ne zadržujeta pri proučevanju odgovorov, danih na vsakega od 20 problemov, ampak raje skušata prepoznati kriterije, ki jih uporablja otrok pri določevanju živosti ali neživosti določenega objekta. Po tej tehniki vrednotenja je tudi dober odgovor lahko klasificiran v nižji nivo, če navidezna pravilnost tega odgovora izhaja samo iz dejstva, da je otrok uporabil kriterij, ki je značilen za nižji nivo. Odgovor, ki zanika življenje soncu zato, ker v njem ne vidi nobene koristnosti, ni nujno superioren nad odgovorom, ki pripisuje življenje soncu zato, ker mu otrok priznava funkcijo ogrevanja.

2. *Druga metoda je bolj analitična in spominja na metode, ki se uporabljajo za analizo nalog nekega testa. Za vsako vprašanje izračunamo frekvenco odgovorov prekavzalnega nivoja.* Številke, ki so rezultat take analize, ne opisujejo obnašanja vsakega posameznega otroka, ki odgovarja na skupino vprašanj, ampak bolj

reakcije skupine otrok na vsakega od omenjenih objektov. Na podlagi te tehnike ni mogoče ugotoviti, ali so te napake naredili vedno isti subjekti ali pa so različnim objektom pripisovali življenje različni otroci. Laurendau in Pinard na podlagi svoje analize, ki ji v predgovoru knjige tudi Piaget priznava vrednost, ugotavljata, da uporaba prve tehnike vrednotenja vedno daje rezultate, ki so podobni Piagetovim, medtem ko uporaba druge tehnike vodi do nasprotnih zaključkov. Po njenem mnenju je prva tehnika bolj primerna za analizo prekavzalnega mišljenja. Druga tehnika ne dopušča, da bi se spoznal nivo resničnega mišljenja subjektov, ker bazira le na prvem odgovoru (da ali ne), ne upošteva pa otrokove razlage oz. utemeljitve odgovora. Zaradi svojega preveč analitičnega karakterja zanika glavni aspekt Piagetovih razlag – to je ugotavljanje kvalitete mišljenja.

Z opisano tehniko analize rezultatov sta Laurendeau in Pinard v empirični študiji, v kateri sta sistematično ponovila pet Piagetovih eksperimentov s področja razumevanja realnosti, potrdila obstoj primitivnih prepričanj prekavzalnega tipa.

Za zagotovitev uniformnosti in objektivnosti pogojev preizkušnje sta najprej ugotovila repertoar možnih razlag na podlagi Piagetovih ugotovitev, materiala drugih avtorjev in predhodnega preizkušanja. Tako sta sestavila naslednje vprašalnike: sanje (za ugotavljanje realizma pri otrocih), koncept življenja (za animizem), izvor noči (artificializem), gibanje oblakov (razlaga naravnih gibanj), potapljanje in plavanje teles (napoved in razumevanje elementarnih fizikalnih zakonitosti). Ti vprašalniki so na pol poti med klinično metodo Piageta in objektivno tehniko testov. Odgovori otroka determinirajo korak in smer spraševanja, toda vsa vprašanja, ki jih postavi eksperimentator, so vnaprej formulirana. Na ta način sta preizkusila 500 otrok, za vsako starost sta imela približno 50 subjektov. Vzorec sta izbrala po strogo relevantnih psihometričnih kriterijih. Odgovore na vsakega od vprašalnikov sta klasificirala v tri splošne stadije, ki so bili včasih razdeljeni na dva ali tri podstadije. Stadijem je predhodila posebna kategorija, za katero je bilo značilno nerazumevanje ali odklanjanje odgovora. V stadij 1 so bile uvrščene strogo prekavzalne razlage, stadij 2 obsega razlage, na katere istočasno vpliva prekavzalnost in fizična ali objektivna kavzalnost, stadij 3 pa označuje izginotje tipa prekavzalnosti, ki je specifičen za določen vprašalnik. Samo stadiji pri vprašalniku »Potapljanje in plavanje teles« se ne držijo tega principa klasifikacije. Stadija 0 in 1 sta ista kot pri drugih pojmovanjih, ostali stadiji pa so določeni glede na konsistentnost razmišljanj otroka in ne glede na razvoj prekavzalnega pojmovanja, ki je specifično za ta vprašalnik. Za izraze, ki jih je Piaget v 20. letih štel za znake dinamizma, avtorja ugotavljata, da je bilo zelo težko ločiti metaforični jezik od pravega prekavzalnega mišljenja. Tudi odrasli npr. spontano govorijo o moči vode ali o objektih v gibanju, ne da bi s tem zanikali pravilno fizikalno razlago.

Avtorja sta ugotovila, da so primitivna prepričanja tako pogosta, da jim ne moremo pripisati zgolj individualnega ali slučajnega značaja. Izmed vseh oblik prekavzalnosti (oz. realističnih adherenc), ki jih je indetificiral Piaget, se samo fenomenalizem ne javlja v analizi njenih protokolov. To dejstvo je toliko bolj čudno, ker je fenomenalizem edina oblika prekavzalnosti, ki je niso spodbijali nasprotniki Piageta. Avtorja opravičujeta svoje rezultate s tem, da je opisovanje elementov izkušnje precej podobno nerazumevanju. Zelo težko je ugotoviti, ali se je otrok zares potrdil pri odgovoru, ali pa so to le preproste asociacije. Njuni rezultati se od Piagetovih razlikujejo tudi v tem, da je Piaget v nekaterih primerih rezerviral en stadij za odgovore, ki so po mnenju kanadskih avtorjev preveč redki ali preveč dvomljivi, da bi lahko karakterizirali realni nivo razvoja, ali pa ni rezerviral nobenega posebnega mesta za odgovore, ki so dovolj značilni in pogosti, da ustrezajo normalni stopnji v razvoju pojmovanja. Kljub tem razlikam obstaja osnovna podobnost med obema vrstama lestvic, to je med stadiji in podstadiji v razvoju pojmovanja. Vse opisujejo isto vrsto evolucije: *prehod od nivoja čiste*

prekavzalnosti na nivo objektivne kavzalnosti preko vmesnih etap, kjer se pojavljata oba ekstremna koncepta. Posamezne razlike pa Laurendeau in Pinard razlagata z različno tehniko vzorčenja, v nasprotju s Piagetom sta namreč določila reprezentativne skupine otrok za vsak nivo starosti.

Berzonsky (1971) je eden izmed redkih avtorjev, ki so preverjali tezo Laurendeaujeve in Pinarda o metodi analize odgovorov kot edinem vzroku za divergentne rezultate.

V že omenjeni študiji je imel vzorec 84 subjektov v starosti 6;3 do 7;5 let, pretežno iz srednjega razreda. Uporabljene so bile tri individualne situacije Piagetovega tipa. Vprašalnik kavzalnosti je vključeval vprašanja o: a) bližnjih objektih, b) oddaljenih objektih, c) motnjah v delovanju. Avtor je uporabil naslednji kriterij za ločevanje med a in b: bližnji objekti so tisti, s katerimi je otrok lahko, vendar ne nujno, imel direktne izkušnje, medtem ko so oddaljeni objekti nastali preko otrokove direktne izkušnje. Primeri za tri tipe vprašanj so naslednji: a) »Zakaj ura tiktaka?« b) »Zakaj veter piha?« c) »Zakaj se ladja potopi?«. Vprašalnik je bil apliciran individualno, pri nejasnih odgovorih je eksperimentator postavil še dodatna vprašanja. Druga in tretja situacija sta vsebovali demonstracije fizičnih pojavov in otrok je moral napovedati, kaj se bo zgodilo in zakaj. Te demonstracije so bile izvedene pod dvema pogojema: standardnim in obrnjenim. V drugem se je pojavil rezultat, ki je nasprotoval običajnim pričakovanjem in je bil dosežen z otroku nevidnim trikom. V drugi situaciji je otrok razlagal ravnotežje kock na deski, v tretji pa je pojasnjeval dvig vodne gladine, ko se objekt potopi v vodo.

Pri interpretaciji rezultatov je Berzonsky med drugim izhajal iz Piagetovega povzetka teze, ki sta jo postavila Laurendeau in Pinard: »da nekatera raziskovanja niso potrdila njegove metode, ker so eksperimentatorji uporabljali dve različni metodi proučevanja, od katerih je ena temeljila na različnih odgovorih istega otroka, druga pa na različnih odgovorih glede na objekte (neodvisno od konsistentnosti posameznega otroka)« (Piaget, 1968, str. 87). Berzonsky zaključuje, da njegovi rezultati *niso potrdili Piagetove trditve*, in to zaradi tega, ker *so otroci, ki so dali naturalistične razlage pod standardnimi pogoji demonstracije, dali nenaturalistične razlage v obrnjenih pogojih.*

2.3. Kritika ideje o egocentrizmu

L. S. V i g o t s k i (1977) je h kritiki Piagetove teorije in rezultatov pristopil na drugačen način kot do sedaj opisani avtorji. Poiskal je centralno idejo, ki prežema vse Piagetove zaključke v zgodnjih delih. Ugotovil je, da je *ideja o egocentričnosti otrokovega mišljenja temeljni kamen vse Piagetove zgradbe*, osnovni člen, ki omogoča, da se združijo vse posamezne lastnosti otrokovega mišljenja. Piaget definira egocentrizem kot prehodno, srednjo obliko mišljenja, ki se z genetičnega, funkcionalnega in strukturalnega vidika nahaja med avtistično mislijo in usmerjenim razumnim mišljenjem. Vendar pa Piaget stalno poudarja tiste značilnosti (činitelje), ki prej zbližujejo egocentrično misel z avtizmom kot pa jo razdvajajo. Avtistična misel je podzavestna (to je, njeni cilji niso zavestni) za razliko od zavestne usmerjene misli, ne prilagaja se zunanji stvarnosti, ampak sama sebi ustvarja izmišljeno, izsanjano stvarnost, ne teži k ugotavljanju resnice, ampak k zadovoljevanju želja in ostaja čisto individualna. Tudi funkcija egocentričnega mišljenja je bolj v zadovoljevanju lastnih potreb kot v prilagajanju stvarnosti.

Osnovno izhodišče te koncepcije je stališče, ki ga je Piaget prevzel iz psihoanalitične teorije, to je, da je *prvobitna oblika mišljenja avtistična*, realistično mišljenje

pa je kasen proizvod, vsiljen otroku od zunaj z dolgotrajno in sistematično prisilo, s katero na otroka deluje družbeno okolje, ki ga obkroža. Osnovna vzroka egocentričnosti vidi Piaget v otrokovi asocialnosti in v lastnosti njegove praktične dejavnosti.

S teoretičnimi argumenti, zasnovanimi na do tedaj znanih podatkih o razvoju človeka *Vigotski dokazuje, da avtistično mišljenje v razvojnem, strukturalnem in funkcionalnem smislu ni prvobitna stopnja, osnova, iz katere se razvijajo vse oblike (vidiki) mišljenja. Prvobitna oblika intelektualne dejavnosti je delotvorno, praktično mišljenje, usmerjeno k stvarnosti*, ki predstavlja enega od osnovnih vidikov prilagajanja novim pogojem, spremenjenim situacijam zunanjega okolja. Dokončno pa je Vigotski zavrnil idejo o »vseobsegajoči« *otrokovi egocentričnosti na podlagi preverjanja dejstvene osnove Piagetove teorije. Osnovni empirični dokaz, na katerem je Piaget zasnoval celotno koncepcijo otrokove egocentričnosti, predstavlja egocentrični govor otroka. Z domiselno študijo, ki je poznana tudi jugoslovanskim bralcem, je Vigotski dokazal, da je t. im. egocentrični govor le prehodna stopnja v razvoju notranjega govora. Iz zunanjega govora, ki je po svoji prvobitni funkciji popolnoma socialen, se razvije notranji govor kot eno od sredstev mišljenja.*

Vigotski sicer priznava vrednost Piagetovih rezultatov, vendar meni, da je potrebno omejiti področje vplivov, o katerih govori švicarski psiholog. *Otrok misli nepovezano samo v primerih, ko še ni sposoben, da misli povezano in logično. Če otroka vprašamo, zakaj sonce ne pade, je razumljivo, da da sinkretičen odgovor. Ti odgovori so lahko simptom za razpoznavanje teženj, ki upravljajo z otrokovo mislijo, ko se giblje v sferi, ločeni od izkušnje. Če vprašamo otroka o stvareh, pristopnih njegovi izkušnji, o stvareh, ki jih lahko praktično preveri, tedaj težko pričakujemo sinkretičen odgovor. Npr. na vprašanje, zakaj je padel, ko se je spotaknil ob kamen, bo tudi najmanjši otrok težko odgovoril tako, kot so Piagetovi subjekti, kadar so jih spraševali, zakaj mesec ne pade na zemljo. Krog otrokovega sinkretizma je strogo določen z njegovimi izkušnjami. Vendar Vigotski opozarja, da ne smemo podcenjevati mišljenja s pomočjo sinkretičnih shem, ki vodijo otroka k postopnemu prilagajanju. Prej ali slej bodo podvržene strogemu odbiranju in vzajemnemu skrajševanju, kar jih bo izostrilo in pretvorilo v izvrstno orodje proučevanja v področjih, v katerih so hipoteze koristne.*

V zvezi s kritiko vloge sinkretičnih shem je tudi druga pripomba Vigotskega: *zavrača namreč Piagetovo tezo, da je otrok nesprejemljiv za izkušnjo in da ni sposoben uvideti protislovnosti med dvema izjavama. Prva trditev naj bi veljala samo za konkretno družbeno okolje, v katerem so rezultati pridobljeni – upoštevati je potrebno zgodovinsko in socialno pogojenost teh zakonov. Glede druge trditve Vigotski ugotavlja, da je protislovnost, to je premajhna povezanost otrokove misli, neposreden izraz premalo razvitega odnosa splošnosti med pojmi*. Da bi se protislovnost občutila kot motnja v mišljenju je nujno, da se dve medsebojno protislovni sodbi pojmujeta kot posebna primera enotnega splošnega pojma. Tega pa ne more biti v pojmih izven sistema. Otroek je v Piagetovih poskusih trdil, da je*

* »Pojem nastane, ko se niz abstrahiranih lastnosti ponovno sintetizira in kadar tako dobljena abstraktna sinteza postane osnovni vid mišljenja s pomočjo katerega otrok razume stvarnost, ki ga obkroža« (str. 175). Med pravimi pojmi (to je pojmi na najvišji stopnji razvoja) obstajajo odnosi splošnosti, povezani so v sistem pojmov z različno stopnjo splošnosti.

žoga potonila v vodo, ker je majhna; drugič je za veliko žogo dejal, da je potonila, ker je velika. Protislovnost se opazi takrat, ko oba pojma, o katerih se izreče protislovna sodba, vstopita v strukturo enotnega višjega pojma, ki jima je nadrejen. Tedaj občutimo, da smo izrekli o istem dve nasprotni sodbi. S stališča otroka sta gornji dve sodbi izrečeni o dveh različnih, ne pa o istem pojmu. Misel, vsebovana v otrokovi sodbi, pomeni le: videl sem, da je majhna žoga potonila; videl sem, da je velika žoga potonila; njegov »zato«, ki se pojavlja kot odgovor na vprašanje eksperimentatorja, v bistvu ne pomeni ugotavljanja vzročnega odnosa, ki je otroku nerazumljiv.

Značilnosti otroškega mišljenja, kot jih je opisal Piaget, torej niso rezultat egocentričnosti otrokove misli (to je kompromisa med logiko domišljije in logiko delovanja), ne nastanejo zato, ker se pojmi otroka nahajajo dlje od stvarnih predmetov kot pojmi odraslih in ker so še dodatno potonili v avtonomno logiko avtističnega mišljenja, ampak zato, ker se nahajajo v bližjem, bolj neposrednem odnosu do objektov kot pojmi odraslih. Ko proučuje razvoj simbolične funkcije pri človeku, I. Ivić (1987) uvršča nekatere značilnosti otrokovega pojmovanja realnosti in magijska verovanja, kot jih je opisal Piaget, med *znake premajhne avtonomije simboličnih sredstev*.

Prva semiotična sredstva (med katere sodijo tudi sanje, mentalne slike in začetki govora) so še vedno tesno povezana in odvisna od konteksta, v katerem nastanejo. Obstaja tesna povezanost med otrokom in odraslim, s katerim komunicira, in prav tako tesna zveza med govorom in situacijo: prva simbolična sredstva so tesno povezana s tistim, ki jih koristi in z objekti, ki jih denotirajo. Razvoj simbolične funkcije vodi k *oddaljevanju semiotičnih sredstev od realnosti, na katero se nanašajo in od oseb, ki jih koristijo*. Ivić uvršča realizem v pojmovanju imen ali sanj in magijska verovanja med pokazatelje premajhne razdalje med simboli in tistim, kar ti predstavljajo pri otrocih.

Eden od procesov v razvoju simbolične funkcije vodi otroka od premajhne distance med njim in realnostjo, ki jo spoznava (to je premajhna oddaljenost med osebo in objektom) do formiranja objekta, ki je neodvisen od subjekta in podleže objektivnim fizikalnim zakonitostim. Končni domet tega razvoja so tiste popolnoma abstraktne spoznavne sheme o realnosti, ki jih srečamo v atomski fiziki ali molekularni biologiji. Ivić ugotavlja, da ne obstaja določnejše znanje o tem procesu distanciranja, poznamo samo splošni trend razvoja.

Vigotski kritizira še eno karakteristiko Piagetovega pristopa: za slednjega pojmi, ki se jih je otrok naučil v šoli, sploh niso zanimivi z vidika proučevanja razvoja otrokove misli. Vigotski pa je s sodelavci pri ugotavljanju osnovnih zakonitosti tvorjenja pojmov proučeval tudi razvoj znanstvenih pojmov v šolskem obdobju. Primerjali so *razvoj znanstvenih in spontanijh pojmov* na ta način, da so otroci: pripovedovali na podlagi niza sličic; končevali stavke, prekinjene z besedami »zato ker« in »čeprav«, in s kliničnim razgovorom. Pod spontanimi pojmi avtor razume tiste vrste vsakdanjih pojmov, ki se oblikujejo v toku praktične dejavnosti otroka in v neposrednem stiku z okoljem. Znanstveni pojmi pa se razvijajo v toku osvajanja sistema znanj, ki jih otroku daje pouk. Na podlagi rezultatov empiričnih proučevanj Vigotski zaključuje, da je *razvoj znanstvenih pojmov pred razvojem spontanijh* (npr. otrok bolje definira, kaj je to Arhimedov zakon, kot kaj je to brat). Vzrok je v tem, ker se v razvoju znanstvenega pojma

najprej pojavi verbalna definicija, ki se v pogojih organiziranega sistema spušča do konkretnega pojava (kar je nasprotna pot kot pri razvoju spontanij pojmov). Ker je struktura znanstvenih pojmov višja (to je vključeni so v sistem pojmov že na samem začetku), menjajo strukturo spontanij pojmov in tako pozitivno vplivajo na njihov razvoj. Ta pozitivni vpliv in zgodnje dozorevanje znanstvenih pojmov razlaga Vigotski s pomočjo in sodelovanjem odraslega.

Opisani rezultati so sovjetskemu znanstveniku tudi ena od osnov za trditev o glavni vlogi šolskega učenja v razvoju mišljenja otrok v tem obdobju.

Žal eksperimenti niso podrobno opisani, zato ostaja sum, da so učenci zato bolje razumeli vzročno-posledične odnose pri znanstvenih pojmi, ker so se teh zvez verbalno naučili. V zvezi z metodologijo, ki jo je predstavil Vigotski, pa se nam zdi predvsem vprašljivo *neločevanje med odnosi splošnosti in vzročno-posledičnimi odnosi*. V našem notranjem svetu, ki je abstrakcija zunanjega sveta, je opisoval le odnose splošnosti med pojmi. Glede na avtorjeve opise bi lahko sklepali, da so v njegovi definiciji pojma zaobsežene tudi vzročno-posledične zveze med pojavom, ki ga pojem označuje in drugimi pojavi (na to navaja predvsem dejstvo, da je preko stopnje razumevanja vzročno-posledičnih odnosov sklepal na razvitost samih pojmov).

Brez dvoma je pri analizi otrokovega razumevanja vzročnih odnosov potrebno upoštevati tudi razvitost pojmov o pojavih, ki se razlagajo, vendar se nam zdi za nadaljnjo analizo bolj smiselno, da obe kategoriji ločimo v večji meri, kot je to storil Vigotski.

Pod vplivom kritik je *Piaget odstopil od teze o egocentričnosti kot vseobsegajoči lastnosti otrokovega mišljenja, zadržal pa je idejo o nesposobnosti mlajšega otroka, da zavzame gledišče in stališče druge osebe*: v specialnih nalogah otroci do 7. leta starosti sploh niso zmožni zavzeti perspektive druge osebe (npr. si zamisliti, kako bi izgledala maketa s tremi gorami različne velikosti, če bi jo pogledali z druge strani), na področju socialnih interakcij pa niso sposobni prevzeti vloge drugega (npr. otrok dobi nalogo, da se izraža ali obnaša, kot da je druga oseba). Beaudichon in Bideaud (1979) sta v kritičnem pregledu okrog 100 študij na kognitivnem in socialnem področju, ki so obravnavale koncept egocentrizma, decentracije in prevzemanja vlog (role taking), zaključila, da je egocentrično vedenje bolj značilno za otroštvo kot za druga obdobja. Vendar to egocentrično stališče ne moremo šteti za dominantno karakteristiko tega razvojnega obdobja. Izpopolnjevanje metode je omogočilo po eni strani evalvacijo zgodnjih oblik adaptiranega vedenja, po drugi strani pa odkritje egocentričnih napak v kasnejšem obdobju. Ta dejstva niso omejena le na proučevanje spacialnih operacij in socialnih interakcij, ampak jih srečamo tudi pri študiju logično-matematičnih pojmovanj. Četudi je eksplanatorna vloga koncepta egocentrizma bolj omejena, kot je Piaget predpostavljal, pa mu avtorja ne zanikata hevristične vrednosti.

2.4. *Majevtična metoda M. M. Jovičiča in bližina fizičnih pojavov*

Empirično delo beograjskega psihologa *M. M. Jovičiča* (1974) predstavlja nov poskus v reševanju problema razvoja kavzalnosti, za katerega se je odločil po temeljiti analizi prednosti in pomanjkljivosti Piagetove metode.

Večina kritikov te metode ni toliko nasprotovala bistvenim osnovam klinične metode kot obliki, v kateri jo je uporabil Piaget. Kritike se nanašajo na pravilnost vsebine nekaterih vprašanj, težave pa naj bi nastajale tudi zaradi *sugestivnosti* Piagetovih vprašanj (ki se ji ni izognil, čeprav je sam večkrat opozarjal na to nevarnost). Jovičić ugotavlja, da vsebina vprašanj ne sodi k bistvu same metode in da je torej metodo možno obdržati, vsebino pa spremeniti. Tudi sugestivnih vprašanj ne moremo šteti za notranjo lastnost klinične metode. Tretji ugovor se nanaša na *vmešavanje in delovanje odraslih* v toku spraševanja. Vendar tudi S. Isaacs, ki je pri svojem delu šla najdlje v spoštovanju svobode otrokove aktivnosti, ni popolnoma izločila vmešavanja odraslih v delo otrok (npr. izrečeno ali neizrečeno odobravanje). Poleg tega, da si Jovičić iz praktičnih razlogov ni mogel zamisliti podobnega eksperimenta, je ugotavljal, da bi organizacija popolnoma svobodne aktivnosti manj odgovarjala normalnim pogojem, v katerih otrok živi, kot pa aktivnost, ki je na neki način pod vplivom odraslih. V normalnih pogojih je otrok neprestano v stiku z odraslimi, celo sam se obrača nanje z vprašanji.

Nekateri raziskovalci so očitali klinični metodi *omejeno in stereotipno situacijo*, ki nujno postavlja otroka v neugoden položaj. Drugi kritiki pa so zamerili *preveliko variabilnost postopka* pri spraševanju različnih otrok. Bistveno je, da se standardizaciji da tak karakter, da ni toga, da se v določenih mejah zagotavlja podobne pogoje spraševanja – da pa istočasno ne predstavlja prepreke za otroke, ki se želijo čim svobodneje izraziti. Ker je to metoda individualnega razgovora, zahteva veliko časa in zato niso možni večji vzorci. Pri skupinskih proučevanjih je sicer možno vprašati v kratkem času veliko otrok, vendar je zanje značilna določena površnost dobljenih odgovorov in njihova neveljavnost oz. vprašljiva veljavnost kot izraz stvarnih (realnih) otroških pojmovanj. Velika težava grupnega spraševanja je tudi v tolmačenju odgovorov, vzrok pa je v njihovi nepopolnosti. Ker je metoda grupnega odgovarjanja pismena, se lahko uporabi le pri starejših otrocih, ne pa pri tistih starostih, ki so za proučevanje otrokovega razvoja pomembnejše.

Če se izognemo pomanjkljivostim klinične metode, ostane ena od njenih osnovnih prednosti, ki jo postavlja za eno od najprimernejših metod za proučevanje te vrste problemov: *klinična metoda omogoča popolnejše izražanje otroških pojmovanj in eliminacijo n'importequizma*.*

Jovičić je v svojem raziskovanju želel spremljati, kako se pri otrocih razvija sposobnost, da pojave, ki so jim kot vzrok in posledica dani v neposredno opazovanje, povežejo v vzročno zvezo in še posebej, kako se razvija otroško pojmovanje načina, na katerega en pojav povzroča drugega, *kako se razvija otroško pojmovanje modus-a operandi vzroka*, kar po njegovem mnenju predstavlja ne dovolj opaženo in ne dovolj poudarjeno bistvo celotnega problema. Izhajajoč iz narave problema in zaradi pomanjkljivosti klinične metode pri Piagetu je Jovičić to metodo spremenil na naslednji način:

a) Po nizu preliminarnih preizkusov se je pokazal opravičen sum v vrednost izključno verbalnih vprašanj, ki so jih postavljali Piaget in drugi raziskovalci. Po preizkušnji je zavrgel tudi neke druge načine (prikazovanje določenih odnosov s pomočjo slik, zgodb ipd.) in se odločil zgolj za *demonstriranje preprostih fizičnih (fizikalnih) poskusov*. Od otrok se je zahtevalo, da navedejo vzrok demonstriranega pojava, odgovarjajoč na vprašanje »zakaj«. Večinoma je izbral poskuse, ki so jih že prej uporabili drugi raziskovalci.

b) Poskusna oseba je po pravilu morala imeti *pregled celotne situacije in biti sposobna spremljati vse spremembe, ki se v njej dogajajo*. Cilj te zahteve je bil, da se otroka postavi v čim bolj neposreden kontakt s pojavom, katerega razlaga se zahteva in da se otrokovemu neposrednemu opažanju predstavi čim več podatkov,

* To je tistega tipa reakcij otrok v problemskih situacijah, pri katerem dajo otroci površen odgovor, ki jim prvi »pade na pamet«. To je neka vrsta izmikajočega odgovora: otrok uvidi težavnost vprašanja in beži od te težavnosti oz. se izmika odraslemu spraševalcu.

ki so bistveni za razlago. S tem se je tudi zmanjšal obseg simboličnih elementov, s katerimi si je otrok moral pomagati.

Že Kohler je pri kritiziranju eksperimentalne uporabe slepih situacij (labirinta, problemske škatle) pokazal na možnost, da je sama organizacija poskusa povzročila določeno obnašanje živali, ki ga je Thorndike razložil asociacionistično kot metodo poskusov in napak. Z organiziranjem takih eksperimentov, ko za žival obstaja popolna preglednost situacije (vidljivost oblik in strukture situacije), je Kohler poskušal pokazati na take oblike obnašanja pri antropoidih, ki se ne morejo prevesti na poskuse in napake. Jovičič je zato, da noben pojav ne bi imel za otroka značaj slepe situacije, izločil vse tiste pojave, ki se ne morejo izvesti pred otrokom. Tako je izločil vprašanja, ki zahtevajo razlago pojavov, ki so daleč otroku (npr. Piagetova vprašanja o gibanju nebesnih teles). Iz istega razloga je tudi izločil pojave, ki so se lahko izvedli pred otrokom, vendar niso bili dovolj pregledni (npr. čarovniški triki ali pojavi, ki jih spremlja niz irelevantnih karakteristik, pravi vzrok pa je skrit – nenadna sprememba barve tekočine v epruveti, uporabljala Russel in Dennis).

Jovičič dopušča uporabo čarovniških trikov in podobnih pojavov le v primeru, če želimo ugotavljati, ali pri otrocih obstaja nagnjenost, da v težkih situacijah iščejo magijske ali nenaturalistične razlage. Neobičajni pojavi so tudi primerni, če hočemo iz otrokove reakcije na neobičajnost ugotoviti, ali otrok opazi to neobičajnost in rušenje naravnih zakonitosti ali je ne opazi. Če pa je cilj raziskave ugotoviti, ali je dete sposobno razumeti, kako nek pojav izziva drug pojav, pri tem pa se vprašuje otroka po popolnoma ali skoraj popolnoma neznanih pojavih, potem metodološko ni opravičeno izbirati pojave, kjer je ta »kako« skrit ali zakompljiran.

c) Kjer je bilo mogoče, je Jovičič uporabil *eksperimentiranje*, pri čemer je imel naslednje cilje: da se jasno vidi, kakšno pojmovanje izražajo otroci s svojimi odgovori, ki včasih niso bili povsem jasni ali enostavni; da se omogoči čimbolj reliefno prikazovanje kavzalnih odnosov; da se ugotovi, kako otrok reagira, kadar njegovo opažanje nasprotuje prejšnjemu pojmovanju. Na ta način je še posebej spremenjen karakter klinične metode, saj Jovičič ni samo ugotavljal otrokovih (tudi implicitnih) razlag s primernimi vprašanji, ampak je pripeljal otroke do tega, da so sami odkrili pravilno pot do razlage ali da so se približali rešitvi v največji možni meri. Tako klinična metoda dobiva »majevtični karakter«. Ustvarjeni so pogoji za otrokovo učinkovitejšo uporabo mišljenja. Otroku se daje pomoč v tem smislu, da se ga osvobodi neadekvatnih anticipacij in direktij, ki so pogojene s prejšnjimi izkušnjami in določenimi aspekti dane situacije. Vrednost takega eksperimentiranja ni le v tem, da se poskusni osebi pokaže nepravilnost njegove razlage. Jovičič opozarja tudi na velik *pedagoški pomen* take, majevtično oblikovane metode. Otroka se spodbudi, da aktivno sodeluje v osvajanju novih spoznanj, ne le kot pasiven poslušalec, ampak tudi kot aktiven raziskovalec. Tak postopek je omogočal tudi delno standardizacijo: vsak poskus je imel variante, začetek je bil za vse enak in glede na odgovore otrok se je nato uporabila določena procedura. Tako se je bilo mogoče izogniti pomanjkljivostim grupne in individualne metode. V raziskavi je bilo pridobljenih 2769 protokolov, vključeni pa so bili otroci v starosti 2,9 do 13,7 let. Rezultati so potrdili, da se lahko s primernim vodstvom s strani spraševalca že zelo mlade otroke spodbudi, da opazujejo naravne pojave in da samostojno pridejo do uvidevanja določenih odnosov, vsebovanih v teh pojavih.

Opisana metoda je omogočila proučevanje odnosa med otrokovimi prejšnjimi izkušnjami in novimi podatki, ki ga je Piaget rešil s tezo, da je otrok »impermeable a l'expérience« (nesprejemljiv za izkušnjo). Istočasno je Jovičič želel preveriti tudi drugo poznano tezo švicarskega avtorja: otrok naj ne bi bil sposoben razumeti protislovnosti. S pomočjo take organizacije raziskovanja je lahko v veliko primerih

spremljal tudi sam *proces mišljenja med iskanjem razlage*. Rezultati so potrdili tezo, ki jo je pri kritični analizi Piagetovih del postavil že Vigotski, pa je ni empirično potrdil: kot faktor razvoja otroškega pojmovanja sveta deluje fizična stvarnost zelo zgodaj. Novi pojavi in nove fizične stvarnosti vplivajo na spremembe ali izpopolnjevanje zgodnejših otrokovih pojmovanj, delujoč kot njihov korektor. Proces razvoja otroškega pojmovanja fizične kavzalnosti je v znatni meri rezultat interakcije prejšnjih pojmovanj in novih dejstev iz fizičnega sveta. *Otroci so sposobni že zelo zgodaj, in to vsi otroci že na predšolskem obdobju, da uvidijo protislovnosti. Reakcije otrok v situacijah, ko so uvideli protislovnost, pa se precej razlikujejo: nekateri iščejo izhod v pojmovanjih, ki so primitivnejša od teh, ki so jih že dali, ali celo skušajo falsificirati rezultate. Nekatero otroke pa težave spodbudijo, da pridejo do pojmovanj, ki so, psihološko gledano, zrelejša od predhodno izraženih.*

Jovičičeva metoda in njegovi rezultati dobijo svojo pravo vrednost šele, ko jih analiziramo v luči prevladujočega Piagetovega postopka v tistem času. Za slednjega je namreč značilno predvsem ugotavljanje strukture mišljenja, ki naj bi jo subjekt posedoval v trenutku spraševanja. Piaget sklepa na razvoj miselnih struktur iz večjega števila statičnih prerezov v različnih starostnih obdobjih. Velika vrednost Jovičičevega dela in pomen za vzgojno-izobraževalni proces pa je v njegovem dinamičnem pristopu k proučevanju otrokovih razlag: zanima ga, kako se menja mišljenje otroka pod vplivom izkušnje. Otroka proučuje neposredno v procesu razvoja novih pojmovanj, kar je prav gotovo od Piagetovega relevantnejši pristop za ugotavljanje vpliva »zunanjih pritiskov« na razvoj mišljenja. Taka metoda tudi omogoča, da si zamislimo vzgojno-izobraževalne situacije, ki bi pospeševale psihični razvoj.

V zvezi z obstojem nefizične kavzalnosti oz. prekavzalnosti je Jovičič ugotovil, da so otroci samo v dveh od tisoč primerov dali prekavzalne odgovore. Iz tega izvaja zaključek, da prekavzalnost niti slučajno ne predstavlja stopnje, skozi katero preide otroško pojmovanje kavzalnosti.

Otroške odgovore in pojmovanja, izražena v njih, je klasificiral v naslednje osnovne tipe:

- odsotnost kakršnegakoli pojmovanja vzročnosti ali vsaj odsotnost navajanja odgovora za dani pojav. Taki odgovori karakterizirajo po pravilu mlajše otroke;
- navaja se tisti, ki izzove pojav – to je vzrok – brez kakršnegakoli poskusa, da se navede način, na katerega deluje vzrok na pojav;
- pojmovanja načina, na katerega vzrok izziva posledico, razumevanje modus operandi vzroka. Za številne odgovore tega tipa je značilna nepopolnost, pogosto netočnost, po pravilu perceptivno-konkretni aspekt eksplikativnega principa. Taki odgovori dominirajo na starosti 4–5 do 8–9 let. Zrelejšo obliko tega zadnjega tipa odgovorov pa predstavljajo tisti, za katere je značilna precejšnja popolnost, s katero se pojmuje modus operandi vzroka, njegova danost v obliki splošnejših in abstraktnejših pojmov in principov, kar je zasnovano na popolnejšem poznavanju narave fizičnega sveta. Ta pojmovanja prihajajo v dominanten tip med sedmim in devetim letom, s tendenco neprekinjenega porasta.

Očitno je *protislovje med zaključki M. M. Jovičiča in kanadskih avtorjev* o obstoju prekavzalnih pojmovanj pri otrocih. Za razlago te diskrepance se zdi primerna trditev Vigotskega, predstavljena v prejšnjem poglavju: sinkretični odgovori so lahko simptom za razpoznavanje teženj, ki upravljajo z otrokovo mislijo, ko se giblje v sferi, ločeni od izkušnje. To razlago lahko razširimo na vse oblike prekavzalnih oz. nefizičnih pojmovanj: ta naj bi bila predvsem znak »otroške

filozofije», h kateri se otrok zateče pri razlagi pojavov, ki so mu preveč tuji in nepoznani, da bi lahko uporabil svojo logiko.

Jean Piaget je v kasnejših delih (npr. 1949) priznaval otroku sposobnost racionalnega mišljenja na področju realne manipulacije in konkretnega eksperimentiranja (npr. razumevanje hitrosti, sile, volumna). Toda za področje pojavov, nedostopnih eksperimentiranju, je trdil, da mišljenje otroka priča o deviacijah v iracionalni in skoraj mistični smeri. Še leta 1969 (povzeto po Modgil, Modgil, 1976a) je branil tezo, da otroci, mlajši od 7–8 let, ne morejo dati nikakršne pristne fizikalne razlage oddaljenih naravnih pojavov. Svoje rezultate je pripisal temeljni nedozorelosti otrokovih procesov mišljenja, zaradi katere so temporalno stičnost priznavali kot edini in zadostni razlog za ugotavljanje kavzalnih odnosov med dogodki.

Berzonsky (1971a) je ugovarjal tej Piagetovi trditvi in dokazoval, da je bila narava Piagetovih vprašanih vzrokov takim rezultatom, ne pa otrokove nerazvite sposobnosti rezoniranja. Poročal je, da so 6–7 letniki dajali napredne fizikalne razlage v pribl. 80 % primerov, kadar so bili vprašani po vzrokih bližnjih pojavov (npr. »Zakaj se avto premika«). Ko pa so bili vprašani o vzrokih dežja, vetra in ostalih oddaljenih pojavov, je bilo manj kot 40 % njihovih razlag kavzalnih. Berzonsky je zaključil, da je *otrokova domačnost z objekti ali dogodki*, o katerih ga sprašujemo, odločilni faktor v kavzalnem sklepanju. Vendar sta Siegler in Liebert (1974) opozarjala na možnost, da sta tako Piaget kot Berzonsky merila količino informacij, ki jih imajo otroci, ne pa kvalitete njihovega mišljenja. Razlage na fizikalni osnovi, ki so podane ali za oddaljene ali za bližnje dogodke, lahko izhajajo iz zaupanja v avtoriteto in niso vedno rezultat fizikalno osnovanega sklepanja. Otrok lahko navaja kondenzacijo kot vzrok dežja bodisi na osnovi svojega razumevanja meteoroloških principov ali zato, ker mu je učitelj to povedal. V drugem primeru je proces sklepanja identičen tistemu v izjavi, da »Bog dela dež«, ki jo otrok da na osnovi prepričanja staršev ali župnika. Večje število zrelejših razlag za bližnje pojave je lahko le rezultat pogostejših pogovorov oseb iz otrokovega okolja o teh pojavih. Avtorja zaključujeta, da je za »spoznavanje otrokovega kavzalnega rezoniranja, neodvisnega od njegovega poznavanja mnenja odraslih nujno, da se jim predstavi popolnoma nepoznane situacije, v katerih se lahko relevantne informacije pridobijo le z neposrednim opazovanjem« (1974, str. 575). Avtorja sta brez dvoma pravilno opozorila na težave pri otrokom poznanih objektih, ko ni možno natančno ločiti, kateri odgovori so rezultat otrokovega razumevanja oz. razmišljanja, kateri pa so le prevzeti od odraslih. Očitno pa je, da je pogoj Sieglerja in Lieberta izpolnjen v Jovičičevih eksperimentih, ki so privedli do podobnih zaključkov kot študija Berzonskyja. Tudi M. Mogar (1960) je na podlagi empiričnega proučevanja dokazovala, da lahko tudi otroci, mlajši od 7 let, izpeljujejo zakone iz ponovljenih opazovanj pojavov in lahko razložijo dogodek s pomočjo teh zakonov.

Jovičič pa opozarja še na en pogoj, ki mora biti upoštevan v eksperimentalni situaciji, da spodbudi otrokovo kavzalno mišljenje: *situacija mora biti za otroka dovolj pregledna in mora vsebovati čimveč podatkov, ki so bistveni za razlago pojava. Ta argument lahko uporabimo pri razlagi zaključkov Berzonskyjega, da metoda analize rezultatov ne vpliva na divergentne rezultate pri proučevanju otrokovega pojmovanja naravnih pojavov (kar sta trdila Laurendeau in Pinard; glej poglavje 2.2.). Verjetno je Berzonsky v svojih »obrnjenih pogojih« izgubil preglednost situacije. V tem elementu preglednosti in informativnosti so eksperimenti z nepričakovanim rezultatom, ki spominjajo na čarovniške trike, sorodni oddaljenim pojavom in zato spodbujajo magične in nenaturalistične razlage. Res je Berzonsky pri istem otroku našel naturalistične razlage, ko ga je spraševal o vzrokih pojava pod standardnimi pogoji demonstracije, in nenaturalistične odgovore, ko je otrok moral razložiti isti pojav v obrnjenih pogojih demonstracije. Večje število nenaturalističnih razlag je avtor našel tudi, ko je otroke spraševal o oddaljenih pojavih. Če pa bi uporabil analitično metodo, pri kateri bi računal zgolj frekvence pre-kavzalnih odgovorov pri posameznih objektih, je možno, da bi našel zanemarljivo število nenaturalističnih odgovorov tako pri oddaljenih objektih kot v obrnjenih pogojih demonstracije. Seveda je potrebno korigirati tudi ugotovitve Laurendeaujeve in Pinarda, in to v tem smislu, da je bila metoda analize odločilni vzrok razlikam v rezultatih takrat, ko so raziskovalci spraševali otroke po oddaljenih pojavih oz. v primerih, ko niso imeli pregleda nad situacijo.*

2.5. Dimenzije pojmovanja kavzalnosti in realnosti

Hipotezo, da je kavzalno mišljenje odvisno od narave pojavov, o katerih sprašujemo otroka, posredno potrjujejo tudi rezultati o enotnosti pojmovanj na

različnih področjih. V najširšem smislu lahko ločimo dve področji: *fizično kavzalnost*, ki se nanaša na otrokovo interpretacijo dogodkov v naravnem zaporedju fizičnih pojavov in *interpersonalno kavzalnost*, ki se nanaša na otrokovo interpretacijo sekvenc dogodkov v socialnih odnosih. Berger, Prentice, Hollenberg, Korstvedt in Sperry (1969) so z instrumenti, adaptiranimi po Piagetu, merili razvitost tako definirane fizične in interpersonalne kavzalnosti. Ugotovili so, da ti kategoriji niti pri normalno uspešnih otrocih niti pri otrocih z učnimi inhibicijami *ne korelirata statistično pomembno*. Deborah Fein (1973) je demonstrirala subjektom različnih starosti serije sličic, ki so prikazovale fizične situacije (z neživimi objekti) in socialne situacije (otrok na sliki je izvajal »dobro« ali »slabo« dejanje). Ugotovila je, da se »zrela« presojanja kavzalnosti prej pojavijo za socialne situacije (med 4. in 7. letom) kot za fizične (med 7. in 11. letom). Rezultate razlaga s tem, da so otroci zgodaj izpostavljeni »nasilju« pravil socialne pravičnosti, medtem ko v fizičnih situacijah ne vidijo nasilja kavzalnih zakonov.

Tudi *znotraj področja fizične kavzalnosti* razvoj ne poteka sočasno za različna pojmovanja. Laurendeau in Pinard ugotavljata, da *različna pre-kavzalna pojmovanja*, ki sta jih proučevala s svojimi vprašalniki, *niso sočasna*. Realizem izgine okrog 6;6 let, artificializem pri 9. letu, animizem in dinamizem pa okoli 10. leta. Kljub pomanjkanju sinhronizacije sta našla pri mlajših otrocih (4 do 4;6 let) čisto tendenco razmišljanja po principih pre-kavzalnega tipa. Po 12. letu pa pre-kavzalna pojmovanja izginejo do te mere, da so samo še izjema. Tudi rezultati L. Guzine in sodelavcev (1978) so pokazali, da ne moremo govoriti o enotnem faktorju razumevanja sveta. S pomočjo vprašalnikov za animizem, realizem in artificializem je ugotovila, da so ti faktorji neodvisne, samostojne kvalitete, ki med seboj nizko in statistično nepomembno korelirajo. Vendar pa uspeh na testu enega faktorja pomembno doprinese uspehu na celotni dimenziji. Takšni rezultati potrjujejo obstoj treh faktorjev – animizma, realizma in artificializma, ki določajo isto dimenzijo – razumevanje sveta. I. Hojnik in D. Piciga (1980a) sta analizirali odgovore večjega števila 6–7 letnih otrok na izbrana vprašanja o otrokovem razumevanju sveta. Iz rezultatov je mogoče sklepati na obstoj dveh faktorjev – realizma in animizma. O obstoju drugih faktorjev nista mogli razpravljati, ker vprašalnik ni vključeval vprašanj o drugih pre-kavzalnih pojmovanjih.

Laurendeau in Pinard sta skušala natančneje določiti vpliv vsebine vprašanj na rezultate o razumevanju realnosti. Menita, da spraševanje o enem točno preciziranem aspektu fenomena brez dvoma favorizira pojavljanje določenih kategorij razlag. Ko se npr. od otrok zahteva, da razložijo izvor zvezd, je bolj verjetno, da bodo podali artificialistični odgovor kot pa npr. animističen ali dinamističen, ker se artificialistična prepričanja bolj naravno nanašajo na razumevanje izvora stvari. To je popolnoma naravno in vsi vprašalniki so bili konstruirani tako, da raziskujejo specifične koncepte. V tem primeru ni možno zanikati vpliva vsebine preizkušanj, vendar ta vpliv ni tako pomemben.

Kanadska avtorja sicer ne omenjata razlik v pojmovanjih bližnjih ih oddaljenih objektov, vendar je iz njune diskusije možno sklepati, da priznavata te razlike kot *razmike (décalages)* v okviru *posameznih pre-kavzalnih pojmovanj*. Že Piaget je omenjal obstoj teh razmikov v otroških pojmovanjih. Določene oblike realizma npr. izginejo prej pri razlagi sanj kot pri razlagi mišljenja. S tem se skladajo tudi rezultati Laurendeaujeve in Pinarda. Najbolj jasen je primer animizma, ki traja

veliko dlje v primeru naravnih pojavov (npr. sonce, veter, oblaki) kot v primeru mehanskih objektov (npr. kolo, avtomobil, ura). Prekavzalna pojmovanja tudi počasneje izginjajo pri razlagi izvora vetra kot pri razlagi izvora noči. Taka razhajanja so prav gotovo odvisna od vsebine preizkušnje. Če bi otroke spraševali o drugih pojavih, bi bil razvoj vsakega od prekavzalnih pojmovanj hitrejši ali počasnejši v odvisnosti od primera. S tega vidika rezultatov ni mogoče posploševati. Zaradi teh možnih razmikov starost prehajanja iz stadija v stadij nima absolutne veljave in ne dovoljuje generalizacij v razvoju prekavzalnega mišljenja. Vendar avtorja opozarjata, da so to le horizontalni razmiki in da ni mogoče zanikati prekavzalne strukture otrokovih pojmovanj, ki jo je eksperiment tako jasno pokazal.

Laurendeau in Pinard primerjata te razmike z razmiki v območju logičnih operacij mišljenja (za slednje je značilno, da se iste intelektualne strukture sukcesivno aplicirajo na različne vsebine, kajti na stopnji konkretnih operacij je operativno mišljenje še odvisno od konkretne vsebine). *Razvoj kavzalnosti* je po njunem mnenju pod vplivom istih razmikov kot razvoj logičnega mišljenja, ker je predmet kavzalnosti reprezentacija sveta ali fizična kavzalnost in ostane torej po svoji naravi zelo konkretno.

2.6 Razvoj miselnih operacij in prekavzalna pojmovanja

Redki so avtorji, ki so empirično iskali povezave med razvojem miselnih struktur in razvojem otrokovih pojmovanj o realnosti ter fizični kavzalnosti. Liljana Guzina je s sodelavci (1978) raziskovala dva spoznavna aspekta pri prvošolcih: konkretno operiranje z operacijami ter relativnost egocentričnega spoznavanja sveta. Za merjenje miselnih operacij so bile uporabljene naslednje naloge Piagetovega tipa: klasifikacija, konzervacija, seriacija, korespondenca, eksperiment s potapljanjem teles v vodo. Egocentrične oblike mišljenja so merili naslednji vprašalniki: vprašanja o mislih, imenih in sanjah za realizem; animizem so avtorji proučevali z vidika razumevanja stvari in pojma življenja; za artificializem so uporabili vprašanja o nastanku nebesnih teles, dreves, mleka in planin ter o meteoroloških pojmih. Avtorji zaključujejo, da so potrdili Piagetovo ugotovitev o obstoju zveze med razvojem mišljenja in razvojem pojmov. Med obema baterijama so dobili rang korelacijo 0,58. Čeprav Laurendeau in Pinard (1962) menita, da iz rezultatov, ki kažejo povezave med pojmovanjem realnosti in testi mentalne starosti, ne moremo izvajati nobenih relevantnih zaključkov, ker je vprašljivo, kolikšna je stopnja veljavnosti mentalne starosti, določene s testi inteligentnosti, navajamo te povezave na tem mestu. Russell je dobil korelacijo 0,59 med mentalno starostjo (Kuhlam-Andersen test) in stadiji animizma (Laurendeau, Pinard, 1962). D. Todić (1974) je tudi ugotovila, da je zrelost odgovorov pri problemu plavanja in potapljanja teles naraščala z naraščanjem mentalne starosti po Binet-Simonovi lestvici.

Citiramo pa lahko tudi dve raziskavi, ki nista našli pomembne povezanosti med obema dimenzijama otroške duševnosti. Berzonsky (1971b) je skušal preveriti Piagetovo tezo, da so otroci, ki so na stadiju prekavzalnosti, tudi preoperativni v svojem mišljenju. Avtor poroča, da ni našel nobene empirične študije o razvoju povezave med kavzalnim rezoniranjem in operacionalnim mišljenjem. Njegovi

rezultati niso potrdili teze, da tisti otroci, ki dajejo nenaturalistične (prekavzalne) odgovore, odgovarjajo tako zaradi tega, ker so preoperacionalni v svojem mišljenju. Čeprav sta bili obe dimenziji jasno izraženi, med njima ni bilo večje povezave.

Hojnik, Piciga (1980b) sta med drugim ugotavljali zvezo med zrelostjo otrokovega pojmovanja naravnih pojavov in pokazatelji intelektualnega razvoja*. V raziskavo je bilo vključenih 253 ljubljanskih otrok pred vstopom v šolo (povprečna starost 6;9 let). Otroci so individualno odgovarjali na 10 vprašanj piageističnega tipa (iz zgodnjih Piagetovih del), v nadaljnjo obdelavo pa sta avtorici vključili 6 vprašanj, ki so imela najmanjše število odgovorov »Ne vem«. To so bila vprašanja o meteoroloških, nebesnih pojavih in zavestnih procesih pri neživih stvareh. Iz baterije Piagetovih nalog logično-matematičnih operacij so bili v nadaljnjo obdelavo vključeni rezultati na nalogah seriacije, klasifikacije, konzervacije in številčnih testov. Mentalni razvoj sta merili dve preizkušnji: The Lorge-Thorndike Intelligence Test (neverbalni skupinski test za merjenje inteligentnosti) in Test šolskih novincev I. Toličiča. Odgovori otrok o naravnih pojavih niso bili povezani z rezultati preizkušenej mentalnega razvoja, vse korelacije so bile manjše od 0,10.

V tem trenutku ne moremo podati definitivne razlage za divergence v predstavljenih rezultatih. Odgovor lahko iščemo v okviru globalne delitve med dvema potema v razvoju novih spoznanj. Ena od teh poti je *G4W integracija* med dvema spoznanjema, ki imata skupni značaj. Pri tem se superiornejše spoznanje razvije iz inferiornega preko procesa transformacije, in sicer skladno s kronološko starostjo. *Enostavne ideje se razvijejo in povežejo v kompleksne abstraktne ideje oz. spoznanja*. Razvoj v tem primeru predpostavlja tranzitivnost različnih nivojev integracije, na katere pa zunanji faktorji (učenje, instrukcije) nimajo pomembnega vpliva, ker ne morejo spremeniti kronološkega zaporedja. Na vsakem sukcesivnem stadiju razvoja postanejo spoznanja predhodnega nivoja integralni sestavni del višjega nivoja. Mentalni razvoj z integracijo je običajno zelo *stabilen in ireverzibilen*. Primer, ki ga daje Piaget za kontinuirani razvoj po načinu integracije, je razvoj pojma števila: elementarne akcije preoperativnih stadijev (klasifikacija, seriacija) se po seriji zaporednih integracij zaključijo s transformiranjem v reverzibilne operacije, ki označujejo začetek numeričnih konceptov. Druga oblika mišljenja je *G4W substitucija: novo znanje preprosto nadomesti prejšnje znanje oziroma spoznanje*. Ta razvoj poteka skoraj izključno *pod vplivom zunanjih faktorjev*. Povezujejo se spoznanja, ki sicer niso v nujni medsebojni zvezi. Predvsem sta pomembna dva vidika mentalnega razvoja preko substitucije:

a) ko neko spoznanje nadomesti oz. substituirata neko bolj zrelo spoznanje, zgodnejša oblika znanja ne izgine, ampak ostane kot možna oblika mišljenja;

b) otrok mora biti pripravljen, da sprejema nova spoznanja iz okolice in da leta resnično postanejo del njegovega mišljenja. Substitucija ni avtomatična in zahteva, da je otrok psihološko pripravljen, da zavže stara spoznanja in sprejme nova.

Substitucija je v pretežni meri nestabilna. Evolucija po substituciji ne vsebuje nujno tranzitivnosti nivojev in *diskontinuiranost razvoja* je tu pravilo. Piaget je navedel naslednji primer: artificializem se pri otroku stopnjevano spreminja do

* Rezultati so dobljeni v raziskovalni nalogi Intelektualni razvoj predšolskega otroka, nosilec mag. L. Horvat (poročilo o njej v: Horvat, 1983)

točke, ko začnejo dominirati naturalistične razlage kavzalnega značaja. Večina kvantitativnih in relacijskih pojmov se razvija preko integracije. Po principu substitucije pa se razvijejo predvsem spoznanja o zavesti, magičnosti, religiozna identiteta, moralna spoznanja – to so družbena in psihološka spoznanja. (povzeto po Laurendeau, Pinard, 1962; Elkajnd, 1979.)

V perspektivi tega razlikovanja se *kavzalno mišljenje* po mnenju kanadskih avtorjev prej razvije z *načinom substitucije* kot z načinom integracije (vsaj pojmovanja, ki jih Piaget opisuje v svojih zgodnejših delih – op. D. Piciga-Rojko). Študija obeh kanadskih avtorjev kaže, da so artificializem, realizem, animizem itd. prepričanja, ki se postopoma izkoreninjajo v korist bolj objektivnim in fizikalnim pojmovanjem. Vedno se lahko opazi precej dolgo obdobje, v katerem so primitivna pojmovanja še vedno pomešana z razlagami superiornega tipa, toda nič ne dokazuje, da bi se superiorna pojmovanja razvijala s transformacijo iz inferiornih. Jovičić (1974) navaja naslednji primer nemškega avtorja Zitza: pri razlagi grmenja in bliskanja si otrok najprej pomaga z idejo o trčenju oblakov, ki ne izgine niti potem, ko se uči pravilne razlage z elektrostatično napetostjo.

Sorodno delitev najdemo tudi *pri Flavellu* (Mischel, 1971), ki je razvojne sekvence klasificiral v tri tipe:

a) *strogo maturacionistične sekvence*, ki izhajajo iz evolucionistične zgodovine vrst in ki se lahko spremenijo le skozi bodoče evolucionarne spremembe (npr. zaporedje videti – hoditi);

b) sekvence, ki jih v *veliki meri determinira struktura naravnega okolja*, ki predpostavlja delovanje določenih tipov naravno danih kognitivnih tendenc in je razumljivo podvržena spremembam z drastičnimi, visoko naravnanimi restrukturirani okolij. Kot primer za to obliko navaja Flavell najprej animistično in nato pravilno klasificiranje živih in neživih stvari. Glede na naravo perceptivnega sistema in znaka – ključa strukture področja, ki se ga klasificira (še posebej odsotnost nekriterijskih znakov kot je gibanje), je visoko verjetno, da bo v začetku prevladoval animističen koncept gibanja. Struktura okolja definitivno prispeva k ohranitvi tovrstnih sekvenc razvoja. Verjetno homogenost te strukture okolja garantira invariantnost opisane sheme za vse otroke;

c) *logično nujne sekvence*, ki izvirajo iz intrinzičnih lastnosti kognitivnih dejanj, ki oblikujejo sekvenco (npr. redosled konkretne-formalne operacije izhaja iz logične narave formalnih operacij: to so operacije, izvedene na rezultatih konkretnih operacij).

3. ZAKLJUČEK

V več kot sedemdesetih letih plodnega znanstveno-raziskovalnega dela švicarskega psihologa je prišlo do sprememb v poudarkih, konceptualizaciji in terminologiji, zato postane čas relevantna variabla, ko govorimo o Piagetovem delu. Elkind v predgovoru k Piagetovi knjigi *Six psychological studies* (Piaget, 1964) ugotavlja, da je v Piagetovem raziskovanju mogoče določiti tri bolj ali manj ločena obdobja. V prvem, kamor sodita tudi prvi deli o razumevanju realnosti in fizične kavzalnosti pri otrocih, si je Piaget vsaj deloma prizadeval najti *vzporednice med mišljenjem otrok in filozofskimi sistemi, ki so jih kreirali antični misleci*. Cilj ni bil demonstrirati

rekapitulacijo (kot npr. pri Hullu, ki je trdil, da se v razvoju otrokovega mišljenja ponovijo stopnje razvoja človekove misli), ampak pokazati delno konsistentnost kognitivnega strukturiranja tekom dolgih časovnih obdobj. V tem cilju je (po Elkindovem mnenju) Piaget delno uspel, čeprav *sam te prve poskuse proučevanja kavzalnosti negativno ocenjuje*. V predgovoru h knjigi *La pensée causale* (Laurendeau, Pinard, 1962) je napisal, da so ga ti poskusi razočarali, ker niso rezultirali v spoznanju enotnih stadijev v razvoju mišljenja. V intervjuju z J. C. Bringuierjem (1977) je za svoje staro delo o kavzalnosti trdil, da je bilo slabo in se opravičeval s svojo takratno mladostjo.

V prvih delih se že kažejo *zasnove vseh kasnejših Piagetovih teorij*, npr.: poudarek na progresivni reverzibilnosti sistemov vzroka in učinka (kasneje reverzibilnost kot temeljna lastnost operacij), motorične sheme in slike kot značilnost intelektualnega razvoja na nižjih razvojnih stopnjah, ločevanje med zakonitostjo in kavzalnostjo (zakonom in razlago zakona), ugotavljanje podobnosti med procesi, ki pogojujejo evolucijo logike in procesi v razvoju ideje realnosti (kasneje med razvojem logično-matematičnih struktur in kavzalnostjo). Nekatere ideje je kasneje popolnoma opustil (npr. o avtističnem karakterju prvih oblik mišljenja), nekatere pod vplivom kritik delno modificiral (npr. idejo o egocentrizmu), veliko pa dalje razvijal in izpopolnjeval (npr. ideja o imitaciji in asimilaciji se razvije v teorijo o procesih adaptacije).

V drugi fazi svojega dela se je Jean Piaget posvetil iskanju *izvorov struktur znanja*, to je senzomotoričnih koordinacij pri dojenčkih. V tretji fazi je v sodelovanju z Bärbel Inhelder trasiral *razvoj logično-matematičnega mišljenja iz zgodnjega otroštva do adolescence*.

Vendar se je Piagetova misel razvijala še po letu 1964. V drugi in tretji fazi se je le obrobno dotikal problema kavzalnosti. Z delom *Les explications causales*, ki ga je izdal leta 1971 (Piaget, Garcia, 1974), pa lahko označimo četrto fazo v njegovem delu. V tej knjigi je povzel številne raziskave, ki jih je s sodelavci izvedel na področju otrokovega razumevanja zakonov fizičnega sveta. Opisal je *razvoj kavzalnosti v odvisnosti od razvoja logično-matematičnih operacij*: kavzalnost je sistem operacij, atribuiran objektom v realnosti.*

Kljub Piagetovemu kritičnemu odnosu do mladostnih del o kavzalnosti in realnosti, pa so njegove ideje spodbudile številna proučevanja po celem svetu. Knjigi »*La representation du monde chez l'enfant*« in »*La causalite physique chez l'enfant*« se še danes tiskata v nespremenjeni obliki. Večina raziskav, ki so črpale iz teh del, je preverjala obstoj primitivnih prepričanj o realnosti pri otrocih (dinamična participacija, animizem, artificializem, dinamizem pri razvoju pojma realnosti in 17 tipov kavzalnih zvez pri razvoju sistema fizika). Različni avtorji so dobili nasprotujoče si rezultate in veliko je poskusov najti izkjučni faktor razlik v rezultatih. Ob naporih Laurendeaujeve in Pinarda, Piageta, Berzonskega in drugih pa lahko izrazimo dvom v ekskluzivnost le enega faktorja. Verjetnejša je hipoteza, da je vzrok v interferenci dveh ali več dejavnikov.

Laurendeau in Pinard sta vzrok za divergenco v rezultatih našla v *tehniki analize rezultatov*. Po njunem mnenju je tehnika, ki globalno evalvira odgovore v

* Piagetova moderna teorija kavzalnosti je na kratko predstavljena v članku »Logično-matematične operacije kot cilj in kot sredstvo razvijanja kavzalnosti« v tej številki *Anthroposa*.

celoti problemov in ugotavlja kriterije, ki jih je otrok uporabljal npr. pri določevanju živosti ali neživosti določenega objekta, primernejša za analizo prekavzalnega mišljenja kot tehnika, ki računa le frekvence odgovorov prekavzalnega tipa. Kanadska avtorja ugotavljata, da uporaba prve tehnike vedno daje rezultate, ki so podobni Piagetovim, medtem ko druga tehnika vedno vodi do nasprotnih zaključkov. Zdi se, da je za te ugotovitve tudi relevantna diskusija o *globinskem in pojavnem nivoju* («competence» – »performance» nivo). Piaget (in seveda tudi drugi avtorji, ki so uporabljali globalno tehniko analize) je iskal notranje strukture ali teorije, ki usmerjajo otrokovo reagiranje oz. odgovore, četudi so podzavestne. Mnogi njegovi nasledniki pa so ugotavljali le, koliko odgovorov je animističnih, artificialističnih, realističnih, itd. – torej so se omejili le na ugotavljanje pojavnega nivoja. Seveda pa je pri iskanju notranjih struktur vedno vprašljivo, koliko so te strukture proizvod eksperimentatorjevih hipotez in projekcij, in je možno do istih odgovorov priti tudi po drugi poti, ki je raziskovalec ni predvidel ali upošteval.

Z ugotovitvami Laurendeaujeve in Pinarda se ne skladajo rezultati beograjskega psihologa Jovičića, ki se je s svojo majevtično metodo odvrnil od orientacije na »statiko mišljenja«, prevladujočo med takratnimi piageističnimi avtorji. Rezultati takega pristopa, ki je odkrival »dinamiko mišljenja«, so vodili do zaključkov, da prekavzalnost niti slučajno ne predstavlja stopnje, skozi katero preide otroško pojmovanje realnosti. Protislovje v rezultatih beograjskega in kanadskih avtorjev je možno razložiti s tezo, izpeljano iz trditve Vigotskega: prekavzalna ali nefizična pojmovanja naj bi bila predvsem znak »*otroške filozofije*«, h kateri se otrok zateka pri razlagi pojavov, ki so mu preveč tuji in nepoznani, da bi lahko uporabil svojo logiko. Če želimo spoznati otrokovo dejansko sposobnost kavzalnega mišljenja, moramo v čim večji meri izključiti možnost, da otrok daje odgovore, ki so le prevzeti od odraslih. Zato je potrebno konstruirati situacije, ki so otroku nepoznane, vendar morajo obenem vsebovati elementa informativnosti in preglednosti. Na podlagi ugotovitev različnih avtorjev namreč lahko postavimo tezo o »*psihološki bližini*« pojavov, o katerih sprašujemo otroka: situacija mora biti za otroka dovolj pregledna in mora vsebovati čimveč podatkov, ki so bistveni za razlago pojava. Zaključki Laurendeaujeve in Pinarda so relevantni za študije, v katerih so raziskovalci spraševali otroke po oddaljenih pojavih oz. v primerih, ko niso imeli pregleda nad situacijo.

Kljub nasprotnim trditvam kanadskih avtorjev ostaja dvom v univerzalnost Piagetovih stadijev v razvoju razumevanja sveta. Realizem, animizem, artificializem, fenomenalizem in druge oblike primitivnih pojmovanj niso nujne faze v razvoju mišljenja, tako kot npr. stadiji logično-matematičnih operacij. Zato je Piaget kasneje opredelil razvoj operativnih struktur kot razvoj z integracijo enostavnih idej v kompleksnejše abstraktne ideje, za razvoj kavzalnega mišljenja, spoznanj o zavesti in magičnosti pa naj bi bila značilna *substitucija starega znanja z novimi spoznanji*.

Beaudichon, J., Bideau J.: De l'utilité des notions d'égoïsme, de décentration et de prise de rôle dans l'étude de développement, *L'Année Psychologique*, 1979, vol. 79, str. 589-622.

Berger, E. T., Prentice, N. M., Hollenberg, C. K., Korstvedt, A. J., Sperry, B. M.: The development of causal thinking in children with severe psychogenic learning inhibitions, *Child Development*, 1969, vol. 40, str. 503-515.

Berzonsky, M. D.: Effects of probing children's phenomenistic explanations of cause and effect, *Developmental Psychology*, 1970, vol. 3, št. 3, str. 407.

Berzonsky, M. D.: The Role of Familiarity in Children's Explanations of Physical Causality, *Child Development*, 1971a, vol. 42, str. 705-715.

Berzonsky, M. D.: Interdependence of Inhelder and Piaget's Model of Logical Thinking, *Developmental Psychology*, 1971b, vol. 4, št. 3, str. 469-476.

Bringuier, J. C.: *Conversations libres avec Jean Piaget*, Robert Laffont, Paris, 1977.

Elkajnd, D.: Kako duša raste: dva puta mentalnog razvoja, *Predškolsko dete*, 1979, št. 1-2, str. 161-169.

Flavell, J. H., Wohlwill, J. F.: Formal and Functional Aspects of Cognitive Development, v: Elkind, D., Flavell, J. H. (eds): *Studies in Cognitive Development*, Oxford University Press, New York, 1969.

Guzina, L., Tomić, S., Nikolić, S., Mihajlović, J., Nešić, L.: Ispitivanje nekih aspekata kognitivnog razvoja dece u prvom razredu osnovne škole, *Naučni podmladak*, Niš, 1978, št. 1, str. 61-78.

Fein, D. A.: Judgment of causality to physical and social picture sequences, *Developmental Psychology*, 1973, vol. 8, št. 1, str. 147.

Hojnik, I., Piciga, D.: Psihometrijska analiza dečjeg shvatanja realnosti, *Predškolsko dete*, Beograd, 1980a, vol. 10, št. 2, str. 123-133.

Hojnik, I., Piciga, D.: Nekateri vidiki pojmovanja realnosti pri predškolskih otrocih, neobjavljena diplomatska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1980b.

Horvat, L.: Vpliv sistematične predšolske vzgoje na otrokov intelektualni razvoj s psihometričnega in kvalitativno-analičnega aspekta, neobjavljena doktorska dizertacija, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1983.

Horvat, L., Magajna, L.: Razvoj sposobnosti dojevanja naravnoslovnih pojmova pri predškolskem otroku, referat na Kongresu psihologa Jugoslavije, Sarajevo, 1978.

Ivić, I.: *Čovek kao animal symbolicum*, Nolit, Beograd, 1978.

Jovičić, M. M.: Razvitanje shvatanja kauzalnih odnosa kod dece, *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd, 1974.

Laurendeau, M., Pinard, A.: *La pensée causale*, Presses Universitaires de France, Paris, 1962.

Magajna, L., Horvat, L.: Shvatanje i objašnjenje prirodnih pojava kod predškolskog dete, *Predškolsko dete*, Beograd, 1974, št. 4, str. 293-300.

Mischel, T. (ed.): *Cognitive Development and Epistemology*, Academic Press, New York, London, 1971.

Modgil, S., Modgil, C.: *Piagetian Research: Compilation and Commentary, Volume Three*, NFER, Windsor, 1976.

Mogar, M.: Children's causal reasoning about natural phenomena, *Child Development*, 1960, vol. 31, str. 59-65.

Piaget, J.: *Remarque psychologiques sur l'enseignement élémentaire des sciences naturelle*, L'initiation aux sciences n. à l'école primaire, Unesco-Bie, Paris - Genève, 1949, str. 35-45.

Piaget, J.: *Six Psychological Studies*, Vintage Books, New York, 1968.

Piaget, J.: *The Child's Conception of Physical Causality*, Littlefield, Adams and Co., Totowa, New Jersey, 1972.

Piaget, J.: *Das Weltbild des Kindes*, Stuttgart, 1978.

Piaget, J., Garcia, R.: *Understanding Causality*, Norton & Company, New York, 1974.

Siegler, R. S., Liebert, R. B.: Effects of Contiguity, Regularity and Age of Children's Causal Inferences, *Developmental Psychology*, 1974, Vol. 10, št. 10, str. 574-579.

Šperović-Novaković, Z.: Realizam u dečjem shvatanju snova, *Predškolsko dete*, Beograd, 1974, št. 4, str. 283-292.

Todić, D.: Dečja objašnjenja kretanja oblaka, *Predškolsko dete*, Beograd, 1974, št. 4, str. 325-334.

Vigotski, L.: *Mišljenje i govor*, Nolit, Beograd, 1977.

Logično-matematične operacije kot cilj in kot sredstvo razvijanja kavzalnosti

DARJA PICIGA, PEDAGOŠKI INŠTITUT, LJUBLJANA

REGULATIVNE TEORIJE KAVZALNE ATRIBUCIJE

Ena osnovnih poti, preko katerih pripisujejo ljudje svetu smisel, vodi preko identifikacije vzročnih zvez. Dogodki, spremembe v stanju in spremembe v lastnostih, vse to se razlaga in tako razume s pripisovanjem odgovarjajočih vzrokov. V tem smislu je koncept vzročnosti oz. kavzalnosti prav tako nepogrešljiv za človekovo razumevanje, kot so koncepti objekta, prostora, časa, količine in logike. Velik del genetičnih epistemologov oz. psihologov, ki proučujejo to področje, želi identificirati principe ali pravila, na podlagi katerih otrok pripisuje objektom vzročno delovanje. Thomas R. Shultz (1982) je te poskuse, ki temeljijo na filozofskih konceptih, razdelil na tiste, ki sodijo v okvir regulativne teorije, in na »pristaše« generativne teorije.

Osnovo regulativne teorije predstavlja Humovo pojmovanje vzročnosti. Ta filozof je trdil, da opazovalci interpretirajo pojave v tem smislu, da en dogodek povzroči drugega, in sicer glede na to, ali je izpolnjen eden ali več od naslednjih pogojev:

- a) pravilno zaporedje (časovna zaporednost, časovna predhodnost) – en dogodek praviloma sledi drugemu,
- b) časovna stičnost – zaporedje je stično v času,
- c) prostorska stičnost – dva dogodka sta stična v prostoru.

Tem pravilom so kasnejši filozofi dodali še pravili kovariacije (opazovalec mora opaziti kovariacijo med dogodki – pojav A je vzrok pojavu X, če se X pojavi vedno, kadar se A, in nikoli, kadar se A ne pojavi) in pogoja (določanje potrebnih ali zadostnih pogojev ali obojih za povezavo med dvema dogodkoma, kar vodi do redukcije kavzalnih zvez na aksiome kondicionalne logike).

V zadnjih desetletjih so nastale številne raziskave o razvoju humovskih in novohumovskih pravil pri otrocih. Sedlak, Kurtz (1981) v pregledu raziskav s področja otrokove uporabe principov kavzalnega sklepanja ugotavljata, da so predpostavke Humovih principov zadržane v sodobnem pogledu na kavzalnost, kljub zavračanju filozofov. Po vsej verjetnosti se že triletni otroci opirajo na časovno predhodnost (pravilno zaporedje), ko identificirajo vzroke. Vendar je, podobno kot pri drugih sposobnostih, uspeh v teh letih hitro oviran zaradi različnih komplikacij v nalogah. Na podlagi rezultatov večih avtorjev sta Sedlak in Kurtz zaključila, da otroci že pri treh letih kot vzrok preferirajo konsistentno kovarirajoč

dogodek v nezapletenih okoliščinah, in ta sposobnost napreduje v zgodnjem šolskem obdobju. Mlajši otroci kažejo večjo tolerantnost na nepopolno kovariacijo, medtem ko starejši otroci opustijo to alternativo pri vsaki nekonsistentnosti. Pri vprašanju dominantnosti posameznih kavzalnih principov avtorici takole sintetizirata raziskave Shultza in Mendelzona, Sieglerja ter Sieglerja in Lieberta: ko se uvede časovni zaostanek (presledek), le 8-letni in starejši otroci zanesljivo uporabljajo princip kovariacije. Mlajši otroci zmanjšajo uporabo principa kovariacije v primerih »časne nestičnosti« (časovnega presledka) med vzrokom in posledico in imajo težave, kadar morajo racionalizirati zaostanek ali prepoznati konstantnost zaostanka. V primerih otežitve teh dveh nalog otroci preferirajo časovno stičen (četudi nekonsistenten) vzrok. Avtorici rangirata uporabo principov humeovske doktrine: časovna zaporednost (predhodnost) nadvlada časovno in prostorsko stičnost, časovna ali prostorska stičnost pa včasih pretehta faktor kovariacije.

Med regulativne teorije kavzalne atribucije lahko uvrstimo tudi razlage o atribuciji vzrokov v socialnih situacijah. Kelleyjeve postavke o kavzalnih razlagah vedenja oseb in njegova obogatitev teorije atribucije s 70. let so naleteli na velik odmev. Osnovni princip kavzalne atribucije je po Kelleyju princip kovariacije – učinek se atribuirá (pripiše) tistemu izmed možnih vzrokov, s katerim kovariira. Vendar v mnogih primerih opazovalec nima popolnih informacij o kovariacijah variabel vzroka in učinka. Za take situacije Kelley predlaga, da opazovalec uporablja *kavzalne sheme*. To so predvideni vzorci kovariacije, v katere se lahko asimilirajo razpoložljive informacije in ki se uporabljajo za kavzalno razlago akcij ali sočasnih dogodkov. Po Kelleyevi teoriji se pri izbiri med možnimi vzroki vedenja uporabljajo tri vrste informacij:

- stopnja, do katere se druge osebe vedejo v isti situaciji enako kot opazovana oseba (informacija konsenza);
- stopnja konsistentnosti med preteklim in sedanjim vedenjem osebe v isti situaciji (informacija konsistentnosti);
- stopnja podobnosti med sedanjim vedenjem osebe in njenim vedenjem v drugih, sorodnih situacijah (informacija distinktivnosti).

Za odrasle ocenjevalce je značilno, da vzorec nizkega konsenza (to je netipično vedenje), visoke konsistentnosti in nizke distinktivnosti (to je visoka podobnost vedenja med istimi situacijami) sugerira atribucijo vzroka osebi sami. Vzorec nizkega konsenza, nizke konsistentnosti in visoke distinktivnosti vodi do atribucije faktorjem okoliščin. Visok konsenzus, visoka konsistentnost in visoka distinktivnost sugerirajo atribucijo dražljaju oz. cilju. Informacije, ki so na voljo ocenjevalcu, se primerjajo z vsako shemo in ugotovi se stopnja podobnosti med shemami in informacijami. Kot vzrok se prizna tisti faktor, katerega shema se najbolj ujema z znanimi informacijami. Za vsako shemo je značilen en element ali znak, ki je edinstven zanjo: visok konsenzus za stimulus shemo, nizka konsistentnost za shemo okoliščin in nizka distinktivnost za shemo osebe (povzeto po Rholes, Walters, 1982).

Sedlak in Kurtz sta v svojem pregledu predstavili tudi razvojne študije o uporabi Kelleyjevih principov kovariacije. Raziskovalci niso našli nobenih razlik v uporabi distinktivnosti, ker so že prvošolci sklepali na osnovi tega principa. Glede vpliva konsistentnosti in konsenza pa obstajajo nasprotujoči rezultati, zato je nujno dodatno raziskovanje na tem področju.

Kelley je predlagal tudi sheme, ki naj bi jih opazovalci uporabljali v primerih, ko je dva ali več vzrokov v interakciji pri povzročanju učinka. Shema več možnih vzrokov (multiple sufficient causes – MSC) vključuje primere, ko je vsak izmed možnih vzrokov A in B zadosten za povzročanje učinka. V shemi več nujnih vzrokov (multiple necessary causes – MNC) pa morata biti prisotna oba vzroka, da se pojavi efekt. Kelley je predpostavljal, da ekstremen ali nenavaden dogodek, ki zahteva več kot en vzrok, aktivira MNC shemo, medtem ko MSC shema deluje pri razlagi manj ekstremnih dogodkov, pri katerih je vzrok zadosten. V opisanih primerih se predpostavlja, da sta oba vzroka pospešujoča, lahko pa je eden od obeh inhibitoren (kar rezultira v dveh dodatnih shemah).

Po pregledu raziskav s tega področja Sedlak in Kurtz zaključujeta, da celo mlajši otroci uporabljajo opisane kavzalne sheme, ko izvajajo tako prediktivne kot postdiktivne sklepe. Sistematično povezujejo več vzrokov, ko napovedujejo učinek. Vendar za otroke, mlajše od 7 let, tudi v idealnih pogojih ni popolnoma zanesljivo, da uporabljajo te principe in je njihovo sklepanje močno pod vplivom različnih komplikacij v nalogah (ki npr. zahtevajo večjo uporabo spomina ali verbalnih sposobnosti izražanja).

Fiedler (1982) ostro kritizira uporabo kavzalnih shem v proučevanju kavzalne mišljenja. Po kritičnem pregledu raziskav, ki se jim običajno priznava, da dajejo vpogled v delovanje kavzalnih shem zaključuje, da ni veliko empiričnih dokazov za Kellyjeve originalne ideje in za sam obstoj kavzalnih shem. Zaključevanja o obstoju shem je po avtorjevem mnenju možno enačiti z naslednjim sklepanjem: rešitev naloge analogije se pripiše analogni shemi ali dovršitev abstraktnih operacij abstraktni shemi.

DOMINANTNOST GENERATIVNE TEORIJE KAVZALNE ATRIBUCIJE

Bistvo generativnega pristopa je pojmovanje, da vzrok dejansko generira ali producira učinek, efekt (v nasprotju s Humovim skepticizmom, da človek opazovalec v principu ne more validirati realnih vzročnih povezav). Filozofsko osnovo tej teoriji je predstavil Kant, njeni pristaši pa soglašajo, da mora obstajati neka vrsta transmisije med materiali ali dogodki, zaradi katere eden deluje na ta način, da spremeni ali producira drugega. To transmisijo štejejo za generativno in tako naravno nujno. V primerih, ko je generativna transmisija poznana, se praviloma ni več potrebno sklicevati na rezultate regularnosti zaporedja, časovne stičnosti, prostorske stičnosti, kovariacije ali kondicionalne logike. Pri razvojnem proučevanju zagovorniki generativne transmisije poudarjajo otrokovo razumevanje dejanskega mehanizma, s katerim vzroki producirajo svoje učinke.

T. R. Shultz je empirično dokazal dominantnost principa generativne transmisije nad Humovimi in novohumovskimi pravili. Konstruiral je situacije, v katerih je bilo eno ali več regulativnih pravil v nasprotju z razumevanjem načina delovanja vzroka (to je razumevanjem generativne ali produktivne transformacije). Za primer si oglejmo eksperiment, s katerim je avtor ugotavljal dominantnost enega od naslednjih pravil: časovna stičnost in generativna transmisija. Na levi strani eksperimentatorja je stala zeleno obarvana luč in na desni rumeno obarvana. Obe luči sta bili med seboj oddaljeni 12 cm in usmerjeni v isto točko na steni v

oddaljenosti 1 m. Uporabljeno je bilo še stoječe ogledalo. Eksperimentator ga je najprej postavil pred zeleno luč, rekoč: »Sedaj postavljam ogledalo pred zeleno luč.« Nato je prižgal to luč in dejal: »Sedaj prižigam zeleno luč.« Nato je prižgal to luč in dejal: »Sedaj prižigam zeleno luč.« Na steni ni bilo nobene svetle lise, ker je ogledalo blokiralo luč. Po petih sekundah je eksperimentator simultano prižgal rumeno luč in postavil ogledalo pred to luč, s čimer je blokiral rumeno in deblokiral zeleno luč, rekoč: »Sedaj prižigam rumeno luč.« Otroku je nato postavil štiri vprašanja: »Katera luč dela liso na steni? Zakaj to misliš? (ali, Kako to veš?) Kaj pa druga luč? Zakaj tako misliš? (ali, Kako to veš?)« Bistvo eksperimenta je v tem, da je bila aktivacija ene luči časovno stična (sočasna) z učinkom, medtem ko je druga luč edina lahko transmitirala (prenašala) svetlobno energijo in tako proizvedla učinek. Torej je pravilo časovne stičnosti impliciralo kot vzrok eno luč in pravilo generativne transmisije drugo. Ostala pravila so bila nevtralizirana.

S tako organiziranimi eksperimenti je Shultz dokazal, da ne samo da opazovalci od dveh let naprej več vedo o produktivnih mehanizmih kot bi dopuščala Humova pravila, če le-ta vodijo do kavzalnih zaključkov, ki so v protislovju s poznavanjem kavzalne produkcije. Avtor je to dominantnost pravila generativne transmisije skušal razlagati z različnim adaptacijskim uspehom različnih pravil vzročnega sklepanja. Generativna transmisija vodi do najmanjšega števila napak v atribuciji glede na druga pravila. Opazovalec daje prednost tistim kavzalnim pravilom, ki najbolj ustrezajo podatkom sveta, v katerem živi.

Shultz je v svoj pregled teorij kavzalne atribucije vključil tudi raziskovanje v piagetovski tradiciji. Ugotovil je, da Piaget ni sistematično obravnaval rezultatov pravil kavzalnega sklepanja in da je na podlagi njegovega celotnega opusa zelo težko sestaviti koherentno stališče švicarskega avtorja o problemih vzročnosti. V novejšem delu (1974) je Piaget proučeval otrokovo razumevanje generativne transmisije, ni pa obravnaval alternativnih pravil.

PIAGET: ZAKONITOST IN KAVZALNOST

V eni svojih zadnjih knjig o vzročnosti (Piaget, Garcia, 1974) opredeljuje J. Piaget dva osnovna načina, na katera lahko razložimo vsak pojav:

1. *Zakoni*: dejstva in zakoni se nanašajo na opazljive lastnosti objektov in njihove variacije. S funkcijami določimo še točne kvantitativne odnose med vsemi variablami, ki se spreminjajo.

2. *Kavzalnost*: je tvorjena iz sistema transformacij, ki niso direktno opazljive in ki odgovarjajo variacijam dejstev, zakonitosti. Prave vzročne razlage so le tiste, s katerimi spoznavamo, katere akcije so vključene v določenem naravnem pojavu. To je modus operandi, način delovanja, ki pove, katere operacije vodijo iz enega stanja v drugo. Subjekt torej objektom pripiše operacije oz. operativne strukture. Bistvo pripisovanja oz. atribucije operativnih struktur objektom je v tem, da te strukture tvorijo vrste operatorjev, ki delujejo tako kot ti v našem razumu, s čimer nam postanejo njihove akcije razumljive. Sistem operacij je pripisan objektom, torej je situiran v realnosti, vzročne razlage pa neizogibno preidejo področje opaženega (gredo pod opaženo). Te analogije ali izomorfizmi splošnih značilnosti

med kavzalnostjo in operacijami subjekta pa ne pomenijo niti identitete niti izomorfizma v detajlih med specifično kavzalno relacijo in dano operacijo. Pomembno je, da se v teh kavzalnih strukturah ponovno najde nujne oblike operativne kompozicije, kot so npr. tranzitivnost, reverzibilnost ali simetrije, aditivnost, multiplikativnost s proporci in distributivnost, kompozicije inverzij in recipročnosti, princip zadostnega pogoja in koordinacije akcij s spacialnimi količinami.

Ogledali si bomo dva primera atribucije operacij oz. operativnih struktur objektom. Operacijo tranzitivnosti lahko v sistemu logično-matematičnih operacij predstavimo na naslednji način: $a = b$, $b = c$; $a = c$. Tu se prenese lastnost, vendar samo v našem mišljenju, z objekti se dejansko nič ne dogaja. Pri vzročnosti pa objekti realno delujejo drug na drugega: pri vrsti kroglic, od katerih se premakne samo zadnja, kadar je prva zadeta z gibajočo se kroglico, lahko govorimo o operaciji tranzitivnosti, ki je pripisana objektom. Ta operacija je izomorfna oz. analogna operaciji tranzitivnosti v sistemu logično-matematičnih operacij. V fizičnih lastnostih objektov se tudi lahko pojavljajo operativne strukture oz. lastnosti, kot so linearnost, proporci in distributivnost. Primer za to je elastika, ki se po vsej svoji dolžini raztegne enako, torej velja:

$$n(a_1 + a_2 + \dots + a_k) = na_1 + na_2 + \dots + na_k$$

Elastika se torej v celoti raztegne za toliko, kolikor se vsak njen posamezni del.

Razliko med zakonitostjo in pravo vzročno razlago pa si lahko ogledamo na naslednjem primeru. Pri razlagi padca ravnila z mize predstavlja zakonitost ugotavljanje točke, pri kateri ravnilo že (oz. še) pade z mize (torej ugotavljanje težišča). Vzročna razlaga pa je v tem primeru razlaga z zemljino težnostjo in protisilo mize.

Razlike med zakonitostjo in kavzalnostjo veljajo tako za elementarne stadije psihogeneze kot za različne nivoje znanstvenega spoznanja. Kot smo že opisali, je za zakonitost značilna aplikacija operacij na objekte, za kavzalnost pa atribucija operacij objektom. Kavzalnost in zakonitost se poleg tega razlikujeta še v naslednjem:

1. Zakonitost izhaja iz dokaza (iz evidentnega) in temelji na opaženih zvezah. Le-te običajno izražajo pravilnosti, ki se pojavijo zaradi interakcij med objektom in manipulacijami eksperimentatorja. Po drugi strani pa gredo kavzalne zveze preko meja opazljivega.

2. Zakonitost doseže le splošne zveze, medtem ko kavzalnost vključuje nujne povezave. Celo v funkciji $y = f(x)$, v kateri se predpostavlja, da so variacije y objektivno odvisne od variacij x , ta odvisnost tvori le ugotovljeno dejstvo, ne vključuje pa nobene intrinzične nujnosti, vse dokler se ji ne pridruži začetek kavzalne atribucije.

3. Zakon, četudi je splošen, lahko stoji izoliran, medtem ko njegova kavzalna razlaga vključuje mnoge odnose, koordinirane v sistem, in ta sistem sam je izvor nujnosti.

ZNANSTVENA METODA, ZAKONITOST IN TEORIJA

Pri analizi Shultzovih in Piagetovih ugotovitev bomo izhajali iz značilnosti in razvoja znanosti. V vsaki znanosti je možno ločiti predmet znanosti, bazo podatkov

oz. zakonitosti, teorije, ki jih razlagajo, ter metode znanosti. Predmet znanosti nas v tem trenutku ne zanima. Zakonitosti, teorije in metode se razvijajo z razvojem znanosti. Tako Piaget ugotavlja, da so v fiziki, kot tipični predstavnici znanosti, ki razlaga vzroke pojavov fizičnega sveta, do 19. stoletja prevladovali zakonitosti. Od tega obdobja dalje pa lahko opazujemo tendenco po postavljanju teorij, ki v obliki matematiziranih struktur pojasnjujejo procese v fizičnem svetu. Fizika v 19. stoletju je bila pretežno le merjenje in določanje zakonov, kar ni zahtevalo drugih logično-matematičnih instrumentov kot operacije, aplicirane na objekte. Določene tendence po atribuiranju so bile že prisotne, vendar ne na celotnem polju (npr. atomistične hipoteze). V nasprotju s tem je sodobna fizika bolj orientirana v iskanje struktur, ki se bodo izražale v obliki aksiomatičnih modelov, ki z nujno dedukcijo povezujejo zakone in ki uvedejo serijo atribuiranj, temelječih na razumu. Pomembna značilnost take teoretične fizike je, da nujne transformacije (ki so dosegle stopnjo možnega in abstraktnih struktur) lahko omogočijo bolj napredne in bolj opravičene atribucije, in to do te mere, kolikor je fizika naredila dodatni korak v smeri logično-matematične konstrukcije. Teorije nastanejo z razlaganjem zakonitosti, opaženih v fizičnem svetu, in iz tako nastalih teorij je možno izpeljati spet nove zakone oz. zakonitosti. Kot ugotavlja Sparks (1984), teorije kot celote praviloma ni možno empirično potrditi, možno je le dokazati pravilnost zakonitosti, ki so iz nje izpeljane.

Tudi pri preverjanju zakonitosti (in s tem pri preverjanju teorij) oz. pri oblikovanju novih zakonitosti je nujna uporaba določenih logično-matematičnih struktur. Empirične metode npr., ki jih grobo lahko delimo na metode opazovanja in eksperimentalne metode, se razvijajo tudi po zaslugi čedalje bolj razvite matematike, s pomočjo katere izražamo in obdelujemo rezultate.

V psihogenezi kavzalnih razlag (to je v individualnem razvoju razumevanja vzročnih zvez med pojavi) bi bilo prav tako potrebno ločiti postopke (metode), zakonitosti in teorije. S postopki se ugotavljajo vzročne povezave ali dokazuje resničnost kavzalnih razlag. Kavzalne razlage prehajajo z nižjih nivojev, ko praviloma otrok le spozna neko zakonitost, na višje nivoje, ko pripisuje objektom operacije, analogne operacijam v svojem mišljenju. Sedaj lahko izpeljemo glavno tezo prispevka, ki je izražena v naslovu »Logično-matematične operacije kot cilj in kot sredstvo razvijanja kavzalnosti«. Za cilj razvijanja kavzalnosti lahko postavimo logično-matematične operacije ali strukture, ki jih otrok pripíše objektom v realnem svetu. »Sredstvo« ali metode, s katerimi prihaja otrok do vedno višjih razlag pojavov, pa so v tem primeru metode opazovanja in eksperimentiranja, torej tudi logično-matematične operacije, potrebne za izvedbo opazovanj, merjenj in poskusov.

Ločitev med metodo, zakonitostjo in teorijo je lahko osnova pri analizi Shultzovih in Piagetovih ugotovitev. T. Shultz je sicer dokazal premoč principa generativne transmisije nad regulativnimi principi, vendar si ni zastavil vprašanja o morebitni drugačni funkciji teh principov. Pravila, kot so časovna in prostorska stičnost, pravilno zaporedje, ugotavljanje kovariacije ter nujnega in zadostnega pogoja so lahko le pot ali metoda, po kateri otrok ugotovi, da je nek dogodek ali pojav vzrok drugemu dogodku ali pojavu. Določanje vzrokov, ki so povzročili opazovani pojav, lahko štejemo za prvo, najmanj popolno stopnjo v ugotavljanju zakonitosti: če npr. spoznamo, da je Zemlja vzrok padanju teles, še nič ne vemo o

zakonu prostega pada ali o tem, da bodo na Luni, ki je manjša, telesa počasneje padala. Ugotavljanje vzrokov z regulativnimi principi pa še zdaleč ne more nadomestiti pravih vzročnih razlag, kajti s tem, da za nek dogodek ugotovimo, da je vzrok drugemu dogodku, ničesar ne zremo o modusu operandi, to je načinu, na katerega se je izvršila sprememba.

Otrok lahko ugotavlja zakonitosti, ki si jih nato pojasni z vzročnimi razlagami, oz. potrdi ali zavrne zakonitosti, ki izhajajo iz določenih vzročnih razlag. Iz zgodovine znanosti (J. Sparks) je znano, da s poskusom, ki ne potrdi zakonitosti, izpeljane iz neke teorije, še ne moremo ovreči celotne teorije (znanstveniki še naprej iščejo dodatne, »zaščitne« teorije, ki razložijo ta konkretni rezultat in omogočijo ohranitev prvotne teorije). Če štejemo, da se z regulativnimi principi spoznava najnižji nivo zakonitosti, lahko na naslednji način razložimo eksperimente T. R. Shultza: ko je otrok dovolj prepričan v pravilnost svoje vzročne razlage, potem je razumljivo, da ga ne bo zmedel prvi poskus, ki na videz nasprotuje vzročni razlagi, to je principu generativne transmisije. Humovi in novohumovski principi so torej »uporabni« v primerih, ko otrok še ne pozna načina generativne transmisije (npr. pri popolnoma neznanih pojavih ali pri napravah, katerih delovanja ne razume). Avtorji, ki ugotavljajo, kateri regulativni princip je pomembnejši, torej razpravljajo le o tem, kako otrok pride do odgovora na vprašanje »KAJ (je vzrok)?«, sploh pa ne pomislijo, da je ena osnovnih človekovih lastnosti, da išče tudi odgovor na vprašanje »KAKO (deluje ali kako nastane)?«, da razvije teorijo, s katero bo pojasnil pojave v svetu okrog sebe. Toda tudi Shultz in drugi avtorji, ki govorijo o generativnem principu in njegovi dominantnosti, niso prišli dalj od ugotovitve, da tak princip obstaja. Izraz »generativna transmisija« je tako splošen, da z njim ni mogoče ničesar razložiti. Očitna je dominantnost Piagetovega pristopa, s katerim je analiziral ogromno število kavzalnih razlag pri otrocih in operacij, ki so v teh razlagah pripisane objektom.

KVALITATIVNA ANALIZA POSKUSOV RAZVIJANJA VZROČNIH RAZLAG

Tezo o dominantnosti Piagetove teorije in o delitvi na metode, zakonitosti in teorije v razvijanju vzročnosti bomo ilustrirali z nekaj primeri.

1. Opis metode in eksperimentov

Primeri so del širše raziskave (Piciga-Rojko, 1985), katere namen je bil ugotoviti, ali lahko z razvijanjem kavzalnosti vplivamo na razvoj logično-matematičnih operacij. Eksperimentalno skupino je sestavljalo 12 učencev 2. razredov OŠ Bičevje v Ljubljani, ki so dosegli najvišje rezultate na Wechslerjevem testu inteligentnosti za otroke (WISC). Učenci so reševali 83 problemov in poskusov s pribl. 20 področij fizike, kemije in tehnike. Poskusi so bili organizirani v okviru krožka Mladi raziskovalci, ki ga je vodila avtorica sama. Osnovna značilnost metode, ki je bila uporabljena pri vodenju krožka, je naslednja: na podlagi kognitivnega oz. socialno-kognitivnega konflikta spodbujati otroke, da sami uvidijo napačnost svojih razlag, da sami postavljajo hipoteze in iščejo načine za njihovo preverjanje, ter na ta način prehajajo na vedno višje nivoje razlag.

Od 83 poskusov je bil pri 41 osnovni namen, da učenci pri njihovem reševanju spoznajo modus operandi proučevanih pojavov. Pri 35 so učenci spoznavali le zakonitosti, od tega so morali pri 11 odkriti kombinacije dveh ali več vzrokov. Pri 11 poskusih je bil cilj preverjanje ali uporaba spoznanj. Le dva problema sta bila taka, da bi ju lahko razložili le z regulativno teorijo; torej je šlo pri njiju samo za to, da učenci odkrijejo, kateri dejavnik je vzrok opazovanega pojava. Podrobnejše analize teh poskusov in problemov na tem mestu ni mogoče predstaviti, zato bomo analizirali le značilne izseke iz treh obravnavanih tem.

2. Kvalitativna analiza

I. Raztapljanje soli v vodi:

E. je vprašal otroke, kaj se zgodi s soljo, ko se stopi v vodi. Ali izgine in je samo voda slana, ali pa je še v vodi? Učenci so odgovorili, da je sol še v vodi, E. pa je vztrajal pri nasprotni trditvi. Spodbujal je otroke, naj razmislijo, kako bi ugotovili, kdo ima prav. Nekdo od učencev je slučajno omenil soline in na spodbudo tudi povedal, kako se sol pridobiva. Ob nadaljnjem spodbujanju E. so učenci prišli do ugotovitve, da bi morali segreti slano raztopino – voda bi izparela, sol pa bi ostala. Poskus se je izvedel, nato pa je E. v sodelovanju z učenci razložil, da so se delci soli pri raztapljanju pomešali z delci vode, zato se sol ni več videla. To so čisto drobni delci, ki jih ne moremo videti s prostim očesom.

Pri tem poskusu je možno jasno ločiti operativno kompozicijo, ki se pripiše objektom, od operacij, s katerimi se dokaže resničnost razlage:

– pri kavzalni razlagi raztapljanja soli je potrebno soli pripisati, da je sestavljena iz majhnih, nevidnih delcev, na katere razpade, pa se po izhlapevanju vode spet združijo. Tu imamo primer operativne kompozicije v aditivni obliki, pri čemer je potrebno to aditivno kompozicijo pripisati nevidnim torej neopazljivim delcem. Sami elementi objektov so razumljeni v tem smislu, da se disociirajo oz. pridejo skupaj na kavzalen način. V opisanem poskusu je aditivnim operacijam potrebno dodati še specialne operacije premeščanja, to je spoznanje, da so se delci ločili, šli narazen.

– Za dokaz, da je sol res ostala v vodi, si je potrebno zamisliti nasprotno operacijo (oz. akcijo) od operacije raztapljanja – na mesto dodajanja vode torej odzemanje vode.

II. Toplotno raztezanje teles

E. segreva kovinsko palico z napravo, ki omogoči, da sicer neopazne spremembe postanejo opazne – raztezanje palice se kaže v odklonu kazalca. Naprava deluje na naslednji način: kovinska palica se segreva po celotni dolžini, ker je pod njo prižgana vata, namočena v špirit. Na enem koncu je palica fiksirana, na drugem pa se dotika mehanizma, povezanega s kazalcem. S tem ko se palica pri segrevanju daljša, se kazalec odmika. E. je pokazal poskus s segrevanjem, učenci pa so morali razložiti, zakaj se je kazalec odmaknil oz. zakaj se je palica podaljšala. Eden od učencev je bil pri postavljanju razlag zelo ustvarjalen. Med drugim je dejal, da se je kazalec premaknil, ker se je toplota prenašala nanj (natančno je pokazal, kako je

toplota potovala do kazalca in ga segrela). Učenci so takoj ugotovili, da bi morali segrevati samo kazalec, da bi ugotovili, ali je razlaga resnična. Ta poskus je E. tudi izvedel. Isti učenec je tudi dejal, da se je med segrevanjem palica zožala in temu ustrezno podaljšala. Učenci so takoj povedali, da bi to razlago preverili na ta način, da bi palico pred in po segrevanju izmerili z metrom za šivanje. Ker tega pripomočka ni bilo pri roki, je E. zavezal okrog palice nitko iz krpe, jo snel in preskusil še enkrat, ko se je palica ohladila. Preskus ni bil ekzakten, vendar je učence prepričal, da se palica ni zožala. Po še nekaj drugih napačnih hipotezah so otroci ugotovili, da je palica pri segrevanju postala debelejša in daljša. Ena od učenk je sama pristavila, da je postala redkejša.

Prikazani sta dve razlagi otrok:

a) Pri prvi je otrok pripisal toploti operacijo tranzitivnosti. Če pri analizi uporabimo regulativni princip, lahko rečemo: vzrok, da se je kazalec premaknil, je otrok pripisal toploti, in to zaradi principa časovne stičnosti (istočasno, ko se je palica segrevala, se je kazalec odmikal). Pri tem poskusu se jasno vidi dominantnost Piagetovega pristopa, kajti če sprašujemo le po vzroku odmika kazalca, lahko dobimo na videz pravilen odgovor (vzrok je toplota), za katerim se skriva napačna razlaga. Do dokaza o pravilnosti oz. napačnosti razlage je možno priti na več načinov: z merjenjem dolžine palice, z merjenjem temperature kazalca ali tako kot v opisanem primeru. Tu je bilo prisotno naslednje sklepanje: če je sama toplota nujen in zadosten pogoj za premaknitev kazalca, potem se bo kazalec premaknil tudi, če ga direktno segrevamo. V tem primeru lahko uporabimo princip nujnega in zadostnega pogoja.

b) Pri drugem primeru imamo opravka z napačno razlago, ki temelji na predstavi o konzervaciji volumna: če se je palica podaljšala, se je tudi zožala. Tako kot pri eni od treh vrst obrazložitev v klasičnih nalogah konzervacije je pri tej razlagi nujna kompenzacija dveh količin – v našem primeru dolžine in debeline. Zavrnitev te razlage bi lahko implicirala pravilno kavzalno razlago pojava, ki zahteva že začetek formalnih operacij: potrebno je uvesti pojem gostote, ki zahteva povezavo teže in volumna. To pomeni, da subjekt izvede konstrukcijo razmerij iz razmerij, ki jo pripiše objektim, torej pripiše objektom operacije, izvedene na operacijah (Piaget, Garcia, 1974).

– Postopek preverjanja je pri tej razlagi enostaven. Potrebno je le natančno izmeriti debelino pri vroči in hladni palici. Četudi so bili učenci na taki razvojni stopnji, da so že dosegli najvišji stadij v izgrajevanju spontanih mer za prostor (Pijaže, Inhelder, 1987), je v tem primeru zadoščal postopek, značilen za 4. stadij: uporabili so zunanji predmet. Uporaba srednjega člena za oceno enakosti dveh predmetov (oz. enega predmeta pred in po spremembi) še ni merjenje, označuje pa začetek operacionalnega mehanizma v obliki tranzitivnosti: $A=VS$, $S=B$, torej $A=B$.

III. Širjenje svetlobe v vodi

E. je dal v kozarec z vodo različne predmete (žlice) in vprašal otroke, zakaj so drugačni kot prej. Večina učencev je dejala, da zaradi vode, le Marko je vztrajal,

da zaradi kozarca. E jih je vprašal, kaj bi naredili, da bi ugotovili, ali je vzrok voda ali kozarec. Takoj so vedeli, da bi morali vodo odliti.

– V tem poskusu otroci niso prišli do prave kavzalne razlage. Spoznali so le zakonitost, to je odgovor na vprašanje KAJ (je vzrok)? in ne, kako je do pojava prišlo. Temu primeru najbolj ustreza razlaga z regulativnim principom: do pripisovanja vzroka je prišlo zaradi časovne stičnosti – istočasno, ko se je žlica potopila v kozarec z vodo, je na videz spremenila obliko.

– Pri tem pojavu imamo opravka z dvema možnima vzrokoma (voda ali kozarec), torej je rešitev možna po klasični eksperimentalni shemi: 1 faktor ostane konstanten, drugega pa spreminjamo (izničimo, ker ima variabla le dve vrednosti) in opazujemo rezultat. Pojavlja se torej najenostavnejša oblika eksperimenta, to je ločevanje dejavnikov in njihovo zaporedno variiranje.

Zaključki

Iz do sedaj povedanega lahko izluščimo nekaj implikacij za pouk naravoslovja. Eden od ciljev pouka naravoslovja bi moral biti razvijanje vzročnih razlag pri učencih, to je iskanje odgovorov na vprašanje, kako se je nek pojav zgodil, kakšne operacije oz. operativne strukture lahko pripišemo objektom, ki sodelujejo v tem pojavu. Zakonitosti lahko le povedo, kateri dejavniki in v kolikšni meri sodelujejo v pojavih iz fizičnega sveta, ne morejo pa razložiti narave odnosov med njimi. Kavzalnih razlag oz. teorij v celoti ni mogoče dokazati ali zanikati, empirično je možno preverjati le zakonitosti, ki sledijo iz njih. Pri učenju naravoslovnih znanosti bi učenci morali obvladati specifične metode in postopke, značilne za določeno znanost. Za pojave iz fizičnega sveta so to predvsem metode opazovanja (in merjenja) in eksperimenta. Te metode, v katerih učenci seveda uporabljajo svoje miselne operacije, so sredstvo, s katerim se dokazuje ali zavrača zakonitost, in s tem posredno preverja resničnost kavzalnih razlag oz. teorij.

Taka zasnova razvijanja kavzalnosti je lahko, v nasprotju s klasično metodo razlage vzrokov in pojavov, uspešnejša pri oblikovanju bodočih znanstvenikov in raziskovalcev. Ustvarjalni znanstvenik mora uravnotežiti inteligentnost in ustvarjalnost v ožjem smislu, ki sta sama po sebi nasprotna procesa (Piciga-Rojko, 1984). Na nasprotje med tema procesoma se veže naslednji problem: kako dati bodočemu znanstveniku znanje, ki ga ne bo vkalupilo in omejevalo. Danes je znano, da vrhunske stvaritve v znanosti niso možne brez poznavanja stopnje, do katere se je le-ta razvila. Po drugi strani pa izkušnja omejuje človeka, če je potreben za rešitev nov pristop, drugačen prijem. Zato znanja ne smemo nikoli podajati s stališča avtoritete in moramo razvijati kritičnost pri njegovem sprejemanju, kar je možno na ta način, da otrok s preverjanjem lastnih hipotez in teorij prihaja do vedno popolnejših razlag.

VIRI

1. Fiedler, K.: *Causal Schemata: Review and Criticism of Research on a Popular Construct*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982, vol. 42, št. 6, str. 1001–1013.
2. Piaget, J., Garcia R.: *Understanding Causality*, Norton Library, New York, 1974.
3. Pijače, Ž., Inhelder, B.: *Intelektualni razvoj deteta, Zavod za učbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1978.*

4. Piciga-Rojko, D.: *Opredeletev in razvijanje ustvarjalnosti*, *Sodobna pedagogika*, št. 1–2, str. 27–38.
5. Piciga-Rojko, D.: *Razvijanje kavzalnega mišljenja in logično-matematične operacije*, neobjavljeno magistrsko delo, Filozofski fakultet, Beograd, 1985.
6. Rholes, W. S., Walters J.: *Schematic Patterns of Causal Evidence*, *Child Development*, 1982, vol. 53, str. 1046–1057.
7. Sedlak, A. J., Kurtz S. T.: *A Review of Children's Use of Causal Inference Principles*, *Child Development*, 1981, vol. 52, str. 759–784.
8. Shultz, T. R.: *Rules of Causal Attribution*, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, The University of Chicago Press, Chicago, 1982, 47.
9. Sparks, J.: *Kaj je pravzaprav znanost?*, *Naši razgledi*, 6. 4. 1984, str. 212–213.

Racionalno jedro verovanja v magično delovanje besed

ŽARKO TREBJAŠANIN

Prevod: Mojca Winter

Ustavi se Sonce nad Gavaonom in Luna nad dolino Elonsko.

In ustavilo se je Sonce in zastala je Luna . . .

(Knjiga Isusa Navina, 10, 12)

V nekem smislu lahko magijo pojmujeemo kot prvi človekov poskus, da s pomočjo poznavanja splošnih pravil spremeni tek naravnih pojavov v svojo korist. To je ena izmed najbolj zgodnjih tehnik, s pomočjo katere je človek poskušal prilagoditi moč narave svojim potrebam.

Tako magija kot znanost predpostavljata nek določen in nespremenljiv red v naravi, na katerega se lahko vedno zanašata. Poznavanje tega reda pa omogoča kontrolo in upravljanje z naravnimi pojavi v skladu z našimi lastnimi cilji. Za razliko od znanosti pa so pravila na katerih temelji magija lažna, oz. so psevdozakonitosti.

Magija se razlikuje od religije, ker ne predpostavlja obstoja nikakršne višje sile: človek, ki uporablja magijo, ne moli k božanstvu, ki naj bi mu pomagalo, da bi se uresničil njegov cilj. Magična formula (basma) se razlikuje od molitve v tem, da je »tistemu, ki čara, jasno, da s čaranjem *vpliva* na neznatna bitja (nečisto silo), medtem ko je cerkvena molitev samo *želja*, za katero se upa, da se bo izpolnila« (Radenkovič). Njuna podobnost pa je tudi očitna: obe nudita izhod iz slepih ulic, iz katerih človek ni sposoben priti le s pomočjo izkušenj in razuma; obe priskočita na pomoč v trenutkih emotivne napetosti oz., v obdobjih življenjskih kriz (Malinovski).

Na temelju teh predpostavk o metodi magije lahko rečemo naslednje: magija je večšina, ki temelji na prividnih zvezah in odnosih med pojavi in stvarmi, skupek praktičnih dejanj, s pomočjo katerih človek poskuša obvladati naravo in jo podrediti svojim željam, oz. poskuša spremeniti tek dogodkov v naravi in družbi v smeri svojih potreb in pričakovanj.

Homeopatična (imitativna) magija pa je človekov poskus, da s pomočjo uresničitve svojih želja na modelu izsili njihovo uresničitev tudi v realnosti. V magičnem obredu človek imitira uspeh, ki ga želi doseči. Prenosna magija temelji na verovanju, da se tisto, kar se dogaja z nekim predmetom, istočasno dogaja tudi z osebo, ki ji ta predmet pripada, oz. s katero je bil v stiku. Zakon stika je osnovna predpostavka, na kateri temelji magija tega tipa: stvari, ki so se nekoč stikale med seboj, bojo delovale druga na drugo tudi kasneje, na razdalji, se pravi tudi po prenehanju fizičnega kontakta. Najbolj znan primer prenosne magije je tisti, ko se z uničenjem nekega materialnega predmeta, ki je pripadal neki osebi (lasje, nohti, slina itd.) poskuša uničiti – osebo, ki ji je predmet pripadal. Po poročilih antropologov sodeč, si pri Hopi indijancih moški, ki si želi pridobiti ljubljeno žensko, priskrbi

pramen njenih las, kos njene rute ali del njenega pasu, nakar vse to položi pod svoj pas in moli, naj se ženska vanj zaljubi. Nasplošno vzeto poskuša človek s pomočjo magije kontrolirati nepredvidljive obrate usode v vojni, naravnih nesrečah in ljubezni.

Glede na različne kriterije lahko magijo razdelimo na belo in črno, na imitativno in prenosno, na magijo lova, poljedelstva itd. Ena izmed zelo pomembnih vrst magije je magija besed.

VEROVANJE V MAGIČNO MOČ BESED PRI PRIMITIVNIH LJUDSTVIH, OTROCIH IN BOLNIKI

Človek je od nekdaj uporabljal besede ne samo kot sredstvo za sporazumevanje in mišljenje, temveč tudi kot močno magično orodje. »Že od nastanka je bila beseda obenem orodje človeške aktivnosti in nekaj skrivnostnega, kar zahteva spoštovanje in previdnost. Vedno so obstajale svete in začarane besede, ki jih je bilo prepovedano izgovoriti.« (Parandovski). Ni si težko predstaviti, kakšen učinek je imela izgovorjena beseda na um *prvotnega človeka*. Beseda, ki lahko ustavi bežečega bojavnika, s pomočjo katere govornik lahko razburi in zapelje poslušalce, beseda vodje, ki je silila k ubogljivosti – moč besede se je prvotnemu človeku zdela nepojmljiva. Menil je, da je beseda neposreden in zelo močan vzrok, obenem pa sredstvo, s pomočjo katerega se lahko dosežejo čudežni rezultati. Kdor ve, kako se neka stvar imenuje, ima tudi oblast nad njo. Kar besede pomenijo, se izvrši v trenutku, ko so izgovorjene.

»Primitivni« narodi se izogibajo izgovoriti pravo ime vsega tistega, kar je grozno in kar sluti na slabo, kot na primer imena divjih živali, umrlih ljudi, strašnih naravnih pojavov, zlih duhov itd., ker že samo izgovarjanje imena lahko povzroči usodne posledice. Številni stari narodi si niso upali niti omeniti pravega božjega imena, ker so se bali, da se bo na ta način sprostila vsa tista moč, ki se drugače nahaja v samem bogu in je razdiralna. Herodot si ni upal omeniti Ozirisovega imena. Resnično in véliko Alahovo ime je skrivnost (Ogden and Richards, 1954). Tudi Židje si niso upali izgovoriti resničnega božjega imena (Jehovah), temveč so namesto pravega imena uporabljali drugo – »Adonai«, oz. »Gospod«. Taka zamenjava imen je rezultat vere v to, da se »lahko izognemo slabim posledicam, če ne omenimo besede za tisto, kar je slabo ali nevarno« (Jaspersen).

Očitno je, da je primitivni človek besede smatral za močno in nevarno magično orožje, s katerim je treba previdno ravnati. Besede ubijajo. Vendar pa obenem tudi ustvarjajo, zagotavljajo plodnost, prinašajo uspeh pri delu, lovu in ribolovu, v ljubezni . . . So močno orožje v borbi človeka proti zlim silam: zle sile je mogoče premagati ali vsaj prepričati že z močjo samih besed. Kot primer bomo navedli recept za mrzlico. Treba se je le vsteti poleg bolnika in izgovoriti naslednji rešilni zagovor: »Pojdi, pojdi mrzlica, pojdi, pojdi prznica, v to zemljo brezdnico, kjer petelin ne kikirika, kjer pes ne laja, kjer kokot ne poje . . . (Radenković)¹.

V verovanju v magično moč besed ima veliko vlogo osebno ime, ki je za

¹ Stari Grki so se, na sebi lasten in enostaven način, ščitili pred zlimi duhovi s tem, da so na vhodnih vratih imeli napis: »Tukaj živi Herkul.« (prim. Kavendiš, str. 68).

primitivnega človeka nekaj izjemno važnega in pomembnega. Pripadniki številnih primitivnih plemen skrbno čuvajo, kot največjo skrivnost, svoje pravo ime, ker se bojijo, da bi bilo lahko uporabljeno v zlih magičnih obredih, kar bi jim lahko zelo škodilo. Primitivni človek verjame, da je usoda njegovega imena istočasno tudi njegova lastna usoda; tisto, kar se bo zgodilo z imenom, se bo neizogibno zgodilo tudi z osebo, ki ji to ime pripada. V starem Egiptu je tisti, ki je izgovoril ime boginje Izide, imel to boginjo v svoji oblasti. V Srbiji so otrokom, poleg pravega imena, dajali za vsakdanjo rabo razna čudna, grda imena: Grdoba, Gnusa, Grdec, Zavid itd., in to zato, da bi bilo njihovo pravo ime skrito pred sovražniki (Čajkanović).

Majhen otrok tudi verjame, da ima beseda magično moč in da je močno sredstvo, ki omogoča neposredno, magično izpolnitev želja. Otrok verjame, piše Malinovski, da ima ime neke osebe, izgovorjeno s povišanim glasom, moč, da materializira to osebo. »Stanje sposobnosti govora se doživlja kot pridobitev velike moči (. . .). Prave besede imajo magično vrednost in lahko prisilijo zunanji svet in usodo k temu, da delajo tisto, kar se evocira z besedami« (Fenihe). Otrokovi motivi in magične formule predstavljajo poskus magičnega upravljanja z usodo s pomočjo besed. Magične formule, kot je npr. tale, ki jo je nek otrok »moral« izgovoriti vsak večer pred spanjem: »Lahko noč, dobro spi, zbudi se spet.« (Verner), otrok uporablja kot magično sredstvo, ki ga bo ščitilo pred nekaterimi ogrožujočimi okoliščinami.

Verovanje v magično moč besed lahko opazimo tudi pri nekaterih duševnih bolnikih. Freud navaja primer neke bolnice, ki se ni hotela podpisovati s svojim lastnim imenom, ker se je bala, da bi le-to lahko prišlo nekomu v roke, kar bi tej osebi dalo oblast nad njo. Verovanje v magično moč besed je posebej izrazito pri opsesivnih nevrozah. Govor je zanje zamenjava za akcijo, surogat akcije. Prekletstvo, izgovorjeno nad nekom, je zanje isto kot izvajanje tega prekletstva. Opsesivni nevrotik ima težave s prostimi asociacijami, ker se boji, da bo že samo izgovarjanje prepovedanih želja, pripeljalo k njihovi uresničitvi. Za te bolnike »besede ponovno postanejo močni blagoslovi in prekletstva. Besede lahko ponovno ubijejo ali oživijo. Obsesivni bolniki nezavedno verjamejo, da lahko z neko enostavno verbalno deklaracijo prisilijo realnost, da dela v korist doseganja njim zaželenih ciljev.« (6).

Verovanje v magične lastnosti besed je primitivna iluzija, ki pa obstaja že več tisoč let. Tudi pri *civiliziranem, normalnem in odraslem človeku* pa lahko še vedno najdemo nekatere ostanke verovanja v magično moč besed.

Svojo prvotno magično moč so obdržale predvsem nekatere besede kot na primer, psovke, prekletstva, svečane formule ali poezija. Magične lastnosti besed se, zelo pogosto in namenoma, uporabljajo v retoriki, reklamah, propagandi in politiki z namenom, doseči določene cilje (Trebješnin). Tako tudi nekatere stereotipne besede, kot so *komunizem, kapitalizem, liberalizem, svoboda, demokracija* itd., krepijo emocije, kot bi imele magično moč. »Demokracija je postala sveta beseda – ena izmed tistih, za katere so ljudje pripravljene umreti.« (Jezik i komunikacija).² Zanimiv primer navaja Vori, (38) znani lingvist, ki je svojo delovno dobo preživel kot uradnik v neki zavarovalniški agenciji. Opazil je, da

² Komunikacija i jezik (enciklopedija), 1968, »Vuk Karadžić«, Beograd.

nekateri jezikovni pomeni besed lahko zapeljejo človeka na popolnoma napačno pot. Talo, na primer, če na skladišču sodov piše »bencinski sodi«, se bodo ljudje obnašali previdno, če pa piše »prazni bencinski sodi«, se bodo ljudje, ne glede na to, da so taki sodi, zaradi izhlapevanja, lahko še bolj nevarni, obnašali neprevidno, ker beseda »prazno« sugerira odsotnost rizika (38).

KONFUZIJA SUBJEKTIVNEGA IN OBJEKTIVNEGA – REALIZEM IMEN

Pri primitivnih plemenih smatrajo ime za materialni del stvari ali kot stvar znotraj stvari. Ime je lastnost stvari, in to bistvena lastnost stvari (35). »Ena izmed osnovnih predpostavk mitskega pojmovanja je, da sta ime in bistvo nujno povezana v vzajemnem odnosu, da ime ne le označuje bistvo, temveč je bistvo samo in tudi vsebuje moč bistva.« (2, 3, 4). Ker je ime pravzaprav bistvo stvari, je v njem skrita tudi čudežna, magična moč nad stvarjo samo, oz. nad osebo, ki ji ime pripada. »Ker ni sposoben razlikovati med besedo in stvarjo, primitivni človek navadno misli, da zveza med imeni in osebami ali stvarmi, ki jih ime označuje, ni le posledica miselne asociacije, temveč je resnična in konkretna zveza, ki omogoča magičen vpliv na človeka, in to ne glede na to, ali za to uporabimo njegovo ime ali pa njegove lase, nohte ali katerikoli drugi materialni del.« (7).

Pojmovanje imena kot dela ali celo samega bistva tistega, kar označuje, je močno izraženo pri *pojmovanju narave lastnega imena*. »Človekov jaz, njegova osebnost, je v mitskem pojmovanju neločljivo povezana z njegovim imenom. Ime ni nikoli samo simbol, temveč je neposredna lastnina tistega, ki ga nosi – lastnina, na katero skrbno pazi in nad ekskluzivno uporabo katere ljubosumno bedi. (. . .). Ime lahko tudi pridobi pomen, ki presega pomen lastnine, in to takrat, ko se ga pojmuje kot pravo substancialno bitje, kot sestavni del človeka. Takrat je ime enako človekovemu telesu ali njegovi duši. Pravijo, da Eskimi smatrajo, da je človek sestavljen iz treh delov: telesa, duše in imena.« Očitno primitivni človek smatra, da je njegovo ime nekaj, kar mu pripada, en njegov del, nekaj, kar je on sam. Ime »primitivnemu človeku ne pomeni le oznake posameznika. Ime je bistveni del individuuma in se v njem participira. Če nekdo razpolaga z imenom, razpolaga tudi z osebo, ki ji ime pripada. Izročiti nekomu človekovo ime, pomeni, izročiti mu človeka samega.«

Pojav realizma imen pri otrocih je sistematično preučeval J. Piaget na vzorcu otrok, starih med 5 do 10 let, z metodo kliničnega intervjuja. S pomočjo premišljeno vodenega intervjuja je Piaget uspel odgovoriti na vprašanje, kako otroci pojmujejo zvezo med stvarmi in imeni. Navedli bomo nekaj teh vprašanj: »Ali so imena v subjektu ali v objektu; ali so to samo znaki za stvari; ali se jih da odkriti le s pomočjo observacije, ali pa se jih da odkriti ad hoc« (Piaget) in tako naprej. Piaget je ugotovil, da otroci smatrajo, da se imena nahajajo v sami stvari; ime je v samem objektu in ni zgolj etiketa, oz. nekaj, kar subjekt daje objektu. Tako bo, naprimer, na vprašanje: »Kje se nahaja ime Sonca?«, otrok odgovoril: »V samem Soncu.« Za otroka med tretjim in šestim letom starosti ime ni le znak za stvari, temveč je njena lastnina, nekaj, kar je emanacija stvari same. Ime neke stvari, smatrajo otroci, obstaja, odkar obstaja sam predmet. Sonce ni obstajalo, dokler ni dobilo svojega imena – ni pa moglo obstajati zato, ker ne bi vedelo, kako naj bi se imenovalo. V

starosti od 7. do 8. leta otrok še vedno ne more razumeti, da predmet dobi ime od ljudi in smatra, da je vsaki stvari ime dal stvarnik sveta. Naslednja karakteristika otroškega pojmovanja imena je, da otrok smatra, da zadošča, da stvar le pogledamo, pa bodo vedeli, kako se imenuje. Otrok misli, da je s tem, ko je spoznal ime neke stvari, posegel v bistvo te stvari ter da ime odkriva realno pojasnilo predmeta. Ime Sonca implicira rumeno žogo, ki se blešči in ima žarke. In končno – otrok smatra, da so imena nekaj absolutnega in nespremenljivega. Otrok pred desetimi letom starosti smatra, da stvarem ne moremo spremeniti imena. »Ali bi se Sonce lahko imenovalo »Luna«, Luna pa »Sonce«?, »Ne.«, »Zakaj?«, »Zato, ker je Sonce toplo, Luna pa sveti.« . . . »Ali bi lahko Sonce imenovali kako drugače?«, »Ne.«, »Zakaj?«, »Zato, ker na svetu ne obstaja nič, kar bi bilo podobno Soncu.« . . . »Če bi ljudje po vsem svetu imenovali Sonce »Luna« in Luno »Sonce«, ali bi to bila napaka?«, »Da, zato, ker Luna potem ne bi bila Luna in Sonce ne bi bilo Sonce.« Vigotski je s svojim delom tudi pokazal, koliko močneje kot pri odraslem, je pri otroku izražen predmetni odnos besed. »Otroku beseda pomeni del stvari, eno izmed njenih lastnosti in je neizmerno bolj povezana s predmetom, kot pri odraslem.« (Vigotski). Otrok na začetku ne razlikuje med semantičnim in glasovnim vidikom besede: oba vidika sta, kar se njega tiče, trdno povezana. »Besedo in njeno zvočno strukturo otrok doživlja kot del stvari ali kot njeno lastnost, ki se je ne da ločiti od drugih njenih lastnosti.« (Vigotski). Eksperimenti s predšolskimi otroci kažejo, da ti otroci predmete pojasnjujejo s pomočjo njihovih lastnosti. »Kravi je ime krava zato, ker ima roge, tele se imenuje tele zato, ker ima majhne roge« itd. Na temelju eksperimentov z otroci je Vigotski, enako kot Piaget, prišel do sklepa, da otroci smatrajo, da so imena stvari nespremenljiva. Na vprašanje, ali lahko ime nekega predmeta zamenjamo z drugim: npr. kravo imenujemo »črnilo«, črnilo pa »krava«, otroci odgovarjajo, da je to popolnoma nemogoče, ker s črnilom pišemo, krava pa daje mleko.

SINKRETIZEM – LOGIKA MIŠLJENJA V SINKRETIH IN KOMPLEKSIH

Po Piagetu je sinkretizem ena izmed osrednjih potez logike otroka. Sinkretizem definira kot »neposredno povezovanje raznorodnih elementov in verovanje v objektivno povezanost na ta način kondenziranih elementov«. Sinkretična misel jemlje za trdno in kavzalno povezane tiste pojave, ki se dogajajo istočasno, oz. ki jih simultano opazamo. Na vprašanje: »Zakaj Sonce ne pade?«, otroci odgovarjajo: »Zato ker je visoko.«, »Zato, ker je vroče.«, itd. Zaradi takega, sinkretičnega načina povezovanja stvari »otrok misli, da je vse od vsega odvisno«. Raznorodni in nehomogeni pojavi se v sinkretičnem mišljenju otroka povezujejo na temelju podobnosti, ki izhaja iz njegove lastne intelektualne, afektivne in perceptivne aktivnosti. Vtisi ustvarjajo konglomerat, v katerem se mešajo subjektivni in objektivni motivi soživljanja, brez sposobnosti razlikovanja med enim in drugim. Zveze, ki jih otrok vzpostavlja, so absurdne in nenavadne, ker je bistveno zamenjano s slučajnim (34). Delo Vigotskega je pomembno predvsem zaradi tega, ker osvetli pojav mišljenja v sinkretih in kompleksih. Pojav sinkretizma v mišljenju otroka ta avtor opisuje kot tendenco, da se objektivne zveze zamenja s subjektivnimi in da se povezanost vtisov in misli jemlje kot nujna in objektivna povezanost

med stvarmi. Sinkretično mišljenje, pojmovano na tak način, je temelj magične dejavnosti, ker magija tudi temelji na tem, da prividne zveze jemlje kot resnične in zakone v mišljenju kot zakon v naravi. V tem smislu je pisal tudi Frejzer, ko pravi, da logika magije temelji na objektiviziranju principa asociacije idej. »Ljudje so napačno mislili, da je princip njihovih idej tudi princip v naravi« (7). Da pa bi pojav sinkretizma pripeljali v bližnjo zvezo z verovanjem v magično delovanje besed, moramo vedeti, da se v pojmovanju vzročnosti sinkretizem izraža v tem, da se predhodni pojav smatra za vzrok pojavu, ki mu časovno sledi (post hoc, ergo propter hoc). Ker besedo (ime) za nek pojav izgovorimo preden se le-ta pojavi, se ta beseda smatra za neposredni vzrok pojavljanja tega pojava.

MOČAN VPLIV ŽELJÁ IN EMOCIJ NA MIŠLJENJE

V zgodnjih fazah razvoja je mišljenje pod zelo močnim vplivom željâ, strahov in upov. Tako arhaično mišljenje se, ravno zaradi tega, imenuje tudi emocionalno in prelogično mišljenje. Prelogično mišljenje odgovarja primarnemu procesu, ki ga vodi princip zadovoljstva, oz. težnja po neposrednem olajšanju. Primarni proces najdemo tudi v magičnem mišljenju, ki predstavlja poskus neposredne gratifikacije na nekem imaginarnem planu. S pomočjo magičnega mišljenja poskuša človek, na krajši in bolj direkten način, vplivati na naravo in jo spreminjati v skladu s svojimi željami.

Želje primitivnega človeka so vsemogočne: ne jemljejo v poštev objektivnih meja, oz. principa realnosti – v realnost prehajajo kar po bližnjici. Primitivni človek ne razlikuje lastnih želja od stvarnosti, zanj je želja pogosto isto, kar je stvarnost. Freud pravi: »Za primitivnega človeka imajo želje in impulzi tako vrednost, kot dejstva.« Ker ne razlikuje lastnih želja od stvarnosti, se pri primitivnem človeku javlja prepričanje o skoraj čarobni, magični moči željâ.

Domorodci v Avstraliji verjamejo, da lahko že samo z močjo svoje misli ubijejo sovražnika. »Dovolj je že misel, usmerjena na žrtev in usmerjena proti njej. Lastna moč, ki se nahaja v želji, bo ubila žrtev.« (15) Očitno primitivni um smatra, da želja deluje ravno tako stvarno kot »sončni žarki grejejo, veter osvežuje, . . . kot rastlinski in živalski strupi.«

Verovanje v vsemogočnost želja in misli je osnova magične prakse in pride zelo jasno do izraza v basmah (magičnih formulah). Basme so tiste magične verbalne tvorbe, »ki imajo instrumentalno vlogo pri vzpostavitvi reda.« (Radenković) Basme poskušajo preusmeriti usodo v zaželeno smer (ne glede na to, ali je to nesrečna ljubezen, težka bolezen ali vojaški neuspeh). Primitivni človek, enako kot otrok ali duševni bolnik, verjame, da lahko že s samo svojo mislijo ali željo neposredno vpliva na zunanji svet. Neki belec je enemu izmed domorodcev rekel, da si želi, da bi ga videl mrtvega. Nesrečni domorodec se je po tem še dolgo mučil, dokler nazadnje ni umrl (15). O podobnem primeru, ki se je zgodil pred leti, je poročala tudi »Politika« (D. Sekulić) v članku z naslovom »Pesem kot smrtna obsodba«. Aboridžani, staroselci iz Avstralije, so se, kot pravi ta poročevalec iz Melbourn, »odločili, da bodo s pesmijo ubili policaja, ki je zakrivil smrt 17-letnega člana njihovega plemena, Johna Peta. Očim ubitega mladeniča, petinšestdesetletni Mike Lee, drugače »glavni čuvaj« tradicionalnega, nepisanega pravnega zakonika

Aboridžanov v tem lokalnem plemenu, je izjavil, da njegov narod ne verjame v beli zakon in da mislijo, da se bo policaj izvlekel brez kazni za storjeni zločin. Zato bodo »peli« za njegovo smrt. To je sveti, tajni ritual Aboridžinov, pri katerem se plemenski vrači in moški sorodniki zberejo na skrivnem kraju in s prekletstvi obsodijo krivca na smrt. Resni antropologi so poročali o tem, da ta kazen med Aboridžani res deluje, obstajajo pa tudi podatki o domorodcih, ki so umrli kmalu po izvršenem ritualu.³

Obenem je tukaj treba povedati, da se magično mišljenje in poskusi, da se na pojave vliva s pomočjo iracionalno-magične metode, pri otrocih in primitivnih ljudstvih, javljata le takrat, ko so le-ti prisiljeni upravljati s pojavi, ki so izven izkušenj, ki so si jih lahko pridobili v vsakdanjem življenju, ali pa ko se znajdejo v situaciji, ki jih frustrira, oz. so razočarani. V svoji vsakdanji praksi primitivni človek uporablja empirično-racionalno metodo pri doseganju svojih ciljev. »Če bi, pravi Malinovski, primitivnemu človeku predlagali, da obdeluje svoj vrt samo s pomočjo magije in zanemari delo, se bo samo nasmehnil tej vaši neumnosti.« Pri znanih pojavih bo primitivni človek, če jih želi umeriti v svojo korist, uporabil svoje znanje in trud. Obstajajo pa pojavi, ki si jih ne more pojasniti in ki jih ne more razumeti le s pomočjo svojega omejenega znanja, niti jih ne more usmeriti le z lastno močjo – le da bi obvladal te pojave, bo primitivni človek, enako kot visoko civiliziran človek, uporabil magično metodo. Primitivno, prelogično mišljenje je poskus, da se s pojavi in celo z usodo samo upravlja na magični način. Sekundarno, logično mišljenje poskuša kontrolirati pojave na realen način. Vendar, če ta racionalna metoda ne uspe, če je realnost preveč neprijetna ali pa človek nanjo ne more vplivati, bo ponovno regradiral na magično metodo (6).

RACIONALNO JEDRO VEROVANJA V MAGIČNO MOČ BESED

V situaciji, ko smo zelo razočarani, ko se nam želje zaradi »višjih« sil niso izpolnile, v stanju, ko nas pustijo na cedilu tako razum kot izkušnje, se nagibamo k temu, da tako kot otroci, primitivna ljudstva ali duševni bolniki, začnemo verjeti, da ima beseda magično moč. V takih stanjih prevelike psihične napetosti logika popusti, tako da bo tudi odrasli, civilizirani, racionalni človek začel verjeti, da ima beseda čudežno, nadnaravno, celilno moč. Ali je ta vera v moč besed in njeno delovanje le iluzija, korak nazaj v mišljenju? Ali pa le obstaja neko zrno resnice v tem prastarem verovanju v magijo besed? V številnih starih mitih o nastanku je Beseda pojmovana kot bistvo stvari, kot prasila. V mitotvorni miselnosti je beseda »neke vrste prasila, izvor vsega bitja in vsega dogajanja. V teh mitskih kosmogonijah se bomo vedno, pa naj gremo še tako daleč v preteklost, srečali z vseobvladujočim statusom besed.« (2, 3, 4). V babilonskem mitu o stvarjenju sveta »Enuma Eliš« Marduk premaga sile haosa s čudežno močjo besed in na ta način iz vodnega haosa nastane svet.⁴ V egipčanskem mitu o nastanku sveta je svet ustvaril bog Kern, kar pomeni *Beseda*. (V starih vedskih knjigah je tudi beseda tista, ki upravlja in odreja dogajanja v naravi; poznavanje besed pa izbrancem daje ogromno oblast nad vsem svetom.) Ti in številni drugi miti nam kažejo, da je že mitotvorni človek

³ »Politika«, 31. oktobra, 1983.

⁴ Prim. Frankfort in dr. *Od mita do filozofije*, »Minerva«, Suborica in From, *Zaboravljeni jezik*, »Matica hrvatska«, Zagreb.

slutil veliko moč besed ter se je zato do nje obnašal s strahospoštovanjem. Seveda takratni človek ni mogel vedeti, v čem je njena dejanska moč in na kakšen način deluje. Zato pa ji je pripisoval božansko oz. magično delovanje.

V čem pa je pravzaprav ta velikanska moč besed? Človek se je, zahvaljujoč predvsem sposobnosti govora, uspel vzdigniti nad neposredno zaznavanje in s pomočjo besed ustvariti in oblikovati svoj svet, človekov svet, ki se kvalitativno bistveno razlikuje od živalskega. Govor je človeku omogočil, da je skoraj neomejeno povečal svojo moč nad naravo, oz. kot pravijo številni filozofi, je človek, ravno zahvaljujoč sposobnosti govora, postal suveren gospodar sveta. Zahvaljujoč besedi, tej čudežni simbolični tvorbi, lahko človek ustvari neizmerno število idej in napreduje v odkrivanju stvarnosti (2, 3, 4). Zato tudi nekateri misleci opredeljujejo človeka kot bitje, ki ustvarja in uporablja simbole (*Animal symbolicum*). Milijone let trajajoča biološka evolucija ni zmogla ustvariti takih čudežev, kot jih je ustvarila kulturna revolucija človeka v »samo« približno trideset tisoč letih. Govorjena, še posebej pa pisana beseda je ne le pospešila človekov razvoj, temveč mu tudi nudi neslutene možnosti za nadaljnji razvoj.

Beseda ni le sredstvo spoznavanja in nadaljnjega razvoja človekovih intelektualnih sposobnosti, temveč je eden izmed najučinkovitejših instrumentov socialnega vpliva (Rot). S pomočjo govora človek vpliva na druge ljudi, sodeluje z njimi ali pa gospodari nad njimi. Koliko tisočev in milijonov ljudi lahko k skupni akciji zbere neka z besedo izražena ideja! S pomočjo besede se brani, vzdržuje, vendar tudi ruši obstoječa družbena ureditev. V modernih, rafiniranih totalitarnih družbenih sistemih »sovražnika« sploh ni treba fizično likvidirati – onemogoči se ga s tem, da se mu odvzame možnost javnega izražanja.

S pomočjo besede kot instrumenta, človek spoznava in spreminja svet, vzdržuje in spreminja družabno življenje, predvsem pa s pomočjo besede ustvarja samega sebe, sebe kot človeško bitje in kot osebnost. Z besedo človek pridobi tudi učinkovito sredstvo upravljanja z lastnim obnašanjem in močan impulz za celoten psihični razvoj. Šele s pomočjo besede se je človek zmožen rešiti suženjstva haotičnemu svetu neposrednih zaznavnih vplivov. Šele takrat se lahko vzpne v neizmerna duhovna prostranstva.

Besede so le »piš vetra«, pravi Kasirer, vendar pa je v tem pišu izjemna moč, gibalo predstav in misli. Dinamiko tega notranjega gibanja beseda istočasno potencira in regulira. S pomočjo besed človek upravlja z lastnimi mislimi in podreja svoji oblasti lastne spoznavne sposobnosti ter v celoti obvladuje lastne psihične procese (Vigotski). Tako lahko rečemo, da človek, s pomočjo besed, ne le ureja in organizira vtise iz zunanjega sveta ter tako ustvarja simbolični svet, temveč z njeno pomočjo, in to je bistveno, ustvarja tudi lastni psihični svet, oz. »privatni simbolični sistem«, ki omogoča samospoznanje, komunikacijo s samim seboj, autoregulacijo v obnašanju itd. (Ivić). To bistveno vlogo besede pri konstituiranju samega bistva človeka je najlepše izrazil naš narod s skrajnje enostavnim in jasnim izrekom: »Človek je beseda.⁵

Vse, kar smo do sedaj povedali, bi nas moralo opozoriti na usodni pomen besede in nas prepričati, da se resno zamislimo in ne le superiorno nasmehnemo ob srečanju z vero človeka v čudežno, magično moč besed. Zato bi rad navedel še

⁵ Dragiša Vitošević, *Darodavci iz prikrajka*, Narodna knjiga, 1984.

Aboridžanov v tem lokalnem plemenu, je izjavil, da njegov narod ne verjame v beli zakon in da mislijo, da se bo policaj izvlekel brez kazni za storjeni zločin. Zato bodo »peli« za njegovo smrt. To je sveti, tajni ritual Aboridžinov, pri katerem se plemenski vrači in moški sorodniki zberejo na skrivnem kraju in s prekletstvi obsodijo krivca na smrt. Resni antropologi so poročali o tem, da ta kazen med Aboridžani res deluje, obstajajo pa tudi podatki o domorodcih, ki so umrli kmalu po izvršenem ritualu.³

Obenem je tukaj treba povedati, da se magično mišljenje in poskusi, da se na pojave vliva s pomočjo iracionalno-magične metode, pri otrocih in primitivnih ljudstvih, javljata le takrat, ko so le-ti prisiljeni upravljati s pojavi, ki so izven izkušenj, ki so si jih lahko pridobili v vsakdanjem življenju, ali pa ko se znajdejo v situaciji, ki jih frustrira, oz. so razočarani. V svoji vsakdanji praksi primitivni človek uporablja empirično-racionalno metodo pri doseganju svojih ciljev. »Če bi, pravi Malinovski, primitivnemu človeku predlagali, da obdeluje svoj vrt samo s pomočjo magije in zanemari delo, se bo samo nasmehnil tej vaši neumnosti.« Pri znanih pojavih bo primitivni človek, če jih želi umeriti v svojo korist, uporabil svoje znanje in trud. Obstajajo pa pojavi, ki si jih ne more pojasniti in ki jih ne more razumeti le s pomočjo svojega omejenega znanja, niti jih ne more usmeriti le z lastno močjo – le da bi obvladal te pojave, bo primitivni človek, enako kot visoko civiliziran človek, uporabil magično metodo. Primitivno, prelogično mišljenje je poskus, da se s pojavi in celo z usodo samo upravlja na magični način. Sekundarno, logično mišljenje poskuša kontrolirati pojave na realen način. Vendar, če ta racionalna metoda ne uspe, če je realnost preveč neprijetna ali pa človek nanjo ne more vplivati, bo ponovno regradiral na magično metodo (6).

RACIONALNO JEDRO VEROVANJA V MAGIČNO MOČ BESED

V situaciji, ko smo zelo razočarani, ko se nam želje zaradi »višjih« sil niso izpolnile, v stanju, ko nas pustijo na cedilu tako razum kot izkušnje, se nagibamo k temu, da tako kot otroci, primitivna ljudstva ali duševni bolniki, začnemo verjeti, da ima beseda magično moč. V takih stanjih prevelike psihične napetosti logika popusti, tako da bo tudi odrasli, civilizirani, racionalni človek začel verjeti, da ima beseda čudežno, nadnaravno, celilno moč. Ali je ta vera v moč besed in njeno delovanje le iluzija, korak nazaj v mišljenju? Ali pa le obstaja neko zrno resnice v tem prastarem verovanju v magijo besed? V številnih starih mitih o nastanku je Beseda pojmovana kot bistvo stvari, kot prasila. V mitotvorni miselnosti je beseda »neke vrste prasila, izvor vsega bitja in vsega dogajanja. V teh mitskih kosmogonijah se bomo vedno, pa naj gremo še tako daleč v preteklost, srečali z vseobvladujočim statusom besed.« (2, 3, 4). V babilonskem mitu o stvarjenju sveta »Enuma Eliš« Marduk premaga sile haosa s čudežno močjo besed in na ta način iz vodnega haosa nastane svet.⁴ V egipčanskem mitu o nastanku sveta je svet ustvaril bog Kern, kar pomeni *Beseda*. (V starih vedskih knjigah je tudi beseda tista, ki upravlja in odreja dogajanja v naravi; poznavanje besed pa izbrancem daje ogromno oblast nad vsem svetom.) Ti in številni drugi miti nam kažejo, da je že mitotvorni človek

³ »Politika«, 31. oktobra, 1983.

⁴ Prim. Frankfort in dr. *Od mita do filozofije*, »Minerva«, Suborica in From, *Zaboravljeni jezik*, »Matica hrvatska«, Zagreb.

slutil veliko moč besed ter se je zato do nje obnašal s strahospoštovanjem. Seveda takratni človek ni mogel vedeti, v čem je njena dejanska moč in na kakšen način deluje. Zato pa ji je pripisoval božansko oz. magično delovanje.

V čem pa je pravzaprav ta velikanska moč besed? Človek se je, zahvaljujoč predvsem sposobnosti govora, uspel vzdigniti nad neposredno zaznavanje in s pomočjo besed ustvariti in oblikovati svoj svet, človekov svet, ki se kvalitativno bistveno razlikuje od živalskega. Govor je človeku omogočil, da je skoraj neomejeno povečal svojo moč nad naravo, oz. kot pravijo številni filozofi, je človek, ravno zahvaljujoč sposobnosti govora, postal suveren gospodar sveta. Zahvaljujoč besedi, tej čudežni simbolični tvorbi, lahko človek ustvari neizmerno število idej in napreduje v odkrivanju stvarnosti (2, 3, 4). Zato tudi nekateri misleci opredeljujejo človeka kot bitje, ki ustvarja in uporablja simbole (*Animal symbolicum*). Milijone let trajajoča biološka evolucija ni zmogla ustvariti takih čudežev, kot jih je ustvarila kulturna revolucija človeka v »samo« približno trideset tisoč letih. Govorjena, še posebej pa pisana beseda je ne le pospešila človekov razvoj, temveč mu tudi nudi neslutene možnosti za nadaljnji razvoj.

Beseda ni le sredstvo spoznavanja in nadaljnjega razvoja človekovih intelektualnih sposobnosti, temveč je eden izmed najučinkovitejših instrumentov socialnega vpliva (Rot). S pomočjo govora človek vpliva na druge ljudi, sodeluje z njimi ali pa gospodari nad njimi. Koliko tisočev in milijonov ljudi lahko k skupni akciji zbere neka z besedo izražena ideja! S pomočjo besede se brani, vzdržuje, vendar tudi ruši obstoječa družbena ureditev. V modernih, rafiniranih totalitarnih družbenih sistemih »sovražnika« sploh ni treba fizično likvidirati – onemogoči se ga s tem, da se mu odvzame možnost javnega izražanja.

S pomočjo besede kot instrumenta, človek spoznava in spreminja svet, vzdržuje in spreminja družabno življenje, predvsem pa s pomočjo besede ustvarja samega sebe, sebe kot človeško bitje in kot osebnost. Z besedo človek pridobi tudi učinkovito sredstvo upravljanja z lastnim obnašanjem in močan impulz za celoten psihični razvoj. Šele s pomočjo besede se je človek zmožen rešiti suženjstva haotičnemu svetu neposrednih zaznavnih vplivov. Šele takrat se lahko vzpne v neizmerna duhovna prostranstva.

Besede so le »piš vetra«, pravi Kasirer, vendar pa je v tem pišu izjemna moč, gibalo predstav in misli. Dinamiko tega notranjega gibanja beseda istočasno potencira in regulira. S pomočjo besed človek upravlja z lastnimi mislimi in podreja svoji oblasti lastne spoznavne sposobnosti ter v celoti obvladuje lastne psihične procese (Vigotski). Tako lahko rečemo, da človek, s pomočjo besed, ne le ureja in organizira vtise iz zunanjega sveta ter tako ustvarja simbolični svet, temveč z njeno pomočjo, in to je bistveno, ustvarja tudi lastni psihični svet, oz. »privatni simbolični sistem«, ki omogoča samospoznanje, komunikacijo s samim seboj, autoregulacijo v obnašanju itd. (Ivić). To bistveno vlogo besede pri konstituiranju samega bistva človeka je najlepše izrazil naš narod s skrajnje enostavnim in jasnim izrekom: »Človek je beseda.⁵

Vse, kar smo do sedaj povedali, bi nas moralo opozoriti na usodni pomen besede in nas prepričati, da se resno zamislimo in ne le superiorno nasmehnemo ob srečanju z vero človeka v čudežno, magično moč besed. Zato bi rad navedel še

⁵ Dragiša Vitošević, *Darodavci iz prikrajka*, Narodna knjiga, 1984.

besede Sapira, sijajnega lingvистa in antropologa, ki pravi: »Ni ravno zelo modro s pretirano lahkoto govoriti o ‚zgolj‘ besedah, ker bi s tem lahko ogrozili vrednost, če že ne tudi samega obstoja civilizacije in osebnosti.« Zato – pazimo se in ščitimo dragoceno besedo, brez katere ne bi mogli obstajati kot človeška bitja.

LITERATURA:

1. Bernštajn, S. I., *Ustnaja izobličnaja reč i problema oratorskoj radioreči v Rečevoe vozdejstvije, Akademija nuk SSSR, Institut jazikoznanija, Moskva, 1972.*
2. Kasirer, E., *Jezik u fazi čulnog izraza, odlomak iz The Philosophy of Symbolic Form, v Teorije o društvu, Vuk Karadžić, Beograd, 1969.*
3. Kasirer, E., *Ogled o čovjeku, Naprijed, Zagreb, 1978.*
4. Kasirer, E., *Jezik i mit, Tribina mladih, Novi Sad, 1972.*
5. *Kevendiš, R., Istorija magije, Jugoslavija, Beograd, 1979.*
6. *Feniheľ, O., Psihoanalitička teorija neuroza, Medicinska knjiga, Beograd – Zagreb, 1961.*
7. *Frejzer, J. G., Zlatna grana, Geca Kon, Beograd, 1977.*
8. *Frojd, S., Totem i tabu, Matica srpska, Novi Sad, 1970.*
9. *Ivić, I., Dečje mišljenje, Rad, Beograd, 1964.*
10. *Ivić, I., Čovek kao animal symbolicum, Nolit, Beograd, 1978.*
11. *Jakobson, R., Lingvistika i poetika, Nolit, Beograd, 1966.*
12. *Jesperson, C., Čovečanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1970.*
13. *Kreč, Kračfild i Balaki, Jezik i komunikaciranje v Pojedinac u društvu, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd, 1972.*
14. *Moc, M., Opšta teorija magije v Sociologija i antropologija (1), Prosveta, Beograd, 1982.*
15. *Levi-Bril, L., Primitivni mentalitet, Naprijed, Zagreb, 1954.*
16. *Levi-Stros, K., Divilja misao, Nolit, Beograd, 1966.*
17. *Malinovski, B., O društvenim ulogama religije, v Teorije o društvu, 1968.*
18. *Malinovski, B., The Problem of Meaning in Primitive Language, Supplement I v The Meaning of Meaning, London, 1952.*
19. *Malinovski, B., Magija, nauka i religija, Prosveta, Beograd, 1971.*
20. *Ogden i Ričards, The Meaning of Meaning, London, 1952.*
21. *Pakard, V., Skrivni ubedjivači, Sedma sila, Beograd, 1967.*
22. *Parandovski, J., Alhemija reči, Kultura, Beograd, 1964.*
23. *Pijaže, Ž., Reč i mišljenje rebjonka, (ruski prevod), Gosudarstvenoe učebno-pedagogičeskoje izdatelstvo, Moskva, 1932.*
24. *Piaget, J., La realizme nominal, v La representation du monde ches l'enfant, Felih Alcan, Paris, 1938.*
25. *Radenković, Lj., Basmе i bajaranja, Gradina, Niš, 1982.*
26. *Rot, N., Znakovi i značenja, Nolit, Beograd, 1982.*
27. *Rubakin, N. A., Tajna uspešnoj propagandi, v Rečevoe vozdejstvije, Moskva, 1972.*
28. *Sapir, E., Ogledi iz kulturne antropologije, BIGZ, Beograd, 1974.*
29. *Stern, V., Psihologija ranog detinjstva, Geca Kon, Beograd, 1938.*
30. *Trebešanin, Ž., Deskripcija mitskog značenja reči, Vidici, 1973.*
31. *Trebešanin, Ž., Neki psihološki činioci verovanja u magijsko dejstvo reči, Psihologija, 3–4, 1974.*
32. *Trebešanin, Ž., Magijska moć i lepota basmi, Književna reč, 1983.*
33. *Vigotski, L. S., Govor i mišljenje, Nolit, Beograd, 1978.*
34. *Valon, H., Od čina do misli, Naprijed, Zagreb, 1959.*
35. *Verner, H., O magičnom stavu u ranom detinjstvu, dodatak I v Psihologija ranog detinjstva.*
36. *Verner, H., Comparative Psychology of Mental Development, Science edition, New York, 1965.*
37. *Vunt, V., Osnovi psihologije naroda, tom I, Primitivni čovek, šapirografski prevod dr. Blagoja Markovića, Beograd, 1970.*
38. *Vorf, B. L., Jezik, misao i stvarnost, BIGZ, Beograd, 1979.*
39. *Žuravljev, A., Simvoličeskoje značenje jezikovava znaka, Rečevoe vozdejstvije, Moskva, 1972.*

Nastajanje in razvoj formalno logičnih operacij v razvoju otrokovega mišljenja

MOJCA WINTER

V pričujoči študiji smo skušali ugotoviti konstantnost zaporedja faz pri prehodu s konkretnega na formalno-logični nivo mišljenja in ugotoviti, kako se obstoj teh stadijev kaže na nivoju intelektualne storilnosti in šolskega uspeha. Ali se bodo trendi, izraženi pri prvem merjenju, ponovili na istem vzorcu otrok tudi čez 18 mesecev? Kaj se bo v tem letu in pol zgodilo z otroci, ki so bili na prehodni fazi mišljenja pri prvem merjenju?

Z vzorcem smo zajeli 60 otrok iz Ljubljane (mestni otroci). Pri prvem merjenju so bili otroci stari od 9 do 13 let, drugo merjenje pa smo izvedli čez 1,6 leta. Vsi otroci v vzorcu so iz popolnih družin, starši so zaposleni v Ljubljani ali okolici, slovensko govoreči. Tolikšna natančnost pri sestavi vzorca je bila nujna z ozirom na to, da je vzorec majhen.

S to študijo smo predvsem želeli empirično potrditi nekatere osnovne predpostavke J. Piagetove kognitivne teorije. Obenem smo na ta način dobili podatke, ki odpirajo nekatera vprašanja tudi na področju pedagogike – predvsem o tem, v kolikšni meri vzgojno-izobraževalni načrti v našem šolstvu ustrezajo miselnim sposobnostim otrok z razvojnega vidika?

Šolski sistem je še vedno zasnovan na predpostavki, da obstaja neka splošna intelektualna sposobnost, ki je enaka na vseh starostnih stopnjah (Binetovo pojmovanje inteligentnosti). S to predpostavko je zanemarjen kvalitativni vidik mišljenja in njegove razvojne značilnosti in zakonitosti. Upoštevanje tega vidika manjka tudi pri delu z otroci v šoli – proces razvoja mišljenja je zanemarjen, poudarek je le na produktih mišljenja. Zaradi tega postajajo za pedagoško prakso vse bolj pomembne kognitivne teorije, ki se ukvarjajo predvsem s proučevanjem razvoja procesov mišljenja ter s proučevanjem struktur in procesov, ki so v ozadju učenja.

J. Piagetova teorija stadijev je vsekakor vodilna med teorijami kognitivnega razvoja. To teorijo predpostavljajo, da kognitivni razvoj poteka skozi razvoj stadijev, ki se med seboj kvalitativno ločijo. J. Piaget smatra, da je zaporedje stadijev konstantno in da je vsak stadij nujno potreben za nastanek naslednjega, hitrost razvoja pa variira od posameznika do posameznika zaradi individualnih razlik, različnih spodbud okolja itd. Sam Piaget priznava, da ni doseženo popolno soglasje o obstoju stadijev, kakor tudi, da njihova hipoteza o konstantnosti zaporedja stadijev ni splošno sprejeta. Ugotovil je obstoj relativno dobro definiranih stadijev na nekaterih omejenih področjih. Še vedno pa je ostalo odprto

vprašanje, ali resnično obstajajo neki splošni celoviti stadiji v razvoju, oziroma široke periode razvoja z značilnostmi, ki bi bile karakteristične za vse dogodke v določeni periodi.

Poznavanje razvoja miselnih procesov in struktur mišljenja nam omogoča prilagajanje učnih načrtov in metod razvojnemu nivoju otrok: podajanje učne snovi na način, ki je otroku razumljiv ter izbor vsebin, ki jih je na svoji stopnji sposoben razumeti. Vendar pa bi za to, poleg teoretičnih spoznanj, potrebovali tudi več empiričnih podatkov, oz. raziskav, ki jih je, vsaj v našem prostoru, vsekakor premalo.

METODOLOGIJA

Variable

1. Starost otrok v vzorcu: 5 starostnih skupin od 9 do 13 let. Ta starostni razpon smo vzeli, ker smo želeli dobiti celoten prehod s konkretnega na formalno-logični nivo, ki naj bi se po teoriji izvršili v tem obdobju.

2. Dosežek na lestvici razvoja logičnega mišljenja, (LLM), ki je izražen s stadijem, ki ga je otrok dosegel glede na ta instrument (konkretni, preformalni, formalni).

3. Dosežek na Lorge-Thorndikeovem testu inteligentnosti, ki je izražen s surovim rezultatom.

4. Šolska ocena iz matematike:

– Ob prvi redovalni konferenci v tekočem šolskem letu pri prvem testiranju; to oceno smo izbrali, ker govori Piagetova teorija o razvoju matematično-logičnih struktur mišljenja, torej naj bi se kognitivni nivo najlepše kazal v dosežkih pri matematiki. Poleg nje bi bila zelo primerna tudi ocena iz fizike, ki pa je nismo mogli upoštevati, ker nižji razredi nimajo tega predmeta in ne bi bila možna primerjava med dosežki v celotnem vzorcu;

– ob koncu šolskega leta pri retestu.

5. Globalni šolski uspehi;

– ob prvi redovalni konferenci tekočega šolskega leta pri prvem testiranju;

– ob koncu šolskega leta pri retestu.

Poleg teh variabel smo upoštevali pri izbiri vzorca še dva kontrolna pogoja, s katerima smo izenačili skupine na prvi variabli. To sta:

– spol,

– socialno-ekonomski status (nižji, srednji, višji).

Instrumenti

Lestvica razvoja logičnega mišljenja (LLM)

Ta inštrument smo izbrali, ker nam je bil edini dosegljiv inštrument za ugotavljanje nivoja kognitivnega razvoja na prehodu s konkretnega na formalni nivo mišljenja. Lahko bi sicer za to same izbrale nekatere izmed Piagetovih nalog, vendar ima instrument v primerjavi z njimi več prednosti, poleg tega pa ima tudi material, ki je potreben za izvedbo nalog, ki bi ga sicer težko dobila

Originalno ime instrumenta je L'ÉCHÉLLE DE DEVELOPPEMENT DE LA PENSÉE LOGIQUE (ELP), njegov avtor pa je F. Longeot. Nastal je na osnovi klasičnih nalog, ki sta jih uporabljala J. Piaget in B. Inhelder pri svojih raziskavah kognitivnega razvoja. Vodilo pri izbiri nalog je bila praktična uporabnost instrumenta v šolski situaciji. Treba je bilo izbrati ustrezno število nalog (upoštevaje časovno omejitev), ki bodo najbolj reprezentirale določen nivo, ki se ne bodo vsebinsko prekrivale med sabo in ki bodo imele ustrezno materialno-tehnično sestavo (čim manj materiala, preprosto rokovanje ipd.). Izbranih je bilo 5 preskušanj, ki so ustrezale danim zahtevam. Vsaka od njih vsebuje več nalog, ki so reprezentativna za način mišljenja na določenem stadiju.

Inštrument je sestavljen iz naslednjih preskušanj!

1. Konzervacija teže, konzervacija volumna in disociacija teže in volumna
2. Permutacije
3. Nihanje nihala
4. Kvantifikacija verjetnosti
5. Mehanične krivulje

Preskušnja je individualna in traja približno eno šolsko uro odvisno od starosti preskušanca (sicer pa časovno ni omejena). Vrstni red nalog je malo drugačen. Prva je disociacija teže in volumna, potem je konzervacija, potem so ostale preskušnje v istem vrstnem redu. Če pa je bil subjekt neuspešen pri kateri od prvih dveh nalog, potem na koncu preskušanj izvedemo še konzervacijo teže. Inštrument loči 5 nivojev mišljenja: konkretni A, konkretni B, preformalni, formalni A in formalni B. Inštrument predpostavlja, da je subjekt dosegel določen stadij, če je dosegel najmanj polovico točk na nalogah tega stadija. Otroci, ki ne dosežejo niti polovice točk na nalogah konkretnega stadija, so na konkretnem A stadiju

Z metodo hierarhične analize je bilo ugotovljeno, da klasifikacija nalog glede na težavnost ustreza apriorni klasifikaciji glede na Piagetove stadije. Zanesljivost je okoli 0,80, veljavnosti ni bilo mogoče izračunati. Avtor predpostavlja, da je uspeh na inštrumentu povezan z uspehom pri matematiki in z globalnim uspehom, če leta ni v nasprotju z uspehom pri matematiki. Inštrument naj bi ugotavljal sposobnost posameznika za znanstveno mišljenje.

Opis materiala:

1. Konzervacija teže in volumna: disociacija
 - 2 kosa plastelina,
 - 2 stekleni posodi (0,3 l),
 - ena kovinska krogla ($r = 2$ cm),
2. Permutacija
 - škatla s po 32 žetoni v štirih barvah (rdeča, zelena, modra, rumena) in 1 vijoličast žeton.
3. Kvalifikacija verjetnosti
 - 12 žetonov rumene barve,
 - 8 rumenih žetonov, ki imajo na eni strani križ,
 - škatla.
4. Nihanje nihala
 - nosilec, ki drži nihalo,
 - 5 uteži od 50 do 250 g (modra 50 g, zelena 100 g, črna 150 g, rdeča 200 g, rumena 250 g).

5. Mehanične krivulje

– vrteč cilinder, pokrit z listom papirja in opremljen z vodilom, ki nosi svinčnik.

Lorge-Thorndikeov test inteligentnosti (LTIN)

Kot test inteligentnosti je bil uporabljen nebesedni del Lorge-Thorndikeovega testa. Za ta inštrument smo se odločili, ker ustreza starosti intervalov našega vzorca, tako da ima vsaka starostna skupina svojo težavnostno stopnjo. Poleg tega je ta test tudi ekonomičen gjeđe časa. Preskušnja je skupinska in časovno omejena.

Originalni test ima nebesedni in besedni del. Nebesedni del se lahko uporablja tudi kot samostojna preskušnja. Ima 80 nalog in je sestavljen iz treh kontekstov: klasificiranje slikovnih simbolov, številčne seriacije in analogije slikovnih simbolov. Faktorska analiza je pokazala naslednjo zasičenost z g-faktorjem po podtestih: prvi 0,70, drugi 0,65 in tretji 0,84.

LTIN dobro korelira tudi z drugimi testi inteligentnosti. Korelacija z WISC je 0,80 in pa s Stanford-Binet 0,79. Korelacije med LTIN in testi znanja za četrti razred OŠ so 0,67 do 0,75, za osmi razred pa do 0,77.

Ker naš vzorec zajema otroke od tretjega do sedmega razreda (starost 9 do 13 let), smo uporabili težavnostne stopnje od A do E. Pri retestu pa smo uporabili težavnostne stopnje od B do F, ki so primerne za otroke od četrtega do osmega razreda.

Vzorec

V vzorec je bilo vključenih 60 učencev in to po 12 iz 3., 4., 5., 6. in 7. razreda. Vzorec je sestavljen glede na starost, kontrolni variabli pa sta bili spol in socialno-ekonomski status (SES). Retest je bil izveden na istih otrocih čez 18. mesecev. Trije (3) učenci so se preselili oz. prešolali in niso zajeti v vzorcu.

Vključenih je torej 12 otrok iz petih starostnih skupin. Povprečna starost teh skupin je bila v času testiranja 9, 10, 11, 12, in 13 let, v času retesta pa 10;6, 11;6, 12;6, 13;6, 14;6 let. Starostni interval med posameznimi starostnimi skupinami je 6 mesecev. S tem smo se želeli približati longitudinalnemu postpku proučevanja.

Vse starostne skupine so proporcionalno sestavljene po spolu. Skupine smo proporcionalno sestavili tudi glede na SES, ki smo ga določali glede na izobrazbo in poklic staršev (nižji – 1, srednji – 2, višji – 3). V vsaki skupini so bili po štirje učenci iz posameznega SES, od tega dve deklici in dva dečka.

Postopek

Prvo testiranje je bilo izvedeno septembra in oktobra 1982 na Osnovni šoli Bičevje v Ljubljani, retest pa, pod istimi pogoji na isti šoli in z istim vzorcem čez 18 mesecev. Za testiranje smo dobili na razpolago enega od šolskih kabinetov, tako da smo lahko nemoteno delali. Vse preskušnje so bile opravljene v času pouka, saj smo le tako lahko bili sigurni, da bo vse potekalo v redu, da bodo učenci gotovo prišli na preskušnje.

Ker smo vedeli, koliko časa naj bi preskušanje približno trajalo, smo si s pomočjo in v soglasju z učitelji naredili urnik preskušenj za vse učence v vzorcu. Pri tem smo pazili, da so otroci zamudili čim manj.

Najprej smo učence posamezno preskusili na lestvici razvoja logičnega mišljenja. Pred začetkom preskušanja smo imeli z vsakim učencem kratek uvodni razgovor, da bi ga sprostili. Učenci so vedeli, da rezultati ne bodo vplivali na njihov uspeh v šoli, da učiteljice ne bodo zvedele za njih in da bodo rezultati uporabljeni v raziskovalne namene. Po preskušanju so se otroci vrnili k pouku.

Potem smo izvedli skupinsko testiranje z Lorge-Thorndikeovim testom inteligentnosti. Vsako starostno skupino smo posebej preskusili s testom ustrezne težavnostne stopnje. Vsako testiranje je trajalo približno eno šolsko uro.

S tem je bil zaključen postopek zbiranja podatkov.

Pri drugem testiranju smo zbrali zaključne ocene iz matematike in globalni šolski uspeh v tekočem šolskem letu. Po prvi redovalni konferenci smo za vsakega učenca zbrali ocene iz tekočega šolskega leta iz matematike in globalni uspeh. Ocene iz tekočega leta so bile ocene ob prvi redovalni konferenci. Zaključili smo jih sami, kjer pa smo bili v dvomih, so nama pomagali učiteljci.

Rezultati

Postopek vrednotenja in statistične obdelave podatkov

Pri lestvici razvoja logičnega mišljenja (dalje LLM) je PO za vsak dosežen stadij dobila točko. Seštevek vseh točk je pokazatelj posameznega stadija. V skladu z J. Piagetovo teorijo smo predpostavljali, da je zaporedje stadijev konstantno. Ker smo želeli dobiti čimbolj jasno nakazane trende razvoja, smo tvorili naslednje pokazatelje stadijev:

SUM1 razlikuje naslednje stadije mišljenja:

- nezaključeni konkretno-operativni (pred KO)
- zaključeni konkretno-operativni (KO)
- prehodni med konkretnim in formalno-operativnim (PF)
- nezaključeni formalno-operativni (FA)
- zaključeni formalno-operativni (FB)

SUM2 razlikuje naslednje stadije:

- nezaključeni (pred KO) in zaključeni konkretno-operativni (KO) (enako kot pri SUM1)
- prehodni med konkretnim in formalno-operativnim in nezaključeni formalno-operativni (PF)
- zaključeni formalno-operativni (FS)

FS temelji na nalogah za FA in FB – če je PO rešila vsaj polovico nalog za FA in FB stadij skupaj. To pomeni, da se osebe na FS stadiju nahajajo na zaključenem formalno-logičnem nivoju mišljenja.

Pri LTIN smo za statistično analizo uporabili surove rezultate tako, da smo lahko direktno primerjali med seboj starostne skupine. Uporabili smo rezultat na celotnem testu.

Zaradi premajhnega števila PO v posameznih skupinah (glede na starost, dosežen stadij) bi bilo kakršnokoli testiranje razlik med skupinami nesmiselno. Zadovoljili smo se s frekvenčno analizo in crosstabelacijami, iz katerih so razvidni trendi, na osnovi katerih smo lahko sklepali.*

* Podatki so s pomočjo prof. dr. Klas Brenka obdelani na univerzitetnem računalniku DEC-10 s programskim paketom SPSS.

Prikaz rezultatov prvega in drugega testiranja

Oznake:

A. Nivo mišljenja:

1. SUM1:

pred KO – stadij konkretnih operacij še ni zaključen

KO – PO je na konkretno-operativnem stadiju mišljenja

PF – PO je na prehodnem stadiju (med KO in FA oz. FF)

FA – stadij formalnih operacij še ni zaključen

FB – PO je na zaključenem formalno-operativnem stadiju

2. SUM2:

pred KO in KO – enako kot pri SUM1

PF – še ne zaključeni formalno-operativni stadij

FS – zaključeni formalno-operativni stadij

B. Starostne skupine:

1. Pri prvem testiranju (starostno povprečje po skupinah):

1 – 9 let

2 – 10 let

3 – 11 let

4 – 12 let

5 – 13 let

2. Pri drugem testiranju:

1 – 10,6 let

2 – 11,6 let

3 – 12,6 let

4 – 13,6 let

5 – 14,6 let

C. Variable:

LTIN – Lorge-Thorndikev test inteligentnosti (seštevek treh neverbalnih podtestov)

TABELE

Tabela 1: Razporeditev PO glede na starost in dosežen stadij (SUM1) pri 1. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
pred KO	1	0	0	0	0	1
KO	9	6	7	4	4	30
PF	2	6	3	6	3	20
FA	0	0	0	2	1	3
FB	0	0	2	0	4	6
Σ	12	12	12	12	12	60

Tabela 2: Razporeditev PO glede na starost in dosežen stadij (SUM2) – 1. testiranje

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
pred KO	1	0	0	0	0	1
KO	9	6	7	4	4	30
PF	2	6	3	8	4	23
FS	0	0	2	0	4	6
Σ	12	12	12	12	12	60

Tabela 3: Razporeditev PO glede na starost in dosežen stadij (SUM1) – 2. testiranje

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
KO	2	0	3	1	2	8
PF	6	8	3	2	3	22
FA	3	2	4	5	2	16
FB	0	1	2	3	5	11
Σ	11	11	12	11	12	57

Tabela 4: Razporeditev PO glede na starost in dosežen stadij (SUM2) – 2. testiranje

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
KO	2	0	3	1	2	8
PF	9	10	4	7	5	35
FS	0	1	5	3	5	14
Σ	11	11	12	11	12	57

Tabela 5: Povprečni dosežek na LTIN z ozirom na starost in dosežen stadij (SUM1) pri 1. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
pred KO	28,0	–	–	–	–	28,0
KO	37,9	25,7	26,1	29,0	30,5	30,5
PF	30,5	53,0	26,3	40,2	25,0	38,7
FA	–	–	–	45,0	45,0	45,0
FB	–	–	55,0	–	48,5	50,7

Tabela 6: Povprečni dosežek na LTIN z ozirom na starost in dosežen stadij pri 1. testiranju (SUM2)

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
pred KO	28,0	–	–	–	–	28,0
KO	37,9	25,7	26,1	29,0	30,5	30,5
PF	30,5	53,0	26,3	41,4	30,0	39,5
FS	–	–	55,0	–	48,5	50,7

Tabela 7: Povprečna ocena iz matematike z ozirom na starost in dosežen stadij (SUM1) pri 1. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
pred KO	2,0	–	–	–	–	2,0
KO	3,9	2,8	2,2	2,3	2,3	2,8
PF	4,5	3,7	3,3	3,7	1,3	3,4
FA	–	–	–	4,0	5,0	4,3
FB	–	–	4,0	–	4,3	4,2

Tabela 8: Povprečna ocena iz matematike z ozirom na starost in dosežen stadij (SUM2) pri 1. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
pred KO	2,0	–	–	–	–	2,0
KO	3,9	2,8	2,1	2,3	2,3	2,8
PF	4,5	3,7	3,3	3,8	2,3	3,5
FS	–	–	4,0	–	4,3	4,2

Tabela 9: Povprečni globalni uspeh z ozirom na starost in dosežen stadij (SUM1) pri 1. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
pred KO	2,0	–	–	–	–	2,0
KO	3,6	2,7	2,6	2,3	2,3	2,8
PF	4,0	4,0	3,7	3,7	1,7	3,5
FA	–	–	–	4,0	4,0	4,0
FB	–	–	4,5	–	4,3	4,3

Tabela 10: Povprečni globalni uspeh z ozirom na starost in dosežen stadij (SUM2) pri 1. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
pred KO	2,0	–	–	–	–	2,8
KO	3,6	2,7	2,6	2,3	2,3	2,8
PF	4,0	4,0	3,7	3,8	2,3	3,6
FS	–	–	4,5	–	4,2	4,3

Tabela 11: Povprečni dosežek na LTIN glede na starost in dosežen stadij (SUM1) pri 2. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
KO	41,0	–	32,0	11,0	35,5	32,5
PF	35,0	30,9	16,0	25,0	35,7	30,0
FA	58,7	49,5	44,3	46,0	46,0	48,4
FB	–	62,0	67,0	60,0	52,0	57,8

Tabela 12: Povprečni dosežek na LTIN glede na starost in dosežen stadij (SUM2) pri 2. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
KO	41,0	–	32,0	11,0	35,5	32,5
PF	42,8	34,6	14,8	40,0	39,8	36,3
FS	–	62,0	60,0	60,0	52,0	57,3

Tabela 13: Povprečna ocena iz matematike glede na starost in dosežen stadij (SUM1) – 2. testiranje

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
KO	2,0	–	1,3	2,0	1,5	1,6
PF	2,7	2,5	1,7	2,0	1,0	2,2
FA	3,7	5,0	3,0	2,8	1,5	3,1
FB	–	5,0	4,0	4,0	3,8	4,0

Tabela 14: Povprečna ocena iz matematike glede na starost in dosežen stadij (SUM2) – 2. testiranje

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
KO	2,0	–	1,3	2,0	1,5	1,6
PF	3,0	3,0	1,7	2,6	1,2	2,5
FS	–	5,0	3,6	4,0	3,8	3,9

Tabela 15: Povprečni globalni uspeh glede na starost in dosežen stadij (SUM1) pri 2. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
KO	2,0	–	1,3	3,0	2,5	2,0
PF	2,8	2,6	2,0	2,0	1,7	2,4
FA	3,7	5,0	3,0	3,4	2,0	3,4
FB	–	5,0	4,0	4,0	4,2	4,2

Tabela 16: Povprečni globalni uspeh glede na starost in dosežen stadij (SUM2) pri 2. testiranju

stadij	starost					Σ
	1	2	3	4	5	
KO	2,0	–	1,3	3,0	2,5	2,0
PF	3,1	3,1	2,0	3,0	1,8	2,8
FS	–	5,0	3,6	4,0	4,2	4,0

Tabela 17: Pregled rezultatov posameznih PO glede na posamezne stadije (KO, PF, FA, FB, FS), dosežen stadij (SUM1, SUM2), rezultat na LTIN, oceno iz matematike (M7 in doseženi globalni uspeh (G) na 1. (1#) in 2. (2#) testiranje:

PO		KO	PF	FA	FB	FS	SUM1	SUM2	LTIN	M	G
5	1#	0	0	0	0	0	0	0	28	2	2
	2#	1	1	0	0	0	2	2	44	2	2
2	1#	1	0	0	0	0	1	1	46	4	5
	2#	1	1	0	0	0	2	2	54	3	4
3#	1#	1	0	0	0	0	1	1	37	5	4
	2#	1	1	0	0	0	2	2	21	4	4

PO		KO	PF	FA	FB	FS	SUM 1	SUM M2	LTIN	M	G
1	1#	1	0	0	0	0	1	1	55	5	5
	2#	1	1	1	0	0	3	2	56	4	4
51	1#	1	0	0	0	0	1	1	43	3	3
	2#	1	1	0	0	0	2	2	43	1	2
6	1#	1	0	0	0	0	1	1	52	5	4
	2#	1	1	1	0	0	3	2	64	4	4
7	1#	1	0	0	0	0	1	1	21	2	1
	2#	1	0	0	0	0	1	1	52	1	1
39	1#	1	0	0	0	0	1	1	40	2	2
	2#	1	1	0	0	0	2	2	10	2	
9	1#	1	0	0	0	0	1	1	34	4	4
	2#	1	0	0	0	0	1	1	30	3	3
10	1#	1	0	0	0	0	1	1	34	4	4
	2#	1	1	0	0	0	2	2	32	33	3
11	1#	1	0	0	0	0	1	1	29	3	2
	2#	1	1	0	0	0	2	2	36	2	2
12	1#	1	0	0	0	0	1	1	33	3	3
	2#	1	1	0	0	0	2	2	23	2	2
13	1#	1	0	0	0	0	1	1	49	4	4
	2#	1	1	0	0	0	2	2	49	4	3
30	1#	1	0	0	0	0	1	1	50	4	4
	2#	1	1	1	0	1	3	3	65	4	3
15	1#	1	0	0	0	0	1	1	18	5	4
	2#										
28	1#	1	0	0	0	0	1	1	43	2	3
	2#	1	1	1	1	0	3	3	42	2	2
24	1#	1	0	0	0	0	1	1	30	2	2
	2#	11	1	0	0	0	2	2	9	1	3
23	1#	1	0	0	0	0	1	1	14	2	1
	2#	1	1	0	0	0	2	2	8	2	2
19	1#	1	0	0	0	0	1	1	11	1	2
	2#	1	1	0	0	0	2	2	31	1	1
60	1#	1	0	0	0	0	1	1	7	1	2
	2#	1	0	0	0	0	1	1	27	1	2
21	1#	1	0	0	0	0	1	1	32	3	3
	2#	1	1	0	0	0	2	2	35	3	3
58	1#	1	0	0	0	0	1	1	33	2	1
	2#	1	1	0	0	0	2	2	39	1	2
36	1#	1	0	0	0	0	1	1	32	1	3
	2#	1	0	0	0	0	1	1	28	2	2
33	1#	1	0	0	0	0	1	1	13	2	1
	2#	1	0	0	0	0	1	1	22	1	1
53	1#	1	0	0	0	0	1	1	39	3	3
	2#	1	0	0	0	0	1	1	44	2	3

PO		KO	PF	FA	FB	FS	SUM 1	SUM M2	LTIN	M	G
31	1#	1	0	0	0	0	1	1	25	2	2
	2#	1	0	0	0	0	1	1	46	1	1
47	1#	1	0	0	0	0	1	1	8	2	2
	2#	1	1	0	0	0	2	2	40	2	2
48	1#	1	0	0	0	0	1	1	57	3	3
	2#	1	1	1	1	1	4	3	64	4	4
29	1#	1	0	0	0	0	1	1	13	1	2
	2#	1	1	0	0	0	2	2	21	1	1
32	1#	1	0	0	0	0	1	1	7	3	3
	2#	1	1	0	0	0	2	2	13	2	3
37	1#	1	0	0	0	0	1	1	11	2	2
	2#	1	1	1	0	0	3	2	16	2	3
27	1#	1	1	0	0	0	2	2	46	5	5
	2#	1	1	1	0	1	3	3	59	4	5
17	1#	1	1	0	0	0	2	2	67	5	5
	2#	1	1	1	1	1	4	3	62	5	5
46	1#	1	1	0	0	0	2	2	48	5	4
	2#	1	1	1	0	0	3	2	48	4	4
35	1#	1	1	0	0	0	2	2	17	2	2
	2#	1	1	0	0	0	2	2	14	2	2
18	1#	1	1	0	0	0	2	2	62	5	5
	2#	1	1	1	0	0	3	2	59	5	5
26	1#	1	1	0	0	0	2	2	16	3	4
	2#	1	1	1	0	0	3	2	11	2	2
38	1#	1	1	0	0	0	2	2	17	2	3
	2#	1	1	1	0	0	3	2	35	2	3
8	1#	1	1	0	0	0	2	2	49	5	5
	2#										
40	1#	1	1	0	0	0	2	2	59	5	5
	2#	1	1	1	1	1	4	3	57	4	4
*41	1#	1	1	0	0	0	2	2	17	3	3
	2#	1	0	0	0	0	1	1	11	2	3
22	1#	1	1	0	0	0	2	2	50	2	2
	2#	1	1	0	0	0	2	2	41	2	2
43	1#	1	1	0	0	0	2	2	65	4	4
	2#	1	1	1	0	0	3	2	64	4	4
54	1#	1	1	0	0	0	2	2	33	1	1
	2#	1	1	1	0	0	3	2	45	1	1
45	1#	1	1	0	0	0	2	2	11	1	1
	2#	1	1	0	0	0	2	2	25	1	1
49	1#	1	1	0	0	0	2	2	35	3	3
	2#										
14	1#	1	1	0	0	0	2	2	5	5	
	2#	1	1	1	0	0	3	2	40	5	5

PO		KO	PF	FA	FB	FS	SUM 1	SUM M2	LTIN	M	G
16	1#	1	1	0	0	0	2	2	50	3	4
	2#	1	1	0	0	0	2	2	48	3	3
20	1#	1	1	0	0	0	2	2	36	2	3
	2#	1	1	0	0	0	2	2	26	4	4
57	1#	1	1	0	0	0	2	2	31	2	3
	2#	1	1	1	0	0	3	2	47	2	3
4	1#	1	1	0	0	0	2	2	12	4	3
	2#	1	1	1	0	0	3	2	56	3	3
42	1#	1	1	0	1	0	3	2	43	4	4#
	2#	1	1	1	1	1	4	3	59	4	4
55	1#	1	1	1	0	0	3	2	45	5	4
	2#	1	1	1	1	1	4	3	55	3	4
44	1#	1	1	1	0	0	3	2	47	4	4
	2#	1	1	1	0	0	3	2	67	2	4
50	1#	1	1	1	1	1	4	3	48	4	4
	2#	1	1	1	1	1	4	3	54	3	3
56	1#	1	1	1	1	1	4	3	58	5	5
	2#	1	1	1	1	1	4	3	55	5	5
25	1#	1	1	1	1	1	4	3	44	4	4
	2#	1	1	1	1	1	4	3	61	3	3
52	1#	1	1	1	1	1	4	3	58	4	4
	2#	1	1	1	1	1	4	3	56	5	5
59	1#	1	1	1	1	1	4	3	30	4	4
	2#	1	1	1	1	1	4	3	40	3	4
34	1#	1	1	1	1	1	4	3	66	4	5
	2#	1	1	1	1	1	4	3	73	5	5

tabela 18: Število PO (glede na starost), ki so pri prvem testiranju bile na preformalnem stadiju (SUM1) in so pri drugem testiranju dosegle višjega (↑), enak (=) ali nižji (↓) nivo.

stadij	starost					Σ
	1*	2	3	4	5*	
↑	1	3	2	4	2	12
=	–	3	1	1	–	5
↓	–	–	–	1 [†]	–	1
Σ	1	6	3	6	2	18

* v teh starostnih skupinah je po ena PO izpadla iz vzorca

[†] to je verjetno napaka merjenja

tabela 19: Število PO (glede na starost), ki so pri prvem merjenju na preformalnem stadiju (SUM2) in so pri drugem testiranju dosegle višji (↑), enak (=), ali nižji (↓) nivo.

stadij	starost					Σ
	1*	2	3	4	5*	
↑	–	1	1	2	1	5
=	1	5	2	5	2	15
↓	–	–	–	1 [†]	–	1
Σ	1	6	3	8	3	21

Kvalitativna analiza rezultatov, prikazanih s tabelami

Stadiji mišljenja:

Tabele 1,2 (1. testiranje) in 3,4 (2. testiranje) prikazujejo odnos med stvarnostjo in doseženim stadijem mišljenja. Iz tabel je razviden trend, da starejši otroci pogosteje dosegajo višje stadije mišljenja. Manjša odstopanja so vidna v tabeli 1, kjer dva učenca, stara 11 let, dosežeta FB stadij (zaključeno formalno logično mišljenje), nobeden pa FA, v starosti 12 let pa noben učenec ne doseže FB. Do podobnega odstopanja pride v tabeli 2. Vendar taka odstopanja lahko pripišemo vzorcu. To domnevo nam potrjujeta tabeli 3 in 4, ki prikazujeta rezultate istih učencev pri drugem testiranju: tukaj je trend zelo jasno izražen.

Ravno primerjava med tabelami 1,2 in tabelami 3,4 pa nam potrjuje nakazani trend: če je pri prvem testiranju večina učencev (ne glede na starost) bila na konkretno-operativnem nivoju, je pri drugem testiranju večina učencev na preformalnem nivoju.

V obdobju 18 mesecev je 22 učencev izmed 31, ki še niso dosegli niti preformalnega nivoja mišljenja, prešlo na višji nivo mišljenja. Torej se prehod s konkretnega na formalno-logični nivo mišljenja začne okoli 11. leta in s 14. do 15. letom še ni zaključen. Okoli 14. leta pa šele polovica učencev dosega formalno-logični nivo mišljenja, zaključni pa ga ne niti ena tretjina.

Dosežki na LTIN

Tabele 5,6 (prvo testiranje) in 11,12 (drugo testiranje) prikazujejo povprečen dosežek učencev na celotnem testu LTIN glede na starost in dosežen nivo mišljenja. Med starostnimi skupinami ni bistvenih razlik glede dosežka na LTIN, kar pomeni, da dejansko lahko primerjamo različno stare otroke med seboj. Tako pa je jasno, da te razlike med skupinami otrok na različnih nivojih mišljenja lahko pripišemo ravno stopnji razvoja, na kateri je otrok. Trend, da otroci na višjem nivoju mišljenja dosegajo boljše rezultate, je nakazan že znotraj posameznih starostnih skupin tako pri prvem kot pri drugem testiranju. Nekaj manjših odsto-

* v teh starostnih skupinah je po ena PO izpadla iz vzorca

† to je verjetno napaka merjenja

panj lahko pripišemo majhnemu vzoru, če pa pogledamo rezultate ne glede na starost, je trend že zelo izrazit.

Lahko trdimo, da so razlike med skupinami po vsej verjetnosti pomembne tam, kjer dosegajo vrednost okoli 10 pik. Že znotraj starostnih skupin je razlika med otroci na konkretno-operativnem in formalnem nivoju mišljenja okoli 25 pik. To velja brez izjeme za vsa starostna obdobja. Retest je ta trend samo potrdil in pokazal, da velja tudi okoli 14. leta starosti.

Tudi ko primerjamo rezultate posameznih skupin ne glede na starost, je razlika med otroci na konkretnem in otroci na formalnem nivoju mišljenja okoli 23 pik.

Vidimo tudi, da so razlike med otroci na konkretnem nivoju mišljenja in otroci na preformalnem nivoju mišljenja manjše, čeprav verjetno še pomembne (okoli 8 pik), kot med otroci na formalnem in otroci na preformalnem (predvsem zaključnem formalnem FS) nivoju mišljenja (okoli 12 pik). Tudi v tem primeru je drugo testiranje potrdilo rezultate, dobljene s prvim testiranjem.

Ocena iz matematike

Tabele 7,8 (prvo testiranje) in 13,14 (drugo testiranje) prikazujejo povprečno oceno iz matematike glede na starost in dosežen nivo mišljenja. Pri prvem testiranju je to bila ocena na koncu prve redovalne konference, pri drugem pa ob koncu tekočega šolskega leta.

Ker razlike v povprečni oceni med starostnimi skupinami niso pomembne (giblejo se okoli 0.5 cene), lahko razlike med skupinami otrok na različnih nivojih mišljenja pripišemo ravno stopnji mišljenja, na katerih so otroci.

Znotraj starostnih skupin pa že spet opažamo tendenco, da povprečna ocena raste z nivojem mišljenja, na katerem se otroci nahajajo. Tudi tukaj velja, da odstopanja od te tendence lahko pripišemo vzorcu. Ko primerjamo otroke na različnih nivojih mišljenja ne glede na starost, pa lahko ugotovimo, da odstopanje od te tendence praktično ni: razlike med skupinami so približno v eni celi oceni.

Tudi pri ocenah iz matematike, tako kot pri dosežkih na LTIN, se kaže tendenca, da je razlika med otroci na konkretnem in otroci na formalno-operativnem nivoju mišljenja največja. Ta razlika se celo nekoliko povečuje z naraščanjem starosti otrok.

V 7. in 8. razredu (trinajstletniki, štirinajstletniki) imajo otroci težave pri matematiki, že če so samo na preformalnem nivoju mišljenja. Tisti otroci, ki pa so le na konkretnooperativnem nivoju mišljenja že z velikimi težavami, oziroma koma obvladujejo snov, ki je predpisana z učnim programom. Med skupinami je ne glede na starost razlika med otroci na konkretnem in otroci na formalno-logičnem nivoju mišljenja vsaj v dveh ocenah. Pri prvem testiranju je ta razlika manjša, vendar je tudi povprečna starost vseh otrok manjša.

Kaže tudi, da je matematika v 7. razredu »naenkrat« pridobila na težavnosti za otroke, ki se nahajajo na preformalnem nivoju mišljenja. Tako pri prvem kot pri drugem testiranju imajo otroci na tem nivoju mišljenja najslabši uspeh. Možno pa je tudi, da je to le rezultat, ki smo ga dobili zaradi majhnega vzorca PO.

Tabele 9,10 (prvo testiranje) in 15,16 (drugo testiranje) prikazujejo povprečen globalni uspeh učencev glede na starost in dosežen nivo mišljenja. Pri prvem testiranju je to bil globalni uspeh ob koncu prve redovalne konference, pri drugem pa ob koncu tekočega šolskega leta.

Vidimo, da so tako pri prvem kot pri drugem testiranju razlike med starostnimi skupinami v doseženem globalnem uspehu majhne oz. nepomembne (tako kot pri oceni iz matematike). Torej ravno tako velja, da lahko razlike v ocenah med otroci na različnih nivojih mišljenja pripišemo boljšemu uspehu otrok na višjem nivoju mišljenja.

Tako kot pri ocenah iz matematike, se razlike v uspehu (v korist otrok na višjem nivoju) kažejo že znotraj starostnih skupin. Ta trend je stalen in se izraža tako pri prvem kot pri drugem testiranju. Rahla odstopanja lahko pripišemo vzorcu.

Če primerjamo uspeh otrok na različnih nivojih mišljenja ne glede na starost otrok, lahko ugotovimo, da je omenjeni trend še bolj izrazit. Razlika med otroci na najvišjem in najnižjem nivoju mišljenja je tudi, tako kot v matematiki, visoka (in pomembna): približno za 2 oceni se razlikujeta ti dve skupini med seboj. Dokaj močno je tudi izražena razlika med otroci na preformalnem in na formalno-logičnem nivoju mišljenja v višjih razredih in med otroci na konkretno-operativnem in preformalnem nivoju v nižjih razredih. Te ugotovitve so smiselne z ozirom na to, da so zahteve v nižjih razredih praviloma le na nižji stopnji zahtevnosti mišljenja, kot v višjih razredih.

Primerjava rezultatov po posameznih učencih

Tabela 17 nam daje potrditev predpostavke, da obstaja konstantna zaporedja stadijev. Pri prvem in drugem testiranju obstaja le ena izjema. To je PO 42, ki je dosegla FB stadij (dosežen stadij formalno logičnega mišljenja), ne da bi dosegla FA stadij. To izjemo lahko pripišemo napaki merjenja, če bi pri tej PO upoštevali le SUM2 pa tudi te napake ne bi bilo, ker PO ni dosegla FS stadija. Torej smo tudi z rezultati našega vzorca potrdili eno izmed osnovnih predpostavk J. Piagetove teorije kognitivnega razvoja: da obstaja konstantno zaporedje stadijev, kar delno potrjuje tudi drugo predpostavko: da stadiji niso zgolj hipotetični konstrukt in da dejansko obstajajo.

PO 41 se je pri drugem testiranju »vrnila« s preformalnega na konkretno-operativni nivo mišljenja. Verjetno tudi ta rezultat lahko pripišemo napaki merjenja.

Vendar je zanimivo, da je do obeh napak v merjenju prišlo pri učencih, ki so se nahajali na preformalnem nivoju mišljenja. Mogoče te napake pomenijo le, da je to obdobje res na nek način »krizno« nemirno in ga je zato še težje natančno določiti.

Tabeli 18 in 19 nam kažeta, ali in na katere stadije mišljenja so se premaknili tisti učenci, ki so pri prvem testiranju bili na preformalnem (prehodnem) nivoju mišljenja. Na nižji stadij je zdrsnil le en učenec iz starostne skupine 13,6 let. Omenili smo že, da je to verjetno napaka merjenja.

Izmed treh PO, ki so izpadle iz vzorca (zaradi prešolanja oz. selitve), sta bili

dve na performalnem nivoju mišljenja: ena je bila iz 1. starostne skupine (10,6 let), druga pa iz 5. starostne skupine (14,6 let).

Pri teh tabelah bomo takoj opazili, da se število prehodov na višji nivo mišljenja zelo razlikuje z ozirom na to, ali je bil nivo mišljenja določen na podlagi SUM1 ali na podlagi SUM2. Kot smo že namreč omenili, SUM1 formalno-logični nivo mišljenja deli na še neuravnoteženo fazo (FA) in na uravnoteženo fazo (FB), kar naj bi bil konec v razvoju mišljenja. Učenec, ki na FA nivoju mišljenja dejansko dostikrat še funkcionira na konkretno-operativnem nivoju – je v prehodni fazi, oziroma v fazi predpriprav. Pri SUM2 pa dosežen FS nivo mišljenja pomeni, da je PO dosegel in zaključil formalno-logični stadij mišljenja.

Odtod izhaja tudi razlika med številom učencev, ki so prešli na višji nivo mišljenja: v tabeli 18 (po SUM1) jih je izmed 18 učencev 12 prešlo na FA stadij mišljenja ali višje. To pomeni, da je tekom osemnajstih mesecev vsaj petina vseh otrok iz vzorca prešla na FA stadij mišljenja ali višje.

Tabela 19 nam pokaže, koliko otrok je v tem času doseglo FS stadij (zaključen formalno-logični nivo mišljenja). Teh otrok je 5, kar pomeni, da je le približno dvanajstina vseh otrok iz vzorca dosegla ta stadij.

Na splošno lahko zaključimo, da nam je primerjava rezultatov prvega in drugega testiranja omogočila:

a) bolj točno empirično določiti začetek prehoda s konkretno-logičnega na formalno-logični nivo mišljenja. Ta prehod se je pri otrocih iz našega vzorca začel med desetim in enajstim letom starosti: v starosti devet let je večina otrok (okoli 50 %) še vedno na konkretno-operativnem nivoju mišljenja, čez osemnajst mesecev pa jih je že dosti manj (primerjaj tabeli 1, 2 s tabelama 3, 4). Očitno je tudi, da se ta prehod še ni zaključil niti s 14;6 letom – na formalno-operativnem nivoju mišljenja je le polovica otrok (glej tabelo 3).

b) da vmesna prehodna faza med konkretno-operativnim in formalnim nivojem mišljenja ne traja le par mesecev, temveč verjetno nekoliko več kot 1 leto. Verjetno pa so individualne razlike v trajanju te faze dokaj velike.

DISKUSIJA

Rezultati, ki smo jih dobili v pričujoči nalogi, potrjujejo osnovno predpostavko J. Piagetove teorije stadijev: da je zaporedje stadijev konstantno. Obenem so nam rezultati potrdili domnevo, da se obstoj stadijev v mišljenju realno odraža tudi v uspehu na preskušnjah, ki niso podobne nalogam J. Piagetovega tipa: na šolskem uspehu pri matematiki in pri globalnem šolskem uspehu ter na dosežkih na Lorge-Thorndikejevem testu inteligentnosti. Tako smo tudi potrdili obstoj posameznih stadijev mišljenja v stvarnosti in ponovno dokazali, da ti niso le artefakt znanstvene analize.

Iz rezultatov je tudi razvidno, da se prehod iz konkretno-operativnega na formalno-operativni stadij mišljenja začne okoli 11. leta starosti in se v 14. oz. v 15. letu še ne zaključi.

Inštrumenti so bilj dobro izbrani, saj se je pokazalo, da med povprečnim dosežkom različnih starostnih skupin ni bilo pomembnih razlik ne pri dosežkih na LTIN, ne pri povprečni oceni iz matematike, ne pri globalnem uspehu. To nam je

tudi omogočilo, da smo otroke primerjali med seboj ne glede na starost, to se pravi, le z ozirom na nivo mišljenja, ki so ga dosegli na LLM (lestvica razvoja logičnega mišljenja).

Že znotraj starostnih skupin se je na vseh treh izbranih pokazateljih (LTIN, ocena iz matematike, globalni uspeh) pokazal trend naraščanja povprečnih vrednosti z višjim nivojem mišljenja otrok. Kljub nekaterim izjemam je ta trend konstanten in se izraža tako pri prvem kot pri drugem testiranju.

Na vseh omenjenih pokazateljih pa je ta trend še bolj izrazit, če ne upoštevamo starostnih skupin in dosežke otrok primerjamo med seboj le z ozirom na nivo mišljenja, ki so ga otroci dosegli. Razlike med povprečnimi dosežki otrok na različnih stadijih razvoja mišljenja so tukaj dokaj velike in verjetno statistično pomembne. Na žalost je naš vzorec otrok premajhen, da bi lahko izračunali kakšne višje statistične parametre.

Zanimiva je tudi primerjava velikosti razlik v povprečnem doseženem uspehu med otroci na konkretno-operativnem nivoju in otroci na preformalnem nivoju mišljenja ter med otroci na preformalnem nivoju in otroci na formalnem nivoju mišljenja znotraj starostnih skupin. Že spet se pri vseh treh pokazateljih nakazuje enak trend: razlike med povprečnim doseženim uspehom otrok na konkretno-operativnem nivoju mišljenja in otrok na preformalnem nivoju mišljenja so v nižjih razredih višje kot v višjih razredih (se pravi pri mlajših otrocih višje kot pri starejših otrocih). V višjih razredih, kjer so zahteve pri pouku višje, oziroma, kjer je tudi oblika testa LTIN zahtevnejša, otroci na preformalnem stadiju razvoja mišljenja izgubijo prednost pred otroci na konkretno-operativnem nivoju mišljenja.

Ravno obratno pa je z razlikami med povprečnim dosežkom otrok na preformalnem nivoju mišljenja in otrok na formalno-operativnem nivoju mišljenja. Te razlike se s starostjo večajo, ker otroci na preformalnem nivoju mišljenja ne morejo več zadostiti zahtevam in se po učinkovitosti (oz. neučinkovitosti) približujejo otrokom na konkretno-operativnem stadiju razvoja mišljenja. Trend povečanja teh razlik je bolj izražen tam, kjer smo stadij logičnega mišljenja določali na osnovi SUMI, ker smo tako primerjali otroke s prehodnega nivoja mišljenja z otroki na FB (zaključnem formalnem) nivoju mišljenja. Logično je, da je razlika med otroci na prehodnem stadiju in otroci na zaključnem formalnem stadiju (FB) večja kot med otroci, ki so na prehodnem neuravnoteženem formalnem stadiju in otroci na uravnoteženem stadiju. (pri SUM 2).

Omenjene tendence v razlikah med povprečnimi dosežki otrok na posameznih nivojih mišljenja so se pokazale tako pri prvem kot pri drugem testiranju. Tendenco samo (da se s starostjo manjša tazlika med povprečnim dosežkom otrok na konkretnooperativnem stadiju razvoja mišljenja in otrok na preformalnem stadiju razvoja ter večja razlika med povprečnim dosežkom otrok na preformalnem nivoju in otrok na formalnem nivoju mišljenja) pa je drugo testiranje celo potrdilo: če namreč primerjamo razlike med povprečnimi dosežki otrok ne glede na starost pri prvem in pri drugem testiranju (starostna razlika je 18 mesecev), vidimo, da je razlika med povprečnimi dosežki otrok na konkretnem operativnem nivoju in otrok na preformalnem nivoju mišljenja pri prvem testiranju manjša kot pri drugem testiranju na vseh preskusih. Obenem je razlika med povprečnim dosežkom otrok na preformalnem nivoju in otrok na formalnem nivoju mišljenja večja pri drugem testiranju (tudi na vseh preskusih).

Na vseh preskusih in pri obeh testiranjih znotraj starostnih skupin in ne glede na starost otrok pa velja, da je razlika med povprečnim dosežkom otrok na konkretnem nivou in dosežkom otrok na formalnem nivoju mišljenja večja tako od razlike v povprečnem dosežku otrok na konkretnem nivoju in otrok na preformalnem nivoju mišljenja, kot od razlike v povprečnem dosežku otrok na preformalnem in otrok na formalno-operativnem nivoju mišljenja.

Konstantnost zaporedja stadijev in rast rezultatov z višanjem stadija pa nam še enkrat potrjujejo J. Piagetovo predpostavko, da razvojni stadij, kot jih on definira, niso artefakt naše analize, temveč resnično obstajajo v stvarnosti. To seveda velja za razvojno obdobje, ki smo ga zajeli v naši študiji. O enakih rezultatih, vendar na večjem številu poskusnih oseb in razvojnem obdobju prehoda iz predoperativnega na konkretno-operativni stadij mišljenja, poroča tudi Horvat (4).

Iz vsega povedanega sledi, da bi bilo zelo zaželeno analizirati učne programe z vidika J. Piagetove teorije kognitivnega razvoja in ugotoviti, kakšen nivo mišljenja je potreben, da bi učenec bil sposoben slediti zastavljenim vzgojnoizobraževalnim smotrom, zato določenimi učnimi metodami. Na podlagi te analize bi bilo treba učne programe prilagoditi miselnim sposobnostim otrok.

Zaželeno bi bilo tudi, da bi bili učitelji oz. profesorji seznanjeni z osnovnimi značilnostmi in zakonitostmi mišljenja na posameznih stadijih razvoja. Tako bi lažje in bolje komunicirali z otrokom, obenem pa bi mu lažje pomagali, da v prehodnih fazah napreduje z manj problemi. Z dobrimi učnimi programi in metodami pa bi se verjetno dalo otroke na prehodnih nivojih mišljenja akcelerirati na višji nivo.

LITERATURA

- Bynum, T. W., Thomas J. A., Weitz L. J.: *Truth Functional Logic in Formal Operation Thinking: Inhelder and Piaget's Evidence*, *Deve, Competal Psychology*, 1972, Vol. 7, No. 2, str. 129–132.
- Ferguson, G. A.: *Statistical Analysis in Psychology and Education*, MacGrow-Hill, Tokyo, 1976.
- Glaser, R.: *Education and Thinking: The Role of Knowledge*, *American Psychologist*, Vol. 3, No. 2, str. 93–104.
- Horvat, L.: *Dileme povezane s psihometričnim in analitičnim načinom določanja stopnje kognitivnega razvoja*, *Anthropos*.
- Inhelder, B., Piaget, J.: *De la logique de l'enfant a la logique de l'adolescent*, Paris, 1970.
- Neimark, D. E.: *Current status of formal Operations Research*, *Human Development* 22, 1979, str. 60–67.
- Modgil, C., Modgil, S.: *Piagetian Research Volume 4*, London, 1976.
- Modgil, S.: *Piagetian Research: A Handbook of Recent Studies*, London, 1974.
- Piaget, J., Inhelder, B.: *Intelektualni razvoj deteta*, Beograd, 1978.
- Piaget, J.: *Intellectual Evolution From Adolescence to Adulthood*, *Human Development* 15, 1972, str. 1–12.
- Peaget, J.: *Psihologija inteligencije*, Nolit, Beograd, 1977.
- Piaget, J.: *The Child Conception of Number*, London 1969.
- Štante, M., Winter, M.: *Prognostična veljavnost nalog J. Piagetovega tipa pri šolskih novincih glede na uspeh v prvem razredu OŠ*, referat, *Posvetovanje psihologov Slovenije*, Portorož 1983.
- Zupančič, M., Winter, M.: *Prikaz osnovnih spoznanj s področja razvoja procesov mišljenja pri pouku elementarne matematike*, referat, *Posvetovanje psihologov Slovenije*, Bled, 1984.
- Weitz, L. J., Bynum, T. W., Thomas, J. A., Steger, J. A.: *Piaget's System of 16 Binary Operations: An Empirical Investigation*, *The Journal of Genetic Psychology*, 1973, 123, 279–284.

Empirična primerjava različnih pristopov v proučevanju razumevanja realnosti pri predšolskih otrocih¹

IDA HOJNIK, DARJA PICIGA

UVOD IN PROBLEM

Iz pregleda raziskav o primitivnih otroških prepričanjih je razvidno, kakšen pomen dajeta Laurendeau in Pinard (1962) tehniki analize rezultatov pri razlagi nasprotujočih si zaključkov o pravilnosti Piagetovih idej. Avtorji, ki so uporabljali globalno tehniko analize rezultatov in na ta način skušali odkriti implicitne otrokove teorije o realnosti in kavzalnosti, so potrdili obstoj takih pojmovanj, kot so animizem, realizem, artificializem . . . Raziskovalci pa, ki so računali le frekvenca odgovorov prekavzalnega tipa, so negirali Piagetove zaključke o obstoju teh razlag pri otrocih.

Čeprav analiza del Vigotskega (1977), Jovičića (1974) in drugih avtorjev sugerira zaključek, da lahko realne otrokove sposobnosti mišljenja spoznamo le, če ga sprašujemo o njemu bližnjih pojavih, pa nam tudi proučevanje otroških razlag o oddaljenih pojavih marsikaj pove o duševnosti otrok in prispeva za pedagoško prakso koristne informacije.

V Sloveniji sta na opisane probleme prva opozorila L. Horvat in L. Magajna (1974, 1978), proučevanje na obsežnejšem vzorcu pa je bilo opravljeno v okviru raziskovalne naloge L. Horvata »Intelektualni razvoj predšolskega otroka« (Hojnik, Piciga, 1980 a, 1980 b).

Tehnika spraševanja in tehnika analize rezultatov, uporabljena v tej študiji, se razlikuje od tehnik, ki sta jih opisala Laurendeau in Pinard: otroci so individualno odgovarjali na 10 vprašanj o naravnih pojavih, pri čemer je spraševalec po prvem odgovoru spodbudil otroka še k dodatni razlagi oz. obrazložitvi odgovora. Pri analizi rezultatov se je ocenjevala zrelost odgovorov na vsako od postavljenih vprašanj, nato se je računal skupni skor za posameznega otroka. Na ta način je bilo mogoče ugotoviti, koliko je otrok še pod vplivom prekavzalnih odherenc.

Glavni problem pri tem psihometrijskem pristopu je v tem, da lahko otrok pove psihometrično pravičen odgovor tudi brez globljega razumevanja pojava ali da do odgovora pride na podlagi razvojno manj zrelega principa. Za vprašanja odprtega tipa velja še to, da velikega števila odgovorov ne moremo ovrednotiti in da ni možno ločevanje med odgovori, ki predstavljajo izraz otrokovega animističnega mišljenja, in med odgovori, v katerih otrok le uporablja animistične izraze.

¹ Prispevek je nastal s predelavo referata »Faktorji, koji utječu na rezultate proučevanja djetetovog razumijevanja prirodnih pojava«, predstavljene na VII. kongresu psihologov Jugoslavije, Zagreb, 1981.

Zaradi opisanih dilem v zvezi z uporabljenim psihometrijskim pristopom je bilo potrebno to tehniko validirati s postavljanjem dodatnih, bolj poglobljenih vprašanj in z vprašalniki, ki predstavljajo standardizacijo Piagetove klinične metode. Dodatne informacije o vrednosti psihometrijskega pristopa smo skušali pridobiti s primerjavo rezultatov otrok iz različnega socialno-ekonomskega okolja z računanjem povezav med predkusi razumevanja realnosti in mentalno starostjo.

METODOLOGIJA

A. Hipoteze

H₀₁: Med rezultati, dobljenimi z različnimi metodami ugotavljanja otrokove zrelosti pojmovanja naravnih pojavov, ni statistično pomembnih razlik.

H₀₂: Skupine otrok z različno izobrazbeno strukturo staršev se ne razlikujejo statistično pomembno v zrelosti pojmovanja naravnih pojavov.

H₀₃: Med otrokovim pojmovanjem realnosti in njegovo mentalno zrelostjo ni statistično pomembne zveze.

B. Vzorec

V vzorec je bilo zajetih 24 otrok iz dveh VVZ Ljubljanske regije: VVZ Sonje Vidmar – enota Murgle in VVZ Andersen III. Povprečna kronološka starost subjektov je bila 6,3 let, v starostnem intervalu od 5,9 let do 6,9 let. Pri oblikovanju vzorca smo kontrolirali variablo socialno-ekonomskega statusa (SES) po naslednjem kriteriju:

1 – nižji SES: oba starša (ali vsaj eden) imata nedokončano osnovno šolo, končano osnovno šolo ali poklicno šolo;

2 – višji SES: oče ima končano višjo šolo ali visoko šolo, mati ima vsaj srednjo izobrazbo.

Vzorec je sestavljalo 12 otrok iz nižjega SES-a in 12 otrok iz višjega SES-a. Vsi subjekti obiskujejo pripravo otrok za vstop v šolo (program »male šole«) in so najmanj dve leti vključeni v VVZ.

C. Instrumenti

1. a) Vprašalnik o naravnih pojavih I (VNPI): sedem nalog (vprašanj) iz velikega raziskovalnega dela J. Piageta o proučevanju razvoja mišljenja pri otroku. Upoštevali smo tista vprašanja (priloga), ki jih je možno čim bolj objektivno psihometrično in analitično obdelati in ki so se izkazala kot najbolj diskriminativna za otroke v kasnejšem predšolskem obdobju. Vprašanja so bila uporabljena v preteklih raziskavah, kakor tudi v raziskovalni nalogi Intelektualni razvoj predšolskega otroka, ki še traja.

b) Vprašalnik o naravnih pojavih II (VNP II): To je razširjen vprašalnik VNP I. Za vsak fenomen smo uporabili več vprašanj, s katerimi smo se prepričali o izvirnosti otrokovih odgovorov na VNP I. Nekatera vprašanja so sestavni del vprašalnikov pod točko c), različen pa je vidik klasificiranja odgovorov. Rezultate na VNP II smo klasificirali dosledno po kriterijih za VNP I.

c) Štirje vprašalniki: Gibanje oblakov, Koncept življenja (povzeta po Laurendeau in Pinardu) ter Pojmovanje stvari in Realizem misli (povzeta po Guzini). Odgovore teh vprašalnikov smo klasificirali dosledno po kriterijih omenjenih avtorjev.

2. Intelligentnostni test za otroke C. W. Valentina.
3. The Lorge-Thorndike Intelligence Tests (LTIN).

D. Postopek

Testiranje je potekalo v posebnih prostorih VVZ individualno, razen preizkušnje LTIN, ki je bila skupinska. Testne preskušnje so bile praviloma aplicirane v naslednjem vrstnem redu: VNP I, inteligentnostni test Valentine, vprašalniki o Gibanju oblakov, Konceptu življenja, Pojmovanju stvari in Realizmu misli ter inteligentnostni test LTIN. Noben subjekt ni bil isti dan preskušen z dvema različnima preskušnjama, tako da na rezultate ni vplival faktor utrujenosti otrok. Prav tako smo upoštevali tudi otrokovo pripravljenost za sodelovanje: če otrok ni bil pripravljen sodelovati, smo testiranje preložili. Pri vseh preskušnjah o pojmovanju realnosti je otrok imel dovolj časa za razmišljanje. Testiranje je potekalo v oktobru in novembru 1980.

Rezultati

A. Klasifikacija odgovorov

vprašalnik	stadiji–stopnje	št. točk	
VNP I VNP II	0 – neovrednoteni odg.*	–	
	1 – napačni odg.	1	
	2 – delno pravilni odg., pravilni odg. z napačno utemeljitvijo	1,5 2	
	3 – pravilni odg.		
gibanje oblakov	0 – nerazumevanje vpraš.,* neadekvatni odg.	2 0	
	1 – oblake premikajo ljudje ali bog	1 2	
	2 – oblake premika sonce, zvezde	2,5	
	3 – oblake premika veter, ki ima:	3	
	a) artificialističen izvor b) naraven izvor		

* Teh odgovorov nismo upoštevali v globalnem skorju.

vprašalnik	stadiji–stopnje	št. točk	
koncept življenja	0 – nerazumevanje vpraš., neadekvatni odg.*	0	
	1 – žive so vse stvari, antropomorfne utemeljitve	1	
	2 – žive so največ dve stvari, ki imata avtonomno gibanje	2	
	3 – žive so živali in rastline ali samo živali	3	
realizem misli	0 – nerazumevanje vpraš., premalo izčrpnosti odg., »ne vem«*	0	
	1 – misli se z usti	1	
	2 – misli se z glavo, misel je materialna	2	
	3 – misli se z glavo, misel je nematerialna	3	
pojmovanje stvari	1 – zavest imajo vse stvari	0	
	2 – zavest imajo stvari, ki se gibljejo	1	
	3 – zavest imajo stvari z lastnim gibanjem	2	
	4 – zavest imajo živali	3	

Vprašalnike Laurendeaujeve in Pinarda ter L. Guzine smo praviloma vrednotili po navodilih teh avtorjev. Pri vprašalnikih Gibanje oblakov in Koncept življenja smo najnižji stadij (stadij 0 – nerazumevanje in neadekvatni odgovori) vrednotili z 0 točkami, ostale tri stadije pa od 1–3 točke. Stadij 3A pri vprašalniku Gibanje oblakov smo vrednotili z 2,5 točke, stadij 3B pa s 3 točkami. Pri vprašalniku Realizem misli smo morali dodati še stadij 0 (nerazumevanje in neadekvatni odgovori, izven telesa, v trebuhu), ki smo ga vrednotili z 0 točkami, ostale tri stadije pa z 1, 2 in 3 točkami. Vprašalnik Razumevanje stvari ima štiri stadije (od 1–4) in smo jih vrednotili od 0 do 3 točke.

B. Statistična obdelava rezultatov

V tem prispevku bomo prikazali rezultate, pri katerih smo upoštevali samo sumarne skore odgovorov otrok na posameznih instrumentih. Pri VNP I in VNP II smo iz vrednotenih odgovorov računali aritmetično sredino (izločili smo odgovore iz stadija 0), med tem ko smo skupni skor za štiri vprašalnike (Gibanje oblakov, Koncept življenja, Realizem misli in Razumevanje stvari) dobili s sumiranjem

* Teh odgovorov nismo upoštevali v globalnem skoru.

rezultatov na posameznih vprašalnikih. Rezultate smo računalniško obdelali s pomočjo paketa SPSS. Računalniško obdelavo je prevzel docent dr. K. Brenk.

TABELA 1

Korelacijska povezanost med posameznimi preskušnjami

Preskušnja	VNP I	VNP II	4 vpr.	Valent.	LTIN
VNP I	–	.67**	.69**	.44*	.48**
VNP II		–	.74**	.54**	.59**
4 vprašalniki			–	.30	.54**
Valentine				–	.69**
LTIN					–

Legenda

** : zveza je pomembna na nivoju 0,01

* : zveza je omembna na nivoju 0,05

TABELA 2

Pomembnost razlik med odgovori otrok iz višjega in nižjega SES-a na posameznih preskušnjah

Preskušnja	aritm. sredina		t-test	pomembnost na nivoju
	nižji SES	višji SES		
VNP I	7,92	9,92	2,34	0,05
VNP II	8,58	11,13	3,82	0,01
4 vprašalniki	7,25	8,88	2,08	0,05
Valentine	75,29	89,92	4,36	0,01
LTIN	41,00	51,42	5,63	0,01

C. Interpretacija

Na osnovi naših rezultatov lahko zavrremo prvo in tretjo ničelno hipotezo. Druge hipoteze ne moremo popolnoma negirati, ker ena od šestih korelacij ni statistično pomembna. Torej se skupine otrok z različno izobrazbeno strukturo staršev statistično pomembno razlikujejo v zrelosti pojmovanja naravnih pojavov. V večini primerov je ta zrelost statistično pomembno povezana z mentalno starostjo otroka, ki smo jo merili s testi inteligentnosti. Različne uporabljene tehnike ugotavljanja otrokovega pojmovanja realnosti dajejo rezultate, ki med seboj statistično pomembno korelirajo. Dobljenih rezultatov zaradi nereprezentativnosti vzorca ne moremo posploševati, skušali pa jih bomo interpretirati v okviru Piagetove kognitivne teorije.

Spoznavni razvoj je proizvod adaptacije organizma na okolje skozi asimilacijo in akomodacijo. Od kvalitete vplivov iz okolja je brez dvoma odvisno otrokovo razumevanje sveta, ki ga obdaja. Groba primerjava naših rezultatov z rezultati

Piageta in obeh kanadskih avtorjev (Laurendeau, Pinard 1962) kaže na superiornost otrok iz dveh ljubljanskih VVZ. V primerjavi z otroki, ki jih je npr. spraševal Piaget, dobijo naši otroci iz okolja večje število pravih informacij – tj. informacij, ki so v skladu s sedanjim razvojem znanosti.

Večina dosedanjih raziskav je pokazala, da zrelost v razumevanju sveta pozitivno korelira tako z mentalno starostjo subjekta, kot z izobraženostjo in poklicem njegovih staršev (Piciga-Rojko D., 1985). Te ugotovitve potrjujejo tudi naši rezultati. Domnevamo, da starši z višjo izobrazbo otrokom bolj precizno in na njim dostopnejši način razlagajo fenomene objektivnega in subjektivnega sveta, kar se je pokazalo v odgovorih naših otrok.

Otroci sprejemajo določene informacije, ki jih lahko vgradijo v obstoječe strukture in na ta način te strukture akomodirajo. Tiste informacije, ki so preveč oddaljene od obstoječih struktur, pa otrok pozabi ali neadekvatno prilagojene vgradi v svoj sistem razumevanja sveta ali pa ostanejo kot vrinjene strukture. Le-te so samo naučeno znanje, ki ga otrok zna reproducirati, vendar ga ne razume. Od vsebine otrokovih struktur in od nivoja organizacije teh struktur je odvisno, ali bo otrok sprejete informacije adekvatno vgradil v svoje strukture, kar pomeni, da bo pravilneje razumel določene naravne pojave. Da bi otrok razumel, da se zemlja giblje okoli sonca, je potrebno, da zavzame neko abstraktno stališče o dveh planetih, osvoboditi se mora egocentričnosti svojega mišljenja. V tem se kaže možna razlaga povezanosti testov inteligentnosti z zrelostjo razumevanja realnosti. Višji rezultat na testu inteligentnosti bi praviloma moral indicirati, da so za otrokovo mišljenje značilne razvojno zrelejšje intelektualne operacije.

Med tremi tehnikami, uporabljenimi v našem proučevanju, ni vsebinsko pomembnih razlik glede na vpliv socialno-ekonomskega statusa in glede na povezanost s testi inteligentnosti. Od ostalih dveh tehnik nekoliko odstopa le VNP II, pri katerem so razlike med otroki iz nižjega in višjega socialno-ekonomskega statusa pomembne na nivoju 0,01 in ki ima najvišje korelacije s testi inteligentnosti. Možna je hipoteza, da smo s tem preskusom najbolj precizno ugotavljali zrelost otrokovih pojmovanj o svetu, ki so odvisne od informacij iz okolja in intelektualne zrelosti.

Če želimo ugotoviti, koliko otrok res razume naravne pojave, mu ne smemo dati takih vprašanj, na katere bi lahko odgovoril le na osnovi znanja brez razumevanja. Treba pa je zagotoviti, da otroci vprašanja resnično razumejo tako, kot smo predpostavljali. Naši rezultati kažejo, da nam manjše število pazljivo odbranih vprašanj daje prav toliko informacij, kot obširni vprašalniki po vzoru M. Laurendeau in A. Pinarda ter drugih avtorjev. Ta oblika psihometričnega pristopa je časovno bolj ekonomična in za subjekte manj utrudljiva od klinične metode. Piagetova metoda je nujna le v primeru, če želimo spoznati tok misli, da bi ugotovili, katere so vse možne razlage, ki jih dajo otroci.

LITERATURA:

Guzina, L., Tomić, S., Nikolić, S., Mihajlović, J., Nešić, L.: Ispitivanje nekih aspekata kognitivnog razvoja dece u prvom razredu osnovne škole, Naučni podmladak, Niš, 1978, št. 1, str. 61–78.

Hojnik, I., Piciga, D.: Psihometrijska analiza dječjeg shvatanja realnosti, Predškolsko dete, Beograd, 1980a, vol. 10, št. 2, str. 123–133.

Hojnik, I., Piciga, D.: Nekateri vidiki pojmovanja realnosti pri predšolskih otrocih, neobjavljena diplomska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1980b.

Horvat, L., Magajna, L.: Razvoj sposobnosti dojemanja naravoslovnih pojmov pri predšolskem otroku, referat na VI. kongresu psihologov Jugoslavije, Sarajevo, 1978.

Ivić, I., Milinković, M., Rosandić, R., Smiljanić, V.: Razvoj i merenje inteligencije. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1976.

Jovičić, M. M.: Razvitak shvatanja kauzalnih odnosa kod dece, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1974.

Laurendeau, M., Pinard, A.: La pensée causale, Presses Universitaires de France, Paris, 1962.

Magajna, L., Horvat, L.: Shvatanje i objašnjenje prirodnih pojava kod predškolskog deteta, Predškolsko dete, Beograd, 1974, št. 4, str. 293–300.

Piciga-Rojko, D.: Razvijanje kavzalnega mišljenja in logično-matematične operacije, Neobjavljeno magistrsko delo, Filozofski fakultet, Beograd, 1985.

Turner, Dž.: Saznajni razvoj, Nolit, Beograd, 1979.

Vigotski, L.: Mišljenje i govor, Nolit, Beograd, 1977.

PRILOGA:

VNP I

1. Ali veter čuti mraz?
2. Ali nam sonce sledi, ko hodimo?
3. Ali je luna vedno okrogla?
4. Ali se oblaki lahko ustavijo, če hočejo?
5. Kaj se zgodi z dnevom ponoči?
6. Ali kolo ve, da se premika?
7. Kje nastajajo misli?

VNP II

1. Ali veter čuti mraz? (kadar piha ali ne piha)
Ali veter čuti toploto? Ali veter čuti, kadar sije sonce?
Ali veter ve, da piha?
Ali veter čuti mraz tako kot ti? NE: Kako ga pa čuti?
2. Ali gre sonce za nami, ko se mi premikamo?
Kaj se dogaja s soncem (kaj sonce dela), ko gremo na sprehod?
Če greva ti in jaz v nasprotno smer, za kom bo šlo sonce: za tabo ali za mano?
Ali se ti je že zgodilo, da ti sonce ni sledilo?
3. Kakšna je luna?
Ali je vedno okrogla?
Zakaj je taka?
4. Kaj giblje oblake?
Ali se oblaki lahko sami premikajo (kadar ni vetra)?
Ali lahko oblaki gredo, kamor hočejo?
Ali oblaki vedo, da se premikajo?
5. Kje je sonce, kadar je noč?
Razloži mi, kako se zgodi, da je temno, ko je noč?
Kaj se zgodi z dnevom ponoči?
Ali je podnevi vedno sonce?
Ali vidimo sonce, kadar dežuje?
6. Ko se usedeš na kolo, ali mu je težko?

Ko voziš kolo, ali kolo ve, da se premika?
Ali se kolo lahko samo premika?
7. Kje se nahaja tvoja misel, ko misliš?
S čim misliš?
Ali lahko misliš še s čim drugim?
Kje nastajajo misli?

Hemisferna specializacija in spoznavni razvoj

mag. LIDIJA MAGAJNA

Ena izmed dimenzij odnosa med možgani in vedenjem, ki so ji raziskovalci posvetili v zadnjem času mnogo pozornosti, je *hemisferna specializacija funkcije*, v začetku imenovana tudi *cerebralna dominantnost*. Namen članka je osvetliti odnos med to dimenzijo in spoznavnim razvojem z vidika ugotovitev moderne nevropsihologije.

Čeprav je človek navidez simetričen, natančnejša opažanja pokažejo, da večina ljudi preferira desno roko za pisanje, desno nogo za brcanje, desno oko pri ciljanju ter levo roko za identificiranje predmetov z dotikom, levo uho za poslušanje glasbe, in levo vizualno polje za identificiranje obrazov. Informacije, ki prihajajo z desne strani telesa na desni receptivni površini (desna roka, desna noga, desno vizualno polje pri obeh očesih, desno uho, itd.) v glavnem kontrolira leva možganska polobla (hemisfera) in obratno. Razlike v vedenju torej nakazujejo določeno različnost obeh hemisfer.

Pri analiziranju odnosa med hemisferno specializacijo in kognitivnimi sposobnostmi je potrebno najprej razlikovati med tremi različnimi nivoji analize: *vedenskim*, *fiziološkim* in *anatomskim nivojem*. Proučevanje hemisfere specializacije na anatomskem nivoju predstavlja ugotavljanje strukturalnih možganskih asimetrij (npr. razlik med dolžino obeh polobel) s tehnikami kot je kompjuterska tomografija. Za ugotavljanje funkcionalnih možganskih asimetrij (fiziološki nivo) se uporabljajo tehnike merjenja možganske električne aktivnosti (EEG – elektroencefalogram ali ERP – evocirani potenciali). Pokazatelja hemisferne specializacije na nivoju vedenja pa imenujemo *stranskost* ali *lateralnost*.

Pred razvojem modernih tehnik ugotavljanja lateralnosti so kot indikator stranskosti uporabljali prednostno stran telesa pri izvajanju neke zaznavne ali motorične aktivnosti. Če daje oseba prednost desni roki pri pisanju in desni nogi pri brcanju, so sklepali, da je to znak dominantnosti leve možganske poloble. Dolgo je veljalo mnenje, da dominantna hemisfera (pri desnoročni večini torej leva) kontrolira govor in ostale jezikovne funkcije ter višje psihične procese, medtem ko se je desno hemisfero smatralo za »manjvredno« (Benton, 1972). Tej hemisferi so pripisovali le kontrolo kontralateralnih telesnih gibov.

Novejše raziskave pa so to mnenje v marsičem spremenile. Nekatere novejšje tehnike so se izkazale kot bolj zanesljiv pokazatelj hemisferne specializacije na vedenjskem nivoju. Med novejšje tehnike ugotavljanja možganskih asimetrij na vedenjskem nivoju spadajo:

– *dihotično poslušanje* (dvojno poslušanje) pri katerem v vsako uho predvajamo istočasno različni informaciji. Če oseba pravilno identificira več dražljajev, ki so bili predvajani v desno uho in tako pokaže prednost ali superiornost desnega ušesa, je to znak, da poteka kontrola govora v levi hemisferi.

– *tehnike polovičnih vidnih polj* – z uporabo tahistoskopa prezentiramo različni informaciji v levo in desno polovico vidnega polja vsakega očesa. Boljše predelovanje informacij predstavljenih v eni izmed polovic vidnega polja je znak, da je kontrola predelave te informacije v kontralateralni hemisferi.

– *tehnike bihaptične ali bimanualne (obojeročne) stimulacije* – obeh rok se dotikamo z različnimi dražljaji kar nam omogoča lokaliziranje predelave tipne informacije.

Raziskovanje z aplikacijo teh tehnik je omogočilo nove vpogled v odnose med delovanjem možgan in razvojem možgan ter kognitivnim funkcioniranjem (kognitivnim razvojem in motnjami kognitivnih funkcij).

DEJAVNIKI MOŽGANSKE ASIMETRIČNOSTI

Kaj določa razvoj cerebralne asimetričnosti? Kakšna je vloga dednosti in okolja pri determiniranju stranskosti? Rezultati nekaterih študij kažejo na to, da sta leva in desna hemisfera strukturalno in funkcionalno različni že od samega začetka življenja; razlike so opazne že pri tri mesece starem plodu (Le May and Culebras, 1972). Kljub različnim teorijam, ki razlagajo vzroke cerebralne asimetrije, na današnji stopnji še ne moremo dati natančne razlage o tem, kaj določa razvoj cerebralne asimetrije.

Številni avtorji so postavili različne hipoteze o vzrokih možganske asimetrije: lateralnost naj bi bila posledica položaja plodu v maternici, asimetričnega zasidranja plodu v maternici v prvih dveh tednih nosečnosti, genetičnih determinant ali kombinacije teh vplivov (Boklage, 1980; Corballi, 1980; Springer & Scarleman, 1978, 1980). Med *genetičnimi teorijami* je zanimiva teorija M. Annett (1972, 1978), ki podaja najbolj enostavno razlago odnosa med stranskostjo roke in cerebralno lateralizacijo. Po tej teoriji obstaja pri večini ljudi (morda 90 %) nek lateralizirajoč vpliv, ki upravlja dominantnost roke in cerebralno lateralizacijo in deluje v smeri postavljanja dominantnosti za jezikovne funkcije v levo hemisfero. Ti ljudje imajo prednostno desno roko, leva cerebralna hemisfera pa postane dominantna za jezik. Pri ostalih 10% je ta lateralizirajoči vpliv odsoten; manjka torej nek pristranski vpliv, oz., kot meni Annettova (1972), verjetno nek gen, ki je odgovoren za razvoj leve cerebralne dominantnosti za jezik. Znotraj te manjšine bo smer stranskosti roke in cerebralne dominantnosti dodeljena po slučaju in neodvisno. Mnogi posamezniki v tej skupini bodo obojeročni (ambidekstri) ali pa bo pri njih govor reprezentiran bilateralno.

S pomočjo te teorije je možno razložiti mnoge dvosmiselne pojave in opažanja na tem področju: zakaj je polovica otrok dveh levo-ročnih staršev levo-ročna, ostala polovica pa desno-ročna (Annett, 1974); zakaj kažejo otroci, pri katerih desna roka ni prednostna, mešane vzorce lateralnosti na skoraj vseh pokazateljih, vključno s stranskostjo očesa (Friedlander, 1971), stranskostjo noge (Peters &

Durding, 1979), medtem ko kaže večina desno-ročnih otrok poleg dominantnosti desne roke tudi strogo dominantnost desnega očesa, desne noge in levo-hemisferno dominantnost za jezikovne funkcije.

Z genetičnimi teorijami lahko obrazložimo številne opažene pojave ne pa vseh. Prisotnost genetičnih dejavnikov pa ne izključuje tudi možnih vplivov okolja na razvoj možganske funkcionalne asimetrije.

Pri proučevanju vplivov okolja so se raziskovalci osredotočili predvsem na ugotavljanje vplivov deprivacije in obogatitve okolja na razvoj hemisferne kontrole nekaterih kognitivnih funkcij.

Rezultati proučevanja vizualnih asimetrij pri gluhih otrocih in kontrolni skupini (Neville, 1977, Scholes and Fischler, 1979) konsistentno kažejo, da deprivacija slušnih dražljajev in receptivnega govora vpliva na lateralno specializacijo možganskih hemisfer. Gluhi otroci so pokazali drugačen vzorec funkcionalne hemisferne asimetrije kot otroci z normalnim sluhom.

Pri ugotavljanju vpliva obogatene okolja so se raziskovalci osredotočili predvsem na proučevanje razlik v prisotnosti prednosti desnega ušesa (pokazatelj vzpostavljene levo-hemisferne kontrole za jezik) pri otrocih, ki so obvladali dva ali tri jezike v primerjavi z otroci, ki so uporabljali le en jezik. Rezultati so res pokazali, da so otroci, ki obvladajo več jezikov, kazali večjo superiornost desnega ušesa pri dihوتيčni verbalni stimulaciji. (Starck, Genesee, Lambert and Seitz, 1977).

Ob vstopu v šolo postane otrok v pomembno večji meri izpostavljen najrazličnejšim jezikovnim dražljajem. Longitudinalne raziskave dihوتيčnega poslušanja pri otrocih so pokazale, da se prednost desnega ušesa v prvih dveh letih šolanja dejansko poveča (Bakker et. al., 1979; Satz et. al., 1975).

MODELI HEMISFERNE ASIMETRIJE

Zakaj prihaja do možganskih asimetrij na zaznavnem, motoričnem in kognitivnem področju? Zakaj opažamo prednost ene strani telesa (ušesa pri dihوتيčnem poslušanju, roke ali vizualnega polja) pri predelovanju določenega tipa informacij? Prisotnost funkcionalnih cerebralnih asimetrij so skušali razložiti z različnimi modeli.

Po modelu D. Kimura (1967) so lateralne prednosti pri dihوتيčnem poslušanju in drugih tehnikah ugotavljanja možganske asimetrije odvisne od verbalne ali neverbalne narave dražljajev. Leva hemisfera naj bi predelovala besedne dražljaje, desna pa nebesedne. Večina informacij, ki jih prezentiramo na levi ali desni strani telesa potuje do desne ali leve hemisfere vzdolž kotralateralnih poti. Besedna informacija, ki je bila predložena desnemu ušesu, desni roki ali na desnemu vizualnemu polju, bo projicirana v levo hemisfero in tam direktno predelana. Besedni dražljaji predstavljeni levemu ušesu, levi roki ali na levem vizualnem polju, pa bodo projicirani najprej v desno hemisfero, ki pa ni specializirana za predelavo jezikovnih informacij. Zato bodo prenešeni naprej v levo hemisfero. Pri predelovanju informacij, ki pridejo po indirektni poti, naj bi bila učinkovitost manjša. Po tem modelu lahko torej predvidimo neko prednost (večjo učinkovitost)

desnega ušesa, roke, desnega vizualnega polja pri predelovanju besedne informacije in levega ušesa, roke in levega vizualnega polja pri predelovanju nebesedne informacije.

Kinsbourne (1974) pa meni, da razlike med direktno in indirektno senzorno potjo ne zadostujejo za razlago lateralne prednosti, saj so razlike v prednosti ene strani mnogo večje, kot bi bile v primeru, da bi šlo le za prisotnost dodatne sinaptične poti. Lateralne učinke v zaznavanju pripisuje predvsem *lateralni porazdelitvi pozornosti*. Aktivacija ene hemisfere naj bi povzročila *orientacijsko pripravljenost* te hemisfere, to je zbudila in usmerila (subkortikalne) centre pozornosti na informacije, ki prihajajo z nasprotni strani telesa. Pri aktivaciji ene hemisfere naj bi prišlo hkrati do inhibicije druge hemisfere. Besedni dražljaji, ki aktivirajo levo hemisfero, povzročijo torej po mnenju Kinsbourneja orientacijsko pripravljenost (usmeritev pozornosti) na informacije, ki prihaja z desne ravni telesa (desno uho, desna roka, desno vizualno polje). Šele pristransko usmerjena pozornost naj bi do te mere olajšala predelavo informacij na desni ali levi lateralni ravni, kot to kažejo znatne časovne razlike v latenci odgovorov med obema poljema.

Verbalno-neverbalni model ne omogoča razlage rezultatov nekaterih raziskav (verbalni stimulusi so bili včasih hitreje predelani, če so se pojavili v levem vizualnem polju, neverbalni pa v desnem). Tudi glede Kinsbournejeve teorije raziskovalci (Bakker, 1983) v glavnem priznavajo, da igra pozornost določeno vlogo, vendar pa pojava perceptualnih asimetrij ne moremo povsem razložiti s pristransko porazdelitvijo pozornosti.

Rezultati raziskav so spodbudili številne druge hipoteze, izmed katerih sta po mnenju Moskowitcha (1979) najbolj reprezentativni *sekvencialno-simultana* hipoteza in *analitično-holistična* hipoteza. Za obe hipotezi je značilno, da je za lokacijo hemisferne kontrole (katera hemisfera bo primarno mediator informacije) odločilen način predelave informacij in ne narava informacij (verbalna-neverbalna). Obe hipotezi pa se na drugi strani dovolj razlikujeta, da ju lahko obravnavamo ločeno.

Luria (1966 a, 1966 b, 1970, 1973) je predpostavil dve osnovni obliki integrativne aktivnosti cerebralnega korteksa: *simultano* (primarno spacialno) sintezo in *zaporedno* (sekvencialno, sukcesivno) sintezo informacij. Simultana sinteza sestoji iz sinteze ločenih elementov v simultane grupe (prostorske). Pri zaporedni sintezi pa možganski mehanizmi integrirajo zunanje vplive ali njihove sledi v zaporedne – časovno ločene serije (npr. pri ponavljanju neke sekvence števil). Obe obliki sintetične aktivnosti se pojavljata tako na zaznavnih kot tudi na spominskih in intelektualnih ravneh. Simultana sinteza na zaznavnem nivoju se kaže v prerinovanju geometričnih figur, risanju zemljevidov ali sestavljanju kock.

Luria je identificiral tudi predele v možganih, ki naj bi bili primarno odgovorni za posamezen tip sinteze; pri okvarah parieto-okcipitalne aree prihaja do težav pri tvorjenju simultanih-spacialnih grup, okvare na fronto-temporalnem področju pa povzročijo težave pri analiziranju časovno ločenih dražljajev in njih sintetiziranje v zaporedne serije.

Po simultano-sukcesivni hipotezi naj bi bilo zaznavanje in proizvajanje zaporednih-časovnih sekvenc, tudi če le-te niso jezikovne narave, primarno pod kontrolo leve hemisfere. Pri informacijah, ki morajo biti organizirane glede na prostorske koordinate – simultano, pa naj bi bili procesi predelave primarno pod kontrolo desne hemisfere. Rezultati številnih raziskav to hipotezo podpirajo,

vendar pa se pojavljajo tudi ugotovitve, ki jih ni mogoče razložiti na osnovi te hipoteze. Tako sta npr. Bever in Chiarello (1974) ugotovila, da kažejo pri poslušanju glasbe laiki prednost (superiornost) levega ušesa, pri izkušenih glasbenikih pa je prednostno desno uho.

Alternativno možnost predstavlja razlikovanje dražljajev na osnovi *celostne* (holistične) – *analitične* dimenzije. Po holistično-analitični hipotezi je leva hemisfera specializirana za analiziranje kompleksnih dražljajskih sestavov oblik v ločene poteze, medtem ko desna hemisfera upošteva celostne lastnosti dražljajske konfiguracije in tvori (konstruira) smiselne geštalte. To hipotezo podpirajo tudi rezultati študij pacientov, pri katerih je bil corpus callosum presekan in s tem onemogočena izmenjava informacij in medsebojen vpliv obeh hemisfer (Levy-Agrest and Sperry, 1968; Sperry, 1973). Tudi nekateri poskusi na normalnih subjektih (gl. Patterson and Bradshaw, 1975) so bili izvedeni z namenom, pokazati, da lahko diferencialno funkcionalno specializacijo obeh hemisfer razložimo v skladu z dvoprocesnim sistemom, pri čemer naj bi bila desna hemisfera holističen (celosten) procesor, leva hemisfera pa analitičen procesor. Fairweather et. al. (1982) v poglobljenem pregledu in diskusiji ugotovitev eksperimentov, ki so dali včasih dvosmiselne rezultate, navaja, da so rezultati teh študij v skladu tudi s številnimi drugimi alternativnimi strategijami primerjave dražljajev.

Zelo zanimiva pa je novejša hipoteza *Goldberga in Coste* (1981), po kateri naj bi bila desna hemisfera predvsem usposobljena za predelavo *novih dražljajev*, za intermodalno integracijo in za obravnavanje informacijsko kompleksnih situacij. Leva hemisfera pa naj bi bila v večji meri sposobna unimodalne integracije, predelave motoričnih informacij in predelovanja *znanih* informacij – za obravnavo katerih ima posameznik že izdelane in avtomatizirane strategije. Leva hemisfera bo torej superiorna tedaj, ko situacija zahteva uporabo nekega rutinskega, dobro osvojenega sistema in ko kognitivna naloga zahteva osredotočanje na en sam način reprezentacije informacij.

Na začetku učenja neke nove aktivnosti, ko moramo šele »osvojiti nek nov deskriptivni sistem« (npr. začetno učenje branja), bo po tej hipotezi igrala kritično vlogo desna hemisfera. Ko pa postane sistem avtomatiziran (rutinski), naj bi izvajanje te iste aktivnosti potekalo primarno pod kontrolo leve hemisfere, ki je superiornejša v izvajanju rutinskih aktivnosti (v levi hemisferi so vskladiščeni celotni kompaktni sistemi in jih je možno hitro priklicati). To pa pomeni, da naj bi v okviru vsakega posameznega tipa predelovanja informacij prišlo v teku povečane kompetentnosti do *premika* od desnohemisferne superiornosti (kontrole) v izvajanju te aktivnosti k levohemisferni superiornosti.

Ti dve osnovni razliki v sposobnosti obeh hemisfer izhajata po razlagi avtorjev iz razlik v nevroanatomski organizaciji obeh hemisfer in avtorja svojo hipotezo podpirata z izsledki številnih študij s področja nevroanatomije. Prav tako govore v prid tej hipotezi rezultati nekaterih eksperimentov, pri katerih so ugotavljali vlogo leve in desne hemisfere pri kontroliranju neke aktivnosti v teku različnih razvojnih obdobij, npr. na začetni in kasnejši fazi učenja branja (Bakker, 1979). Tudi pri eksperimentih učenja neke nove spretnosti (Gordon and Carmon, 1976; Miller and Butler, 1980; Reynolds and Jeeves, 1978) so uspeli dokazati v teku učenja prenos hemisferne kontrole z desne na levo stran in to pri uporabi neverbalnega materiala (vizualne oblike, vzorci pik) kot tudi verbalnega vizualnega materiala. Vsaj delno

je bilo to dokazano tudi za slušne naloge. S to hipotezo lahko obrazložimo tudi razliko v hemisferni kontroli pri poslušanju glasbe med laiki in profesionalnimi glasbeniki, ki sta jo ugotovila Bever in Chiarello (1974).

Avtorja poudarjata, da sta oba tipa hemisferne organizacije enako pomembna in verjetno enako kompleksna in s tem zavračata pojmovanje leve hemisfere kot »dominantne« ali kompleksnejše, razen če s tem ne mislimo, da kontrolira kasnejše stadije predelave informacij. S tem ko predpostavljata dva ločena sistema predelave informacij, pa avtorja ne zanikata dejstva, da prihaja v resnici pri vsakem procesu do interakcije med načini predelave obeh hemisfer. Sistem je pravzaprav kompleksnejši in bolj zapleten; razjasnitev vloge vsakega posameznega elementa, ki sodeluje v neki interakciji, je le prva stopnja pri razumevanju in razlagi te interakcije.

RAZVOJ CEREBRALNE ASIMETRIJE

Čeprav lahko možgansko asimetričnost opazimo že v najzgodnejšem obdobju življenja (že pri 3-mesece starem plodu), te ugotovitve ne izključujejo možnosti, da postanejo možganske hemisfere v teku razvoja še bolj specializirane.

Kako poteka razvoj funkcionalne cerebralne asimetričnosti? Večina dosedanjih študij hemisferne asimetrije je bila osredotočena predvsem na nižje nivoje kognitivnega funkcioniranja, enostavne kognitivne funkcije pa so do neke mere bilateralno reprezentirane (Moskowitz, 1977; Kolb and Whishaw, 1980). Študije hemisferne asimetrije na otrocih bi morale tudi upoštevati kvalitativne spremembe v kognitivnem razvoju na določenih stadijih in biti usmerjene k iskanju sprememb v hemisferni lokaciji kontrole, ki sovpadajo s temi kvalitativnimi spremembami v razvoju neke spoznavne aktivnosti.

Lenneberg (1967) predpostavlja, da poteka razvoj možganske funkcionalne asimetričnosti v smeri vse večje kontrole leve hemisfere nad jezikovnimi funkcijami. Ta kontrola naj bi bila povsem vzpostavljena šele v puberteti. Krashen (1973) je Lennebergovo teorijo modificiral, specializiranost leve hemisfere je po njegovem mnenju vzpostavljena že pri 5 letih. Buffery (1976) pa trdi, da poteka razvoj funkcionalne cerebralne asimetrije pri deklicah drugače kot pri dečkih.

Z vidika teorije predelave informacij (Moskowitz, 1977), po kateri je hemisferna lokacija predelave informacij odvisna od strategije predelave informacij (celostne ali analitične), bi lahko predpostavljali, da bo v teku razvoja s spreminjanjem strategij prišlo do sprememb v hemisferni lokaciji predelave informacije. Podobne spremembe v hemisferni kontroli določene spoznavne aktivnosti predpostavlja tudi teorija Goldberga in Coste (1981). Predelava verbalne ali neverbalne informacije bo pri posamezniku v različnih razvojnih fazah obvladovanja neke aktivnosti pod kontrolo različne hemisfere. Rezultati eksperimentov, v katerih so proučevali razvojne spremembe v hemisferni kontroli branja (Bakker, 1979a; 1982a; Rourke, 1982), so dejansko pokazali, da obstajajo med začetnimi bralci in izvežbanimi tekočimi bralci razlike v lokaciji hemisferne predelave informacij. Tako kot pri branju, pa prihaja tudi pri drugih kognitivnih aktivnostih v teku razvoja do sprememb v pomembnosti posameznih podfunkcij, ki tvorijo to kognitivno aktivnost. Pri branju so na začetku v hierarhični strukturi najbolj pomembne

zaznavne funkcije, kasneje pa prevzamejo vodilno vlogo jezikovne funkcije. Moskowitz (1977) domneva, da so prav tako pri govoru na začetnem stadiju pomembne senzomotorne strukture, ki tvorijo osnovo prvih poskusov govora in te strukture so lokalizirane v desni hemisferi. Z razvojem govora pa zadobijo v hierarhični zgradbi različnih funkcij, ki tvorijo kompleksno funkcijo govora, vidnejšo vlogo jezikovne podfunkcije, kar privede do spremembe v hemisferni kontroli.

Rourke (1982) navaja v razvojnem nevropsihološkem modelu, ki ga je izdelal izhajajoč iz teorije Goldberga in Coste (1981), naslednje principe:

(1) ontogenetski razvoj pri obvladovanju določene kognitivne aktivnosti gre v smeri od izstopanja (pomembnosti) desnohemisfernih mehanizmov k levohemisfernim mehanizmom;

(2) opažena sprememba v otrokovih konceptualizacijah od globalnega k specifičnemu, je le refleksija ontogenetskega razvoja od desne k levi strani;

(3) razvoj desnohemisfernih sistemov je predpogoj za ustrezen razvoj levohemisfernih sistemov;

(4) v normalnem razvojnem poteku konstruiranja določenih pojmov ali konstruktov nudijo desnohemisferni sistemi vsebino pojma, levohemisferni sistemi pa prispevajo k razčlenitvi in elaboraciji pojma ter njegovi stereotipni aplikaciji;

(5) moteno delovanje desnohemisfernih sistemov je še posebej kritično za razvoj adaptivnih sposobnosti.

HEMISFERNA SPECIALIZACIJA IN KOGNITIVNI DEFICITI

Kakšne so posledice nepravilnega razvoja cerebralne lateralizacije? Nekateri raziskovalci menijo, da se bodo pri otrocih, ki ne kažejo običajnih vzorcev asimetrij, pojavile različne težave na področju kognitivnega funkcioniranja in jih zato smatrajo za rizične.

Povezanost med hemisferno specifičnimi faktorji in določenimi kognitivnimi deficiti je prvi predpostavil Orton (1920, 1966). Nekatero specifično težavo pri branju, ki se pojavlja pri legasteničnih otrocih (obračanje črk), je v svoji teoriji pripisal *interhemisferni rivaliteti*. Do te rivalitete prihaja zaradi nezadostno vzpostavljene dominantnosti. Če dominantnost ene strani možgan ni vzpostavljena do take mere, da bo ta stran lahko potlačila zrcalno sliko dražljaja, ki istočasno nastane v nedominantni hemisferi, bo prihajalo do zrcalnih zamenjav in nekaterih tipičnih motenj, ki jih srečujemo pri legasteničnih otrocih. Po Ortonu naj bi bila lateralna preferenca (prednostna desna ali leva roka, noga, uho, oko) odraz hemisferne dominantnosti. Slabo vzpostavljena stranskost pa bo imela za posledice težave pri branju in pisanju.

Ortonova teorija je spodbudila številne raziskovalce k iskanju zvez med različnimi merami lateralne preference in uspešnostjo pri branju in pisanju. Študije, pri katerih je bila ta hipoteza potrjena, pa so le maloštevilne. Nekateri avtorji so našli nekoliko različnih vzorcev lateralnosti pri jezikovno motenih otrocih (Beaumont, 1976; Smith, 1978).

V večini študij pa rezultati hipoteze o zvezi med lateralno preferenco in uspešnostjo pri branju in pisanju niso potrdili (Satz, 1976; Naylor, 1980; Hiscock

and Kinsbourne, 1980; Hardyck, Petrinovic and Goldman, 1976, idr.). Negativni rezultati so lahko odraz vpliva različnih faktorjev. Problematična je lahko definicija stranskosti roke, noge, ušesa in očesa in uporabljenega kriterija (ali upoštevamo, kateri roki, nogi . . . daje posameznik prednost pri uporabi ali s katero bolje izvaja neko aktivnost – ni nujno, da se ta dva kriterija prekrivata). Nadaljnji problem pri teh študijah predstavlja tudi dejstvo, da se v njih večinoma kot pokazatelj dominantnosti hemisfere za jezikovne funkcije jemlje prednostna roka. Ta predpostavka pa ne drži; pri večini desničarjev je jezik res reprezentiran v levi hemisferi, vendar pa ima enak vzorec lateralne asimetrije tudi 60% levičarjev.

Nov interes za ugotavljanje odnosov med hemisferno asimetrijo in kognitivnimi procesi (razvojnimi aspekti in motnjami) je vzbudila možnost uporabe nekaterih novih tehnik za ugotavljanje hemisferne kontrole jezikovnih in nejezikovnih funkcij (dihotično poslušanje, metode proučevanja vizualnih in haptičnih asimetrij).

Med nekaterimi novejšimi teorijami o odnosu med cerebralno lateralizacijo in kognitivnimi deficiti sta predvsem zanimivi hipotezi, ki sta jih postavila Satz s sodelavci in Geschwind.

Satz s sodelavci (Satz & Sparrow, 1970; Satz & Van Nostrand, 1972) predpostavljata, da so najrazličnejši kognitivni deficiti, ki se kažejo v motnjah učenja (posebno branja in pisanja) posledica *zaostanka v razvoju levo-hemisferne specializacije*. Po tej teoriji naj bi bile za razvoj bralnih sposobnosti sukcesivno pomembne motorične, zaznavne in jezikovne funkcije. Te funkcije se lateralizirajo v levi hemisferi v različnih razvojnih stadijih, in sicer postajajo najprej lateralizirane motorične funkcije, nato zaznavne in šele potem jezikovne. Zaostanek v postopnem poteku lateralizacije posameznih funkcij naj bi imel za posledico motnje v kognitivnem funkcioniranju. Na zgodnjih stadijih naj bi se razlike med normalnimi in legasteničnimi otroci kazale v vzorcih stranskosti roke, noge, itd. (pokazatelj motenj v lateralizaciji motoričnih funkcij); kasneje pri starejših legasteničnih in normalnih otrocih pa naj bi bile razlike opazne predvsem v indikatorjih levo-hemisferne specializacije za jezik (superiornost desnega ušesa pri dihotičnem poslušanju). Rezultati številnih študij Satzove teorije niso potrdili; pri mnogih normalnih bralcih je prednostna leva roka in levo vizualno polje; med otroci z motnjami branja pa najdemo tudi mnoge s prednostno desno roko in desnim vizualnim poljem.

Geschwind (1984) pa je postavil zanimivo hipotezo o vplivu faktorja, ki je povezan z moškim spolom (testosterona ali H-Y antigena ali nekega drugega faktorja, ki je odvisen od kateregakoli od obeh) na zorenje leve hemisfere. Nivo prostega testosterona ali občutljivost na prosti testosteron naj bi verjetno igrala vodilno vlogo pri upočasnitvi dozorevanja leve hemisfere. Upočasnitev rasti leve hemisfere, ki nastopa v večji meri, kot je to običajno (pri plodu se desna hemisfera začne prej razvijati in se razvija hitreje), bo povzročila ugodne pogoje za razvoj nekaterih predelov na desni strani (pri zmanjšani rasti ene strani bodo pogoji za rast druge strani ugodnejši). Če je rast leve strani zelo upočasnjena, bo prišlo do motenj v migraciji nevronov, kot sta jih pri otroku z močno izraženimi dislektičnimi motnjami opazila Galaburda in Kemper (1979). Geschwind nadalje razvija svojo hipotezo in predpostavlja, da prevelika količina testosterona upočasnjuje rast leve hemisfere, upočasnjuje pa tudi razvoj timusa, kar povzroči povečano občutljivost za imunske bolezni v otroštvu in odrasli dobi. Pri posameznikih z anomalijami v

cerebralni dominantnosti naj bi bila tudi večja pogostnost avtoimunih bolezni. Hipoteza je zanimiva, žal zaradi smrti Geschwind ni mogel svoje teorije dodelati in natančno empirično podkrepiti. Vendar pa poteka vrsta študij, v katerih skušajo najti potrditev njegovih predpostavk.

PODTIPI SPECIFIČNIH UČNIH TEŽAV IN HEMISFERNA KONTROLA

Nasprotujoče si ugotovitve raziskav na področju motenj branja in pisanja lahko obrazložimo tudi z nepravilnostjo osnovne predpostavke večine izmed njih, da so specifične učne težave kot tudi motnje branja in pisanja neka homogena celota. Posploševanje in prevelika heterogenost lahko obstoječe zveze povsem zamegljijo. V nasprotju s starejšimi študijami, skušajo v novejšem času številni avtorji na osnovi statističnih in kliničnih metod identificirati znotraj skupine motenj branja in drugih specifičnih učnih težav relativno homogene podskupine (Boder, 1973; Matis, French, & Rapin, 1975; Doehring, Hoshko & Bryans, 1979; Rourke & Strang, 1978, 1982; Rourke, Fisk, 1981). Naslednjo stopnjo pa predstavlja proučevanje vzorcev cerebralne asimetrije oz. hemisferne kontrole za branje pri posameznih podtipih motenj učenja.

Veliko raziskovalcev je uporabljalo klasifikacijo E. Boder (1973), ki deli disleksijo v disfonetski tip in diseidetski tip. Za prvi tip so značilne težave na področju slušnega zaznavanja in na jezikovnem področju. Te se kažejo v težavah pri analiziranju besed v glasove (ta sposobnost naj bi bila pod primarno kontrolo leve hemisfere). Za diseidetski tip motnje branja pa so značilne vizualno-prostorske težave, ki otežkočajo zaznavanje in spominski priklic besede kot celote, geštalta. Pri tem tipu lahko predpostavljamo nek zaostanek v desnohemisfernem delovanju.

Čprav si ugotovitve včasih nasprotujejo, pa se je pri večini študij pokazalo, da se pri disfonetičnih otrocih informacije v levi hemisferi predelujejo na drugačen način kot pri diseidetičnih in kontrolni skupini (Fried, 1979; Fried et. al., 1981; Dalby and Gibson, 1981). Aaron (1978) je v svoji študiji ugotovil, da so bili otroci z dislektičnimi motnjami deficitarni bodisi v uporabi analitično-sekvencialnih strategij (levo-hemisfernih) bodisi v uporabi celostno-simultanih (desnohemisfernih) strategij, medtem ko dobri bralci niso kazali neravnotežja v obvladanju strategij predelave informacij. Nadaljnja analiza je pokazala, da je disfonetična skupina pokazala normalno sposobnost uporabe desnohemisfernih strategij, diseidetična pa je bila pri aplikaciji analitično-sekvencialnih strategij enaka kontrolni skupini. Za bralno-motene otroke je po ugotovitvah Aarona značilno torej neko neravnotežje, primanjkljaji so le v enem izmed tipov predelovanja informacij.

Leong (1976) se zavzema za fleksibilno, medsebojno izmenjajoče se prostorsko-časovno zaporedje oz. integrirano analitično-sintetično aktivnost kot možno vodilo pri razumevanju bralnih težav. Po njegovem mnenju bo nadaljnje vpogled v mehanizme disfunkcije branja omogočila uskladitev lateralizacije in medsebojno izmenjajočih se simultano-sintetičnih načinov predelave informacij.

Tudi nekateri drugi raziskovalci so opozorili na medsebojno delovanje obeh hemisfer med neko kognitivno aktivnostjo. Za bilateralno integracijo pa v glavnem skrbi corpus callosum, ki je relativno kasno dozorevajoča struktura. Ko je dozorevanje corpora callosuma upočasnjeno, bi lahko domnevali, da se bodo pojavili

problemi pri izvajanju nekaterih kognitivnih aktivnosti. Obrzut et. al. (1981) je odkril pri bralno motenih otrocih pomanjkanje učinkovite komunikacije med obema možganskima hemisferama. Tudi Badian in Wolff (1977) sta pokazala na slabo vzpostavljeno interhemisferno sodelovanje pri dislektičnih otrocih, čeprav so rezultati obeh študij v nekaterih aspektih kontradiktorni.

Za klasifikacijo Boderjeve je značilno, da je osnovana na tipu napak, ki jih otrok dela med branjem in pisanjem. Bakkerjeva klasifikacija bralno-motenih otrok (Bakker 1973, 1979a, 1982a, 1982c, 1983) pa je zasnovana na tem, katera hemisfera primarno kontrolira aktivnost branja. Po Bakkerjevem modelu ravnateljca sodelujeta v procesu branja leva in desna hemisfera s svojimi različnimi strategijami, pri čemer je stopnja udeležbe oz. vodilna vloga posamezne hemisfere odvisna od razvojne faze v procesu učenja branja. V zgodnjem stadiju branja, ko je največji poudarek na aktivnostih, kot so razlikovanje oblik, prostorska analiza, identifikacija vzorcev – to je na aplikaciji *zaznavnih strategij*, bo aktivneje vključena *desna hemisfera*. Na kasnejših stopnjah branja, ko so te osnovne zaznavne spretnosti avtomatizirane in je poudarek predvsem na razumevanju in povzemanju smisla iz tiskanega sporočila, bodo igrale pomembnejšo vlogo *semantične* in *sintaktične strategije*, ki so značilne za *levo* hemisfero. V teku osvajanja branja mora priti do nekega premika od desno-hemisferne kontrole te aktivnosti pri začetnem branju k levo-hemisferni kontroli pri tekočem branju. Otrok mora torej preiti od uporabe počasnih zaznavnih strategij za dešifriranje pisanega teksta k uporabi sintaktičnih in semantičnih strategij, ki omogočajo hitro-tekoče branje in izdvajanje smisla iz pisanega besedila. Številne raziskave so dejansko pokazale, da se pisno gradivo pri mlajših otrocih primarno predeluje v desni hemisferi, pri starejših otrocih pa v levi hemisferi in da je učinkovito branje na začetni stopnji povezano z odsotnostjo lateralnih asimetrij (Carmon et. al., 1976; Silvenberg et. al., 1980; Bakker, 1973; Bakker et. al., 1973). Primarna vloga leve ali desne hemisfere pri branju naj bi bila torej odvisna od razvojnega stadija v procesu učenja branja. Ta teorija se v mnogih aspektih ujema s hipotezo Goldberga in Coste (1981) o premiku od desno-hemisferne k levo-hemisferni kontroli v teku osvajanja neke kognitivne aktivnosti, čeprav se avtorja v nekaterih aspektih razlikujeta. Po mnenju Goldberga in Coste je razlog vodilne vloge desne hemisfere v začetni aktivnosti branja njena večja kompetentnost pri sprijemanju z novimi informacijami, medtem ko Bakker poudarja pomen zaznavnih strategij na začetni stopnji branja in primarno vlogo desne hemisfere pri aplikaciji teh strategij.

Bakker predstavlja dve možni obliki nepravilnega poteka razvoja, ki bosta imeli za posledico dva različna tipa motenj branja.

Prva možnost je, da otrok ostaja pri aplikaciji zaznavnih strategij in je tudi na kasnejši stopnji še pretirano pozoren na vizualno-prostorske aspekte tiska. V tem primeru bo njegovo branje počasno in bo pogosto popravljaj napačne poudarke, izpuščene besede ali črke, ponavljaj, itd. Težnja k aplikaciji desno-hemisfernih strategij je lahko še ojačana v primeru, da je pri določenem otroku govor primarno pod kontrolo desne hemisfere, kar se kaže v superiornosti levega ušesa pri dihitičnem poslušanju. Ta tip motenih bralcev imenuje Bakker *P-tip* legastenika (perceptualni – zaznavni tip).

Druga možnost pa sestoji v prezgodnji aplikaciji semantičnih in sintaktičnih strategij (levo hemisfernih jezikovnih strategij) in premajhni pozornosti na zaz-

navno-prostorske lastnosti teksta. V tem primeru bodo nakazane težave drugačne: otrok bo težil k hitremu, površnemu branju s številnimi napakami (zamenjavami, izpustu črk ali besed, dodajanjem, inverzijami, itd.). Zaradi lingvistično-semantičnega pristopa k tekstu je Bakker ta tip legasteničnih otrok poimenoval *L-tip* (lingvistični – jezikovni tip). Kot možni vzrok tega tipa težav predpostavlja funkcionalno preveč razvito levo hemisfero, kar se kaže v trdno in prezgodaj vzpostavljeni prednosti desnega ušesa za besedne dražljaje.

Oba tipa bralno motenih otrok lahko razlikujemo na osnovi cerebralne aktivnosti med branjem (Bakker, Licht, Kok and Bouma, 1980).

S terapevtskega in preventivnega vidika pa je zelo pomembna ugotovitev najnovejše raziskave, ki sta jo izvedla Bakker in Vinke (1985). Legastenični otroci L-tipa so bili deležni direktne ali indirektne stimulacije desne hemisfere, P-tipa pa leve hemisfere. Stimulacija je bila učinkovita pri spreminjanju elektrofiziološke aktivnosti stimulirane hemisfere in izboljšanju bralne sposobnosti.

ZAKLJUČEK

Glede na to, da poteka večina raziskav o odnosu med hemisferno specializacijo in kognitivnim razvojem šele v novejšem času in da so rezultati zaradi metodoloških in drugih problemov včasih kontradiktorni, obstaja na današnji stopnji je vrsta hipotez in teorij. Usklajevanje, sintetiziranje in osvetlitev nekaterih opaženih kontradikcij pa je naloga prihodnosti. Mnoge izmed teh novih ugotovitev na drugačen način osvetljujejo tudi nastanek različnih kognitivnih motenj, ki jih srečujemo pri otrocih in odraslih; in kar je še pomembnejše – nudijo vrsto novih sugestij, kako do neke mere korigirati te težave, jih vnaprej predvideti in, kolikor je možno, preprečevati.

LITERATURA

1. Aaron, P. G., Dyslexia, an imbalance in cerebral informational processing strategies. *Perceptual and Motor Skills*, 1978, 47, str. 699–706.
2. Annett, M., The distribution of manual asymmetry. *British Journal of Psychology*, 1972, 63, str. 343–358.
3. Annett, M., Handedness in the children of two left-handed parents. *British Journal of Psychology*, 1974, 65, str. 123–131.
4. Annett, M., A single gene explanation of right and left handedness and brainedness. Coventry, England: Lanchester Polytechnic, 1978.
5. Badian, N. A., & Wolff, P. H., Manual asymmetries of motor sequencing in boys with reading disability. *Cortex*, 1977, 13, str. 343–349.
6. Bakker, D. J., Hemispheric differences in reading strategies: Two dyslexias? *Bulletin of the Orton Society*, 1979, 29, str. 84–100.
7. Bakker, D. J., Hemispheric specialization and stages in learning to read process. *Bulletin of the Orton Society*, 1973, 23, str. 15–27.
8. Bakker, D. J., Smink, T., & Reitsma P., Ear dominance and reading ability. *Cortex*, 1973, 9, str. 301–312.
9. Bakker, D. J., Teunissen, J., Bosch, J., Development of laterality-reading patterns. In Knights, R. M., Bakker, D. J., *The Neuropsychology of learning disorders*. University Park Press, Baltimore, 1976.

10. Bakker, D. J., Licht, R., Kok, A., & Bouma, A., Cortical responses to word reading by right and left-handed normal and reading disturbed children. *Journal of Clinical Neuropsychology*, 1980, 2, str. 1-12.
11. Bakker, D. J., Cerebral lateralization and reading proficiency. In Lebrun, Y., Zangwill, O. *Lateralisation of Language in the child*, Swets & Zeitlinger B. V., Lisse, 1982 (a).
12. Bakker, D. J., Hemisphere-specific dyslexia models. In R. N. Malateshe & L. C. Hartlage (Eds.), *Neuropsychology and cognition* (Vol. 1), The Hague: Martinus Nijhoff, 1982 (b).
13. Bakker, D. J., Riding the right hemisphere. In J. de Wit & A. L. Benton (Eds.), *Perspectives in child study*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 1982 (c).
14. Bakker, D. J., Hemispheric specialization and specific reading retardation. In M. Rutter (Ed.), *Developmental Neuropsychiatry*, New York: Guilford, 1983.
15. Bakker, D. J. and Vinke, J., Effects of hemisphere-specific stimulation on brain activity and reading in dyslexic *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 1985, Vol. 7, 5, str. 505-526.
16. Bakker, D. J. Brain asymmetry and lateralization of function. In Rourke B. P., Bakker, D. J., Fisk, J. L. and Strang, J. D.: *Child Neuropsychology*, The Guilford Press, New York, 1983.
17. Beaumont, J. G., The cerebral laterality of «minimal brain damage» children. *Cortex*, 1976, 12, str. 372-382.
18. Benton, A. L., The «minor» hemisphere. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 1972, 27, str. 5-14.
19. Bever, T. G. & Chiarello, R. J., Cerebral Dominance in musicians and nonmusicians. *Science*, 1974, 185, str. 137-139.
20. Boder, E., Developmental dyslexia: Prevailing diagnostic concepts and new approach. *Bulletin of the Orton Society*, 1973, 23, str. 106-118.
21. Boklage, C. E., The sinistral blastocyst: An embryologic perspective on the development of the brain-function asymmetries. In J. Herron (Ed.), *Neuropsychology of left-handedness*, New York: Academic, 1980.
22. Buffery, A. W. H., Sex differences in the neuropsychological development of verbal and spatial skills. In M. Knights & D. J. Bakker (Eds.): *The Neuropsychology of learning disorders*. Baltimore, University Park Press, 1976.
23. Carmon, A., Nachshon, I., Starinsky, R., Developmental aspects of visual hemifield differences in perception of verbal material. *Brain and Language*, 1976, 3, str. 463-469.
24. Corballis, M. C., Is left handedness genetically determined? In J. Herron (Ed.): *Neuropsychology of left handedness*. New York: Academic, 1980.
25. Dalby, J. T. & Gibson, D., Functional cerebral lateralization in subtypes of disabled readers. *Brain and Language*, 1981, 14, str. 34-48.
26. Doehring, D. G., Hoshko, I. M., & Bryans, B. N., Statistical classification of children with reading problems. *Journal of Clinical Neuropsychology*, 1979, 1, str. 5-16.
27. Fried, I., Cerebral dominance and subtypes of developmental dyslexia. *Bulletin of the Orton Society*, 1979, 29, str. 101-112.
28. Fried, I., Tanguay, P. E., Boder, E., Doubleday, C., & Greensite, M., Developmental dyslexia: Electrophysiological evidence of clinical subgroups. *Brain and Language*, 1981, 12, str. 14-22.
29. Fairweather, H., Brizzolara, D., Tabossi, P. and Umiltà, C., Functional cerebral lateralization: Dichotomy or plurality? *Cortex*, 1982, 18, str. 51-66.
30. Galaburda, A. M., and Kemper, T., Cytoarchitectonic abnormalities in developmental dyslexia: A case study. *Ann. Neurol.*, 1979, 6, str. 94-100.
31. Geschwind, N., Immunological associations of cerebral dominance. *Neuroimmunology*. B. Behan and F. Spreafico (Ed.). Raven Press, New York, 1984.
32. Goldberg, E. and Costa, L. D., Hemispheric difference in the acquisition and use of descriptive systems. *Brain and Language*, 1981, Vol. 14, 1, str. 144-173.
33. Gordon, H. V. and Carmon, A., Transfere of dominance in speed of verbal recognition to visually presented stimuli from right to left hemisphere. *Perceptual and Motor Skills*, 1976, 42, str. 1091-1100.
34. Hardyck, C., Petrinovic, L. F. and Goldman, R. D., Left handedness and cognitive deficit. *Cortex*, 1976, 12, str. 266-279.
35. Hiscock, M., Kinsbourne, M., Individual differences in cerebral lateralization: Are they

relevant to learning disability? In W. M. Cruickank (Ed.): *Approaches to learning*. Syracuse: Syracuse University Press, 1980.

36. Kimura, D., Functional asymmetry of the brain in dichotic listening. *Cortex*, 1967, 3, str. 163-178.

37. Kinsbourne, M., Mechanisms in hemispheric interaction in man. In M. Kinsbourne & W. L. Smith (Eds.), *Hemispheric disconnection and cerebral function*. Springfield, III.: Thomas, 1974.

38. Kolb, B. and Whishew, I. O., *Fundamentals of human neuropsychology*. San Francisco, Freeman, 1980.

39. Krashen, S., Lateralization, language learning and the critical period. Some new evidence. *Language learning*, 1973, 23, str. 63-74.

40. Le May, M. and Culebras, A., Human Brain: morphological differences in the hemispheres demonstrated by carotid arteriography. *N. Engl. J. Med.*, 1972, 287, str. 168-170.

41. Lenneberg, E. H., *Biological foundations of language*. New York, Wiley, 1967.

42. Leong Che K., Lateralization in severely disabled readers to functional cerebral development and synthesis of information. In R. M. Knights & D. J. Bakker (Eds.), *The Neuropsychology of Learning Disorders*. Baltimore, University Park Press, 1976.

43. Levy-Agresti, J. and Sperry, R. W., Differential perceptual capacities in major and minor hemispheres. *Proceed. Nat. Acad. Sci., U. S. A.* 1968, 61, str. 1151.

44. Luria, A. R., *Higher Cortical Functions in Man*. Basic Books, New York, 1966 (a).

45. Luria, A. R., *Human Brain and Psychological Processes*. Harper & Row, New York, 1966 (b).

46. Luria, A. R., *Traumatic Aphasia: Its Syndromes, Psychology and Treatment*. Mouton, The Hague, 1970.

47. Luria, A. R., *The Working Brain: An Introduction to Neuropsychology*. Penguin, London, 1973.

48. Mattis, S., French, J. H., & Rapin, I., Dyslexia in children and young adults: Three independent neuropsychological syndromes. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 1975, 17, str. 150-163.

49. Miller, L. K. & Butler, D., The effect of set size on hemifield asymmetries in letter recognition. *Brain and Language*, 1980, 9, str. 307-314.

50. Moskowitz, M., The development of lateralization of language functions and its relation to cognitive and linguistic development: A review and some theoretical speculations. In J. S. Segalowitz & F. A. Gruber (Eds.): *Language development and neurological theory*. New York, Academic, 1977.

51. Moskowitz, M., Information Processing in the Cerebral Hemispheres. In M. S. Gazzaniga (Ed.): *Handbook of Behavioral Neurobiology*, Vol. 2. - Neuropsychology. Plenum Press, New York, 1979.

52. Musek, J., Spoznavni procesi kot odraz funkcionalnega odnosa možganskih hemisfer. *Revija za psihologiju*, 1974, Vol 4., 2, str. 64-74.

53. Naylor, H., Reading disability and lateral asymmetry. An information-processing analysis. *Psychologica Bulletin*, 1980, 87, str. 531-545.

54. Neville, H., Electroencephalographic testing of cerebral specialization in normal and congenitally deaf children: A preliminary report. In J. Segalowitz & F. A. Gruber (Eds.): *Language development and neurological theory*, New York, Academic, 1977.

55. Obrzut, J. E. Hynd, G. W., Obrzut, A., & Pirozzolo, F., Effect of selective attention on cerebral asymmetries in normal and learning disabled children. *Developmental Psychology*, 1981, 17, str. 118-125.

56. Orton, J. L., »Word blindness« in school children and other papers on strephosymbolia by S. T. Orton. Pomfret, Conn.:Orton Society, 1966.

57. Patterson, K. and Bradshaw, J. L., Differential hemispheric mediation of non-verbal visual stimuli. *J. Exp. Psychol.: HumanPercept. Perform.*, 1975, 1, str. 246-252.

58. Rourke, B. P., Strang, J. D., Neuropsychological significance of variations in patterns of academic performance: Motor, psychomotor and tactile-perceptual abilities. *Journal of Pediatric Psychology*, 1978, 3, str. 62-66.

59. Rourke, B. P., Fisk, J. L., Socio-emotional disturbances of learning disabled children: The role of central processing deficits. *Bulletin of the Orton Society*, 1981, 31, str. 77-88.

60. Rourke, B. P., Central processing deficiencies in children: Toward a developmental neuropsychological model. *Journal of Clinical Neuropsychology*, 1982, Vol. 4, No. 1, str. 1-18.

61. Rourke, B. P., Bakker, D. J., Fisk, J. L., Strang, J. D., *Child Neuropsychology*, The Guilford Press, New York, 1983.
62. Satz, P., Sparrow, S., Specific developmental dyslexia: A theoretical formulation. In D. J. Bakker & P. Satz (Eds.), *Specific reading disability*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 1970.
63. Satz, P. & Van Nostrand, G. K., Developmental dyslexia: An evaluation of a theory. In P. Satz & J. J. Ross (Eds.), *The disabled reader*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 1972.
64. Satz, P., Cerebral dominance and reading disability: An old problem revisited. In R. M. Knights & D. J. Bakker (Eds.), *The Neuropsychology of Learning Disorders*, University Park Press, Baltimore, 1976.
65. Satz, P., Bakker, D. J., Teunissen, J., Goebel, R. & Van der Vlugt, H., Developmental parameters of ear asymmetry. A multivariate approach. *Brain and Language*, 1975, 2, str. 171-185.
66. Scholes, R. J., Fischler, I., Hemispheric function and linguistic skill in the deaf. *Brain and Language*, 1979, 7, str. 336-350.
67. Silvenberg, R. M., Gordon, H. W., Pollack, S. & Bentin, S., Shift of visual field preference for Hebrew words in native speakers learning to read. *Brain and Language*, 1980, 11, str. 99-105.
68. Smith, R. O., Developmental dyslexia and eye dominance. Pulaski, Va.: Edmonds Printing, 1978.
69. Springer, S. P., Searleman, A., The ontogeny of hemispheric specialization: Evidence from dichotic listening in twins. *Neuropsychologia*, 1978, 16, str. 269-282.
70. Sperry, R. W., Lateral specialization of cerebral function in surgically separated hemispheres. In *The Psychology of Thinking*. F. J. MacGuigan and R. A. Schoonover (Eds.), Academic Press, New York, 1973.
71. Starch, R. Genesee, F., Lambert, W. E. and Seitz, M., Multiple language experience and the development of cerebral dominance, In J. Segalowitz & F. A. Gruber (Eds.), *Language development and neurological theory*. New York, Academic, 1977.
72. Van der Vlugt, H., Developmental parameters of ear asymmetry. A multivariate approach. *Brain and Language*, 1975, 2, str. 171-185.

Vprašalnik o vedenjskih reakcijah otrok

LUDVIK HORVAT

NASTAJANJE IN IZHODIŠČA INSTRUMENTA

Sedanja oblika »Vprašalnika o vedenjskih reakcijah otrok« (dalje le kot VVRO ali »instrument«) je še vedno delovna in v postopku celovite empirične evalvacije. Vprašalnik razvijamo na Oddelku za psihologijo FF v Ljubljani pod vodstvom avtorja te razprave. Avtorstvo instrumenta je na nek način kolektivno, ker pri njegovem nastajanju ter evalvaciji sodelujejo cele generacije študentov in postdiplomcev. Pri začetnem delu sta v št. 1. 1981/82 intenzivno sodelovali takratni študentki Marcela de Batistič in Bojana Theuerschuh.

Instrument je nastajal v okviru raziskovalne naloge »Intelektualni razvoj predšolskega otroka« (nosilec naloge: L. Horvat), v kateri smo proučevali vlogo družinske in institucionalne predšolske vzgoje na otrokov kognitivni razvoj. Kasneje smo pa proučevali trajnost efektov institucionalne predšolske vzgoje in smo longitudinalno spremljali otrokov razvoj v prvih razredih osnovne šole. Pri tem spremljanju otrokovega nadaljnjega razvoja se pa nismo želeli omejiti le ozko na kognitivni razvoj. Želeli smo zajeti tudi nekatere druge osebnostne komponente in vedenjski razvoj posameznika. Do teh informacij smo želeli priti preko poročanja učiteljev. Ob pregledu pri nas uporabljenih tovrstnih instrumentov smo ugotovili, da jih večina ne ustreza našemu namenu. Vsi tovrstni vprašalniki, ki se uporabljajo pri nas, so bolj ali manj klinično formulirani in je pri njih težišče postavljeno v odkrivanje različne vrste patologije. Naš osnovni namen pa je bil prvenstveno ugotavljati pozitivne efekte in šele nato tudi stranske negativne učinke obiskovanja predšolske vzgojno-varstvene institucije. V tuji strokovni literaturi smo našli nekaj izredno kvalitetnih osebnostnih inventarjev za spremljanje razvoja predšolskega in šolskega otroka. Nekateri od njih so več kot idealno odgovarjali namenu naše raziskave. Vsa naša prizadevanja, da bi te instrumente prevedli, adaptirali in z leti celo standardizirali pri nas, pa so se razblinila, ko smo želeli rešiti vsaj minimalne probleme okrog avtorskih pravic. Tukaj so nastopile za naše delovno skupino nepremostljive težave, saj so avtorske pravice v rokah velikih založb in testnih kompanij oziroma servisov, ki so zahtevali izredno velike odškodnine.

Zaradi tega smo se odločili za povsem samostojno pot pri konstruiranju novega merskega instrumenta. Izhodiščni namen raziskave, za katero bi uporabljali instrument, je bil spremljanje otrokovega funkcioniranja pri šolskem delu v prvih razredih osnovne šole (še posebej v 1. in 2. razredu). Zato smo za referenčni okvir relevantnosti posameznih postavk izbrali uspešno osebnostno in vedenjsko funkcioniranje v situaciji naše osnovne šole. Ta kriterij je bil glavni selekcijski mehani-

zem, ko smo pričeli formulirati posamezne postavke, ki bi naj čimbolj relevantno opisale otrokove vedenjske in osebnostne poteze. Vrsto postavk smo prevzeli iz različnih domačih klinično-osebnostnih in vedenjskih inventarjev ter deloma tudi iz tujih instrumentov in jih ustrezno prilagodili našemu referenčnemu okviru. Vrsto postavk pa smo si povsem na novo zamislili v skladu z našimi specifičnimi nameni in vidiki spremljanja otrokovega vedenja.

Postavke so tako oblikovane, da predstavljajo neke vrste opisane kategorije otrokovega vedenja ali osebnostnih potez. Polovica postavk je bila negativno formulirana (npr.: Pri pouku je nepazljiv) in druga polovica pozitivno (npr.: Pri šolskem delu je vztrajen). Na njih je možno potem podati odgovor z neke vrste sodbo ali oceno, ki je lahko alternativna: otrok glede na opis »je« ali »ni« takšen ali pa tudi tri in večstopenjsko formulacijo ocene.

Da bi dosledno potrdili izhodiščni referenčni okvir smo opravili preliminarno empirično analizo. Obsežen popis vseh postavk smo dali v oceno izbranemu vzorcu učiteljev, ki učijo na razredni stopnji v ljubljanskih osnovnih šolah. V raziskavi je sodelovalo 44 učiteljev pretežno ženskega spola, ki so imeli najmanj 5 in največ 15 let delovnih izkušenj. Menili smo, da so to učitelji z dovolj veliko mero izkušenj, ki pa so še dovolj kritični in ustvarjalni pri delu, ki se ne poslužujejo le svoje rutine. Od njih smo zahtevali, da so vsako postavko pazljivo prebrali in jo nato ocenili glede na kriterij »kako pomembno tako vedenje ali osebnostna lastnost v pozitivnem ali negativnem smislu vpliva na otrokovo uspešnost v šoli«. Oceno so potem podali na 4 stopenjski lestvici, ki je segala od ocene »nima nobenega vpliva« do »ima izrazito velik vpliv«. Za štiristopenjsko lestvico smo se odločili, ker smo se skušali izogniti dajanju centralnonevtralne ocene, kot bi bila ocena 3 pri petstopenjski lestvici. Učitelji so v poskusu sodelovali anonimno in prostovoljno ter so posvetili maksimalni napor za ocenitev postavk. Predhodno so bili seznanjeni z nameni raziskave in še posebej je bila poudarjena njihova vloga kot arbitrov pri oceni adekvatnosti vsake posamezne postavke.

Zbrano gradivo smo obdelali in dobili statistične pokazatelje za ustreznost posameznih postavk opredeljenemu referenčnemu okviru. V končno verzijo vprašalnika smo vključili samo tiste postavke, ki so bile ocenjene kot izrazito vplivne na otrokovo uspešnost v šoli tako v negativnem kot pozitivnem smislu. Pri mnogih že kar klasičnih postavk v vrsti kliničnih inventarjev so se pokazala velika razhajanja v sodbah učiteljev o njihovem pomenu za šolsko uspešnost (primer: laže, krade, grize nohte . . .). Zato smo kot drugi kriterij uporabili še homogenost sodb učiteljev. Tako so v končno obliko vprašalnika vključene samo postavke, v katerih so si učitelji čimbolj enotni in istočasno ocenjujejo to postavko kot pretežno izrazito pomembno za otrokovo uspešno funkcioniranje v šoli.

OPIS VPRAŠALNIKA IN FAKTORSKA ANALIZA

V končno obliko vprašalnika smo vključili 30 le najrelevantnejših postavk. Polovica postavk ima pozitivno in polovica negativno formulacijo in te so med sabo dosledno pomešane. Izhodiščni način razporeditve postavk od 01 do 30 je ostal vse do danes, čeprav je kasnejša faktorska analiza pokazala, da se postavke sicer grupirajo v večje smiselne kategorije, ki jih lahko označimo kot relativno samostojne faktorje.

Prav za 30 postavk smo se odločili zaradi dveh razlogov. Prvi je povsem tehnične narave povezan z raziskavo. Od velike množice postavk, ki smo jih oblikovali na začetku konstrukcije instrumenta, jih je po empirični evalvaciji na vzorcu učiteljev ostalo natančno 30 takih, ki so zadostili obema kriterijema (visoko pomemben vpliv na šolsko uspešnost in homogenost sodb učiteljev). Dobili smo celo še več, da je bila točno polovica postavk v negativni formulaciji in polovica v pozitivni glede na zastavljeni referenčni okvir. Drugi razlog pa je bil povsem pragmatične narave. Hiba mnogih domačih in tujih tovrstnih inventarjev je, da so predolgi, da sprašujejo po mnenju ocenjevalcev po nebistvenih rečeh, da se postavke navidez ponavljajo, kar vse neugodno vpliva na objektivnost in zanesljivost instrumenta. Zaradi tega smo že predhodno zastavili kriterij, da število postavk ne sme preseči števila od 25 do 30 postavk.

Kasnejše spremljanje uporabe vprašalnika v raziskovalne in praktične namene v šolah je pokazala pravilnost konstrukcijske odločitve. Izpolnjevalci vprašalnika (enako učitelji kot vzgojiteljice) so dosledno pri oceni instrumenta navedli kot prednost njegovo dolžino in jasnost postavk, ki so precizno formulirane, se ne ponavljajo in dosledno sprašujejo le o najrelevantnejših vedenjskih ali osebnostnih potezah otroka, ki so pomembne za otrokovo šolsko uspešnost. To ni presenetljivo, če poznamo izhodiščni namen, način konstrukcije postavk in njihove končne selekcije.

Pri aplikaciji vprašalnika so izpolnjevalci še posebej poudarili kot kvaliteto kratka in jedrnata navodila in način podajanja ocene na tristopenjski lestvici. Zlasti pri vzgojiteljicah pri aplikaciji vprašalnika na populaciji malih šolarjev pa je prevladovala pozitivna ocena vprašalnika, da ne sprašuje samo po negativnih vedenjskih in osebnostnih lastnostih posameznika, kar je značilnost mnogih čisto kliničnih vprašalnikov.

Presenetljiva pa je tudi sodba izpolnjevalcev (tako učiteljev kot vzgojiteljic), da jih niti malo ne moti to, da so postavke med sabo pomešane po vsebinski plati in tudi po tehnični, ko so negativne in pozitivne formulacije med sabo pomešane. Avtorje instrumenta je bilo strah, da bo to stalno preskakovanje odbijalo ocenjevalce, saj jih bo obremenjevalo, čeprav smo s tem hoteli doseči prav obraten učinek. Na ta način mora izpolnjevalec stalno razmišljati o otroku in ustrezno postavki podajati svojo oceno. Na ta način ga prisilimo, da ne more podajati svoje ocene po neki splošni podobi ali splošnem vtisu. Vsa ta tehnična razporeditev pa bistveno zakomplicira vrednotenje vprašalnika, kar so posebej kot njegovo pomanjkljivost navedli vsi psihologi, ki so ga uporabljali. V nadaljnjem razvoju instrumenta bomo morali izdelati ustrezne šablone za posamezne rezultate vprašalnika, kar bo točkovanje bistveno poenostavilo in olajšalo ter tudi časovno racionaliziralo.

Vprašalnik ima na prvi strani navodila za izpolnitev. V njih se zahteva, da se naj izpolnjevalec dobro pouči, kako poda svojo oceno, da naj odgovori na vsa vprašanja in to v skladu s svojo vestjo in poznavanjem otroka. Ko mora ocenjevalec oceniti večjo skupino otrok (cel razred ali celo skupino otrok v pripravi na šolo) podamo ocenjevalcu navodila le enkrat in le vprašalnik v ožjem smislu za vsakega otroka. Na drugi strani so najprej generalni podatki o otroku (priimek in ime, šola ali VVO) in podatek o tem, kdo je podal oceno. V nadaljevanju sledi vseh 30 postavk v konstantnem vrstnem redu. Postavke so, kot smo že povedali neke vrste

deskripcije otrokovega vedenja ali osebnostnih lastnosti. Naloga ocenjevalca je, da na vsak opis poda posebej svojo oceno za konkretnega posameznika. Možnost za podajo ocene oziroma ocenjevalna skala je na koncu postavke.

Na vsako postavko so možne tri ocene, da je otrok glede na opisano lastnost:

- ni takšen
- deloma je takšen
- večino je takšen.

To je v bistvu standardna sicer opisno podana tristopenjska skala z dvema ekstremoma in srednjo vrednostjo. Idejo za tako oblikovanje ocene smo vzeli iz Lestvice neprilagojenega vedenja B. Šalija. Kljub temu, da nismo v navodilih posebej opozarjali, da ni najprimerneje se zatekati k neki centralni vrednosti (tendenca komformizma) pa menimo na osnovi dosedanjih bogatih izkušenj, da je do tega prišlo le pri izjemno redkih ocenjevalcih.

Na koncu skale ostaja še prostor, kjer pozivamo ocenjevalca, da napiše morda kakršnokoli posebnost otroka, ki bi (oziroma vpliva) vplivala na otrokovo uspešnost v šoli. Take informacije so zelo koristne za nadaljnje razvijanje instrumenta po eni strani in po drugi strani koristne informacije za praktično delo poleg dobljenih rezultatov same ocene na instrumentu.

Glede na to, da lestvica oziroma vprašalnik obsegata paleto zelo raznolikih vprašanj je oblikovanje rezultata skorajda nemogoče. Odgovore smo točkovali kot na tristopenjski skali, s tem, da je »ni takšen« 0 točk, »deloma je takšen« je 1 točka in »večino je takšen« sta 2 točki. Seveda je potrebno ta kriterij stalno prilagajati smeri formulacije postavke glede na rezultat v okvir, katerega le ta spada. Da bi lahko oblikovali neke celovite rezultate na podlagi ocen na vprašalniku je bilo potrebno opraviti ustrezno empirično standardizacijo instrumenta. To smo opravili pri prvi večji aplikaciji instrumenta. Vprašalnik je bil ob tej priložnosti apliciran na vzorcu 203 otrok ob koncu 1. razreda osnovne šole. Otroci so obiskovali 12 ljubljanskih šol v 23 razredih oziroma paralelkah, kar pomeni, da je prav toliko učiteljic podalo svoje ocene. Na ta način smo dobili relativno dobro reprezentativnost, kar so potrdile primerjave z rezultati aplikacije vprašalnika kasneje na enakih vzorcih v drugih okoljih z drugimi ocenjevalci. Ob tej priložnosti je bila na osnovi zbranih podatkov opravljena prva faktorska analiza, ki je dala dokaj konstantne rezultate, kar so potrdile kasnejše analize na drugih vzorcih.

Na podlagi rezultatov faktorске analize smo lahko izdvojili štiri relativno samostojne kategorije, ki skupaj pojasnijo približno 55 % celotne variance. Delež pojasnjene variance po posameznih faktorjih pa je naslednji: I. faktor – 34,9 %, II. faktor – 11,0 %, III. faktor – 6,1 % in IV. faktor – 5,3 %. Vsebinska analiza postavk, ki se prevladujoče grupirajo v te štiri rezultate je pokazala, da so le te relativno samostojne in jasno opredeljene psihološke kategorije, ki imajo točno določene korelate v psihosocialnem funkcioniranju človeka.

Na podlagi rezultatov faktorске analize smo oblikovali štiri rezultate vprašalnika, ki predstavljajo štiri ocene vedenja ali osebnosti otroka. Nekateri poskusi, ki smo jih opravili, so tudi pokazali, da bi z ustreznim statističnim oziroma matematičnim združevanjem teh rezultatov oblikovali skupno oceno posameznika, ki bi imela v primerjavi s posameznimi rezultati izredno ugodne psihometrične karakteristike (veljavnost, zanesljivost in objektivnost). V končni verziji vprašalnika pa smo vseeno ostali le pri delnih rezultatih, ker menimo, da vsebinsko nismo opravičeni

seštevati in odštevati nekih čisto različnih kategorij. Dobljen rezultat bi bil prej artefakt samega merjenja kot pa resničen pokazatelj nekih psihičnih veličin.

Ker je instrumentu referenčni okvir naš šolski sistem, ki je enoten in ima enake zahteve do vseh otrok, tudi ne predvidevamo za instrument različnih norm posebej po subpopulacijah: po regionalni pripadnosti, socialnoekonomskem statusu družine ali celo spolu). Tak pristop da zlasti pri prognostični veljavnosti mnogo višje napovedne indekse, kar je na svoj način ugodno za instrument. Povečanje vrednosti prognoze pa ne gre niti najmanj na račun kvalitete instrumenta ampak izključno na račun vnašanja povsem demografskih elementov v samo oceno in na račun statistične manipulacije s konkretnim rezultatom. Take postopke ocenjujemo tako metodološko kot tudi etično z vidika psihološke stroke za nekorektne in se jih tudi zato nismo poslužili pri razvoju instrumenta.

Prvi rezultat na vprašalniku smo poimenovali »ocena storilnosti« in predstavlja ta pojem v najširšem smislu od funkcionalne do intelektualne in ustvarjalne. Pod to okrilje spada kar 12 postavk in pojasnjujejo tudi največji del variabilnosti pojava. V faktorski analizi je predstavljen kot prvi faktor.

Drugi rezultat tvori 5 postavk, ki se prvenstveno grupirajo v okviru drugega faktorja. Le ta rezultat smo poimenovali na osnovi vsebinske analize postavk kot »ocena znakov nevrotičnosti in anksioznosti«.

Tretji rezultat smo poimenovali »ocena vedenjskih problemov« in je oblikovana na 6 postavkah, ki so se dominantno grupirale v okviru 3. faktorja.

Četrti faktor je osnova za četrti rezultat vprašalnika, ki ga predstavlja ocena na 7 postavkah vprašalnika in smo jih enotno poimenovali »ocena socialnosti in socializiranosti«.

Vsak rezultat označimo s črko V in dodajamo zaporedno številko. Pri obdelavi vprašalnika nastopijo problemi, ko so nekatere postavke nasprotno formulirane kot je rezultat. Prvi in četrti rezultat sta pozitivni oceni in drugi ter tretji sta negativni oceni. Če je postavka formirana v nasprotnem smislu kot končni rezultat, jo je potrebno potem tudi ustrezno točkovati: obrnjeno, da »ni takšen« je 2 točki in »večinoma je takšen« 0 točk.

V nasprotju z mnogimi sorodnimi instrumenti zlasti v klinični praksi pa se ocena na posamezni postavki točkuje samo enkrat v okviru nekega določenega rezultata in ne v okviru dveh ali celo treh rezultatov. To smo opravičeni počeli, ker je že faktorska analiza pokazala, da se posamezne postavke dokaj jasno in prevladujoče uvrščajo v samo eno faktorsko dimenzijo.

Pojem kritične vrednosti

Ko smo pričeli že v samem raziskovalnem pristopu pripravljati vprašalnik za praktično uporabo, smo ga strogo definirali kot čisti triažni instrument v smislu klasičnega screeninga (metode presejanja). Cilj vprašalnika je le odkriti otroke s posebnostmi funkcioniranja v šoli. To bi naj bili otroci, ki na enem ali večih rezultatih bistveno odstopajo od ostalih otrok. Takim otrokom smo dali naziv »sumljiv« in najčešče ocena vprašalnika samo potrjuje neko pritožbo (učiteljev, vzgojiteljev). Ta ocena pa še zdaleč ni diagnoza, ampak samo relevantni napotek za nadaljno diagnostično obravnavo in deloma že tudi usmeritev diagnostičnega

postopka na posamezno področje. Kritična vrednost je sestavni del norm vprašalnika in je določena glede na namen uporabe vprašalnika v veliki meri aproksimativno.

Tako je kritična vrednost (KV) določena zelo visoko pri standardizaciji vprašalnika za uporabo na populaciji šolskih novincev. Namen uporabe vprašalnika na populaciji šolskih novincev je pretežno zmanjšati pretirano testomanijo cele populacije otrok. Zato smo zaradi čim manjšega rizika postavili KV v tem primeru tako visoko, da izločimo kar 30 % tako imenovanih »sumljivih«, za katere bi naj bila poglobljena obravnava nujna. Ob tem se zavedamo, da bo le majhen delež »sumljivih« v poglobljenem diagnostičnem postopku ocenjen kot resnično moten na posameznih področjih osebnostnega in vedenjskega razvoja. Na ta način bi lahko dosegli, da bi skozi relevantne ocene tistih, ki otroke zelo dobro poznajo (vzgojiteljice in učiteljice, ki vodijo pripravo otrok za vstop v šolo) izločili kar dve tretjini vseh otrok brez tveganja iz testnih operacij. Obenem pa bi tudi o njih dobili relativno zanimive informacije, ki jih lahko s pridom uporablja šolski psiholog pri svojem svetovalnem delu staršem, otroku in tudi učitelju.

Seveda bo potrebno za druge namene posebej določiti kritične vrednosti in pri tem upoštevati vsebinske in psihometrične kriterije. Za uspešno uporabo vprašalnika je potrebno dobro poučiti ocenjevalce ali skupino ocenjevalcev o tem, kaj je v bistvu namen tovrstnega zbiranja informacij. Na takem sestanku je potrebno predstaviti instrument, pokazati cilj ocenjevanja in zagotoviti izključno strokovno uporabo dobljenih rezultatov. Rezultati vprašalnika so zaupne narave in jih kot take mora čuvati kot vse diagnostične podatke svetovalna služba na šoli ali v instituciji, ki jih je zbirala. Rezultati vprašalnika se ne smejo nikjer zabeležiti v uradne institucionalne dokumente. To še posebej velja za primer, ko se z vprašalnikom ocenjuje otroke ob koncu priprave za vstop v šolo. Pri zlorabi bi se lahko zgodilo, da se ta ocena na nek način prenese v šolo in nato učenca spremlja skozi njo kot nek licenčni pečat praviloma v negativnem smislu. V nobeni obliki ni dovoljeno sporočiti rezultatov učitelju, ampak je potrebno na podlagi rezultatov učitelju le svetovati pri delu z določenim učencem in mu pomagati ustrezno vplivati na posameznikov razvoj. Ta omejitvev zlasti kategorično velja za primer ocenjevanja šolskih novincev.

Pri izvedbi vprašalnika (aplikacija, točkovanje) lahko sodelujejo vsi profili šolskih svetovalnih delavcev. Interpretacijo rezultatov in nadaljno obravnavo pa lahko vodi le strokovno usposobljeni diplomirani psiholog.

UPORABA VVRO NA POPULACIJI ŠOLSKIH NOVINECV

Glede na to, da je bil vprašalnik prvenstveno konstruiran za spremljanje vedenjskega in osebnostnega razvoja otrok v prvih razredih osnovne šole v odvisnosti od družinskega okolja in deležnosti sistematične institucionalne predšolske vzgoje, se je že zgodaj porodila ideja za uporabo instrumenta pri ocenjevanju šolskih novincev. Prvi zelo parcialni poskusi na majhnih vzorcih na nekaterih šolah so dali več kot vzpodbudne rezultate. Ti vzpodbudni rezultati so bili predvsem sledeči: – ugodna prognostična veljavnost posameznih rezultatov vprašalnika glede na kasnejšo uspešnost v šoli izraženo glede na učni uspeh ob koncu 1. razreda

osnovne šole in glede na odkrivanje potencialnih otrok z učnimi in vedenjskimi problemi

– ugoden sprejem pri vzgojiteljicah (kratka skala, ki sprašuje o bistvenih potezah vedenja in osebnosti otroka ter dejstvo, da ne odkriva samo negativnih lastnosti otrokovega funkcioniranja,

– ugodem sprejem in mnenja psihologov, ki so jo uporabljali pri akciji šolskih novincev kot triažni instrument v funkciji screeninga in pri psihologih, ki so jo uporabljali kot dodatni merski instrument poleg standardnega instrumentarija za oceno otrokove šolske zrelosti. Ti razlogi so bili osnovni, da smo se lotili neke vrste preliminarnе standardizacije vprašalnika za uporabo pri oceni funkcioniranja šolskih novincev.

Opis vzorca in postopek evalvacije na šolskih novincih

V tej študiji prikazani rezultati so dobljeni na vzorcu 296 otrok, ki so pričeli v š. l. 1984/85 obiskovati 1. razred osnovne šole. Vsi otroci so bili v vrtcu ali pa so obiskovali skrajšani program obvezne priprave za vstop v šolo. Ocene o otrocih je podalo 31 različnih vzgojiteljic, ki so vodile pripravo otrok za vstop v šolo. Med otroci so bili tudi pogojniki, katere so psihologi ne glede na ocene na vprašalniku vedno testirali s TŠN (I. Toličiča). Sprejem v šolo je baziral izključno na osnovi rezultatov TŠN in drugih standardnih pokazateljev funkcionalne zrelosti za vstop v šolo. Rezultati vprašalnika pri tem niso bili upoštevani. Ocenjevalci otrok – vzgojiteljice za to delo niso bili posebej instruirani in so prejeli le standardna navodila.

Vsi otroci iz vzorca so obiskovali dve ljubljanski osnovni šoli: OŠ K. Destovnik-Kajuh in OŠ v Novih Jaršah. Učiteljice niso bile seznanjene z rezultati na vprašalniku. Na koncu prvega razreda smo zbrali šolske ocene iz glavnih učnih predmetov (slov., mat., SND) in globalni učni uspeh, da smo lahko določili prognostično veljavnost posameznih rezultatov vprašalnika. Glede na regijo imamo relativno homogen vzorec mestnega okolja, čeprav nekateri rezultati pri uporabi vprašalnika na drugih okoljih kažejo približno iste tendence in iste vrednosti. Predpostavljamo lahko, da bi se z bolj heterogenim vzorcem le povečala variabilnost podatkov (mere razpršenosti: standardna deviacija), kar bi lahko še bolj pozitivno vplivalo na porast prognostične veljavnosti instrumenta.

V vzorcu je bilo 51,9 % dečkov in 48,1 % deklic. Po izobrazbi očeta in matere je bila sestava vzorca naslednja:

Tabela 1: Opia vzorca

Izobrazba	oče	mati
nižja	56,7 %	55,9 %
srednja	26,5 %	31,6 %
višja + visoka	16,8 %	12,5 %

2. Norme za oceno šolskih novincev

V tem prikazu bomo podali neke vrste aproksimativne norme za uporabo vprašalnika v širšem okolju na podlagi empiričnih rezultatov našega vzorca. V

tabeli prikazujemo za posamezne rezultate vprašalnika mere centralne vrednosti, standardne deviacije in vrednost kritične točke, ki smo jo določili na podlagi statistične analize z izhodiščem, da izdvojimo okrog 30 % šolskih novincev, ki bi jih morali kasneje še temeljiteje diagnostično obravnavati. Prav tako v tabeli prikazujemo razpon teoretično možnega rezultata.

Tabela 2: Osnovni statistični parametri

stat. par.	V ₁	V ₂	V ₃	V ₄
min.	0	0	0	0
max.	24	10	12	14
\bar{x}	18,21	2,31	1,64	11,20
Me	19,90	1,39	0,87	12,02
Mo	24	0	0	14
SD	5,37	2,59	2,05	2,87
KV	12 in manj	6 in več	5 in več	7 in manj
% KV	18,6	14,9	11,4	12,8

Že iz teh bežnih statističnih ilustracij je razvidno, da imamo opravka z izrazito asimetričnimi distribucijami podatkov, kar bi še detajlni statistični podatki le bolj ponazorili (asimetrija, sploščenost . . .). Pri prvem in četrtem rezultatu je modalna vrednost enaka najvišji možni in pri drugem ter tretjem rezultatu enaka možnemu najmanjšemu rezultatu. V prvem primeru imamo opravka z dvema izrazitima krivuljama oblike J in v drugem primeru s krivuljami v obliki črke L. Praviloma to niso ugodni psihometrični pokazatelji za nek instrument, če le ta nima izključno triažnega namena. Take krivulje v literaturi često nazivamo triažne, saj izredno dobro diskriminirajo le na svojih koncih in sicer dosledno le manjši del populacije, ki odstopa od norme. Za večino pa ni tak instrument diskriminativen. Glede na to, da je cilj uporabe našega instrumenta na populaciji šolskih novincev izrazito triažnega značaja v smislu screeninga so to več kot ugodni podatki. Zadnji dve vrstici prikazujeta pri kateri točki je »kritični rezultat« in naslednja kakšen je delež otrok, ki imajo tak in slabši rezultat, kot je KV. Pri tem moramo posebej poudariti, da deleže otrok, ki padejo na in pod oziroma nad KV ne seštevamo, ker je veliko otrok, ki ima kar pri dveh ali celo vseh štirih rezultatih vprašalnika oceno, ki je označena s KV.

DDRUGI STATISTIČNI POKAZATELJI FUNKCIONIRANJA VVRO NA POPULACIJI ŠOLSKIH NOVINCEV

A. Interkorelacije med posameznimi rezultati vprašalnika

Tabela 3: Korelacije med rezultati vprašalnika

	V ₁	V ₂	V ₃	V ₄
V ₁	1,00			
V ₂	-0,54	1,00		
V ₃	-0,63	0,25	1,00	
V ₄	0,62	-0,50	-0,50	1,00

Zveze med posameznimi rezultati so na nivoju statistične signifikantnosti, so pa relativno nizke in potrjujejo rezultate faktorске analize, da so posamezni tako oblikovani rezultati vprašalnika relativno samostojne kategorije. Zveze med rezultati ocene storilnosti in ocene socializiranosti so pozitivne kot so tudi pozitivne ocene zveze anksioznosti ter nevrotičnosti z oceno vedenjskih problemov. Med prvima dvema (V_1 in V_4) in drugima dvema (V_2 in V_3) pa so v skladu z vsebinskimi pričakovanji negativne. Zlasti izstopa rezultat ocene otrokove storilnosti, ki ima najvišje zveze (tako pozitivne kot negativne) z ostalimi tremi rezultati, kar iz čisto metričnega vidika sicer ni najbolj ugodno. Obenem pa ti rezultati kažejo, kako preostali trije vidiki ocene otrokovega vedenja in osebnosti vplivajo na otrokovo storilnost.

B. Diskriminativnost posameznih rezultatov vprašalnika po spolu in družinskem statusu

Analiza variance rezultatov vprašalnika po spolu na vzorcu naših malih šolarjev je pokazala statistično pomembne razlike na V_1 , V_3 in V_4 . Dosledno so s strani ocenjevalcev bile višje ocenjene deklince. Le-te so ocenjene kot bolj storilne in bolj socializirane in kažejo v svojem vedenju manj znakov neprilagojenosti. Ni pa razlik v oceni znakov anksioznosti in nevrotičnosti. To informacijo velja upoštevati pri interpretaciji rezultatov posameznega otroka, kjer so dosežki pri neki oceni prav na meji KV. Gre za splošne vedenjske stereotipe in njihovo pogojenost s kulturo. Odprto ostaja vprašanje, če so te razlike resnično v vedenju in osebnostnih lastnostih otrok ali pa je to le sodba samih ocenjevalcev, ki so bile v celoti osebe ženskega spola.

Po socialnoizobrazbenem statusu družine so razlike statistično signifikantne po vseh štirih ocenah vprašalnika. Razlike so enake, če upoštevamo kot kriterij izobrazbeni status matere ali očeta. Na ocenah izpadejo dosledno bolje ocenjeni v storilnosti in socializiranosti otroci iz družin z višjim socialnoizobrazbenim statusom pred tistimi iz srednjega in ti so spet pomembno višji pred otroci iz skupine staršev z nižjo izobrazbo. Prav nasprotna tendenca pa je pri oceni otrokove vedenjske motenosti in znakov anksioznosti ter nevrotičnosti, kjer so le ti prav najmanj izraženi pri otrocih iz višjih in najbolj pri otrocih iz nižjih socialnih izobrazbenih struktur družin. Tudi tukaj ostaja odprto vprašanje, v kaki meri je to čisti odraz otrokovih reakcij kot posledica razvoja v danem družinskem okolju in koliko neki halo efekt pri samih ocenjevalcih. Domnevamo, da je slednjega relativno malo in vprašanje je, če ga lahko sploh upoštevamo kot relevantnega. Tudi te ugotovitve je potrebno upoštevati pri interpretaciji posameznih individualnih rezultatov, ko so rezultati na meji KV. V takih primerih je potrebno dobiti temeljitejše podatke s socialno anamnezo o družinskem okolju, ki je pomembno vplivalo skozi celotno predšolsko obdobje na otrokov psihosocialni razvoj.

C. Analiza rezultatov KV.

V tem razdelku bomo tabelarično podrobneje prikazali strukturo rezultatov, ki smo jih ocenili kot »sumljive« in spadajo nad oziroma pod KV (kritično vrednost). Aproximativno smo se odločili, da bomo za nadaljnjo diagnostično obdelavo izdvojili približno tretjino otrok šolskih novincev. Že tukaj pa moramo poudariti, da bomo za druge svrhe aplikacije to izhodišče pomembno drugače definirali (vsekakor z mnogo manjšim deležem otrok). Končna analiza otrok, ki so dobili oceno KV na enem ali celo večih ocenah vprašalnika je pokazala, da smo se

empiričnim putem pri določanju vrednosti KV na posameznih ocenah izhodišču presenetljivo natančno približali.

V spodnji tabeli podajamo deleže otrok, ki so na eni ali večih ocenah bili pod oziroma nad KV. Za ilustracijo je v tabeli tudi zanimiva preglednica, ki kaže delež kombinacije posameznih ocen, kjer se pojavljajo rezultati v obsegu KV.

Tabela 4. Delež otrok v obsegu kritične vrednosti

KV na postavki	f	%
V_1	15	16,85
V_2	13	14,61
V_3	9	10,11
V_4	6	6,74
$V_1 + V_2$	8	8,99
$V_1 + V_3$	6	6,74
$V_1 + V_4$	3	3,37
$V_2 + V_3$	1	1,12
$V_2 + V_4$	2	2,25
$V_3 + V_4$	3	3,37
$V_1 + V_3 + V_4$	6	6,74
$V_1 + V_2 + V_3$	2	2,25
$V_1 + V_2 + V_4$	9	10,11
$V_1 + V_2 + V_3 + V_4$	6	6,74
skupaj	89	99,99

89 otrok našega vzorca predstavlja natančno 30,07 % delež le tega. Iz tabele je razvidno, da je največ takih otrok, ki so le na eni oceni vprašalnika ocenjeni z rezultatom v obsegu KV. Bolj redke so dvojne in trojne ocene v obsegu KV, četudi je nekaj takih otrok, ki so na vseh ocenah v obsegu kritične prednosti. Pri slednjih rezultatih ostaja odprto vprašanje ali gre za posameznike, ki resnično kažejo toliko problematičnosti na vseh področjih vedenjskega in osebnostnega funkcioniranja ali pa tukaj kljub vsem naporom pri tehničnem postopku oblikovanja vprašalnika le izbije pri ocenjevalcih sistematična napaka, ki jo poznamo kot halo efekt, ko ocenjevalec kljub vsemu uspe podati oceno o posamezniku natančno po nekem svojem splošnem in recimo tudi enotnem vtisu. To bi morali v prihodnje seveda še temeljito raziskati, čeprav o tem nimamo natančnega metodološkega načrta, na kakšen način. Da pa to le ni treba preveč izdvajati kot problem govori tudi naslednja tabela, ki prikazuje delež otrok po 1, 2, 3 in 4 KV.

Tabela 5. Delež otrok z eno in več ocenami v obsegu KV

Število KV vrednosti	f	%
1 rez. na KV	43	48,31
2 rez. na KV	23	25,84
3 rez. na KV	17	19,10
4 rez. na KV	6	6,74
skupaj	89	99,99

Rezultati v zgornji tabeli potrjujejo predpostavko, da prevladujejo otroci z eno in deloma še dvema ocenama v obsegu KV in da so v manjšini tisti s tremi ali celo štirimi ocenami v okviru KV.

D. Prognostična veljavnost vprašalnika

Pri vsakem instrumentu je zelo pomembno vprašanje njegova prognostična veljavnost glede na kriterije zaradi katerih izvajamo neko merjenje. To v enaki meri velja za klasične standardizirane vprašalnike kot tudi za čiste screening tehnike, med katere bi lahko uvrstili naš vprašalnik. Ocene otrok so bile narejene ob koncu priprave na šolo in niso v ničemer vplivale na sprejem otrok v šolo. Ti rezultati na vprašalniku so ostali prav tako anonimni in jih niso v nikakršni obliki dobile v roke učiteljice, ki so učile otroke v 1. razredu.

Na podlagi zbranega materiala smo opravili korelacijsko analizo med posameznimi ocenami na vprašalniku in šolskimi ocenami ob koncu 1. razreda za glavne izobraževalne predmete in za globalni učni uspeh, ki se vsi izražajo z numeričnimi ocenami od 1 do 5. V prejšnjih študijah smo že računali povezave med ocenami otroka na vprašalniku in šolskimi ocenami, testi znanja in testi sposobnosti. Takrat je bila ocenjevalec otroka na VVRO ista oseba (učiteljica), ki je tudi oblikovala šolsko oceno. V teh študijah smo dobili izjemno visoke korelacije med nekaterimi ocenami na VVRO (predvsem ocena storilnosti) in učnim uspehom pri posameznih predmetih in pri globalnem učnem uspehu. Bila je presenetljiva ugotovitev, da je ocena otrokove storilnosti na VVRO kot jo je podala učiteljica v višji zvezi z oceno nekega predmeta kot test znanja iz tega predmeta in še posebej višja od različnih testov za merjenje otrokovih intelektualnih sposobnosti. V tem primeru je šlo za povsem različno situacijo, ki je še posebej obremenjena s specifičnimi različnostmi. Oceno otrokovega vedenja in osebnostnih potez so podale vzgojiteljice ob koncu male šole, ki so povsem drugače šolane kot učiteljice na razredni stopnji, ko v obeh institucionalnih sistemih obstajajo povsem različni vrednostni sistemi o pojmovanju storilnosti, socializiranosti in tudi odklonih v obnašanju. Oceno šolske uspešnosti so po enoletnem delu z otroki podale učiteljice. Med oceno otroka ob koncu priprave na šolo in oblikovanjem šolske ocene je potekel časovni interval večji od enega leta. Vse to so dejavniki, ki zmanjšujejo višino povezave med obema vrstama variabel. Drugi odprti problemi pa so povsem metrične narave. Rezultati pri ocenah na vprašalniku so izraženi na klasični intervalni skali, medtem ko šolska ocena komajda zadosti nivoju merjenja na ordinalni skali. Na tej ravni je seveda zelo tvegano računati s klasičnimi metodami (Pearsonovo produkt moment korelacija) povezavo. Drug problem iz tega sklopa je povezan z naravo distribucije podatkov na posameznih ocenah VVRO. Kot smo jih že predstavili, so te vse dosledno izrazito asimetrične. Tako se postavlja vprašanje ali so povezave preprosto linearne ali pa tudi drugačne. Zato smo poleg klasičnega Pearsonovega koeficienta računali koeficient eta. Primerjava obeh je pokazala, da so rezultati povezav skoraj identični iz česar lahko sklepamo, da so zveze linearne. Zaradi tega v tem poročilu tudi prikazujemo samo standardni r in ne še posebej eta koeficiente za mero povezanosti, čeprav so metodološko le ti bolj opravičeni.

Tabela 6. Povezava rezultatov vprašalnika z učnim uspehom ob koncu 1. razreda

	O ₁	O ₂	O ₃	O ₄	O ₅
V ₁	0,58	0,60	0,58	0,36	0,63
V ₂	-0,45	-0,43	-0,43	-0,16	-0,45
V ₃	-0,35	-0,36	-0,37	-0,33	-0,39
V ₄	0,41	0,37	0,40	0,21	0,43
N = 296	p = 0,001	r _t = 0,18			

Legenda: V₁ – ocena storilnosti; V₂ – simptomi anksioznosti in nevrotičnosti; V₃ – vedenjski problemi; V₄ – socializiranost; O₁ – ocena iz slovenščine; O₂ – ocena iz matematike; O₃ – ocena iz SND; O₄ – opisna ocena vedenja; O₅ – globalni učni uspeh. Vse šolske ocene so dobljene na koncu 1. razreda. Vse ocene so petstopenjske (od 1 do 5) le O₄ je na tristopenjski skali – opisna ocena otrokovega vedenja v šoli.

Povezave med rezultati ocen na VVRO in šolskimi ocenami tako za globalni učni uspeh kot tudi za ocene pri glavnih treh izobraževalnih predmetih so vse statično visoko pomembne. Značilno za te povezave je, da so približno enake za oceno pri vseh treh glavnih izobraževalnih predmetih in le povezava z globalnim učnim uspehom je nekoliko višja, kar je glede na naravo te ocene vsebinsko in psihometrično pričakovano. Vse koleracije v prejšnji tabeli so dobljene na vzorcu raziskave in niso v ničemer korigirane na oceno istih zvez, če bi imeli opravka s populacijo in ne le vzorcem. S tovrstnimi statističnimi postopki lahko na račun ocene večje variabilnosti posameznih variabel bistveno povečamo korelacijski koeficient, kar pa nekateri metodologi ocenjujejo kot nekorekten statističen postopek. Prav tako ne prikazujemo prognostične veljavnosti za skupno oceno otroka na vprašalniku, ki smo jo uporabljali v prvih študijah. Ocena otroka na VVRO je bila seštevek prve in četrte ocene od katere smo nato odšteli seštevek druge in tretje ocene vprašalnika ali matematično zapisano $VVRO = (V_1 + V_4) - (V_2 + V_3)$. Takšna globalna ocena otroka ob koncu priprave za vstop v šolo je korelirala v višini $r = 0,82$ z globalnim učnim uspehom ob koncu 1. razreda tudi na tako majhnem in homogenem vzorcu kot je v tej pilotski evalvaciji instrumenta. Toda uporabi te ocene smo se odrekli že prej iz čisto vsebinskih razlogov, ker je tak rezultat prej artefakt samega merjenja kot neka dejanska psihična veličina, ki bi jo lahko ustrezno neposredno merili. Najvišjo prognostično veljavnost ima rezultat dosežen na V₁ (ocena storilnosti), kar je v skladu z vsebinskimi (naša šola je izrazito storilnostni šolski sistem) in statističnimi (največ postavk vprašalnika tvori to oceno) pričakovanji. Povezava tega rezultata z globalnim učnim uspehom in tudi z ocenami pri glavnih učnih predmetih se giblje okrog $r = 0,60$, kar je za ta tip informacij tipično triaznega pomena izrazito visoka zveza. Nekoliko nižje in približno enake so prognostične veljavnosti za V₂ (ocena anksioznosti in nevrotičnosti) in za V₄ (ocena socialnosti in socializiranosti), ki se gibljejo okrog 0,45, s tem da so za V₂ dosledno negativne in za V₄ dosledno pozitivne, kar je v skladu z vsebino merjenega na posameznih variablah, ki smo jih med sabo korelirali. Tudi te zveze so statistično visoko pomembne in imajo svoj vsebinski pomen, saj pojasnjujejo od 16 do 20% variance šolske uspešnosti.

Najnižje povezave šolskih ocen so z V₃ (ocena vedenjskih problemov), ki se gibljejo od 0,35 do 0,40, ki so še vedno statistično pomembne in še vedno lahko

tudi te korelacijske koeficiente ocenimo kot vsebinsko pomembne, kar ni zgolj slučajni rezultat.

Predstavljeni empirični rezultati kažejo, da imajo ocene otroka na VVRO zadovoljivo prognostično veljavnost za napoved učnega uspeha ob koncu 1. razreda osnovne šole. Zato bomo nadaljevali študijo v smeri spremljanja istih otrok še v višjih razredih osnovne šole, da bomo določili še druge koeficiente prognostične veljavnosti za daljši časovni okvir. Prav tako bomo opravili v prihodnjem letu evalvacijo instrumenta na mnogo večjem in regionalno stratificiranem vzorcu. To nam je omogočeno šele sedaj, ko instrument kot pomožni triažni preizkus pri oceni šolskih novincev uporabljamo že večje število šolskih psihologov v različnih krajih Slovenije. Poleg povečanega vzorca pa bomo določili precizno še vse ostale statistične parametre, ki so potrebni za pričetek priprave ustreznega priročnika. V tem bo potrebno natančno opredeliti teoretične osnove in domete instrumenta po eni strani, po drugi strani prikazati vse parametre standardizacije instrumenta in kot tretje izdelati prikaz postopkov vrednotenja rezultatov kot usmerjevalno dokumentacijo v poglobljeno diagnostično obravnavo otroka. Veliko pozornost bo potrebno nameniti tudi vsaj obrobni problemom klinične obravnave posameznih kombinacij rezultatov, ki so v obsegu KV. Prav tako bo skupina sodelavcev nadaljevala delo pri specifični standardizaciji instrumenta za populacijo vseh osnovnošolskih otrok in tudi za skupino otrok starejših skupin v VVO. V teh naporih bomo razvijali instrument pretežno v smeri pravega kliničnega triažnega instrumenta za odkrivanje otrok s posebnostmi in odstopanji v vedenju in psihosocialnem funkcioniranju. Ta klinična orientiranost se bo pretežno kazala v drugačnem definiranju KV, ki bo postavljena veliko višje oziroma nižje. Na ta način bomo izločili z oceno »sumljiv« mnogo manjši delež populacije vseh otrok nekje med 5 in 10 %, za katere bo potem poglobljena klinična diagnostična obravnava v mnogih primerih pokazala dejanska odstopanja v vedenju in osebnostnem razvoju.

Načrtujemo pa poleg tega tudi enovit sistem instrumenta z veliko preciznejšimi načini določanja rezultata po posameznih ocenah, pri čemer bi uporabljali za izračun rezultata na vsaki oceni factorsko ponderirane skore in ne zgolj enostavno seštevanje ocen po prevladujočih postavkah znotraj neke ocene. Preliminarne analize kažejo, da bi s temi postopki dobili rezultate, ki bi imeli večjo psihometrično in verjetno tudi vsebinsko vrednost. O podrobnejših rezultatih na VVRO, ki smo jih poleg tega že do sedaj zbrali oziroma jih šele zbiramo ali celo šele načrtujemo bomo poročali v naslednjih študijah.

LITERATURA

1. Bracht G., Hopkins K. D., Stanley J. C.: *Perspectives in Educational et Psychological Measurement*, New Jersey, 1972
2. *Charmichal's Manual of Child Psychology*, Editor: Mussen P. J., Vol. 1, 2, 1970, New York
3. Green R., Ford M. P., Flower G. B.: *Measurement and Piaget*, 1971, New York
4. Horvat L.: *Predšolsko vaspitanje i intelektualni razvoj*, 1986, Beograd
5. Langer DŽ.: *Teorije psihičkog razvoja*, 1981, Beograd
6. Lerner R. M.: *Concepts and Theories of Human Development*, 1976, Massachusetts
7. Siegel E. I., Hopper H. E.: *Logical Thinking in children*, 1968, New York
8. Wiseman S., Pidgeon D.: *Curriculum Evaluation*, 1970, London

Socio-kulturna pogojenost vrednostnih sodb pri mladostnikih

MAJA ZUPANČIČ

1. Teoretična utemeljitev problema:

Teorija navaja širok spekter psiholoških definicij vrednot, ki bi jih lahko glede na stopnjo generalizacije obravnavali z dveh vidikov:

a) z vidika idealov, h katerim je treba težiti. Vrednote so generalizirana, vnaprej določena pozitivna stališča. Zaradi takega pojmovanja, ta vidik obravnava pretežno ali pa izključno le »višje vrednote«, tj. družbeno zaželene vrednote. Izključuje pa tako instrumentalne kot tudi negativne vrednote (disvalues),

b) z vidika širšega kontinuuma. Vrednota je vse, kar imamo radi in v danem trenutku izbiramo. Zaradi tega bi ta vidik lahko označili tudi kot vidik vrednostnega subjektivizma. Ne upošteva namreč dejstva, da lahko obstajajo zelo velike razlike med tem, kar človeku objektivno koristi in ga zadovoljuje ter njegovo subjektivno predstavo o potrebnem in koristnem.

Z ozirom na vlogo, ki jo avtorji pripisujejo dednosti in okolju pri razvoju osebnosti, razvoj vrednot pri posamezniku bistveno različno razlagajo teorije učenja in teorije dozorevanja. Prve nastanke vrednot razlagajo s pogojevanjem, imitacijo, formiranjem navad in identifikacijo. Ob tem pa predpostavljajo tudi določen nivo sposobnosti. Najmočnejši in najodločilnejši vpliv pa pripisujejo okolju. Vendar pa med avtorji teh teorij obstajajo v stopnji, ki jo pripisujejo vlogi okolja pri formiranju vrednot, različne nianse, in sicer od popolnoma pasivnega prevzemanja vrednot do prevzemanja v procesu interakcije med vrednotami iz posameznikovega okolja in njegovo osebnostjo. Druge pa odločilno vlogo pri formiranju vrednot pripisujejo potencialnim, podedovanim lastnostim posameznika. Dozorevanje je bistven pogoj za nastanek in razvoj vrednot tako za psihoanalitike kot za kognitiviste. Psihoanalitiki na razvoj vrednot gledajo le preko razvoja instinktov. V težnji osvoboditi se strahu pred kastracijo, se otrok v fazi libidonozne fiksacije na starša nasprotnega spola identificira s staršem istega spola in prevzame njegov superego, njegove vrednote. Za formiranje vrednot je tako neobhoden pogoj tudi določena stopnja frustracije. Kognitivisti pa na razvoj vrednot gledajo preko razvoja spoznavanja. Otrok mora biti najprej sposoben razumeti razliko med dobrim in slabim, šele potem lahko formira kakršnekoli sodbe. Otrok pred sedmim letom starosti lahko pojmuje kot dobro le tisto, kar odrasli pojmujejo pod dobrim, in se v skladu s tem tudi obnaša, vendar pa je njegova sodba ozko vezana le na sodbo odraslih in na konkretni objekt oz. situacijo, ki jo presoja. Za formiranje vrednot je nujna visoka stopnja generalizacije in abstrakcije v mišljenju, sicer se ne more vršiti primerjava in izbira. Vrednote torej ne morejo nastajati pred

spodobnostjo razumevanja obćih pojmov. Tako pri otroku, mlajšem od desetih let, le težko govorimo o vrednotah. Govorimo lahko le o nekaterih njihovih komponentah.

Mnoge antropološke, sociološke in psihološke študije so pokazale, da je socio-kulturno okolje pomemben dejavnik pri oblikovanju posameznikove osebnosti, njegovega načina razmišljanja in tolmačenja stvari, ki se mu v življenju zdijo pomembne. O kulturi je navedenih že preko 200 definicij, na kontinuumu od same umetnosti do celotne človekove civilizacije. Zaradi težav pri izbiri sprejemljive definicije je koristneje, da se omejimo na kontekstualne uporabe termina kultura. Schafer (8) ga uporablja v štirih kontekstih: umetnostnem, družbenem, antropološkem in ideološkem. V antropološkem smislu bi lahko rekli, da je kultura »predpisani« sistem obnašanja, ki vsebuje običaje, navade, institucije, socio-ekonomske odnose in naučene načine obnašanja kot so stališča, prepričanja, vrednote ipd. Kultura determinira način posameznikovega obnašanja in prilagajanja prek spodbujanja določenih načinov vedenja in s tem posredno vpliva na razvoj njegovih osebnostnih karakteristik in oblikovanje vrednot.

Antropologi so se v svojih študijah pogosto omejevali le na primerjave med osebnostnimi karakteristikami in vrednostnimi sistemi plemen različnih primitivnih kultur s pripadniki zapadne kulture in med njimi ugotovili velike razlike. Obstajajo pa tudi razlike med narodi znotraj zapadne kulture. Te vrste raziskav pa so dosedaj še metodološko pomanjkljive in nezanesljive. Poudarjajo zlasti vpliv primarnih družbenih institucij in z njimi povezane načine vzgoje otrok kot faktorje, ki vplivajo na posameznikove osebnostne karakteristike, motive, stališča in vrednote. Samo taka razlaga pa bi bila nepopolna. Način vzgoje otroka sicer pomembno vpliva na njegovo obnašanje in njegove lastnosti (4), vendar pa pri tem ne smemo zanemariti z zgodovino pogojenih tradicij, konstitucijskih razlik med posamezniki, trenutne ekonomske situacije, proizvodjalnih sil in proizvodjalnih odnosov. Način življenja neke družbe in lastnosti, ki so karakteristične za njene pripadnike, rezultira s celotnega kompleksa zgodovinskih, ekonomskih, socialnih in psiholoških faktorjev. Res pa se ta način življenja izraža tudi v odnosih staršev do otrok (Fromm, 7).

Prav tako je družbeni sistem, kot način in oblika vzajemnih odnosov med člani skupin ali širše skupnosti o določenem sistemu delovanja, v katerem se posamezniki orientirajo z obstojećimi normami in pričakovanji, ki so povezane z njimi (2), eden izmed pomembnih faktorjev, ki vplivajo na formiranje osebnosti in oblikovanje njenih vrednot oz. vrednostnega sistema. Na osebnost lahko deluje tako posredno kot neposredno. Neposredno preko postavljanja določenih načel obnašanja in vsiljevanja določene morale, posredno pa preko družine, šolskega sistema ter sistema položajev in vlog posameznika v njem. Eden bistvenih vzrokov za takšen vpliv je v tem, da je od družbene ureditve odvisno, kakšne možnosti ima posameznik za svoj razvoj v njej. Družbeni sistem vedno podpira razvoj tistih lastnosti, ki so primerne za ohranitev obstojećega stanja. E. Fromm daje pri oblikovanju osebnosti odločilen vpliv socialnim faktorjem, med katerimi družbeni sistem postavlja na prvo mesto (7). Ta na osebnost vpliva predvsem preko razlik v premoženjskem stanju, družbeni moći in družbenemu vplivu. Kolikor večje so razlike med družbenimi sistemi, toliko večje so razlike med posamezniki.

V ameriški družbi so smotri, k katerim ljudje težijo, predvsem čim višji prejemki, večja moć v razmerju do drugih in ugleden socialni položaj. Družba v

kateri se postavljajo taki cilji in je najvišja vrednota ekonomska učinkovitost, podpira in razvija pri posameznikih lastnosti kot so: tekmovalnost, storilnost, individualizem, egoizem. Nekatere empirične raziskave s tega področja navajajo sledeče značilnosti ameriške populacije: individualizem in privatnost (Lee, 7), idealizem in pragmatizem (Mead, 7), tržna orientiranost oz. ideal individualizacije, marljivosti in samožrtvovanja (Fromm, Rizman, White, 7). Fromm nadaljuje, da z odpravo razrednega sistema nastajajo pogoji za spremembe v psiholoških karakteristikah ljudi. To pa predvsem zaradi sprememb v družbeni mobilnosti, tj. možnosti menjavanja položajev posameznikov v družbi, možnosti prevzeta funkcij, ki so jim bile dosedaj nedostopne. Družbena mobilnost pa je v razredni družbi zelo omejena, ker je socialno okolje, v katerem se posamezniki gibljejo, zelo zaprto. Vendar pa osebne lastnosti in vrednotni sistemi, ki so bili v nekem družbenem sistemu izoblikovani, ostajajo še dolgo potem, ko se je le-ta spremenil. Pri nas, kot navaja Rot (7), so se spremembe v obnašanju ljudi že pojavile, vendar še niso sistematično raziskane. Omenja predvsem spremembe v odnosu med spoloma, do drugih narodov, do človekovih pravic in dolžnosti ter do dela in premoženja.

Tudi nekatere medkulturne študije o tipičnih oblikah vedenja adolescentov so pokazale na socio-kulturni izvor posameznikovih oblik vedenja. Tako se celo tiste oblike vedenja, ki so posledica dozorevanja organizma, pod vplivom različnih socio-kulturnih razmer, pri adolescentih različno izražajo. Še večje razlike pa opazimo v stališčih, prepričanjih, problemih, interesih, odnosih do šole, učiteljev, staršev ter do družbenih vrednot (Toličič, 11). V isti študiji primerjave ameriških in slovenskih adolescentov ugotavlja, da so slovenski adolescenti bistveno bolj vznemirjeni glede problemov, ki vključujejo učenje in odnose znotraj šole, nadaljevanje in izbor študija, poklica ter zaposlitve. Bolj se zavedajo lastnih pomanjkljivosti in kažejo večjo težnjo po odpravljanju le-teh. Več vznemirjenosti kažejo glede uveljavljanja in priljubljenosti pri vrstnikih, bolj so vznemirjeni glede problemov, ki vključujejo percepcijo lastnega neugodnega počutja.

Nasprotni tem ugotovitvam pa so rezultati raziskav o moralnih stališčih adolescentov znotraj »angleške kulture« (Musgrave, 5). Avtor ugotavlja, da imajo angleški, škotski in avstralski adolescenti podobno strukturo moralnega mišljenja. Ta struktura ostaja približno enaka v daljših časovnih obdobjih (10 let). V moralnih stališčih so razlike med spoloma in med adolescenti različnih starosti večje kot, so razlike med adolescenti z obeh kontinentov.

Vprašanje pa je, koliko lahko te ugotovitve posplošimo tudi na mladostnike z ameriškega kontinenta, kjer se že od viktorijanskega obdobja dalje poudarja zlasti izvornost ameriške »usode«, superiornost anglosaksonske protestantske kulture, enakost ekonomskih možnosti, pomembnost posameznika kot kreatorja družbe, orientiranost v prihodnost ter tekmovalni individualizem (3). Tako v šolah kot tudi v družinah še vedno visoko vrednotijo in nagradujejo disciplino, trdo delo in spoštovanje odraslih. Kljub močnemu vplivu, ki ga je pustilo v ameriških šolah Deweyevo gibanje, je bilo zlasti ostro napadeno njegovo stališče o vlogi religije pri vzgoji otrok, tako v šoli kot v celotnem družbenem življenju. Dewey namreč poudarja, naj bo izvor morale v odnosih med ljudmi, v problemih industrijske družbe 20. stoletja in v človekovem napredku. Zaradi močnega pritiska tako javnega mnenja, prosvetnih in političnih krogov (zlasti stališča politike J. F. Ken-

nedy, ki so imela najširši pozitivni odziv ameriških množic), pa ostaja religija še vedno zelo pomemben faktor v življenju ljudi severnoameriškega kontinenta.

Postopke za pridobivanje podatkov o vrednotah bi lahko razdelili v šest večjih skupin:

- analiza verbalnega izbora med alternativami,
- analiza stališč,
- analiza porabe časa, denarja in energije,
- analiza verbalnega izražanja moralnih sodb,
- analiza obnašanja v kritičnih situacijah,
- analiza projekcije,

Ker se vrednote posameznika v veliki meri izražajo preko njegovih stališč, zaradi relativne enostavnosti in časovne ekonomičnosti najdemo med najpogostejšimi metodami merjenja vrednot skale stališč in lestvice sodb. Odnos med stališči in vrednotami je podoben odnosu med splošnim in posameznim. Stališče je vedno odnos do nečesa, vrednote pa nimajo vnaprej določenega objekta. Zato so stališča tudi bolj podvržena spremembam in ni nujno, da se vedno odražajo preko obnašanja. Vrednote pa zaradi svojega močnega motivacijskega potenciala vedno prispevajo svoj delež v posameznikovem vedenju.

Pri zbiranju podatkov o vrednotah pa se pojavljajo določeni problemi, ki so v zvezi s samim predmetom merjenja. Ob poskusu odgovora na vprašanje »Kaj pomeni imeti vrednote?«, je Kitwood (9) opozoril tudi na naslednje:

- na brezpogojno absorpcijo vrednot iz okolja v posameznika,
- na njihovo preoblikovanje s situacije v situacijo,
- na njihovo povezanost s posameznikovo socialno vlogo,
- na njihovo povezanost s posameznikovo osebno identiteto v »sedaj in tu situaciji«,
- na njihovo povezanost z načrtovanjem prihodnosti, kjer se pojavljajo v instrumentalni funkciji kot sredstvo za doseg cilja.

Tako lahko posameznik v procesu zbiranja podatkov izraža katerokoli izmed naštetih kategorij v različnih medsebojnih kombinacijah: podatki so lahko odraz apriori prevzetih vrednot, lahko odražajo posameznikovo doživljanje trenutne situacije (vsaka situacija ima svojo hierarhijo vrednot), lahko so odraz obnašanja, ki je vezano na posameznikovo socialno vlogo, lahko odražajo motive in plane za bodočnost ali pa odražajo posameznikova resnična prepričanja.

Pri interpretaciji je to treba vsekakor upoštevati.

2. *PROBLEM NALOGE:*

komparacija nekaterih vrednostnih sodb med mladostniki v Sloveniji in Kanadi (Ontario), ki so deloma slovenskega porekla.

3. *METODOLOGJA:*

a) metoda: anketiranje z lestvico vrednostnih sodb. Uporabila sem jo zaradi relativne enostavnosti sestave in odgovarjanja ter časovne ekonomičnosti.

b) osnovna delovna hipoteza: v faktorski strukturi lestvice vrednostnih sodb

med mladostniki v Sloveniji in Kanadi obstajajo tako kvantitativne kot kvalitativne razlike,

c) opis vzorca

– Tabela št. 1: struktura vzorca po starosti, spolu in SES-u:

	KS \bar{x}	SP		SES			N
		M	Ž	1	2	3	
Slovenija	14.9	36	29	39	16	10	65
Kanada	15.6	11	31	12	24	4	46

Kazalo:

KS \bar{x} : povprečna kronološka starost v mesecih,

SP: spol moški (M) in ženski (Ž),

SES: 1 nižji (nobeden izmed staršev nima dokončne srednje šole)

2 srednji (vsaj eden izmed staršev ima končano srednjo šolo, drugi pa nima več kot eno stopnjo nižje izobrazbe),

3 visoki (vsaj eden izmed staršev ima dokončno višjo ali visoko šolo, drugi izmed staršev pa nima več kot eno stopnjo nižje izobrazbe),

– vsi mladostniki v Sloveniji so rojeni in živijo v Sloveniji, so jugoslovanski državljani, vsaj eden izmed staršev pa je po poreklu Slovenec. V času anketiranja so obiskovali I. letnik kovinarske ali družboslovne smeri srednjega usmerjenega izobraževanja v Stični,

– vsi mladostniki v Kanadi so rojeni in živijo v Kanadi, so kanadski državljani, vsaj eden izmed staršev je po poreklu Slovenec. V času anketiranja so obiskovali državne srednje šole v provinci Ontario (v mestih Toronto, Mississagua, Hamilton in St. Catherines),

d) opis inštrumenta: lestvica vrednostnih sodb. To je skupinski preizkus, sestavljen in 42 trditve. Na vsako trditev anketiranci odgovarjajo s stopnjo strinjaja na pet stopenjski lestvici.

Lestvico sem sestavila sama, deloma po vzoru lestvice alternativnega izbora M. Petrovičeve. Trditve, ki lestvico sestavljajo, se nanašajo na naslednje vrednostne kategorije:

- materialne vrednote
- dosežek in slava
- fizične karakteristike oz. zunanja podoba
- prijateljstvo in ljubezen
- altruizem
- zabava in brezbriznost
- osebnostna odgovornost in avtonomnost,

e) postopek: postopek anketiranja sem opravila sama v prvem letniku družboslovne in kovinarske usmeritve srednjega usmerjenega izobraževanja v Stični, v

mesecu oktobru 1983. V Kanadi pa sem anketirala v mesecu decembru 1983, in sicer na slovenskih kulturnih prireditvah, kjer so se slovenski mladostniki zbrali v največjem številu.

Čas izpolnjevanja lestvice je trajal približno 30 minut. Glede težavnosti, dvoumnosti in razumljivosti je bila lestvica predhodno preskušena na vzorcu dijakov prvega letnika kemijske smeri srednjega usmerjenega izobraževanja v Ljubljani in v skladu s pripombami tudi popravljena. Popravljena verzija je bila nato prevedena v angleščino.

Postopek statistične obdelave je prevzel dr. K. Brenk. Za oba vzorca ločeno je bila v prvi fazi obdelave izračunana faktorska analiza lestvice.

4. REZULTATI IN KVALITATIVNA ANALIZA:

Faktorska analiza lestvice je na obeh vzorcih pokazala po 10 faktorjev, vendar pa prvih šest pojasnjuje že več kot 75 % variance lestvice.

Tabela št. 2: prikaz faktorske strukture prvih šestih faktorjev lestvice v % pojasnjene variance za oba vzorca:

Faktorji	Kanada	Slovenija
1.	29.5	40.6
2.	15	16.4
3.	10	7.3
4.	7.2	6
5.	7	5
6.	6	4.6
	74.5	79.8

S tabele je razvidno, da obstajajo med vzorcema kvantitativne razlike v faktorski strukturi lestvice med obema vzorcema. Na vzorcu v Kanadi gre bolj za parcialno nasičenost, na vzorcu v Sloveniji pa za globalno, saj tu prvi faktor pojasnjuje že nekaj manj kot polovico pojava. Prav tako pa procent pojasnjene variance po faktorjih bolj strmo pada kot pri vzorcu v Kanadi.

Faktorska struktura lestvice se glede na socio-kulturno okolje, v katerem adolescenti živijo, razlikuje tudi kvalitativno. Pri mladostnikih v Kanadi sem identificirala pomensko drugačne faktorje kot pri mladostnikih v Sloveniji. V primeru, ko gre za poimensko enake faktorje, pa ti pomenijo povsem nekaj drugega mladim v Kanadi kot mladim v Sloveniji.

Prvi faktor sem pri mladostnikih v Kanadi poimenovala faktor individualne uspešnosti, pri mladostnikih v Sloveniji pa splošni faktor socialnosti. Skupnih imata sicer pet opisnikov, vendar se ti opisniki pri obeh skupinah večjejo na različne vsebine.

Tabela št. 3: prikaz strukture prvega faktorja za oba vzorca:

Opisniki	Kanada r	Slovenija r
Najpomembnejše mi je to, da si osvojim čimveč znanja.	.72	.30
Najboljše delo je tisto, ki si ga človek sam izbere.	.70	.50
Življenje ne bi imelo nobenega smisla, če si človek ne bi želel postati vedno boljši.	.52	.41
Najboljše delo je tisto, kjer lahko človek stalno napreduje.	.44	.10
Vse bi bil pripravljen storiti za iskreno prijateljstvo.	.10	.84
Najpomembnejše mi je to, da napravim nekaj koristnega za ljudi.	.10	.74
Življenje ne bi imelo nobenega smisla, če ne bi vsega dobrega in lepega delili z drugimi.	.61	.69
Najboljše delo je tisto, s katerim se lahko pomaga drugim.	.50	.67

Poleg z navedenimi opisniki je prvi faktor pri vzorcu mladostnikov v Kanadi povezan še z opisniki, ki označujejo faktor materialne blaginje ter z opisnikoma: »Življenje je lepo, kadar se človek dobro zabava.« in »Najteže bi se odrekel uspehu v šoli.« Prav tako pa je povezan tudi z opisniki, ki so navidez sicer socialne narave, v bistvu pa se vežejo z individualističnimi motivi, npr.: opisnika deliti in pomagati drugim se vežeta tudi s faktorjem zunanje reprezentančnosti. Pomagati drugim in deliti z njimi je pomembno zaradi tega, da dajemo vtis dobrih, pozitivnih osebnosti. Pri mladostnikih v Sloveniji pa sta ta dva opisnika povezana z altruizmom. Tudi opisnik »Vse bi bil pripravljen storiti za pravo ljubezen.« je pri mladostnikih v Kanadi izrazito individualističnega karakterja. Povezuje se namreč tudi s faktorjema zunanje reprezentančnosti in zabave, ne pa z uspešnostjo pri nasprotnem spolu in samoizpopolnjevanjem kot pri mladostnikih v Sloveniji. Prvi menijo, da je za ljubezen vredno nekaj storiti zato, da se pokažejo kot pozitivne osebnosti, drugim pa zato, ker pričakujejo, da jim bo ljubezen vračana. Pri vzorcu mladostnikov v Sloveniji glavne opisnike prvega faktorja v njihovi afilijativnosti in gregarnosti podpirajo še naslednji opisniki:

– »Najteže bi se odrekel prijateljstvu«. Poleg s splošnim faktorjem socialnosti je opisnik povezan še s faktorji materialne blaginje, zunanje reprezentančnosti, in zabave, v negativni pa s samoizpopolnjevanjem.

– »Najpomembnejše mi je to, da imam dekle (fanta), ki jo (ga) imam rad (a).«

– »Najvrednejše je napraviti nekaj dobrega za drugega.«

– »Najteže bi se odrekel temu, da se žrtvujem za drugega.«

– »Najpomembnejše mi je pomagati drugim, da bodo srečnejši.«

Tudi opisniki, ki navidez izražajo individualistične motive, so v bistvu socialne narave. Npr.: »Najpomembnejše mi je, da sem pošten do sebe.«, je povezan tudi s faktorjem altruizma. Poštenost do sebe pripomore tudi k poštenosti do drugih; »Najboljše je tisto delo, ki si ga človek sam izbere.« Mladostnikom je to pomembno

zaradi tega, da so ob lastnem zadovoljstvu koristnejši tudi družbi, mladostnikom v Kanadi pa je to v prvi vrsti pomembno zaradi njihovih lastnih teženj in interesov. Šele potem, ko bodo zadovoljili lastne potrebe in bili zadovoljni sami s seboj, bodo pripravljeni storiti tudi kaj za druge (povezanost s faktorjema individualne in socialne uspešnosti).

Drugi faktor sem pri obeh vzorcih imenovala faktor materialne blaginje.

Tabela št. 4: prikaz strukture drugega faktorja za oba vzorca:

Opisniki	Kanada r	Slovenija r
Najboljše delo je tisto, kjer se veliko zasluži.	.74	.68
Najpomembnejše mi je to, da imam veliko denarja.	.70	.78
Življenje ne bi imelo smisla, če ne bi bilo denarja.	.68	.79
Najpomembnejše mi je to, da si kupim avto.	.45	.79

Glavna opisnika sta pri obeh vzorcih enaka. Pri mladostnikih v Sloveniji se kot glavni opisnik pojavlja tudi »Najpomembnejše mi je to, da si kupim avto.«, saj avto pri nas še vedno predstavlja obliko materialne blaginje, v Kanadi pa si ga lahko privoščijo tudi tisti z za njihove razmere manj ugodnim materialnim položajem. Zato se pri mladostnikih v Kanadi pojavlja le kot dopolnilni opisnik. Dopolnilni opisniki pri mladostnikih v Sloveniji so še: »Življenje je lepo, kadar se človek dobro zabava.«, »Najpomembnejše mi je to, da preživim življenje čim bolj brezbrizno in veselo.«, »Najtežje bi se odrekel brezskrbnemu življenju.«, »Življenje ne bi imelo nobenega smisla, če ne bi bilo veselja in zabave.«, »Vse bi bil pripravljen storiti za udobno življenje.«, »Najtežje bi se odrekel dobri hrani in pijači.« ter »Najpomembnejše mi je to, da imam dekle (fanta), ki jo (ga) imam rad-a.« Materialna blaginja mladostnikom v Sloveniji pomeni lagodno in brezskrbno življenje. Denar porabljajo za zadovoljevanje primarnih motivov in za zabavo. Mladostniki v Kanadi pa materialno blaginjo povezujejo s prestižem. Kot dopolnilni opisniki se pri njih pojavljajo tudi: »Najpomembnejše mi je to, da sem čim bolj popularen.« in »Od vsega si najbolj želim, da bi bil po zunanem videzu lep.« V negativni povezavi s faktorjem materialne blaginje pa so opisniki, ki so povezani z altruističnimi motivi npr.: »Najboljše je tisto delo, s katerim se pomaga drugim.« in »Najpomembnejše mi je to, da napravim nekaj koristnega za ljudi.« Pri mladostnikih v Sloveniji pa takih negativnih povezav ni. Tako narava prvega kot tudi drugega faktorja kaže pri mladostnikih v Kanadi na individualnost, ločevanje in privatnost kot na njihovo osnovno vrednoto.

Faktor 3 sem pri vzorcih mladostnikov imenovala faktor zunanje reprezentančnosti. Kljub enakim in podobnim opisnikom pa faktor pri obeh vzorcih ni kvalitativno enak.

Mladostnikom v Kanadi zunanjo reprezentančnost predstavlja brezbrizno in veselo življenje, lepa in modna obleka, materialna blaginja in lepota. Mladostnikom v Sloveniji pa poleg tega tudi znanje in šolski uspeh, ne pa brezbrizno in veselo življenje. Zunanja reprezentančnost mladostnikom v Kanadi predstavlja določeno stopnjo prestiža. Ker je prestiž ena izmed vodilnih vrednot v sodobni ameriški družbi, pomeni tudi, da lahko tisti posamezniki, ki so v življenju dosegli višjo

Tabela št.5: prikaz strukture tretjega faktorja za oba vzorca:

Opisniki	Kanada r	Slovenija r
Najpomembnejše mi je to, da preživim življenje čimbolj brezbrizno in veselo.	.70	.07
Najpomembnejše mi je to, da sem lepo oblečen.	.61	.71
Najteže bi se odrekel modnim oblačilom.	.54	.60
Najpomembnejše mi je to, da si kupim avto.	.52	.24
Od vsega si najbolj želim, da bi bil po zunanjem videzu lep.	.50	.53
Najteže bi se odrekel uspehu v šoli.	-0.44	.36
Najpomembnejše mi je to, da napravim nekaj koristnega za druge.	-0.21	.14

stopnjo prestiža v smislu posebnega odlikovanja, priznanja in veljave, bolj brezskrbno in veselo živijo. Manj jih namreč skrbi to, kako bi s svojim delom prišli do večjega prestiža in s tem do višjega socialnega statusa. Pri nas v Sloveniji se navzven do določene mere postavljamo s svojim znanjem in izobrazbo. V severni Ameriki pa je v bistvu vseeno, koliko nekdo zna in do katere stopnje je izobražen. Važno je, kako dobro svoje znanje prodaja, kar pa ni nujno pogojeno z izobrazbo in količino znanja.

Tabela št. 6: prikaz strukture četrtega faktorja za oba vzorca.

Opisniki	Kanada r	Slovenija r
Življenje ne bi imelo nobenega smisla, če ne bi bilo veselja in zabave.	.79	.16
Za vsako ceno bi vztrajal pri tistem, kar mislim, da je prav.	.72	.00
Vse bi bil pripravljen storiti za udobno življenje.	.55	.04
Najpomembnejše mi je to, da sem lepo oblečen.	.43	.05
Življenje je lepo, kadar se človek dobro zabava.	.42	.32
Najpomembnejše mi je to, da imam veliko denarja.	.40	.17
Najpomembnejše mi je to, da napravim nekaj koristnega za druge.	-0.21	.00
Najpomembnejše mi je to, da sem čimbolj popularen.	.09	.86
Najteže bi se odrekel slavi.	.04	.70
Najboljše je tisto delo, ob katerem se lahko pomaga drugim.	-0.04	.35
Najpomembnejše mi je pomagati drugim, da bodo srečnejši.	-0.15	.34
Od vsega si najbolj želim, da bi bil po zunanjem videzu lep.	-0.09	

Četrty faktor sem pri mladostnikih v Kanadi imenovala faktor zabave, pri mladostnikih v Sloveniji pa faktor prestiža. Tudi ta faktor je pri mladostnikih v Kanadi individualističnega karakterja. Vesel biti in se zabavati, jim pomeni neodvisnost od drugih, imeti svoje mnenje, ne se pri svojem ravnanju ozirati na druge, udobno živeti in imeti veliko denarja, hkrati pa se ne preveč obremenjevati s pomočjo drugim oz. delati v korist drugih.

Pri mladostnikih v Sloveniji četrti faktor prestiž predstavlja mladim popularnost, slavo ter lepo zunanost. Menijo pa, da si posebno priznanje lahko pridobijo tudi s pomočjo drugim ljudem.

Peti faktor sem pri obeh vzorcih imenovala faktor socialne uspešnosti, vendar pa ima socialna uspešnost za mlade različen pomen glede na družbeno okolje, v katerem živijo. Mladim v Kanadi predstavlja uspešnost posameznika v pomoči drugim, mladim v Sloveniji pa pomeni to, da jih drugi cenijo in spoštujejo.

Šesti faktor pri mladih v Kanadi predstavlja primarne motive. Glavna opisnika sta »Najteže bi se odrekel dobri hrani in pijači«, in »Najteže bi se odrekel seksualnim izkušnjam«. Dopolnilni opisniki pa faktor pojasnjujejo v tem smislu, da se osnovne življenjske potrebe laže zadovoljuje, če ima človek na razpolago dovolj materialnih sredstev in je v svojem socialnem okolju bolje afirmiran oz. da osnovne življenjske potrebe bolje zadovoljujejo tisti z višjim socialnim statusom.

Pri mladostnikih v Sloveniji šesti faktor predstavlja samoizpopolnjevanje. Kaže se v težnji, pridobiti si čimveč znanja, napredovati, biti uspešen in samostojen.

Ostali faktorji pojasnjujejo pojav le še v odstotku, ki ni višji od slučajnega.

5. INTERPRETACIJA IN ZAKLJUČKI:

Na osnovi kvantitativne in kvalitativne analize podatkov ob določenih pridržkih, ki so v zvezi s samim predmetom merjenja (9) ter še nezadostnih psihometričnih podatkov o lestvici vrednostnih sodb ugotavljam, da obstajajo v strukturi vrednostnih sodb med mladostniki v Kanadi in mladostniki v Sloveniji bistvene razlike.

Glede na to, da gre za v povprečju približno enako stare mladostnike, ki obiskujejo različne smeri srednjih šol, so obeh spolov, vseh SES (v vzorcu iz Slovenije je nekoliko več mladih z nižjega SES) ter so enakega nacionalnega porekla, lahko sklepamo, da gre večji odstotek variacij v strukturi njihovih vrednostnih sodb na račun socio-kulturnega okolja, v katerem živijo.

Na podlagi faktorjske analize lahko zaključimo, da mladostniki v Kanadi in mladostniki v Sloveniji različne stvari različno vrednotijo. V primeru, ko gre pri obeh skupinah za poimensko enako vrednoto, pa ta predstavlja povsem nekaj drugega mladim iz Kanade kot mladim v Sloveniji. Razlike, ki se pojavljajo pri vseh faktorjih, se izražajo zlasti v dimenziji egocentričnost-sociocentričnost. Pri mladostnikih v Kanadi se vsi faktorji pojavljajo v egocentričnem, pri mladostnikih v Sloveniji pa v sociocentričnem kontekstu.

Rezultati faktorjske analize podpirajo ugotovitve večine drugih avtorjev (7), ki v svojih raziskavah značilnosti severnoameriške družbe ugotavljajo pretežno usmerjenost k materialnim dobrinam in čim višjem socialnem položaju kot osnovno usmerjenost v njihovem življenju.

Prav tako rezultati podpirajo Toličičeve (11) ugotovitve, ko primerja stopnjo vznemirjenosti slovenskih in ameriških adolescentov glede različnih problemov, ki jih zadevajo, in sicer v tem, da so slovenski adolescenti bolj vznemirjeni glede problemov, ki zadevajo druge oz. njihov odnos do drugih in do družbenih problemov, ameriški adolescenti pa so bolj vznemirjeni glede problemov, ki zadevajo njih same in njihovo afirmacijo v družbi. Tako v bistvu tudi ta raziskava ugotavlja bistveno razliko med slovenskimi in ameriški adolescenti v sociocentričnosti prvih in egocentričnosti drugih.

Z navedene strukture lestvice za obe skupini mladostnikov je očitno, da se v ozadju vseh identificiranih faktorjev pri skupini mladostnikov v Kanadi pojavljajo individualistični motivi, ki odražajo individualizem, egocentrižem in tudi egoizem kot njihove vrednote. V ozadju identificiranih faktorjev pri skupini mladostnikov v Sloveniji pa se pojavljajo socialni motivi, kot so gregarnost, afilijativnost, altruizem, kar odraža njihovo pretežno sociocentrično orientiranost, vsaj v primerjavi z njihovimi vrstniki v Kanadi.

LITERATURA:

1. Demlo: Theoretical and Experimental Inquiry into Concrete Values and Systems, Reprinted from Perspectives in Psychological Theory, Wepner and Kaplan Edition, New International University Press, N. Y., 1960.
2. Eysenck, Arnold, Meili, Fontana, Coelins (Editors). Encyclopedia of Psychology, Vol. 2, 1975.
3. Kaestle Car F., Moral Education in Common Schools in America, A Historical View, Journal of Moral Education, Vol. 13, Nr. 2, May 1984.
4. Medinnus G., Editor, Readings in the Psychology of Parent Child Relations, John Wiley and Sons Inc., New York, London, Sydney, 1967.
5. Musgrave, Adolescent Moral Attitudes, Journal of Moral Education, Vol. 13, Nr. 2, May, 1984.
6. Petrovič M., Vrednostne orientacije delikvenata, Institut za kriminološka in sociološka istraživanja, Beograd, 1983.
7. Rot N., Psihologija osebnosti, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1968.
8. Schafer Paul D., Aspects of Canadian Cultural Policy, Unesco, Paris, 1976.
9. Simmons C., Wade W., The Young Ideal, Journal of Moral Education, Vol. 12, Nr. 1, Jan 1983.
10. Šter J., Socialistična morala in morala v socializmu, Knjižnica sindikati, št. 39, Ljubljana, jun. 1981.
11. Toličič I., Nekaj izsledkov primerjalne študije problemov ameriških in slovenskih adolescentov, Paralele 76/44, Ljubljana, Tozd EPJD-Paralele.

Samozavedanje in antropološki besednjak

JANAKOV BLAGOJA

Prevod: Mojca Winter

V psihologiji se poudarja pomen sistema simbolov (Vigotski, 1982/83; Ivić, 1978), posebno jezikovnega, za kompleksne psihične pojave, kot so samozavedanje, dojemanje in ocenjevanje drugih ljudi in psihično življenje nasploh, znane pa so tudi funkcije jezikovnega sistema simbolov. Znano je tudi, da je govor temeljno in najpomembnejše sredstvo samozavedanja, temeljni element, iz katerega je samozavedanje zgrajeno. Ravno zaradi tega lahko predpostavimo, da obstaja zveza med kompliciranimi psihičnimi pojavi, kot je samozavedanje, in besednjakom, ki ga ljudje uporabljajo pri opisovanju, dojemanju in ocenjevanju sebe in drugih – antropološki besednjak.

V pričujočem delu je prikazan tisti del rezultatov neke raziskave samozavedanja, ki se nanaša na povezanost med samozavedanjem in antropološkim besednjakom. Cilj te komparativne raziskave je ugotavljanje odnosov karakteristik samozavedanja in podobnih pojavov, kot so zaznavanje, pojmovanje in ocenjevanje drugih, od življenjskih in drugih pogojev v skupinah, ki se med seboj razlikujejo po: starosti (mlade, odrasle in starejše osebe), socialnem kontekstu, v katerem živijo (vas – mesto in dr.), osnovnih proizvodnih aktivnostih (tradicionalne aktivnosti, manuelne aktivnosti ter bolj kompleksne in intelektualne aktivnosti), nivoju izobrazbe, oz. nepismeni, z osnovno izobrazbo ter s srednjo in višjo izobrazbo), spolu ter po etnični pripadnosti (Makedonci in Srbi). Raziskava je bila izvedena v dveh, od mest oddaljenih vaseh (ena v SR Makedoniji, druga v SR Srbiji), s polstandardiziranim intervjujem. Intervju je bil posnet na kasetah. Izprašanih je bilo okoli 70 oseb.

Z raziskavo smo predvsem želeli ugotoviti stopnjo zavedanja o lastnem psihičnem življenju, kar smo izvedli s pomočjo omenjenega intervjuja, ki je vseboval osem blokov vprašanj: (1) globalen samoopis in globalna samoocena, (2) zavest o razlikah med seboj in drugimi, (3) zavest o obstoju in stopnji izraženosti nekaterih psihičnih lastnosti, (4) poznavanje pogojev, v katerih se javljajo nekatera psihična stanja in nekatere oblike obnašanja, (5) sposobnost predvidevanja lastnega obnašanja, (6) posreden samoopis, (7) zavedanje sprememb pri sebi tekom življenja in (8) samoocena. Razen ocen za navedene bloke vprašanj so izprašanci na temelju odgovorov na nekatera vprašanja ali na večje število vprašanj iz intervjuja dobili ocene tudi glede na: (9) stopnjo diferenciranosti samoopisa, (10) stopnjo samokritičnosti, (11) stopnjo stereotipnosti samoopisa, (12) glede na to ali so bolj orientirani k fizično-materialnim ali psihičnim pojavom, (13) ali opis vsebuje večje število

postavk o bioloških ali psihičnih pojavih in karakteristikah ter (14) glede na to, kakšen je odnos med orientacijo k obnašanju in orientacijo k psihičnem.

Z ozirom na vse navedene ocene pa so bili izprašanci ocenjeni še na petstopenjski lestvici glede na stopnjo razvoja samozavedanja v celoti.

Iz dobljenega gradiva smo izbrali tiste besede, ki se uporabljajo pri opisovanju, dožemanju in ocenjevanju sebe in drugih. Na ta način smo dobili podatke o splošnem obsegu antropološkega besednjaka za vsakega posameznega izprašanca. Besede iz antropološkega besednjaka smo klasificirali v šest kategorij: (I) besede, ki se uporabljajo za označevanje biološkega v človeku, (II) besede za označevanje socialnega položaja, vloge, lastnosti, poklica in dr., (III) besede, ki se uporabljajo za opis aktivnosti in obnašanja, (IV) besede, ki označujejo psihične pojave in lastnosti, (V) besede, ki jih uporabljamo pri ocenjevanju in evaluaciji in (VI) ostale besede iz antropološkega besednjaka.

Iz Tabele 1 je razvidno, da je večina korelacij pozitivnih in statistično pomembnih. Bloki in aspekti samozavedanja imajo zelo nizke korelacije s prvo in tretjo kategorijo ter dokaj višje (v povprečju 0,60) s četrto kategorijo antropološkega besednjaka.

Iz Tabele 2 je razvidno, da je med korelacijami najnižja korelacija med številčnostjo četrte kategorije z oceno stopnje razvoja samozavedanja v celoti.

Tabela 1: Korelacija ocen posameznih blokov in aspektov samozavedanja (navpično) in številčnosti posameznih kategorij antropološkega besednjaka (vodoravno).

	I	II	III	IV	V	VI
1	.04	.21	.13	.62	.12	.42
2	.07	.18	.12	.65	.12	.47
3	.10	.06	.14	.49	.24	.25
4	-.04	.19	-.13	.74	.05	.48
5	.10	.14	.11	.61	.09	.37
6	.18	.12	.22	.35	.20	.28
7	.04	.20	.00	.60	.15	.40
8	-.13	.16	.11	.49	-.09	.29
9	-.17	.35	-.01	.52	.23	.14
10	-.15	.17	-.20	.62	.23	.24
11	-.03	.33	.10	.70	.27	.59
12	.06	.04	.00	.45	.17	.27
13	.01	.24	.01	.58	.21	.45
14	-.06	.17	-.14	.88	.18	.35

Iz navedenih podatkov je očitno, da ima med kategorijami antropološkega besednjaka največjo korelacijo s posameznimi bloki in aspekti samozavedanja ter z oceno stopnje razvoja samozavedanja v celoti psihološki besednjak – z večanjem številčnosti psihološkega besednjaka se višajo tudi ocene za posamezne bloke in aspekte samozavedanja ter za stopnjo razvoja samozavedanja v celoti.

Tabela 2: Korelacija ocen stopnje razvoja samozavedanja v celoti in številčnosti posameznih kategorij antropološkega besednjaka.

kat. antrop. besed- njaka	I	II	III	IV	V	VI
	-.01	.22	.08	.84	.48	.19

Korelacija številčnosti splošnega fonda antropološkega besednjaka in ocen blokov in aspektov samozavedanja variirajo med .31 in .68, medtem ko je povprečna korelacija .48. Korelacija številčnosti fonda antropološkega besednjaka in ocen stopnje razvoja samozavedanja v celoti je .68.

Ti podatki jasno kažejo na povezanost med antropološkim besednjakom in samozavedanjem – s povečanjem številčnosti antropološkega besednjaka se višajo tudi ocene za posamezne bloke in aspekte samozavedanja ter ocene stopnje razvoja samozavedanja v celoti.

Izprašanci, ki imajo manjši fond antropološkega besednjaka, imajo skoraj vedno tudi nižje ocene stopnje razvoja samozavedanja v celoti. Sami sebe ponavadi opišejo kot biološko bitje ter navajajo konkretne postopke, obnašanja in dogajanja, medtem ko zelo malo govorijo o svojem psihičnem življenju. Njihov psihološki besednjak je skromen, medtem ko je številčnost besed za označevanje psihičnih pojavov in lastnosti (bistveno) manjša od številčnosti besed za opisovanje aktivnosti in obnašanja ter označevanje biološkega. Nasprotno pa tisti, ki imajo velik fond antropološkega besednjaka, imajo pogosto visoke ocene stopnje razvoja samozavedanja v celoti. Večji del njihovega samoopisa se nanaša na opis psihičnega življenja, medtem ko je številčnost besed za opisovanje psihičnega relativno visoka, ponavadi višja kot številčnost ostalih kategorij antropološkega besednjaka.

Na koncu lahko rečemo, da podatki o povezanosti med antropološkim besednjakom in samozavedanjem jasno kažejo na povezanost med kompleksnimi psihološkimi pojavi, kot so samozavedanje, zaznavanje in ocenjevanje drugih, ter strukturo in lastnostmi sistema simbolov. Vsekakor nam podatki o antropološkem besednjaku dajejo nove možnosti za analizo teh psiholoških pojavov.

LITERATURA

1. Anjajev, B. G., Izbrannie psihologičeskie trudi, T. 1, T. 2, Moskva, 1980.
2. Vigotskij, L. S., Sobrannie sočinenij, T. 3, T. 4, Moskva, 1982/83.
3. Ivić, I., Čovek kao Animal symbolicum, Beograd, 1978.
4. Janakov B., Socijalno-istorijski pristup ličnosti, Marksistička misao, št. 2, 1984.
5. Lurija, A. R., Ob istoričeskom razvitii poznavateljnih processov, Moskva, 1974.

Staranje kot proces lahko definiramo na dveh nivojih:

1) kot *individualni proces* – prepletanje psiholoških in socialnih dejavnikov v življenju posameznika;

2) kot *družbeni proces*, ki je povezan s sosledjem starostnih kohort** in kontekstom socialnega okolja. Staranje je v različnih socialnih pogojih in različnem času različno družbeno vrednoteno.

Preden nadaljujem s pisanjem, bi rada razložila nekatere pojme, ki jih uporabljam v tekstu.

Staranje kot individualni in kot družbeni proces ni povezan samo z ljudmi kot subjekti po sebi, ampak vključuje tudi *sistem socialnih vlog ter starostno in socialno mobilnost*.

Starostno mobilnost opredeljujem samo s kriterijem *kronološke starosti* in je v tem smislu napredujoč ireverzibilni proces. Socialno mobilnost uprabljam v tekstu v skladu z uveljavljeno sociološko definicijo, kot vertikalno mobilnost, pri kateri se spreminja status posameznika ali skupine v družbi, in kot horizontalno mobilnost, pri kateri se spremeni dejavnost ali družbeno okolje, socialni status pa ohrani isti rang.

V individualnem procesu staranja variira distribucija socialnih vlog v celotnem življenjskem ciklusu. Socialne vloge v posameznih življenjskih obdobjih se razlikujejo po vsebini in po kvantiteti. v obdobju vsakega posameznika se prepleta starostna mobilnost kot vertikalni ireverzibilni proces in socialna mobilnost kot reverzibilni vertikalni in horizontalni proces.

Staranje kot družbeni proces pa spremljamo v kontekstu zgodovinskega spreminjanja socialnega okolja, s katerim se konfrontira vsaka nova generacija.

S tega vidika pa moram omeniti še integeneracijsko in intrageneracijsko mobilnost. *Intrageneracijsko mobilnost* definiram v tem kontekstu kot prepletanje socialne in starostne mobilnosti – gre torej za medsebojno delovanje faktorja

* Del gradiva iz seminarske naloge na podiplomskem študiju iz sociologije.

** Kohorto v tem kontekstu definiram kot skupino ljudi, rojeno v določenem časovnem obdobju oz. pod določenimi družbenimi pogoji. Ta pojem uporabljam v procesu intrageneracijske mobilnosti, ko identificiram spremembe znotraj iste generacije. V procesu intergeneracijske mobilnosti pa uporabljam pojem generacija, ker bolj poudarja razlike med različnimi starostnimi skupinami v isti časovni točki.

*** Klinar P., Poglavlja iz razredne in slojevske strukture družbe, DDU Univerzum, Ljubljana, 1979.

staranja in vplivov družbenega okolja znotraj ene generacije oz. starostne kohorte, postavljeno v časovni okvir.

Intergeneracijsko mobilnost pa opredeljujem kot časovno sosledje starostnih generacij, pri kateri primerjamo različne starostne generacije v isti časovni točki in razlike med njimi pripisujemo družbenim pogojem, pod katerimi je posamezna kohorta »vstopila na sceno družbenega dogajanja«.

1. SOSLEDJE KOHORT V DRUŽBI V ODNOSU DO DRUŽBENEGA SPREMINJANJA – INTERGENERACIJSKA MOBILNOST

Vsaka starostna kohorta, ki se rodi v določenem času in pod določenimi pogoji, ima »enkratne« neponovljive karakteristike, kar spreminja socialno okolje, kakor tudi individualna narava posameznika. Spreminjajo se družbeno razvojne zakonitosti, spreminjajo pa se tudi človekova spoznanja in izkušnje iz mladosti. Med posameznikom in okoljem poteka reverzibilen proces: človek s svojo akcijo spreminja okolje, spremembe v družbi pa povratno vplivajo na način življenja in vrednostno orientacijo posameznika.

1.1. Spreminjanje vrednot med generacijami

Normativno določene socialne vloge predstavljajo instrument, ki omogoča posamezniku vključitev v družbeno in delovno okolje. Način reagiranja in vedenja v okviru posamezne vloge pa je determiniran s sistemom vrednot, ki prevladujejo v določenem socialnem okolju. Vrednote se spreminjajo počasneje, kot se izmenjujejo socialne vloge v življenju posameznika, četudi gre za družbo s hitrimi razvojnimi spremembami, kot je Jugoslavija. Posameznik v procesu starostne mobilnosti oziroma v svojem življenjskem ciklusu zorenja in staranja ohranja vrednostni sistem, ki ga je sprejela ob učenju nove socialne vloge. Interiorizirane vrednote usmerjajo posameznikovo akcijo v okolju in odražajo osebnostne lastnosti človeka ter ideološko vsebino tistega časa, ko je vloga bila sprejeta. Četudi se vrednote v družbi tekom življenja posameznika nekoliko modificirajo, ohranja individualna vrednostna orientacija stabilno prvotno strukturo. Vrednote posameznika so odraz karakteristik starostne kohorte, kateri pripada. Vsaka starostna kohorta, ki je rojena v določeni časovno opredeljeni kombinaciji družbenorazvojnih faktorjev, odsklikava v svoji vrednostni orientaciji družbene značilnosti svojega časa oziroma drugače povedano: vrednote ostajajo stabilne v procesu intrageneracijske mobilnosti, spreminjajo pa se v procesu intergeneracijske mobilnosti. Ta hipoteza se je v nekaterih socioloških raziskavah tudi empirično potrdila. V raziskavi »Sociološke osnove dolgoročnega prdvidevanja in planiranja razvoja občine Velenje« smo ugotovili, da so vrednote mlajših (od 15 do 27 let) in starejših Velenčanov (60 let in več) različne. Starejše generacije vrednotijo *delo* in *pridnost* – to sta značilni vrednoti industrijske družbe, mlajše generacije pa so orientirane v postindustrijsko družbo – bolj kot delo cenijo *kreativnost*.^{*} Te razlike prav gotovo lahko pripišemo drugačnim razvojnim trendom družbe, ki preko procesa vzgoje vplivajo na miselnost mlade generacije. Starejši spremljajo družbeno dogajanje kot opazovalci –

^{*} Makarovič J.: Problemi mladine, izobraževanja in kadrov, (v okviru raziskave: Sociološke osnove dolgoročnega predvidevanja in planiranja razvoja občine Velenje), RI FSPN, Ljubljana, 1984.

brez aktivne participacije v socialnih vlogah akceptirajo spremembe v okolju (ali pa tudi ne), vendar jih ne vgradijo v obstoječi vrednostni sistem, ker v socialnih vlogah niso dejavni. V velenjski raziskavi smo tudi ugotovili, da starejša generacija visoko vrednoti »socialno klimo« v stanovanjskem okolju. Dobri odnosi med ljudmi se jim zdijo najpomembnejši kriterij pri urbanističnem načrtovanju. Pri mlajših generacijah bolj prevladujeta privatizem in avtonomno preživljanje prostega časa. Sociabilnost okolja, v katerem živijo, jim ne predstavlja posebno pomembne vrednote. Verjetno lahko predpostavljamo, da gre tudi v tem primeru za vrednostno orientacijo, ki odraža potrošniški način življenja v šestdesetih letih, ko je mlajša generacija vstopila v družbo, srednja generacija pa je bila v obdobju optimalne delovne in ustvarjalne učinkovitosti. Različne vrednote mlade in starejše generacije so se pokazale tudi v raziskavi »Slovensko javno mnenje 1984« (SJM 84). Socializacija v različnih časovnih obdobjih se manifestira v ideoloških vrednotah mladih in starejših Slovencev. Mladi najbolj cenijo *enakost* in *svoboda*, ki sta izrazito socialistični vrednoti, starejši pa so ohranili bolj tradicionalistično vrednostno orientacijo, v kateri sta dominantni vrednoti *mir* in *poštenje*.

TABELA 1

Katere tri vrednote vam predstavljajo dolgoročni interes?* (Relativne frekvence)

	60–70 let	50–59 let	26–49 let	18–25 let
enakost	5,7	8,3	9,5	12,1
svoboda	20,4	19,7	25,9	24,6
mir	33,9	30,1	21,0	16,6
poštenje	10,9	9,5	3,1	2,9

Tradicionalistični vrednoti sta premosorazmerni s starostno mobilnostjo, socialistični pa obratnosorazmerni. Predpostavljam, da gre za medsebojno prepletanje dveh dejavnikov: starostne mobilnosti, ki ima za posledico redukcijo socialnih vlog in za odsev družbenih okoliščin v procesu socializacije mlade in starejše generacije. Najmlajša generacija (18–25 let) je bila rojena po vojni v socializmu (za srednjo generacijo 26–49 let to le delno velja) je bila vzgajana v duhu enakosti in ideologije socializma. Starejše generacije so odraščale v okoliščinah nacionalne podrejenosti, ko je poštenost bila cenjena v smislu lojalnosti do oblasti in ponižnosti.

Mir predstavlja pa pomembno vrednoto vsem generacijam, ki so preživele vojne grozote. Pri opredelitvi pojma socializem preseneča visoka stopnja indiferentnih odgovorov (ne vem, b. o.) pri vseh starostnih kategorijah, najbolj potencirana pa je pri najstarejši generaciji. Verjetno je to odraz negotove objektivne situacije družbene krize: za mlado generacijo je negotova zaposlitev, starejši pa negotovost doživljajo ob nenehnem upadanju življenjskega standarda in eksistenčne ogroženosti.

Starejša generacija je od socializma pričakovala boljše vrednotenje minulega

* V tabeli niso upoštevane tiste modalitete, pri katerih je v vseh starostnih skupinah manj kot 10% odgovorov.

dela, mladi pa pričakujejo več enakopravnosti, pravico do dela in možnost odločanja na vseh nivojih (glej tabelo 2).

Lahko pa postavimo tudi alternativno hipotezo o indifirentnem odnosu do socializma: da gre za rušenje obstoječega vrednostnega sistema, nove vrednote pa še niso izoblikovane. Predvsem bi to veljalo za mlado generacijo, ki išče spremembe in nove poti, čeprav običajno nimajo možnosti jih uveljaviti.

TABELA 2

Kaj za vas pomeni socializem?*

	60–70 let	50–59 let	26–49 let	18–25 let
enakopravnost, soc. varnost, pravica do dela	21,0	30,4	30,7	26,2
možnost odločanja na vseh nivojih	3,0	5,6	8,5	15,0
boljši standard, normalno življenje na osnovi minulega dela	6,9	8,0	3,9	4,2
svoboda mišljenja, govora	6,0	8,7	8,3	7,3
ne vem, b. o.	41,6	30,9	32,1	34,5

Na splošno so mladi bolj občutljivi za dogajanje v družbi, še posebno za probleme, ki jih prinaša krizna situacija. Pomanjkanje gospodinjstkih in prehrambnih dobrin na tržišču mladi občutijo v večji meri kot starejši prebivalci (69% vseh mladih je pritrdilno izrazilo ta problem, med najstarejšo skupino anketirancev pa le 42,5%).

TABELA 3

Ali vas prizadene pomanjkanje prehrambnih in gospodinjstkih dobrin? (%)

	60–70 let	50–59 let	26–49 let	18–25 let
da	42,5	48,3	64,9	69,0
ne	57,5	51,7	35,1	31,0
	100,0	100,0	100,0	100,0

* V tabeli niso upošteevane tiste modalitete, pri katerih je v vseh starostnih skupinah manj kot 3% odgovorov.

Rezultati nazorno kažejo, da se s starostjo stopnja občutljivosti za dogajanje v družbi zmanjšuje. Iz procesa intrageneracijske mobilnosti pa lahko predvidevam, da se starostna kohorta, ki je bila rojena v obdobju šestdesetih let, v pogojih ekonomske ekspanzije jugoslovanske družbe in optimalnega življenjskega standarda prebivalstva, težje prilagaja regresiji potrošnega načina življenja, kot tista kohorta, ki je bila rojena v pomanjkanju in bedi in vseh razpoložljivih potrošnih dobrin nikoli ni do maksimuma izkoristila.

2. INTRAGENERACIJSKA MOBILNOST

2.1. Prepletanje starostne in socialne mobilnosti

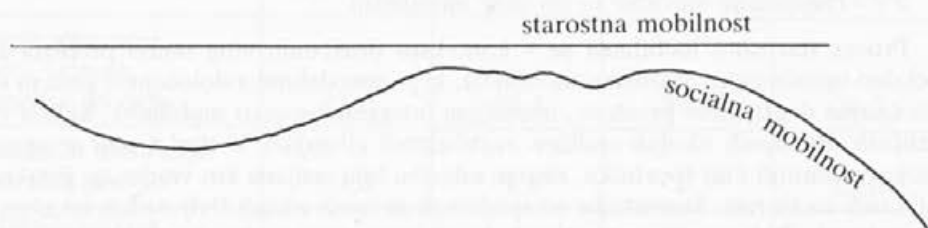
Proces starostne mobilnosti se v kontekstu družbenih vlog nujno prepleta s socialno mobilnostjo. Starostno mobilnost, ki jo opredelimo v določenem času in v določenem družbenem prostoru, imenujem intrageneracijsko mobilnost, ki ima v različnih družbenih okoljih različne »zakonitosti gibanja«. V stari Grčiji so npr. visoko vrednotili kult športnika, zato je mladost bila cenjena kot vrednota. Enako velja tudi za starost. Starostnike so spoštovali in cenili zaradi življenjskih izkušenj in modrosti. Tudi v večini primitivnih družb imajo stari prebivalci visok družbeni ugled. Lahko bi rekli, da v družbah, ki vrednotijo človekovo življenje in kjer je tudi staranje ovrednoteno kot naravni proces, potekata *starostna in socialna mobilnost bolj sinhrono* kot v sodobnih družbah. V nediferenciranih družbenih sistemih, ki imajo rigidni in enostavni normativni sistem, so kanali socialne mobilnosti omejeni na določeno, dokaj stabilno število socialnih vlog, ki so pripisane določenemu starostnemu obdobju. Družbeni status teh vlog z rahlimi odstopanji premo sorazmerno narašča s starostno mobilnostjo. Shematsko si odnos med starostjo in socialno mobilnostjo v primitivnih družbah predstavljam takole:

V primitivnih družbah (splošno rečeno, obstajajo tudi izjeme) se socialna in starostna mobilnost najbolj približata v življenjskem obdobju mladeništvu in starosti, pomembna življenjska prelomnica je torej doba zorenja in fizične moči, ter obdobje, ki je cenjeno po bogastvu življenjskih izkušenj in prenašanju kulturnega izročila.

Drugače pa poteka intrageneracijska mobilnost v industrijskih družbah, ki vrednotijo človeka kot fizično silo oz. delovno storilnost človeka. Temeljni atribut vrednostnega sistema ni človekovo življenje samo po sebi, ampak vrednost njegovega dela. Narava dela v industrijski družbi in s tem povezana dinamika družbenih procesov so vplivali na raziskovanje v socialni strukturi ter na fleksibilni normativni sistem. Večja diferenciranost družbene strukture, razvejanost mormativnega sistema in dinamika družbenih sprememb omogočajo večjo odprtost vertikalne socialne mobilnosti. Kvalitativno in kvantitativno razvejane pripisane socialne

vloge omogočajo večjo horizontalno socialno mobilnost, ki jo je v enostavni družbeni strukturi zaslediti v rudimentih. Število in vsebina socialnih vlog se razlikujeta v različnih starostnih obdobjih. Največ in tudi najbolj zahtevne socialne vloge sprejema človek v srednjem življenjskem obdobju, približno od trenutka, ko vstopi v poklic in do upokojitve. To je obdobje, ko je človek na višku svojih življenjskih moči in lahko v delo vgradi največ svoje energije, pridobljenega znanja in ob delu pridobljenih izkušenj. Normativni sistem v industrijski družbi, ki kot najvišjo vrednoto postavlja delovno storilnost človeka, omogoča optimalno horizontalno in vertikalno socialno mobilnost v srednjem življenjskem obdobju posameznika. To je tista življenjska etapa, kjer se socialna in starostna mobilnost najbolj približata.

Vertikalna socialna mobilnost beleži variacije in ni vedno progredientna. Pozitivna ali negativna akceleracija tega procesa je povezana s temeljnimi dejavniki socialnoekonomskega položaja posameznika, to so osebni dohodek, izobrazba, poklic, družbena moč oz. moč odločanja ipd.).

Vertikalna in horizontalna mobilnost se med seboj prepletata, ni pa pravilo, da se medsebojno pogojujeta. Npr. posameznik lahko sprejema najrazličnejše socialne vloge, vendar s tem ne spremeni svojega družbenega položaja na hierarhični lestvici vertikalne mobilnosti.

V procesu intrageneracijske mobilnosti starostna kohorta nekatere značilnosti ohranja nespremenjene. Predvsem ohranjajo stabilnost tiste karakteristike, ki se oblikujejo skozi proces vzgoje v mladosti in skozi poklicne vloge v obdobju zorenja. Kot sem empirično potrdila v prejšnjem poglavju, se znotraj ene starostne kohorte vrednote skoraj ne spremenijo, čeprav je dinamika družbenih sprememb velika. Seveda je ta hipoteza posredno izvedena preko intergeneracijske mobilnosti, ker nisem imela na voljo podatkov, da bi lahko empirično verificirala tudi intrageneracijsko mobilnost.

V naslednjem poglavju pa bom poskušala nekatere značilnosti intrageneracijske mobilnosti empirično potrditi s podatki iz raziskave SJM.

2.2 Spreminjanje mnenj in stališč v intrageneracijski mobilnosti

Vsi podatki so iz raziskave SJM. Primerjala sem tri časovne točke v razdobju 1968–84, ki pa niso pri vseh variablah enake, ker se vsa izbrana vprašanja niso ponavljala vsako leto. Primerjalno sem analizirala naslednje variable:

- egalitarizem nasproti socialni neenakosti,
- stabilnost Jugoslavije v zunanji politiki,
- participacijo v DPO,

d) skladnost politike ZK z interesi delovnih ljudi,

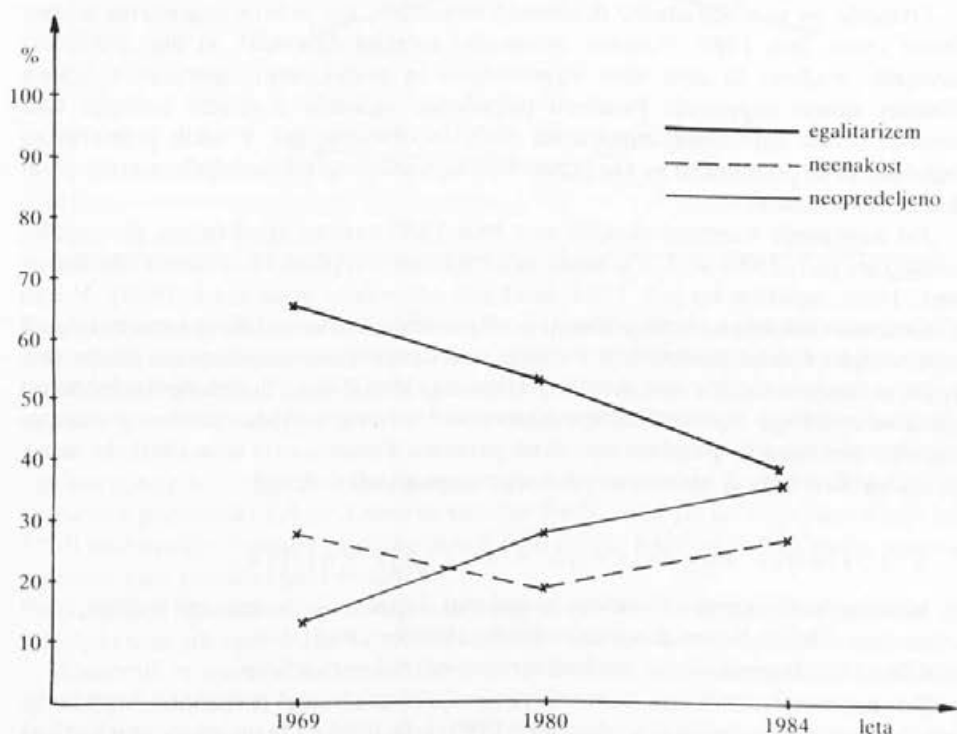
e) prednosti Jugoslavije pred drugimi deželami.

V intrageneravijski proces je vključena starostna kohorta, ki je bila rojena v obdobju 1908(9) do 1918(9): l. 1968(9) predstavlja starostno skupino 50–60 let, l. 1980 starostno kategorijo 60–70 letnikov. Leto 1984 pa kategorija 60–70 letnikov ne predstavlja več popolnoma iste starostne kohorte.

a) Egalitarizem ali večja socialna neenakost

Sindrom egalitarnosti sem primerjala v treh časovnih točkah: l. 1969, l. 1980 in l. 1984.

GRAF 1: Egalitarizem in socialna neenakost starostne kohorte, rojene v obdobju 1909–1919.

Rezultati kažejo, da so se v obdobju 15 let težnje k egalitarnosti znotraj najstarejše starostne kohorte zmanjšale. Pri najstarejši skupini sindrom egalitarnosti konstantno upada na račun bolj izražene negotovosti in nejasnosti (povečuje se število odgovorov »ne vem«). To indikacijo lahko pripišemo kot *karakteristiko intrageneracijske mobilnosti*, ker domnevam, da je *upokojitev glavni vzrok*, zaradi katerega se tako rapidno poveča neopredeljeno izražanje te skupine (št. odg. »ne vem« je l. 1984 3-krat večje kot l. 1969 v isti skupini). Upokojitev predstavlja v intrageneracijski mobilnosti *socialni dejavnik*, ki človeku *odvzame del socialnega jaza*, ker se večina delovnih in družbenih obveznosti reducira. Postupokojitveno

obdobje je nestrukturirano. Nekateri rezultati kažejo,* da se v večini primerov po upokojitvi aktivnost upokojencev ne zmanjša, ampak se spremenijo vzorci aktivnosti in smer socialne akcije. Socialne vloge so po upokojitvi usmerjene v družinsko okolje. (Na splošno velja ta ugotovitev za oba spola, različne so med spoloma le oblike aktivnosti.) Zanimanje za družbeno okolje se pri upokojencih zmanjša oz. je bolj selektivno. Spremljajo predvsem tista dogajanja, ki so neposredno povezana z njihovim življenjskim položajem kot npr. pokojninska politika, politika cen, normativne spremembe, beneficije ali prepovedi, povezane s statusom upokojenca. Manj pa so zainteresirani za delovanje družbeno-političnega sistema v širšem smislu, saj menijo, da sami ne morejo vplivati na spremembe v družbi (63,1% pozitivnih odgovorov).**

Zelo pogosto izražajo, da zapletenosti političnega sistema ne razumejo (58,7% je pozitivnih odgovorov).***

Drugače pa je v »izrednih« družbenih situacijah, kot je bil v Jugoslaviji primer Titove smrti, leta 1980. Posebni, iznenadni socialni dejavniki, ki niso posledica razvojnih tendenc in zato niso napovedljivi in pričakovani, sprožajo v ljudeh psihično stanje napetosti. Posebno psihološko »klimo« v družbi ustvarja tudi povečan dotok informacij množičnih občil in običajno gre v takih primerih za dogodke, ki so pomembni za vse prebivalstvo, neodvisno od socialnih, starostnih in ideoloških lastnosti.

Pri najstarejši starostni skupini je v letu 1980 zaznan upad težnje po socialni neenakosti (v l. 1980 se 7,5% manj anketirancev zavzema za socialno neenakost kot l. 1969, medtem ko je l. 1984 delež teh odgovorov enak kot l. 1969). V tem »kritičnem« obdobju so v prepričanju ljudi politične tendence bile pomembnejše od ekonomskih. Enako prepričanje izražajo tudi druge starostne skupine. *Kadar se v družbi pojavijo nenadne spremembe, so mnenja in stališča v ljudeh bolj odvisna od vpliva množičnega informacijskega sistema kot od vrednostnega sistema posameznika.* Ta hipoteza se potrjuje ravno na primeru Titove smrti leta 1980, ki se ne odraža samo v zgoraj opisanem primeru, ampak tudi v drugih.

b) Stabilnost Jugoslavije v zunanji politiki

Mnenje anketirancev, kakšen je položaj Jugoslavije v zunanji politiki, sem primerjala v štirih časovnih točkah: 1969, 1980 in 1984.

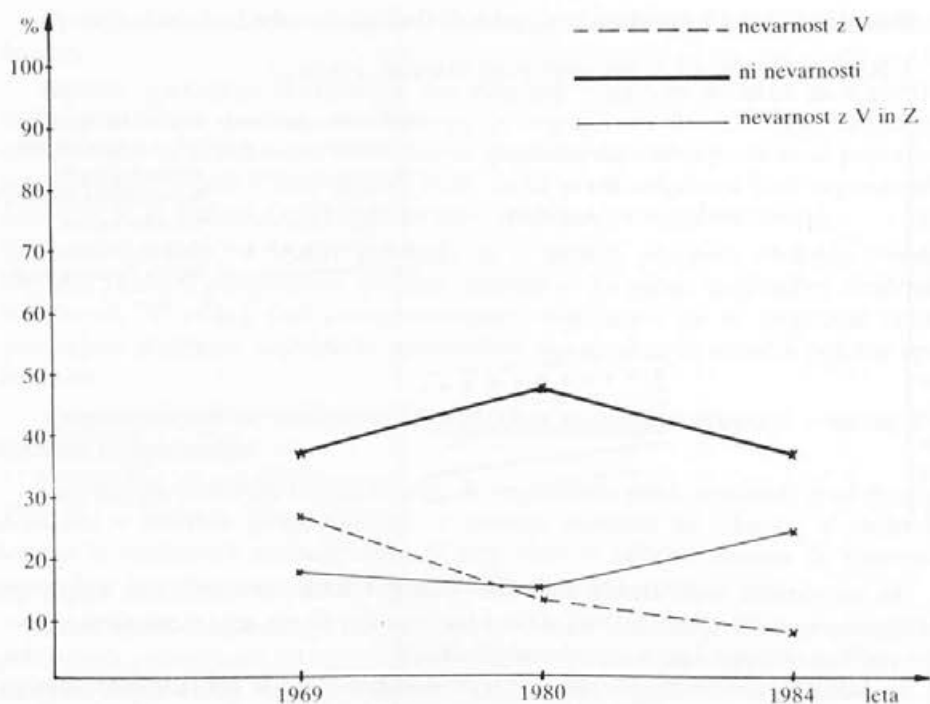
GRAF 2: Jugoslaviji ne preti nevarnost od nobene države

Pri najstarejši starostni kohorti zaupanje v politično stabilnost Jugoslavije narašča in doseže najvišjo stopnjo v letu 1980, leta 1984 pa je na isti stopnji kot leta 1969. Tudi ta rezultat je odraz družbeno-politične »klime« v obdobju Titove boleznin smrti. Presenetljiva pa je visoka stopnja zaupanja v politično stabilnost dežele, kajti prej bi pričakovali izraz ogroženosti pred nevarnostjo s strani tujih držav. Predpostavljam da to značilnost, ki je za kritično osemdeseto leto izražena tudi pri drugih starostnih skupinah, lahko razložim s psihološkimi zakonitostmi grupne dinamike. Odraža psihično pripravljenost naroda na obrambo dežele.

* Rezultati intervjujev v raziskavi »Zdravstveno stanje starejših prebivalcev Ljubljane« (ki je še v teku).

** Rezultati SJM 84.

*** Ibidem.

Dogodek, ko s politične scene odide oseba, ki je posebej dejala deželo in njen politični sistem v svetu in domovini, prav gotovo sproži v ljudeh nejasnost in negotovost o prihodnosti njihove dežele. V takih situacijah se (tudi pod vplivom informacijskega sistema množičnih občil) vzpostavi kompenzatorni mehanizem za občutek ogroženosti in nejasnosti, ki se izraža v visoki kohezivnosti skupine (to odraža težnjo po egalitarnosti) in v potenciranem zaupanju v lastno moč. V izrednih političnih situacijah psihološki faktor usmerja vedenje ljudi, le-ta pa je bil v Jugoslaviji leta 1980 sistematično usmerjen preko množičnih občil. Kakšno je bilo javno mnenje, pa ilustrirajo predstavljeni rezultati.

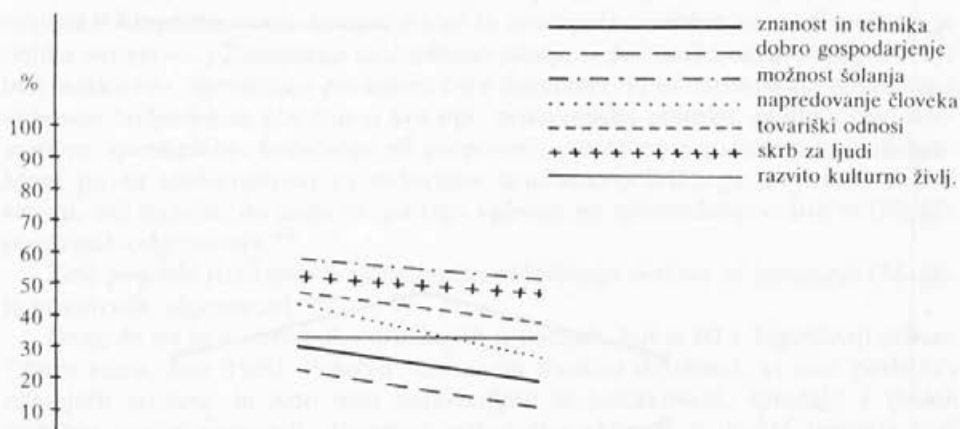
Tudi pri tej variabli se s staranjem povečuje število nejasnih odgovorov (ne vem), ki sem jih opredelila kot karakteristiko intrageneracijske mobilnosti.

Omeniti moram še eno značilnost, ki jo kažejo rezultati in odraža politično situacijo v določenem času. Leta 1969 več kot četrtnina najstarejše starostne skupine izraža ogroženost pred nevarnostjo z Vzhoda (tudi ostale skupine najbolj potencirajo to nevarnost). Ta generacija je preživela obdobje Informbiroja in tudi po dvajsetih letih je ta strah latentno še vedno prisoten.

Leta 1984 pa četrtnina anketirancev v tej skupini meni, da obstaja potencialna nevarnost tako z Vzhoda kot z Zahoda, kar lahko smatramo kot odraz krizne situacije. Tudi v krizni situaciji je prihodnji razvoj družbe negotov, vendar pa je taka nejasna situacija posledica dlje trajajočih razvojnih procesov, ne pa nepričakovanih sprememb v družbi. Zato jo ljudje drugače percipirajo in nanjo tudi drugače reagirajo. Najbolj intenzivno zaznavajo ekonomske posledice krize, zato ni omajano zaupanje v politično stabilnost dežele, ampak v šibkost gospodarskega sistema, le-ta pa je lahko ogrožen tako z Vzhoda kot z Zahoda.

c) Prednosti Jugoslavije pred drugimi deželami

GRAF 3: Prednosti Jugoslavije pred drugimi deželami

Na tej variabli sem zaradi tehničnih razlogov lahko primerjala le odgovore anketirancev v letu 1968 in 1984. Obe časovni točki pa sta reprezentativni za dve zelo različni razvojni fazi v jugoslovanski družbi:

1) *faza gospodarskega razvoja*: obdobje šestdesetih let je predstavljalo izredno hiter gospodarski vzpon jugoslovanske družbe, kar se je odražalo tudi v ugodnem materialnem standardu prebivalstva

2) *faza gospodarske krize*: osemdeseta leta pa odražajo diametralno nasprotno sliko gospodarstva kot šestdeseta leta, kar se povezuje z upadanjem življenjskega standarda, spreminjanja življenjskega stila prebivalstva; brezposelnost postaja vedno širši družbeni problem.

Najstarejša starostna kohorta je v obdobju gospodarskega razvoja jugoslovanske družbe bila na višku svojih delovnih in ustvarjalnih moči – to obdobje je v starostni mobilnosti posameznika najbolj aktivno in dinamično. V tem življenjskem obdobju ima posameznik najbolj odprte kanale za vertikalno in horizontalno socialno mobilnost. Ugodne družbene razmere (decentralizirana distribucija politične moči, širjenje samoupravljanja) in gospodarski razvoj pa sta možnosti za vertikalno promocijo socialnega statusa v družbi še razširila. Lahko trdimo, da so bile v tem razvojnem obdobju jugoslovanske družbe ustvarjene politične in materialne razmere za *kolektivno vertikalno družbeno mobilnost* srednje generacije.

V kriznem obdobju osemdesetih let je ta ista generacija oziroma starostna kohorta s procesom kolektivne vertikalne družbene mobilnosti spremenila družbeni položaj na hierarhični lestvici, samo tokrat v negativni smeri. Negativni dejavniki v družbenem oziroma gospodarskem razvoju sovpadajo z upadanjem socialnega statusa starejših prebivalcev, ki je posledica upokojitve. Na socialno mobilnost starostne kohorte, ki je bila rojena v obdobju 1909–1919, so v tretjem življenjskem obdobju (po šestdesetem letu starosti) vplivali:

1) dejavniki intrageneracijske mobilnostij – institut upokojitve

* Klnar P.: Poglavlja iz razredne in slojevske strukture družbe, DDU Univerzum, Ljubljana, 1979.

2) dejavniki družbene dinamike, ki se najbolj odražajo v gospodarski recesiji družbe.

Institut upokojitve funkcionira kot dejavnik negativne socialne mobilnosti v vseh industrijskih družbah. Ta dejavnik je »vgrajen« v proces intrageneracijske mobilnosti in je pričakovan. Družbene in gospodarske razmere, ki so se pojavile v jugoslovanski družbi v osemdesetih letih, pa so predstavljale za ljudi nepredviden dejavnik, ki je vplival na splošno socialno mobilnost v negativni smeri.

Starostna kohorta, o kateri govorim, je v najbolj plodnem obdobju svojega življenja dosegla progresivno socialno mobilnost na račun dejavnikov družbene mobilnosti. V zadnji fazi intrageneracijske mobilnosti pa so negativni učinki dejavnikov družbene mobilnosti potencirano marginalizirali socialni položaj upokojencev.

Zanima me, ali se značilnosti tega procesa mobilnosti odražajo v mnenjih in stališčih te generacije.

Najstarejša starostna kohorta meni, da Jugoslavija nima prednosti pred drugimi deželami v dobrem gospodarjenju, v razvoju znanosti in tehnike, v možnosti šolanja in možnostih napredovanja. V letu 1984 je njihovo mnenje do razvojnih perspektiv jugoslovanske družbe bolj kritično kot leta 1968.

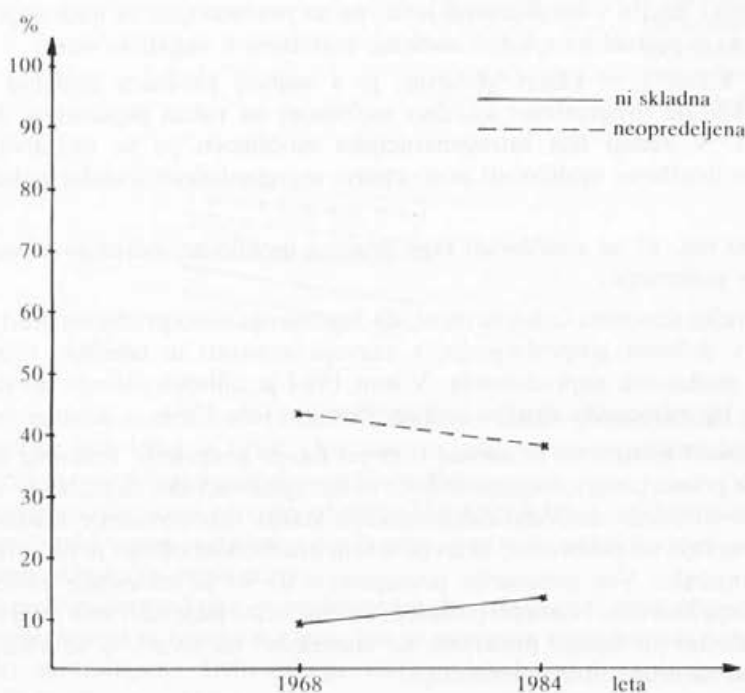
Enak trend kritičnosti je zaznan tudi pri mlajši generaciji. Podobne rezultate dobimo, če primerjamo intrageneracijsko in intergeneracijsko mobilnost – torej gre za subjektivni odraz družbenoekonomskega stanja jugoslovanske družbe, ki ga enako zaznavajo vsi prebivalci, ki živijo v tem družbenem okolju in jih spremembe osebno tangirajo. Vse generacije percepirajo, da so se zmanjšale možnosti za napredovanje človeka. Nimamo podatka, kakšne vrste napredovanja imajo ljudje v mislih, verjetno pa mislijo predvsem na materialne možnosti, ki so elementarna osnova tudi za druge oblike promocije.

Bolj kritični kot mladi so starejši pri ocenjevanju humanosti družbe in odnosov med ljudmi. Starejši opažajo, da je v petnajstih letih (1968–1984) Jugoslavija izgubila na ugledu glede tovariških odnosov in enakosti med ljudmi. Mlajša starostna kohorta zaznava enak trend v zadnjih petnajstih letih, vendar manj kritično. Enako velja tudi za mnenje o humanosti jugoslovanske družbe (skrb za ljudi v bolezni, brezposelnosti. . .). Najstarejša starostna kohorta ni spremenila mnenja, da je jugoslovanska družba v petnajstih letih bolj (ali manj) humana. Mlajši pa opažajo v tem času pozitivne spremembe (več humanosti). Intergeneracijski presek prav tako pokaže, da je jugoslovanska družba leta 1984 v očeh njenih prebivalcev bolj humana kot leta 1968. Po mojem mnenju je občutljivost za odnose med ljudmi deloma pogojena z intrageneracijsko mobilnostjo in se stopnjuje po upokojitvi, ko je socialni jaz okrnjen. To hipotezo potrjujejo tudi drugi rezultati, ki sem jih primerjala med starejšo in mlajšo generacijo (pri starejših je stopnja kritičnosti družbenih razmer manjša kot pri mlajših – glej prejšnje poglavje).

Edino področje, ki ga starejši ocenjujejo s progresivnim družbenim razvojem v zadnjih petnajstih letih, je kulturno življenje. Na kulturnem področju si je Jugoslavija pridobila prednosti pred drugimi deželami (tako menijo najstarejši anketiranci SJM). Nimamo podatkov, za kakšno vrsto kulture gre: ali institucionalne oblike kulturnega življenja ali družabno življenje ali boljše kulturno izobraženost.

d) Skladnost politike Zveze komunistov z interesi delovnih ljudi

GRAF 4: Kritični odnos do politike ZK (»politika ZK ni skladna z interesi delovnih ljudi«)

Kritični odnos do politike ZK se v javnem mnenju ljudi eksplicitno potencira. Medtem ko leta 1968 anketiranci svoje mnenje še precej nejasno opredeljujejo, se v letu 1984 poveča število odgovorov »deloma skladna« in »ni skladna«.

Ko gre za ocenjevanje vodilne ideološke sile v Jugoslaviji, najstarejša starostna kohorta izraža največjo stopnjo ekstremne kritike. Tudi v tem primeru ni relevantna hipoteza o intrageneracijskem upadanju občutljivosti za družbeno dogajanje, vendar lahko to odstopanje pojasnimo s specifičnimi determinantami socialne mobilnosti te starostne kohorte. Ideološka načela ZK predstavljajo za to starostno skupino politične vrednote (ena od teh je tudi poštenje, ki ga starejši bolj cenijo kot mladi – glej tabelo 2), za katere so se borili v najtežjih trenutkih zgodovine jugoslovanske družbe. Ob neuresničljivosti ciljev, za katere so se borili, pa čutijo tudi osebno prizadetost. V intervjujih s starostniki* nemalokrat opažam globoko razočaranje nad družbenimi razmerami, rekoč: »Mi smo se borili za drugačno družbo!« Zato lahko razumemo tudi tako ostro zanikanje, da politika ZK nikakor ni skladna z interesi delovnih ljudi. Kritičnost starejših se od leta 1968 do leta 1984 poveča skoraj za 4 % (pri mlajših pa le za 1,2 %).**

* Pri raziskavi »Zdravstveno stanje starejših prebivalcev Ljubljane«, ki je v teku.

** Rezultati raziskave »Slovensko javno mnenje«.

Podobni rezultati se kažejo tudi skozi intergeneracijsko komparacijo: leta 1984 starejše generacije bolj negativno ocenjujejo politiko ZK kot mladi. Izstopajo srednje generacije, ki bolj zaupajo v skladnost politike ZK z interesi delovnih ljudi v osemdesetih letih kot v poznih šestdesetih letih. Vprašljivo pa je, ali je takšno stališče posledica indoktrinacije preko informacijskega sistema ali pa zaradi težjih materialnih razmer iščejo oprijemališče zaupanja v neki abstraktni družbeni sili. Ne nameravam se na tem mestu spuščati v politološko teoretiziranje. Z vidika socialne mobilnosti je bolj pomembna ugotovitev, da so stališča vseh generacij v osemdesetih letih bolj jasno eksplicirana (število odgovorov »ne vem« je v letu 1984 bistveno nižje kot leta 1968).

e) Participacija v družbenopolitičnih organizacijah

Že v prejšnjih poglavjih sem omenila, da se z upokojitvijo pri človeku reducirajo delovne in družbene vloge ali pa upokojenecem, ki si zelo prizadevajo ostati družbeno aktivni, pritičejo nepomembne, marginalne družbene funkcije (npr. različne komisije v KS), aktivnost v društvu upokojenecem, ki ne posedujejo niti družbenega vpliva niti družbene moči. Običajno sprejmejo take funkcije tisti posamezniki, ki tudi v svojem aktivnem obdobju niso imeli visokega družbenega vpliva, ampak so bili angažirani na nivoju povprečja (npr. funkcije v samoupravnih organih, delovne organizacije, funkcije v SIS, funkcije v osnovnih družbenopolitičnih organizacijah). Pri tistih posameznikih, ki so v delovnih obdobju imeli visok družbeni status ter vpliv, se nemalokrat zgodi, da jim upokožitev predstavlja popolno socialno razvrednotenje osebnosti in se nikakor ne morejo sprijazniti s to duševno praznino. V tem skrajnem primeru nastopi pri teh ljudeh anomija, popolno razvrednotenje vrednostnega sistema, ki je oblikoval njihov življenjski stil in delo. Nemalo ljudi pravi, da že upokožitev sama po sebi postavi človeka na rob družbenega dogajanja,* le da si nekateri sami prezadevajo z drugačnimi oblikami aktivnosti, da se ne počutijo odrinjene, pri nekaterih pa se socialna distanca zelo poveča.

Iz raziskave SJM sem lahko analizirala družbeno participacijo v intrageneracijskem in intergeneracijskem procesu mobilnosti.

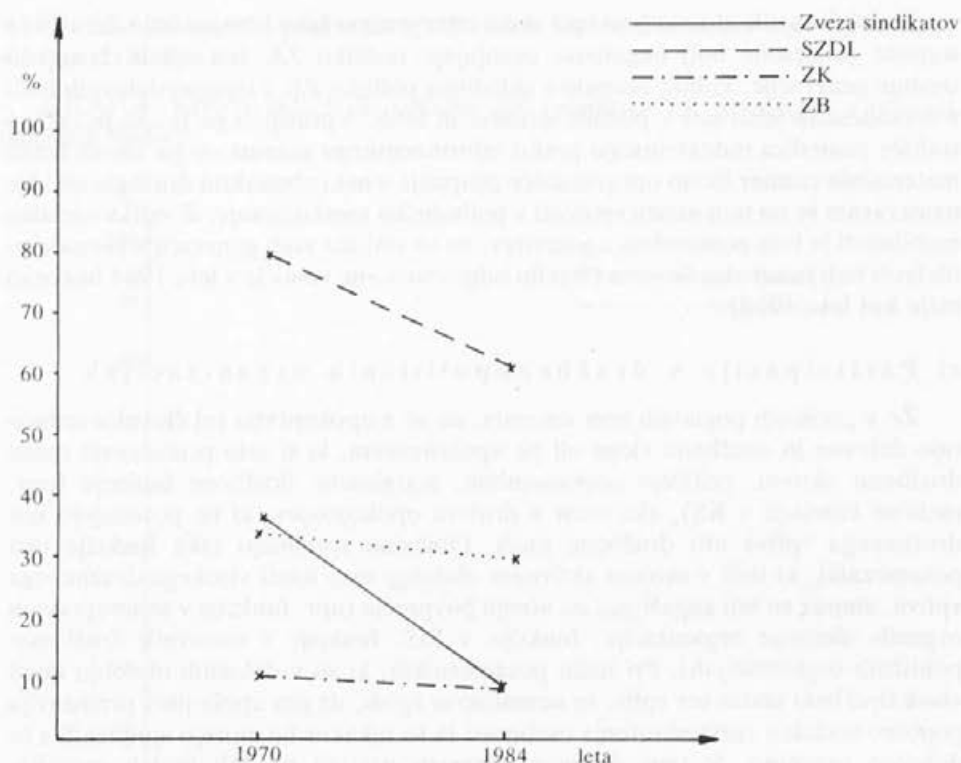
GRAF 5: Participacija v družbenopolitičnih organizacijah (aktivna in pasivna)

Družbeno angažiranje (aktivno ali pasivno) upada s starostjo oziroma z upokojitvijo v tistih družbenopolitičnih organizacijah, ki so povezane z delovno vlogo (npr. Zveza sindikatov). Zmanjša se tudi članstvo v SZDL, čeprav na drugi strani aktivno angažiranje v SZDL s starostjo nekoliko poraste.

Verjetno gre v tem primeru za tiste posameznike, ki se po upokojitvi angažirajo v manj pomembnih družbenih funkcijah. Zanimiv pa je podatek, da se članstvo v ZK z upokojitvijo ne zmanjša (aktivno angažiranje pa nekoliko upade). Upokožitev torej ne spremeni ideološke opredelitve starejših ljudi, kar se potrjuje tudi v njihovem kritičnem odnosu do politike ZK. Zvezo komunistov ljudje ne percipirajo kot »družbeno organizacijo« ampak kot sprejeto politično ideologijo.

Aktivnost v Zvezi borcev ni potrebno posebno analizirati. Razumljivo je, da je zastopana le starejša generacija. Članstvo s starostjo nekoliko upada, kar je

* Intervjuji pri raziskavi »Zdravstveno stanje starejših prebivalcev Ljubljane« – še v teku.

posledica naravne selekcije, med tem ko se pa v funkcijah aktivno bolj angažirajo upokojeni borci kot pa tisti, ki so še zaposleni. Zagovarjam hipotezo, da je intergeneracijska mobilnost v vseh starostnih obdobjih progresivna, če konjunktivni procesi pri posamezniku dominirajo nad disjunktivnimi, oziroma če sposobnost aktivnega prilagajanja posameznika ohranja osebnostno homeostazo. To velja tudi za starost, če je posameznik zmožen substituirati »izgubljene« socialne vloge z novimi, ki so kvalitativno prilagajane njegovemu biološkemu in psihosocialnemu potencialu. Družba, ki je postavila normativni kriterij, da je starost izenačila z delovno aktivnostjo, upokojencem ne »predpisuje« posebnih vlog kot da so izključeni iz vrednostnega sistema. Niti jim ne ponudi možnosti, da bi lahko izbirali. Posamezniki svoj način življenja prilagodijo individualnemu vzorcu socializacije, eni bolj, drugi manj uspešno. Tudi če bi alternativni vzorci socialnih vlog v starosti obstajali, bi verjetno preteklo obdobje časovnega sosledja nekaj starostnih kohort, da bi jih posamezniki sprejeli v svoj socializacijski stil.

NAMESTO ZAKLJUČKA

Raziskovanje staranja posameznika in generacije je v znanosti relativno novo področje in je kot predmet raziskovanja vzbudilo zanimanje strokovnjakov šele takrat, ko je staranje prebivalstva postalo problem vseh industrijskih družb. Gerontologija – veda o staranju – zaradi svoje »mladosti« še nima izdelanega

trdnega teoretičnega koncepta in zato povečini ostaja na nivoju deskripcije opazovanja starejše populacije v posameznih družbenih okoljih in spremljanja demografskih trendov. Raziskovanje v gerontologiji je usmerjeno pretežno na ugotavljanje značilnosti starosti kot življenjske etape, manj pa na spremembe v staranju kot psihosocialnem in družbenem procesu. Ta problem ostaja odprt predvsem zaradi metodoloških zahtev longitudinalnega raziskovalnega pristopa, ki zahteva velika finančna sredstva, težave pri tovrstnem raziskovanju pa nastopijo zaradi visokega osipa znotraj skupine, ki jo spremljamo.

Vendar pa demografski trendi v vseh industrijskih družbah indicirajo rapidno naraščanje starejših prebivalcev. Danes lahko zanesljivo trdimo, da populacijo, ki jo statistično opredelimo s kronološko starostjo 60 let in več, lahko razdelimo v dve skupini:

a) »mlajšo« starostno skupino, ki razpolaga z reziduom ohranjenih psihofizičnih potencialov

b) »starejšo« starostno skupino, pri kateri se upadanje psihofizičnih sposobnosti multiplicira z zdravstvenimi težavami.

Za »starejšo« starostno skupino socialna gerontologija kot veda išče optimalni model varstva in pomoči za onemogle starostnike v danih družbenih pogojih. Nujno pa je potrebno spoznati psihofizične spremembe staranja in socialne pogoje bivanja, da bi bilo preživljanje tretje življenjske dobe čim bolj prilagojeno resničnim potrebam starejših ljudi.

Za »mlajšo« starostno skupino pa je potrebno poiskati kompenzatorne vzorce delovnih vlog, da socialni jaz po upokojitvi ne regredira v popolno destrukcijo. Obdobje po upokojitvi akumulira endogene dejavnike posameznika in eksogene faktorje danega socialnega okolja, ki so vplivali na človeka tekom življenjskega ciklusa. Zato moramo spoznavati tudi značilnosti procesa intrageneracijske mobilnosti za posamezne starostne kohorte, da bi lahko socialne modele aktivnosti po upokojitvi prilagodili potrebam vsake generacije upokojenecv, ki odraža specifičnosti sebi lastnega procesa in generacijske mobilnosti.

Generacije, ki se bodo starale v prihodnjih desetletjih, imajo višji izobrazbeni nivo kot penzionirana populacija danes in lahko predvidevamo, da bodo njihove potrebe po raznih oblikah aktivnega življenja drugačne, kot jih imajo današnji upokojeneci. Vzorci vedenja generacij se spreminjajo v časovnem sosledju nekaj starostnih kohort, tako da opazne spremembe verjetno lahko pričakujemo šele čez nekaj desetletij. Upokojevanje je v vsaki industrijski družbi povezano z delom, leta pa je tista ekonomsko-socialna kategorija, ki bo v prihodnjem razvoju sodobnih družb zahtevala najbolj korenito redefinicijo. Za obstoječi sistem zaposlovanja je značilna visoka stopnja rigidnosti in orientiranosti k srednjim generacijam. Tako iz togega sistema zaposlovanja izpadeta dve ekstremni generaciji – ena na začetku procesa starostne mobilnosti, ki išče alternativne oblike zaposlitve, in druga na koncu procesa starostne mobilnosti, ki je izločena iz delovnega procesa z administrativnimi omejitvami in prepovedmi. Problem brezposlenosti, ki rapidno narašča v vseh industrijskih družbah, ni rešljiv z ekstenzivnim odpiranjem novih delovnih mest, ampak le z alternativnimi in bolj fleksibilnimi modeli zaposlovanja, ki odpirajo več različnih načinov zaposlovanja mladih in omogočajo delovno aktivnost tudi starejšim ljudem.

Po mojem mnenju lahko za družbo prihodnosti, ki jo označujemo kot postindu-

strijsko, predvidevamo pozitivno akcelecirane trende aktivnega vključevanja starejših v družbeno dogajanje oz. drugače povedano, starejši bodo v družbenem življenju lahko aktivni tako dolgo, dokler bodo to sami želeli in zmogli. Seveda pa gre za prihodnost več desetletij ali celo stoletje, ker se ne spreminjajo samo zunanji dejavniki, ki ponujajo možnosti, ampak tudi mentaliteta ljudi, ki ponujene možnosti asimilira.

UPORABLJENA LITERATURA

1. Klinar, P., Poglavlja iz razredne in slojevske strukture družbe, DDU Univerzum, Ljubljana, 1979.
2. Klinar, P., Mednarodne migracije, Obzorja, Maribor, 1976.
3. Makarovič, J., Problemi mladine, kadrov in zaposlovanja (III. del raziskave Sociološke osnove dolgoročnega predvidevanja in planiranja razvoja občine Velenje), RI FSPN, 1984.
4. Empirični podatki raziskave »Slovensko javno mnenje 1984« (primerjalno tudi podatki iz leta 1968, 1969, 1970 in 1980)

Odkrivanje razlik med spoloma v zgodnjem psihičnem razvoju

ZLATKA CUGMAS

PROBLEMATIKA

Biološke značilnosti se pogosto odražajo v psihičnem življenju človeka. S prebiranjem psihološke znanstvene literature se lahko prepričamo, da to velja tudi za biološko značilnost spol. Razlike med spoloma avtorji odkrivajo v fizioloških značilnostih, kot so rast, teža telesna moč, anatomska konstitucija, morfologija, odkrivajo pa jih tudi pri proučevanju človekove osebnosti. Navajajo, da se razlike med spoloma javljajo v motoričnem razvoju, razvoju govora, igre, emocionalnem, socialnem in kognitivnem razvoju, na področju interesov in drugod. Glede razlik med spoloma si avtorji niso vedno edini. Vzroki za to so različni, pogosto pa je vzrok v pomankljivosti uporabljenih metod in tehnik ter v nespretnem zaključevanju.

Čemu pa lahko pripišemo dejanske razlike med spoloma? Poreklo razlik med spoloma je v genetični osnovi in v vplivih okolja, pri čemer je izrednega pomena tudi lastna aktivnost. Ti dejavniki se močno prepletajo. Nekatere značilnosti, vezane na spol, so v večji meri prirojene, druge pridobimo pod vplivi okolja in z lastno aktivnostjo v procesu socializacije. Gre za pridobivanje spolno tipičnega obnašanja, ki je definirano kot obnašanje, ki je bistveno bolj pričakovano in odobreno, če se pojavi pri pripadnikih enega spola in je v nasprotju s tem precej bolj neprimerno, če se to isto obnašanje pojavi pri pripadnikih drugega spola, vodi do različnih posledic, če je izvedeno od ženske ali moškega v določeni kulturi in se tudi različno vrednoti. Katera pa so obnašanja, ki so seksualno tipična, pa je odvisno od stereotipov v določeni kulturi. Seksualni stereotipi so kategorije aktualnih in pričakovanih lastnosti pripadnikov določenega spola in težijo k temu, da so v povezavi s poprečnimi razlikami, ki so dejansko med spoli. Z drugimi besedami, družba zahteva od vsakega posameznika, da osvoji obnašanje, ki je značilno za pripadnike njegovega spola v tej kulturi, torej seksualno tipično obnašanje. Kajti v vsaki kulturi obstoja mišljenje, da se spolni vlogi za spola razlikujeta.

Avtorji navajajo naslednje procese kot pomembne za osvajanje seksualno tipičnega obnašanja, to so: učenje z opazovanjem, okrepljevanje in identifikacija.

Učenje z opazovanjem pomeni individualno pridobivanje novega znanja o tem, kaj ljudje delajo in o karakteristikah fizičnega in socialnega okolja in obnašanja, skozi opazovanje ljudi, dogodkov, simbolov, kot so besede in slike, brez kakršnihkoli zunanjih ojačitev za opazovančeve lastne akcije. Spol pa je tudi eden najpomembnejših faktorjev okrepiteve, ki vpliva na to, ali bo določeno vedenje za

pripadnika določenega spola okrepljeno, to je nagrajeno, ali bo nevtravno ali bo kaznovano. Oseba teži k doseganju okrepitev, zato bo v situaciji reagirala na način, ki ji je v preteklosti v podobnih situacijah prinesel okrepitev. Okrepitev niso nujno direktne, kar bi pomenilo, da direktno v obliki kazni ali nagrade sledijo določenemu obnašanju posameznika. Informacije o okrepitvenih posledicah seksualno tipičnega obnašanja se lahko dobijo tudi z opazovanjem obnašanja ženskih ali moških modelov ali pa preko prebranih ali slišanih poročil o teh modelih. Vrsta dane okrepitev je odvisna od več dejavnikov, prav tako pa je od več dejavnikov odvisna tudi učinkovitost okrepitev. Identifikacija pa se loči od drugih principov učenja predvsem po tem, da je nezavesten proces in da vključuje motivacijski in emocionalni faktor. Freud¹ loči defanzivno in anaklitično identifikacijo. Za Freuda je identifikacija težnja, da se osebnost »jaz« (ego) formira na način, kot je formiran neki drugi »jaz«, in sicer »jaz« osebe, s katero je otrok tesno emocionalno povezan. Defanzivno identifikacijo Freud povezuje z razrešitvijo Oidipovega kompleksa. Identifikacijo deklice pa Freud imenuje anaklitična identifikacija. Otroku razreši svoj konflikt s staršem istega spola tako, da se z njim identificira. Pri tem ima pomembno vlogo zavist, strah, neprijateljska občutja, zato se ta vrsta identifikacije imenuje tudi identifikacija z agresorjem ali obrambena identifikacija. Ista občutja pa so motivi za identifikacijo tudi kasneje v življenju. Drugi avtorji pa navajajo drugačne izvore identifikacije. Eni podarjajo podobnost med identifikatorjem in identificirancem, drugi položaj, status ali moč osebe, s katero se posameznik identificira, potem odvisnost od odraslih skrbnikov, kjer bi naj identifikacija potekala po principu sekundarnega pogojevanja. Teorija socialnega učenja pa izhaja iz stališča, da je identifikacija motivirana z ljubeznijo, naklonjenostjo in spoštovanjem modela.² Ti izvori resničnih razlik med spoloma pa se močno med seboj dopolnjujejo in integrirajo, zato nikoli ne moremo s prepričanjem govoriti le o enem izvoru določene opažene razlike, ker verjetno nanjo vpliva cel kompleks tesno povezanih najrazličnejših pogojev.

V svoji nalogi,³ ki je bila narejena v okviru širše raziskave z naslovom: »Longitudinalno spremljanje interakcije družinske in institucionalne predšolske vzgoje na otrokov socialni in intelektualni razvoj,« katere nosilec je doc. dr. Ludvik Horvat, sem se poglobila v ugotavljanje razlik med spoloma v psihičnem razvoju pri otrocih starih 9 do 24 mesecev. V njej sem poskušala pojasniti izvore opaženih razlik.

METODOLOŠKI OKVIR ZBRANIH PODATKOV

Vzorec smo sestavili na podlagi popisa otrok v petih jasličnih oddelkih v Ljubljani. V vzorec smo vzeli le zdrave otroke in tiste, ki niso imeli večjih

¹ po Čolanović, V., Uticaj porodice na socializaciju uloge pola kojem dete pripada. Porodica i socializacija mladih, Prilozi sa simpozijuma, Beograd, 1970.

po Mischel, W., Sex – Typing and Socialization. Mussen, P. H., Carmichael's Manual of Child Psychology, John Wiley in Sons, Inc., New York, London, Sydney, Toronto, 3–72; in po drugih avtorjih.

² po Mischel, W., Sex – Typing and Socialization. Mussen, P. H., Carmichael's Manual of Child Psychology, John Wiley in Sons, Inc., New York, London, Sydney, Toronto, 3–72.

³ Tajnikar, Z., Razlike med spoloma v zgodnjem psihičnem razvoju, diplomatska naloga, ki jo je avtorica uspešno zagovarjala leta 1986 pred komisijo: dr. Horvat, dr. Toličič in dr. Žagar.

problemov v razvoju. Izbranih je bilo 180 otrok, ki smo jih razdelili v dve starostni skupini. V skupini A so bili otroci stari od 9–15 mesecev, v skupini B pa otroci stari od 16–24 mesecev. Upoštevali smo tudi SES družine in spol otroka. V vsaki skupini je bilo polovica dečkov, polovica deklic; 30 otrok iz nižjega SES, 30 otrok iz srednjega SES in 30 otrok iz višjega SES. Zaradi bolezni otrok se je vzorec med raziskavo malo zmanjšal. V mesecu februarju 1984 nas je šest študentk začelo zbirati podatke o otrocih, ki smo jih izbrali v vzorec. Pri tem smo uporabile standardizirane preskušnje in lestvice za ugotavljanje zgodnjega psihičnega razvoja in vprašalnike za vzgojitelje in starše. Nato so študentje nižjega letnika izvedli opazovanje istih otrok pri bivanju v jasličnih oddelkih. Raziskava je imela naslednje neodvisne variable:

- kronološka starost,
- SES družine,
- spol.

In odvisne variable:

- rezultati preizkusov.

Komparativne variable:

- stopnja intelektualnega razvoja merjenega z lestvico psihičnega razvoja v zgodnjem otroštvu (Brunet – Lezine),
- stopnja intelektualnega razvoja merjenega z lestvico senzo-motoričnega razvoja (Casati – Lezine),
- stopnja govornega razvoja merjenega z lestvico govornega razvoja,
- pokazatelji, oblikovani z metodo faktorjske analize za zgodnji socialno emocionalni razvoj,
- pokazatelji oblikovani z metodo faktorjske analize za razvoj igre,
- pokazatelji otrokove komunikacije oblikovani z metodo faktorjske analize (iz vprašalnika vzgojiteljem),
- pokazatelji stališč staršev o vzgoji njihovega otroka oblikovani z metodo faktorjske analize (iz vprašalnika staršem).

Podatki so bili obdelani na RCU s SPSS programom, obdelavo je opravil dr. Klas Brenk. Tako smo dobili podatke o distribuciji dosežkov otrok na posameznih preskusih, korelacije med rezultati na odvisnih in neodvisnih variablah in analizo variance glede na neodvisne variable in dosežke na raznih faktorjih.

REZULTATI Z DISKUSIJO

Kot kažejo Pearsonovi koeficienti korelacije, računani za skupino A, sta statistično pomembna le dva koeficienta, in sicer: statistično pomembna je povezanost med faktorjem IG 4 in spolom ($r_{xy} = -.3838$, $P = .001$). To pomeni, da se pri deklicah, starih od 9–15 mesecev, pogosteje pojavlja ljubkovalna igra z igračami kot pri dečkih iste starosti. Druga statistično pomembna povezanost je med faktorjem STG 1 in spolom ($r_{xy} = -.2334$, $P = .032$). Faktor STG 1 lahko vsebinsko označimo kot aktivno ukvarjanje staršev z otrokom. Vendar te povezanosti analiza variance ne potrdi, pokaže pa trend.

Analiza variance pokaže statistično pomembno interakcijo spola in SES pri faktorju KG 2 (komunikativnost – radovednost) pri $P = -.026$ in pri faktorju EG 3

(imitiranje oseb v okolju). Interakcije med spolom in SES lahko razlagamo s tem, da starši različnih SES različno okrepljujejo komunikativnost – radovednost in imitacijo oseb v okolju. Menim, da so pri otrocih, ki jih starši za te lastnosti bolj okrepljujejo na podlagi nagrade in kazni, te lastnosti tudi bolj izražene.

Rezultati za otroke iz skupine A niso pokazali razlik med spoloma glede dosežkov na Lestvici psihičnega razvoja v zgodnjem otroštvu, Lestvici za proučevanje senzo-motoričnega razvoja, niti glede razvoja govora, komunikacije in socialno emocionalnega razvoja.

Rezultati so v prid raziskavi,⁴ ki je pri 1. do 2. letnih otrocih ugotovila razlike med spoloma v igri. Ugotovila je, da se deklice več igrajo z mehкими igračami in punčkami. Glede na to, da otrok do tretjega leta starosti nima dosti zavesti o svoji spolni identiteti,⁵ nekateri avtorji pa navajajo celo višje starosti, kar pomeni, da se otrok šele okoli tretjega leta starosti začne bolj zavedati razlik med pripadniki spolov, začne opazovati razlike v zunanosti in aktivnosti žensk in moških v svojem okolju,⁶ se začne zavedati, kateremu spolu on pripada, in to, da družba od ljudi in tako tudi od njega zahteva, da osvoji seksualno tipično obnašanje, menim, da ne moremo razlagati teh zgodnjih razlik med spoloma v igri s samosocializacijo (aktivno poskušanje otroka, da bi prilagodil svoje obnašanje zaželjenim standardom),⁷ zato bi prevzela hipotezo teoriji socialnega učenja in razlagala te zgodnje razlike med spoloma s tem, da starši otrokom nudijo različne vrste igrac. Starši verjetno otroku nudijo tiste vrste igrac, ki pri otroku vzbudijo seksualno tipično obnašanje. Glede na vlogo ženske v naši kulturi deklicam nudijo več ljubkovalnih igrac in jih vzpodbujajo k ljubkovalni igri, jih nagrajujejo za takšno igro. Da pa bi dokazali to hipotezo, bi morali raziskavo precej razširiti.

Med Pearsonovimi koeficienti korelacije med dosežki na različnih preskusih otrok iz druge starostne skupine, skupine B, je statistično pomembnih več koeficientov. Statistično pomembna je povezava med rezultatom na Brunet – Lezinovi lestvici in spolom ($r_{xy} = -.2287$, $P = .020$), kar pomeni, da so deklice v starostni skupini od 16–24 mesecev dosegle na Lestvici psihičnega razvoja (Brunet – Lezine) statistično pomembno višje rezultate kot dečki iste starosti. Najdba podpira rezultate drugih avtorjev, ki navajajo, da je razvoj – tako fizični kot psihični – pri dekletih hitrejši kot pri fantih.

Deklice so dosegle statistično pomembno višje rezultate kot dečki na vseh rezultatih govora (GOV 1: psihometrični rezultat, GOV 2: razvojna stopnja in GOV 3: ponderirani rezultat), in sicer statistično pomembne so bile povezave med GOV 1 in spolom ($r_{xy} = -.2924$, $P = .004$), med GOV 2 in spolom ($r_{xy} = -.2610$, $P = .009$) in med GOV 3 in spolom ($r_{xy} = -.2885$, $P = .005$). Tudi analiza variance je dokazala statistično pomembno razlikovanje skupin spola glede na vse tri načine vrednotenja rezultatov govornega razvoja. Deklice dosežejo višji rezultat kot dečki

⁴ Smith, P. K., Daghli, L., Sex Differences in Parent and Infant Behavior in the Home. *Child Development*, 1977, 48, str. 1250–1254.

⁵ Thompson, 1975, po Mischel, W., Sex – Typing and Socialization. Mussen, P. H. Carmichael's Manual of Child Psychology, John Wiley in Sons, Inc., New York, London, Sydney, Toronto, str. 3–72.

⁶ Hrulock, E., Razvoj deteta. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1956.

⁷ Maccoby in Jacklin, 1974, po Mischel, W. Sex – Typing and Socialization. Mussen, P. H. Carmichael's Manual of Child Psychology, John Wiley in Sons, Inc., New York, London, Sydney, Toronto, str. 3–72.

na vseh treh rezultatih govora. Rezultati potrjujejo ugotovitve drugih avtorjev,⁸ da se razlike med spoloma glede razvoja govora pojavijo v prid deklicam v drugem življenjskem letu. Izvori takšnih razlik so morda že v fiziološki osnovi, strukturi živčnega sistema. Na tem področju je še malo znanega. Te razlike pa bi lahko razlagali tudi s teorijo identifikacije, po kateri naj deklice in dečki ne bi imeli enakih pogojev. Zaradi večje odsotnosti očeta od doma, se otroci obeh spolov v prvih letih življenja identificirajo z mamo. Kmalu po ranem otroštvu se začne deklica identificirati z mamo, deček pa z očetom. A obema je večkrat prisoten model mama. Zato ima deklica boljše pogoje za identifikacijo. Poleg tega je tonska razlika manjša med glasom matere in hčere kot tonska razlika med glasom očeta in sina. Vendar bi imela ob tej teoriji pomisleke. Prve besede se pri otroku pojavijo okoli prvega leta starosti in so naučene, bebljanje, ki predhodi govoru pa je več ali manj spontano. Okoli prvega leta starosti pa se po Freudu identifikacija še ni začela. Ta proces naj bi se po Freudu pojavil šele okoli tretjega leta starosti ali še kasneje. To pomeni, da deček ali deklica v tej starosti še vedno imitirata osebo, ki je več prisotna. Morda pa imajo pri tem pomembno vlogo stereotipi staršev. Pri deklicah bolj vzpodbujajo govorne veščine, več se z njimi pogovarjajo, jih za pravilen in besedno bogat govor nagrajujejo.

Tudi v drugem življenjskem letu smo dobili statistično pomembne razlike med spoloma glede igre, in sicer statistično pomembno sta s spolom povezana faktorja IG 1 ($r_{xy} = -.3181$, $P = .005$) in IG 3 ($r_{xy} = -.3981$, $P = .001$), kar pomeni, da so deklice dosegle statistično pomembno višje rezultate kot fantje glede aktivnosti v oblačenju in slačenju in faktorju, ki označuje petje, govor in igro z lutko (ljubkovalno – domišljajska igra). Analiza variance je potrdila te koeficiente korelacije. Prvo povezavo bi lahko razlagali s tem, da sprejme deklica veliko več okrepitev glede zunanosti kot dečki. Razlike med spoloma glede ljubkovalno domišljajske igre bi lahko razložila z istimi principi kot tiste pri otrocih iz skupine A. Starši otrokom glede na spol nudijo različne vrste igrac in jih vzpodbujajo za različne aktivnosti. Te aktivnosti otrok prakticira, zaradi česar ima ob teh aktivnostih občutek moči in spretnosti, temu primerno pa je povečan interes za te aktivnosti.⁹

Za skupino B ne beležimo razlik med spoloma glede socialno emocionalnega razvoja, komunikativnosti in dosežkov na Lestvici senzo-motoričnega razvoja. Nekateri avtorji¹⁰ so odkrili pri otrocih, nekoliko starejših od otrok v naši raziskavi, že statistično pomembne razlike v kvaliteti čustev, ki jih dečki in deklice kažejo, niso pa odkrili razlik v kvantiteti emocionalnosti. Naša raziskava se je premalo poglobila v raziskovanje razlik med spoloma v posameznih čustvenih reakcijah, da bi lahko izvedli kakšne tehtnejše zaključke. Možno je, da ima na te razlike precejšen vpliv vzgoja, ki pa v tej starosti zaradi prej omenjenih zadržkov še nima takšnega vpliva. Podobno bi lahko rekli za razvoj komunikacije. Glede senzo-motorične inteligentnosti tudi drugi avtorji niso odkrivali nekaterih prirojenih razlik.

Glede na to, da razlagam razlike med spoloma, ki so se pojavile v naši

⁸ Irwin, Chen, 1946, po Hurlock, E., Razvoj deteta. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1956

⁹ Bandura, 1981, po Perry, D. G., White, A. J., Perry, L. C., Does Early Sex Typing Result from Children's Attempts to Match Their Behavior to Sex Role Stereotypes? Child Development, 1984, 55, str. 2114–2121.

¹⁰ Birnbaum, D. W., Croll, W. L., The Etiology of Children's Stereotypes About Sex Differences in Emotionality. Sex Roles, 1984, 9/10, str. 677–691.

raziskavi, predvsem z različnim vedenjem staršev do otrok različnega spola, bi lahko pričakovali, da se bodo odgovori staršev o vzgoji njihovega otroka razlikovali glede na spol njihovega otroka. Rezultati pa tega ne pokažejo, kar lahko razlagam s tem, da vprašalnik ni namenjen iskanju razlik med vedenjem staršev glede na spol njihovega otroka in vprašalnik ni sestavljen tako, da bi nam povedal, kako se vedejo starši na tistih področjih, ki so za nas najbolj zanimiva.

Da je raziskava odkrila pri starejši skupini otrok več razlik med spoloma kot pri mlajši skupini, lahko razlagam s tem, da otrok v drugem življenjskem letu že obvlada več aktivnosti, ki jih ne izvaja spontano, ampak jih je osvojil na podlagi učenja. Zato pridobiva vedno večjo vlogo okolje, ker gre za tako majhnega otroka, predvsem vzgoja, ki mu jo nudijo starši.

Glede na to, da je naloga narejena v okviru širše longitudinalne raziskave, bi bilo izredno zanimivo problem razlik med spoloma v psihičnem razvoju proučevati še dalje, to je pri starejših otrocih. Menim, da se bodo razlike med spoloma še povečale glede na vedno večji vpliv okolja. Okoli tretjega leta starosti bi se naj otrok začel zavedati lastne spolne identitete in bi začel aktivno prilagajati svoje vedenje seksualno tipičnemu obnašanju. Do izraza bi začeli prihajati vsi principi, po katerih otrok osvaja seksualno tipično vedenje in o katerih sem pisala v problematiki tega sestavka.

Aebli (1981, str. 83) opredeljuje pojem kot »... orodje, s katerim razlagamo stvarnost, pojem je instrument vsakega spoznanja...« Bullens (Oerter 1982, str. 431): »Pojmi so operativne sheme, s katerimi lahko aktivno raziskujemo svet.« Pojmi so nekakšna oddaljitev od same situacije, obenem pa razjasnijo odnos do konteksta. Tako na eni strani pomenijo manj informacije (iz vsebine izločijo le določene značilnosti, druge zanemarijo), na drugi pa več, saj podajajo zgoščeno sliko stvarnosti. V tem dialektičnem odnosu je njihova produktivna komponenta. Niso le toge sheme, ampak so fleksibilne strukture, ki omogočajo, da presežemo zaznavno informacijo. Iz nje izločimo bistveno, vzpostavljamo nove zveze in oblikujemo nova spoznanja.

V večini starejših in tudi v nekaterih novejših razlagah oblikovanje pojma poteka kot abstrakcija. Aebli (1981) to pripisuje vplivu aristotelske filozofije na psihologijo. Izjema je Piaget (1978), ki oblikovanje pojma razume kot konstrukcijo vsebine pojma. Nastane na osnovi opazovanja naravnih pojavov in z dejavnostjo. Aebli (1981) celo meni, da je oblikovanje pojmov »urejanje dejavnosti«. Dejavnosti in pojmi imajo sorodno zgradbo, razlika je v tem, da se dejavnosti naučimo enostavneje kot pojme. Poglavitni vzrok za to je, da je objektivacija dejavnosti bolj nazorna kot pri pojmi. Če želimo odkleniti vrata, najprej vtaknemo ključ. Objektivacija te delne dejavnosti je ključ, ki tiči v ključavnici. Zdaj ni več težko narediti naslednjega koraka in ključ zavrteti. Aebli (1981, str. 134) piše: »Pri olupljenem jajcu bolje vidimo, da je bilo lupljenje tisto, ki ga je dalo, kot pri povprečku, da smo ga dobili s seštevanjem in deljenjem.« Dejanja so toliko vezana na rezultat – (pragmatična) –, da je struktura dejavnosti posamezniku večinoma neznan. Obratno je s pojmom, ki nima neke neposredne koristi. Njegova glavna naloga je, da nam posreduje del resnice.

Številni poskusi, o katerih poroča Piaget s sodelavci (1978), nam omogoča, da rekonstruiramo oblikovanje pojmovnih shem pri otroku. Proces obsega dve stopnji. Problemska situacija zahteva od otroka asimilacijo. Iz spomina mora priklicati sheme, ki jih poseduje, in vanje vnesti zaznane elemente. Pri poskusu ohranitve količine bi takšni elementi lahko bili: višina vode v kozarcu, širina kozarca, vedenje, da je v obeh posodah enaka količina tekočine, če sta gladini enako visoki. Ta faza pomeni tudi anticipacijo elementov, iz katerih bo sestavljen nov pojem. Naslednja stopnja je spajanje elementov v nov pojem. Piaget proces imenuje akomodacija. Otrok združi širino in višino v celoto – količinsko invariantnost. Pri

količinski konzervaciji lahko opazimo, da je nov pojem ali rešitev problema v kombinaciji elementov (širine in višine), ki sta pri izoliranem opazovanju povzročili nasprotje. Otrok je, recimo, trdil: v kozarcu je več vode, ker je gladina višja, ali v njem je manj vode, ker je ožji, kar Piaget imenuje »mise en relation«. Paradoks, nasprotje sta važni komponenti v procesu oblikovanja pojmov, pa tudi v ustvarjalnosti. To sta poleg Piageta izpostavila še Rothenberg (1983) in Rohr (1975). V tej zvezi moram omeniti še začetnika ameriške dialektične psihologije Riegla (1980). Razvoj človeka vidi kot konstrukcijski proces, imenuje ga refleksija. Ta ne pomeni le razmišljanja, temveč tudi odraz situacije. Človek se razvija tako, da na prvi stopnji določi neko dejstvo (misli nek pojem) in ga na drugi stopnji negira. Negacija ni odstranitev prvega dejstva, nasproti mu postavimo le alternativo. Na tretji stopnji negiramo negacijo, kar ni vrnitev na izhodišče, marveč oblikovanje dejstva na višjem nivoju. V smislu Rieglove teorije bi lahko primer invariantnosti količine ilustrirali z naslednjo shemo:

stopnja nasprotja (ni ravnotežja, različni oceni)	teza	antiteza
	x proporcionalen a	x proporcionalen b
stopnja, ko je nasprotje prekinjeno (ravnotežje, invariantni sodbi)	sinteza	
	x proporcionalen a o b	

Oblikovanje novega pojma je tako na eni strani kombinacija elementov, ki so prisotni v problemski situaciji. (Soroden koncept zasledimo tudi pri gestaltistih v transformaciji gestalta.) Na drugi strani pa je več kot sama pregrupacija elementov, saj v strukturo znanja vnaša nove odnose in elemente, na nek način prestrukturira naše znanje in ga dvigne na višjo kvaliteto raven. Pri vrhunskih odkritjih pomeni celo spremembo slike o svetu. (Gestaltisti tega niso mogli spoznati, ker so posameznika obravnavali nezgodovinsko. Vso njegovo dejavnost povzročijo le danosti situacije, pri čemer je vloga spomina zanemarjena.)

Razvidno je, da oblikovanje pojmov poteka sorodno kot reševanje problemov. V obeh procesih anticipiramo elemente rešitve, ki jih priključimo iz spomina in preoblikujemo v novo rešitev. (Takega procesa ne zasledimo le pri otrocih, marveč tudi pri odraslih, pa tudi pri visokoustvarjalnih posameznikih. Za Newtona lahko predpostavljamo, da je posedoval pojem padanja težkega predmeta na zemljo. Novo pa je bilo, da je videl Mesec, ki vseskozi pada na Zemljo. Prav tako lahko za Keplerja predpostavljamo, da je poznal pojem elipse, ki ga je prenesel na gibanje planetov okoli Sonca.) Če k temu dodamo Rieglov (1980) koncept teze, antiteze in sinteze, lahko gremo korak naprej in trdimo, da je nastajanje pojmovne strukture, v svojem bistvu ustvarjanje. Pri tem se vprašujemo, kako je mogoče, da je ustvarjalnost tako redek pojav, in to ne samo vrhunska, ampak tudi tista, ki bi morala biti prisotna pri vsakem od nas. Rešitev paradoksa je prav v dialektičnem nastajanju človeka, v križanju komponent okolja z danostmi, ki so lastne posamezniku in jih ta filtrirane ponovno vnaša v okolje ter tako proizvaja nove kvalitete na višjem nivoju. Okolje na začetku človekovega razvoja od posameznika zahteva, da si oblikuje pojmovne strukture, kompleksije znanja. V predšolski dobi je to oblikovanje večinoma nesistematično, v šolski pa sistematično. S končanim šola-

njem, ko je struktura znanja dosegla stopnjo, ki je potrebna za opravljanje neke funkcije, se zahteve okolja spremenijo. Največkrat ne presegajo priklica podatkov iz strukture znanja. Vse bolj se zanemarja njena izgradnja. Kot ugotavlja Dörner (1979) je lahko prav v neuporabi hevristične strukture vzrok za njeno odmiranje in za vse večjo dominacijo epistemičnosti. Na to kažejo tudi nekateri eksperimentalni podatki. Horn in Donaldson (1980) ugotavljata, da s starostjo upada fluidna inteligentnost, medtem ko je kristalizirana bolj ustaljena. Fluidno inteligentnost lahko primerjamo s hevristično strukturo, kristalizirano pa z epistemično. Johnson je s sodelavci o teh spremembah ugotovil (1977, 1979, 1984) tudi nevrofiziološke osnove. V eksperimentih s poskusnimi osebami, starejšimi kot 50 let, se je izkazalo, da s starostjo peša dominantna funkcija desne hemisfere za neverbalno obdelavo podatkov, medtem ko je delovanje leve hemisfere nespremenjeno. (Fluidna inteligentnost vsebuje sestavine, ki so bolj desno-hemisferične, kristalizirana pa več sestavin vezanih na levo hemisfero.)

H »krivcem« za tak razvoj posameznikovega mišljenja bi poleg okolja morali prištevati tudi maturacije. Vsekakor pa dejstvi, da so vrhunske stvaritve sposobni tako otroci kot starci in podobnost med naivnim mišljenjem ustvarjalca ter tega pri otroku, nakazujeta, da ima osrednjo vlogo v »odmiranju« ustvarjalnosti z razvojem človeka prav okolje. Morda v tem tiči tudi vzrok za nizko povezanost med testi divergentnih in konvergentnih sposobnosti. Za oba mišljenjska procesa (ustvarjalnost in inteligentnost) lahko domnevamo, da zahtevata iskanje konvergentne rešitve v divergentnem sistemu, za postavljanje številnih hipotez, od katerih se v rešitvi upošteva samo ena, najbolj elegantna, originalna, ustrežna. To velja tudi za tako divergenten proces, ki je prisoten v znanosti ali umetnosti, saj obstaja le ena Deveta simfonija, en Jevgenij Onjegin, ena Guernika, ena relativnostna teorija. Razlika je v sami zahtevi, v tem, da konvergentna naloga že takoj na začetku zahteva le eno rešitev in tako zožuje iskanje na le nekaj komponent. Kot ugotavlja Dörner (1979), so take spodbude povsem neživljenjske. Reševanje problemov poteka zmeraj v odprtem sistemu, z neznanim številom sodelujočih komponent. Reševanje naloge na testu inteligentnosti je bolj podobno reševanju naloge, ki se je lotimo s priklicem že izgrajene sheme našega spomina. Navedena dejstva ne nameravajo ovreči pomena testov divergentnih in konvergentnih sposobnosti. Prav gotovo merijo prvine, ki so prisotne v ustvarjalnosti, vendar z njimi ni mogoče razjasniti strukture in odnosov, na katerih je ta zasnovana. Podobno ugotovitev je izpostavil tudi Aebli (1981).

Postavi se vprašanje, kakšne so značilnosti pojmovne strukture, ki omogoča ustvarjalnost. Videli smo, da pojem nastaja z izgradnjo. V tem procesu se določi ime pojma (nekakšna etiketa) in značilnosti, ki ga določajo. Tako pojem sesalca določajo značilnosti: toplokrven, sesa materino mleko, koti žive mladiče itd. Značilnosti oblikujejo razred in nam omogočajo, da ločimo med pojmi. (Kače, ki jo določujejo značilnosti: mrzlokrvna, rojeva žive mladiče ali vali jajca, ne bomo uvrstili k sesalcem, ker njene značilnosti niso identične s tistimi, ki določujejo pojem sesalca.) Bourne (1974) odnos med pojmom in značilnostmi, ki ga določajo, ponazarja z enačbo:

$$P = \text{Pr}(x, y, \dots).$$

P pomeni pojem, Pr je pravilo klasifikacije (konjunkcija, disjunkcija, negacija itd.), x in y sta značilnosti. Razvidno je, da moč pojma ne izvira iz njegovega imena (sesalec), ampak iz značilnosti, ki ga določa. S tem tudi razložimo pojav, da otrok uporablja nek pojem, ki ga ne razume. Za zgled lahko služi primer, ki ga navaja Labinowicz (1980). Sedemletni deček se rad postavlja s štetjem. Oče ga vpraša, do koliko zna šteti. Pohvali se, da do 250. Očeta zanima, do koliko zna šteti njegov učitelj. Deček odgovori, da do 1000. Kaj pa ravnatelj šole? Do neskončnosti. Za predsednika države pa deček meni, da zna šteti do treh neskončnosti.

Aebli (1981) domneva, da se značilnosti nekega objekta združujejo v snope. Do tega pojava pride, ker objekti sodelujejo v različnih dejavnostih. Svinčnik lahko uporabimo za pisanje, risanje, metanje, bezanje itd. Na njemu zaznamo tudi različne oblikovne značilnosti: velikost, barvo, obliko itd. Vse te značilnosti oblikujejo med seboj odnose, ki se lahko izrazijo v vrednostnih sodbah: svinčnik je manj vreden kot nalivno pero. Vidimo ga lahko tudi zgodovinsko: svinčnik so poznali pred flomastrom. Značilnosti, ki opisujejo nek pojem, so lahko prav tako pojmi, ki jih opisujejo druge značilnosti. Tako izgrajujejo mrežno povezane konstrukte. Dörner (1979) jih imenuje kompleksije. Aebli (1981) navaja, da dejanja in pojmi tvorijo sheme, ki so hierarhične. V taki shemi obstajajo nadrejeni in podrejeni pojmi. Čeprav ta odnos pomeni abstrakcijo, pa relacije niso nastale zaradi abstrakcije, ampak iz dejavnosti, kjer se elementarna dejanja vključujejo v kompleksnejša. Podobne procese predpostavlja tudi v izgradnji pojmovne hierarhije. Abstrakcija pomeni, da snopi značilnosti, ki določujejo nek pojem, razpadejo. Za zgled lahko vzamemo pojmovno hierarhijo: maček–vretenčar–žival–živo bitje. Pojem na dnu sheme obsega nekaj specifičnih značilnosti in vse značilnosti, ki tvorijo pojem vretenčarja. Ko pojmu odvzamemo nekaj značilnosti, dobimo pojem, ki je bolj abstrakten. Na vrhu pojmovne piramide so pojmi, ki imajo le malo značilnosti, obsegajo pa veliko število objektov. V matematičnem jeziku bi ta odnos zapisali kot relacijo med množico in podmnožico. Značilnosti pojma žival so podmnožica pojma vretenčar, značilnosti živali pa podmnožica teh, ki jih obsega pojem – živo bitje.

Poleg shem pa v modelu znanja, ki ga podaja Aebli (1981), obstajajo tudi sistemi, ki so ahierarhični. Nastajajo z izravnavo shem ali z neposrednim opazovanjem – s tem kar slišimo, vidimo, beremo. Proces izravnave sheme je razpad hierarhične zgradbe v sistem, kjer so elementi razporejeni drug poleg drugega, ne da bi bili vgrajeni drug v drugega. Razpad na enakovredne mreže odnosov posamezniku omogoča, da iz enega elementa prehaja na drugega, ki pripada neki drugi shemi. Odnos med sistematskim in shematskim se ekstremno kaže v razliki med vsakodnevnim znanjem (naivni sliki o svetu) in teoretičnim znanjem (teoretičnim sistemom znanja). Aebli (1981, str. 200) ta odnos razlaga: »Tako postane delujoči posameznik v prvem koraku raziskovalec, ki oblikuje pojme, v drugem pa opazovalec sveta.« Pomen povezovanja teoretičnega s praktičnim je nakazal tudi Vigotski (1977), ki loči znanstvene in spontane pojme. Podobno kot Aebli (1981), tudi on znanstvenim pojmom pripisuje abstraktnost in sistematičnost in prehajanje od splošnega h konkretnemu, za razliko od spontanij pojmov, ki so zasičeni s konkretnim in prehajajo k splošnosti. Delovanje obeh vrst pojmov se dopolnjuje.

Prehajanje sheme znanja v sistem širi število kombinacij med elementi. V gibljivosti sheme (da ni le tog konstrukt z enim abstraktnim vrhom, ampak da jo

lahko izravnamo in zasledujemo različne mrežne povezave med elementi) je osnova ustvarjalnosti. Večja gibljivost mišljenja, sposobnost, da nek pojav osvetlimo iz različnih vidikov, da v sistemu znanja odpiramo nove perspektive, imajo za ustvarjalca dvojen pomen: gradi nove sheme in sisteme, široko zgrajeni in raznoliko povezani elementi omogočajo, da najde vedno nove originalne rešitve za problem. Navzven se to kaže kot preseganje doseženega – ustvarjalčev razvoj. Za ustvarjalnega posameznika bi lahko predpostavljali, da ima široko zgrajeno epistemično strukturo, da razpolaga s številnimi shemami, ki so manj trdne in širše med seboj povezane. Do podobne ugotovitve je na osnovi eksperimentov prišel tudi Kvaščev (1981). Dörner (1979) komponenti imenuje abstraktnost vsebine in relacij. Prva je določena z lastnostmi gestalta: transsumativnostjo (celota je več kot vsota delov) in transformativnostjo (nek gestalt lahko realiziramo z različnimi sestavinami). Druga se odraža v celostni povezanosti elementov epistemične strukture in stopnjuje različnost pogledov na problem.

Povezovanje teoretičnega znanja za navnim vedenjem o svetu daje ustvarjalcu tudi »disciplinirano intuicijo«, ki je prisotna pri vsaki kreaciji. Nekateri avtorje je navedla, da mišljenje ustvarjalca primerjajo z otrokovim mišljenjem. Vidna je tudi razlika. Otroku za vrhunski dosežek primanjkuje teoretično znanje, ki je velikega pomena predvsem v znanstveni ustvarjalnosti, pa tudi v literarni.

Povezanost med teorijo in prakso pomeni gibljivost mišljenja. Ko pojavi postajajo le snopi značilnosti, izgubljajo svoj smisel. O neki stvari veliko vemo, navedemo lahko številne podatke o njej, pri tem pa pozabljamo, kako je povezana z dejavnostjo in operacijami, ki so dali te značilnosti. Lahko bi rekli, da pravzaprav ne vemo, zakaj toliko vemo o njej. Takšno znanje je le enciklopedično. Smisel pojma ohranja le uporaba. Uporaba v pojmovni strukturi ne le priklic pojma, ampak tudi njegova vključitev v shemo, ki jo izravnamo in vzpostavljamo nove zveze, s katerimi razširjamo naše znanje. V končni fazi se ta povezanost kaže v sami dejavnosti, s katero posegamo v okolje. Tako lahko razumemo družbenost, ki jo oblikujejo dejanja posameznikov in se kot celota – družbenost – križajo v posamezniku ter ga izgrajujejo.

Zaradi tega je okolje lahko spodbuda ali ovira ustvarjalnosti in to na vsaki stopnji človeškega razvoja. Okolje, ki predšolskemu otroku preprečuje dejavnost, spoznavanje objektov in različnih perspektiv, ki v šolski dobi zahteva le faktografijo – učenje imen pojmov, ne da bi izgradilo sheme in sisteme, v katere so ti pojmi vključeni – ter v dobi odraslosti zahteva rutinsko izvajanje nalog, je zavora za ustvarjalnost.

VIRI:

- Aebli, H.: Denken: das Ordnen des Tuns, Bd. 2 Klett Cotta, Stuttgart 1981
Bourne, L. E.: An inference model for conceptual rule learning v Solso, L. (Ed.): Theories in cognitive psychology, New York Toronto, Wiley 1974
Bullens, H.: Zur Entwicklung des begrifflichen Denkens v Oerter, R. (Ed.) Entwicklungspsychologie, Urban & Schwarzenberg, München-Wien-Baltimore 1982
Dörner, D.: Problemlösen als Informationsverarbeitung, Kohlhammer, Mainz 1979
Horn, J. L. & Donaldson, G.: Cognitive development in adulthood, v Brim, O. G. Jr. (ed): Constancy and change in human development, Cambridge, Harvard Univ. Press 1980
Johnson, C. R., Bowers, J. K., Gamble, M., Lyons, F. M., Presberey, T. W. & Vetter, R. R.: Ability to transcribe music and ear superiority for tone sequences, Cortex, 13, str. 295–299, 1977

- Johnson, R. C., Cole, R. E., Bowers, J. K., Foiles, S. V., Nikaido, A. M., Patrick, J. W., Woliver, R. E.: Hemispheric efficiency in middle and later adulthood, *Cortex*, 15, str. 109–119, 1979
- Johnson, R. C., Green, P., Ahern, F. M., Cole, R. E.: Cognitive correlates of hemispheric performance on dichotic tasks, *Int. J. Aging and human development*, 18, 3, str. 185–195, 1983/1984
- Kvaščev, R.: *Mogućnosti i granice razvoja inteligencije*, Nolit, Beograd 1981
- Labinowicz, E.: *Piaget primer, thinking, learning, teaching*, Addison-Wesley Co., California 1980
- Piaget, J. in Inhelder, B.: *Intelektualni razvoj deteta*, Beograd 1978
- Riegel, K.: *Grundlagen der dialektischen Psychologie*, Stuttgart, Klett 1980
- Rohr, A. R.: *Kreative Prozesse und Methoden der Problemlösung*, Beltz, Basell 1975
- Rothenberg, A.: Psychopatology and creative cognition, *Arch. gen. Psychiatry*, 40, str. 937–942, 1983
- Vygotsky, L. S.: *Mišljenje i govor*, Nolit, Beograd 1977

Coopersmith (1967) opredeljuje samospoštovanje kot posameznikovo običajno oceno samega sebe: izraža stališče odobravanja ali neodobravanja ter kaže na stopnjo, v kateri posameznik verjame, da je sposoben, pomemben, uspešen in vreden spoštovanja. *Rosenberg* (1965) označuje samospoštovanje kot pozitivno ali negativno stališče do sebe. *Brisset* (1972) meni, da samospoštovanje vključuje dva temeljna psihološka procesa: proces *samoocene* in proces *samovrednotenja*. Samoocena se nanaša na zavestne sodbe o pomembnosti samega sebe ali delov sebe ter izvira iz treh referenčnih točk:

1. Primerjava predstave o sebi z idealno predstavo o tem, kakšne vrste človek bi hoteli biti. Skladnost med obema je pomemben kazalec duševnega zdravja. Tako je tudi klasično pojmovanje, ki ga je zastopal *William James*, po katerem je samospoštovanje razmerje med dosežki in aspiracijami. Ta vidik poudarja tudi *Rogers*.

2. Druga referenčna točka vključuje internalizacijo sodb drugih. Predpostavlja, da je samoocena odvisna od posameznikovega prepričanja o tem, kako ga ocenjujejo drugi. Tako pojmovanje zastopata *Cooley* (1912) in *Mead* (1934).

3. Tretja referenčna točka se nanaša na posameznikovo oceno sebe kot relativno uspešnega oziroma neuspešnega pri stvareh, ki so del njegove identitete. Sodba ne vsebuje ocene, da je to, kar posameznik dela dobro samo po sebi, temveč oceno, ali je dober pri tem, kar dela. Nanaša se na uspešno prevzemanje socialne vloge.

Na splošno lahko rečemo, da samoocena pomeni tisti del samospoštovanja, ki izvira iz doseganja nekih standardov, lastnih ali pričakovanih drugih. Če izhajamo iz *Jamesove* razdelitve »selfa« na »jaz« (»I«) in »mene« (»me«), se samoocena nanaša na »mene«.

Samovrednotenje pa je občutek, da je posameznik pomemben in učinkovit ter da se zaveda samega sebe (samozavest). Občutek lastne vrednosti je bolj temeljen kot samoocena in vključuje občutek kompetentnosti, ki je intrinzičen in ne zavisi od zunanjih ocen. Pojem lastne vrednosti se nanaša na del jaza, ki spoznava, doživlja in deluje (»self« kot »jaz«).

Razvoj samospoštovanja. *Scott* (1969) je preučeval, kateri dejavniki vzpodbujajo razvoj visokega samospoštovanja. Preučil je 1800 adolescentov in ugotovil, da so najpomembnejši naslednji dejavniki: sprejemanje otroka, zadovoljitev temeljnih

potreb, obojestransko zaupanje in skladnost med otrokom in starši, harmonični družinski odnosi, itd.

Coopersmith (1967) je prav tako preučeval pogoje za razvoj samospoštovanja, uporabil pa je bolj vsestransko metodologijo: kot vir informacij je uporabil samo-oceno, oceno učitelja ter projekcijske tehnike. Njegova raziskava velja za temeljno na tem področju. Vključil je 1700 dečkov v starosti med 10 in 12 letom. Na osnovi dobljenih rezultatov je preizkušance razdelil v tri skupine: visoko, nizko in srednje samospoštovanje.

Značilnosti učencev z visokim samospoštovanjem so bile: aktivnost in uspešnost na socialnem in akademskem področju. V diskusijah so radi izražali svoja mnenja, niso bili preveč občutljivi na kritiko, zaupali so lastnemu zaznavanju in mišljenju, pričakovali so, da jih bodo drugi sprejeli. Sebe so doživljali kot pomembne, vredne spoštovanja in zmožne vplivati na druge. Bili so optimistični in so pričakovali uspeh.

Učenci z nizkim samospoštovanjem so se čutili izolirane, neljubljene, nezmožne izražati se ali se braniti, čutili so se prešibke, da bi premagovali ovire. Bili so pasivni, v diskusijah niso sodelovali, bili so občutljivi na kritiko in so se utapljali v lastnih problemih. Imeli so tudi precej psihosomatskih motenj. Bili so pesimistični, niso zaupali v svoje zmožnosti in so se čutili zelo odvisne od zunanjih vplivov.

Coopersmith je iskal tudi povezavo med samospoštovanjem in različnimi dejavniki. Samospoštovanje ni koreliralo s telesno privlačnostjo, višino, velikostjo družine ter SES. Med dejavniki vzgoje sta bila najpomembnejša toplina staršev ter načini discipliniranja. Starši, ki so otroku dajali občutek, da je pomemben, ljubljen in sprejet in so hkrati postavljali omejitve, so imeli otroke z najvišjim samospoštovanjem. Brez omejitev otrok nikoli ne ve, kaj od njega pričakujejo in kaj je prav, to pa povzroča anksioznost.

Starši otrok z nizkim samospoštovanjem so otroka manj cenili. Bili so skrajno permissivni, vendar so občasno uporabljali stroge kazni. Otroci so to doživljali kot nepravilno, saj pravila niso bila jasno postavljena. Pričakovanja staršev in vzgojiteljev delujejo kot samoizpolnjujoče prerokbe. Podobno sta ugotovila tudi *Jourard* in *Remy* (1955), ki navajata, da je otrokov pojem sebe podoben stališčem staršev do njega, stopnja samospoštovanja pa je odsev spoštovanja, ki ga imajo starši do otroka.

Zelo podobne zaključke navaja tudi *Rosenberg* (1965), ki je preučil več kot 5000 adolescentov. Ugotovil je, da ima SES le malo vpliva na samospoštovanje, pomembno pa je družinsko okolje. V zvezi s tem navaja, da so imeli adolescenti, ki so imeli tesne odnose z očetom višje samospoštovanje kot tisti, katerih očetje so bili bolj neosebni in odmaknjeni.

Večina raziskovalcev se sklada tudi v ugotovitvi, da imajo otroci z visokim samospoštovanjem višje aspiracije in so bolj uspešni kot tisti z nizkim. Poudarjajo tudi, da je za razvoj samospoštovanja najpomembnejših prvih pet let. Po obdobju adolescence ostaja stopnja samospoštovanja razmeroma konstantna, čeprav se specifična področja lahko spreminjajo.

Teorije samospoštovanja. Kako se posameznik odziva na uspeh in neuspeh ter na vrednotenje s strani drugih razlagata dve teoriji. To sta teorija *skladnosti* s samim seboj («self-consistency») ter teorija *samospoštovanja*. Po teoriji skladnosti je odločilnega pomena težnja po ohranjanju konsistentnega kognitivnega stanja

glede ocene samega sebe. Na osnovi te teorije lahko predvidevamo, da osebe z nizkim samospoštovanjem negativne ocene s strani drugih doživljajo kot skladnejše, zato imajo nanje močnejši vpliv.

Iz teorije samospoštovanja pa izhaja, da je samospoštovanje temeljna potreba: vsakdo potrebuje pozitiven odnos do sebe. Čimbolj je nekdo pri tem frustriran, toliko močnejša je njegova težnja po pozitivni oceni.

Jones (1973) je pregledal večje število raziskav in ugotovil, da se na splošno bolj skladajo s teorijo samospoštovanja. Teorija skladnosti je dobila le malo empiričnih potrditev, razen v nekaterih posebnih primerih. *Shrauger in Lund* (1975) sta npr. izvedla raziskavo, ki je potrdila teorijo skladnosti. Našla sta pomembne razlike v tem, kako osebe z visokim in nizkim samospoštovanjem ocenjujejo validnost ocene druge osebe. Osebe z visokim samospoštovanjem so verjele le tistim, ki so imeli o njih pozitivno mnenje, sicer pa so njihovo verodostojnost postavljale pod vprašaj. Osebe z nizkim samospoštovanjem so enako zaupale tistim, ki so imeli o njih pozitivno kot tistim, ki so imeli o njih negativno mnenje.

Defenzivno in realistično samospoštovanje. Nekateri osebe z visokim samospoštovanjem se na ta način branijo pred neuspehom ali pa ga obravnavajo kot nepomembnega. Osebe z realističnim samospoštovanjem pa so se pripravljene soočiti z neuspehom in se izpopolnjevati. *Schneider in Turkat* (1975) sta ugotovila, da osebe z defenzivnim samospoštovanjem po neuspehu le-tega ne znižajo, medtem ko se pri osebah z realističnim samospoštovanjem slednje po neuspehu zmanjša. Pri doživljanju uspeha med obema skupinama ni bilo razlik. Po drugi strani imajo defenzivni večjo potrebo po socialni sprejetosti, kar se kaže v dajanju socialno zaželenih odgovorov. Realistično samospoštovanje sovпада z manjšo težnjo po socialni sprejemljivosti.

Defenzivni slog vsebuje blokiranje, izkrivljanje ter razne načine invalidiranja neugodnih informacij. Take osebe so stalno na preži pred negativno evaluacijo. Prej omenjena avtorja sta našla pomembne razlike v obrambnih mehanizmih pri osebah z nizkim in visokim samospoštovanjem. Visoko samospoštovanje je povezano z uporabo obrambnih mehanizmov izogibanja in blokiranja (npr. reakcijska formacija). Nizko samospoštovanje pa sovпада z večjo uporabo ekspresivnih obramb (npr. projekcija in regres).

Faktorji samospoštovanja. Samospoštovanje je sestavni del pojma sebe («self-concept»). Pojem sebe posamezni avtorji dokaj različno opredeljujejo, kar pregledno prikazuje *Burns* (1979). Vsi pa soglašajo v ugotovitvi, da pojem sebe ni seštevek, temveč organiziran pojmovni sistem, v katerem se posamezne komponente prepletajo in povezujejo na kompleksne načine. Pojem sebe lahko sestavljajo tudi čisti opisi, ki so vrednostno nevtralni, samospoštovanje pa vedno vključuje vrednostno sodbo o sebi. Čeprav ponekod naletimo na sinonimno uporabo pojma sebe in samospoštovanja, ne smemo prezreti dejstva, da se samospoštovanje nanaša na vrednostne sodbe. To namreč pomeni, da moramo pri merjenju samospoštovanja upoštevati izključno tiste dimenzije, ki so *osrednjega* pomena za osebo, ki se ocenjuje.

Na vprašanje, katere so osrednje dimenzije samospoštovanja, je poskušalo po empirični poti odgovoriti večje število avtorjev, od katerih navajam le novejše. *Shavelson, Hubner in Stanton* (1976) so izdelali hierarhični, multidimenzionalni model samospoštovanja. Razdelili so ga na *akademsko* in *neakademsko* kompo-

mento, slednja pa se še naprej deli na *socialno*, *emocionalno* in *telesno* komponento. Na vrhu hierarhije je *splošno* ali globalno samospoštovanje.

Slika 1. Faktorska hierarhija dimenzij samospoštovanja (Shavelson, Hubner in Stanton, 1976)

Fleming in Wats (1980) sta predstavila model, ki ga sestavljajo trije poševnokotni faktorji. Označila sta jih kot *samospoštovanje*, *socialno samozaupanje* in *šolske sposobnosti*.

Naslednje vprašanje, na katerega so poskušali odgovoriti je, ali je koristneje meriti samospoštovanje na ravni splošnega faktorja, ali na ravni komponent, ki ga sestavljajo. Glede tega so mnenja deljena. *Rosenberg (1979)* zastopa stališče, da globalno samospoštovanje in njegovi sestavni deli med seboj niso zamenljivi: eno kot drugi tvorijo posameznikovo fenomenološko polje kot posebne, medsebojno razločljive enote. Avtor meni, da je potrebno preučevati obe ravni, saj so se predikcije na osnovi splošnega faktorja izkazale kot veljavnejše za splošno napoved vedenja, če pa nas zanima specifično področje, imajo ustrezne komponente boljše napovedno vrednost.

Nekateri avtorji pa zagovarjajo nasprotno stališče in trdijo, da so posamezne dimenzije nepomembne, odločilno je le globalno samospoštovanje. *Marx in Winnie (1978)* sta izrekla ostre kritike na račun hierarhičnega modela, predvsem akademske dimenzije, ki se v njuni analizi ni pojavila kot samostojen faktor. Po drugi strani pa sta *Fleming in Watts* dokazala, da akademsko samospoštovanje bolje predvideva uspeh na področju storilnosti kot globalno samospoštovanje.

Proces samovrednotenja se vedno razvija v okviru določene socialne realnosti. Če se spremeni socialno okolje, lahko pričakujemo tudi ustrezno spremembo samospoštovanja. Prav tako pa tudi velja, da je posameznikov odziv na socialno okolje že funkcija samospoštovanja. Odnos je torej obojestranski. Pri osebah z visokim samospoštovanjem pozitivne kot tudi negativne ocene s strani okolja ne vzbudijo takojšnjih sprememb samoocene. Take osebe preučijo nove podatke in njihovo ustreznost za obstoječi sistem jaza ter jih zavrnejo, če se izkažejo kot irelevantni. Na ta način so do neke mere zaščitene pred vplivi okolja, ki so morda

le prehodne ali slučajne narave. Zmožnost ohranjanja sistema jaza je posebno pomembna v stresnih situacijah.

Osebe z nizkim samospoštovanjem so manj zaščitene pred evaluativnimi dražljaji, ki izhajajo iz okolja. Njihovo vrednotenje sebe je pod neposrednim vplivom pogojev v okolju, zato je njihov sistem jaza v stalni nevarnosti razpada, vedenje pa teži k nestalnosti oziroma labilnosti.

Za merjenje samospoštovanja so v različnih deželah razvili večje število enodimenzionalnih kot tudi multidimenzionalnih merskih instrumentov (Burns, 1979). Ker je razvoj samospoštovanja tesno povezan s kulturnimi zahtevami, lahko pričakujemo, da nekaj, kar je pomembno večini ljudi določene kulture ni tako pomembno pripadnikom kake druge kulture. Zato sem se odločila sestaviti instrument za merjenje samospoštovanja, ki bi ustrežal slovenski študentski populaciji. Začetne postavke sem izbrala na osnovi treh vprašalnikov, ki izvirajo iz ZDA, Kanade in Avstralije. Dva od njih sta enodimenzionalna, eden pa je multidimenzionalen. Na ta način sem poskušala zajeti različne posebnosti ter vključiti globalno kot tudi specifične komponente.

METODA

Preizkušanci. Pri preizkušnji so sodelovali študentje ($N = 114$) in študentke ($N = 226$) prvih in drugih letnikov humanističnih oziroma družboslovnih (psihologija, socialno delo, politične vede) kot tudi prirodnoznanstvenih in tehničnih usmeritev (biologija, elektrotehnika). Sodelovanje je bilo prostovoljno. Preizkušnja je največkrat potekala po končanih predavanjih ali v času med predavanji v šolskem letu 1985/86. Trajala je približno pol ure. Preizkušance sem poskusila ustrezno motivirati, vendar so nekateri odstopili kmalu po začetku, predvsem tisti iz tehničnih usmeritev. Vsi preskušanci, ki so vztrajali do konca, so odgovorili na vseh 160 trditev. Čeprav vzorec v statističnem smislu ni reprezentativen za slovensko populacijo, menim, da predstavlja zadovoljiv približek.

Merski instrumenti. Na osnovi treh merskih instrumentov za merjenje samospoštovanja, ki se v svetu najpogosteje uporabljajo, sem sestavila preizkušnjo, pri kateri je bilo potrebno vsako trditev oceniti na pet-stopenjski lestvici od »ne drži« do »povsem drži«. Lestvica vsebuje tudi nevtralno točko: »neodločen«. Originalne postavke, ki so bile ponekod zastavljene v obliki vprašanj, sem spremenila v trdilno obliko. Uporabila sem naslednje preizkušnje:

1. Fleming in Courtney: »Samoocenjevalna lestvica«. Vsebuje 70 postavk in je multidimenzionalna (ZDA).

2. Robertiello: »Vprašalnik samospoštovanja«. Vsebuje 50 postavk in je enodimenzionalen (Avstralija).

3. Battle: »Kanadski inventarij samospoštovanja za odrasle«. Vsebuje 40 postavk in je enodimenzionalen (Kanada).

Metodološka obravnava. Izmed originalnih 160 postavk sem izločila vse tiste, ki so korelirale manj kot 0,22 s celotnim rezultatom, ter tiste, katerih distribucijske značilnosti niso bile ustrezne (skrajne aritmetične sredine, nizka variabilnost). To sem storila za vsak spol posebej. Preostalih 99 postavk je bilo faktoriziranih z metodo glavnih komponent ter transformiranih s pomočjo varimax rotacije (paket SPSS). Metodološko obdelavo je izvedel Tine Bucik.

REZULTATI

1. Faktorska matrica z varimax rotacijo
2. Aritmetične sredine in standardne deviacije
3. Decilne vrednosti
4. C-skala

1. Faktorska matrica z varimax rotacijo

Postavka	I	II	III	IV
60. V družbi sem opazovalec.	67	02	02	-14
50. Kadar srečujem neznanе ljudi, se pogosto počutim neprijetno.	63	11	08	-03
38. Kadar sem v družbi, se težko spomnim, o čem naj bi se pogovarjal.	62	01	21	-01
26. Neprijetno mi je, kadar spoznavam nove ljudi.	60	04	06	-19
14. Pogosto trpim zaradi pretirane plašnosti.	60	22	08	-05
1. V družbi nisem nikdar povsem sproščen.	58	09	04	-12
70. Včasih mi je nerodno, ali pa se bojim vstopiti v sobo, kjer so drugi že zbrani in se pogovarjajo.	58	13	25	01
61. Zelo sem zaskrbljen, kadar moram prebrati sestavek ali nekaj povedati pred skupino ljudi.	56	27	10	07
51. Kadar naredim kakšno nerodnost ali napako, ki me osmeši, potrebujem dolgo časa, da to prebolim.	51	27	18	04
39. Pogosto me skrbi, če imajo drugi ljudje zares radi mojo družbo.	51	23	27	06
2. Težko izražam svoja stališča in čustva.	49	01	19	-28
27. Bojim se kritike, ki bi mi jo lahko izrekla nadrejena oseba.	48	13	13	08
15. Skrbi me, da se z drugimi ljudmi ne razumem prav dobro.	44	16	21	-06
62. Ko izvajam neko športno aktivnost in opazim, da me drugi gledajo, se moja učinkovitost zelo poslabša.	43	14	34	-11

Postavka	I	II	III	IV
52. Včasih se mi zgodi, da se v družbo ne morem vključiti.	43	26	07	-01
40. Skrbi me misel na to, ali me pri delu drugi ocenjujejo kot uspešnega ali neuspešnega.	42	18	23	14
28. Svoja čustva običajno skrivam, vendar mi to vedno ne uspe.	40	-06	06	-09
16. Kadar moram prepričati nadrejeno osebo v nekaj, čemur bi ta utegnila nasprotovati, sem zelo zaskrbljen.	39	16	18	-09
3. Pogosto imam občutek, da ničesar ne znam prav narediti.	35	31	29	01
63. Če govorim pred skupino ljudi, ne občutim posebne napetosti.	-57	-32	-08	13
53. V družbi novih ljudi navadno nisem pretirano plašen, in se ne počutim nelagodno.	-56	-09	-07	33
41. Sposoben sem stopiti v neko družbo in se aktivno vključiti vanjo.	-53	-13	-12	29
29. Redkokdaj sem v zadregi.	-41	-29	-19	25
17. Navadno se v družbi dobro počutim.	-36	-16	-07	24
4. Le redko zardim.	-35	-13	-06	13
74. Včasih se mi zgodi, da ne vem, kaj hočem.	04	62	05	09
71. Sem bolj občutljiv kot večina ljudi.	28	59	03	-03
64. Pogosto me kaj spravi iz ravnotežja.	31	59	19	01
54. Pogosto sem zaskrbljen.	32	57	28	-19
42. Zlahka postanem depresiven.	22	53	15	-06
30. Včasih zgubim ves pogum in se sprašujem, če sem sploh za kakšno rabo.	21	41	27	-05
18. Rad bi spremenil mnoge stvari pri sebi, če bi mogel.	28	39	32	-11
5. Včasih se sramujem samega sebe.	18	37	34	-09
43. Navadno vem, kaj hočem.	07	-46	-12	17
31. Večinoma sem zadovoljen.	-12	-46	-23	31
19. Mislim, da nisem pretirano občutljiv na neodobravanje drugih.	-17	-40	-06	13

Postavka	I	II	III	IV
6. Na splošno sem prepričan v svoje sposobnosti.	-08	-38	-13	34
65. Pogosto imam občutek, da je večina mojih prijateljev in kolegov telesno bolj privlačnih od mene.	16	06	73	-07
55. Često si želim in sanjarim, da bi bil bolj privlačen.	16	19	69	19
44. Včasih me je sram lastnega telesnega izgleda.	13	11	68	-01
32. Včasih pomislim, da je moj telesni videz neskladen.	03	18	59	-05
20. Včasih sem zaskrbljen glede svojih zmožnosti, da pritegnem zanimanje nasprotnega spola.	30	15	41	-03
7. Pogosto razmišljam, da sem manj sposoben od svojih kolegov.	34	33	41	-02
45. Pogosto sem sam sebi zoprni.	17	32	37	05
33. Kadar se ukvarjam s športom, ki zahteva skladnost gibov, se bojim, da sem videti zelo neroden.	26	-02	36	-19
21. Mnogo ljudi me ne mara.	17	14	36	-24
8. Zdi se mi, da mi primanjkuje talenta za ples in druge dejavnosti, ki zahtevajo skladnost gibov.	29	-12	35	-21
9. Zadovoljen sem s svojim telesnim izgledom.	-01	-05	-65	26
72. Če sem na nekem področju dober, mi tega ni težko priznati drugim.	-09	-06	12	59
66. Zavedam se svoje spolne privlačnosti in pričakujem, da jo bodo drugi opazili.	-04	12	-12	55
56. Kadar grem na sestanek z osebo nasprotnega spola navadno pričakujem, da ji (mu) bom všeč.	-01	07	-05	53
46. Potrudim se, da sem deležen pozornosti, kakršno se mi zdi, da zaslužim.	-07	02	08	53
34. Kadar mi nekaj posebno uspe, pripišem zasluge za to sebi in ne le sreči.	-02	-05	-01	49

Postavka	I	II	III	IV
22. Zdi se mi, da sem dovolj inteligent.	-06	-20	-19	49
10. V družbi vrstnikov se počutim enakovrednega.	-13	-28	-26	47
75. Na nekaterih področjih izven dela sem dovolj uspešen.	-06	-27	-10	47
73. Če imam nekoga rad, mu to tudi dam vedeti.	-25	14	-08	45
67. Strinjam se z mnenjem, ki ga imajo o meni moji najboljši prijatelji.	-12	-03	08	44
57. Ne počutim se nelagodno, če moram prevzeti vodilno vlogo na področju, ki ga obvladam.	-28	01	01	44
47. Vsaj toliko sem srečen kot večina ljudi.	-06	-28	-26	43
35. Zaupam v svoje seksualne sposobnosti.	-10	-05	-31	41
23. Če me kdo pohvali, ne poskušam zanikati njegovih trditev.	-01	-22	03	39
11. Če želi nadrejena oseba govoriti z mano, navadno ne pričakujem graje.	01	-13	-19	38
68. Kadar menim, da imajo nekateri ljudje, ki jih poznam neugodno mnenje o meni, me to močno vznemirja.	35	27	36	18
58. Pogosto se mi dozdeva, da nisem za nobeno rabo.	26	44	43	-22
48. Zdi se mi, da svoje delo kar v redu opravljam.	09	-36	-14	52
36. Večino časa se počutim nelagodno, ne da bi vedel zakaj.	36	40	38	-11
24. Premalo sem iznajdljiv in podjeten.	44	39	12	-18
12. Primanjkuje mi zaupanja vase.	48	49	24	-18
69. Navadno sem napet in zaskrbljen.	42	41	29	-13
59. Pogosto me skrbi, kaj drugi ljudje mislijo o meni.	36	30	37	25
49. Mislim, da sem čisto v redu človek in se le redko počutim krivega.	-05	-35	-10	56
37. Sem vsaj toliko privlačen, kot večina ljudi.	01	17	-47	48

Postavka	I	II	III	IV
35. Včasih pomislim, da nisem nič vreden.	20	39	37	-19
13. Zdi se mi, da v življenju nisem uspel.	21	35	37	-35

2. Aritmetične sredine in standardne deviacije

	MOŠKI (N = 114)	ŽENSKÉ (N = 226)
I. SOCIALNI JAZ	77,95	20,17
II. EMOCIONALNI JAZ	84,67	23,59
III. TELESNI JAZ	53,05	13,83
IV. SAMOZAVEST	61,11	16,38
	40,64	11,74
	45,04	13,30
	67,18	11,96
		66,91
		11,17

Razlike med spoloma na prvih treh faktorjih so statistično pomembne.

Decilne vrednosti

a) MOŠKI

decil	I.F Soc. jaz	II.F Emoc. jaz	III.F Tel. jaz	IV.F Samozavest
1	35-50	23-34	19-24	32-50
2	51-60	35-38	25-27	51-58
3	61-66	39-43	28-32	59-61
4	67-71	44-49	33-37	62-64
5	72-75	50-53	38-40	65-67
6	76-82	54-58	41-44	68-70
7	83-89	59-61	45-46	71-72
8	90-93	62-64	47-50	73-76
9	94-100	65-68	51-54	77-81
10	101-137	69-85	55-69	82-95

b) ŽENSKÉ

1	33-53	26-40	21-27	34-52
2	54-61	41-45	28-31	53-57
3	62-67	46-50	32-36	58-61
4	68-75	51-55	37-40	62-63
5	76-82	56-58	41-44	64-66
6	83-92	59-64	45-47	67-70
7	93-99	65-70	48-50	71-72
8	100-108	71-76	51-56	73-75
9	109-114	77-82	57-64	76-80
10	115-138	83-102	65-77	81-91

4. C-skala

a) MOŠKI

decil	I.F Soc. jaz	II.F Emoc. jaz	III.F Tel. jaz	IV.F Samozavest
0	35	23	19	32
1	36–42	24–30	20–21	33–45
2	43–51	31–34	22–24	46–50
3	52–62	35–40	25–28	51–59
4	63–71	41–49	29–37	60–64
5	72–82	50–58	38–44	65–70
6	83–92	59–63	45–49	71–75
7	93–99	63–68	50–54	76–81
8	100–109	69–77	55–59	82–84
9	110–130	78–79	60–66	85–90
10	131–137	80–85	67–69	91–95

b) ŽENSKE

0	33–35	26–27	–	34–35
1	36–45	28–31	21–23	36–45
2	46–55	32–40	24–28	46–52
3	56–62	41–46	29–32	53–59
4	63–75	47–55	33–40	60–63
5	76–92	56–64	41–47	64–70
6	93–105	65–74	48–53	71–74
7	106–113	75–82	54–62	75–79
8	114–123	83–88	63–68	80–85
9	124–132	89–96	69–74	86–88
10	133–138	97–102	75–77	89–91

DISKUSIJA

Na osnovi rezultatov, ki jih navajata Fleming in Courtney, sem pričakovala štiri faktorje: akademski jaz, socialni jaz, emocionalni jaz ter telesni jaz. Kljub temu sem poleg štiri-faktorske izvedla tudi večje število analiz, ki so zajemale od dveh do deset faktorjev. Kot najustreznejša se je pokazala analiza s štirimi faktorji, ki pa se je precej razlikovala od pričakovane.

Prvi faktor, ki pojasnjuje 20,2% celotne variance sem označila kot *socialni jaz*. Njegova vsebina vključuje trditve, da je preizkušanec v družbi le opazovalec, ob srečevanju neznanih ljudi se počuti neprijetno, ne spomni se, o čem bi se pogovarjal, trpi zaradi pretirane plašnosti, v družbi ni sproščen, boji se govoriti pred skupino, skrbi ga, če je v družbi zaželen, težko izraža svoja stališča in čustva, boji se kritike in ocenjevanja drugih, ima težave pri aktivnem vključevanju v družbo, itd.

Drugi faktor, ki pojasnjuje 5,1% variance sem označila kot *emocionalni jaz*. Vključuje trditve, da je preizkušanec bolj občutljiv od večine ljudi, da včasih ne ve, kaj hoče, pogosto ga kaj spravi iz ravnotežja, zlahka postane zaskrbljen in

depresiven, hitro zgubi pogum in se sprašuje, če je sploh za rabo. Sramuje se samega sebe in bi želel spremeniti mnogo stvari pri sebi, ni prepričan v svoje sposobnosti in je večinoma nezadovoljen.

Tretji faktor pojasnjuje 3,6% variance in sem ga označila kot *telesni jaz*. Postavke vključujejo trditve, da je preizkušanec telesno manj privlačen od svojih prijateljev, sramuje se lastnega telesnega izgleda, sanjari, da bi bil bolj privlačen, boji se, če je zmožen pritegniti zanimanje nasprotnega spola, razmišlja, da je manj sposoben od svojih kolegov, meni, da so njegovi gibi neskladni, okorni, da mu primanjkuje talenta za ples, da ga mnogo ljudi ne mara, pogosto pa je zoprni tudi samemu sebi.

Četrti faktor pojasnjuje 3,0% variance in sem ga označila kot *samozavest* oziroma samopotrjevanje. Vključuje trditve, da se v družbi vrstnikov počuti enakovrednega, strinja se z mnenjem, ki ga imajo o njem njegovi najboljši prijatelji, v stiku z nadrejenimi ne pričakuje graje, pripravljen je prevzeti vodilno vlogo na področju, ki ga obvlada. Ni mu težko priznati svojih dosežkov drugim, pripiše jih sebi in ne sreči, potrudi se, da je deležen pozornosti, kakršno zasluži, meni da je dovolj inteligenčen, uspešen je tudi na nekaterih področjih izven dela. Zaveda se svoje seksualne privlačnosti in pričakuje, da bo osebam nasprotnega spola všeč, zaupa v svoje seksualne sposobnosti, osebi, ki jo ima rad, to tudi pokaže in meni, da je vsaj toliko srečen kot večina ljudi.

Vsi dobljeni faktorji so bipolarni, kljub temu pa opazimo značilnost, da prve tri faktorje sestavljajo pretežno trditve, ki označujejo nizko *samooceno* na socialnem, emocionalnem in telesnem področju. Vse tri faktorje lahko označimo »self kot mene« (glej teoretični uvod). Pri zadnjem faktorju je situacija obrnjena. Sestavljena je skoraj izključno iz pozitivnih trditev, ki označujejo *samovrednotenje* (»self kot jaz«) in vključujejo tudi ustrezno akcijsko naravnost, ki se kaže na različnih področjih: od intelektualnih sposobnosti ter družbene uspešnosti nasploh, do stikov z osebami nasprotnega spola.

Pri sestavi novega vprašalnika sem upoštevala le tiste postavke, katerih nasičenost z odgovarjajočim faktorjem je dosegla vsaj 0,35. Pri tem se je pojavilo manjše število (12) postavk, ki so bile nasičene z dvema ali celo s tremi faktorji. Značilno zanje je, da so večinoma zelo splošne. Take so npr. trditve, da posameznik v življenju ni uspel, da mu primanjkuje zaupanja vase, da je premalo iznajdljiv in podjeten, itd. Te trditve se točkujejo pri vsakem odgovarjajočem faktorju.

Primerjala sem tudi povprečno število točk, ki so jih dobili moški in ženske na posameznih faktorjih. Na prvih treh faktorjih so se pokazale statistično pomembne razlike, ki kažejo, da se ženske na splošno slabše ocenjujejo glede socialnega, emocionalnega in telesnega jaza. Rezultat se sklada s številnimi ugotovitvami tujih avtorjev (npr. Sherriffs in Me Kee, 1957), da so ženske v ocenjevanju sebe bolj nezadovoljne od moških, kar lahko pripišemo tradicionalni podrejeni kulturni vlogi. Zanimivo pa je, da na faktorju samozavesti ni pomembnih razlik med spoloma. Ker ta faktor v večji meri izraža tudi akcijsko komponento (»self kot jaz«), lahko zaključimo, da naše študentke glede samovrednotenja ne zaostajajo za moškimi kolegi. Sebe zaznavajo kot enako samozavestne. Spremenjena vloga ženske v naši družbi se pri študentkah očitno že kaže v akcijski komponenti, saj so prisiljene sprejeti enake obveznosti kot moški. Tradicionalna negotovost glede ocenjevanja sebe (»self kot mene«) pa je še vedno prisotna.

Faktor akademski jaz, ki so ga našli nekateri, čeprav ne vsi tuji avtorji, se v našem vzorcu ne pojavlja kot samostojen faktor. Postavke, ki se nanašajo na intelektualno delovanje, se vključujejo tako v emocionalno in telesni jaz, kot v faktor samozavesti. Akademski jaz se ni pojavil v nobeni od izvedenih faktorjskih solucij. Oglejmo si nekatere od njih. Pri ekstrakciji dveh faktorjev se je kot prvi pojavil faktor globalne samoocene, ki vključuje tako socialno, emocionalno kot tudi telesno komponento. Kot drugi se je pojavil faktor, ki je soroden faktorju samozavesti.

Pri ekstrakciji petih faktorjev emocionalni faktor razpade na dva dela, ostali trije pa ostajajo isti. Pri rešitvi, ki zajema 10 faktorjev, se prav tako pojavljajo zgoraj navedeni faktorji, le da so še bolj razbiti in je njihova interpretacija zelo otežkočena. Prva dva faktorja deset faktorjske solucije predstavljata mešanico socialnega in emocionalnega faktorja, ki se še naprej razbija v VI, VII, VIII in IX faktor. Kot tretji se pojavlja telesni jaz, katerega sestavine ponovno najdemo v X. faktorju. Faktorja IV in V lahko označimo kot samozavest. Ker so se vse ostale rešitve razen štirifaktorjske pokazale kot bistveno manj ustrezne za izdelavo vprašalnika, sem se odločila za to rešitev. Nadaljnje obdelave bi bila morda vredna le dvofaktorjska rešitev. V tem primeru bi dobili globalni faktor samoocene ter faktor samovrednotenja.

Prva dva faktorja, ki pojasnujeta največji del variance, sta navidez precej podobna temeljnim dimenzijam osebnosti, ki izhajajo tako iz Eysenckove kot tudi iz Cattellove teorije osebnosti. Prvi je ekstraverzija, oziroma predvsem njen sestavni del: družabnost, drugi pa je čustvena labilnost. Zanimivo bi bilo preveriti, kakšna je dejanska povezanost navedenih dimenzij s samospoštovanjem. Ker zaenkrat nisem imela možnosti preizkušanja oziroma validacije vprašalnika v praksi, pozivam vse zainteresirane, da se za nadaljnje informacije obrnejo na avtorico.

Opomba. Raziskavo je finansirala Raziskovalna skupnost SRS.

VIRI

1. Battle, J. Test-retest reliability of the Canadian self esteem inventory for adults. *Percept. Motor Skills*, 1977, 44.
2. Brisset, D. Toward a clarification of self esteem. *Psychiatry*, 1972, 35.
3. Burns, R. B. The self concept. Theory, measurement, development and behavior. London, Longman, 1979.
4. Cooley, C. H. Human nature and the social order. New York, Scribners, 1912.
5. Coopersmith, S. The antecedents of self esteem. San Francisco, Freeman, 1967.
6. Fleming, J. S., Courtney, B. E. The dimensionality of self esteem: II. Hierarchical facet model for revised measurement scales. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1984, 46, 2.
7. Fleming, J. S., Watts, W. A. The dimensionality of self esteem: Some results for a college sample. *J. Pers. Soc. Psychol.*, 1980, 39, 5.
8. Jones, S. C. Self and interpersonal evaluations: esteem theories vs. consistency theories. *Psychol. Bull.*, 1973, 79.
9. Jourard, S. M., Remy, R. M. Perceived parental attitudes, the self and security. *J. Consult. Psychol.*, 1955, 19.
10. Marx, R. W., Winnie, P. H. Construct interpretations of three self concept inventories. *Am. Ed. Res. J.*, 1978, 15.
11. Mead, G. H. Mind, self and society. Chicago, Univ. of Chicago Press, 1934.
12. Rosenberg, M. Society and the adolescent self image. Princeton, Princeton Univ. Press, 1965.

13. Rosenberg, M. *Conceiving the self*. New York, Basic Books, 1979.
14. Schneider, D. J., Turkat, D. Self presentation following success or failure. *J. Pers.*, 1975, 43.
15. Scott, I. J. An analysis of the self concept of seventh grade students in segregated and desegregated schools. *Univ. of Oklahoma Diss. Abstr.*, 1969, 30.
16. Shavelson, R. J., Hubner, J. J., Stanton, G. C. Self concept: Validation of construct interpretation. *Rev. Ed. Res.*, 1976, 46.
17. Sherriffs, A. C., McKee, J. P. Differential evaluation of males and females. *J. Pers.*, 1957, 25.
18. Shranger, J. S., Lund, A. K. Self evaluation and reactions to evaluations from others. *J. Pers.*, 1975, 43.

Razlike v procesu reševanja dobro in slabo definiranih problemov za področje literature

NORBERT JAUŠOVEC

Problemi lahko klasificiramo na kontinuumu. Na enem ekstremu tega kontinuumu se nahajajo dobro definirani problemi, na drugem pa slabo definirani problemi. Howard (1983) meni, da se dobro definirani problemi razlikujejo od slabo definiranih po dveh značilnostih: za dobro definirani problem obstajajo natančno določeni kriteriji rešitve, medtem ko je za slabo definiran problem cilj reševanja nejasen. Druga razlika je, da je informacija, ki je potrebna za reševanje dobro definiranega problema vsebovana v posredovanem navodilu in samem problemu. Za slabo definiran problem pa je ponavadi nejasno, kakšno znanje je potrebno za rešitev. Čeprav se v vsakodnevnem življenju, znanosti in umetnosti srečujemo v glavnem s slabo definiranimi problemi, se psihologi večinoma ukvarjajo s proučevanjem dobro definiranih problemov, ki pripadajo različnim problemskim področjem. Primeri takih problemov so problemi logičnega dokazovanja (Doerner, 1974; Putz-Osterloh, 1974; Bredo in Jensen, 1984), problemi »prečkanja reke«, kjer mora reševalec varno prepeljati skupino potnikov preko reke (Simon in Reed, 1976; Ernst in Newell, 1969; Greeno, 1974), problemi »vrč z vodo«, kjer mora reševalec razporediti vodo v posode z različnim volumnom (Ernst in Newell, 1969; Atwood in Polson, 1976), problemi, ki jih srečamo pri igrah, kot so šah ali hanojski stolp in podobnih (Hayes in Simon, 1976).

Raziskovalci, ki so proučevali dobro definirane probleme so opisali različne heuristike reševanja, kot so: vzvratno reševanje, kjer oseba rešuje problem od konca k začetku, razgradnja celotnega postopka reševanja na več vmesnih ciljev, strategija za iskanje novega začetka reševanja, uravnovežitvene strategije in druge. Integrirane so v sisteme reševanja, kot je Newell in Simonov (1972) GPS, ki probleme rešuje s strategijo sredstvo-cilj (means-end) ali Luerjevi (1973) osnovni ritmi.

V novejšem času je več avtorjev opozorilo, da se pri reševanju slabo definiranih problemov uporabljajo dodatne strategije, ki niso prisotne pri reševanju dobro definiranega problema. Krause (1982) na osnovi teoretične analize ugotavlja, da so pri reševanju slabo definiranih problemov v reševanje vključeni spominski procesi, ki pri reševanju dobro definiranega problema ne igrajo pomembnejše vloge. Doerner (1979) na osnovi analize nastajanja literarnih del ugotavlja, da je reševanje slabo definiranega problema dialektično, kjer oseba preverja različne hipoteze. Podobno ugotavlja Reitman (1965). Reševanje slabo definiranega problema zvečuje kompleksnost rešitve. Z namenom, da v rešitvi odpravimo nasprotja, povzročimo, da se pojavljajo nova nasprotja, ki povečujejo kompleksnost rešitve.

Empiričnih raziskav, ki bi potrdile teoretično izpostavljane razlike med procesom reševanja dobro in slabo definiranih problemov je dokaj malo. Dodatne procese pri reševanju slabo definiranih problemov so opisali Shank et al. (1982), ki je proučeval razumevanje bistva pogovora in Hayes-Roth (1979), ki sta proučila problem načrtovanja vsakodnevnih dejavnosti. Sweller (1983) je ugotovil, da se pri problemih, ki imajo natančno določen cilj reševanja pojavljajo strategije sredstvom-cilj, pri reševanju problemov, kjer je cilj slabo opredeljen pa se pojavljajo strategije preverjanja hipotez. Na osnovi analize protokolov glasnega razmišljanja oseb, ki so reševale slabo definirane vsakodnevne logične probleme, je Sinnottova (1983) izdelala model reševanja, ki obsega naslednje procese: dejavnosti, ki so namenjene izgradnji problemskega prostora, dejavnosti izbire in izdelave rešitve, sledenje, spomin in nekognitivne elemente. Podobne procese je zasledil tudi Doerner (1983), ki je proučeval slabo definirane probleme s področja politike in ekonomskega načrtovanja. Razdelil jih je v dve skupini. V zahteve, ki izhajajo iz značilnosti hipotetično zastavljenega cilja in obsegajo metode, s katerimi oseba povečuje svoje znanje ter metode za uravnovežitev ciljev reševanja. V drugo skupino sodijo zahteve, s katerimi oseba načrtuje svojo dejavnost in obsegajo analizo trenda ter analizo stranskih in dolgotrajnih učinkov, ki jih povzročijo posegi v sistem.

Poleg majhnega števila raziskav, otežuje primerjavo med procesi reševanja slabo in dobro definiranih problemov tudi dejstvo, da proučevani problemi pripadajo različnim problemskim področjem. Opisane razlike v reševanju bi zato lahko delno pripisali različnim problemskim področjem. Namen naše študije je raziskati razlike v načinu reševanja slabo in dobro definiranih problemov za problemsko področje literature. Za to problemsko področje smo so odločili, ker obstaja le malo empiričnih raziskav, ki bi se ukvarjale s procesi reševanja problemov na področju umetniškega ustvarjanja.

METODA

Poskus osebe: V raziskavi je sodelovalo 17 oseb, ki so bile stare 18 do 20 let. Devet oseb je bilo ženskega spola, osem pa moškega. Šest oseb je obiskovalo četrti letnik srednje družboslovne šole, enajst oseb pa drugi letnik Pedagoške fakultete v Mariboru.

Materiali in postopek: Osebe so reševale šest problemov, ki so pripadali področju literature. Dobro definirani problem so sestavljali trije teksti, ki smo jih povzeli po narodnih pripovedkah. Vsak tekst je obsegal 28 stavkov. Vsak stavek besedila je bil zapisan na posebno kartico. Kartice, ki so pripadale eni zgodbi, smo v pomešanem vrstnem redu posredovali osebi in zahtevali, da jih poveže v smiselno celoto.

Slabo definirani problemi so bili trije začetki zgodb, ki smo jih povzeli po Rezzoriju (1958). Od osebe smo zahtevali, da konča začetno zgodbo tako, da bo čim bolj privlačna. Čas reševanja za oba tipa problemov ni bil omejen.

Podatke o procesu reševanja smo zbrali s tehniko glasnega razmišljanja, ki se pogosto uporablja za proučevanje reševanja problemov (Rowe, 1985). Tehnika zahteva, da oseba v procesu reševanja glasno pove, kaj počne, skratka vse, kar ji pride na um. Ericsson in Simon (1984) ugotavljata, da tehnika ne vpliva bistveno

na razmišljanje in je bolj zanesljiva kot introspekcija in retrospekcija, ker poteka vzporedno z operacijami, ki jih opisuje in temelji na vsebinah kratkotrajnega spomina. Metoda ima tudi omejitve, na katere je opozoril že Duncker (1945). Protokoli glasnega razmišljanja vsebujejo le tiste podatke, ki se jih oseba zaveda in občutljivi so le za sekvenčne operacije ter ne dovoljujejo sklepov o procesih, ki potekajo vzporedno.

Da bi izboljšali glasno razmišljanje oseb, smo jih pred začetkom eksperimenta trenirali v uporabi te tehnike. Verbalizacijo oseb, ki so reševale probleme smo posneli na magnetofonski trak in nato dobesedno prepisali. Dejavnost oseb med reševanjem problemov smo posneli z video kamero.

Analiza podatkov: Protokole glasnega razmišljanja smo analizirali s pomočjo taksonomije. V literaturi so opisani različni klasifikacijski sistemi, vendar je za večino značilno, da so nezanesljivi, ker posamezne postavke niso objektivno opredeljene in dopuščajo klasifikacijo na osnovi sklepanja (Rowe, 1985). Sklepanje pomeni, da nek pojav ne moremo neposredno kodirati, ampak ga moramo v ta namen dodatno osmisliti. Vzrok temu je dejstvo, da so taksonomije večinoma nastale na osnovi teoretičnih predpostavk in ne empirično. Kot ugotavljajo Buswell (1956) in Newell in Simon (1972) je možno podatke objektivno analizirati le, če so vedenjske kategorije določene na osnovi podatkov in ne vsiljene na podatke. Naša taksonomija temelji na klasifikacijskih sistemih Doernerja (1974) in Rowove (1985), ki sta empirično preverjena. Na osnovi analize 50 protokolov glasnega razmišljanja smo v končni obliki taksonomije obdržali 12 opisov reševanja, za katere je bilo značilno:

- pojavili so se pri večini oseb,
- enostavno in zanesljivo jih je bilo mogoče klasificirati in
- ustrezali so namenu raziskave.

Taksonomija je obsegala naslednje postavke:

Dejavnosti usmerjene k dražljajem: V to postavko so sodili vsi odgovori oseb, ki so se nanašali na posredovane informacije.

Postavka SpP – zaznava informacij: Ta postavka vsebuje dejavnost osebe, s katero se je seznanila z vsebino posredovane informacije, prvo branje, ponovno branje.

Postavka SpF – osredotočenje na dele informacije: Ta postavka se nanaša na izločanje glavnih značilnosti in vrzeli v informaciji, na natančno pregledovanje delov informacije.

Dejavnosti usmerjene h konstrukciji rešitve: V to skupino sodijo procesi, s katerimi je oseba reševala problem, ali ga je strukturirala in ga tako pripravila za reševanje.

Postavka CpS – izbira začetka reševanja

Postavka CpI – izdelava vmesnih ciljev: V to kategorijo sodijo dejavnosti oseb, s katerimi je strukturirala svoje reševanje. Uredila, povezala ali transformirala je posredovano informacijo in se na ta način približala rešitvi.

Postavka CpG – izbira cilja reševanja: Proces, s katerimi je oseba izbrala ali hipotetično določila cilj reševanja.

Postavka CpU – uporaba operacije: V to kategorijo sodijo vse operacije, s katerimi je oseba reševala problem in jih nismo klasificirali v postavke: CpS, CpI in CpG.

Postavka CpL – iskanje operacij: V to skupino so sodili procesi, s katerimi je oseba interno ali eksterno iskala sredstva za rešitev problema.

Metaprocesi: V to skupino so sodili procesi, ki so se nanašali na organizacijo procesa reševanja in na njegovo vrednotenje.

Postavka MpS – izbira strategije reševanja: V to postavko smo klasificirali izjave oseb, s katerimi so te opredelile, kako nameravajo rešiti problem.

Postavka MpE – vrednotenje strategije reševanja: V to postavko so sodili procesi, s katerimi je oseba vrednotila svoj način reševanja.

Procesi vrednotenja: V to skupino so sodile izjave oseb, ki so se nanašale na ustreznost rešitve in posredovanih ter iz spomina priklicanih informacij.

Postavka EpE – vrednotenje

Dejavnosti usmerjene k spominu: V to skupino smo klasificirali odgovore, ki so kazali na to, da je oseba iz spomina priklicala informacije, ki niso bile posredovane v problemu.

Postavka MpR – priklic iz spomina

Dejavnosti, ki niso bile povezane z reševanjem problema: V to skupino so sodile vse izjave oseb, ki niso bile povezane z reševanjem problema (čustvene izjave, izjave o motiviranosti, poskusi komuniciranja z eksperimentatorjem, itd.)

Postavka NpE – čustva in drugo

Primeri kodiranih protokolov so prikazani v tabeli 1.

Kodirane podatke smo analizirali glede dveh vidikov:

1) Za vsako osebo in problemski tip smo ugotovili, kako pogosto se javlja posamezna postavka.

2) Za vsak problemski tip smo ugotovili pogostost povezovanja med procesi reševanja. V ta namen smo uporabili metodo, ki jo je izdelal Luer (1973). Kodirane protokole smo zapisali v obliki sosledja procesov (npr.: . . .-SpP-SpP-SpF-SpP-. . .) ter ločeno za vsak problemski tip ugotovili, kako pogosto se posamezna postavka veže na drugo neenako postavko (npr.: SpP-SpF). S to analizo smo nameravali proučiti razlike v dinamiki reševanja za oba problemska tipa.

REZULTATI

Analiza pogostosti javljanja miselnih procesov

Pomembnost razlik v pogostosti javljanja posameznih procesov reševanja med dobro in slabo definiranimi problemji smo ugotovili z Wilcoxonovim neparametrijskim testom. Kot je razvidno iz slike

1 se je pri reševanju dobro definirane problema javilo pomembno več procesov zaznave informacij (SpP), izbire začetka reševanja (CpS), izdelave vmesnih ciljev (CpI) in vrednotenja (EpE). Pri reševanju slabo definirane problema pa se je pojavilo pomembno več procesov izbire cilja reševanja (CpG), izbire strategije reševanja (MpS) in priklica iz spomina (MpR). Vse razlike so pomembne na nivoju. 01.

Analiza pogostosti povezovanja med miselnimi procesi

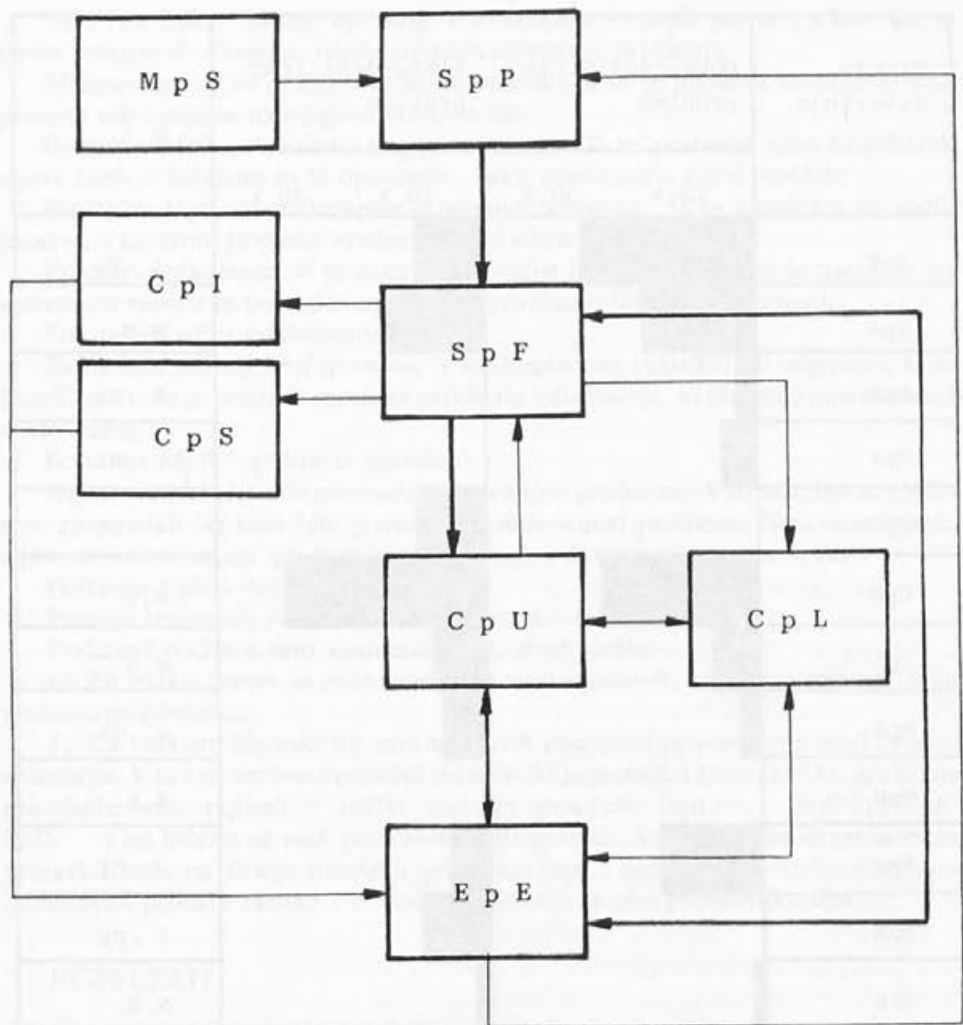
Sliki 2 in 3 prikazujeta najpogostejše povezave med miselnimi procesi za oba problemska tipa. V modelu smo upoštevali samo povezave, ki so dosegle nivo 2%

Proces reševanja	Dobro-definiran problem		Slabo-definiran problem		p <
	10 %	30 %	10 %	30 %	
SpP	[thick bar]		[thin bar]		< .01
SpF	[thin bar]		[thick bar]		N.S.
CpS	[thin bar]		[thin bar]		< .01
CpI	[thin bar]		[thin bar]		< .01
CpG	[thin bar]		[thick bar]		< .01
CpU	[thick bar]		[thick bar]		N.S.
CpL	[thin bar]		[thick bar]		N.S.
MpS	[thin bar]		[thin bar]		< .01
MpE	[thin bar]		[thin bar]		N.S.
EpE	[thick bar]		[thin bar]		< .01
MpR	[thin bar]		[thin bar]		< .01
NpE	[thin bar]		[thin bar]		N.S.

SLIKA 1 – Povprečni procenti pogostosti javljanja posameznih miselnih procesov za oba tipa problemov

(tanjše črte). Z debelejšo črto so vrisane povezave, ki so se javile pogosteje kot v 4% vseh povezav.

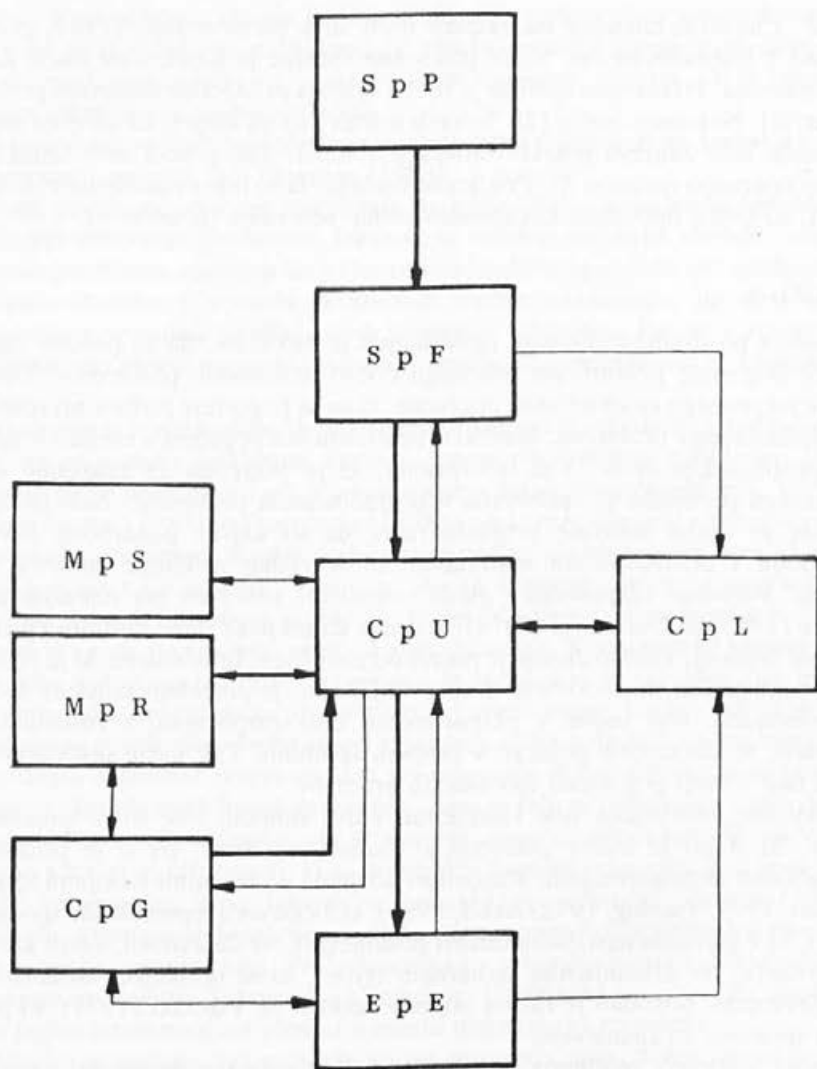
Smer najpogostejših povezav med procesi reševanja dobro definirane problema poteka od zaznave informacij, k osredotočenju na dele informacij, preko uporabe informacij k vrednotenju, odkoder se vrača na zaznavo, osredotočenje ali na procese konstrukcije rešitve. Osrednji proces v modelu je osredotočenje na dele informacij, ki usmerja različne konstrukcijske aktivnosti. Analiza protokolov je pokazala, da so se osebe po seznanitvi s posredovanim problemom odločale za dva načina reševanja, ki so ju večkrat kombinirale. Poiskale so stavek, ki bi lahko bil začetek zgodbe in k temu postopno dodajale druge stavke, dokler niso vseh smiselno povezale (primer: 1). Drugi način reševanja je bil tak, da so osebe na

SLIKA 2 – Model povezav med miselnimi procesi pri reševanju dobro definirane problema

osnovi različnih kriterijev razporedile stavke v skupine in jih nato povezale v smiselno celoto. Največkrat so združevale stavke na osnovi pomena, ali na osnovi značilnosti, ki so pripadale skupnemu nadrejenemu pojmu, redkeje so povezovale stavke na osnovi zunanjih značilnosti (primeri: 2–4). Skoraj vsako dejavnost usmerjeno h konstrukciji rešitve so osebe vrednotile. Na začetku reševanja, ko je bilo veliko nerazporejenih stavkov, je vrednotenje usmerjalo reševanje na dejavnosti usmerjene k dražljajem (SpP ali SpF), proti koncu reševanja, pa le na uporabo operacij. Metaproces izbire strategije reševanja je bil prisoten le na začetku reševanja in je bil povezan s procesom zaznave informacij.

Povezave med zaznavnimi procesi pri reševanju slabo definirane problema so enake tem, ki smo jih zasledili pri reševanju dobro definirane problema. V

SLIKA 3 – Model povezav med miselnimi procesi pri reševanju slabo definirane problema

nadaljevanju reševanja so osebe analizirale dele posredovane informacije ter preko spominskih procesov oblikovale predlog cilja reševanja. Hipotetično zastavljeni cilj so nato dosegle s procesi konstrukcije rešitve. Če jim rešitev ni ustrezala so si zastavile nov cilj in ves postopek reševanja ponovile (primer: 5). Nekatere osebe so potem, ko so si zastavile hipotetični cilj, tega s konstrukcijskimi procesi postopno spreminjale. Problem so rešile tako, da so bile včasih še same presenečene nad izidom (primer: 7).

Iz modela je razvidno, da so spominske procese najpogosteje spodbudili procesi konstrukcije rešitve, s katerimi je oseba analizirala posredovane informacije (primer: 5). Vsebine, ki so jih osebe priklicale iz spomina bi lahko klasificirali v dve

skupini . Ene so se nanašale na izkušnje oseb, druge pa na znanje, ki so si ga osebe pridobile z izobraževanjem. Vrsta priklicane vsebine je narekovala način nadaljnega reševanja. Izkustvene vsebine je oseba skušala prilagoditi zahtevam problema (primer: 6). Nekatere osebe (20 % vseh rešitev) so na osnovi izkustvene vsebine spremenile celo zahtevo posredovanega problema. Tak proces smo označili kot ilegalno operacijo (primer: 8). Priklicane vsebine, ki so bile pridobljene z izobraževanjem, so osebe uporabile kot splošno vodilo reševanja (primer: 5).

DISKUSIJA

Analiza protokolov glasnega razmišljanja je nakazala, da so procesi zaznave operacij pogosteje prisotni pri reševanju dobro definiranih problemov. Obraten trend je bil prisoten za spominske operacije, ki so se pogosteje javljale pri reševanju slabo definirane problema. Razliki v reševanju sta pogojeni z razliko v zgradbi obeh problemskih tipov. Vsa informacija, ki je potrebna za reševanje dobro definirane problema je vsebovana v posredovanem problemu. Zato je razumljivo, da so osebe reševale problem tako, da so največ pozornosti posvetile seznanjanju s posredovanim materialom in le redko priklicale informacije iz spomina. Podobno razporeditev glede pogostosti procesov sta nakazali študiji Rowove (1985) in Doernerja (1974). Z druge strani je za slabo definiran problem ponavadi nejasno, kakšno znanje je potrebno za rešitev. Informacija, ki je posredovana s problemom ne zadostuje za reševanje, zato je potrebno poiskati dodatne vire informacij. Ker osebe v eksperimentu niso razpolagale z zunanjimi viri informacij, so jih morale poiskati v lastnem spominu. Tak način reševanja se je odrazil tudi v večji pogostosti spominskih procesov.

Priklicane informacije smo klasificirali v dve skupini. Ene so se nanašale na vsebine, ki si jih je oseba pridobila z izkušnjami, druge pa si je pridobila s sistematičnim izobraževanjem. Razdelitev sovпада z različnimi teorijami spomina (Quillian, 1969; Tulving, 1972; Aebli, 1981), ki ločijo med: episodičnim spominom (token), ki v glavnem nastaja na osnovi posameznikove dejavnosti, s tem kar vidi, sliši, prebere; ter semantičnim spominom (type), ki se oblikuje s sistematičnim izobraževanjem. Sorodno je razvoj pojmov razložil že Vigotski (1977), ki pojme deli na spontane in znanstvene.

Proces reševanja problema, v katrega so bile vpletene dejavnosti vezane na spomin, je potekal analogno. Osebe so analizirale značilnosti posredovanega problema, jih povezale z neko spominsko kategorijo in to prenesle na prvotno vsebino problema. Povezave z izkustvenimi vsebinami so bile bolj direktne. Minsky (1983) jih opredeljuje kot posebne analogije. Podobnosti med kategorijami enostavno prepoznamo, ker njihove značilnosti pripadajo enaki celoti. (Primer 6: začetek zgodbe – pravljica, ki sem jo nekoč prebral.) Povezave z vsebinami, ki so izhajale iz teoretičnega znanja so bile bolj splošne. Minsky take povezave imenuje splošne analogije. (Primer 5: lagati – logika.) Splošna kategorija se aktivira, ko oseba ne razpolaga z ustrezno posebno kategorijo. Iz širšega razreda kategorij se nato izloči najustreznejša. (Primer 5: logika – zgodba o Krečanu.)

Možna razlaga za različne povezave izkustvenih in teoretičnih vsebin je lahko v strukturi teoretičnega in vsakodnevnega znanja. Aebli (1981) domneva, da je teoretično znanje hierarhično zgrajeno, kar omogoča prehajanje iz enega nivoja na

drugega. Vsakodnevno znanje je ahierarhično in statično, ker omogoča le asociacije med enakovrednimi vsebinami. V mrežni zgradbi spomina so sicer možni prehodi med teoretičnim in vsakodnevnim znanjem, vendar jih v protokolih glasnega razmišljanja nismo zasledili.

O podobnih načinih pridobivanja novega znanja, kot smo jih zasledili v našem eksperimentu, poroča tudi Doerner (1983).

Vrsta priklicane vsebine je vplivala na način, kako jo je oseba uporabila pri nadaljnjem reševanju problema. Izkustvene vsebine so osebe skušale prilagoditi zahtevam problema, medtem ko so teoretične vsebine uporabile kot splošno vodilo reševanja. Razlike v uporabi priklicanih vsebin nakazujejo, da se z vsebino informacije v spominu ukaščajo tudi strategije reševanja, kar bi v Andersonovi (1980) mrežni teoriji spomina ustrezalo delitvi na deklarativno in proceduralno znanje.

Analogno reševanje slabo definiranega problema je izzvalo ilegalne operacije – osebe so na osnovi priklicane vsebine spremenile zahteve problema. Ilegalne operacije so se javile samo pri reševanju slabo definiranega problema. V eksperimentu Rowove (1985) in Doernerja (1974) so bile prisotne tudi v reševanju dobro definiranega problema, vendar so bile tako redke, da jih avtorja nista vključila v klasifikacijsko taksonomijo. Vzrokov, da so ilegalne operacije pogostejše pri reševanju slabo definiranega problema, je več. Razlika med analognim in logičnim sklepom je v tem, da analogni sklep ni nujno pravi. Kot ugotavlja Minsky (1983) ga je zato potrebno ustrezno preverjati. Iz rezultatov je razvidno, da je bilo v reševanju slabo definiranega problema manj vrednotenja, kot pri reševanju dobro definiranega problema. Osebe so pri reševanju slabo definiranega problema vrednotile daljše segmente reševanja, kot pri reševanju dobro definiranega problema, kjer so vrednotile vsak korak reševanja. Zato je bilo pri reševanju slabo definiranega problema več možnosti, da se pojavijo ilegalni operatorji. Drugi vzrok je povezan z izvorom informacij, ki so povzročile ilegalne operacije. Kot že rečeno so to bile informacije, ki so izhajale iz epizodičnega spomina. Bruner (1973) za izkustveno pridobljene kategorije navaja, da so mnogo bolj stabilne kot znanstvene in jih le težko spreminjamo. Posledica tega so zaznavne napake. Stabilnost delno pojasnjuje ugotovitve Tetewskyja s sodelavci (1986), ki navajajo, da visoko preučeni pojmi interferirajo z novimi v smislu negativnega transfera.

Analiza je nadalje nakazala, da so pri reševanju slabo definiranega problema osebe pogosteje uporabile metaprocen izbire strategije, kot pri reševanju dobro definiranega problema. Podobno redke so bile strateške operacije tudi v Doernerjevem (1974) eksperimentu, ko so osebe reševale dobro definiran problem iz področja logičnega dokazovanja. Vsega skupaj je naštel 10 takih operacij. Vzrok za pogostejšo uporabo strateških operacij pri reševanju slabo definiranega problema je lahko v dinamiki reševanja. Reševanje dobro definiranega problema je v glavnem sledilo le eni strategiji reševanja in je osebe v samem procesu niso spreminjale. Drugačen je bil proces reševanja slabo definiranega problema, kjer so se z uporabo operacij javljali novi vidiki in nasprotja v reševanju, ki so zahtevali spremembe v načinu reševanja, kar je vplivalo na povečanje izjav o strategiji reševanja.

Razlike v reševanju med obema tipoma problemov so se javile tudi v dinamiki povezovanja med posameznimi procesi reševanja. Dobro definiran problem so

osebe reševale tako, da so z uporabo operacij zmanjševale razliko med danim stanjem (pomešani stavki) in zaželenim končnim stanjem (smiselno povezani stavki). Izločile so začetek zgodbe in nato sukcesivno dodajale stavke, dokler niso vseh smiselno razporedile. Reševanje je potekalo od začetka h koncu. Drugi način je bil tak, da so osebe ves proces reševanja razdelile na več vmesnih ciljev in jih nato povezale v rešitev. Pogosto so osebe oba načina reševanja kombinirale. Newell in Simon (1972) sta to metodo označila kot analizo sredstvo-cilj (means-end). Tak način reševanja pogosto zasledimo pri reševanju dobro definiranih problemov, ki pripadajo različnim področjem: formalni logiki, raznovrstnim igram, transformaciji enačb in nalogam geometrijske konstrukcije (Mayer, 1983; Howard, 1983).

Reševanje slabo definirane problema je potekalo dialektično. Osebe so uporabile strategijo reševanja, ki jo imenujemo preverjanje hipotez. Na osnovi analize posredovane informacije so natančneje formulirale zahteve problema – precizirale so cilj reševanja. Podobne postopke je zasledil tudi Doerner (1983) pri osebah, ki so reševale slabo definirane probleme iz področja politike in ekonomskega načrtovanja. Hipotetično zastavljeni cilj so osebe skušale doseči s procesi, ki so sorodni analizi sredstvo-cilj. Če rešitev ni ustrezala kriterijem, so si osebe zastavile nov cilj reševanja in ves postopek ponovile. Nekatere osebe so z uporabo operacij postopno spreminjale hipotetično zastavljeni cilj in problem rešile tako, da so bile včasih še same presenečene nad izidom. O podobnih procesih pri nastajanju literarnih del poroča Rubinstein (1973). Navaja primer Puškina, ki je prijateljem o svoji junakinji iz romana dejal: »Zamislite si, kako me je Tatjana potegnila. Dejansko se je poročila. Tega si nikoli ne bi mislil o njej.« Rubinstein ta pojav razlaga z dinamiko dialektičnega procesa. Z uporabo operacij se v problemski prostor vnašajo novi odnosi, poveča se število pritiskov in nasprotij, kar lahko privede do tega, da se umetniško delo povsem osamosvoji od ustvarjalca in dobi svojo lastno voljo (Rubinstein, 1973; s. 215).

Raziskava je nakazala, da obstajajo razlike v reševanju dobro in slabo definirane problema. Na nekatere med njimi so opozorili že Sweller (1983), Doerner (1983) in Sinnott (1983) za druga problemska področja. Zaključimo lahko, da proučevanje slabo definiranih problemov omogoča razumevanje procesov in mehanizmov, ki so pomembni za splošno razumevanje reševanja problemov.

TABELA 1 Primeri glasnega razmišljanja oseb

Govor in dejanja oseb	postavka
PRIMER 1	
Nekoč je živel . . . (bere)	SpP
Nekoč, nekoč . . .	SpF
To bi lahko bil začetek.	CpS
Ja, bom videla . . .	EpE
Nekega večera je kmet . . . (bere)	SpP
Nekega . . .	SpF
(sestavlja)	CpU
To bo potem.	EpE

Govor in dejanja oseb	postavka
Kaj bi zdaj bilo naprej?	CpL
Če je bil osel trmast, potem ni hotel v stajo.	CpU
Nato . . .	SpF
Ne, to ne bo.	EpE
Sprva . . .	SpF
To bo prej.	EpE
Ni hotel not, zato ga je najprej vlekel. (sestavlja)	CpU
Ja, to je dobro.	EpE
In ker še zmeraj ni hotel, ga je moral prisiliti.	CpU
Kje je stavek s prisilo?	CpL
PRIMER 2	
Najprej bom vse prebrala.	MpS
Takoj, ko je dal . . . (bere)	SpP
Pes ni hotel . . . (bere)	SpP
Dal je mleko mački . . . (bere)	SpP
Tu je dal mleko mački, tam pa tisti, ko je dobila mleko . . .	SpF
(sestavlja) Ta dva bom dala zaenkrat skup	CpI
Ja.	EpE
PRIMER 3	
Tu je nek osel, pa mačka, pa krava . . .	SpF
Morje nekih živali . . .	CpU
Tu je še pes . . .	SpF
(stavke polaga na kup) dala jih bom sem . . .	CpI
Zaenkrat, ja	EpE
PRIMER 4	
Kako hecni stavki.	EpE
Sami taki kratki, poklicali so kozo, kozarja . . .	SpF
Dala jih bom sem. (stavke polaga na kup)	CpI
PRIMER 5	
Peče ga vest, ker se laže . . .	SpF
Se pravi, če laže potem se je tudi to zlagal, da ne zna okušati . . . pa tudi tisto, da ga bo nagradil, če ga ozdravi . . .	CpU
To me spominja na logiko . . .	MpR
Na te grške sofizme . . . na tistega Krečana . . . (pripoveduje)	MpR
Če bi mu zdravnik vse to lepo logično razložil . . .	CpG
Ne, ne bi bilo zanimivo . . .	EpE
Moral bi ga nekaj takega vprašati, da bi moral povedati resnico . . .	CpG
Končati bi moral tako, da bi obe bolezni povezal . . .	CpG
To je običajno pri teh problemih.	MpR
Kako je s tem okušanjem . . .	CpL
Biologija . . . imamo področja na jeziku za . . . (našteva)	MpR
Če mu dam nekaj na jezik . . . poper . . .	CpU
Kaj bi naredil?	CpL

Govor in dejanja oseb	postavka
Verjetno bi tulil, bil bi ozdravljen.	CpU
Dobro.	EpE
Samo, kaj je z lažjo?	CpL
PRIMER 6	
To me spominja na otroštvo, ko sem bral te pravljice . . .	MpR
Tam je neka podobna o beraču . . . (pripoveduje)	MpR
Jaz bi to podobno končal.	CpG
Obrnil tako, da je zdravnik imel slabe izkušnje s trgovci, ker mu niso plačali računov . . .	CpU
Tega berača iz moje zgodbe bom zamenjal z zdravnikom.	MpS
Zdravnik mu je rekel, da mora . . . (pripoveduje)	CpU
PRIMER 7	
Zakaj psi mahajo z repom?	CpL
Jaz bi to končal tako, ker je pes vesel . . .	CpG
Jaz bi tudi mahal z repom, če bi tako živel kot ta pes.	NpE
Zdaj bom naredil nek dialog med tem rabijem in otrokom, mali bo spraševal, stari pa odgovarjal.	MpS
Vidiš, Belo . . . (pripoveduje)	CpU
Pes je prej živel v revščini in potem sem se ga usmilil . . .	CpU
Dal sem mu malo hrane, vendar je vsak dan hotel več.	CpU
To je tako kot pri ljudeh, zmeraj hočejo več . . .	MpR
Tako je vsak dan žrl več.	CpU
Zdaj bi moral dodati nekaj smešnega, tako da bo zgodba bolj zanimiva.	MpS
Ker ne more več hoditi, jaše na kameli . . . (pripoveduje)	CpU
Na koncu pač crkne – pasji infarkt.	CpU
Moto vsega bi bil, ne silimo v izobilje, ker nas pogubi.	CpU
Zdaj sem iz tega naredil basen . . . (se smeji)	EpE
PRIMER 8	
Torej temu otroku bi moral odgovoriti, zakaj pes maha z repom . . .	CpU
Jaz mislim, da zato ker je sit . . .	CpG
Samo to ni privlačno . . .	EpE
Spomnil sem se na svojega psa, kaj vse počne . . .	MpR
Kaj bi lahko rabi odgovoril?	CpL
Lahko bi mu povedal kako zgodbo . . .	CpG
Gledal sem neko risanko, zakaj psi nimajo repa . . . o lovskih pseh je bilo . . . (pripoveduje)	MpR
Ta rabi bi povedal otroku, zakaj imajo psi rep . . .	ileg.-CpU

LITERATURA

- Aebli, H. Denken: Das Ordnen des Tuns. Stuttgart: Klett-Cotta, Vol. 2, 1981.
 Anderson, J. R. On the merits of ACT and information-processing psychology: A response to Wexler's review. *Cognition*, 1980, 8, 73–88.

- Atwood, M. E. & Polson, P. G. A. A process model for water jug problems. *Cognitive psychology*, 1976, 8, 191–216.
- Bredo, O. & Jensen, J. A. Forms of representation and process types in problem solving. *Scandinavian J. Psychol.*, 1984, 25, 324–339.
- Bruner, J. S. *Beyond the information given*. New York: W. W. Norton & Company Inc., 1973.
- Buswell, G. T. Patterns of thinking in problem solving. *Univ. Calif. Publications in education*, 1956, 12, 63–148.
- Doerner, D. *Die kognitive Organisation beim Problemlösen*. Bern: Hans Huber, 1974.
- Doerner, D. *Problemlösen als Informationsverarbeitung*. Stuttgart: Kohlhammer, 1979.
- Doerner, D. Heuristics and cognition in complex systems. In R. Groner, M. Groner & F. W. Bishof (Ed.) *Methods of heuristics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Assoc., 1983.
- Duncker, K. On problem solving. *Psychological monographs*, 1945, 58 (Woll. No. 270).
- Ericsson, K. A. & Simon H. *Protocol analysis*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1984.
- Ernst, G. W. & Newell, A. *GPS: A case study in generality and problem-solving*. New York: Academic Press, 1969.
- Greeno, J. G. Hobbits and ores: Acquisition of a sequential concept. *Cognitive Psychology*, 1974, 6, 270–292.
- Hayes-Roth, B. & Hayes-Roth, F. A cognitive model of planning. *Cognitive Science*, 1979, 3, 275–310.
- Hayes, J. R. & Simon, H. A. The understanding process: Problem isomorphs. *Cognitive Psychology*, 1976, 8, 165–190.
- Howard, D. V. *Cognitive psychology*. New York: MacMillan, 1983.
- Krause, W. *Problemlösen – Standt und Perspektive I*. *Z. Psychol.* 1982, 190, 17–35.
- Lucre, G. *Gesetzmaessige Denkablaeuft beim Problemlösen*. Weinheim: Beltz, 1973.
- Minsky, M. Jokes and the logic of the cognitive unconscious. In R. Groner, M. Groner & F. W. Bishof, (Ed.) *Methods of heuristics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Assoc., 1983.
- Mayer, R. E. *Thinking, problem solving, cognition*. New York: W. H. Freeman Comp., 1983.
- Newell, A. & Simon H. A. *Human problem solving*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1972.
- Ouillian, M. R. *Semantic Memory*. In M. Minsky (Ed.) *Semantic information processing*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1968.
- Putz-Osterloh, W. Ueber die Effektivitaet vom Problemlösungs-training. *Z. Psychol.*, 1974, 182, 253–276.
- Reitman, W. R. *Cognition and thought*. New York: Wiley, 1965.
- Rezzori, G. *Maghrebinische Geschichten*. Hamburg: Rohwohlt, 1958.
- Rowe, H. A. H. *Problem solving and intelligence*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Assoc., 1985.
- Rubinstein, S. C. *Die Arbeit*. In G. Ulmann (Ed.) *Kreativitaets-forschung*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1973.
- Shank, R., Collins, G., Doris, E., Johnson, P., Lytinen, S. & Reiser, B. What's the point? *Cognitive Science*, 1982, 6, 255–275.
- Simon, H. A. & Reed, S. K. Modeling strategy shifts in a problem solving task. *Cognitive Psychology*, 1976, 8, 86–97.
- Sinnott, J. D. A model for solution of illstructured problems. San Francisco, Symposium on the Understanding of problem solving from a gerontological perspective, 1983.
- Sweller, J. Control mechanisms in problem solving. *Memory & Cognition*, 1983, 11, 32–40.
- Tetewsky, S. J. & Sternberg, R. J. Conceptual and lexical determinants of nonentranced thinking. *J. Memory and Language*, 1986, 25, 202–225.
- Tulving, E. *Episodic and semantic memory*. In E. Tulving & W. Donaldson (Ed.) *Organization of memory*. New York: Academic Press, 1972.
- Vigotski, L. S. *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit, 1977.

Metodološki problemi selekcijskega postopka ob vpisu na študij psihologije – pogled nazaj.

TINE BUCIK

I.

Novejši izsledki (9) kažejo, da dandanes niti »znamenitim psihologom« v svetu ni več jasno, kaj vse psihologija kot veda zajema, kakšna bo njena vloga v prihodnosti in kakšne vse so možnosti in smeri njenega nadaljnega razvoja. Nekateri celo menijo, da je za to krivo veliko (in vedno večje) število različnih področij, ki se lahko še imenujejo psihologija in ki si med seboj komajda še podajajo roke ter šibka izobrazba večine psihologov na področju znanstvene metodologije in pomanjkanje teoretičnega znanja.

Odgovor na vprašanje, zakaj se srednješolec pri osemnajstih letih odloči za študij psihologije, po pravilu ostaja zakrit, a gotovo je paleta motivov precej pisana. Podatki redkih, v glavnem tujih raziskav, ki so se ukvarjale s tem vprašanjem (11), kažejo na to, da imajo kandidati za vpis o psihologiji kot bodoči lastni znanosti nepopolno in deloma popačeno mnenje ter da prihajajo na študij z drugačnimi cilji kot jih proces študija in kasneje praksa od njega pričakujeta ter zahtevata. V neki študiji (11) so ugotovili, da se je tretjina brucov odločila za študij zaradi osebnih težav, polovico pa jih je gnala želja po spoznavanju samega sebe. Poročajo tudi, da na nekaterih ameriških univerzah tiste kandidate, ki se odločajo za študij psihologije zavoljo osebnih težav že načelno odslovijo. To breme naj bi jih namreč oviralo, da bi mogli razumeti psihologijo kot objektivno in eksaktno znanost.

II.

Trenutno ni nobene dostopne informacije o študiji, ki bi ugotavljala motive, želje, pričakovanja, zahteve . . . bodočih brucov glede študija psihologije v Ljubljani. Znano pa je, da je bil do sedaj že na devetih generacijah zapovrstjo (z izjemo generacije 1981/82 – glede na šolsko leto vpisa) apliciran kompleten selekcijski postopek, sicer spreminjan in izboljševan v letih, ki je odločal o tem, ali kandidat, prijavljen k vpisu, ustreza postavljenim pogojem za študij psihologije na oddelku Ljubljanske Filozofske fakultete ali ne.

Končna sodba o tem, ali bo prijavljeni kandidat po selekcijskem postopku sedel v klop I. letnika na psihologiji, je bila odvisna od (a) ocene »minulega dela« – kombiniranja ocen pri različnih predmetih v 3. in 4. letniku srednje šole ter (b) ocene trenutne zmogljivosti (rezultatov testov znanja in sposobnosti na sprejemnem izpitu).

Po dolgem času se je nabralo precej informacij in izkušenj o selekcijskem postopku (prve generacije študentov so že na delovnih mestih) in pametno je pregledati učinkovitost selekcije in ali v resnici dosega svoje cilje, ki so ji bili zastavljeni na začetku. Pravzaprav bi bilo potrebno opozoriti na odprte in še nerešene probleme v zvezi s selekcijskim postopkom v smislu čimprejšnje spremembe in izboljšanja le-tega.

III.

Ideja o omejitvi vpisa na oddelku za psihologijo v Ljubljani se je pred šolskim letom 1977/78 rodila zaradi (6):

- a) premajhne kadrovske in prostorske zmogljivosti oddelka,
- b) neskladja med družbenimi potrebami po diplomantih psihologije in »produkcijo« le-teh ter
- c) nezadovoljive študijske uspešnosti študentov psihologije.

Prva in druga postavka z vidika analize selekcije kandidatov nista problematični, saj se ustavljata na kvantitativnem postavljanju meja pri številu študentov. Največ časa za razgradnjo zahteva tretja trditev. Ta se edina ukvarja z vsebinsko platjo izbora ustreznih kandidatov. Od selekcijskega postopka so delavci oddelka takrat pričakovali (6) zmanjšanje števila študentov v 1. letniku in s tem izboljšanje delavnih pogojev za učitelje in študente, zmanjšanje osipa v začetnih letnikih in čim uspešnejše študente (kratkoročno).

Ne glede na področje selekcioniranja moramo imeti pred očmi kontekst profesionalne selekcije, sposojen iz psihologije dela (3), ki nam zastavlja bazična vprašanja:

- katere aspekte dela moramo upoštevati pri določevanju potrebnih človekovih kvalitiet za opravljanje nekega dela;
- kako naj bo delo analizirano in preučevano;
- kakšne vrste vedenja so vse potrebne za uspešno opravljanje dela in kako naj bodo najboljše opisane in merjena ta delovna vedenja;
- katere metode moramo uporabiti za merjenje človekovih lastnosti, ki so bile izbrane kot potrebne za delo;
- kateri pokazatelj kaže adekvaten odnos med določenimi izmerjenimi človekovimi lastnostmi in različnimi delovnimi obnašanji.

V trenutku nam postane jasno, kako težko je odgovoriti na ta (sicer precej splošna) vprašanja, če si izberemo konkreten problem – selekcija kandidatov za študij psihologije. Pred konstrukcijo celotnega selekcijskega postopka moramo prehoditi težavno metodološko pot, ki se začne z analizo delovnega mesta (v našem primeru študenta psihologije oz. psihologa praktika na delovnem mestu). Nadaljuje se z definiranjem delovne uspešnosti (se pravi s specificiranjem kriterijev delovne uspešnosti in njihovim ponderiranjem – nekateri so lahko vsebinsko tehtnejši kot drugi). Slediti bi moral izbor že obstoječih ali konstrukcija novih prediktorjev tako definirane uspešnosti (ter ravno tako njihovo »obteževanje«) in končno iskanje povezanosti med prediktorji in kriteriji. Od tega, kakšna je povezanost tako zgrajenih parametrov, bo odvisna korektnost selekcijskega postopka.

Iz zgoraj povedanega izhaja tudi problem veljavnosti selekcijskega postopka. Le-ta je lahko veljaven toliko, kolikor močno prediktorji napovedujejo praktične kriterije. Nek rezultat je lahko veljaven za napovedovanje česarkoli s čimer korelira. Torej je vsak merski instrument za nekaj veljaven; problem je pač v tem, ali je tisto, kar instrument meri, res vsebina, katero želimo da meri.

IV.

Znano je, da pri postopku profesionalne selekcije v splošnem izbiramo med kandidati (2) in sicer na najmanj 2 različna načina:

1) Glede na minimum sposobnosti, s katerimi je še moč zadovoljevati zahtevam mesta, za katerega kandidira (torej je osnova selekcije zahteva po minimalni vrednosti, ki še zadovoljuje kriteriju).

2) Glede na odnos med številom prostih mest in številom kandidatov (osnova za selekcijo je vzporejanje kandidatov po rezultatih, nujne vrednosti pa so določene s številom prostih mest – tu gre torej za rangiranje kandidatov od najboljšega do najslabšega v določenih lastnostih vse do bonusa, ki ga narekuje število prostih mest).

Možna je seveda tudi kombinirana varianta: kandidate rangiramo glede na stopnjo razvitosti zahtevanje lastnosti, a jih dejansko sprejmemo le toliko, kolikor mest je na razpolago (torej se lahko zgodi tudi, da jih sprejmemo manj kot je prostih mest, če vidimo, da ne zadovoljujejo kriteriju minimuma lastnosti).

Na oddelku za psihologijo v Ljubljani se že od samega začetka aplikacije selekcijskega postopka uporablja drugi način izbiranja. Zakaj? Verjetno zaradi po programu vnaprej določenega števila vpisnih mest, na katera lahko razmestimo le N kandidatov, nič več in nič manj. Tu se torej zapolni določeno število mest s kandidati, rangiranimi po višini zbirnega rezultata; ne oziraje se na to, ali tisti kandidat, ki se je uspel kot zadnji po rangi še uvrstiti na rep liste sprejetih, ima tisto najmanjšo količino sposobnosti, znanj, veščin itd., ki so potrebne za uspešen študij ali ne (oz. ali je razlika med najboljšim in najslabšim kandidatom, ki sta bila sprejeta, dovolj majhna oziroma nepomembna, da to ne enemu ne drugemu ne bo povzročalo preglavic pri študiju – podobno vprašanje si v zadnjem času zastavljajo v osnovnih in srednjih šolah vse bolj pogosto). Problem je namreč v tem, da takega kriterija najmanjše količine znanja, sposobnosti . . . pri sprejemanju kandidatov pri nas ni.

V.

Potrebujemo torej kriterij, ki bo zadovoljil našim zahtevam in ki ga bo mogoče čim lažje in karseda točno napovedovati.

Kriterij je (v splošnem) standard. To je indeks, s katerim lahko primerjamo druge indekse. Ključ za uspešno validacijsko študijo je dobra kriterijska mera ali optimalna kombinacija teh mer. Nekateri psihologi menijo (4), da bi morali raziskovalci porabiti za razvijanje kriterija vsaj toliko časa kot za izdelavo merskega instrumenta.

Če bi hoteli izpeljati enačbo, v kateri bi bila izražena kriterijska dejavnost kot funkcija tehtanih (različno obteženih) prediktorskih rezultatov, bi mogli zapisati:

$$k_i = f(a_{1p1i}, a_{2p2i}, a_{3p3i}, \dots, a_{npi})$$

ter nato

$$K = b_1k_1 + b_2k_2 + b_3k_3 + \dots + b_pk_p$$

kjer pomeni

k_i = posamezno (parcialno) kriterijsko mero,

f = algoritem odnosa (odvisnost kriterija od prediktorja),

$a(1 \dots n)$ = obtežitve (ocene pomembnosti) posameznih prediktorjev,

$p(1 \dots p)$ = izbrane prediktorje, vezane na posamezno kriterijsko mero,

$b(1 \dots p)$ = obtežitve (ocene pomembnosti) posameznih kriterijskih mer

$k(1 \dots i \dots p)$,

K = optimalna kombinacija – sestavljen kriterij.

Zahteve, ki jim mora zadovoljevati dober kriterij (10) – ali kompozitna kriterijska mera – so: relevantnost (umestnost, ustreznost), objektivnost, reliabilnost (utrjenost), uporabnost (koristnost), ekonomičnost in nenazadnje veljavnost za aktivnost, na katero se nanaša. Neupoštevajoč zadnjo zahtevo bi kriterij ne imel nobenega resnega smisla.

Načelno je vedno lažje prevzeti že izdelan kriterij kot se spraviti sestavljati novega – boljšega, kajti problem sestavljanja in razvijanja kriterija je naporen, dolgotrajen (zavoljo sukcesivnosti in sistematičnosti procesa) in tvegan, če ga hočemo postaviti na čim bolj stabilne temelje.

Razvijanje kriterija naj bi potekalo po tehle stopnjah (1,4):

– Sestava podrobne, jedrnate in sistematične definicije merjene dimenzije (v našem primeru uspešnosti, ki jo hočemo napovedovati z rezultati selekcijskega postopka); zajema naj vse cilje – če ima ta dejavnost več ciljev, potem bo tudi kriterij za merjenje te dejavnosti večdimenzionalen (po vzoru zgornje enačbe).

– Izdelava merila (ali več meril) za vsako posamezno postavko v definiciji (ali pa izbira že obstoječih uporabnih mer).

– Ugotavljanje odnosov med posameznimi merili ter med merili in samimi postavkami v definiciji kriterija (pri tem pazimo na možnost podvajanja v merjenju in se ji, kot se da, izognemo).

– Uvajanje potrebnega načina tehtanja (ponderiranja) za vsako mero.

– Postavitev kriterijskih mer v časovno dimenzijo (izbor kratkoročnih kriterijskih mer kot nadomestek za mere, ki jih lahko dobimo šele po daljšem času).

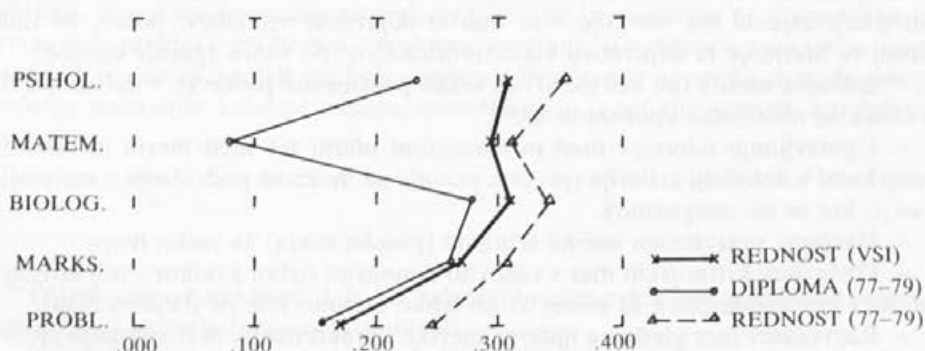
– Razvrstitev mer glede na njihove merske karakteristike in revidiranje njihovih obtežitev v skladu s temi analizami.

Morda je največja težava pri opredeljevanju in preizkušanju optimalne kriterijske mere to, da nikoli točno ne vemo, ali je relacija med prediktorskimi merami, kriterijem in dejanskim stanjem na nekem področju situacijska (da velja le za specifično dejavnost v neki specifični organizaciji (8) – t.i. situacijski faktor, ki

vpliva na izvor napak v kriteriju) ali splošna (ko lahko ocenjevanje podobnih del v različnih organizacijah postavimo na skupni imenovalec). To postane zelo pomembno vprašanje v trenutku, ko hočemo ugotavljati primernost kandidatov za študij psihologije glede na nek dolgotrajnejši kriterij – uspešnost psihologov na različnih delovnih mestih v različnih institucijah. Utrjevanje kriterija uspešnosti za učenje (čas študija) je precej lažje (5) kot za uspešnost na delovnem mestu. Čas učenja je namreč krajši kot čas opravljanja dela, učenje se odvija pod bolj standardiziranimi pogoji, proces učenja je bolj uniformen kot delovni procesi na različnih delovnih mestih itd.

VI.

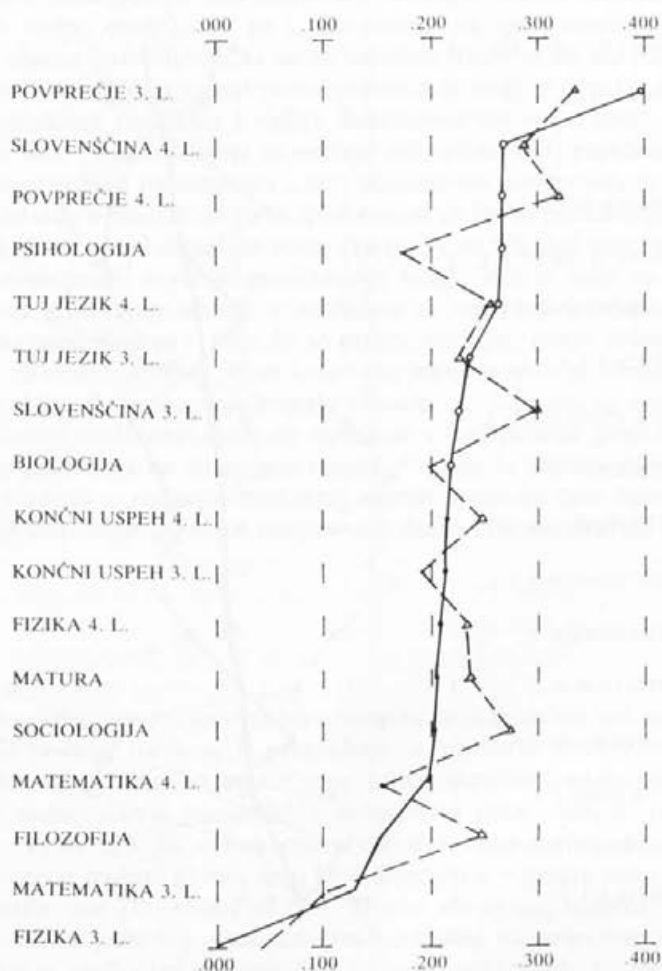
Izsledki dosedanjih analiz (1,6,12), ki so se ukvarjale z merskimi zmogljivostmi selekcijskega postopka, da napoveduje uspešnost v študiju so pokazali na nekatere lastnosti prediktorjev. V zadnji analizi (1) so bili preučevani podatki študentov, vpisanih na oddelek za psihologijo v Ljubljani v letih od 1977 do 1983 (pri kasnejših generacijah se pojavi poseben sistematični faktor, ki gotovo vpliva na rezultate – nova srednje- in visokošolska reforma, tako bodo morali biti ti podatki posebej obravnavani). Prediktorske mere so bile srednješolske ocene v 3. in 4. letniku (in kombinacije teh ocen) ter rezultati testov znanja in sposobnosti na sprejemnem preizkusu (testi znanja iz psihologije, matematike, biologije in marksizma, ki so bili sestavljeni na oddelku za psihologijo v Lj. in problemski test sposobnosti, ki ga je s sodelavci v Zagrebu razvil Z. Bujas). Kriterijski meri (glede na kateri so bili analizirani prediktorji) pa sta bili rednost v študiju (ali je študent napredoval v višji letnik redno, ali je enkrat, večkrat pavziral, ali je opustil študij) in ali je diplomiral v roku, ki je za to predviden (največ eno leto) ali ne. Ta kriterij je veljal le za generacije vpisanih v letih 1977 in 1979, ker ostali do takrat še niso mogli diplomirati.

SLIKA 1: Prikaz izračunanih koeficientov Eta (povezanosti med testi in kriterijema). Kriterij diplome za generacije 1977–1979 skupaj (tanka črta), kriterij rednosti študija za generacije 1977–1979 skupaj (tanka prekinjena črta) in rednost za vse generacije (debela črta).

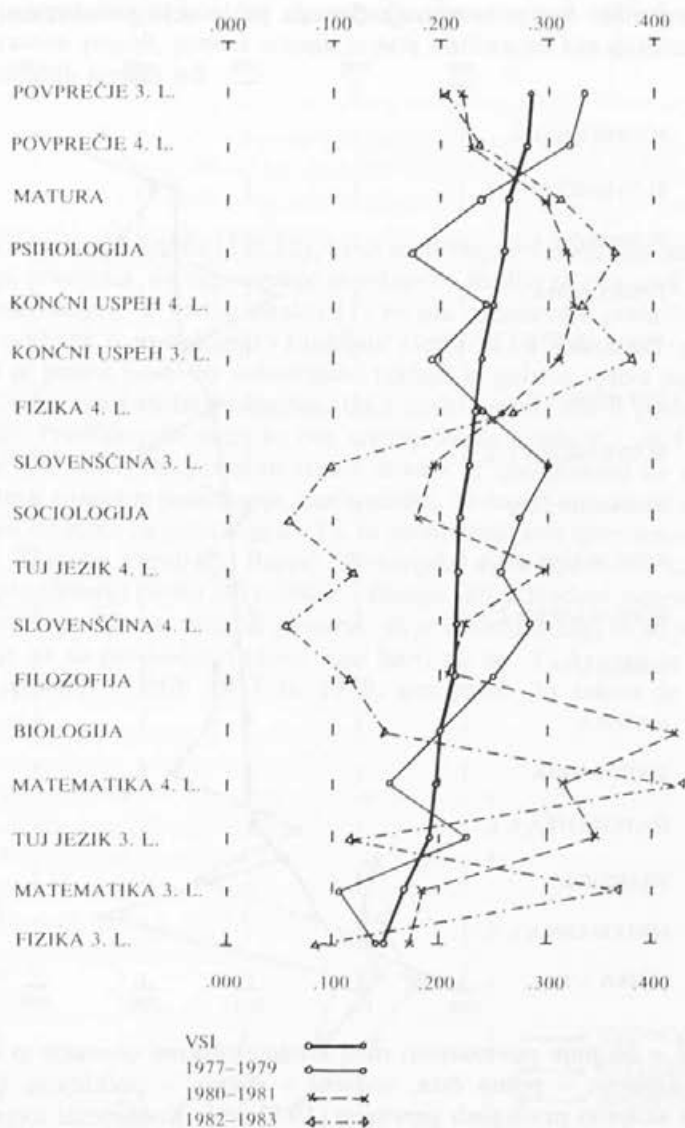
Na slikah 1, 2 in 3 so prikazani odnosi med prediktorji in kriterijema v obliki velikosti koeficienta povezanosti Eta.

Med srednješolskimi ocenami (slika 2, slika 3) je bil najbolj stabilen povpreček ocen pri posameznih predmetih (najmočnejše so bile ocene pri psihologiji, tujem jeziku, slovenščini), kot pomemben se je pokazal tudi končni uspeh v 3., 4. razredu in pri maturi (pomeni, da so končne ali sestavljene ocene boljši prediktorji uspešnosti v študiju kot posamezne). Seveda pa je zelo pomembno, za kakšne

SLIKA 2 – Stopnje povezanosti med srednješolskimi ocenami in kriterijema uspešnosti (*diploma* – polna črta, *rednost v študiju* – prekinjena črta) – eta koeficient za skupino prvih treh generacij (1977–79). Koeficienti so rangirani po višini glede na kriterij diplome. Koeficienti, ki so izračunani za ocene (ali povprečje ocen), pri katerih so razlike med uspešnimi in neuspešnimi na obeh kriterijih statistično pomembne (nivo 5 % tveganja), so označeni s krogi (*diploma*) ali s trikotniki (*rednost študija*). Koeficienti, pri katerih razlike niso statistično pomembne, so označeni le s pikami.

ocene smo se odločili, da bodo za naš selekcijski instrument najvažnejše. Pojavlja se namreč vprašanje, ali sta enako visoki oceni dveh različnih dijakov iz dveh različnih šol pri dveh različnih predmetih in pri dveh različnih učiteljih objektivno res sorazmerni in enako »težki« ali ne (če niti ne omenimo teh problemov pri istem predmetu: dejstvo je, da je velikokrat povezanost med ocenami v enem razredu

SLIKA 3 – Eta koeficienti kot stopnja povezanosti med ocenami in kriterijem *rednosti študija* glede na (1) vse kandidate, (2) skupino generacij 1977-79, (3) skupino generacij 1980-81 in (4) skupino zadnjih dveh generacij. Koeficienti so rangirani glede na vse kandidate (ne po generacijah).

večja kot povezanost med ocenami dijakov v dveh paralelnih razredih). Takoj tudi opazimo, da se prediktorji pri posameznih generacijah obnašajo razmeroma nestabilno in je iz rezultatov težko izluščiti splošne zaključke.

Pri sprejemnem izpitu (slika 1) je zaenkrat najboljši prediktor test znanja iz psihologije (morda je od vseh najboljše sestavljen).

Test znanja iz marksizma in test znanja biologije nista vedno diferencirala med (kasneje) uspešnimi in neuspešnimi. Matematični testi pa so bili pri različnih generacijah zelo nekonsistentnih rezultatov, verjetno zaradi različne težavnosti (testi niso bili vedno enaki). Ali pa s testi znanja na sprejemnem preizkusu res merimo tista znanja kandidatov, ki so za uspešen študij in za uspešno praktično delo najpomembnejša? Test sposobnosti (problemski test) se ni pri nobeni generaciji pokazal kot dober prediktor z vidika diskriminativne veljavnosti. To verjetno pomeni, da za tako (v času šolanja že večkrat selekcionirano) populacijo ni dovolj občutljiv in bi ga veljalo nadomestiti z bolj občutljivim instrumentom za merjenje sposobnosti (če smo ugotovili da so te sposobnosti za študij psihologije potrebne).

Kot rdeča nit se skozi rezultate vleče sklep, da so bili tisti študentje, ki so se pokazali kot uspešnejši, v večini prediktorjev boljši. Ali to kaže na tako veliko podobnost med procesom učenja v srednjem in visokem šolstvu? Koga torej selekcioniramo pred vpisom – tiste, ki so pridni, vztrajni, imajo dober spomin, se »znajo« učiti, so vestni, ali tiste, ki so kreativni, imajo posluš za socialno situacijo, znajo logično sklepati, se znajdejo v vsaki situaciji . . .? Še enkrat poudarimo, da so bili ti prediktorji analizirani glede na uspešnost v študiju in ne glede na uspešnost diplomiranega psihologa na delovnem mestu. Vendar bi po dosedanjih podatkih (če bi hoteli »boljše« – rednejše študente) morali vpisovati tiste kandidate, ki so imeli v srednji šoli boljši uspeh in imajo v splošnem višji rezultat na sprejemnem izpitu.

SKLEP

Ko je padla odločitev o selekcijskem postopku pred desetimi leti, so bili kriteriji postavljeni na podlagi izkušenj iz preteklosti, a vendarle intuitivno. Kako tudi drugače, saj še zdaj točno ne vemo niti tega, kdo je uspešen študent psihologije (ali je to tisti, ki redno naredi vse izpite v določenem roku; tisti, ki redno oddaja protokole iz vaj in mu jih ocenjujejo z najvišjo oceno; tisti, ki ima najvišjo povprečno oceno iz izpitov in vaj; tisti, ki je diplomiral v prvem roku; tisti, ki ima diplomu obsežno vsaj 200 strani ali tisti, ki ima vse zgoraj naštetu?) niti kdo je uspešen diplomirani psiholog – praktik (vsak psiholog na delovnem mestu najbrž ve, kako težko je vrednotiti njegovo delo in brez objektivnih, izvedenskih osnov soditi o njegovi uspešnosti – ali je to lastni občutek kreativnosti, zadovoljstva, izpolnjenosti, samoaktualizacije na delovnem mestu, ali je to ocena uspešnosti s strani kolegov, nadrejenih, posebne komisije . . .).

Osnovno vprašanje, na katerega si moramo odgovoriti, predno nam bo uspelo zgraditi optimalen selekcijski instrumentarij, je, za koga (za kakšen profil znanj, sposobnosti, osebnostnih lastnosti v ožjem smislu) bi bilo najboljše študirati psihologijo in delati kot psiholog. Problem profesionalne orientacije in selekcije nastaja glede človekovih lastnosti in zahtev posameznih delovnih postopkov že pri najpre-

prostejših delih, kako torej ne bi na področju naše stroke. Torej le še: ali se nam samim zdi potrebno potruditi se poiskati tiste lastnosti, ki bi bistveno prispevale k uspešnosti psihologa.

Možnosti za izboljšanje selekcije je veliko. Izbrati res tiste informacije iz srednje šole, ki kandidate najbolj opredeljujejo glede znanj. Morda bi morali celo opustiti to servirano informacijo in namesto tega sestaviti instrumente zadovoljujočih metrijskih karakteristik za merjenje tistih znanj, ki so za študij psihologije resnično esencialna (seveda v okviru srednješolskih programov). Morda bi bilo vredno razpravljati o osebnostnih strukturah kandidatov, jih spoznavati pred vpisom tudi kot subjekte; imeti o njih le orientacijsko informacijo, dobljeno z instrumenti s področja psihologije osebnosti; spoznati njihove interese, motive, naravnosti, vrednote, sposobnosti. Ni prav le pobrati informacije o znanju in preteklem uspehu kandidatov pri sprejemnem postopku, že na samem začetku bi jim morali tudi sami kaj dati. Najbrž ni prevelik napor s strani strokovnjakov z oddelka za psihologijo občasno izčrpno informirati zainteresirane dijake še na srednji šoli. Verjetno tudi ne bi smelo biti škoda žrtvovati nekaj ur delavcev oddelka za takšne ali drugačne pomladne, poletne ali jesenske uvajalne seminarje. Zdi se namreč, da so informativni dnevi (eden ali dva) premalo, da kandidat izve, da se na »dušeslovju« ne bo bavil le z analizo sanj, ampak da se bo moral potiti tudi ob matematiki, statistiki, psihometriji . . .

Najlaže je, seveda, uporabiti selekcijski postopek le kot orožje, s katerim ohranjamo numerus clausus, le da tak meč kaj kmalu svoje drugo rezilo obrne proti nam samim. Selekcijski postopek ne more in ne sme biti samemu sebi namen. Ni lahko določiti mer, po katerih bomo selekcionirali kandidate med »ustrezne« in »neustrezne« za študij psihologije. Gre le za to, da so te mere karseda objektivne, zanesljive, veljavne . . ., predvsem pa, da so humane, da pripomorejo k celostnemu spoznavanju kandidatov – bodočih brucov ter da so v korist in ne v škodo kandidatov in psihološke znanosti same.

Reševanje problema selekcije za vpis ni le naloga posameznika ali ene, dveh kateder na ljubljanskem oddelku za psihologijo, kot je bilo to v navadi do sedaj. Ta problem zadeva tako učitelje in sodelavce na oddelku, ki vodijo študenta od vpisa do diplome, kot tudi vse psihologe, ki lahko s svojimi bogatimi izkušnjami z vseh mogočih področij prakse svetujejo dimenzije bodisi osebnosti, bodisi sposobnosti in znanja, potrebne za uspešno, zadovoljujoče, kreativno študiranje in kasnejše delo v psihološki praksi; seveda, če nam je vsem skupaj le kaj do tega! Študije (7) namreč kažejo, da imajo tudi psihologi v praksi svoje »liste« lastnosti, ki se jim zdijo potrebne za nekoga, ki naj bi bil dober študent psihologije (boljše srednješolske ocene, višje besedne in matematične sposobnosti, močnejša naravoslovna usmerjenost, kreativnost, organizacijska sposobnost itd.).

VIRI

- (1) BUCIK T.: Selekcijski postopek na oddelku za psihologijo v Ljubljani: njegova prognostična veljavnost glede na uspešnost v študiju (diplomska naloga), FF, Ljubljana, 1985.
- (2) BUJAS Z.: Psihofiziologija rada, Institut za higieno rada, Zagreb, 1959.
- (3) DUNNETTE M. D.: Personnel selection and placement, Wadsworth publishing comp. Inc., Belmont, 1967.
- (4) GILMER B. H.: Industrijska psihologija, CZ, Ljubljana, 1969.

- (5) GHISELLI E. E., BROWN C. W.: Personnel and industrial psychology, Mc Graw-Hill, New York, 1955.
- (6) GREGORAČ J., MARJANOVIČ-UMEK L., UMEK P.: Analiza sprejemnega postopka za vpis na PZE za psihologijo. Posvetovanje psihologov Slovenije, Društvo psihologov SRS, Ljubljana, 1982.
- (7) LAPAJNE Z.: Aktuarski in normativni pristop k oblikovanju poklicnih profilov; študija primera »diplomirani psiholog«, Posvetovanje psihologov Slovenije, Društvo psihologov SRS, Ljubljana, 1980.
- (8) MC CORMICK E. J., TIFFIN J.: Industrial psychology, sixth ed., G. Allen et. Unwin, London, 1977.
- (9) PEČJAK V.: Znameniti psihologi o psihologiji, CZ, Ljubljana, 1982.
- (10) THORNDIKE R. L., HAGEN E.: Measurement and evaluation in psychology and education, J. Wiley et. sons, New York, 1969.
- (11) TRSTENJAK A.: Problemi psihologije, Slovenska matica, Ljubljana 1976.
- (12) ŽIŽMOND A., UMEK P., GREGORAČ J.: Psihologi – preteklost, sedanjost, prihodnost,

Nevrotična delinkvenca se po prevladujočem mišljenju zelo redko pojavi. Vendar je to mišljenje bolj posledica nezadostne analize in ocenitve mehanizmov oz. vzrokov takega vedenja, kar dostikrat povzroči, da jo spregledamo.

Vzroki delinkventnega vedenja so zelo kompleksni in raznovrstni. To vedenje je sindrom, ki je multidimenzionalno pogojen in podvržen raznovrstnim vplivom. Tudi delikventna populacija je, psihosocialno gledano, zelo heterogena, vendar jo lahko kljub temu grobo razdelimo v štiri najpomembnejše skupine glede na pogoje, v katerih nastaja. (De Ruyter 1967, Weiner 1975, Marshall 1983).

1. Običajna (normalna), lahko bi tudi rekli, socialno pogojena delinkvenca. Asocialno in antisocialno vedenje se razvija v okviru specifičnih podkultur, katerih člani se vedejo po svojih in skupnih normah asocialnega vedenja. Primeri takih podtalnih organizacij so Mafija ali Camora kakor tudi juvenilne roparske bande v ZDA itn. Za to vrsto delinkvence je najpomembnejši dejavnik socialno-kulturna pogojenost.

2. Psihotično ali psihoorgansko pogojena delinkvenca. To vrsto asocialnega ali bolj pogosto antisocialnega vedenja srečujemo v obliki nespecifičnega simptoma (ki ni vedno prisoten) pri psihotično motenih in psihoorganskih poškodovancih ali oligofrenih posameznikih. Sem sodijo primeri klinične delinkvence, idiopatične destruktivnosti ali agresivnih shizofrenikov ipd. Skupno jim je delno ali popolno pomanjkanje racionalne kontrole.

3. Karakterna ali psiho oz. sociopatična delinkvenca. Ta vrsta neprilagojenega vedenja je posledica disocialnega razvoja osebnosti oz. sociopatičnega karakterja. Sociopatija pa pomeni tudi delno socialno pogojenost te motnje in ne samo prirojene aberacije. Najpomembnejše značilnosti tako osebnosti, npr. čustvena hladnost, nepristopnost, pomanjkanje ali deficit medsebojnih odnosov v smislu šibke vezanosti na objekt, so posledica pridobljene (ne prirojene) motnje *jaza*, ki so jo povzročila travmatična čustvena doživetja. Te travmatične izkušnje doživijo posamezniki najpogosteje v rani dobi otroštva, od šestih mesecev do treh let življenja, tj. v obdobju individuacije in separacije (Maher i. d. 1975). Vzroki teh travmatičnih doživetij pa ležijo vedno v neadekvatnem vedenju posameznih članov znotraj družine, sem sodi npr. čustvena nedosledna ali odbijajoča mati ali pa fizično ali čustveno odsoten, morda tudi delinkventen oče (Marshall 1983).

4. Nevrotična, lahko bi rekli reaktivna delinkvenca. Asocialno vedenje kot izraz intrastrukturnih, edipalnih ali faličnih konfliktov, kot simptom, katerega

najpomembnejši cilj je odstrani s temi konflikti nastale, intrapsihične napetosti (Shora 1971). Ta pojav se lahko tudi tolmači kot poskus kompenzacije potreb, ki jih posameznik drugače ne more izraziti ali pa kakor več ali manj jasen klic na pomoč (Weiner 1975).

Faktorske analize ustreznih testnih rezultatov potrjujejo validnost te klasifikacije (Genshaft 1980) oz. tudi obstoj nevrotične delinkvence (Heckel in Mandel 1981). Sicer pa klasifikacija ustreza tudi štirim poglavitnim področjem adolescentne psihopatologije (Henggler idr. 1982). Čeprav se skoraj vsi avtorji ukvarjajo predvsem z juvenilno oz. adolescentno delinkvenco, se lahko po našem mnenju večina kliničnih izvidov in klasifikacija brez pridržkov uporabi tudi v populaciji odraslih delinkventov. Ker nas v tem prispevku (tudi kazuistično) zanima predvsem nevrotična delinkvenca, jo bomo skušali bolj področno osvetliti tako s teoretične strani kakor tudi s primeri. Zgodovinsko je nevrotična delinkvenca že dolgo znana (Freud 1916), vendar je pojav čiste nevrotične disocialnosti relativno redek (De Ruyter 1967), še redkeje pa je opisan.

Pojem nevroze smo uporabili v tradicionalnem smislu obstoja infrastrukturnega, vsaj delno podzavestnega konflikta, ki je povezan z intrapsihičnim razvojem osebnosti (Freud 1923). Zato se pri *jazu*, ki se normalno razvija do edipalne faze, redko razvije antisocialna smer notranje obrambe. V tem odkrijemo oz. lahko iščemo vzrok za relativno redkost nevrotične delinkvence. Veljavnost te predpostavke je podprl Limentani (1981), ki je pri svojih terapijah juvenilne in poznoadolescentne delinkvence dostikrat odkril nevrotične, konfliktno pogojene motnje osebnosti.

Freud (1916) razlaga mehanizme delinkvence z občutkom krivde, ki je ali naj bi bila posledica edipovega kompleksa in predstavlja reakcijo na obe disocialno usmerjeni želji: očetomor in seksualni odnos z materjo. V takih primerih vodi delinkventno vedenje k zmanjšanju občutka krivde in notranje napetosti, tj. do občutka olajšanja. To je lepo izrazil Winnicott (1958), ko je dejal, da leži vzrok antisocialnega vedenja »in an unconscious attempt to make sense of guilt feeling«. Alexander (1928) poudarja predvsem distinjijo asocialnega vedenja glede na en del osebnosti nevrotičnega delinkventa: ta del osebnosti obsoja delinkventno vedenje, dasiravno ga ne more obvladati ali preprečiti. To se kaže tudi v vedno prisotnem občutku krivde in avtodestruktivnim tendencam. Zelo subtilno niansirano razliko med »navadnim« nevrotikom in nevrotičnim delinkventom je opisal De Boor (1976): medtem ko skuša nevrotik svoj občutek krivde rešiti autoplastično (internalizirani poskus rešitve), ga nevrotični delinkvent izživi v svojem socialnem okolju (ga eksternalizira). On reagira eloplastično in zadosti svoji »potrebi po kazni« z reakcijo družbe. V teh primerih predstavlja delinkventno vedenje poskus zmanjšanja čustvene napetosti, čeprav lahko, toda le sekundarno, igrata pri tem vlogo tudi gmotna korist ali prestižno mišljenje – »stout man image« (Kluwer 1974).

Tudi motivi nevrotične delinkvence so lahko raznoliki. Poleg delinkventnega vedenja, ki je posledica »potrebe po kazni« (Freud), je znana tudi reaktivna delinkvenca, ki nastane kor odpor proti občutku odvisnosti (Shore 1971) oz. asocialno vedenje kot izraz problemov glede lastne identitete, samopotrjevanja kot posledice dvoma o lastni moškosti (Lamson 1983) ali pa negotovost v lastno vrednost glede na namišljene ali realne telesne pomanjkljivosti (Stutte 1974). Pri tem se lahko delinkvent orientira tudi po negativnih vzorih, kar nam je znano kot

negativna identiteta (Erikson 1966). Nastopi identifikacija z vlogami, ki so za posameznika (v našem primeru delinkventa) nezaželjene ali celo nevarne, s katerimi pa kljub vsemu poskuša premostiti na negativen način lastno difuzno identiteto. Na istem mestu moramo še omeniti obrambni mehanizem »identifikacije z napadalcem« (De Ruyter 1967), ki je dostikrat vzrok disocialnega vedenja in pomeni predstopnjo v razvoju *nadjaza* (A. Freud 1936). V teh in podobnih primerih je meja med karakternim in nevrotičnim oz. osebnostno konfliktno pogosto delinkvenco dokaj nejasna in predstavlja prehodno področje.

Na tem področju slabo razmejenih oblik motivacije delinkventov lahko omenimo poleg prej opisane negativne identifikacije in identifikacije z napadalcem tudi željo po kaznovanju staršev (Shore 1971), pomanjkanje enakospolne dejavnosti staršev, kar otežuje možnost identifikacije (Lajus 1983), in tudi še takoimenovano cirkumskriptno motnjo *nadjaza*, tj. »nadjazove Lacunae« (Johnson in Szurek 1952), po kateri je disocialno vedenje delinkventa izraz podzavestne želje staršev. Starši se sicer zavestno ne strinjajo s takim načinom vedenja, podzavestno pa ga pri otroku ne samo podpirajo, temveč celo spodbujajo ali povzročijo. S tega vidika lahko tolmačimo delinkventno vedenje otroka kot izraz intrapsihičnega konflikta staršev, ki je prenešen na otroka, da ga izživi.

Ta teoretični prikaz vzrokov delinkventnega vedenja, ki je pomemben zlasti glede na ocenitev možnosti rehabilitacije storilca na področju forenzike, bomo skušali podpreti s kazuistiko treh primerov. Med seboj se razlikujejo po starosti, kulturni pripadnosti in socialnem okolju. Skušali bomo najti skupne dejavnike, ki opravičujejo enotno klasifikacijo skupine »nevrotična delinkvenca« in podobne, čeprav ne identične predloge glede na forenzični postopek in možnosti resocializacije.

Prvi primer: B. D., 22 let

Po izvoru Švicar. Starejši sin v družini z dvema otrokoma. Mlajši brat od rojstva popolni invalid, tako da potrebuje skoraj celotno pozornost in skrb matere in očeta, ki je tudi alkoholik. Kljub normalnemu razvoju, razen enureze do začetka šole, dobri inteligenci in socialni prilagojenosti (nobene agresivnosti napram bratu), ne more zaradi prevelikih stroškov z bratom nadaljevati šolanja. Izuči se za monterja. Pri delu večkrat poškoduje stroje ali naprave, ki ne delujejo brezhibno. Te netolerance ali agresivnosti napram strojem (ne do ljudi), ki niso »dobri«, se ne zaveda popolnoma in eskalira v uničenju zelo dragega stroja, ki po njegovem mnenju proizvaja preveč »izvržka«. V času teh deliktov je B. D. notranje napet, nemiren, ne more dovolj spati, zanemarja stike in izgubi precej na telesni teži. Po začetku sodnega postopka se umiri, sprosti, pridobi na telesni teži, začne spet komunicirati z vrstniki, si najde tudi prijateljico, s katero se misli po sodni obravnavi oz. prestani morebitni kazni poročiti. V načrtu ima tudi, če bo finančno mogoče, nadaljevati šolanje in se strokovno izpopolniti.

Drugi primer: G. F., 43 let

Po izvoru iz severne Italije, najstarejši od štirih otrok v družini. Oče nekaj let v vojnem ujetništvu, mati med tem časom dostikrat v bolnišnici. Po rojstvu ostalih

otrok – takrat je imel 5 let – se mati posveti predvsem njim. G. F. je poleg enuresisa tudi v šoli nezadosten, tako da ga socialno skrbstvo pošlje v internat. V urejenih razmerah preneha enuresis in G. F. postane eden od najboljših učencev v svojem razredu. Po končani obvezni šoli in zaradi težkih finančnih razmer doma postane natakarkar. V Švici doseže zaradi sposobnosti celo stopnjo glavnega natakarkarja (chef de service). Po poroki s Švicarko neče kljub ženini želji imeti več kot enega otroka iz strahu pred denarnimi težavami. Zaradi nerednega delovnega časa v gostinstvu in naraščajoče napetosti med njim in ženo prevzame službo skladiščnika in čistilca v veliki samopostrežni trgovini. Tu si začne prisvajati vse mogoče stvari – od igrač do gostinskih strojev in pripomočkov, brez razlike in premisleka, ter jih skrivati doma v zapuščeni orodjarni. Nobenega »ukradenega« predmeta ni niti prodal. Ko ga v podjetju zaradi nepomembnih nepravilnosti v zvezi z boni za kavo zaslišujejo, prizna vse »tatvine« in vrne blago podjetju. Sam za sebe ne najde nobene možne razlage za ta dejanja. V vsem tem času (nekaj let) je zelo nervozen, notranje nemiren in napet ter se čedalje bolj odtujaže ženi, poleg drugega tudi iz strahu, da ne bi zvedela za njegova kazniva dejanja. Zelo se boji prihodnosti, zlasti pa denarnih težav. Po odkritju deliktov se umiri (čuti notranje olajšanje), odnos do žene se bistveno popravi in čeprav bi lahko še naprej delal kot skladiščnik pri istem podjetju (saj je zelo dober delavec), misli spet prestopiti v gostinstvo, kar mu ne samo bolj ustreza glede na njegove sposobnosti, temveč mu omogoča več socialnih stikov.

Tretji primer: P. O., 21 let

Po izvoru je iz Južne Koreje. Drugi sin od treh otrok. Oče alkoholik. Mati mora zaradi slabih finančnih razmer zelo veliko delati. Zato preda P. O. in njegovo mlajšo sestro v adopcijo. Otrokoma tega ne pove, zato mislita oba (P. O. ima takrat 8 let), da gresta na počitnice. Po adopciji so vsi stiki s pravo materjo prepovedani, vendar se na nove starše ne more navaditi. Zato konča obvezno šolanje v internatu in ostane odtujen, neintegriran; fizično in po izvoru je Korejec, po priimku in jeziku pa Švicar. Ima potrebo po čustvenih stikih, a mu manjkajo. S 15 leti prvič ukrade moped in pride na mladinsko sodišče. Ker se čuti prikrajšanega in da bi utešil notranjo potrebo po večji vrednosti in pomembnosti, se čedalje bolj ukvarja s tatvinami (zlasti mopedov in denarja). Kljub zelo visoki inteligenci ne konča poklicne šole. Po prvi prestani krajši administrativni kazni (poskus prevzgoje) nadaljuje z delikvenco vse do trenutka, ko sreča sedanjo prijateljico, h kateri se preseli. Pri njeni materi najde razumevanje in končno tudi čustveni priključek. Takrat se umiri, vodi urejeno življenje in začne ponovno obiskovati poklicno šolo. Po lastnih podatkih je izgubil občutek agresivnosti od svojega socialnega okolja in ne trpi več za občutkom manjvrednosti (da je fizično drugačen kot vrstniki). Uveljaviti se hoče s socialno prilagojenim vedenjem. Po končani šoli in po prestani kazni – kot »mož« jo mora prestati, odplačati svoj socialni »dolg« – se namerava zaposliti in si ustvariti lastno družino.

Kljub različnosti teh primerov glede na starost, izvor, kulturno pripadnost ipd. značilnosti so po našem mnenju precej homogena skupina konfliktno (manj osebno) pogojene nevrotične delinkvence. Vsem trem je skupno: pomanjkanje

čustvenega odnosa (deficit »toplega gnezda«) v dobi individuacije in separacije; črte nezrelosti s povečano občutljivostjo in zavrta agresivnost pri nezadostni softropsihični kontroli (pomanjkanje možnosti socializacije agresivnih potencialov); glede storilnosti: zelo visoka inteligenca ter objektivno poprečen doseg ustreznega nivoja aspiracij; glede na stopnjo razvoja: fizična ali čustvena odsotnost očeta s pomanjkanjem možnosti identifikacije ter frustrativni vplivi motenj v genitalni fazi s fiksacijo konfliktov; glede na socialno okolje: kljub (subjektivno) povečani potrebi po stikih so očitni znaki čustveno socialne izolacije in odtujenosti; ter slednjič glede na delikte: racionalna nesmiselnost njihovega asocialnega vedenja z izjemo tretjega primera, kjer sta igrala sekundarno vlogo tudi gmotna korist in občutek prestiža (Klüwer).

Vsem trem primerom je skupno še to, da nastopi po odkritju deliktov in začetku postopka občutek olajšanja glede na notranjo napetost, pozitiven odnos do kazni, čustveno socialna stabilizacija s poboljšanjem stikov, zavestno stremenje za višjim, a tudi bolj adekvatnim socialno storilnostnim nivojem in zelo dobra prognoza glede na možnost ponovitve asocialnega vedenja (recidive).

Ti primeri nevrotične delinkvence nam jasno kažejo, da je potrebna povečana diferenciacija jurisdikcije s poudarkom na terapevtske, ne pa na punitivne (kaznovalne) cilje. Zato je zlasti v enakih ali podobnih primerih potrebno kazni podrediti in tudi časovno prilagoditi rehabilitacijskim ciljem, tako da se na eni strani sicer zadosti »potrebi po kaznovanju« nevrotičnega delinkventa, na drugi strani pa s preveliko »paragrafsko« doslednostjo kazni (recimo dolžina trajanja) ne zavre pozitivni terapevtski razvoj, katerega cilj mora biti popolna resocializacija. Iz teh razlogov in s stališča terapevtske dejavnosti se nam zdi glede na forenzično obravnavanje nevrotične delinkvence najprimernejša pogojna ali vsaj delno pogojna kazen, povezana z individualno prilagojeno vrsto terapije. Tak postopek obravnavanja se je tudi v praksi izkazal, z izjemo nekaterih neuspehov pri verjetno karakterni, osebnostno vezani delinkvenci, kot zelo uspešen.

LITERATURA

- Alexander, F., Staub, H.: 'Der Verbrecher und seine Richter'. V: Psychoanalyse und Justiz. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1971.
- De Boor, C.: Psychosomatische Symptome und delinquentes Verhalten. Psyche 30, 1976, 625–641.
- De Ruyter, T. H.: Zur Psychotherapie der Dissozialität im Jugendalter. Jahrbuch für Jugendpsychiatrie und ihre Grenzgebiete 6, 1967, 79–108.
- Erikson, E. H.: Identität und Lebenszyklus. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1966.
- Freud, A.: Das Ich und die Abwehrmechanismen. Kindler, München, 1964.
- Freud, S.: Zbrana dela, Imago, London, 1946 Zv. 10, str. 364–391 Zv. 13, str. 235–289 in 393–402.
- Genshaft, J. L.: Personality characteristics of delinquent subtypes. J. Abnorm. Child Psychol. 8, 1980, 279–283.
- Heckel, R. V., Mandel, E.: A factor-analytic study of the demographic characteristics of adult and juvenile incarcerates. J. Clin. Psychol. 37, 1981, 430–433.
- Henggeler, S. W., Brunk, M. A., Haebele, W. F.: Classification and epidemiology. V: Henggeler, S. W. (ed): Delinquency and adolescent psychopathology. John Wright, Boston-Bristol-London, 1982, str. 27–41.
- Johnson, A. M., Szurek, S. A.: The genesis of antisocial acting-out in children and adults. Psychoanal. Quart. 21, 1952, str. 323–343.
- Klüwer, K.: Neurosen Theorie und 'Verwahrlosung'. Psyche 28, 1974, str. 285–309.
- Laajus, S.: Parental losses. Acta psych. Scand. 69, 1984, str. 1–12.

- Lamson, A.: Psychology of juvenile crime. Hum. Sci. Press, New York, 1973.
- Limentani, A.: From denial to self-awareness: A 20 years' study of a case of childhood delinquency evolving into adult neurosis. Brit. J. Med. Psychol. 54, 1981, str. 175–186.
- Mahler, M.: Symbiose und Individuation. Klett, Stuttgart, 1972.
- Marshall, R. J.: A psychoanalytic perspective on the diagnosis and development of juvenile delinquents. V: Laufer, W. S., Day, J. M. (eds): Personality theory, moral development and criminal behavior. Lexington Books, Lexington-Massachus. – Toronto, 1983, str. 119–144.
- Shore, M. F.: Psychological theories of the causes of antisocial behavior. Crime and Delinquency 17, 1971, str. 456–468.
- Stutte, H.: Neurotische Dissozialität auf dem Boden eines Tersiteskomplexes. Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatri 23, 1974, str. 161–166.
- Weiner, I. B.: Juvenile delinquency. Pediatr. clin. North Amer. 22, 1975, 673–684.
- Winnicott, D. W.: Psychoanalysis and the sense of guilt. V: The maturational processes and the facilitating environment, Hogart, London, 1976.

Poboljševanje vedenja ali (in) zdravljenje

(nekaj razmišljanj v zvezi s psihiatrijo)
JANEZ PEČAR*

Svoboda ni v tem, da človek dela,
kar hoče, ampak v tem, da
mu ni treba delati tistega, česar noče.
Salvador de Madariaga y Rojo

Nekateri pojavi v zvezi s posameznimi kazenskimi postopki, v katerih so sodelovali tudi psihiatri, zdravljenje »bolnikov« v psihiatričnih oddelkih kazensko-poboljševalnih zavodov, zakon o nepravdnem postopku, zlasti z določbami o odvzemu in vrnitvi poslovne sposobnosti, in nekateri drugi dogodki, predvsem v zvezi s takomenovanimi mišljenjskimi delikti, so navsezadnje tudi pri nas sprožili nekoliko bolj razgrete razprave, kot smo jih vajeni, kadar gre za discipline, ki zadevajo človeško vedenje. Objektivne razmere, v katerih smo v družbeni kontrolizaciji povezani s psihiatrizacijo vedenja, ustvarjajo nekatere politične posledice, v katerih se *zastavljajo različna vprašanja*, ki bi jih lahko oblikovali tudi takole: Koga zdraviti, posameznika ali družbo; smo za ali proti psihiatričnemu vpletanju v obravnavo motečih intelektualcev; kaj je s tovrstnimi zlorabami pri nas; ali je treba »oporečnike« invalidizirati z duševno boleznijo; kako spremenjene (in seveda tudi konfliktno) družbene razmere dajejo tej problematiki družbenopolitično vsebino; kakšna so razmerja družbe in njenih legitimnih nosilcev represije do duševnih bolezni in psihiatrije; kakšna je družbena vloga psihiatrije sploh, itd.?

Nekateri so začeli opozarjati tudi na nevarno psihiatrizacijo družbe in medikalizacijo kazenskega prava. Zlasti se je povečalo zanimanje za psihične nenormalnosti in položaj le-teh na področju političnosti.

Kot kaže, smo se dokaj pozno, pa vendarle, začeli bolj odprto ukvarjati s tistimi področji kontrolizacije vedenja, v katere se vključuje psihiatrija, ne da bi se globlje lotili vprašanj svobode na splošno kot kakovosti življenja. Kot da bi želeli potrjevati Foucaultovo spoznanje, da »disciplinska moč ne deluje od zgoraj navzdol, marveč od spodaj navzgor, in prav to ustvarja iz ljudi deviante, norce, spolne iztirjence¹ itd. Toda v tem pogledu je bila bolj napadena psihiatrija, ne pa družbenonadzorni mehanizmi (ali kdor stoji za njimi), katerih sredstvo ta stroka sploh je, kadar gre za ocenjevanje duševnosti domnevnih kršilcev, ko jih obravnava policija in sploh organi kazenskega pravosodja. Psihiatrija ima dvojno vlogo, bodisi zdravljenje, bodisi nadzorovanje; in to so cilji, ki niso čisto njeni. A prav na tem področju se začenja problematičnost, na katero opozarjajo tako v (psihiatrični) stroki, kot izven nje same. Psihiatrija naj torej, če smemo tako reči, sprejema od

* Janez Pečar, diplomirani pravnik, doktor znanosti, redni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri pravni fakulteti, UEK v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11.

¹ Folter, str. 58.

nadzorstva izobčence in naj jih napravi za bolne² ter pričakuje njihovo ozdravljenje. *Kaj je v nadzorstvenem pomenu ozdravitev* – upoštevanje konformizma? Ali je lahko psihiater drugačnega mnenja in kaj je njegov cilj? Kecmanović ne opozarja zaman, da se je »pojava duševno bolanega človeka mogoče lotiti na številne načine«³.

V smislu pričujočega razmišljanja lahko psihiatrične dejavnosti za nadzorstvene potrebe po eni plati obravnavamo ali kot pomoč in hospitalizacijo z vsemi posledicami, ki iz tega izhajajo, če pa mora posameznik v zavod za varstvo in zdravljenje, gre lahko tudi za kontrolo, za odvzem svobode, kar je imanentno tako nadzorstvu kot psihiatriji. Oba imata še veliko stičnih točk. Najpomembnejše pa je, da se oba ukvarjata z mentalno bolnimi, motečimi, in nenazadnje, z deviantnimi.

Prispevek skuša načeti nekaj tovrstnih vprašanj predvsem z nadzorstvene plati.

1. STRAH PRED ABNORMNIMI

Skozi človeško zgodovino so z ljudmi, ki so v svojem življenju odstopali od »normalnosti«, vedno ravnali z določenim nezaupanjem, še zlasti, če je šlo za psihične drugačnosti. Že od nekdaj so delili zdrave od bolnih in v tem pogledu je bila tako v telesnem kot v duševnem zdravju postavljena neka ločnica ki so jo odvisno od prenekaterih okoliščin zgodovinskega obdobja različno interpretirali. Obravnavanje duševno bolnih je bilo, kot pravi Kecmanović, odvisno od »konfliktogenega značaja aktualnega sociokulturnega okolja«⁴. Razmerja do drugačnih, kar zadeva duševnost, oziroma do abnormnih so do danes potekala kot »dolgotrajen zgodovinski proces, v katerem so vse transcendentalne vrednote postale svetovno in namenjene ciljem človeškega empiričnega življenja«⁵. Ta empiričnost nedvomno pojasnjuje različnost zgodovinskosti duševnih bolezni. *Človeštvo je duševno bolne obravnavalo tako, kot jih je zmoglo. Zato se duševnih bolezni ne more dojemati, ne da bi upoštevali celovitost posameznega zgodovinskega obdobja. Na splošno pa bi lahko rekli, da je ves čas prevladoval določen strah pred abnormnimi ljudmi.*

S tem pa je bilo človeštvo prisiljeno ukvarjati se z duševnimi boleznimi in prizadete, prek »demonškosti« do razumevanja norosti z nastankom psihiatrije, začeti obravnavati kot bolnike. Duševno bolne so z razvojem psihiatrije oprostili povezanosti s hudodelstvom in zlom ter iz oblasti ječarja postopoma izročili zdravniku. »Oproščanje norcem«, ki ga je zastavil Pinel, pa se razmahne šele v zadnjih dveh stoletjih, ko polagoma ustanavljajo najrazličnejše zavode za varstvo in zdravljenje »norcev« in ko se zlasti v tem stoletju, predvsem po drugi svetovni vojni, razrastejo specializirane smeri in stroke za obravnavanje duševnih bolnikov in ko popusti pritisk v zahtevah po izolaciji psihiatričnih pacientov.

Toda strah pred duševno abnormnimi ali »norci« je bil in je še pogojen z nerazumevanjem pojava samega, z bojznijo, da se pametnemu ne bi zgodilo, da bi

² Gl. Berlinguer, NR, 20/12-1974, str. 656.

³ Kecmanović: Antropološka utemeljenost psihiatrije, Pregled, 58, 1968, 7, str. 67.

⁴ Kecmanović: Duševna boleš: duh vremena, str. 212.

⁵ Marcuse po Kecmanoviću, str. 215.

postal norec, in predvsem zato, kar še danes velja, ker se nam ljudem abnormni zde nevarni.

Zato se skozi vso zgodovino človeštva kaže agresivnost proti abnormnim, zavračanje, sumničavost in nezaupljivost, čeravno nam zlasti v zadnjem desetletju psihiatri zatrjujejo, da *duševni bolniki niso prav nič bolj nasilni in nevarni, kot vsi drugi, ki veljajo za »pametne in normalne«*. Od tod seveda – brez izjeme – tudi vsi načini varstva pred nevarnostjo in pred brezumljem kot duševno boleznijo, ki so jim dajali agresivno vsebino. In kot inkarnacijo satana in vraga v človeški obliki so duševnega bolnika dajali v okove, ga mučili na najmonstruoznije načine inkvizitorske umetnosti in ubijali. Skratka, šlo je za ekskomunikacijo in konfinacijo duševnih bolnikov. Človeštvo je na vse načine poskušalo pomiriti strah pred norostjo, pred brezumnostjo in z ubijanjem duševnih bolnikov ubijalo bolnika v samem sebi⁶.

Danes se okoli duševnega bolnika razvija strah predvsem z dveh strani: strah pred njim zaradi njegove morebitne nevarnosti, kar je ostanek zgodovine in česar ni mogoče kar tako pozabiti, in bojazen ter skrb zanj iz humanitarnih razlogov, zaradi nemočnosti njegove osebnosti. Oba razloga vzdržujeta potrebo po zapiranju duševnih bolnikov v bolnišnice. Čeprav je veliko tega *motivirano z iracionalnimi mehanizmi številnih predsodkov* in prestrašenosti, je vendarle res, da posamezni primeri (tudi iz slovenske kriminalne kazuistike) povzročajo strah pred duševnimi bolniki ali posamezniki z abnormnostmi (tudi spolnimi), pri katerih psihiatrija ugotavlja posebnosti, odstopajoče od normalnosti. Zato ima ta strah (skupaj z mehanizmi družbenega nadzorstva) neprijetno vlogo. Po eni strani zapira bolnike (bodisi v zapore, bodisi v bolnišnice za duševne bolezni – primerjaj Foucaultovo arheologijo tišine oziroma tišino pregnanih norcev), po drugi strani pa jih skuša opravičevati pred odgovornostjo zaradi njihovega duševnega stanja in tako vzdržuje *določen segregacijski proces ločevanja in evidentiranja ljudi na »normalne« in »abnormne«*.

2. »DUŠEVNI BOLNIK« KOT VEST DRUŽBE

Po Szaszu se v človeški družbi vedno pojavlja potreba po krivcih. Z ukrepanjem proti njim se ta družba ohranja in varuje pred razpadom. Zato primerja današnji čas s časom inkvizicije in pravi, da so v inkviziciji prevzgjali čarovnike in heretike, v današnjem času pa duševne bolnike, ki naj bi bili žrtveni darovi. Družba prišteva mednje najrazličnejše posameznike, ki so zanj moteči, ali jih izbira med tistimi, ki se s to družbo ne ujemajo in odstopajo od vzorcev. Družba, pravi Szasz, se očiščuje s tem, da prenaša in uteleša svoje strahove in protislovja v mitološki predstavi⁷. Od tod seveda zopet ni daleč do razmišljanja, zakaj imajo danes duševne bolezni in psihične abnormnosti tolikšen kulturni in politični poudarek. Ali se res iz spremenjene duševnosti in razmerja družbe do teh anomalij spoznava normalno delovanje duha človeške družbe⁸? Zakaj ima veliko drugače mislečih ljudi težave z dušev-

⁶ Gl. Foucault, Kecmanović in drugi.

⁷ Novo pojmovanje psihiatrije, NR, 24/2-1978, str. 125.

⁸ Gl. Tudi Berlinguer, NR, 20/12-1974, str. 656.

nostjo, ali zaradi potrebe po kontroli duševnosti posameznih ljudi, ki se odklanjajo, ne toliko po vedenju, kolikor bolj po načinu mišljenja, odstopajočega od konformnosti. Ali je deviant – duševni bolnik res lahko neposredni indikator nehumanih in nehumaniziranih razmerij v družbi in povezan s humanizacijo družbe v celoti⁹?

Odgovori niso preprosti, zlasti ne na področjih, ko gre za presojo nenasilnega ravnanja ljudi domnevnih duševnih bolnikov in ko gre za *morebitne deviacije psihosocialne in moralne narave*. Kajti vanje so lahko vpleteni posebni interesi, ki presegajo normalno zdravljenje in poseganje v kontrolizacijo nad ljudmi, s posebnim namenom ali zaradi kakšnih posebnih dogodkov¹⁰. Zato se tu »stigmatizirani duševni bolnik« lahko pojavlja kot vest družbe za reči, ki so problematične, in reakcija zoper njegovo vedenje se pojavlja kot *družbeno očiščevanje* ali le kot *nadzorstveni nihilizem*, ki se uspešneje kosa s tistimi, ki o čem razmišljajo, kot z onimi, ki z različnimi pojavi tako razmišljanje spodbujajo oziroma sploh povzročajo.

Vse kaže, da se obravnavanje prenekaterih vedenjskih oblik neagresivne narave tudi psihiatrizira in da nadzorstveni mehanizmi države čedalje bolj uporabljajo psihiatrijo za nadzorovanje posameznikov, pri čemer *medicinska* (psihiatrična) *stroka prevzema nekatere vloge družbene kontrolizacije*.

Ker se psihiatrija ukvarja in seveda lahko tudi spreminja nekatere temeljne sestavine psihičnega življenja, kot so: volja, čustva, mišljenje itd., je gotovo zanimiva za nadzorstvo (zlasti za politizirano), ki deluje na istih področjih človeškega bivanja in ga nadzoruje. Zato imata nadzorstvo in psihiatrija dosti skupnega. Težko pa je razmejevati njuno delovanje, da bi lahko rekli, kje se konča pri enem in začne pri drugem. Od tod prepletanje, sodelovanje, politizacija in očitki obema ali enega drugemu¹¹. V glavnem pa gre za to, da si *državni mehanizmi nadzorstva pomagajo s psihiatrijo pri svojih odločitvah* in jim je te stroka dopolnilo na področjih, ki jih ne obvladujejo.

Če naj bi bil duševni bolnik vest družbe, po eni plati tako glede njene občutljivosti za ustrezno »zdravljenje« deviantov in po drugi zaradi vmešavanja psihiatrične stroke v družbeno (državno) kontrolizacijo in za presojo zlasti volje in mišljenja, potem je to izredno pomembno in občutljivo vprašanje. Od tod *bojazen pred politizacijo psihiatrije* in opozorila pred nevarnostjo radikalnejše psihiatrizacije vedenja, zlasti mišljenjskega.

Pomisleki antipsihiatrije, zlasti v njenem fenomenološkem delu, so prinesli prenekateri nova razmišljanja in prepričanja v psihiatrično stroko, zlasti v tistem delu, kjer se psihiatrija vključuje v represijo in nastopa kot njen pomočnik, sodelavec, razlagalec, opravičevalec, ali celo »ječar« s svojimi razpoložljivimi možnostmi omejevanja človekove prostosti (svobode).

Prav glede na to je duševni bolnik – četudi deviant, ogledalo družbenih razmer tudi v kontrolizaciji.

⁹ Gl. Kecmanović: Neke dileme socialne psihiatrije, str. 78.

¹⁰ Gl. npr. K. Čavoski, Nova revija, 1985, 41/42, str. 1263–1271.

¹¹ Primerjaj razprave ob pripravljanju postopka za odvzem in vrnitev poslovne sposobnosti ob Zakonu o nepravdnem postopku (Ur. list SRS, 1481-30/86, 28/7-1986).

3. DEVIANTNOST ALI BOLEZEN

Ob opazovanju človeškega vedenja se danes še posebej sprašujemo, *kaj je normalno* in kaj ni več, kaj je bolno in kaj je zdravo, *kaj je deviantno* in *kaj je še konformno* itd. Življenje je danes v sodobni družbi tako raznoliko in vrednote tako spreminjajoče ter ocene tako različne, da je pogosto težko najti ustrezna merila za spoznavanje, če bi hoteli reči, tistega, kar je prav, in tistega, kar ni. Čeravno venomer ugotavljamo deviantne, nekonformne, aberantne, abnormne, nesprejemljive, škodljive, negativne, osovražene, antisocialne in še kake druge pojave in ljudi, ki jih na ta način tudi stigmatiziramo, *je vmes seveda še veliko odtenkov*, ki niso ne črno in ne belo, in prav to je tisto, kar vnaša zmedo in dvome v pravilnost ocenjevanja, ki ima rado predvsem nezamotana presojanja. To presojanje pa navadno ni nikoli brez praktičnega pomena. Predstavlja neko vrsto diagnoze, *kaj je kaj in kdo je kaj, glede na to, kam ga dati in kako z njim ravnati*.

Tisto, kar navadno ni normalno, vsaj kolikor gre za človeško vedenje, menimo, odstopa od institucionaliziranih pričakovanj. To pomeni, da si določene družbene skupine, glede na moč, ki jo imajo, (vnaprej) določajo model zelenega obnašanja, od katerega nato merijo: dobro ali slabo, pozitivno ali negativno ali še kaj drugega, pri čemer dosti prej vidijo obe skrajnosti, kakor tisto, kar je vmes. S tem pa seveda ne želimo reči, da je negativno res samo negativno in slabo res samo slabo, saj so nenazadnje že Marx, Durkheim in za njimi še prenekateri drugi (npr. Sutherland) ugotavljali, da je marsikaj, kar ni sprejemljivo, lahko tudi pozitivno. Tako npr. kriminal, ki vzdržuje previdnost in budnost, omogoča legitimno družbeno agresijo in nasilje, zaposluje veliko število ljudi, omogoča in spodbuja razvoj varovalne tehnologije in industrije itd.

»Danes še zdaleč ne vemo zanesljivo, kaj je to psihična (ab)normnost. Naše znanje o psihični (ab)normnosti je znatno omejevala med drugim sociodinamsko in preventivno naravnana psihiatrija. Vsaka drugače, vsaka na svoj način¹²«.

Od tod danes pri marsikaterem človeku in dogodku, ki ga je storil, vprašanje, ali je nor ali kriminalen, torej dve besedi, ki vzbujata zaskrbljenost¹³. Lahko pomenita dvom v oceno, ali gre za bolezen ali deviantnost v pomenu škodljivosti, agresije itd., zaradi katere je določena oseba zaznamovana kot slaba, nevarna, moteča itd.

Sicer so na splošno odpravljeni pomisleki, da »kriminalci« niso norci, oziroma, da storilci kaznivih dejanj niso bolniki, toda ni tako malo pojavov, pri katerih so njihovi *povzročitelji oboje – devianti in bolniki*. Zato jih obravnavajo mehanizmi družbenega nadzorstva (zlasti državnega) in psihiatrija. Devianti prav te vrste ustvarjajo torej nemir, javno prestrašenost (še zlasti, če gre za seksualne napade), odpor in zahteve po poostitvi nadzоровanja posameznih območij itd.

Psihične motnje povzročiteljev odklonskih pojavov (tudi storilcev kaznivih dejanj) kot ugotavljajo psihiatri, pa *ne pripadajo le bolniku*, ampak tudi njegovemu sistemu, kontekstu, transakcijskemu polju in jih je treba gledati širše, kontekstualno, ekosistemsko in znotraj transakcijskega polja njegovega nosilca¹⁴. To pa seveda *še bolj zamota vprašanje »nor ali kriminalen«*. Zaradi tega kriminološka,

¹² Kecmanović: Normalnost u socijalnoj psihiatriji, str. 634.

¹³ Gl. tudi: The criminal process and mental disorder, str. 5.

¹⁴ Brajša, str. 160.

kriminalnopolitična, penološka, kazensko-pravna, kazensko-procesna in še katera druga sklepanja o duševno abnormálnih storilcih kaznivih dejanj, ki zahtevajo razčlenjevanje v razmerju do raznih vrst abnormálnih storilcev, pa izdvajanje duševno bolnih deviantov, njihovo preučevanje in ustvarjanje razlik pri tem med raznimi boleznimi in raznimi primeri deviantnih duševnih bolnikov¹⁵.«

Zato so »meje med duševnimi boleznimi in zdravjem tako težko določljive in možnost zlorabe neomejena«¹⁶. Če gre za storilce kaznivih dejanj, je položaj še manj ugoden, ker gre pri tem za *presojo prištevnosti, krivde in odgovornosti*, ne glede na to ali silnice za posledico, ki so nastale izhajajo iz deviantovega socialnega konteksta ali bolj iz njegove duševnosti (osebnosti).

4. KONTROLA NEZLOČINSKIH DEVIACIJ

V vsaki družbi je dosti ljudi, ki so mentalno ali čustveno moteni in katerih nesprejemljivo vedenje je treba prisilno zadrževati¹⁷, da iz njihovih razmerij z drugimi ne bi nastale še hujše posledice, ali da svojih dejanj ne bi ponavljali. Celotno družbeno (formalno) nadzorstvo je zato naravnano k preprečevanju in prav te dejavnosti se ponekod močno ideologizirajo ter v določenem obsegu prepuščajo laičnim (pri nas samoupravnim) združenjem, da se le-ti ukvarjajo z omejevanjem nevarnosti v okolju, ki jih spodbuja. Tudi preventivna oziroma socialna psihiatrija čedalje bolj sega v družbeno okolje in tako razširja obseg »kontrolizacije«, za katerega bi lahko rekli, da predstavlja bolj ali manj diskreten voyeurizem. Z njim, če ne drugo, skušamo vsaj evidentirati vznemirljive dogodke in ljudi, kolikor ne celo *posegati* v njihovo *vsakdanjost* s kakšnimi mentalnohigien-skimi ukrepi, socialnovarstveno dejavnostjo, politično diferenciacijo ali pa *kar z represijo kot skrajnostjo*.

Ljudje s problemi so vedno v središču pozornosti, kajti s svojimi vedenjskimi manifestacijami navadno *motijo predstave o stereotipu vedenja*, ki ga katerikoli kontrolni mehanizem vzruže. Čeprav so med njimi razločki v ocenjevanju posameznih oblik vedenja, tako pri vzročnosti kot pri posledici, je vendarle res, da državno nadzorstvo navadno nastopa po takšni posledici, ki ima ustrezne sestavine s pravom urejenega razmerja, medtem ko *vsí drugi lahko posredujejo prej*. Med njimi so gotovo socialno delo, svetovanje in pomoč ter nenazadnje psihiatrija, ki ima zato na razpolago ne le ljudi in znanje, marveč tudi ustrezna sredstva. Vanje lahko kot skrajnost prištevamo bolnišnico kot zapor, v primerjavi z državno prisilo.

Če je tako, potem so v (vsaki sodobni) družbi (že) na razpolago določene *stroke tudi za kontrolo nezločinskih deviacij in deviantov*, to je takih pojavov in ljudi, ki še ne prekoračujejo dovoljenega, pa se domneva, da bodo, ali so že tako moteči, da je zaradi varstva kakih dobrin (nenazadnje tudi njihovih) treba nekaj storiti.

Zato psihiatriji očitajo, da zaradi mentalne higijene in raznih oblik preprečevalnega dela, zdravljenja, rehabilitacije itd. ogroža svoboščine ljudi, njihove posamezne vrednote, samostojnost itd., da »nekateré oblike deviacij vrača v okvir družbenih norm in vrednot in jih kontrolira, da kakšnega disidenta razglasi za

¹⁵ Ačimović, str. 278.

¹⁶ Kulenović, str. 153.

¹⁷ Gl. tudi Schmidberg/Tahourdin, str. 72.

shizofrenika in sploh da popravlja pokvarjeno»¹⁸. Sumljivi naj bi že bili razni izrazi samoidentifikacije, kot so: individualni način oblačenja, vpadljive frizure, nošenje okrasja ali oblike izražanja osebnosti, ki so tabuirane s kakšnimi ideološkimi predznaki itd., in sploh da preveč določa neprilagojenost posameznika načinu življenja in normam njegove družbe, kar bi pomenilo, da *prisiljuje svoje obravnavance h konformizmu* itd. To seveda zadeva njen vpliv in moč na posameznika, ki ga končno lahko »internira« ali izdvoji iz socialnega okolja z namenom zdravljenja oziroma prilagajanja in spreminjanja njegovega vedenja institucionalnim pričakovanjem. To gotovo prihaja v konflikt z gibanji za pravice, biti drugačen (to have right to be different).

Če pa je vir duševne bolezni izven posameznika in ni v strukturah njegovega bitja kot bitja v svetu, ampak je vmeščena v nekih razmerah izven njega . . .¹⁹, potem je težko reči, kaj je treba popravljati.; posameznika, okolje, družbo? *Pred družbo je psihiatrična stroka gotovo brez moči (podobno je z nadzorstvom). Z družbeno odtujenostjo se lahko spopadata tako nadzorstvo kot psihiatrija (socialno delo) le pri posamezniku, dosti dlje od njega pa ne uspevata.*

Toda prav v tej odtujenosti je izredno veliko možnosti za razraščanje nehudodelskih deviacij (poleg pravih kriminalnih), ki jih popravljajo stroke, ki se ukvarjajo s poboljšanjem ljudi izven obsega kaznovalnih inštitucij, ker si le-te prilagajajo predvsem deviantovo telo v pomenu njegove fizične nadzorljivosti, dušeslovne stroke pa si prisvajajo človekovo psiho zaradi nasprotovanja njegovim aberacijam in za dosego zahtevanega konformizma.

5. PSIHIATRIZACIJA VEDENJA (IN PRAVA)

Mehanizmi formalnega družbenega nadzorstva (države) se morajo neprestano ukvajati z devianti, pogosto v zelo zamotanih, socialnih, družbenih, družinskih in sploh osebnostnih razmerah. Od odkrivanja prek sojenja in prestajanja kazni se hkrati venomer srečujejo z ljudmi, ki imajo najrazličnejše, nenazadnje tudi psihične težave, kolikor prenekateri posamezniki niso »problematični« zaradi svoje duševnosti in morajo biti posebno obravnavani. Pri tem gre za različne duševne *motnje*, zaradi katerih sta prizadeta razum in volja devianta, ki opozarjata na (morebitno) neprištevnost obravnavanega storilca kaznivega dejanja. Neprištevnost (ali zmanjšana prištevnost) pa izključuje kazensko odgovornost in s tem tudi kaznivost. Ker je med normalnim in abnormalnim vedenjem vmes še veliko drugih stopenj, ki zahtevajo določitev duševnega stanja storilca, zlasti v času storitve kaznivega dejanja, je nujno ustrezno in sodobno strokovno znanje tudi za pojasnjevanje storilčeve prištevnosti ter kasneje krivde in odgovornosti. Tega znanja pa ljudje v mehanizmih kazenskega pravosodja nimajo. Zato potrebujejo *pomoč v obliki ustreznih izvidov in izvedenskih mnenj*, nenazadnje tudi za izrek kazenske sankcije ali varnostnega ukrepa. Zlasti v kriminologiji so nekaj časa močno poudarjali potrebnost »ekspertize« v kazenskem postopku in sploh pri obravnavanju deviantov, katera naj bi bila izdelana z udeležbo raznih strokovnjakov, ne samo psihiatrov. Od tod tudi »kriminološka ekspertiza«, za katero pa so poleg dobrih strani kasneje

¹⁸ Vončina, NR, 23/5-1986, str. 304/5.

¹⁹ Kecmanović: Antropološka usmerenost psihiatrije, str. 78.

ugotavljali tudi marsikatero slabo, zlasti za samega klienta oziroma njegovo ožje okolje.

Po drugi strani pa je izven kazenskega in upravnokazenskega prava tudi v civilnem pravu treba že za varstvo ljudi z duševnimi motnjami (ali boleznimi) urejati marsikatera razmerja med ljudmi, med prizadetim in organom ter organizacijami, ki se ukvarjajo z duševnimi boleznimi in drugimi motnjami, tako da se tudi tu že kažeta dve tendenci. Neurejenost prenekaterih vprašanj, ki jih kaže določati s pravom, in odvečna formalizacija razmerij, ki bi lahko bila prepuščena stroki (medicinski-psihiatrični).

Rezultat tega pa je, da se *psihiatri upirajo juridizaciji* svoje stroke in obravnavanja pacientov. Hkrati ko *juristi tožijo nad psihiatrizacijo prava*, zlasti kazenskega, psihiatri ne želijo postati ječarji v belem, kajti obenem morajo zdraviti in izvajati ukrepe družbenega varstva,²⁰ medtem ko se na drugi strani upirajo medikalizaciji prava še posebej na njenem psihiatričnem področju. Ker kazensko pravo sprejema spoznanje novega »družbenega varstva« individualizacijo in tretman, je v njegovem delovanju čedalje bolj pomembna medicinska sestavina. Le-ta se izraža v sistemu ukrepov, v kazenskih sankcijah medicinske in terapevtske narave ter v razširjanju teh ukrepov in zlasti v razširjeni rabi medicinskih ekspertiz zaradi diagnosticiranja stanja številnih deviantov in nenazadnje v veliki vlogi psihiatrije med izvrševanjem kazenskih sankcij.²¹ Zato se sprašujejo, kakšno penetracijo medicine lahko sprejme naše pravo in, kar je zlasti pomembno, kje so meje za »prisilne medicinske intervencije in tretmanov s kazenskimi sankcijami ter na kakšen način in pod katerimi pogoji je to uresničljivo«?²²

Kajti psihiatrija v kazenskem postopku podaja diagnoze, sodeluje pri obravnavanju, razkriva kriminogene dejavnike, pojasnjuje stopnjo abnormnosti, razvija metode tretmana, sodeluje pri tem z drugimi disciplinami, kot so psihologija, sociologija, genetika, pravo itd., raziskuje različna področja psihopatologije in sploh posreduje čedalje več znanja za učinkovitejše ukrepanje zoper deviante (tudi duševne bolnike). V tem se seveda ne razlikuje veliko od kriminologije, saj so nazadnje psihiatrična spoznanja tudi zanjo bistvena sestavina na več ravneh, zlasti v pogledu vrednotenja odgovornosti, diagnostike in tretmana ter pritegovanja mehanizmov socialne regulacije v družbenih razmerah.²³

In četudi se psihiatri pritožujejo, da jim kazensko pravo ne zna povedati, kaj pravniki od njih žele, in se juristi jezijo, ker ne vedo, kaj jim psihiatri skušajo pojasnjevati, se *obe področji* (v razmerju do klienta) *čedalje bolj prepletata in povezujeta*. Toda zdi se, da se psihiatrija lažje brani juridizacije kot (kazensko) pravo enakovrednega procesa od psihiatrije.

6. »VARNOSTNI UKREPI«

Verjetno so »varnostni ukrepi«, kot so obvezno psihiatrično zdravljenje in varstvo v zdravstvenem zavodu (63. člen KZ SFRJ), obvezno psihiatrično zdravlje-

²⁰ Gl. o tem zelo tehtno razmišljanje, J. Lokar: Kontrola psihiatrije, psihiatrov ali psihiatričnih bolnikov, NR, 20/6-1986, str. 351.

²¹ Bačić v navedbi Šeparović, Naša zakonitost, 1979, 5, str. 15.

²² Prav tam.

²³ Gl. tudi Leyrie, str. 365.

nje na prostosti (64. člen) in morebiti še obvezno zdravljenje alkoholikov in narkomanov (65. člen), tisti posegi, ki so ne le za klienta najbolj usodni, marveč navadno tudi najbolj dolgotrajni in pri katerih sta kazensko pravo in psihiatrija najbolj tesno povezana, saj imata isti cilj – spremeniti obsojenca. Zlasti prvima dvema ukrepoma je skupni imenovalec oziroma najbolj pomembna sestavina »nevarnost za okolico« in »da je za odpravo te nevarnosti potrebno zdravljenje« bodisi v zavodu, bodisi na prostosti, medtem ko je pri alkoholikih in narkomanih posebej kot razlog za ukrep poudarjena nevarnost ponavljanja.

Ti predpisi oziroma določbe, kot ugotavljajo sami psihiatri za pomen stroke pri resocializaciji deviantov, so »široko odpiranje vrat sodobnim psihosocialnim in rehabilitacijskim možnostim v tretmanu abnormnih delikventov za hitrejšo vrnitev v skupnost, ker se tudi glavčina tretmana premešča v družbo. S tem se končno potrjuje misel o tem, da duševni bolnik ni nematerializirani subjekt izven družbe, marveč njen integralni del.«²⁴

To seveda pomeni, da *psihiatrija sodeluje v obravnavanju deviantov* v vseh primerih, pri katerih se kaže potreba po presoji bodisi nevarnosti, bodisi ponavljanja in to od diagnoze prek zdravljenja do odpusta, kar predstavlja izredno pomemben in viden psihiatrični nadzorstveni institucionalizem, še posebno nevaren, če je »duševna bolnišnica« kar v zaporu (Zagreb, Beograd). Psihiatrično zdravljenje v zdravstvenem zavodu, oziroma hospitalizacijo sploh je hkrati očitna kontrolizacija, ki jo formalno nadzorstvo za ta čas prepušča psihiatriji. Da je to res, se potrjuje s tem, da se »zdravljenje« šteje v kazen. Psihiatrija je potemtakem »ječar v belem«. Ta vloga ji je določena s pravom in se je navsezadnje sploh ne more otresti, podobno kot se socialno delo ne more znebiti sestavin kontrolizacije, ki mu jih nalaga družbenoformalno (to je državno) nadzorstvo. Lahko je bolje tako, ali pa tudi ne, vendar je pogosto odvisno od zamotanih okoliščin presoje bolnikovega zdravja in njegove preteče nevarnosti. Kajti posamezni primeri pri nas²⁵ kažejo, da je komu v bolnišnici za mišljenjski delikt oziroma žalitev, ali nasploh za verbalna dejanja odvzeta prostost za daljši čas, kot bi sedel v zaporu, če bi koga ubil. Ker izjeme ne potrjujejo pravila, lahko upamo, da je večina kliničnih diagnoz in predikcij veliko bolj naklonjena zdravljenju na prostosti, četudi v okviru obveznega ukrepa. Le-ta pa se seveda lahko prekliče, če se storilec noče zdraviti na prostosti ali samovoljno opusti zdravljenje (5. odst. 64. čl. KZ SFRJ).

Četudi je odgovornost stvar sodišča, da odloča o vseh teh in drugih vprašanih (tudi po civilnem pravu), ki zadevajo duševnega bolnika, se vendarle *opira na mnenje psihiatrične stroke*, ki tako tehta med prostostjo in nesvobodo klienta, med vrstami terapije, o nadaljevanju ali prenehanju ukrepa itd. Zato je delo psihiatra zelo zahtevno in odgovorno, čeravno je formalno »skrit« za odločitvami drugih, pa je dejansko vendarle bistveno udeležen pri ukrepu. »Minimalna pravila o postopku z obsojenci« z Ženevskega kongresa ZN leta 1955 vsebujejo zamisli, kako ravnati s storilci kaznivih dejanj – duševnimi bolniki. Z njimi se želi vplivati tako na nadzorstvo kot na psihiatrijo, čeravno so varnostni ukrepi zdaleč najpomembnejši interes forenzične psihiatrije. Problematičnost se začenja tako z uvedbo ukrepa, kot s prenehanjem. Pri prvem je treba prepričati sodnika o potrebi zdravljenja, pri

²⁴ Karla Pospisil-Završki/Rudolf Turčin v *Informacije in dokumentacija*, 1977, 9, str. 22.

²⁵ Gl. K. Čavoski, *Nova revija, prav tam*.

drugem pa se potegovati v nasprotni smeri, to je za prenehanje. Oboje je zamotano zaradi okoliščin dejanja, javnega mnenja, strpnosti do dejanja ali pacienta, družbenega okolja.²⁶ Kajti strah pred duševnim bolnikom vsebuje številne predsodke in poleg psihiatrov sodelujejo tudi drugi (npr. socialno delo), da skupaj z njimi prenašajo breme odgovornosti tako pred bolnikom, kot pred njegovim socialnim okoljem.

7. »POLITIČNA« PSIHIATRIJA

Spoznanja o istovetnosti obravnavanja istega subjekta tako pri družbenem (formalnem) nadzorovanju, kot pri psihiatriji niso daleč vsak sebi. Kot vemo, so različna le sredstva za doseganje poslušnosti in zelenega konformizma. Oba pa se ukvarjata tako z zdravimi, kot z bolnimi, le da vsak izmed njiju s prav določenimi bolj kot z drugimi. Formalno (državno) nadzorstvo služi v glavnem tistim ciljem, ki so izraženi v programih političnih strank, ki so na oblasti in ki imajo moč, da svojo voljo izražajo tudi skozi norme. Pa tudi v uresničevanju vsakdanje (celo lokalne) politike se nadzorstvo prilagaja tistim silam, od katerih je navadno odvisno v svojem obstoju, razvoju in kadrovskih rešitvah. Če je morda v meščanskih družbah z večstrankarskim sistemom to nekoliko bolj zamotano in kontroverzno, pa je v socialističnih veliko preprosteje. Nadzorstvo namreč služi v glavnem partiji, ne glede na to, da formalno odgovarja še prenekaterim drugim mehanizmom, ki imajo že po organizacijski in funkcionalni plati odgovornost, da pretresejo vprašanja družbene discipline.

Kako je v takih razmerah s psihiatrijo, ki je v kontekstu našega razmišljanja prav tako svojevrstna kontrolizacija za sicer znatno bolj omejen del prebivalstva, pa se vendarle na svoj način vključuje v spreminjanje in popravljanje vedenja, često tudi po izrečenih ukrepih kazenskega pravosodja. Na to opozarjajo zlasti primeri verbalnih deliktov, ki jim v zadnjih letih znatno bolj kot prej pripisujejo politični pomen. Za srečevanje psihiatrije s konvencionalnim nasilniškim in koristoljubnim kriminalom ni toliko zanimanja. Le »politične« zadeve privlačujejo pozornost demokratične javnosti in često označujejo psihiatrijo kot sredstvo za razne »umazane« dejavnosti obveščevalnih služb in kazenskega pravosodja, ki so prav tako orodje neke politike.

Psihiatrja se je tako ali drugače vedno navezovala na družbene razmere in je imela družbenopolitični pomen. Hudolin pravi, da je »psihiatrični postopek vse do danes deloma funkcija družbe, razlikovala se je glede na zgodovinska obdobja.²⁷ Zato je tudi psihiatrija uporabljala metode, ki so iz družbe prihajala vanjo in koristila družbi v razmerah, v kakršnih je bila in se iz nje začela izvijati šele kot znanost v zadnjih dveh stoletjih. Zaradi njenega poznavanja družbe (pri čemer pa ni edina, tu so še zlasti sociologija, kriminologija in nekatere druge znanosti) bi se morebiti sploh morala pridružiti politiki kot enakovreden partner, zlasti pri oblikovanju socialne politike.²⁸ Morebiti prav zato ni nenavadno, če so se nekatere komunistične partije povezale zlasti z antipsihiatrijo ali z njo vsaj močno simpatizi-

²⁶ Gl. tudi Knežević, str. 57.

²⁷ Hudolin, NR, 31, 1981, 6, str. 172.

²⁸ Gl. Vončinov razgovor z Mikšičem, NR, 23/5-1986, str. 304.

rale z namenom, da bi z njo skupaj našle ustrezen koncept za uravnavanje družbenih razmer in za spremembe v njih. Toda to se je dogajalo predvsem v družbah, kjer komunistične partije niso na oblasti.

Ponekod (tudi v državah socializma) se pojavlja vloga psihiatrije v drugačni podobi. Nenazadnje tudi v vlogi določenega prisiljevanja za doseganje konformizma. To pomeni, da je *psihiatrija privlačna za kogarkoli, ki želi imeti vpliv na ljudi*. Prenekateri dejavniki bi se radi okoristili s psihiatrijo in z njo ali z njeno pomočjo uresničevali svoje politične cilje. V tem smislu pravi Szasz: »Sodobna družba se od srednjeveške ločuje po tem, da je religiozno ideologijo zamenjala znanost, a teologijo medicina«. ²⁹

Z morebitno psihiatrizacijo vedenjskih oblik ali z zdravljenjem ljudi zaradi njihove konfliktnosti z vsiljevanim konformizmom se seveda lahko medikalizirajo družbeni odnosi in prikrivajo družbene razklanosti, ki bi jih morali reševati kako drugače. Zato v tem pomenu in še v marsikaterih drugih *dobiva strah pred psihiatrijo določen ideološki priokus*. To še toliko bolj pri »upravljanju s človekom«, če se takšna prizadevanja skrivajo za vladajočo ideologijo. Od tod potreba po intelektualni poštenosti psihiatrov, opozorila na eliminacijo politične psihiatrije, zavračanje režimske terapije, preučevanje razmerij dušeslovja in oblasti itd., kar je načela tudi antipsihiatrija.

8. PSIHIATRIJA – NADZOROVANJE ALI ZDRAVLJENJE

Družbene (in politične) razsežnosti psihiatrije morebiti sploh ne bi bile očitne, če jih ne bi odkrivali z njihove nevarne plati. To je s tiste strani, ki ogroža sodobnega človeka v prizadevanjih *za njegovo svobodo, ki jo je, če pomislimo na množico norm, po katerih bi se moral ravnati – čedalje manj*. Naš samoupravni socializem se ni rešil pred naraščajočimi omejitvami. Narobe, dihotomija državne in samoupravne regulacije razširja obseg pričakovanega vedenja. In ne glede na to, kako upoštevamo obveznosti, se posameznik in skupine venomer morajo srečevati z razvejanim mehanizmom dominacije nadzorstva. Kakšen absurd, ko nekateri mislijo, da bi z odpravo kazenskih norm in pravosodja in s prenašanjem vloge kontrole na druge mehanizme dosegli ključne spremembe v človeških odnosih in v kakovosti vedenja. To, kar se je pri nas pokazalo kot neizvedljivo, ponekod v teoretičnih razmišljanjih še vedno velja za ideal, za katerega bi se veljalo potegovati. ³⁰

V tem kontekstu bi najbrž morali zastaviti tudi razpravo o psihiatriji in njenih družbenih razsežnostih zlasti v pomenu vprašanja, ali nadzorovanje ali zdravljenje. Sploh pa, *ali je glede na njeno vsebino sploh mogoče razločevati ti dve področji*. Psihiatrija ima, podobno kot šola, dve različni vlogi, ki izhajata ena iz druge. Pri šoli gre za učenje in nadzorovanje, pri psihiatriji (števši bolnišnico za duševne bolezni in izvajanje varstvenih ukrepov) pa za nadzorovanje in zdravljenje. Pri vsem tem pa gre nasploh za spreminjanje obstoječega vedenja klientov (tako v šoli, kot v psihiatriji) in za približevanje ciljem pričakovanega, vnaprej zastavljenega

²⁹ Szasz v navedbi Milanović, str. 136.

³⁰ Gl. npr. Folter R: On the methodological foundation of the abolitionist approach to the criminal justice system . . . Contemporary Crisis, 10, 1986, 3–4, str. 39–62.

modela obnašanja, ki naj bi bil pri šoli dosežen s stopnjo znanja, v psihiatriji pa s stopnjo zdravja (duševnega) in z njim vred tudi vedenja. *Obema je imanenten neprestan nadzor vedenja*, ki je sicer navidez stranski produkt za šolanje in zdravljenje, je pa nepogrešljiv in tako integriran v ključni dejavnosti, da ostaja ali neopazen ali postaja nadomestilo za tisto, kar je tako v šoli kot pri izvajanju varstvenih ukrepov (ali morebitnem zdravljenju psihiatričnih pacientov) ključno.

Nadzorovanje ljudi in njihovega vedenja pa je po vsebini dejavnost za to posebej organiziranih in usposobljenih dejavnikov predvsem državne kontrole, ki jim zlasti *psihiatrija pomaga vzdrževati potrebni konformizem* in nenazadnje tudi zastraševanje. Ker skupaj z nadzorstvom in sama prav tako posega v človekovo svobodo in često tudi razpolaga z njo pod geslom zdravljenja, prihaja do odporov zoper stroko, še posebno ker sta *omejevanje prostosti in manipulacija s človekom veliko bolj opazna kot zdravljenje*. Ali psihiatrija potemakem že v tako omejevani svobodi predstavlja grožnjo za še večjo izgubo svobode, zlasti v razmerah, ko je posameznik neprestano odtujevan in često razosebljen, zmanipuliran in spolitiziran. Tu se psihiatrija lahko pojavlja po eni strani kot sredstvo za prevzgojo, demokratizacijo in humanizacijo, po drugi pa za utrjevanje obstoječega, represivnost, indoktrinacijo in manipulacijo z zlorabo moči itd. Od tod vprašanje – koga zdraviti, bolnika, psihiatrijo ali družbo,³¹ in nenazadnje tudi, koga kontrolirati – psihiatrične paciente, psihiatre oziroma psihiatrijo, kot pravi Lokar.

Toda kaj storiti, če je po Hudolinu³² v normalni krajevni skupnosti »pol moških, pol žensk; tretjina so otroci, druga tretjina so odrasli, tretja tretjina pa starejši občani: od tega jih je nekaj bolnih, nekaj je shizofrenikov, 15 % odraslih moških v tej skupnosti je alkoholikov, nadaljnjih 15 % jih čezmerno pije, 3 % imajo epilepsijo, pol odstotka jih je takšnih, ki bolujejo zaradi maničnodepresivnih psihoz, 3–5 % je duševno zaostalih itd. in normalna družba je mešanica tistega, kar sem prej naštel«.

Če je tako, so potem *razmere same pripravile psihiatrijo* do tega, da se *deinstitucionalizira* in organizira razne izvenbolnišnične dejavnosti zdravljenja (in nadzorovanja) bolnikov, da razširja povezovanje z raznimi drugimi strokami, da se ne pojavlja le v bolnišnici za duševne bolezni in na sodišču kot izvedenec s svojimi ekspertizami itd. To v nekem smislu, skupaj z nekaterimi drugimi okoliščinami pomeni po eni strani *demistifikacijo stroke ali penetracijo v družbo*, po drugi, še posebej, ker s tem narašča število njenih klientov in družbeni pomen.

Zato bodo dileme okoli zdravljenja ali nadzorovanje še naprej ostale kot določena stalnica, odvisna od tega, česa je več in za kakšen namen se nadzorovanje v tem svojem konvencionalnem kontekstu uporablja.

SKLEP

Kakorkoli že gledamo na psihiatrijo z nadzorstvenega stališča, to je z vidika rabe te stroke za privajanje ljudi k poslušnosti in konformizmu v najširšem smislu povedano, se ji *tudi v prihodnosti ne bo mogoče odpovedati*. Ne glede na to, ali bo šlo za iskanje resnice in dokumentiranje dejstev, ki zadevajo subjektivno plat

³¹ Milanović, str. 137.

³² Hudolin, Normalna družba, NR, 26/3–1982, str. 163.

deviantnosti, ali za njeno rabo, ki nima veliko zveze s humanizacijo nadzorstvenih odnosov z ljudmi, *položaj nudi psihiatriji možnosti za doseganje ciljev, takšnih ali drugačnih*. Z njo je podobno kot z raziskovanjem atoma. Izsledki so lahko neskončno pomembni za razvoj človeštva, hkrati ko so uporabni za njegovo uničenje. Vedno je odvisno od namenov in moči tistega, ki ima sredstvo v rokah.

Nadzorstvena raba psihiatrije načenna prenekatero dileme, ki izhajajo tako iz pravno urejenih razmerij, vpletenih v deviantnost, kot tudi sicer na splošno, zaradi česar je prišlo do antipsihiatrije, za katero tudi njeni nesomišljeniki ugotavljajo, da ji je kljub nasprotovanju vendarle mogoče priznati veliko pozitivnega za razvoj in njen ugled v družbi.

Mehanizmi družbene kontrolizacije ne morejo shajati brez psihiatrije, čeprav se v drugi polovici 20. stoletja pojavlja težnja po njenem odpravljanju in drugačni konceptualizaciji, kar pa seveda bolj meji na nerealnost, kot pa na možno reorganizacijo. Formalno družbeno nadzorstvo bo vedno v določenem obsegu ideologizirano in politizirano, nekje bolj, drugje zopet manj. In to tudi ni brez vpliva na iskanje in uporabljanje sredstev za doseganje njegovih ciljev.

Več se nabira znanja v kakšni disciplini in bolj je to praktično uporabljivo, večji vpliv ima na rabo tam, kje je nastalo in še povsod drugje, kjer prispeva k racionalizaciji, ekonomizaciji, hitrosti in sploh k učinkovitosti. Prav *družbeno nadzorstvo* s svojimi mehanizmi in nalogami pa je tisto, ki *mora absorbirati velike količine tujega znanja* za ustrezno opravljanje vlog, ki mu jih nalagajo izven njega. Tudi zato je tako drago in zahteva veliko opreme in znanja. V celoti gledano, še najmanj pravnega. Boj zoper deviantnost (pri nas neprestano ponavljamo – predvsem za ustavnost in zakonitost) zahteva čedalje več vlaganja, pri čemer »korist« (nasproti vlaganju) niti ni vedno pomembna, ker je merljivost izidov lahko različna. Psihiatrija se v nadzorstvu, za dojetanje, razlaganje in omejevanje deviantnosti, pojavlja kot nujno potrebna stroka, brez katere ni mogoče delati ob koncu 20. stoletja. V prihodnjem tisočletju pa še toliko manj.

Prav z njo pa zlasti glede nadziranja prihajajo v ospredje vprašanja, kot so na primer: koliko se bo ideološki sistem s svojimi normami naslanjal na psihiatrijo (glej upiranje medikalizacij prava), do kam naj se socialna psihiatrija penetrira v reševanju družbenih problemov, kako daleč s psihofarmaki in različnimi medikamentoznimi terapijami pri reševanju problemov, ki izhajajo iz globalne družbe, kam segati z interprofesionalno kontrolizacijo ob vključevanju različnih znanosti pri razlaganju človekove duševnosti (medicina, biologija, psihologija, psihiatrija, antropologija, sociologija, ekologija, psihodinamika, psihofarmakologija, lobotomija, kriminologija itd.), in nenazadnje, ali naj *imamo psihiatre samo v družbi ali tudi psihiatre za družbo*.

Skoraj povsod po svetu se v normalnih razmerah trudijo za *nadzor nad sredstvi prisile in institucijami*, ki jo (četudi zakonito) izvajajo. Mednje čedalje bolj sodi tudi psihiatrija z njenimi možnostmi omejevanja svobode ljudi in razpolaganja z njimi. To je gotovo proces, ki je normalen in pričakovan. Ali je deinstitutionalizacija psihiatrije in nadziranja z raznimi klubi, prostovoljci, središči za dnevno sestajanje, prehodnimi domovi, družinsko terapijo, socioterapijo, hipnoterapijo, liberalizacijo modelov komunikacij in skupništva, pa razni programi itd. rešitev in za koga ob pomisleku, ki je v določenem obsegu prišel tudi v deklaracijo stroke, po kateri *naj bi ne bil nihče hospitaliziran proti svoji volji*. To po eni strani, po drugi pa, ali ni

vpletanje večjega števila ljudi v obravnavanje posameznika in njegov nadzor v bistvu razširjanje možnosti zlorab nad njim. Kdo ve?

Kontrolizacija, kakršnakoli že (tudi psihiatrična), vedno nosi v sebi kali neslu-tenih nevarnosti manipuliranja in dominacije.

Rokopis končan 8. avgusta 1986.

LITERATURA

1. Aćimović, M.: Problemi duševno obolelih učinilaca krivičnih dela u krivičnim naukama. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, 28 (1978) 3–4, str. 273–280.
2. Ali spoštujemo pravice duševno prizadetih? Deklaracija Združenih narodov o pravicah duševno prizadetih, dopolnjena z nekaj vprašanji. *Naši razgledi*, Ljubljana, 30 (1981) 19, str. 564–565.
3. Bavcon, L.: K vprašanju o zlorabi psihiatrije v politične namene. *Naši razgledi*, 35 (1986) 6, str. 161–162.
4. Berlinguer, G.: Psihiatrija in družba. *Naši razgledi*, Ljubljana, 23 (1974) 24, str. 656.
5. Brajša, P.: Teorijske pretpostavke psihiatrije prema psihijatriji 2000. godine. *Socijalna psihiatrija*, Zagreb, 12 (1984) 2, str. 153–169.
6. Cohen, M. [et al.]: The Clinical Prediction of Dangerousness. *Crime and Delinquency*, Hackensack, 24 (1978) 1, str. 28–39.
7. Colbach, E.: American Forensic Psychiatry in the Eighties. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, London, 29 (1985) 2, str. 99–107.
8. The Criminal Process and Mental Disorder / Law Reform Commission of Canada. Working Paper 14. *Canadian Journal of Criminology and Corrections*, Ottawa, 18 (1976) 1, str. 1–61.
9. Deklaracija sa Havaja / Svjetsko psihiatrijsko udruženje. *Informacije i dokumentacija*, Zagreb, (1978) 11, str. 23–32.
10. Despotović, A.: Zamerke antipsihijatrije socijalnoj psihijatriji. *Sociologija*, Beograd, 22 (1980) 1–2, str. 141–143.
11. Finžgar, A.: Prisilna hospitalizacija duševno bolnih oseb. *Naši razgledi*, Ljubljana, 35 (186) 11, str. 323–324.
12. Fisher, S.: Primum Non Nocere: Too Much of a Good Thing? *Mental Health Digest*, Washington, 2 (1970) 4, str. 8–13.
13. Goreta, M., Turčin, R.: O nekim problemima suradnje između sudova i psihijatrijskih vještaka. *Naša zakonitost*, Zagreb, 38 (1984) 5, str. 605–613.
14. Hiob, J.: Psychiatrie im Strafvollzug. *Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, Köln, 55 (1972) 6, str. 261–268.
15. Hudolin, V.: »Normalna družba«. *Naši razgledi*, Ljubljana, 31 (1982) 6, str. 163, 172.
16. Jerotić, V.: Psihoanalize i antipsihijatrija. *Sociologija*, Beograd, 22 (1980) 1–2, str. 127–131.
17. Kecmanović, D.: Antropološka utemeljenost psihijatrije. *Pregled*, Sarajevo, 58 (1968) 7, str. 67–83.
18. Kecmanović, D.: Duševna bolest i duh vremena. *Pregled*, Sarajevo, 59 (1969) 9, str. 207–220.
19. Kecmanović, D.: Ka određenju duševno poremećenog čovjeka. *Gledišta*, Beograd, 26 (1985) 7–8, str. 67–77.
20. Kecmanović, D.: Neke dileme socijalne psihijatrije. *Pregled*, Sarajevo, 61 (1971) 1–2, str. 65–78.
21. Kecmanović, D.: Normalnost u socijalnoj psihijatriji. *Pregled*, Sarajevo, 69 (1979) 5, str. 631–643.
22. Kecmanović, D.: Psihijatrija i povijesno iskustvo ludila. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb, 3 (175) 1, str. 55–72.
23. Kecmanović, D.: Sociologija duševne bolnice. *Encyclopedia moderna*, Zagreb, 9 (1974) 26, str. 34–46.
24. Kopal, M.: Abnormni storilec družbi nevarnih dejanj v okvirih sodobne psihiatrije. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana, 25 (1974) 4, str. 239–246.
25. Kopal, M.: Marsikaj je v psihijatriji nenavadnega (okoli nje pa tudi). *Naši razgledi*, Ljubljana, 24 (1975) 13, str. 356, 347.

26. Kobal, M.: Načela za obravnavanje disocialnih osebnosti. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana, 24, (1973) 1, str. 3–9.
27. Knežević, D.: Nove kvalitete u mjerama sigurnosti – ispiti kušnje za forenzičku psihijatriju. *Naša zakonitost*, Zagreb, 37 (1983) 7–10, str. 56–62.
38. Kulenović, M.: Upotreba i zloupotreba psihijatrije. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb, 7 (1979) 2, str. 143–154.
29. Leyrie, J.: La psychiatrie dans la criminologie d'aujourd'hui. *Revue internationale de criminologie et de la police technique*, Genève, 33 (1980) 4, str. 361–370.
30. Lokar, J.: Možna ali dejanska zloraba psihijatrije? *Naši razgledi*, Ljubljana, 35 (1986) 7, str. 193–194.
31. Lokar, J.: Kontrola psihijatrije, psihiatrov ali psihiatričnih pacientov? *Naši razgledi*, Ljubljana, 35 (1986) 12, str. 351–352.
32. Lokar, J.: Psihiatrija ali socialna psihijatrija? *Naši razgledi*, Ljubljana, 22 (1973) 15, str. 386–387.
33. Lokar, J.: Razpotja psihijatrije. *Naši razgledi*, Ljubljana, 34 (1985) 6, str. 162–164.
34. Matijaca, B.: Osvrt na društvene, povijesne i organobiološke aspekte pojmov »Duševna bolešt« i »Psihiatrijski bolesnik«. *Naša zakonitost*, Zagreb, 33 (1979) 5, str. 35–39.
35. Matijaca, B.: Što je to antipsihijatrija? *Socijalna psihijatrija*, Zagreb, 5 (1977) 2, str. 203–220.
36. Milanović, V.: Antipsihijatrija kao socijalno-politički fenomen. *Sociologija*, Beograd, 22 (1980) 1–2, str. 133–140.
37. Milčinski, L.: Nova psihijatrija in etika. *Zdravstveni vestnik*, Ljubljana, 50 (1981) 6, str. 325–328.
38. Miller, J.: The Latent Social Functions of Psychiatric Diagnoses. *International Journal of Offender Therapy*, London, 14 (1970) 3, str. 148–156.
39. Novo pojmovanje vloge psihijatrije: Portret ameriškega psihiatra Thomasa Szasza. *Naši razgledi*, Ljubljana, 27 (1978) 4, str. 125–126.
40. Parizeau, A.: Les problèmes éthiques, sociaux et légaux de la psychiatrie. *Criminologie*, Montréal, 15 (1982) 2, str. 123–129.
41. *Položaj duševno abnormnih storilcev kaznivih dejanj v sodobnem kazenskem pravu* / vodja raziskave P. Kobe. Ljubljana: Institut za kriminologijo, 1969, str. 430.
42. Pospišil-Završki, K.: Izvještaj sa Simpozija o pravno-medicinskim aktualnostima, Opatija 19.–21. 5. 1978. *Informacije i dokumentacija*, Zagreb, (1978), 11, str. 3–11.
43. Pospišil-Završki, K., Sila, A.: Kritički osvrt na psihijatrijska vještačenja u sudskom postupku. *Socijalna psihijatrija*, Zagreb, 12 (1984) 4, str. 323–333.
44. Pospišil-Završki, K.: Mjera sigurnosti obaveznog psihijatrijskog liječenja na slobodi u praktičnoj primjeni. *Naša zakonitost*, Zagreb, 37 (1983) 7–10, str. 49–55.
45. Pospišil-Završki, K.: Simpozij o sudskoj psihijatriji NR Bugarske. Varna, 7.–8. 10. 1977. *Informacije i dokumentacija*, Zagreb, (1977) 9, str. 17–24.
46. Schmideberg, M., Tahourdin, B.: Treating the Troublesome. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, London, 26 (1982) 1, str. 72–75.
47. Shoham, S., Nehari, M.: Crime and Madness. *Annales internationales de criminologie*, Melun, 9 (1970) 1, str. 71–128.
48. Šeparović, Z.: Prikaz Petog simpozija o sudskomedicinskim i pravnim aktualnostima održanog 19. do 21. svibnja 1978. u Opatiji. *Naša zakonitost*, Zagreb, 33 (1979) 5, str. 9–34.
49. Vončina, M.: Psihiatrija ni le medicina. Pogovor z zagrebskim sociologom Dragutinom Mikšićem. *Naši razgledi*, Ljubljana, 35 (1986) 10, str. 304–305.
50. Zalokar, J.: Psihiatrija – nevarnost politizacije. *Zdravstveni vestnik*, Ljubljana, 47 (1978) 11, str. 608–60.

Seznam literature pripravila M. Milenković

Izraz »soobstoj avantgard« označuje zapleteno področje odnosov. Presega preprosto istočasnost, ki jo sicer predpostavlja, in pomeni več kot enodimenzionalno povezanost. Z njim ne označujemo le sodelovanja in bližnje povezanosti s skupinskimi odnosi, saj gre ta plat življenja avantgard z roko v roki tudi z rivalstvi in boji, spopadi in razkoli. Izraz govori o bojih med dvema ali več avantgardami za lastno estetsko potrditev, v skrajnih primerih pa tudi o spopadu za najvidnejšo, vodilno pozicijo v umetnosti in kulturni politiki. Ta proces soobstoja, vezan za letnici 1910 in 1930 kot pogojna mejnika, je povezan tudi s spremembami v vseh delih umetniške levice, in prinaša nove kvalitete v notranje-umetniških razmerjih (gibanja, skupine, zveze gibanj in skupin, mednarodnost gibanj, skupna usoda na nadnacionalni in nacionalni ravni, ustanavljanje organizacij, pripadnost različnim nacionalnim kulturam itd.). S tem se ne rušijo le tradicionalne predstave o zgodovini umetnosti kot posledici stilov, ampak tudi predstave o nastajanju svetovne umetnosti iz posamičnih, med seboj pretežno ločenih nacionalnih umetnostnih in kulturnih tokov. Če je prva meščanska doba ustvarila svetovno umetnost kot skupno zakladnico najboljših del, torej svetovnost minulih produktov, prinaša avantgardno obdobje svetovnost same proizvodnje in distribucije umetniških del nasploh. S svetovnostjo umetniške usode med komercializacijo in ideologizacijo pa nastaja tudi nadnacionalno (ne tudi izvenacionalno) pojavljanje in organiziranje umetniškega odpora novemu položaju. In če je ta odpor povezan tudi z odporom vsej dotedanji umetniški tradiciji, gre za avantgardno estetsko in družbeno umetniško stališče. Koeksistenca avantgard nam ponuja vsaj sedem dimenzij in vidikov.

1. Med različnimi avantgardnimi skupinami se razvijajo medsebojne pobude, povezave, stiki in konflikti. Najnižja raven njihovega soobstoja je preprosta istočasnost, ki sama po sebi priča o odsotnosti enotnega prevladujočega zgodovinskega stila in o prisotnosti prevladujoče zgodovinske in socialne drže umetnika in njegovih združevanj. Ta avantgardna drža je umetniško, estetsko in družbeno uporniška, prevrednotovalna in revolucionarna.

2. Avantgardne skupine so mednarodno povezane praviloma z bogatimi in različnimi stiki, in oblikujejo preko teh zvez tudi skupne nastope in programe. Ni neobičajno, kadar razvijajo bolj ali manj trdne mednarodne skupine, zveze in

* Besedilo je predelana verzija referata, ki ga je avtor imel na mednarodnem kolokviju »Soobstoj avantgard« oktobra 1986 v Ljubljani.

gibanja, ali vsaj organizirajo vzajemno mednarodno podporo in priznanje. Dosti je avantgardnih revij, razstav, projektov in dejavnosti, ki samozavestno izjavljajo mednarodnost avantgarde, še zlasti po prelomu prve svetovne vojne, ki je avantgardnim umetnikom priskutila nacionalizem in nacionalne umetnostne tradicije. Številni avantgardni umetniki obravnavajo svojo kozmopolitsko in mednarodno orientacija na načelni in programatični način.¹ Posebej zanimivi so primeri futurističnih skupin, z najbolj samorazlikujočima se in delno tudi nasprotnima kriloma v Italiji in Rusiji, in primeri nadrealističnih povezav kot zadnjega velikega mednarodnega gibanja zgodovinske avantgarde.

3. V razvoju avantgarde se relativno sočasno pojavljajo isti ali podobni problemi, razpوتا in spopadi, in podobne ideje ali rešitve se rojevajo tudi brez neposredne povezanosti med skupinami.² Tako je povsem običajno, posebej zaradi vrste družbenih, estetskih in političnih blokad, ki so potisnile dobršen del avantgardne zgodovine v pozabo in izničenje, da imamo težave pri ločevanju med neposrednimi vplivi in zvezami na eni strani, in nepovezanimi, a podobnimi pojavi, ki na istovrsten način odgovarjajo času in estetskim potrebam avantgarde, na drugi strani.

4. Avantgardne umetniške skupine se ne zaustavljajo na esteticistični meji, ki jo je upošteval predhodni modernizem. Videti je, kot da se vsak dan znova rojevajo iz tal z novimi, bolj zavzetimi in bolj bojevitimi idejami in sistemi idej, ki vsebujejo družbene, politične in kulturne programe za zgodovinske alternative in spremembe. Skorajda ni avantgardne skupine, ki ne bi izpovedovala neke vrste projekta Novega človeka, človeškosti in Nove družbe, projekta, vkoreninjenega v (anti)estetsko ali kulturno uporniški poziciji umetnikov in njihovih umetniških prepričanj. Posebej zanimive so t. im. umetniške in estetske utopije ali optimalne projekcije, ideje o umetniški ali estetski preobrazbi in preraščanju družbenega življenja človeštva v radikalno novo smer. Na ta način umetniške avantgarde soobstojajo s političnimi skupinami in zvezami, ki same imajo ali izdelujejo lastne programe družbenih sprememb in njim ustrezajočo kulturno politiko.³ Pri njih

¹ Eden najzanimivejših je tudi v tem pogledu že večkrat omenjeni Karel Teige, ki je v letu 1937, ko se je že več kot dobro zavedal sovjetskega Termidorja in tragične usode mednarodne avantgarde, izjavil: »Internacionalni umění dnešních avantgard není však bezbarvý kosmopolitismem, v němž by se jednotlivé složky národních kultur navzájem neutralizovaly. Naopak + internacionalni umění je sférou, kde jednotlivé význačné objevy a speciální schopnosti, které v minulosti vyznačovaly tu či onu národní kulturu a tvořily její hlubokou svéráznost, stávají se univerzálním majetkem.« (Karel Teige, Výbor z díla II. Zápasy o smysl moderní tvorby. Studie s třicátých let, Československý spisovatel, Praha 1969, stran 397 – Mezinárodní orientace českého umění, izšlo v reviji »Svetozor« 8. 4. 1937).

² Med sorodnimi idejami lahko omenimo tudi take, ki so na prvi pogled povsem trivialne in slučajne narave, tako kot koncepta za ureditev Kabareta Voltaire in Cafe Pitoresque (enega v Zürichu in drugega v Moskvi), ali pa ruske in berlinske poulične manifestacije dade in futuristov (o tem glej: Vera Horvat-Pintarić, Od kiča do vječnosti, CDD, Zagreb 1979, strani 15–45). Toda istočasno najdemo istovrstne težnje po novem človeku, novi kulturi in novi družbi v avantgardnih idejah po prvi svetovni vojni, in estetske utopije ali optimalne projekcije v centru teh idej. Boj na umetniški levici kaže seveda še večje število takih sorodnosti. Odgovor na izziv fašizma in nacizma nakazuje še en primer soobstoja avantgard, vključno s raznolikimi in kompleksnimi razmerji med italijanskim futurizmom in fašizmom, ali nemškimi ekspresionizmom in nacizmom. Problem družbene izolacije avantgarde je silil umetnike, da iščejo izhode iz svojih nemogočih pozicij. Običajni konec takega iskanja je bila kar klasična avtonomija umetnosti in umetnika, torej družbeni položaj, ki ga je avantgarda v začetku ravno zavrnila, in pogosto zahtevala izginotje umetnosti v vsakdanjem življenju ter metamorfozo umetnika v delavca ali inženirja.

³ Opis nekaterih značilnih vplivov in medsebojnih razmerij med modernimi in avantgardnimi umetniki, in anarhizmom, lahko najdemo v knjigi Donalda D. Egberta »Social Radicalism and the Arts. Western Europe« (Duckworth and Co., London 1970). Zlasti zanimivi so stiki med prvimi postimpresi-

prevladuje tradicija razsvetljenstva, prelomljena skozi potrebe ideološke in politične pragmatike, njihova usmeritev pa je bodisi ekstremno leva ali desna. Med umetniško in politično avantgardo nastaja soobstoj negotovosti in spopadov. Do spopadov prihaja na terenu estetskih izhodišč za radikalno in avantgardno politiko, in pa o tem, kateri poganjki nove družbe in nove človeškosti obetajo zdravo rast. Vsi spopadi, z le redkimi izjemami, se bojujejo na mednarodni ravni. V tridesetih letih ne zajemajo le avantgardnih umetniških skupin, gibanj in umetnikov, ampak številne posameznike in skupine vse umetniške leve, demokratično in humanistično inteligenco sploh. Tako imenovani spopad na umetniški levici je dobro znan poseben primer, v katerem večji del evropskih avantgard in kulturnih levičarjev plača davek razločevanju, razpokam in divjim sovražnostim na evropski politični levici.

5. Soobstoj številnih skupnih idej in ideologij avantgarde, in umetniških oz. kulturnih front, ki v tridesetih letih končno prerasejo prej tako značilno oblikova-

onisti (Pissaro, Signac, Seurat) in anarhisti, med futuristi in Sorelovim anarhosindikalizmom itd. Vendar lahko že mnogo prej odkrijemo vlogo anarhističnih idej pri oblikovanju estetskega radikalizma, v tesni povezanosti med Proudhonom in Courbetom; istočasno pa pri Williamu Morrisu, ki je bil Ruskinov dedič, anarhosocialist, pisec utopičnih romanov in navdihovalec modernih teženj v angleških in evropskih umetniških gibanjih. Tudi vpliv Pjotra Kropotkina na moderno umetnost je bil izjemen, med drugim tudi zaradi potovanja, ki so pomagala razširiti njegove ideje. O Williamu Morrisu je Engels pisal Beblu: »Morris, povsem čustveni navdušenec, posebej priljubena dobrohotnost, ki verjame, da je tako dober, da lahko zviška gleda na vsak nauk, se je navzel praznega besedičenja o revoluciji in postal žrtev anarhistov.« (18. avgusta 1886, v: Marx-Engels, Dela, Knjiga 43, Prosveta, Beograd 1978, stran 460). Menda najbolj svojevrsna je bila situacija, do katere je prišlo pred prvo svetovno vojno in neposredno po njej na Češkem, kjer so bili anarhisti stranka umetnikov in inteligence. To dejstvo je imelo pomemben vpliv na kasnejšo zgodovino in odločitve avantgardnih skupin, ki so skoraj brez izjeme vzniknile na anarhističnih tleh. Med revijami, ki jih je izdajal anarhokomunist, modernist in proletkultovec Stanislav K. Neumann, je bila tudi tista z naslovom »Anarhistična revija«; v reviji »Červen« (1918–1921) pa so sodelovali skoraj vsi pomembnejši češki modernisti, avantgardisti in simpatizerji proletarske kulture – pod prevladujočo tendenco anarhokomunizma Karel in Josef Čapek, Jan Zrzavy, Josef Hora, Hořeši, Wolker, Hoffmeister, Seifert, Teige, Stanislav K. Neumann itd.). Neumann je kasneje postal navdušeni in predani podpornik komunistične ortodoksije, kritik češkega nadrealizma in avtor znanega pamfleta proti Andréju Gidu.

Istočasno bomo le s težavo našli vse do izteka prve svetovne vojne kakega pomembnejšega umetnika, ki bi se imel za pristaša socialdemokratskega marksizma ali internacionale ali razglasil Marxove ideje za svoj artistski credo. Tudi tisti (pretežno v bolj zaostalih deželah in ne pri centralnih socialdemokratskih strankah), ki so bili tako ali drugače vezani na socialno demokracijo (Cankar, Krleža, predvsem pa Gorki), so bili v idejnem pogledu, zlasti pa glede njenega odnosa do kulture, prej njeni kritiki kot pravi pristaši. Glede izpovedovanja marksizma bi bil Gorki lahko izjema, ki potrjuje pravilo – ko ga ne bi Plehanov takoj brutalno zavrnil skupaj z njegovim »marksističnim« romanom »Mati«, in mu priporočil, naj se marksizma nauči, umetnost pa ustvarja brez ideologije in parol (G. V. Plehanov, Umetnost in literatura I, Cankarjeva založba, Ljubljana 1951, stran 219).

Obrat v razmerju med umetnostjo in politiko, v smeri novih, komunističnih političnih povezav avantgarde in tudi novih nespোরazumov in spopadov je izjemno viden v zgodnjih letih nemške umetniške avantgarde (Dada) in politike (gibanje Spartacus oz. Komunistična partija Nemčije). V »Rdeči zastavi«, uradnemu glasilu komunistov, so se polemike o dadaizmu in njegovih (anti)estetskih in (anti?)političnih izpadih pojavile leta 1920, praktično isti trenutek, kot pisanje o umetnosti nasploh (besedila Juliana Gumperza, Gertrud Alexander, Augusta Thalheimerja in drugih so izšla v Časopisu za kritiko znanosti leta 1984 – št. 69–70). Med nemškimi dadaisti so bili tudi taki, ki so med prvimi izjavili svoj dvom v rusko revolucijo in njen razvoj. Walter Mehring pripoveduje, kako se je Grosz po povratku iz Sovjetske Rusije izjasnil o Leninu: »Nekoč je v Stolpu na Vzhodnem Pomorjanskem živel lekarnar, ime mu je bilo Voelzke. Gladka mala kozja bradica, vojaški plašč, pokončna drža, pravi pošteni buržuj, kot izre-

zan . . . ! Za vse je imel zdravilo:
,Vam lahko kaj pomagam?'
,Imam slab občutek na dnu želodca.'
,Raztopljivi prašek. Naslednji?'
,Brezupno sem zaljubljen v Svobodo.'
,Modri zavitek; eno žličko pred počitkom. In vi?'

nje povezav po bolj ali manj sektaški pripadnosti, vodi v Evropi k eliminaciji in izgubi funkcionalnosti avantgardnih skupin. Začetek te eliminacije je mogoče videti v nastajanju preprosto in zgolj političnih zvez estetsko različnih umetnikov, zvez, ki imajo v svojih vrstah tudi avantgardne umetnike, ali pa jih izločajo iz takega sodelovanja, če se avantgardnemu prepričanju ne odpovedujejo. Te zveze, fronte in druge organizacije se zavzemajo za splošni demokratični program, sicer pa le za najsplošnejše poteze estetskih in kulturnih usmeritev, predvsem v ljudek kulture in podobno. Njihov boj je namenjen fašizmu in nacizmu, za mir in proti vojni, proti imperializmu in za svobodo umetniškega izraza in podobno. Njihova posplošena političnost samo dodatno dokazuje, da različni estetske usmeritve nimajo več tudi različnih in zase značilnih družbenih usmeritev, in da so tudi preostali avantgardni tokovi in posamezniki le še umetnostni tokovi, ki pristajajo na bolj ali manj splošno zahtevo po svobodi, avtonomiji in demokraciji.

Vprašljiva in notranje konfliktna narava takih posplošenih povezav pride na

„Čudno me grebe po pljučih –
To je sifilis, svinja, Rdeče kapsule.“

Tri patentirana zdravila za vse. Lenin? Mali lekarnar. « (angleška verzija anekdote je izšla v knjigi Hansa Richterja »Dada. Art and Anti-Art«, Thames and Hudson, London 1965, strani 113–114).

V drugih deželah je do prvih stikov in problemov prišlo istočasno s polemikami o proletarski kulturi, ki so bile na dnevnem redu sicer tudi v Nemčiji, a so verjetno najvišji teoretsko-estetski domet dobile na Češkem (zlasti pri Teigeju). O spopadu med Partijo in Proletkultom v Sovjetski zvezi je bilo že dosti napisanega.

Na mogoče naštetih vse slike in spopade te vrste med obema vojnoma. Pri nas je že znan primer »Linkskurve« (obravnavata ga knjiga Helge Gallas »Marksistička teorija književnosti«, Školska knjiga, Zagreb 1977), polemike o ekspresionizmu in realizmu v nemškem emigrantskem tisku 1937–38 (zbrane v zborniku »Die Expressionismusdebatte«, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1973; v slovenščini je najti nekaj komentarjev in uvodno študijo Janeza Strehovca v Vestniku SAZU 1985-2), sem pa sodijo tudi grenke izkušnje čeških poetistov in nadrealistov, zlasti Karelja Teigeja in Jaroslava Seiferta (osnovna literatura tudi v: Karel Teige, Svet stavby a basne, Československý spisovatel, Praha 1966; in Karel Teige, Zapisy o smysl moderní tvorby, Československý spisovatel, Praha 1969), prerekanja o proletarski literaturi v Franciji (obdelana zlasti v knjigah Davida Cauteja »Communism and the French Intellectuals«, André Deutch, London 1964; Jean-Pierre Bernarda »Le Parti Communiste Français et la question Littéraire«, P. U. de Grenoble, Grenoble 1972; Jean-Pierre Morela »La Roman Insuperable«, Gallimard, Paris 1985; in v več izdajah zdaj že klasične »Histoire de la littérature prolétarienne en France« Michela Ragona), spopadi ob dvojni spreobrnitvi Andréja Gidea, ki predstavlja značilni osebni razvoj po poroki s komunizmom iz napačnih razlogov (poleg predvojnega pisanja o tej polemiki v naših tedanjih revijah in množici svetovne literature velja omeniti zaradi karakternega in usmeritvenega kontrasta zlasti knjigo F. J. Harrisa »André Gide and Romain Rolland«, Rutgers U. P., New Brunswick 1973), tragično razočaranje Paula Nizana in spopad o njegovi dediščini (s pomočjo njegove vdove je študijo-dosje pripravila Annie Cohen-Solal v knjigi »Paul Nizan. Communiste impossible«, Grasset, Paris 1980), ter seveda povsem avantgardni spopad med nadrealisti samimi, in spopad »avtentičnih« Bretonovih nadrealistov s kominternskim komunizmom (med informativnimi knjigami tega dovolj obdelovanega spopada je tudi knjiga Andreja Thiriona »Revolucionarji brez revolucije«, ki je v Franciji izšla leta 1972, v New Yorku pri MacMillanu pa leta 1975).

Naše spopade je najprej in tudi najljudidneje obravnaval Stanko Lasič v »Sukobu na književni levi« (Liber, Zagreb 1970), in na tej osnovi je nastala tudi »Skeptična levi« Marka Jenšterleta (Obzorja, Maribor 1985). Ne gre pozabiti usode prve evropske revolucionarne emigracije, ki je zato doživela vse poraze tudi na svoji koži – namreč madžarske, ki je zato toliko bolj sodelovala v vseh svetovnih spopadih, in netila tudi svoje lastne (pregledno gradivo o tem je mogoče, ob težavah z originalnimi študijami in dokumenti v madžarščini, najti tudi v nemški izdaji »Wir kämpfen treu für die Revolution, Akademiai Kiado, Budapest 1979). Poljska avantgarda in leviča pa sta gotovo najbolj krvavo in dokončno izginili sredi medsebojnih spopadov in polemik – razen seveda tistih, ki so pravočasno odšli na »desno« stran sveta (o tem vsaj za literarno področje poroča Marian Stepien v študiji »Polska lewica literacka«, ki je izšla v Varšavi leta 1985). V Združenih državah je viden primer Dos Passosa, ki je podoben spreobrnitvama Andréja Gidea in Georgea Orwella, in zanimiv ne le zaradi njegove osebne usode, ampak tudi zaradi sovjetskih navdušenih sprejemov njegove filmsko-dokumentarne montažne tehnike, in kasneje prav tako navdušenih zavračanj (o lastnih izkušnjah s špansko državljansko vojno poroča Dos Passos v svoji zadnji kroniki »The Ebb of the Century«).

dan zlasti v soočenjih s koncepti socialističnega realizma, ki predstavljajo uzakojeno politizacijo estetike politične levice, in v konfrontacijah z jekleno logiko stalinističnega načina vodenja socializma v eni deželi – v deželi, ki jo imajo umetniki za zaščitnika umetniške levice, sama pa se ima vedno bolj za edinega zaščitnika kulture in civilizacije. Umetniške in estetske razlike in spopadi izginevajo v povsem političnih konfrontacijah in konfliktih.⁴

6. Posebno poglavje soobstoja avantgard je soobstoj različnih biografij posamičnih akterjev, z duhovno in pogosto tudi fizično izolacijo, pozabo in izničenjem umetniških del, pa tudi z mesarjenjem avtorjev samih. Ta vrsta soobstoja označuje usodo umetniške zgodovinske avantgarde vse do danes, in se upira povojni spravljeni in zgolj estetski, v precejšnji meri komercializirani recepciji. Mnoga avantgardna dela in dejanja imajo še danes skrit pomen za nas, mnoge dežele so še zaklenjene za avantgardo in za študij njene dediščine, in še mnoge usode in smrti, umetniške ali fizične, in izginotja avantgardnih umetnikov, so skrivnostni, dvomljivi ali zaviti v legende. Še danes ni jasno, ali si je avantgarda zavdala sama, ali je bila pahnjena v smrt, ali pa je tiho in mirno umrla običajne naravne smrti.⁵

7. Kljub različnim idejam o avantgardi v sodobnih rabah izraza lahko govorimo o soobstoju zgodovinske avantgarde in neoavantgarde šestdesetih let, o soobstoju teh dveh tradicionalnih avantgard in transavantgarde, o soobstoju avantgard in postmodernizma in podobno. Soobstoj avantgard je še vedno v zraku, ki ga dihamo, in skozi težavno in negotovo dojetje in sprejemanje sodobne umetnosti še vedno obračamo oči v preteklost, k zgodovinski avantgardi. Tako sooblikujemo in včasih tudi svojim potrebam prirojujemo tisto, kar v preteklosti najdemo, in preteklosti dodajamo tisto, kar v njej iščemo. Soobstoj avantgard mora biti del metodologije znanstvenega študija. Problemov, ki jih zastavlja proučevanje avant-

⁴ Nesektaška tendenca, ki je ugodno vplivala na oblikovanje umetniških levih front, literarnih in drugih, je zbrala različne umetnike in umetniške skupine. Ni možno razložiti oblikovanja teh front zgolj s spremembo v politiki Sovjetske zveze in Kominterne, saj so se številne začele oblikovati že prej in pred direktivami od tam, in so zato pri njihovem nastajanju komunisti najpogosteje manjkali, čeprav so bili vedno povabljeni. Seveda pa so vse poglobitve težave, s katerimi so se te fronte srečevale, povezane s sektaštvom in dogmatizmom predvojnih komunističnih partij in z njihovo mednarodno odvisnostjo od sovjetske politike. Koncept socialističnega realizma se je rodil v Sovjetski zvezi v času, ko je bilo tam samo še nekaj aktivnih avantgardistov, toda preostale ideje in modeli avantgarde so bili z izjemno ostrino odrinjeni v pozabo. Na drugi strani pa je v Evropi avantgarda še kar živahno delovala, in model socialističnega realizma je naredil dosti škode predvsem pri odnosih med umetniki različnih estetskih in političnih usmeritev, zbranih na levi. Povsem specifična situacija se je izoblikovala v ZDA, kjer je umetniška leвица aktivno sodelovala v organiziranem umetniškem delu »New Deal«, in se spopadala predvsem z desnim populizmom (v filmski industriji še posebej), tako da je kljub nekaterim spopadom vendarle šlo za drugačen vzorec političnih konfrontacij na levi. V Sloveniji leva fronta ni razpadla, kot povsod drugod, in glavni spopad na leviici so se pri nas odigrali šele po letu 1984 (Edvard Kocbek in njegov »Strah in pogum«, Josip Vidmar in Boris Zihel itd.).

⁵ Legenda o Teigejevi smrti je pri tem prav značilna; umrl je od srčnega napada pred hišo svoje ljubice, v času, ko je bilo več kot očitno, da je najprimernejša žrtev naslednjega montiranega procesa. Do danes mnogi verjamejo v Bretonovo verzijo o »samomoru iz zasede«, drugi pa tudi v pravi samomor (verjetno tudi zato, ker sta se neposredno po njegovi smrti ubili njegovi ljubica in žena). Pogrebni spektakel, ki si ga je privoščil Malevič, je prav tako neke vrste označevalec usode avantgarde (glej: Peter Wollen, *Semiotic Counter-strategies. Readings and Writings*, Verso and NLB, London 1982, stran 78). Teoretik avantgarde Walter Benjamin se je pokončal v prav sumljivih okoliščinah, tako da do danes ni povsem gotovo, ali so razmere na španski meji pri njegovem samomoru sploh igrale kako pomembnejšo vlogo, in se ni že prej odločil za ta večkrat načrtovani korak. Če je njegov Angelus Novus lahko gledal na preteklost kot čas groze in tragedije, in upal na estetsko obnovo bodočnosti z drugim pogledom, potem na koncu avantgardnega procesa ni bilo nikakršnega optimizma o bodočnosti več, in Angelus Novus je postal angel smrti in tragedije avantgarde same.

garde, ne moremo razreševati brez komparativnega vidika. Ta vidik v drugih predavangardnih obdobjih predstavlja predmet posebne komparativne vede, za raziskovanje avantgard pa mora biti vključen v neposredno analizo avantgardne skupine ali umetnika. Dobesedno nemogoče je analizirati neko avantgardno skupino izključno v mejah nacionalne umetnosti in v registrih tradicionalnih ved, in nemogoče je vzpostaviti tradicionalne vodilne in stilogene centre kot nacionalne centre in internacionalna jedra tega obdobja. Vprašanje razmerja med umetnostjo in njeno industrijsko produkcijo, na primer, problem odnosa med estetsko utopijo in zgodovinskim revolucionarnim procesom, pa dilema o odnosu med avantgardo in tradicijo: vse to in še mnogo drugega se pojavlja v soobstoju, v različnih prostorsko časovnih presečiščih in na križiščih. Samo kompleksna, jasno, tudi neharmonična analiza vsega tega lahko gradi kompleksne odgovore, ki jih potrebujemo. Nemogoče je obravnavati razmerje med umetnostjo in politiko v obliki posamičnega spopada med neko avantgardno skupino in določeno politično stranko ali celo le njenim vodstvom. S tem izgubimo prav bistvo, za katerega v vseh teh spopadih dejansko gre, in vidimo le množico malih intrig in sovraštev.

Analiza soobstoja avantgard lahko v zadnji instanci vodi k pravilnejši vsebini samega pojma avantgarde kot kulturne formacije v času in prostoru dvajsetega stoletja, na njegovem historičnem začetku stoletja in na našem sodobnem koncu tisočletja.

Likovna logika kot nepogrešljiv integralni del likovne umetniške ustvarjalnosti

JOŽEF MUHOVIČ

- Ali obstaja kakšna (likovni) umetnosti immanentna logika?
- Se likovna umetnost ukvarja s produkcijo spoznanj in če se, za kakšna spoznanja pri tem gre?
- Ima produkcija spoznanj kakšno posebno funkcionalno strukturo?
- Kaj sta hevrstika in logika in v kakšnem medsebojnem odnosu so njune storitve?
- V čem je razlika med psihološkim in logičnim?
- V čem je smisel in cena logičnega polčasa likovne kreativnosti?
- Kakšen je odnos med likovnim izhajanjem in likovnim izpeljevanjem in kaj ima logika opraviti z njim?
- Kakšna je vloga logike v likovnem hevrizmu?
- Je likovna logika ena sama ali jih je več?
- Kakšno je pomensko polje término logika, kadar ga uporabljamo v zvezi z likovno umetnostjo?

I.

- Likovna logika – resničnost ali utopija
- Likovno oblikovanje in avtohtono likovno mišljenje
- Likovno mišljenje in zakon o izključenem protislovju

Govoriti ob umetnosti odprto o mišljenju in logiki za mnoge še dandanes predstavlja svojevrstno svetoskrunstvo. Umetnostim pač že skoraj po definiciji – da o prepričanjih ne govorim – bolj pristajata toplota in hedonizem čutnosti ter vžigajoči plamen čustev kot pa domnevni hlad razuma in logične strogosti. V običajnih predstavah torej logika ob umetnosti – in še zlasti v njej – nima kaj početi.

Likovniki – povečini pa tudi ustvarjalci na ostalih umetniških področjih – eksplicitno trdijo, da je umetnost alogična, pri čemer seveda redno pozabijo povedati, v odnosu do katere logike je bila izvedena ta ocena in kaj jim témim logika sploh pomeni. Iz konteksta se dá razbrati, da se pri tej oznaki v najčesče ozirajo na logiko (to pa že obenem tudi pomeni: na zakonitosti in smisel) t. i. zdravega človeškega razuma, to je na naravo in domet pojmovanj, ki nastopajo v vsakdanji življenjski praksi ter jih karakterizirajo perceptivna rutina, navade in šablonskost. Prav tako pokaže kontekst tudi to, da v njegovem okviru

pojmem logika ni nič posebno jasen. V njem se na neki nedoločljivi način spajajo: a) nereflektirani zven logike kot stroge, »matematizirane« discipline, b) predstava, da je logika sinonim zakonitosti, po katerih se odvija neki pojav v stvarnosti, in c) tisto običajno, vulgarno pojmovanje logike in logičnosti, ki ga srečujemo v pogovornem jeziku in po katerem fraza »To je vendar logično« označuje nekaj, kar je samoumevno, nekaj, o čemer se ne sme in o čemer nima nobenega pomena dvomiti, ker pač je, kakršno je. Kot parameter ali merilo logičnosti oziroma alogičnosti umetnosti se torej v tem primeru jemlje zaznava samoumevnosti ter zakonitosti in smiselnavadnih predstav o stvarnosti in predmetih ter pojavih v njej, samoumevnost predstav, ki nastajajo v vsakodnevnih čutni praksi človeka in obsegajo »tako seznanjenost s stvarmi in njihovo površinsko podobo kakor tudi tehniko praktične manipulacije z njimi« (Kosik 1967: 37–41). Če stvar torej specificiramo, je likovna umetnost v pojmovanjih, o katerih teče beseda, označena za alogično glede na logiko vsakdanjega vizualnega mišljenja, ki vidi stvari in pojave, kot so vizualno DANI, glede na podobnostvarih, ki jih to mišljenje producira, in ki imajo – glede na to, da so naravne posledice funkcionalnega ustroja vidnega aparata – status naravnosti, neproblematičnosti in trdnosti.

Oznaka alogičnosti, ki se pripisuje likovni umetnosti, je potemtakem osnovana na primervi podobnostvareh z likovno ustvarjenimi podobami, navzpostavljajo psiholoških dimenzij vizualnega zaznavanja z duhovnimi dimenzijami simboličnega zaznavanja, ki karakterizirajo likovno oblikovalno stvarnost. Njeno jedro je sklep, ki je sorazmerno preprost in ima videz naravnosti. Njegovo silogistično fiziognomijo lahko na kratko predstavimo takole: ker je v okviru navadnih predstav in vsakdanje vidne stvarnosti »logično«, da ima človeška roka pet prstov, da je travnik zelen in krava takšna, kakršno vidimo, so vsa likovna dela, ki odstopajo od te zaznavne samoumevnosti, naravnosti oz. »logičnosti« – ker jim to omogoča produktivna narava likovne ustvarjalnosti in same označevalno-simbolične možnosti likovne materije in likovnega prostora – kratkoma proti-logična oziroma alogična.

Sklepanje, kot smo ga pravkar opisali, torej likovnike in še marsikoga nagiba k resnemu zatrjevanju, da je likovna umetnost alogična, da torej z logiko nima nikakršne zveze. Kljub vsej »naravnosti« in »samoumevnosti« izvedenega sklepa pa je ob njem že kar odločilnega pomena opaziti, da se v njegovem silogističnem razpletu bohoti napaka, ki je naravnost pogubna za njegovo veljavnost in relevantnost. Gre za napako v sklepanju, ki jo logiki imenujejo »non distributus medius¹« in

¹ Da bi lažje ponazorili logično napako »non distributus medius«, ki jo očitamo sklepanju, o katerem teče beseda, si to sklepanje zapišimo v shematični in prečiščeni obliki:

Vizualna vsakdanost ima svojo Logiko.

Likovna umetnost se ne ravna po tej Logiki.

Torej: Likovna umetnost je alogična.

Logična napaka je v tem, da v nobeni od premis, iz katerih je izpeljan sklep (zlasti pa ne v prvi), srednji (skupni) pojem (Logika) ni distribuiran, tj. vzet v celotnem obsegu čeprav je konkluzija zasnovana prav na tej distribuiranosti, ki je v skladu s pravili kategoričnega silogizma nujna predpostavka veljavnosti sklepa. To ima za posledico, da prva premisa govori in se nanaša na en del, druga pa na neki drugi del celotnega obsega pojma »logika«, v katerem so miselno povzete vse najrazličnejše modalitete logike. Sklep je torej napačen zato, ker se vzporeja nevzporedljivo, ker se torej o nečem sodi na temelju primerjanja stvari, ki so neprimerljive preprosto zato, ker se nanašajo na različna področja in celo nivoje (pojmovne) stvarnosti. Če je torej logika (način odvijanja mišljenja) vizualne vsakdanjosti samo ena od možnih modalitet, v katerih se izkazuje celovitost logičnih storitev – in to celo modaliteta,

katere temeljno jedro je vzporejanje nevzporedljivega. Le-to se v izpeljavi sklepa kaže v tem, da se v njej kratkomalo vzporejata in medsebojno vrednotita dejavnosti ter praksi, ki nimata niti enakih nalog niti enakih ciljev in se zatoj preprosto ne gibljeta na isti ravnini, kar bi omogočalo primerjanje, marveč na dveh različnih ravninah, ki ju – logično vzeto – ni smiselno niti dopustno enačiti. Da je to res, nam odkrije že bežen razgled nad prizadevanji obeh praks, ki pokaže, da je naloga in smisel vsakdanjega vizualnega mišljenja – ki naj bi s svojimi storitvami in zakonitostmi bilo parameter likovnih del – v tem, da vizualno, se pravi zaznavno in »reaktivno«, poustvari oblikovno-prostorsko DANOST stvari in pojavov, medtem ko je naloga in smisel likovne ustvarjalnosti v tem, da na temelju spoznavanja njenih oblikovno-prostorskih zakonitosti to danost oblikovno PRE-OBLIKUJE v nove, humane, simbolične prostore. Pri tem pa različni držiči obeh praks, do naravnih prostorskih danosti seveda ne kažeta samo tega, da se vsakdanje vizualno mišljenje in likovno oblikovnje razlikujeta po svojem pristopu do oblikovno-prostorskega konteksta realnosti, marveč še veliko bolj to, da se razhajata po naravi dogajanj, ki obvladujejo njuni funkcionalni strukturi, po svojih metodah in invenciji. To pa spet pomeni – če uporabim neko najbolj splošno, ontološko fundirano definicijo logike, ki pravi, da je logika struktura dogajanj, po katerih se v objektivni stvarnosti kaj dogaja (Enciklopedija Jugoslovenskega leksikografskega zavoda 4, 1968, 111) –, da se vsakdanje vizualno mišljenje in likovno oblikovanje dejansko odvijata v skladu z dvema različnima in zato nevzporedljivima LOGIKAMA, torej v skladu z dvema vrstama logičnih storitev, ki ju opredeljujejo. Narava teh storitev, njihova funkcionalna vpetost v celovitost dogajanj obeh praks, njihova differentia specifica, je na tem mestu res še precej prikrita in bo zahtevala nadaljnjo precizacijo. Kljub temu pa nam ob razmislekih, ki smo jih pravkar nanizali, mora postati jasno, da je potrebno udomačeno tezo o alogičnosti (likovne) umetnosti jemati s precejšnjim pridržkom.

Ob likovniškem zatrjevanju, da (likovna) umetnost nima nikakršne zveze z logiko, pa moramo prav tako povedati, da v relevantnosti neke avtohtone (likovne) umetniške logike nič manj ne dvomijo tudi logiki sami. Uporaba termina logika v zvezi z umetnostjo se jim običajno zdi nenavadna, logično pa prav gotovo oslABLJENA in razvoDENELA. Hitro jih tudi zanese v vode privajene matematičnologične formalizacije, zavoljo česar od logične obravnave umetnosti – le ta se jim znotraj njihovega horizonta namreč zdi smiselna – pričakujejo zajetje dogajanj umetnosti v obliki logično formaliziranega zapisa. Ker torej pričakujejo, da se jim bo logika (likovne) umetnosti predstavila z istimi potezami, modalitetami in prijemi kot veda, katere adepti so, jim jo je preprosto težko opaziti. To jih navdaja s spontanim, vendar neupravičenim skepticizmom do obstoja neke logične

ki bi jo po pravici smeli imenovati infralogična, saj so zakonitosti vizualnega mišljenja naravno varovane in jih torej zdrav človeški organizem obvlada spontano, brez slehernega stika s kakšno reflektirano logično vedo –, potem je kratkomalo preuranjeno in nedopustno sklepati, da neskladje s to modaliteto preprosto pomeni alogičnost.

Ali jasneje: če se likovna umetnost ne ravna v skladu z zakonitostmi vsakdanjega vizualnega mišljenja, ki ima, mimogrede povedano, povsem druge cilje kot likovni oblikovalni proces, to še ne pomeni, da se ne ravna po nekih drugih zakonitostih, po neki drugi, specifično produktivni logiki in tjei ustreznih storitvah. Zgoraj zapisani silogizem bi se moral pravilno glisiti: Če ima vizualna vsakdanjost svojo logiko in če se likovna umetnost ne ravna po tej logiki, potem se likovna umetnost lahko ravna po neki drugi logiki, ki ni logika vizualne vsakdanjosti.

stvarnosti v umetniškem ustvarjalnem procesu, s skepticizmom, ki ga je mogoče »ozdraviti« z golj z nekim širšim pogledom na naravo logičnih storitev in na njihovo funkcionalno vpetost v celovitost produktivnih procesov.

Na prvi pogled se torej zdi, kot da ne obstaja nikakršna v naslovu omenjena avtohtona likovna logika in da je zatorej tudi njena integralna vpetost v likovno umetniško oblikovanje zgolj za lase privlečena. Avtohtona likovna logika se nam v začetku predstavi kot nekakšna u t o p i j a ali iluzija, kot bolj ali manj ostroumna in domiselna a n a l o g i j a in kvečjemu še kot a p l i k a c i j a logičnih pojmov na posebno področje likovne ustvarjalnosti. Kljub tej navidez brezizhodni situaciji pa si bom v pričujoči razpravi vendarle prizadeval pokazati, da umetnost, likovna umetnost izkazuje svojo posebno, a v t o h t o n o logiko in da so specifično logične storitve bistveni funkcionalni del sleherne likovne kreacije.

Ko likovno umetnost definiramo kot izražanje v tērminih prostora (Shahn 1964: 32; Butina 1985, rokopis), kot pre-oblikovanje naravnih (čutnih) danosti prostora v novo, humano in kulturno možnost eksistence teh danosti in prostora, povemo s tem več bistvenih in za nadaljevanje pomembnih stvari. Najprej to, da je ena od temeljnih lastnosti likovnega dela v tem, da je izraženo v čutnih možnostih prostora, da je skratka po svoji temeljni naravi čutno-nazorno. Hkrati s tem pa že tudi to, da v njem kljub tej čutno-nazorni (vizualni in taktilni) bazi pozornost ni obrnjena zgolj nanjo, in sicer zato, ker so v okviru likovnega ustvarjalnega procesa čutne danosti prostora in njihove pojavne zakonitosti u p o r a b l j e n e na poseben, človeški, kulturni način, za namene, ki presegajo njihov običajni pomen in v povezavah, ki jih v naravnem prostoru ne srečujemo. Čutne danosti prostora namreč v procesu likovne kreacije stopijo v službo ustvarjalčeve kreativne volje, pridobijo status likovnih izraznih s r e d s t e v , ker so v svojem g i b a n j u sposobne med seboj porajati prostorske odnose in na ta način oblikovati (likovne) prostore, telesa in oblike. Z ustvarjanjem njihovih gibanj likovnik oblikuje nove prostore, jih IZRAŽA, ker se čutne stimulacije gibljejo, povezujejo in učinkujejo kot i z r a z njegove volje, njegovega odnosa do prostora, do sveta in do življenja (Whitehead 1961 : 102). V likovnem delu torej čutna nazornost materije in prostora ni pomembna sama zase, marveč je pomemben NAČIN, na katerega je človekova kreativna volja in predstava to čutno nazornost izkoristila za f o r m i r a n j e novih oblik in prostorov. Pozornost se potemtakem z ravni videza premešča na raven s t r u k t u r e , iz psiholoških dimenzij zaznavanja v kompleksnejše dimenzije s i m b o l i č n e g a zaznavanja. Na kratko bi lahko rekli, da je temeljna i n t e n c a likovnega oblikovanja v tem, da čutne danosti prostora n a r a v n a v a k vedno novim oblikam (so)bivanja in (so)učinkovanja, s čimer objektivira človekovo kreativno napetost do okolja, zadovoljuje njegove kompleksne generične potrebe na likovni način in bogati svet naravnih oblik z umetn(išk)imi, ki jih oblikuje po človekovi meri.

V svojem najglobljem jedru je torej likovnost i n t e n c i o n a l n a dejavnost. Na zunaj se to kaže v tem, da se nam na vseh svojih stopnjah r a z v i d n o razodeva kot NAMERNA in zato na svoj način ORGANIZIRANA oz. kibernetizirana akcija. Ker pa je, kot trdijo filozofi in psihologi (npr. Alfred North Whitehead 1961 : 102, Jean Piaget) osnova sleherne namerne in organizirane akcije ORGANIZIRANO MIŠLJENJE, to istočasno pomeni, da v likovni oblikovalni stvarnosti deluje ORGANIZIRANO LIKOVNO MIŠLJENJE. Doživeti dražljajsko situacijo

nekega likovnega dela torej ne pomeni doživeti zgolj njegove čutne (vidne in tipne) podobe, marveč dešifrirati, do-živeti, do-misliti MISLJENJE, ki se je v njeni strukturi utelesilo.

Res je sicer, da se pogosto zdi, kot da likovniki pri svojem delu sploh ne razmišljajo, ampak da jim likovna forma kar sama nastaja pod njihovimi rokami, neposredno v materialu. Tudi to je res, da nas likovna forma prvenstveno ne nagovarja kot miselna, marveč kot čutno-nazorna stvarnost. Vendar je to posledica nujno neposrednega in tesnega spoja umskega in fizičnega dela v likovnem oblikovanju, nerazdružnega spoja konceptualnih s formalnimi komponentami likovnega izraza. Zgoraj smo že zapisali, da mora biti sleherna likovna vsebina izražena s čutnimi danostmi prostora, s pomočjo čutnih občutkov, s panoramo čutnih možnosti, ki jo dopuščata vid in tip kot prostorska čuta. Ti čutni občutki pa so nam neposredno dani, se pravi, da jih ni mogoče izvesti iz drugih doživljajev. Kakšen je videti neki barvni madež, pišeta psihologa Legewie in Ehlers (1978 : 98), ne morem nekemu drugemu človeku nikoli opisati, lahko mu ga samo demonstriram tako, da mu ga neposredno pokažem. To pa pomeni, da lahko likovnik definira svoj odnos do prostora, do sveta in do življenja, torej svojo vsebino na likovni način le tako, da semu ta vsebina neposredno steka v čutni vtis, v členjena sosedstva oblik, barv, svetlostnih vrednosti, linij, smeri, tekstur itn. V likovnem oblikovalnem procesu je torej neposredno vidna in opazna v glavnem le tehnična plat razmeščanja materialnih nosilcev čutnih občutkov, torej akt slikanja oziroma kiparjenja, ne pa tudi ustvarjalna aktivnost, ki to razmeščanje načrtuje in vodi ter se odvija na duhovnem, konceptualnem nivoju, na nivoju likovnih pojmov, ki se skrijejo v organizacijo likovne materije, torej v samo slikarsko/kiparsko snov in tehnična opravila z njo (Butina 1984: 344–345). Tudi v likovni formi kot rezultatu tega razmeščanja oz. organizacije se na zunaj kaže le njena čutna podoba, ki je proizvod običajne aktivnosti naših čutil, medtem ko se strukturiranost te podobe skriva, ker je ne morejo razložiti čuti, marveč misel, ki jo je povzročila.

Če likovni ustvarjalni proces pazljivo razčlenimo, odkrijemo v njem posebnost procesa zamišljanja, ki kibernetizira urejanje in povezovanje čutnih vtisov oz. njihovih materialnih nosilcev, in svojskost procesa formuliranja. Vedno pa je najprej misel, četudi ji še tako tesno sledi formulacija, piše Milan Butina (1985, rokopis). To nenazadnje dokazuje dejstvo, da so prvi poizkusi formulacije še nejasni in nezreli, da so šele prva objektivacija misli, ki omogoči, da zamisel artikuliramo v skladu z njenimi duhovnimi zahtevami in hkrati v skladu z možnostmi likovnih izrazil in likovnega materiala (Butina 1985, rokopis). V likovni oblikovni stvarnosti je torej mogoče delovati le tako, da se misel potrjuje v čutni materiji, kajti misel in likovna materija sta povezani na način, da misel artikulira materijo, matejja pa s svojimi možnostmi členitve artikulira misel, pri čemer morata v tem recipročnem artikuliranju obe spoštovati možnosti in zakonitosti druga druge (Butina 1985, rokopis).

Za čutnostjo likovnih proizvodov torej nujno korenini obliki te čutnosti lastno LIKOVNO MISLJENJE. Še več, likovna praksa je v svojem teku pre-oblikovanja naravnih čutnih danosti prostora v njihovo možnost humane (likovne) eksistence vsa prepojena z mišljenjem, ki določa, načrtuje in usmerja akt tega preoblikujočega dela. V neki praksi, piše L. Althusser (1971 : 145), namreč določujoči moment (ali

element) ni prvotna materija niti proizvod, temveč praksa v najožjem smislu: moment samega pre-oblikujočega dela, ki v specifični strukturi zaposluje ljudi, orodja in tehnologijo uporabe orodja. . . « Odločilni moment oz. element likovnega oblikovanja torej niso niti čutne danosti prostora, s katerimi gradi likovnik podobe svojih del, niti te podobe same (npr. ikonografija). To, kar je resnično pomembno in odločilno, je NAČIN, na katerega so bile čutne danosti prostora v te podobe urejene, način na katerega je bila neka vsebina likovno OBLIKOVANA. Skratka: odločilna je POT, po kateri je likovnik določeno vsebino OBLIKOVAL, pot, po kateri ji je priskrbel OBLIKO. POT DO TE OBLIKE JE NAMREČ – če parafraziram znamenito Heglovo misel iz uvoda v Fenomenologijo duha – (POMEMBEN) DEL SAME VSEBINE OBLIKE. Ali s Heglom še drugače: vsebina je globoka edino toliko, kolikor je oblika široka (Hegel 1985 : 126–131; Žižek 1985 : 169). Za naše likovniške potrebe bi to pomenilo, da je v likovnih delih samo toliko vsebine, kolikor je likovniku uspelo artikulirati v obliki, se pravi v njeni STRUKTURI, ki pa se v polnosti razodene le, če uspemo dešifrirati n a č i n , oz. p o t njenega strukturiranja. Ker pa to pot načrtuje, (koordinira in usmerja njeno uresničevanje) konceptualna, miselna dejavnost, to istočasno pomeni, da je miselni aspekt likovnega oblikovanja ne samo »tehnično sredstvo«, ki vodi do likovno formulirane oblike, marveč integralni del likovne VSEBINE.

Lahko torej enostavno rečemo, da bi brez avtohtonega, organiziranega likovnega mišljenja likovnost nikdar ne bila, kar je, namreč kreativna, u s t v a r j a l n a praksa. Ostala bi kvečjemu na ravni »poustvarjalnosti«, ki je lastna čutom.

Dejstvo, iz katerega izhajamo, je torej: v likovni oblikotvorni stvarnosti nujno deluje AVTOHTONO, ORGANIZIRANO LIKOVNO MIŠLJENJE. To pa spet pomeni – če uporabim neko začetno, sicer zelo figurativno in ohlapno, vendar po mojem mnenju bistvo zadevajočo definicijo logike, ki pravi, da logika ni nič drugega kot »upoštevanje 'desnega pravila' v prometu mišljenja« oz. veda, ki se ukvarja s proučevanjem pravil in zakonitosti tega »prometa« –, da mora tudi »promet« likovnega mišljenja poznati tako »desno pravilo«, da mora torej tudi likovno oblikovanje razpolagati z neko svojo logiko, ki likovnemu mišljenju ni navržena od zunaj, ab extra, marveč je njegov nepogrešljivi funkcionalni del, kar bom še poizkušal pokazati. Ob tem pa moram seveda povedati dve stvari, ki morda nista jasni na prvi pogled, in sicer: kaj imata »promet« in »desno pravilo« opraviti z logiko in kje je dejavno torišče »prometa« likovnega mišljenja.

Lotimo se kar »desnega pravila« v »prometu« mišljenja. Če bi se dve vozili, ki vozita v nasprotno smer, ne znali »dogovoriti«, da ne smeta peljati po istem voznem pasu, ali če bi dve vozili v križišču istočasno zavijali v isto smer, ker bi nobeno od njiju drugemu ne hotelo dati prednosti, bi prišlo do trčenja. Podobno se nam lahko zgodi tudi pri oblikovanju misli in njihovih izrazov, če npr. v istem kontekstu v enem stavku nekaj trdimo, v drugem pa to isto v istem oziru zanikamo. Ker je torej v mišljenju mogoče oblikovati izključujoče se misli ter njim ustrezne izraze in še zlasti, ker te izključujoče se misli mišljenje h r o m i j o oz. »karambolirajo«, saj izničijo njegove zaključke in smisel, je že kar odločilnega pomena, da v oblikovanju misli in njihovih izrazov obstajajo določena »pravila obnašanja«, »prednosti«, podobno kot obstajajo pravila obnašanja v prometu ali npr. v šahiranju. Temeljna postavka teh pravil in s tem temeljna postavka l o g i k e , ki se s temi pravili sistematično ukvarja, pa je – kot nam iz pravkar rečenega ne bo težko

izluščiti – ZAKON O IZKLJUČENEM PROTISLOVJU, ki bi ga lahko imenovali »semafor mišljenja« in ki je za mišljenje tako pomemben kot za fiziko zakon o ohranitvi energije. Na področju stavčne logike pomeni ta zakon preprosto to, da bela stvar ne more biti hkrati in v istem oziru tudi ne-bela (črna, rdeča, zelena, . . .), da resnica ne more biti istočasno in v istem oziru ne-resnica. . . Lahko je neka stvar bela ali črna ali rdeča ali zelena. . . , lahko je nekaj resnično ali neresnično, ne more pa biti oboje hkrati in v istem oziru, saj bi bilo sicer vse naše mišljenje in govorjenje nesmiselno.

Če nam je stvar do sem razumljiva, pa nam je morda težko uvideti, kako se zakon izključenega protislovja kaže v likovni oblikovalni stvarnosti, kjer nimamo opravka z besedami in stavki. Da bi to pokazali, se najprej zavejmo, kje je t o r i š č e likovne prakse. Zgoraj smo že večkrat opozorili, da je najgloblje bistvo likovnega oblikovanja v tem, da mora biti sleherna likovna misel, čustvo in nasploh vsebina izražena v ČUTNIH MOŽNOSTIH prostora. In sicer zato, ker lahko likovna misel, čustvo in vsebina le v čutno in prostorsko objektivirani obliki zadobi ustrezen odmev v človeškem svetu, pa tudi zato, ker je možnost prevajanja neke misli, čustva ali vsebine v prostorsko objektivirano obliko že sama na sebi verifikator likovne vitalnosti te misli, čustva in vsebine. Pomemben del preizkusa učinkovitosti, resničnosti neke likovne misli, čustva in vsebine je torej, piše Milan Butina (1984: 34–35), odvisen od tega, ali je čutni (vidni in tipni) izraz te misli, čustva in vsebine *čutno smiseln*, ali ima vgrajene zakonitosti vizualnega in taktilnega zaznavanja. Tem zakonitostim mora zadostiti sleherna likovna formulacija preprosto zato, da bi bila čutno dobro sprejeta in berljiva, kar je *conditio sine qua non* sleherne likovne komunikacije. Likovno mišljenje mora zato na eni strani izbirati takšne materialne nosilce, ki omogočajo uveljavljanje vizualnih in taktilnih zakonitosti, po drugi strani pa mora s temi materialnimi nosilci prav tako ustvarjati prostorske čutne odnose, ki so s temi zakonitostmi v soglasju. Vsak likovni izraz, ki krši pravila, tj. zakonitosti te čutne smiselnosti, je zatorej likovno *protisloven*, se pravi tak, ki je v nasprotju s temeljnimi zahtevami likovnega oblikovanja in je zato nezaželen. Likovno gledano predstavlja neko formulacijsko in informacijsko »slepo ulico«, ker pač nasprotuje likovnim izraznim prizadevanjem. Zlasti postane to pomembno ob dejstvu, da je formuliranje likovnih vsebin vezano na združevanje različnih čutnih občutkov oz. njihovih materialnih nosilcev v celoto, ki v enaki obliki v naravi prej ni obstajala. V tem primeru kombiniranja čutnih občutkov je namreč še posebej mogoče, da neki določeni čutni danosti postavimo nasproti tako, ki z njo čutno ni kompatibilna, da jo torej spravimo v relacijo z zaznavno kvaliteto, s katero se čutno *izključuje* ali je vsaj v *protislovju* z (ob)likovnim ciljem, ki ga prva zasleduje. Prostorske čutne kvalitete namreč med seboj niso *kompatibilne* brez omejitev, in sicer zato, ker vsaka od njih v medsebojne relacije prinaša svoje posebne lastnosti, zahteve, možnosti in zakonitosti, iz katerih izraščajo tudi njene specifične *oblikotvorne* potence in regulative. Te potence in regulative so za likovno oblikovanje nadvse pomembne, saj nam povedo, kaj od prostorskih čutnih kvalitet, ki jih v oblikotvornem procesu uporabljamo, lahko pričakujemo in česa ne smemo, v katero oblikotvorno smer jih je smiselno izkoriščati in v katero ne, kako se med seboj učinkovito povezujejo in kako ne. Za »promet« likovnega mišljenja te regulative dejansko predstavljajo tisto skrajno rigorozno »desno pravilo«, ki ga je nujno upoštevati, saj preprečuje oblikovanje *protislovnih* likovnih misli in izrazov,

ali vsaj dovoljuje njihovo izločanje. Pri tem pa moramo seveda povedati, da to »desno pravilo«, ki obvezuje vse, ki se likovno izražajo, likovnikom ni dano vnaprej, v samem čutnem vtisu oz. zaznavi, marveč ga je potrebno odkriti s tem, da čutne kvalitete prostora dovajamo v medsebojne odnose in jih v teh odnosih reflektirano opazujemo. Odkritje in *retencija* zakonitosti, ki iz tega proučevanja izhajajo, je baza nadaljnje uspešnosti likovnega oblikovalnega procesa. To pa že samo po sebi pomeni tudi, da so reflektivne storitve, katerih naloga je spremljanje in sistematiziranje teh zakonitosti, tega »desnega pravila« v »prometu« likovnega mišljenja, za sleherno likovno kreacijo nadvse pomemben kreativni faktor. Celovitost teh storitev bomo nekoliko kasneje imenovali *logični polčas* likovne ustvarjalnosti.

II.

- Likovno mišljenje in produkcija spoznanj
- Likovno spoznanje – vez čutne konkretnosti s pojmovno abstraktnostjo
- Kako množiti likovna spoznanja

Če skušamo na kratko povzeti dosedanje obravnavo, lahko rečemo, da smo v njej opozorili na dvojje. Najprej na to, da v likovni oblikovalni stvarnosti deluje *avtohtono* in organizirano likovno mišljenje, in nato še, da se za normalno ter uspešno funkcioniranje tega mišljenja v njem uveljavljajo storitve, ki jih z vso pravico imenujemo *likovno-logične*.

Z Althusserjem smo zgoraj že tudi povedali, da poglobitvi smisel likovnega oblikovanja niso likovna dela kot materializirani produkti, marveč da je tisto bistveno NAČIN, na katerega so bila oblikovana, *sproducirana*. V njih ni toliko važno KAJ upodabljajo, marveč KAKO. In vse resnično likovne misli, vsa resnično likovna čustva in vse resnične likovne vsebine koreninijo v tem produktivnem »kako«, ki ga načrtuje in uresničuje LIKOVNO MIŠLJENJE. Likovno mišljenje je torej *produktivno* mišljenje, ali bolje, posebna oblika produktivnega mišljenja, ki deluje v posebni, likovni produktivni praksi. Produktivno mišljenje in praksa pa sta nasprotje vsakdanjega mišljenja in prakse. Če namreč cilj vsakdanjega mišljenja in prakse ni spoznavati in dojemati svet, ker je vsakdanji svet že znan in razumljiv, marveč le voditi izvajanje že znanih in nekoč že obvladanih procesov, potem je naloga produktivnega mišljenja in prakse ravno *vpraševati, odkrivati*, ne sprejemati sveta kot danega, dvomiti o vsem, vse *analizirati* in pri tem vse, kar se zdi célo, razdvojiti, vzeti narazen ter poiskati bistvo in strukturo vsake stvari in pojava, da bi nato lahko *oblikovalo* nove predmete (Butina 1984: 34–35). V tem smislu je likovno mišljenje kot jedro produktivne likovne prakse nasprotje vsakdanjemu vizualnemu mišljenju in vsakdanji vidni praksi, ki poustvarjata videz stvari in pojavov ter omogočata tehniko praktične manipulacije z njimi, ne vprašujeta pa se po zakonitostih vidnega in njihovih oblikotvornih intencah. Likovno mišljenje pa si prizadeva ravno za tem: prizadeva si *analizirati* vidni svet, ker ne pristaja na njegov videz, ter skuša odkrivati pogoje vidnega in možnosti njegovega produktivnega izkoriščanja. Skratka, smisel likovnega mišljenja je SPOZNAVANJE novega, neznanega, bistvenega, torej PRODUKCIJA SPOZNANJ in njihova hkratna praktična likovna uporaba. Pri tem pa je nujno povedati dvojje. Prvič, da je

kljub tej gnostično-produktivni naravnosti likovnega mišljenja in prakse vizualnost kot vizualno zaznavanje (in ne kot vsakdanje mišljenje!) še vedno baza likovnega mišljenja in izražanja, ker ju kot ena od bazičnih sposobnosti organizma preprosto *omogoča*. In drugič, da likovno mišljenje ne producira kakršnihkoli spoznanj, marveč spoznanja o *oblikovornih* potencah čutnih danosti prostora in hkrati s tem spoznanja o *premoščanju* relacij med temi čutnimi danostmi kot likovnimi izraznimi sredstvi in likovnimi formami kot njihovimi posledicami.

Oboje meče posebno luč na *produkcijo* likovnih spoznanj in na njihovo funkcionalno *naravo*. Pove namreč, da likovna spoznanja po eni strani izhajajo iz čutne (vidne in tipne) resničnosti in se v procesu likovne produkcije vanjo vračajo, hkrati pa nas opozarja, da so po drugi strani likovna spoznanja kot prava miselna spoznanja kljub tej čutno-nazorni bazi tudi *miselno-abstraktna*. V likovnih spoznanjih se torej medsebojno povezujejo tako čutno-nazorne kot miselno-abstraktne vsebine. Lahko bi rekli, da se v njih čutna resničnost vrača sama k sebi preko »ovinka« miselne abstrakcije. Še več, lahko bi rekli, da celotna likovna praksa ni nič drugega kot »prehod od objektivnega k objektivnemu skozi ponotranjenje«, če navedem to lucidno Sartrovo misel (citirano po: Butina 1985, rokopis). »Objektivno« pri tem za nas seveda pomeni čutne zakonitosti prostora, »ponotranjenje« pa likovno mišljenje s sposobnostmi abstrakcije, analize, prognoze, produktivne sinteze in predvidevanja.

Likovno mišljenje s svojimi spoznanji je torej ukleščeno med čutno-nazornostjo vidne in tipne stvarnosti in med miselno abstraktnostjo pojmovnosti. Ta osrednji položaj mu omogoča, da po eni strani čutno nazornost prostora dviga na miselni, konceptualni nivo, po drugi strani pa je preko spoznanja zakonitosti čutnih lastnosti materialnih nosilcev likovnih izrazil sposobno sestopiti v čutno stvarnost in s tem omogočiti *preverjanje svoje resničnosti*, resničnosti svojega spoznanja.

Osrednji položaj likovnega mišljenja in posebna narava njegovih spoznanj, ki povezujejo čutno z abstraktnim, sta dobro razvidna iz narave likovnih izraznih sredstev, kot so: svetlo-temno, barva, točka in linija. Ta izrazna sredstva so namreč rezultat likovnih spoznanj in hkrati orodja likovnega mišljenja. Njihova temeljna matrica je čutna prostorska stvarnost, iz katere pa so bila v procesu likovnega spoznanja *abstrahirana*, dvignjena na visok nivo splošnosti, kar jim ravno omogoča, da so sposobna izraziti vse subjektivne misli in vsebine, ki si jih je likovnikov duh sposoben zamisliti. Ker so bila izpeljana iz čutne resničnosti in dvignjena na miselni nivo, se njihove temeljne vsebine nanašajo na vse tiste dele stvarnosti, iz katerih so bila izpeljana, se pravi, da se v njih materialni aspekti združujejo s čutnimi, oboji pa so kronani z miselnimi, duhovnimi.

Osvetlmo si to na praktičnem primeru. Vzemimi slikarske barve in si jih pobliže ogledjmo. Najprej bomo seveda očarani od njihovega čutnega apela in spektakularnosti, od njihove neposredne otipljivosti, čutnosti in konkretnosti.. Kmalu pa se bomo zavedeli, da so te barve podobne čistim barvnim svetlobam, ker so to takšne snovi, ki jih karakterizira velika spektralna čistost odbite svetlobe. Zavedeli se bomo, da so slikarske barve, da bi jih slikar lahko podvrgel svojim namenom in jim dal svoje *pomene, reducirane* na same sebe, da so torej **BARVNE ABSTRAKCIJE**, saj v naravi prevladujejo predvsem barve, ki imajo svoje *predmetne pomene*. Slikarske barve so torej kar se da nevsebinske, *abstrahirane* iz naravnih okoliščin tako, da predstavljajo čiste barvne vtise in imajo samo *mini-*

malne pomene (Butina 1984:95). Ravno zavoljo te abstrahirane semantične splošnosti in formalne čistosti lahko slikarske barve, – kot tudi sleherno drugo likovno izrazilo – producirajo *praktično neskončno* najrazličnejših likovnih posledic.

To pomeni, da takrat ko likovnik prične delo s svojimi izrazi, v resnici začne delo s *čistimi miselnimi abstrakcijami na najvišjem nivoju splošnosti* (Butina 1984:95), čeprav so vsa likovna izrazila s svojimi materialnimi nosilci nadvse stvarna in čutna. Likovno spoznanje je torej ABSTRAKTNO spoznanje že zavoljo same narave likovnih izrazil. Še bolj pa je ta abstraktnost utemeljena v tem, da se likovno mišljenje kot produktivno ne zadovoljuje z videzom vizualnega konteksta realnosti, marveč da teži za njegovimi čutnimi zakonitostmi in njihovo *oblikotvorno* izrabo, ki je konceptualnega značaja.

Predpostavka likovnosti je torej abstraktnost likovnih spoznanj, semantična splošnost njenih izrazil in množstvo likovnih posledic, ki jih njena izrazila lahko sproducirajo. To pa potegne za sabo neko težavo. Čim bolj so namreč izhodišča abstraktna in konsekvenco bogata, tem bolj težko in neprikladno je predvidevati njihove želene posledice zgolj s *poizkušanjem, preizkušanjem in izkustvom*. V takih primerih se moramo, pravijo logiki (Berka in Mleziva 1971: 66–68), mnogo bolj kot drugje zanašati tudi na množenje spoznanj in njihovih izrazov (uporab) zgolj z »delom glave«. Sicer je res, da so temelj vsega našega spoznanja o svetu nedvomno naša izkustva, se pravi naša čutila in praktična dejavnost. To pa nikakor ne pomeni, da vsa naša spoznanja izvirajo neposredno iz izkustva. Za človekov način spoznavanja sveta je prav značilno, da si lahko množi zalogo spoznanja tudi samo z »delom glave«, tj. tako, da iz spoznanj, ki jih je že pridobil, izvaja nova, nadaljnja spoznanja, ki so s prvimi na določen način vzročno povezana. Postopek pridobivanja spoznanj na tak način imenujemo *razsojanje* ali *sklepanje* (Berka in Mleziva 1971:63). Le-to pa mora temeljiti na *spoznavanju* odnosov med posameznimi spoznanji, na proučevanju njihove sorodnosti, hierarhije in njihovih možnih intenc. V izkustvu neke stroke se tako lahko pojavijo nekakšni »otočki« spoznanj, za katera je praktično delovanje ugotovilo, da so izjemno plodna in pomembna za utrjevanje vseh nadaljnjih spoznanj in rezultatov stroke. Ti »otočki« spoznanj tako postanejo nekakšne temeljne »resnice« stroke, iz katerih je mogoče zgolj »z delom glave« *izpeljati* množstvo nadaljnjih »resnic« oz. posledic, ki so na neki način »zaklenjene« vanje. V našem likovnem primeru so takšne »resnice« stroke, takšna temeljna dejstva, ki so se včasih po strogem ustnem izročilu selila od roda do roda likovnikov, se nato utelešala v različnih traktatih in se danes poučujejo na likovnih akademijah, spoznanja o *oblikotvorni* naravi temeljnih likovnih prvin, spoznanja o njihovih minimalnih semantičnih vrednostih in *operacionalnih* intencah. Gre za formalno-operacionalne temelje likovnega oblikovanja, brez katerih bi si reflektirane likovne prakse ne mogli niti misliti, saj bi bila brez njih likovnost prepuščena brezupnemu poizkušanju in tavanju med svojimi neštetimi likovnimi izraznimi možnostmi, zlasti pa ne bi mogla napovedovati in projektirati svojih posledic. Izpeljevanje spoznanj na temelju tistih, ki smo jih že pridobili, je torej za likovnost neprecenljive vrednosti.

Pri tem pa moramo povedati, da je to izpeljevanje osnovano na posebni vrsti kreativnih storitev, ki jih imenujemo LOGIČNE STORITVE, njihovo območje delovanja pa LOGIKA. In tako smo že drugič razločno trčili na intimno povezavo likovnosti s posebnimi logičnimi komponentami.

Logične storitve, ki so temelj izpeljevanja enih spoznanj iz drugih, so – kot smo zgoraj že nakazali – posebno pomembne za stroke, katerih izhodišča so zelo abstraktna in konsekvenčno bogata. Take stroke si zato naravnost IZSILJUJEJO pojasnitev logičnih zvez med posameznimi svojimi spoznanji, kar dokazujejo matematika in logika. Spričo abstraktnosti in konsekvenčne bogatosti likovnih izrazil pa moremo in moramo to isto trditi tudi za likovno umetnost. Po vsem rečenem smemo trditi, da je normalno funkcioniranje likovnosti kot kreativne in produktivne prakse že kar bistveno odvisno od OSMIŠLJENJA njenih LIKOVNO-LOGIČNIH IZHODIŠČ, od spoznavanja likovno-logičnih zvez med njenimi izraznimi sredstvi in njihovimi (želenimi) posledicami.

III

- Algoritem doseganja spoznanj
- Funkcionalno sodelovanje *logičnih* in *hevrističnih* storitev v človekovi produktivni praksi

Če smo si torej edini, da je likovno oblikovanje *bistveno* odvisno od *produkcije likovnih spoznanj* in še zlasti od njihove *produktivne izrabe*, potem nam bo razmislek o tem, kakšna je *funkcionalna struktura* doseganja spoznanj, priril nove luči na obravnavano problematiko. Poglejmo zatorej, kakšna je vloga doseganja spoznanj v življenju, kakšni so njegovi izvori, požila in oblike.

Bistvena determinanta vsakega živega bitja, tako rekoč njegov biološki smoter je v prizadevanju, da si zagotovi preživetje s tem, da dobi stvari, ki jih potrebuje, in se varuje tistih, ki so mu nevarne. Za to pa je potrebno, trdijo biologi, učenje in spoznavanje. Sicer je res, piše biolog Rupert Riedl v svoji knjigi s pomenljivim naslovom »Biologie der Erkenntnis« (1981/83), da se nobeden od nižjih organizmov n o č e ničesar učiti in spoznavati, vendar so biologi prepričani, da so vsa živa bitja v učenje in spoznavanje kratkomalo prisiljena. Ker so eksistenčno odvisna od pojavov okolja, so primorana v teh pojavih opaziti in izluščiti tisto, na kar se je moč nasloniti pri zadovoljevanju življenjskih potreb. To pa je ravno način njihovega odvijanja, *r e d n o s t i*, ki se pri tem odvijanju pojavljajo. Te rednosti v pojavljanju je namreč mogoče – in seveda nujno – izkoriščati, saj so zanesljiv in pomemben kažipot k snovem in stanjem, ki so jedro zadovoljitve. Njihovo opažanje zadovoljitev usmeri in olajša, zlasti pa jo ob enakih okoliščinah omogoča ponavljati. Rednosti v odvijanju pojavov namreč omogočajo izkušnje, saj so edino, kar se je od tega sveta mogoče naučiti. »Kar se lahko nauči od tega sveta,« piše Riedl (1981/84) »je njegov red. Nered se sicer lahko proizvaja, da, mora se, kot vemo; učiti pa se od kaosa ni ničesar. Najbolj skupni temelj vsem redom pa je koincidenca stanj ali dogodkov. To se pravi, da se večina stvari z veliko rednostjo in pravilnostjo dogaja le skupaj, druga ob drugi, ali v okvirih neke druge stvari. Človeku je to tako samoumevno, da pogosto niti ne pomisli, da blisk in grmenje spadata skupaj, da se za padajočim kamenjem sliši ropot, da je moč sadeže najti samo v okviru rastlin ipd. Tako se dedni mehanizmi organizmov dotikajo *abstrakcije koincidence v naravi* (podčrtal JM) . . .« Organizmi torej spoznavajo in se učijo. Bioepistemologe je to odkritje navedlo k na prvi pogled nenavadnemu sklepu, katerega ost je nobelovec Konrad Lorenz (cit. po Weiss 1071 : 231) jedrnato strnil v znamenito izjavo:

»Leben selbst ist ein erkenntnisgewinnender Prozess«. Gre za sklep, da je *doseganje spoznanj najgloblji proces, po katerem se v bolj ali manj pretanjenih oblikah odvija vse življenje na zemlji*. Doseganje spoznanj in še zlasti oblike tega doseganja so tako postale kažipot k najglobljam in najbolj rigoroznim gibalom življenja.

Ob tej bioepistemološki izpostavitvi pomena doseganja spoznanj pa moramo, ker nas tako uče izkušnje, poudariti, da lahko v strukturi in strategiji doseganja spoznanj ter njihovi konkretni uporabi brez nadaljnega gledamo tudi najgloblje *jedro kreativnosti*, ki se izkazuje v uvidevanju in formuliranju novih (raziskovalnih) problemov, pričakovanj in hipotez, v spoznanjih in na njih temelječih znakovno-praktičnih rezultatih, zlasti pa še v *refleksiji* kreativnih poti in uspehov. Ne da bi nam bilo treba ven iz meja znanstvene verjetnosti, lahko torej trdimo, da je človekova KREATIVNOST na vseh področjih *naravni podaljšek in krona* dogajanj, ki v jedru krmilijo življenjski zagon in vzgon vsega živega na zemlji,² pri čemer lahko ta dogajanja, to biokibernetično bazo preprosto označimo kot *biološko doseganje (spo)znanja*.

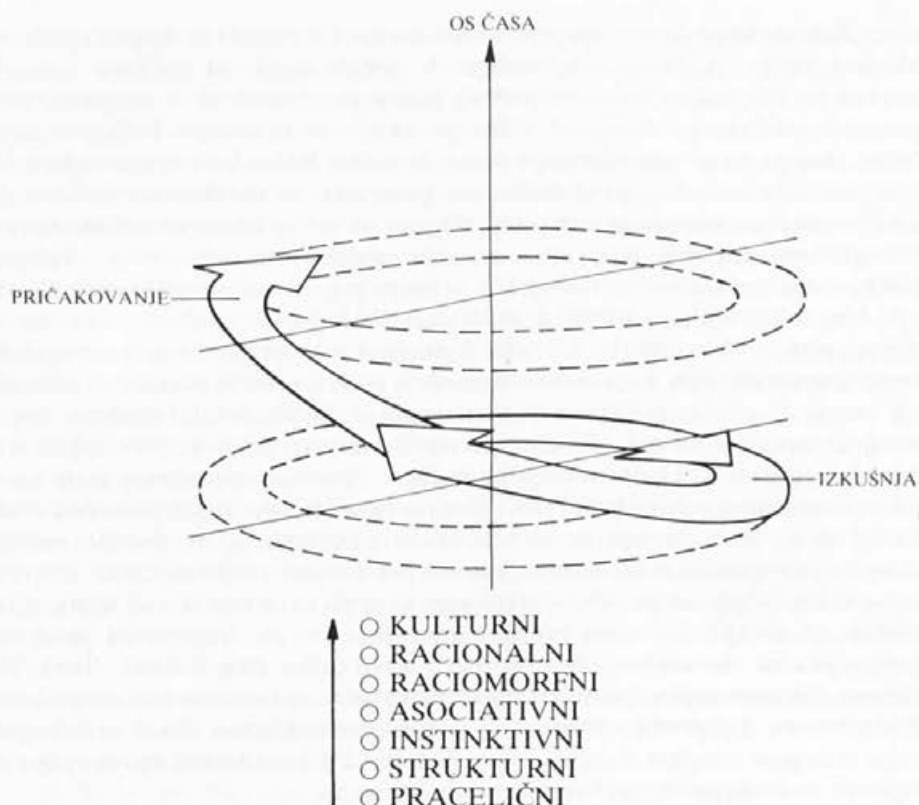
Biološko doseganje spoznanja pa ima, kot argumentirano dokazujejo bioepistemologi Lorenz (1973), von Holst (1969), Tinbergen (1963), Riedl (1981) in Oeser (1979), posebno funkcionalno strukturo. Osnovano je v obliki *krožnega procesa* (Kreisprozess), katerega komplementarni gonili sta PRIČAKOVANJE in IZKUŠNJA. Nagnjenje k pričakovanju je prirojeno, izkušnja pa je pridobljena ter genetsko in – na višjih stopnjah evolucije – kulturno predajana. Krožni proces je pri tem dedni, izkustveni produkt evolucije, nekak *a posteriori* izvora in nekak *a priori* spoznavnega »mehanizma« vsakega individua.

Model tega krožnega procesa je dialektična vijačnica, katere komplementarna asimetrija je temelj bioohranitvenega in – na višji stopnji – kreativnega vzgona (slika 1). Zanimivo pri tem krožnem procesu je namreč, da velja neodvisno od vrste in stopnje izkušenj, pričakovanj ter »iskalnih mehanizmov«, da je *univerzalen* oziroma *rekurenten* in se v bolj ali manj pretanjenih oblikah, vselej pa z isto osnovno zgradbo, pojavlja na različnih evolutivnih zasukih (paliers) ali nivojih. Če sledimo Riedlu (1981 : 178), se njegovo delovanje jasno kaže na naslednjih nivojih kompleksnosti bioloških nalog in storitev: na praeličnem, strukturalnem, instiktivnem, asociativnem, racionornem, racionalnem in kulturnem.

Krožni proces pa ima pri tem značaj ALGORITMA, se pravi značaj s pravili urejene operacionalne strukture, ki s ciklično ponavljajočimi se operacijami dovoljuje rešitev določenega razreda problemov. V algoritmu tako majhno število operacij s pogostim ponavljanjem vodi do optimalne rešitve, kot npr. pri deljenju ali pri Gaussovem algoritmu za reševanje sistema linearnih enačb.

Če se spoznavni algoritem opazuje v kroženju okrog osi časa, se jasno pokaže tudi regulativnost in *nujna funkcionalna povezanost* njegove dvojne zanke s pričakovanjem in izkušnjo. Časovno zadaj ležeči del zanke (slika 1), ki obsega soodvisnost *zaznave in interpretacije*, doživljamo kot izkušnjo, naprej segajoči del zanke pa kot pričakovanje. Zanki skupaj oblikujeta regresijo, ki lahko sega do izvirov nekega spoznanja ali življenjske akcije in progresijo, ki se zažira v prihodnost.

² »Človek je opremljen z določenimi naravnimi prepričanji, ki drže, zato, ker v celotnem vesolju prevladujejo določene podobnosti (Gleichförmigkeiten) in ker je sam misleči duh produkt univerzuma« (Chomsky 1970: 158).

Sl. 1. Algoritem biološkega doseganja znanja po R. Riedlu (1981)

Potek algoritma je tak, da vsote pričakovanj in izkušenj nenehno povezuje z vsako novo doživljano vsebino. Pri tem pa primerjava pričakovanja z novo izkušnjo vedno zadene na neko alternativo. Če je bilo pričakovanje potrjeno, se utrdi in okrepi, v nasprotnem primeru pa se oslabi in novo dobljeni izkustveni prirastek narekuje pričakovanje druge vrste (Riedl 1981: 104–106).

Kaj pa sta pričakovanje in izkušnja, ki tvorita jedro algoritma doseganja spoznanj?

Tisto, kar imenujemo pričakovanje, dejansko ni nič drugega kot *izraz in zahteva relevantnih potreb in interesov* spoznavajočega organizma. Vsako bitje namreč s samim svojim ustrojem prinaša v okolje, v katerem živi, svoje specifične potrebe in interese, ki jih v tem okolju *mora in želi* uveljaviti. Od okolja torej nekaj **PRIČAKUJE**, prav kot pričakuje od lastnih življenjskih funkcij, da mu bodo omogočile zadovoljitev njegovih potreb. Ker pa je »dialog« z okoljem in uspešno uveljavljanje v njem za vsako živo bitje že od prvega »dih« eksistencialna nujnost, njegove temeljne potrebe niso mogle biti prepuščene šele individualni izkušnji, pač pa so se s filogenetsko selekcijo izkušenj, čim bolj so pač bile življenjsko neobhodne, vpisovale v samo telesno organizacijo organizmov (refleksi, nagoni), višje na lestvici evolucije pa tudi v stopnjo cerebralizacije in kulturno okolje individua. Instanca pričakovanja je torej nekakšen a priori individuuma in nek a posteriori

vrste. Živemu bitju določa njegovo »sliko sveta« (Weltbild) in njegov spoznavni »akcijski radij«, če lahko tako rečem. V pričakovanjih se živobitje izkazuje, kakršno je, ali bolje, kakršno (edino) lahko je. Zaprto je v krogotok svoje spoznavne aktivnosti: dosega, kolikor pričakuje, in pričakuje, kolikor dosega. Vedno dosega svojo najvišjo mejo tam, do koder lahko seže njegov spoznavni algoritem. Glede na stopnjo eksistencialne pomembnosti razlikujemo na osi evolucije dva temeljna razreda pričakovanj. Najprej so tu t. i. biološka pričakovanja in njim ustrezne potrebe, nato pa – na višji stopnji – še duhovna oz. kulturna pričakovanja z ustreznimi potrebami. V primeru prve evolucije spoznavnih algoritmov, kjer se uči še dedni material, je bil proces učenja tako počasen, da so se vse izkušnje vrste lahko genetsko zapisale, da so se lahko razvili novi načini reagiranja in celo spremenili udje, v spremembi katerih se je žival ujela in evolutivno zaklenila svoj razvoj. Področje pričakovanj in zanimanj je tu lahko tako majhno, kot to dovoljuje preprost obstoj. V drugi evoluciji, katere izkušnje se zapisujejo v znakovnosti, jeziku in kulturi, pa je področje pričakovanj in zanimanj razširjeno z nadpreživetvenimi velikostnimi redi. Uveljavlja se hitrejša in bolj posredna selekcija izkušenj. Prav zavoljo te mobilnosti se pričakovanja ne morejo statično zaklepati in organsko »obteževati«, marveč potrebujejo svoji mobilnosti ustrezno obliko vskladiščenja in prenosa – tj. zavest, ki je po eni strani dovolj trdna, da se izkušnje in na njih osnovana pričakovanja ohranijo, po drugi strani pa dovolj sprejemljiva za vse vrste možnih korekcij in izboljšav (Riedl 1981: 186). Naj sklenem: Pričakovanja v spoznavnih algoritmih ustrezajo spoznavnim naravnostim ali hipotezam, ki sprožajo spoznavne »iskalne mehanizme«. Le-ti v življenjski praksi dosegajo izkušnje, katerih ustroj in stopnja pomembnosti znova vpliva na strukturo in utrditev oz. preformulacijo pričakovanj.

Drugo gonilo algoritma doseganja spoznanj pa je izkušnja. V resnici predstavlja proces praktične verifikacije pričakovanj in hkrati sistematizirano uskladiščenje, oz. retencijo postopkov, ki v tej verifikaciji sodelujejo. Izkušnje kalijo na podlagi pričakovanj, brstijo v vezanosti na materialno sintezo, ki jo bodisi zahteva praktično delovanje bodisi pogoji akcije na simboličnem planu, in cvetijo izkazane v ustroju produkta ali v različnih oblikah (spretnosti, presoje, navade, pojmi) vgnezdene v strukturo spoznavajočega subjekta. Izkušnje pomenijo uvid v kontinuum nekega funkcionalno sklenjegega dogajanja in so dejansko specifična oblika retencije te funkcionalne sklenjenosti kot tudi vzrokov in posledic dogajanja. So spoznavni produkti, ki se na različnih stopnjah razvoja spoznavnih algoritmov različno imenujejo – bodisi »prilagojene strukture« (angepasste Strukturen), uspešni stiki in programi, vtisi, asociacije, predstave, pojmi, definicije, zakoni (Riedl 1981:104). V strukturi pričakovanj in določujočih pogojev okolja razpeljuje izkušnja spoznavne potence organizma in iztiska najbolj čiste ter bistvene komponente situacije v enoten brizg dvojnega obvladovanja (zunanjega in notranjega). Preprosto bi lahko rekli, da je izkušnja spoznanje, ki funkcionalno obvlada določene pogoje dogajanja in ravnanja, nato pa to obvladovanje ob nespremenjenih pogojih zanesljivo zagotavlja. V tem smislu je izkušnja operativna metoda, ki na vse bolj lahek način zagotavlja optimalno orientacijo in akcijo v pogojih, ki so identični enkrat že obvladanim pogojem, hkrati pa je z zanesljivo prognozo nekega rezultata, s sposobnostjo, da ga doseže, tudi usmerjevalka in spodbujevalka pričakovanj.

Pričakovanje torej načrtuje oz. načrtno *izsiljuje* izkušnjo, le-ta pa – kakršnakoli že je – regulira, krmili in s svojo zmogljivostjo armira novo pričakovanje. V pričakovanjih in izkušnjah smemo torej gledati dvoje vrst sodelujočih storitev, ki se med sabo funkcionalno povezujeta v *algoritmu*, se pravi v operacionalni strukturi, ki s cikličnim ponavljanjem sodelovanja med pričakovanji in izkušnjami vodi do optimalne rešitve določene vrste problemov. Pričakovanjski krak algoritma pri tem uveljavlja induktivne, izkušnjski pa deduktivne procese in storitve. Prvi odgovarja napovedi splošnosti v posamičnih primerih, drugi pa nadzoru pripadnosti primera pričakovani splošnosti, oba pa, vrteč se okrog osi časa, vodita k neki optimalni rešitvi in akciji (Riedl 1981: 104) *Induktivnost* pričakovanjske zanke pomeni, da pričakovanje jedro izkušenj, s katerimi razpolaga, zapre v neko splošno *predpostavko*, ki prehaja obrise ali meje dotedanjih storitev teh izkušenj, čeprav predvideva – in ravno v tem je pričakovanje –, da bodo te izkušnje zmogle doseči tisto, kar se pričakuje in predpostavlja. Organske specializacije v živalski evoluciji so že take *razširitve* oz. ekstrapolacije izkušenj. Osnovane so na *verjetju, pričakovanju*, da bo sprememba in specializacija organa v vseh nadaljnjih okoliščinah optimalni faktor zadovoljevanja potreb. Prav tako so na področju refleksije takšne pričakovanjske ekstrapolacije hipoteze in zamisli, saj so vse osnovane na razširitvi in preseganju že doseženega. *Deduktivnost* izkušnjske zanke algoritma doseganja soznanja pa pomeni, da se z izkušnjo oblikuje neko splošno pravilo, kako od določenih izhodišč priti k tem izhodiščem ustreznim rezultatom. Izkušnja torej ni nič drugega kot evidenca vzročno-posledičnih zvez med pojavi, zvez, ki so na nižjih stopnjah evolucije zajete kot »abstrakcije koincidence«, na višjih, v območju refleksije pa kot operacionalno IZHAJANJE enih dejstev iz drugih.

Ne da bi nam bilo mogoče očitati »biologizem« in prehiter preskok z enega na drugi nivo, lahko torej rečemo, da pričakovanje in izkušnja na področju zavesti in refleksije pomenita toliko kot *hevristika* in *logika*, kot hipoteza in zakon, kot indukcija in dedukcija. Vse te oblike namreč niso nič drugega kot posebne refleksivne modalitete pričakovanj in izkušenj, ki nastopajo v algoritmu človeške kreativnosti. Le-ta se, kot smo že omenili, funkcionalno ne razlikuje od algoritmov doseganja spoznanj na nižjih stopnjah evolucije, je pa njihov najkompleksnejši povzetek in *krona*.

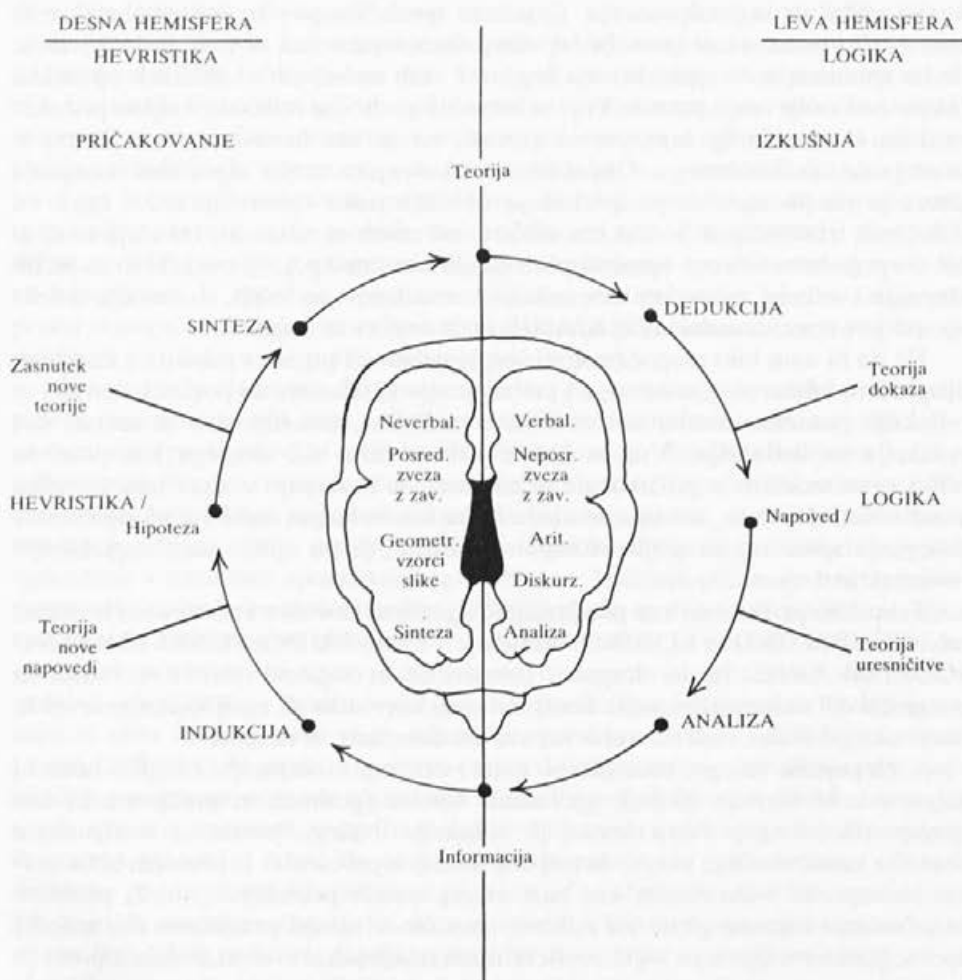
Tako smo prišli še do ene precizacije. Algoritem človeške kreativnosti je razpet med HEVRISTIKO in LOGIKO. Vsajen je v njuno NUJNO FUNKCIONALNO SODELOVANJE. In še drugače: hevristične in logične storitve so nujni in integralni del sleherne kreacije. Torej: ne zgolj hevristika ali zgolj logika, marveč le oboje skupaj lahko vodi do zares kreativnih dosežkov in osvojitvev.

– *Hevristika* (iz. gr. heuriskein- 'najti') pri tem v nasprotju z logiko pomeni dejavnost, ki olajšuje iskanje uporabnih *hipotez* (podmen in predpostavk) kot spoznavnih izhodišč. Njen temelj je *indukcija*. Naloga hevristike v algoritmu človeške kreativnosti je v tem, da reši dva temeljna problema: 1. problem oblikovanja hipotez, ki bodo služile kot baza raziskovalnih prizadevanj, in 2. problem *ovrednotenja* hipotez glede na njihovo uporabo v okolju praktičnih (formalnih) operacij, ki temeljijo na z logiko reflektiranih izkušnjah. Pri oblikovanju hipotez je predvidevanje in s tem naključje toliko udeleženo, kolikor zakonitost s predhodno izkušnjo ni mogla biti dovolj oblikovana.

– *Logika* (iz gr. logos – 'beseda, misel, govor, bistvo, nauk') pa pomeni

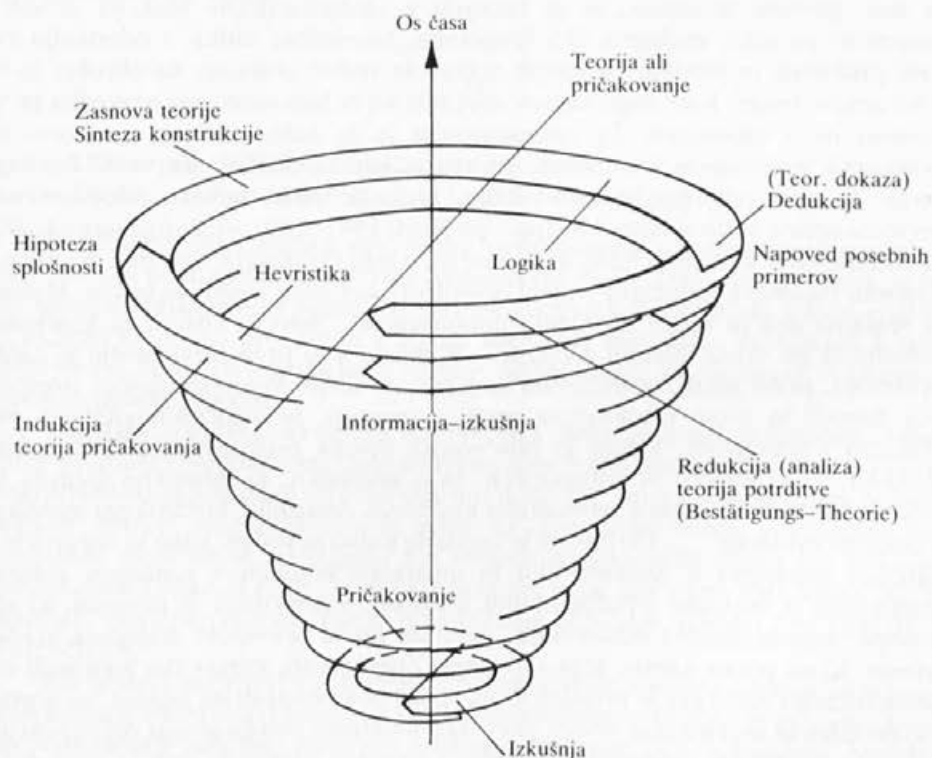
miselno dejavnost, ki s pomočjo reflektiranih analitičnih postopkov proučuje konkretno delovanje, zasleduje pogoje njegovih uspehov, da bi se tako dokopala do operacionalnih *principov*, ki postanejo *regulative* bodočih akcij. Če smo zgoraj zapisali, da je funkcioniranje spoznavnega algoritma vezano na to, da se z nadaljnjim izkoriščanjem spoznavnega procesa izpelje in selekcionira relevantna in uporabna izkušnja, potem ima logika prav to nalogo. Ustvarjati pomeni naravnati bodisi naravne sile bodisi že pridobljena spoznanja k novim oblikam bivanja in sodelovanja. To gesto pa je nemogoče uresničiti, ne da bi človek zasledoval tiste točke, kjer so se njegove lastne akcije in spoznanja stekala v kar največji gostoti, čistosti in potenci. Logika je analiza preteklega za investicije v bodočnost . . .

Vprašajmo pa se sedaj, kje je in v čem je algoritem človekove kreativnosti utemeljen. Kje je tista baza, iz katere izraščajo sodelujoče hevristične in logične

Sl. 2 – Funkcionalna specializacija možganskih hemisfer in njena kognitivno-gnostična ekstrapolacija (po Riedl 1981: 188).

storitve in še zlasti, kje se »proizvajajo«? Z bio-antropološkega stališča vrednost primatov in človeka daleč najbolj poudarja dejstvo, da se nam predstavljajo kot filum čiste in neposredne cerebralizacije (Teilhard de Chardin: 1978: 125). In prav tu moramo iskati tudi odgovor na zastavljena vprašanja. Če je v človeku dejaven prepoznavni spoznavni algoritem – kot smo že pokazali, da je –, potem se mora nujno izkazovati v človekovih možganih. In resnično so moderni fiziologi in nevropsihologi (Sperry, Ornstein, Gazzaniga, Walsh idr.) z razkritjem funkcionalne specializacije možganskih hemisfer odkrili fiziološki temelj binarne funkcionalne strukture človekove kreativnosti, ki jo sodoločajo procesi hevrstike in logike. Ugotovljeno je bilo (Riedl 1981; Oeser 1979), da je mogoče v *holističnosti desne* hemisfere povsem ZAKONITO videti organsko bazo hevrstične zanke človeškega spoznavnega algoritma, bazo pričakovanj, hevrizmov in hipotez, v analitično fundiranih funkcijah *leve* hemisfere pa osnovo logičnih spoznavnih procesov z izkušnjami, sistematiko, sekvencialnostjo in prognozo (slika 2, 2a). Funkcionalna »delitev dela« med obema možganskima hemisferama pa je ne samo opozorila na podobno delitev dela v funkcionalni strukturi kreativnosti, namreč na delitev med hevrstičnimi in logičnimi storitvami, ki je bila že prej opažana. Pokazala je nekaj veliko pomembnejšega, namreč to, da tako kot hemisferi nista brez škode ločeni, niso in ne morejo biti brez škode ločeni tudi hevrstični in logični procesi, pa čeprav se to mnogokrat še tako močno dozdeva. Res je, da je mogoče

Sl. 2a – Krogotok doseganja spo-znanja po E. OESERJEVI sistemski teoriji dinamike znanstvenih teorij (nav. v: R. Riedl 1981: 104).

živeti tudi z eno samo hemisfero, vendar se v njej sčasoma zopet oblikuje – čeprav v manj popolni obliki – tista prvotna binarnost, v kateri je hemisfera prej delovala. To nam priča, kako hevristični in logični procesi funkcionalno iščejo eni druge, čeprav v naši človeški animatorski prizadevnosti tako radi in zlahka zapostavimo ene na račun drugih. Še več: neredko se nam zdi, da hevristični in logični procesi naravnost morajo ostati ločeni, ker so preprosto značilnosti dveh diametralno različnih dejavnosti in celo dveh vrst ljudi.

V zvezi s tem Riedl piše, da se je na temelju deduktivnega, izkušnjskega spoznavnega procesa, ki temelji na z govornim centrom neposredno povezani levi hemisferi, v teku civilizacije izoblikovala aritmetika, formalna logika, računalniška tehnologija, znanstvena teorija dokaza, programi dedukcije, prognoze in redukcije, nič ali skoraj nič pa ni *sistematično* izšlo iz dejavnosti na desni hemisferi temelječe hevristične zanke spoznavnega algoritma. Le-ta je kljub temu, da brez nje ni mogoče nobeno novo odkritje, ker ga dajansko napoveduje in načrtuje, ostajala prepuščena sami sebi, zasebni iznajdljivosti in čakanju na »srečne zadetke«. Zdi se, pravi Riedl (1981: 188), kot da je sodobna civilizacija v groznem nezaupanju do nedoločenosti stohastike, do verjetnosti in približkov izrinila zanimanje za holizem, celovitost in hevristiko, ne zavedajoč se, da si s tem prikrito žaga vejo, na kateri sedi. V vijačnici spoznavnega procesa je, vsaj kar se tiče znanosti in znanstvenih teorij, gojena in reflektirana le logičnodeduktivna polovica. Ker bazira na levi, govorni hemisferi, se je razvijala z »melioracijsko« funkcijo zavesti. Nasprotno pa stari, endogeni deli krogotoka, hevristična zanka, z odprtostjo za nove probleme in predloge celovitih rešitev še vedno obstajajo na obrobju in v senci nezavednega, brez nege, čeprav brez njih ne bi bilo nobenega napredka ne v znanosti ne v umetnosti. Ta nesimetričnost je za našo običajno predstavo o spoznavnih procesih in kreativnosti naravnost karakteristična. Že veliki fiziolog Pavlov je njen zven predstavil v obliki, ki jo še danes nekako samoumevno povzema večina naših sodobnikov (nav. po Riedl 1981: 189): »Izkušnja jasno kaže, da obstajata dve kategoriji ljudi, ki se med sabo zelo razlikujeta: umetnik in mislec. Umetnik razumeva resničnost v njeni celovitosti, kot živo, nedeljivo bistvo. Mislec pa realnost deli in secira do njenih posameznosti. Nato jo košček za koščkom sestavlja in jih skuša vdihniti življenje«. V skladu s to prvo razvidnostjo je naša civilizacija, pravi Riedl, izoblikovala konsenz, da imajo logičnoanalitične storitve svoj domicil in svojo učinkovitost zgolj v znanosti, hevristično-hipotetične pa izključno v umetnosti. S tem je bila rojena tipična predstava o znanstveniku analitiku, ki je logičen in sistematičen, in o umetniku, ki intuitivno spravlja v življenje nove oblike, živi v svobodnem kraljestvu domišljije, božanskega navdiha in celostne evidence . . . Ob tem pa je vendarle nujno povedati, kako ta »neproblematična« predstava o znanstveniku in umetniku korenini v zunanem videzu eksplikacije in tehnične izvedbe njunih spoznanj, v postopkih in procesih, ki so dostopni neposrednemu opazovanju, medtem ko je celovitost dogajanja skrita tistemu, ki ne pozna narave tega skrivanja. Znanstvenik vzbuja vtis logičnosti in sistematičnosti zato, ker je prisiljen svoja spoznanja prikazati na logičen, se pravi, sekvencialen in sistematičen način; prav tako umetnika obdaja glorijska celovitost in sintetičnost zato, ker svoja dela v njihovi totaliteti preprosto polaga pred nas, medtem ko moramo njihov ustroj in smisel odkriti sami. Ob spoznanju, da je funkcionalna specializacija možganskih hemisfer v svoji anatomske sovezanosti

organski temelj človeške kreativnosti, moramo torej reči, da hevrističnost s svojo holistično in sintetično naravo ter logika s svojo analitičnostjo in sposobnostjo prognoze v algoritmu doseganja človeškega – znanstvenega ali umetniškega – spoznanja nista avtonomna, brez škode ločena procesa, marveč nujno sodelujoča dejavnika, ki šele *drug v drugem dosejata polno in resnično učinkovitost*. Sleherna nasilna ločitev obeh procesov ima za posledico bodisi potopitev v različne načine vegetativnega mišljenja, avtomatizme in tavanja bodisi izskok v puhle in prazne abstrakcije. Ta ločitev je možna seveda le umetno – torej pri človeku –, saj je sicer njena celovitost anatomsko varovana. Ne torej samo logika ali samo hevristika, marveč gre za to, da tako v umetnosti kot v znanosti uvidimo sodelovanje obeh zank spoznavnega procesa, da opazimo tako umetniško logiko kot znanstveno hevristiko, tako projektivnost kot konstruktivnost obeh produkcij.

Kot morajo torej znanstveniki (npr. W. Heisenberg) popravljati enostranost videza s tem, da izpostavljajo vlogo intuicije, domišljije in hevristike v znanstvenem raziskovanju, si tudi moja razprava prizadeva poudariti in pokazati v umetniškem mišljenju običajno neopaženo funkcijo logike, algoritmičnosti in aksiomatičnosti. Lahko sklenemo ta razdelek in rečemo, da se *likovni hevrizem sproti poji in barva s specifično likovno logiko*. Hevristika in logika sta nujna funkcionalna »polčasa« sleherne likovne (umetniške) kreacije. Iz njunega sodelovanja se poganja plamen. Ne izpustimo ga izpred oči . . .

IV.

- Odnos psihološkega in logičnega v likovnem oblikovanju
- Od kod izvirajo likovnologične forme in čemu služijo

V predhodnem razdelku smo lahko prvič povsem argumentirano izpostavili *relevantnost* neke specifične *likovne* (umetniške) *logike*. Naša naloga odslej pa bo, da to logiko prikažemo v njenih likovno specificiranih modalitetah, v njeni vpetosti v likovne kreativne procese in v njenih »delovnih metodah«. Prvi korak k temu napravimo tako, da opredelimo razliko psihološkega in logičnega v likovnem oblikotvornem procesu.

Temeljna postavka, ki čez in čez prepleta sleherno misel te razprave, izraža sicer preprosto, vendar naravnost bistveno ugotovitev, da *resnično torišče* likovne ustvarjalnosti ni niti ideja niti emocija niti doživetje niti katerakoli druga psihična bitnost, marveč zelo *konkretna* in zahtevna *premostitev relacij, ki obstajajo med likovnimi materiali in izkušnjami kot sredstvi ter likovnimi učinki kot njihovimi posledicami*. Lahko bi rekli, da je likovnost vse tisto, kar v tem PREMOŠČANJU nastopa, zlasti pa vse tisto, kar to premoščanje IZVAJA, KRMILI, UTRJUJE in PODŽIGA.

Ker je torej likovnost v naravnost »eksistencialnem« smislu odvisna od premoščanja relacij sredstvo-posledica na svojem specifičnem področju, ni nič čudnega, da to *premoščanje* nenehno spremlja, analizira, raziskuje, goji in kultivira. Nenehno spremlja likovne formulacije, ki se izvijajo iz njenega praktičnega delovanja, in to delovanje samo, da bi si zagotovila večjo gibčnost, zanesljivost in bogastvo svojih oblikotvornih akcij. Likovna praksa spontano dela selekcijo med izrazi, ki likovno

dobro učinkujejo, in tistimi, ki to ne, še več, med postopki, ki vodijo do učinkovitih likovnih formulacij, in tistimi, ki tega ne zmorejo. Pri tem torej *likovno-logično* nadgrajuje neposredno čutno izkustvo z likovnimi materiali z *likovnim spoznanjem*, saj, kot pravi John Dewey (nav. po Životić 1966: 25–26), neposredno čutno izkustvo ni indikacija (danost) strukture stvarnosti v spoznanju, marveč prej nekaj zadanega, nekaj, kar zastavlja probleme in zahteva raziskovanje vzrokov in popteka.

To pa pomeni, da se v likovnem oblikovanju ob analizi čutnega izkustva z likovno materijo ustvarja razlika med *psihološkim* in *logičnim* in da je ta razlika ustvarjalno regulativna. Psihološko pri tem, z Deweyem (1962: 149) rečeno, pomeni načine, na katere ljudje *dejansko* likovno mislijo, logično pa načine, na katere ljudje *morajo* likovno misliti. Prav ta imperativni logični »morati« pa ima v običajni likovniški atmosferi zelo neprijeten zven, zato je nujno, da v razkritju njegovega jedra ustvarimo pogoje, ki ga bodo resnično prikazali v podobi, kakršna mu pripada. V običajnem likovniškem pojmovanju je likovna logika zgrajena iz *norm*, ki so bogve od kod navržene našemu likovnemu mišljenju in delovanju, iz norm, ki bodisi izhajajo iz vira, ki je docela izven likovnega izkustva in neodvisen od njega, bodisi iz neke individualne tiranske samovolje. Način, na katerega ljudje likovno mislijo, pa je preprosto način, na katerega ljudje v danem trenutku izvršujejo svoje likovne akcije. Razlika med načini, na katere ljudje dejansko mislijo in delujejo, ter načini, na katere bi ljudje MORALI likovno misliti in delovati, pa ni rezultat neke *zunanje prisile*, marveč posledica OBLIKOTVORNE KONKURENCE med temi načini. Njihova razlika je podobna razliki med slabim in dobrim obdelovanjem zemlje, med slabo in dobro zdravniško prakso ipd. Iz najbolj običajne življenjske izkušnje je namreč jasno, da vsak način mišljenja in delovanja ni najbolj uspešen in smotrno. Obstajajo načini mišljenja in delovanja, ki lažje in bolje dosega zastavljene cilje ter so prav zavoljo te *uspešnosti* tudi bolj cenjeni, bolj dragoceni in vredni ohranjanja. Ti načini se kot regulative vključujejo v nadaljnje likovno oblikovanje preprosto zato, ker se je zavoljo njihove reflektirane uspešnosti nanje moč *zanesti*. Z Deweyem bi torej lahko rekli, da ljudje likovno mislijo na načine, na katere bi ne smeli misliti, ko bi sledili pogojem in ravnanjem, za katera je izkustvo preteklih likovnih oblikovanj pokazalo, da oblikovalnih postopkov, za katere gre, niso sposobna privedi do likovno smiselne in učinkovitega cilja (Dewey 1962: 149). Logično v likovnosti potemtakem ni nič drugega kot reflektirano in konceptualizirano psihološko. Logične zahteve niso nekaj, kar bi bilo likovnemu oblikovanju navrženo od zunaj, *ab extra*, marveč prav nasprotno, nekaj, kar bi smeli imenovati CVET likovne storilnosti. Likovna logika ni strašilo oz. mišljotina, marveč se v njej izvaja konceptualizacija, sistematiziranje in posploševanje tistih temeljnih pogojev in operacij, ki morajo nujno spremljati učinkovito premoščanje relacij med likovnimi izrazi in njihovimi najrazličnejšimi možnimi likovnimi posledicami. Gre za formulacijo principov likovno smotrnih form, ali bolje: za formulacijo principov smotrne izrabe specifičnih težnj likovnih izrazil. Ti principi so likovno logične forme, s katerimi likovnost utrjuje svoj kreativni elan s tem, da svoje prihodnje akcije in osvojitve utemeljuje na njihovi zanesljivosti.

Likovnologične forme so rezultat reflektiranega spremljanja ustvarjalnih postopkov, rezultat konceptualne nadgradnje (po)izkušane. To pa pomeni, da

vse likovnologične forme, katerih natančne modalitete bomo še skušali pokazati, s svojimi karakterističnimi vsebinami vred nastajajo in se razvijajo v pogojih likovnega raziskovanja (ustvarjanja), da torej temu likovno-ustvarjalnemu zagonu niso navržene ab extra, marveč so njegova konceptualizirana formalno-operacionalna srž . . .

V.

- Likovno oblikovanje in *oblikotvorna* resnica prostora
- Parameter oblikotvorne likovne resnice
- Likovna logika kot tetiva likovne kreativnosti
- Odnos likovne semantičnosti in sintaktičnosti
- Operativna metoda likovne logike – likovno razsojanje oz. sklepanje

Kot že rečeno, je logični »polčas« likovne umetniške ustvarjalnosti v raznih teoretičnih in kritičkih zapisih – in ne samo tu – na splošno precej zanemarjen. Zdi se, da je po eni strani avtorjem dodobra prikrit in – vsaj v meri, v kateri ga doživljajo in spoznavajo – marginalen, ali pa se jim, nasprotno, zdi njegov praktični značaj preprosto prepoln neke navezanosti na že doseženo, ki je kreativno lahko celo nevarna. Torej jim v nobenem primeru ne kaže, da bi ga preveč poudarjali. Zato o njem molčijo ali ga samo nemo predpostavljajo. In v tem je ravno napaka in pomanjkljivost. Če pomislimo na anatomsko sovezanost organskega temelja algoritma doseganja človeškega spoznanja, potem nam je več kot jasno, da rešitev in plodna pot ne obstaja niti v prezrtju niti v zapostavljanju niti v strahu in nelagodnosti, marveč edinole v tem, da odgonetimo (razkrijemo) funkcionalne povezave in operacionalno koeksistenco hevrističnega in logičnega polčasa v likovni umetniški ustvarjalnosti. In prav tej nalogi je v celoti posvečena pričujoča razprava. Na začetku sem že zapisal – na tem mestu pa zavoljo osvežitve ponavljam –, da je likovna umetnost posebna oblika človekove prakse s prostorom, oblika raziskovanja prostora ter prostorskih odnosov in hkrati oblika njegovega pre-oblikovanja oz. ustvarjanja. Njen cilj je, da raziskuje in spoznava naravni in kulturno oblikovani prostor s stališča OBLIKO-TVORNOSTI, s stališča izgradnje novih EKSPRESIVNIH prostorov, ki temeljijo na zakonitostih naravnega prostora, se pa v pomembnem oziru od njega tudi razlikujejo, saj so produkti človeškega spoznanja, potreb in volje. Likovnost se torej naravnega prostora polašča predvsem s te plati, da bi odkrila in produktivno aktivirala POGOJE vidnega in tipnega prostora ter na tej podlagi producirala nove možnosti eksistence prostora in teles v njem. Lahko bi torej rekli, da likovnost razkriva predvsem oblikotvorne potence prostora in hkrati človekove oblikotvorne sposobnosti. Ali še bolj natančno: produktivno jo zanima *oblikotvorna* RESNICA (ali BISTVO) prostora in človeka.

To bistvo ali resnica pa kot vsaka druga resnica tega sveta ni *očividna*. Za svoje spoznanje, formulacijo in uporabo zahteva napor, dejavnost, prakso, da celo *zmoto*, kot trdi logik in metodolog Karl Popper (1973: 13). Naše mišljenje in delovanje kot humano nosi karakter zmotljivosti, kljub temu pa se ne zvede na nekaj povsem individualnega in poljubnega. Ob opravljanju določenih del, v razreševanju življenjskih problemov se vsi mi lahko zelo pogosto motimo in se tudi zares motimo, ob tem pa, pravi Popper, prav ideja napake, zmote implicira idejo

iskanja objektivne resnice, v odnosu na katero se motimo in kateri se, učeč prav na teh svojih napakah, nenehno približujemo, čeprav jo moremo tudi daleč zgrešiti. Človeku ni takoj jasno v čem je likovna resnica prostora in človeka v njem. Če hoče to odkriti, je nujno, da likovno deluje. V tem delovanju pa se pogosto moti, njegovi likovni izrazi niso vedno prostorsko in čutno smiselni ter človeško plodni. To pa pomeni dvojje: 1. da obstaja neki objektivni parameter likovne resnice, parameter, ki je »zapisan« v čutno-prostorskih zakonitostih sveta in v kulturno-kognitivni atmosferi človeka, ki v tem prostoru živi, in 2. da ima likovno oblikovanje zavoljo teženja k smotrnim likovnim izrazom veliko opraviti tudi s *prevpraševanjem oblik veljavnosti* (resničnosti ali neresničnosti) svojih misli in izrazov, da torej v njej funkcionalno povsem legitimno eksistirajo logične storitve.

Poglejmo najprej parameter, po katerem likovno oblikovanje uravnava smotrnost oz. nesmotrnost, resničnost oz. neresničnost svojih misli in njim ustreznih formaliziranih izrazov. Prva komponenta tega parametra je več ali manj konstantna, ker se prostorske zakonitosti narave in človekova perceptivna organizacija v teku človeške evolucije le neznatno spreminjajo, drugi, človeško-kognitivni del parametra pa je veliko bolj fleksibilen, saj se v svojem delovanju, mišljenju in hotenjih človek kot »najbolj pomična točka življenja na Zemlji« nenehno spreminja v smeri nepredvidljivosti in kompleksnosti. Tako »instaliranemu« parametru se v svojem prizadevanju približuje likovnost, čeprav ga more tudi daleč zgrešiti. Likovnost odkriva svojo identiteto in svojo pomembnost za človeka v odnosu na to natančno in široko merilo, in sicer odkriva toliko, kolikor v svojem teku zadovoljuje njegove zahteve in ga likovno formalizira.

Ker pa je ta parameter likovne resnice – sicer tako nazorno občuten – zelo kompleksen, v svojih zahtevah, potencah in modalitetah tako mnogostranski, da v njem vsakokrat težko ločimo bistveno od manj bistvenega, in ker se pri zadovoljevanju njegovih zahtev tako radi motimo, je več kot umestno, da likovnost v raziskovanju oblikotvorne resnice sveta in človeka ne začne vedno znova in od začetka, marveč da skrbno in reflektirano zasleduje tiste točke, kjer so se njene lastne akcije in prijemi stekali ter izrazili v kar največji gostoti, čistosti in potenci. Lahko rečemo, da likovnost ne išče likovne resnice sveta, marveč da jo RAZISKUJE, pri čemer pa to svoje raziskovanje zavoljo prostorsko-človeške smotrnosti svojih izrazov in zavoljo utemeljene anticipacije prihodnjih likovnih akcij nenehno kontrolira in sistematizira. Iz tega, kar »ugane« o sami sebi v človeku, v katerem se osmišlja, se hrani ves strastni elan likovne kreativnosti. Likovni hevrizem s svojimi zamislimi in hipotezami je, bi lahko rekel, ves prepojen in armiran z logičnimi principi, ki jim zavoljo smotrnosti likovne formalizacije mora zadostiti vsak koherentni likovni izraz.

Napredek in funkcioniranje likovne ustvarjalnosti ni torej nikakršno brezglavo zanašanje na »srečne zadetke« niti preprosto razsipanje ustvarjalnih energij, ki ne vedo druga za drugo. Če želimo spoznati oblikotvorne možnosti sveta in sami v sebi vedno znova izgrajevati likovno izrecnost sveta, potem ni dovolj, da se samo vržemo v valove likovne materije, marveč je potrebno, da reflektirano sledimo pogojem, ki omogočajo likovni uspeh, pogojem, ki so utemeljeni in zahtevani s parametrom likovne resnice. Polikovniti ne pomeni pozabiti, prekiniti in zapustiti, marveč nad-graditi. Bolj ko bo likovnik deloval reflektirano in v posesti sil, ki jih je rodila njegova dejavnost, lepša bo ta dejavnost, širnejša in bolj mogočna, bolj

polne bodo njegove ideje in bolj sprejemljive bodo pričakale svoje likovno utelešenje. Likovnik torej mora – to ni ukaz, marveč nuja – do poslednjih meja prisluhniti dosežkom lastne likovne prizadevnosti, prizadevnosti stroke, njenim metodam in še zlasti potencam – šele potem bo lahko v polnosti in brez strahu pred jalovim trošenjem energije zaklical: nihil intentatum . . .

Logično jedro likovnosti torej ni strah pred neznanim, slepo zaklepanje v že minulo, že narejeno ali morda nezaupanje v ustvarjalnost, neizogibni kreativni post festum, marveč prav nasprotno: s solidnimi likovnimi razlogi napeta vzmet, elan za dosego zapeljivih globin neodkritega. V funkcionalni strukturi algoritma likovne kreativnosti logična zanka ni – četudi nastaja kot posledica refleksije in naknadne analize storjenega – nekaj aposteriornega, marveč se kot regulativni a priori vključuje v hevristično konstruiranje in ovrednotenje hipotez. Hevristika in logika sta operativno povezana člena istega krožnega procesa in jima je zato nepotrebno in odveč iskati kakšno funkcionalno prioriteto. In vedeti moramo, da se v skladu s svojo kreativno naravo človek ozira na že prehojeno pot iz enega samega razloga: da bi lažje, hitreje in dlje napredoval. Pogled nazaj je v resnici pogled naprej. Torej: likovna logika – ne kot mirujoče središče in rutina že doseženega, kot je še danes marsikje v navadi, temveč kot *os* in *tetiva* likovne kreativnosti, kar je veliko veliko lepše.

Likovnolične storitve so kratka *stvarnost*, v kateri si je likovna *zamisel očistila in nadišavila svoj val*.

*

Najbolj splošni, oprijemljivi in »usodni« temelj likovnega oblikovanja so likovna izrazna sredstva, prvine likovnega izražanja ali na kratko LIKOVNA IZRAZILA, kot so: oblika, svetlo-temno, barva, točka in linija. Te kategorije likovnega oblikovanja imenujemo tudi ORISNE LIKOVNE PRVINE, ker z njimi orisujemo oblike in vse ostale možne likovne odnose. Že zadrega pri samem poimenovanju teh likovnih izhodišč pa kaže, da imajo »mногоstransko«, večplastno naravo. Ker so bile, kot smo ob barvi v drugem delu razprave že povedali, izpeljane tj. abstrahirane iz čutne resničnosti in se v likovni praksi vanjo vračajo, se njihovi pomeni nanašajo na vse dele stvarnosti, ki so njihovo izpeljavo omogočili. Vsaka likovna izrazna prvina je, ker jo je odkrila in abstrahirala misel, najprej pojem in podrejena zakonitostim mišljenja. Hkrati je čutno-zaznavni element in s tem podrejena zakonitostim čutnega zaznavanja in čustvenega doživljanja. Ker pa jo nujno nosi neki materialni nosilec, je podrejena tudi zakonitostim materije, s čimer se ukvarja likovna tehnologija. V likovnih prvinah se torej združujejo vsi trije sloji človeške eksistence: materialnost, čutnost in duhovnost.

Ker so bila ta likovna izrazila v procesu likovnega spoznanja dvignjena na *visok nivo splošnosti*, so sposobna izraziti vse subjektivne misli, ki si jih je likovnik sposoben zamisliti. Z drugimi besedami to pomeni, da so zavoljo tega, ker so omejene samo na svoje minimalne pomene, sposobne formirati praktično *neskončno* likovnih posledic (pomenov).

Iz likovnih izrazil ter njihovih kombinacij torej IZHAJA neskončno množstvo likovnih posledic, izhaja zato, ker jih te prvine v svojem čutno-pojmovnem ustroju lahko proizvedejo in torej med njimi in njihovimi likovnimi posledicami obstaja

neka NUJNA formalno-operacionalna sovisnost, sovisnost vzrokov (sredstev) in posledic. Mnoštvo posledic (formulacij), ki jih lahko proizvedejo likovna izrazila, je torej neomejeno. Zato si tudi ni moč predstavljati, da bi lahko poznali in spoznali vse te posledice VNAPREJ. Razpoznati posledice namreč pomeni dokazati, da so to dejansko posledice. To pa je organsko združeno, kot bi se Dewey izrazil, z likovnim RAZISKOVANJEM. Če namreč nekaj kot likovna posledica IZHAJA iz »kapacitet« likovnih izrazil na dani stopnji likovne refleksije, je to moč ugotoviti le tako, da se z likovnim (raz)iskovanjem IZPELJE, IZOBLIKUJE. LIKOVNO IZHAIJANJE torej neogibno poraja LIKOVNO IZPELJEVANJE, ki se udejanja v stvarnosti LIKOVNEGA RAZISKOVANJA, v likovni ustvarjalnosti. V tem z likovnega stališča obstaja vse, *in eo omnia constant* . . .

Ker je mnoštvo posledic, ki so jih sposobna formulirati likovna izrazila, tako veliko, je jasno, da je vse neštevilne primere likovnih izhajanj nemogoče poznati vnaprej. Zlasti pa je jasno – kot smo opozorili že v drugem razdelku razprave –, da se je pri izpeljevanju teh posledic zelo *neprikladno* zanašati zgolj na metodo poizkusov in zmot. Treba je relacije likovnega izhajanja obvladati na nek *prikladnejši način*. Ta »prikladnejši način« pa odkrijemo, če se zavemo, da je pojem likovnega izhajanja čisto SEMANTIČEN, da se torej nanaša na najrazličnejše likovne vsebine, ki jih lahko proizvedemo z likovnimi izrazili, da pa je pojem likovnega izpeljevanja čisto SINTAKTIČEN, se pravi tak, ki se nanaša na OBLIKOTVORNE zakonitosti likovnih materialov in prostora. Ker pa mora biti vsaka likovna vsebina izražena v čutno in prostorsko maksimalno smiselni obliki, je torej vse odnose likovnega izhajanja mogoče zajeti s sintaktičnimi odnosi likovne izpeljivosti (Berka in Mleziva 1971: 63). *In prav to dela likovna logika*.

Načelno lahko rečemo, da je likovno izrazljiva in resnična vsaka vsebina, ki ji likovnik uspe izoblikovati čutno in duhovno smiselno ter strukturno odgovarjajoč likovno-prostorski korelat, izraz. To pa spet pomeni, da je merilo ali parameter *resničnosti* določene likovne vsebine njena čutno-duhovna smiselnost oz. formalno-sintaktična veljavnost strukture njenega izraza. Da bi torej ločil posledice *resnično* likovnega izhajanja od tistih, ki so likovno neresnične, se mora likovnik ozreti k pogojem PRODUKCIJE čutno in duhovno smiselnih likovnih form, k FORMALNO-SINTAKTIČNIM POGOJEM LIKOVNOSTI, k pogojem torej, ki so mu *oblikotvorno* že omogočili uspeh, zlasti pa k tistim pogojem, ki so povezani z vsako uspelo oblikotvorno akcijo in rešitvijo. *Nova et vetera* . . . Obrne se, kot smo že rekli, k raziskovanju likovnega raziskovanja.

Odgovor na to, kdaj gre za likovno *resnični* (smotrni) izraz izhajanja, lahko potemtakem dá le *formalno-sintaktična* struktura likovnosti, temeljni pogoji njene VELJAVNOSTI. Ker je temu tako, si likovnost z logično refleksijo svojega početja izgrajuje zavest o likovno-sintaktičnih principih, s katerimi se polašča relacij likovnega izhajanja. Ti principi so namreč zelo *operativni*, saj je z njimi mnoštvo likovno relevantnih vsebin moč zajeti v omejeno in končno število temeljnih oblikotvornih regulativ. Zato bi torej lahko rekli, da je neka likovna forma oz. njena vsebina likovno *resnična*, če je *izpeljiva* in *izpeljana* iz zakonitosti minimalnih semantičnih vrednosti temeljnih likovnih prvin na osnovi določenega števila posebnih manipulacij z likovnimi orodji in materiali. To pa spet pomeni, da je vprašanje likovne izpeljivosti vezano na poznavanje minimalnih semantičnih vrednosti likovnih izrazil in še zlasti na poznavanje formalno-sintaktičnih transformacij z njimi.

Predmet likovne logike je – sedaj smo lahko že zelo natančni – likovnologično izhajanje likovnih formulacij iz likovnih izrazil. Likovna logika skuša zaobseči ta svoj predmet s pomočjo operativnih postopkov likovne izpeljivosti, ki e formalno-sintaktičnega značaja. Ali natančneje: likovna logika proučuje pogoje in oblikotvorno vsebino likovnih operacij, ki vodijo k likovno učinkovitim formulacijam; proučuje pogoje in odnose likovne izpeljivosti. Analogijo teh pogojev in odnosov najdemo v navadnem likovnem izražanju in mišljenju ljudi, v načinih, na katere ljudje običajno likovno mislijo in izvajajo svoje likovnostvarjalne akcije. Likovna logika kot poseben del likovnega ustvarjalnega procesa in likovnosti same torej ni nastala iz zraka, ampak iz tistih predstav likovne izpeljivosti, ki so v oblikovalnih akcijah obstajale že pred reflektirano likovnologično dejavnostjo, pri čemer je več kot jasno, da ima izvor teh predstav empirični (= izkustveni) temelj in da so se te predstave razvijale skladno z razvojem vse človeške praktične in miselne likovne dejavnosti.

Objektivno-realni temelj likovnega izhajanja je zakonitost pojavov v objektivnem svetu. Kakor se širi človeško spoznavanje teh zakonitosti, se hkrati širi tudi poznavanje odnosov likovnega izhajanja in s tem seveda tudi izpeljivosti. Vendar lahko začnejo ljudje šele na dokaj visoki stopnji spoznanja med različnimi primeri likovnih izpeljevanj razpoznavati takšna, ki niso odvisna od konkretne predstavljene vsebine, marveč veljajo neodvisno od različnih konkretnih vsebin. Takšno spoznanje pa je že spoznanje na višji stopnji v primerjavi s preprostim izkustvom z objektivnimi pojavi in procesi, ki likovnost pogojujejo. Temelji na praktičnem izkustvu s samim likovnim izpeljevanjem. Prvotni vir poglobitvinih človekovih sposobnosti za likovno izpeljevanje (= ustvarjanje) je nedvomno celotno človekovo izkustvo, ki navaja k spoznavanju zakonitosti sveta in s tem tudi k njihovemu človeškemu izkoriščanju. Vendar logična refleksija pogojev in odnosov likovnega izpeljevanja zahteva še izkustvo druge vrste, in sicer veliko izkustvo s samim likovnim izpeljevanjem. Šele to izkustvo namreč omogoča opaziti, da so nekatera likovna izpeljevanja odvisna izključno od formalnih karakteristik likovnih izrazil, nikakor pa zgolj od te ali one konkretne vsebine, ki naj bi jo likovno izrazili.

Ljudje so seveda srečevali take formalne izpeljevalne pogoje že davno pred njihovo logično refleksijo, ki je nastala in se s svojimi rezultati pričela vključevati v likovni oblikovalni tok šele tedaj, ko so imeli ljudje potrebo po natančnejši opredelitvi teh pogojev. Spoznanja in pojmi likovne logike torej niso nič drugega kot precizacije svojih predhodnikov v neposredni in nereflektirani likovni izkušnji. Vsebujejo vse, kar je v tej izkušnji določnega, natančnega in likovno preverjenega, tj. tisti »del« njenega pomena, ki je oblikotvorno *univerzalen*. V likovnologično reflektiranih pogojih likovne izpeljivosti pa je še nekaj več, namreč njihova določnost, natančnost in visoka stopnja abstrakcije, ki omogočajo likovniku izražanje vseh njegovih posebnih in subjektivnih misli, ki si jih je likovnikov duh sposoben izmisliti. In to v formalno-sintaktično absolutno veljavni obliki (Berka in Mleziva 1971: 201–203).

Sklep: Likovnologične storitve se torej tičejo *obvladovanja formalno-sintaktičnih aspektov likovnega ustvarjalnega procesa*. Njihova naloga in »strateški« pomen je v tem, da *ideacijskim* vsebinam likovne hevristike zagotovijo ustrezna in plodna formalna izhodišča ter sintaktično relevantno strukturo. V tem se izkazujejo kot operacionalni verifikator likovnikovih namer, misli in izrazov, hkrati pa se – ker so

bistveno vezane na pretok idej v likovno materijo –, vpisujejo tudi v sam način organizacije likovne materije v likovnih formah. Poznavanje likovno-logičnih storitev oz. logičnega aspekta likovnega mišljenja je torej nujno tako za likovno ustvarjanje kot za likovno poustvarjanje oz. doživljanje.

*

Operativna metoda likovne logike – likovno razsojanje ali sklepanje. Likovna izrazila omogočajo oblikovanje neskončno mnogih likovno učinkovitih formulacij in vsebin. Edini pogoj pri tem je, da so postopki izpeljevanja in izgradnja teh form zvesti formalno-sintaktičnim zahtevam likovnih izrazil. To pa pomeni, da mora likovnik v teku likovnega ustvarjanja MISLITI v terminih teh izrazil, kot smo zgoraj že povedali. Biti zvest formalno-sintaktičnim zahtevam likovnih izrazil in misliti v terminih teh izrazil pa spet pomeni poznati in nadzorovati pogoje in potek likovnega izpeljevanja, potek prehajanja od likovnih izrazil k likovnim formulacijam, se pravi potek likovnega mišljenja v pravem pomenu besede. Sintagma likovno izpeljevanje je pri tem seveda le skupni izraz za celo vrsto oblikotvornih storitev, ki korak za korakom vodijo k sintaktično neoporečni in človeško plodni formi. V svoj likovni prostor namreč, piše Milan Butina (1984: 316), likovnik vstopa z majhnimi koraki, od katerih vsak vnese v likovni prostor del zamišljene strukture, dokler ni vsa uresničena v likovnem materialu. Pri tem pa delujejo tudi povratne informacije; vsaka intervencija vpliva na naslednjo in zahteva, kadar je potrebno, usklajevanje nastalih odnosov. Ta proces traja toliko časa, dokler niso vsi zamišljeni strukturni odnosi urejeni tudi na materialnem planu. Pri tem likovnik od oblik, intervencij, ki jih je v likovnem prostoru že napravil, prehaja k tistim, ki mu še manjkajo do v zamisli predstavljenega cilja (vsebine). Svoja dela gradi likovnik torej kot vzročno povezane verige likovnih dogodkov, v katerih obstoječa stanja vplivajo na bodoča dogajanja tako, da npr. določene možnosti likovnih relacij odpirajo, druge zmanjšujejo in tretje onemogočajo. Nastaja struktura likovnih odnosov, ki so rezultat verižnega oblikotvornega procesa, pri katerem v vsakem trenutku že obstoječe stanje določa verjetnost alternativnih možnosti dogodkov in odločitev, ki bodo sledile (Bresch 1979: 57–61, nav po Butina 1984:260–261).

Proces tega verižnega prehajanja od oblik, ki jih je likovnik v slikovnem prostoru že napravil, k tistim, ki mu do likovne celote še manjkajo, lahko imenujemo LIKOVNO RAZSOJANJE ali SKLEPANJE. Razsojanje ali sklepanje je namreč operacija, pri kateri od spoznanj, ki jih že imamo, prehajamo k tistim, ki nam še manjkajo.

Bistveni del likovnega ustvarjalnega procesa je torej v tem, da likovnik od potez, ki jih je že napravil, prehaja k tistim, ki mu še manjkajo. Pri tem likovnik sicer v pomembnem oziru izhaja iz neposrednega izkustva z likovno materijo v dani situaciji, vendar pa nam že samo dejstvo, da deluje v skladu z določeno zamisljo ali idejo, z nekim načrtom, ki mu je znan in ki kot zakon vodi njegova ravnanja, dá vedeti, da je v njegovem delu tudi pomembna zaloga spoznanj, ki so sad zgolj »dela glave«.

Objektivno-realni temelj likovnosti so zakonitosti vizualnih in taktilnih pojavov v realnem prostoru. Le-te so v običajni zaznavi sicer vsebovane, vendar skrite.

Zavestna zaznava pa lahko te zakonitosti spozna in izkorišča. Pri namernem formiranju likovnih form namreč lahko tako spoznane zakonitosti delujejo kot nekakšni »filtri« oz. parametri, nenazadnje pa tudi kot vzpodbujevalci relevantnega likovnega izkoriščanja vizualnih in taktilnih pojavov prostora; še posebej takrat, kadar so reflektirane in formulirane. Tedaj delujejo ne le kot čutnozaznavne stvarnosti, marveč iz neposrednega »dela glave«, kot formalne upodabljalvske regulative ali POSTULATI. Te regulative so vpliv spoznanja objektivnih danosti, ki določajo likovno oblikovanje.

Vendar pa se v likovni ustvarjalnosti pojavljajo – kot smo zgoraj že nakazali –, tudi regulative druge vrste, namreč tiste, ki izhajajo iz izkustva in spoznanja, ki se javljata v samem likovnem izrabljanju naravnih predpostavk likovnosti. To sicer ne pomeni, da so bile zakonitosti vizualnih in taktilnih pojavov odkrite in pojmovno izoblikovane neodvisno od likovnega manipuliranja z njimi. marveč samo, da so te zakonitosti kot likovne regulative *formalne*, medtem ko pozna likovnost tudi regulative, ki izvirajo iz določenih teženj likovnih izrazil k prav določenim oblikovnim posledicam, se pravi, k prav določenim oblikovnim povezavam. Te regulative izvirajo iz oblikovnih akcij z vizualnimi in taktilnimi pojavi, niso formalne, marveč *formativne oz. operacionalne*. Tako sta npr. cd-rumena in comoda dve barvi s takimi in takimi formalnimi zakonitostmi toplih in hladnih barv. Vendar pa nam likovno izkoriščanje teh dveh barv, njuna likovna uporaba pove še kaj več kot o njuni singularni naravi, npr. to, da zmešani med sabo v ustreznem razmerju proizvedeta izredno lep zelen odtenek. Ali pa: rumena prve triade, ki je svetla, intenzivna in topla barva, lahko v kar trikrat manjši količini uravnoteži vijolično, ki je temna, sumorna in težka barva; vertikalne linije lahko neko obliko npr. navidezno zvišajo; konvergenca linij priteguje pogled navznoter, k točki konvergence in lahko zato iluzijsko pogloblja slikovno ploskev itn. itn. Za likovnika so tudi te regulative, ki se sicer podrejajo likovnim postulatam, saj na njih temelje, izredno pomembne in lahko, ko so enkrat pojmovno formulirane, delujejo v likovnem oblikovanju kot *PROPOZICIJE*, zgolj iz »dela glave«, ne pa šele po predhodnem po-izkušanju.

Če se torej likovniku posreči odkriti, da neka posebna uporaba ali zveza likovnih izrazil dovoljuje likovno izvedbo določenega likovnega učinka, potem v nekem smislu utrjuje likovno zaupanje v te uporabe ali zveze likovnih izrazil. Možnost likovnega izpeljevanja je torej mogoče pojmovati kot »zvajanje likovnih učinkov« (»sklepov«) na njihova formalna izhodišča ali vzroke (»premise«) (Berka in Mleziva 1971: 63). Izgrajujejo se likovne *propozicije* določenih likovnih učinkov. S tem pa nočemo reči, da je likovno izpeljevanje v vsem svojem teku in na vseh stopnjah odvisno od likovnih razsojanj ali sklepanj, ki so logično ŽE formulirana in torej formalno-operacionalno a priorna. Nasprotno: likovno izpeljevanje, ki se sestoji iz vrste likovnih razsojanj ali sklepanj, je kot odgovor na zastavitev določenega likovnega problema vedno *USTVARJANJE NOVEGA*, in je zato že načelno nemogoče, da bi likovnik vse propozicije svojih sodb dobil že vnaprej. Najprej preprosto zato ne, ker so tudi operacionalne likovne regulative, ki jih nudi logična refleksija likovnosti tako abstrahirane in posplošene, da jim mora – če jih hoče resnično aktivirati –, dati konkretno obliko, nato pa tudi zato, ker mora v svojem raziskovanju likovnik iskati tudi nove obetavne poti likovne formalizacije.

Razprava, ki je za nami, nam je pokazala dve bistveni stvari:

1. da se likovna logika zanima za tisti del likovnega mišljenja, ki ga imenujemo likovno razsojanje ali sklepanje, in 2. da je likovno razsojanje ali sklepanje jedro likovnega *oblikotvornega procesa*. Nujno pa je natančneje opredeliti pojem razsojanja. Pri tej nalogi sledimo Berki in Mlezivi (1971: 8). Takole pišeta: »Razsojanje sámo pa, táko kot se dejansko odvija, je še vedno preveč zapleten predmet, da bi ga lahko do kraja proučila ena sama veda. Konkretni potek razsojanja ima zelo veliko različnih oblik. Sodba ni vedno rezultat zavestnega operiranja s čisto izrecno formuliranimi mislimi in pojmi. Pogosto izvajamo sodbo zgolj na temelju čutne ugotovitve določene situacije. Neredko si pomagamo z raznimi nazornimi predstavami. Pot od premis k sklepu je pogosto čisto refleksna, avtomatična, drugič zelo zapletena. Ne glede na to, ali gre za pojmovno formulirano razsojanje ali za razne konkretne oblike, ki jih dobi razsojanje, imajo svoj delež pri iskanju sklepov določenih premis ali premis nekega sklepa tudi razne invencijske prvine, različni psihološki momenti, celotno razpoloženje tistega, ki razsoja, itn. Pogosto izvajajo različni ljudje iz istih premis iste sklepe kratkomalo na različne načine«. V skladu z že povedanim nam verjetno ne bo niti malo težko priznati, da se navedek odlično prilega naravi likovne logike. Tudi zanjo namreč lahko rečemo, da razsojanj, za katera gre, ne proučuje v njihovem konkretnem poteku, torej v tem, kako so ta razsojanja potekala v glavi, kako so bila zapletena, koliko so bila abstraktna in koliko le čutno-izkustvena ipd. Iz vse te obširne, psihološko, intelektualno in razpoložensko fundirane problematike, lahko z Berko un Mlezivo nadaljujem, proučuje likovna logika samo del. Študira likovno razsojanje samo toliko, kolikor je to razsojanje *izrecno* (likovno, jezikovno) formulirano in temelji na zavestnem operiranju z likovnimi izazili ter operacijami. S tem pa obseg likovno-logičnega raziskovanja nikakor ni bistveno omejen. Vse jasne in likovno plodne sodbe druge vrste lahko namreč skrčimo na sodbe, ki o likovno izrecno formulirane (= izvedene = (iz)oblikovane). Celo več: možnost prevajanja teh sodb v likovno izrecno formulirano obliko je prav merilo za likovno *pravilnost* sodbe. Praktično se, pišeta Berka in Mleziva, namreč pogosto dogaja, da pridemo do neke sodbe najprej v nerazločni obliki, morda v nekakšni (ne)nazorni podobi ali v obliki nekega hitrega sosledja predstav in jo šele kasneje formuliramo, v našem primeru: likovno realiziramo (Berka in Mleziva 1971: 8). Likovna logika torej proučuje likovno razsojanje ali sklepanje samo toliko, kolikor je *likovno izrecno* izraženo, toliko, kolikor se *likovno izrecno* izraziti dá in *likovno izrecnost* omogoča. Pri tem likovna logika tudi abstrahira razne invencijske in psihološke posebnosti in različnosti, ki označujejo proces likovnega izpeljevanja. Če pogledamo določeno likovno delo, imamo pred seboj pravzaprav samo formalni »skelet« stvarnega procesa avtorjevega likovnega razsojanja, samo tiste dele ali ključna mesta tega razsojanja, ki so preko likovne akcije zapustila določeno materialno sled. Stvarno likovno razsojanje oz. ustvarjalni tok, kakor se je dejansko odvijal v likovnikovi psihi, je bil morda zelo zapleten in dolg proces, ki mu celo avtor sam ne ve vseh tančin in obrisov, proces, ki se je gibal skozi različne oblike in po ovinkih. Likovno logiko zanimajo ravno samo taki formalizirani »skeleti« dejanskih likovnih razsojanj (Berka in Mleziva 1971: 8–9). In sicer zato, ker je samo takšno »jezikovno konzervirano« razsojanje likovno *popolnoma jasno razsojanje*, ki ga je mogoče doživljati, proučevati in se do njega vrednostno opredeljevati. Nenazadnje pa tudi zato, ker je sámo likovno izraženo razsojanje tudi likovno *verificirano* razsojanje, da, ker je šele

takšno razsojanje v polnosti in brez ostanka likovno. Proces razsojanja, kakor se je dejansko odvijal v likovnikovi glavi, je mogoče raziskovati samo v njegovi objektivizirani obliki. Likovni izraz je namreč ravno sredstvo, s katerim postane likovno razsojanje dostopno za doživljanje in proučevanje in v svojih posledicah likovno učinkovito. Likovna logika potemtakem proučuje in osmišlja likovno razsojanje samo preko njegove likovno formulirane oblike, in sicer v tem, da odkrije pogoje, ki to izrecno likovno formulacijo omogočajo, da jih konceptualizira in s tem aktivira, tako da bi imelo likovno izpeljevanje v svojem teku kar najprikladnejšo obliko, zagon in neko »samoregulativnost« v spopadanju s še neznanimi posledicami likovnega izhajanja. Končni cilj in smoter likovnega razsojanja je namreč v vsakem primeru en sam: oblika v čutni bitnosti, »*he en tói aisthetí morphé*«, kot bi rekel Aristotel (Methap. Z 8, 1033, b 5–6, nav. po Kalan 1981: 187).

*

Po eni strani je torej likovna logika predvsem poseben del ustvarjalnega procesa in sicer tisti del likovnega mišljenja, ki se ukvarja s proučevanjem, kultiviranjem in konceptualiziranjem sintaktične veljavnosti likovnih misli in izrazov. Ker pa so vse likovne misli in njihove formulacije izražene v načinu organizacije likovne materije, to pomeni, da se likovno-logične storitve jasno odražajo prav v njej, v verigi likovnih odnosov med sestavnimi deli likovne kompozicije. Likovne forme imajo torej svojo *likovno-logično ureditev*, pri čemer ta ureditev seveda ni nekaj postranskega, marveč nekaj bistvenega, saj bi brez nje likovna forma ne bila, kar je. Sprememba te logične ureditve bi kratkomalo vodila k *drugi* likovni formi. To pa spet pomeni, da je *razkritje oz. dešifriranje* te notranje logične ureditve, – ki bi jo z lingvistom Noamom Chomskim (1970) lahko preprosto imenovali »globinska likovna struktura« – za resnično likovno razumevanje nekega likovnega dela naravnost BISTVENO. To se mi zdi vredno poudariti, ker se razkrivanje tega notranjega, v formalni strukturi dela temelječega likovnega jedra, brez ustvaritve katerega v likovnosti ne more obstajati nič ali vsaj nič najboljšega, često jemlje kot nekaj *postranskega*, PROFANEGA, kot »ozek formalizem«, ki je za »globlje« razumevanje likovnih del nepomemben, če ne že kar škodljiv. Pa vendar je prav ta formalno-strukturna srž likovnih del tisti *conditio sine qua non*, tisti temelj, ki omogoča, da tisto »globlje«, kolikor to sploh je, likovno sploh lahko obstaja.

Težavnost likovnih struktur je v tem, da se gledalcu prikazujejo kot »ŽE NAREJENE« zavoljo česar gledalec težko opazi, da pri njih tisto najpomembnejše ni to, kar prikazujejo, marveč način, na katerega so bila proizvedena, in sicer zato, ker se v tej »poti do oblike« razkrije prav *sintaktična oz. logična struktura* dela, ki je jedro njegove vsebine. Vsebina likovnosti je namreč njena OZNAČEVALNA STRUKTURA. Označevalna struktura je JEDRO likovne vsebine, jedro, ki ga videz neposredne in pasivne, ikonografsko fundirane interpretacije lahko »potlači«, in prikrije, tako da mu lahko pridemo na sled zgolj, če izhajamo iz tistega, kar se na površini izkazuje kot nekaj drugotnega, vnanjega itd. (Žižek 1980: 171). Zapostavljanje in profaniranje označevalne strukture likovnih del na račun njihove t.i. »globlje vsebine«, ki ga pogosto prakticira naša likovna kritika, je torej *hudo dvorezen meč*. Na to stališče literarne hermenevtike odlično opozarja tudi ameriški

lingvist E. D. Hirsch v svoji knjigi s pomenljivim naslovom »Validity in interpretation« (1971; 1983).

Ti zadnji razmisleki o procesualnem in formalnem statusu likovno-logičnih storitev pa nam narekujejo še, da povemo, kako v likovnem ustvarjalnem procesu nastopata dve vrsti ali modaliteti likovno-logičnih storitev: ene, ki so širše veljavne in predvsem operacionalno fundirane in druge, ki so ožje veljavne in dostopne v formalni specifikaciji nekega likovnega dela oz. del z isto značilno globinsko strukturo. V prvem primeru gre za postulate in propozicije likovnega jezika, v drugem pa za postulate in propozicije avtorskih stilnih likovnih govoric, v kolikor sintagmi likovni jezik in likovna govorica razumemo v smislu de Saussur-ove distinkcije *langue/parole*. Postulati in propozicije likovnega jezika se pri tem nanašajo na zajetje skrajno posplošenih in abstrahiranih formalno-operacionalnih zakonitosti likovnih izrazil. Veljajo za vse, ki se likovno izražajo in so zatorej *univerzalne*. Ohranjajo se v strukturi t.i. kolektivne likovne zavesti, predajajo pa z vzgojo in likovnim izobraževanjem. Njihovo torišče je SINTAKSA LIKOVNEGA PROSTORA. Nasprotno pa so likovno-logični postulati in propozicije neke likovne govorice ali stila (individualnega oz. kolektivnega vezani na posebno *formalno-semantično* smer izkoriščanja sintaktičnih možnosti, ki jih obsegajo postulati in propozicije likovnega jezika. Njihova veljavnost je omejena na pripadnike določenega stila, področje njihove »uporabnosti« pa je SINTAKSA neke specifične LIKOVNE KOMPOZICIJE. Odnos obeh modalnosti likovnologičnih storitev je dialektičen. Prve dajejo *bazo* drugim, sintaktični uspehi teh drugih pa, kadar njihov pomen preraste meje lokalne uporabnosti, zopet bogatijo operacionalno strukturo likovnega jezika.

*

Algoritem likovne kreativnosti bi lahko primerjali s konstrukcijo elipse, ki jo družno oblikujeta dve žarišči s tem, da se funkcionalno gibljeta v istem smislu. Ti dve žarišči sta *likovna heuristika* z ideacijskimi vsebinami in nazori in *likovna logika* s konceptualizacijo formalno-sintaktičnih likovnih zakonitosti. Prva je semantično fundirana in zato ideološka pri čemer je seveda treba vedeti, da ideologija v tukaj pojmovanem pomenu ni, kot smo vajeni –, Marxova »sprevrnjena zavest«, marveč konsistenten sistem pojmovanj, ki si jih izgradi človek o svetu in svoji poziciji v njem –, druga pa se nanaša na konceptualizacijo likovne označevalne strukture; je formalno-sintaktična in zatorej neideološka.

VI.

– Kakšno je pomensko polje tērmina logika, kadar ga uporabljamo v zvezi z likovno umetnostjo

Če se skušamo za konec ozreti še na pomensko polje tērmina logika v likovem oblikovanju, lahko rečemo, da označuje naslednje bolj ali manj sorodne vsebine:

1. Izhajajoč iz ontološko fundirane definicije logike, ki pravi, da je logika struktura zakonitosti, po katerih se v objektivni stvarnosti kaj dogaja, označuje

likovna logika široko in v celoti še neodkrito področje oblikotvornih zakonitosti likovnih izrazil, se pravi, tisto neskončno polje možnosti pa tudi omejitev, ki naravno določajo likovnost na njeni poti oblikotvorno-prostorske realizacije likovnih form.

2. Têrmin »logika« nato označuje poseben integralni del likovnega ustvarjalnega procesa, posebne storitve likovnega mišljenja, ki se tičejo produkcije sintaktično veljavnih likovnih formacij.

3. Prav tako onačuje vedo o principih likovno veljavne misli ter metodah likovnega spoznanja. To vedo, ki bi jo lahko na kratko označili kot gramatiko likovnega jezika, običajno imenujemo likovna teorija.

4. Ne nazadnje pa têrmin »logika« pogosto označuje tudi notranjo, »globinsko« strukturo likovnih kompozicij, strukturo *formalnih relacij* med njihovimi sestavinami. To strukturo pogosto imenujemo kar »logiko« tega ali onega likovnega dela.

ZAKLJUČEK

Likovna logika torej ni niti izmišljotina niti iluzija niti aplikacija niti bolj ali manj domiselna analogija niti *epifenomen* – marveč *relevantno dejavna in regulativna stvarnost likovne kreativnosti*. Quot erat demonstrandum . . .

Uvid v vpetost logike v funkcionalno strukturo kreativnosti pa daje našim pogledom na (likovno) umetnost še dodatno svežino in jasnost. Predvsem razodene našemu umu njegovo *participacijo* v ustvarjalnih in poetičnih dimenzijah sveta ter mu s tem odvzema nadih neprizadetosti in hladnosti. Nadalje odkrije našim očem in našim srcem vso ono strast zbujujočo stvarnost historičnih pridobitev stroke, v katerih so se izrazile in povzele vse najčistejše, najbolj vitalne in plodne izkušnje z likovno materijo. In slednjič raztolmači našim pogledom, da ne iščimo cilja likovnosti zgolj v čutnih sferah njenih form, marveč da se pričakovani in zeleni sad likovne prizadevnosti odtrga onstran videza in čutne spektakularnosti – *v načinu organizacije likovne materije*.

LITERATURA:

- ALTHUSSER Louis (L. Altise) 1971, Za Marksa, Beograd, Nolit (Sazvežda 26).
BERKA Karel in Miroslav MLEZIVA 1971, Kaj je logika, Ljubljana, CZ.
BRESCH Carsten 1979, Zwischenstufe Leben, Frankfurt am Main, Fischer.
BUTINA Milan 1984, Slikarsko mišljenje, Ljubljana, CZ.
BUTINA Milan 1985, Mesto likovne teorije v likovnem izobraževanju, rokopis v lasti avtorja.
CHOMSKY Noam 1970, Sprache und Geist, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
DEWEY John (Dž. Džui) 1962, Logika: Teorija istraživanja, Beograd, Nolit.
ENCIKLOPEDIJA Jugoslavenskog leksikografskog zavoda 4 (2 izd.) 1968, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod.
HEGEL Georg Wilhelm Friedrich 1985, Uvod v Fenomenologijo duha, v Hegel in objekt, (Filozofija skozi psihoanalizo 3), Ljubljana, DDU Univerzum.
HEISENBERG Werner 1969, Der Teil und das Ganze. Gespräche im Umkreis der Atomphysik, München, Piper et. Co. Verlag.
HIRSCH E. D. 1971, Validity in Interpretation, New Haven-London, Yale University Press.

- HIRSCH E. D. (E. D. Hirš) 1983, Načela tumačenja, Beograd, Nolit. (Sazvežđa 84).
 von HOLST E. 1969, Zur Verhaltensphysiologie bei Tier und Mensch, München-Zürich, (Gesamelte Abhandlungen).
- KALAN Valentin 1981, Dialektika in metafizika pri Aristotelu, Ljubljana, MK.
- KOSIK Karel 1967, Dialektika konkretnega, Ljubljana, CZ.
- LEGEWIE H. in W. EHLERS 1978, Knauer's moderne Psychologie, München, Droemersche Verlaganstalt.
- LORENZ Konrad 1973, Die Rückseite des Spiegels: Versuch einer Naturgeschichte menschlichen Erkennens, München-Zürich, Piper.
- NOVAKOVIĆ S. 1973, Uvod, v: Karl Popper, Logika naučnog otkrića, Beograd, Nolit.
- OESER Erhard 1979, Wissenschaftstheorie als Rekonstruktion der Wissenschaftsgeschichte: Fallstudien zu einer Theorie der Wissenschaftsentwicklung I (Metrisierung, Hypothesenbildung, Theoriendynamik), Wien-München, Oldenburg.
- POPPER Karl 1973, Logika naučnog otkrića, Beograd, Nolit.
- RIEDL RUPERT 1975, Die Ordnung des Lebendigen: Systembedingungen der Evolution, Hamburg-Berlin, Parey.
- RIEDL RUPERT 1976, Die Strategie der Genesis: Naturgeschichte der realen Welt, München-Zürich, Piper.
- RIEDL RUPERT 1981, Biologie der Erkenntnis: Die Stammesgeschichtlichen Grundlagen der Vernunft, Berlin-Hamburg, Parey.
- RUSSEL Peter 1986, Knjiga o mogućih, Ljubljana, DZS.
- SHAHN Ben 1964, The Biography of a Painting, v Vincent THOMAS (izd.), Creativity in the Arts, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall Incorporation.
- TEILHARD DE CHARDIN Pierre 1978, Pojav človeka, Celje, MD.
- TINBERGEN N. 1963, The Herring Gull's, London, Collins.
- WEISS Peter 1971, Hierarchically Organized Systems in Theory and Practice, New York, Hafner.
- WHITEHEAD Alfred North 1961, The Aims of Education, New York, The New American Library of World Literature.
- ŽIVOTIĆ M. 1962, Uvod, v: J. Dewey (Dž. Džui), Logika: Teorija istraživanja, Beograd, Nolit.
- ŽIŽEK S. 1985, Hegel in označevalec, Ljubljana, DDU Univerzum.

Filozofske, družboslovne in druge razprave

ISSN 1406-9226

... in ...

... in ...

... in ...

Razkol Lukáceseve misli

MILAN DAMJANOVIĆ

Ob stoletnici rojstva

V nesrečni usodi filozofije današnjega časa, v razmerah velikih svetovnih zgodovinskih sprememb lahko vidimo razcep v Lukácesevi misli, ki ni le posledica notranjega razvoja misli, ampak je tudi odraz našega časa, ki ga je hotel zajeti in ki je hkrati zajelo njega. Tako v Lukácesevi miselni poti kot v njegovi zavzetosti in delovanju pri nekaterih ključnih dogodkih naše dobe lahko vidimo njegovo pomembno delo, ki je epohalno po svoji povezanosti s socialnimi in zgodovinskimi nujnostmi, pa naj se mu izmikajo ali se jim sam zavestno podreja. Doba kot usoda, pa naj bo kot sprejemanje zgodovinskih »tendenc in latenc« in delovanje v tem smislu, pa naj bo to kot upor proti usodi in »sabotaža usode« iz človekovega ustvarjalnega odnosa in izkustva svobode.

Lukáceseva filozofska pot se je začela kritično v Kantovem duhu, kot miselno naslanjanje na samega sebe, s transcendentalnim izhodiščem, z vprašanji, kot so: »Kako je mogoča nova drama?« (1911), »Kako so mogoča umetniška dela?« (1914). To je bilo še v varni dobi začetka tega stoletja, ko je Lukács razvil svoj ideal kabinetnega raziskovalnega dela, po Heglu »v osamljeni tišini čisto mislečega spoznanja«, po vzoru E. Husserla, M. Webra, M. Schelerja in še nekaterih, katerih duhovna produkcija je nemogoča v času takoj zatem. Po novokantovskem začetku je Lukács sprejel novoheglovski in na koncu marksistični nazor, vendar je njegova začetna pozicija formalno pomembna za vse njegovo kasnejše delo: v metodološkem pogledu je izhodišče o spoznavajočem subjektu, oziroma o razmišljujočem Jazu omogočilo kritično vpeljavo instance Ti in na koncu socialnega Mi. Tako se filozofski princip pojavi kot pogoj družbenega Mi, zato v tem smislu ne smemo govoriti o socialnem pogojevanju filozofije, ampak o vzajemnem pogojevanju družbe in filozofije, kar še posebej velja za proletarski nazor kot filozofsko relevanten in zgodovinsko dejaven. Tako se v marksističnem filozofskem nazoru pojavlja vprašanje materialnega in konkretnega a priori kot zgodovinskega a priori: Kako je mogoča revolucija?

V *Zgodovini in razredni zavesti* (1923) je Lukács filozofsko pojasnil »stališče proletariata« (Standpunkt des Proletariats), sklicujoč se na Marxa v svoji razlagi razvoja in rezultatov nemške klasične filozofije: čeprav skuša racionalno obvladati svet, ki mu tudi sama pripada, ta filozofija le vodi do miselnega viška antinomij, a jih pušča nerešene in samo s svojo dialektično metodo presega meje te družbe, nadaljevanje te poti »je rezervirano za tisti razred, ki je, izhajajoč iz svojih življenjskih temeljev, sposoben v samem sebi odkriti identičen subjekt – objekt,

subjekt bistvene aktivnosti, tisto »mi« geneze: za proletariat« (Povijest i klasna svijest, Zagreb: Napred, 1970, str. 232).

»Stališče proletariata« je tisto, kar je po Marxu prevzel Lukács kot filozofsko pozicijo zgodovinskega načina mišljenja v razmerah »razkroja sodobnega razvoja sveta«, v katerem je proletariat »dejansko razpadanje tega svetovnega napredka« in je sprememba družbe, radikalna revolucionarna sprememba obstoječe meščanske družbe lahko »le – svobodno – delo proletariata« (ibid, str. 307). Tako se »stališče proletariata« lahko točno razume le iz Marxovega inherentnega filozofiranja (Verphilosophieren) o svetu in družbi, z dialektičnim »udejanjenjem filozofije«. »Mi« proletariata se predpostavlja kot zgodovinski a priori revolucionarne preobrazbe meščanske družbe in nastajanja novega sveta. »Postopno razpadanje (zgradbe prejšnjega sveta), ki ne spreminja fizionomije celote, se konča z rezultatom, ki podobno kot blisk naenkrat postavi zgradbo novega sveta«, kakor Hegel s svojega stališča absolutnega duha prikazuje razvoj tega duha, njegovo počasno zorenje in nagli, kvalitativni preskok v novo obliko (Fenomenologija duha, Kultura?, Zagreb, 1955, str. 10). Tu se absolutni duh pojavlja kot metafizično zgodovinski a priori, kar je za Lukácsa hegllovsko razumljeni proletariat, kakor o tem sam naknadno piše leta 1967 v Predgovoru k novi izdaji Zgodovine in razredne zavesti (ibid., str. 7–42). Lukács tu priznava svojo hegllovsko konstrukcijo »proletarskega stališča«, vendar pa ne trdi, da isto velja za Marxov pojem proletariata, ki je nastal iz Marxovega »proučevanja dejanskega« (Studium der Wirklichkeit), odtod pa se proletarsko stališče ne more izenačiti z metafizičnim nazorom absolutnega duha. Tu moramo le ugotoviti, da se tudi v Lukácsovi hegllovsko koncipirani identiteti subjekta in objekta kot zgodovinskega proletariata nahaja kantovsko kritično vprašanje: Kako je mogoč proletariat?, torej pod pogoji »transcendentalne diference« v smislu materialističnega dialektičnega zgodovinskega a priori. To posredno dokazuje tudi omenjena naknadna samointerpretacija *Zgodovine in razredne zavesti*, kjer Lukács zavrača kot idealistično vsako formalno filozofsko stališče in tako postaja nerazumljivo ne samo njegovo kasnejše delo, njegova ontologija družbene biti, njegova pozna filozofska estetika, ampak tudi njegovo marksistično filozofsko izhodišče. Tu opazimo razpoko v njegovem mišljenju, razkol, o katerem govorimo. V etičnem pogledu se kantovsko izhodišče v Lukácsovem mišljenju vidi ne samo v čisto filozofskih raziskavah, temveč tudi v povsem praktičnem delu in političnih odločitvah. Lukács je bil na najbolj neposreden način soočen s problemi filozofske odgovornosti, ali rečeno splošneje, ustvarjalne zavesti v našem prelomnem obdobju, tako da se da tudi tu slediti liniji razkola med moralnim samozavedanjem iz subjektivne izkušnje resnice in samozavesti, na drugi strani pa je zgodovinska zavest kot sprejemanje družbenih in zgodovinskih zakonitosti. Po Lukácsu torej najprej hegllovsko kot dialektično skladanje med avtonomnimi moralnimi odločitvami in zunanjimi zakonitostmi in potem v Marxovem duhu kot zgodovinsko tolmačenje človeškega obstoja, kar predpostavlja osebno moralno angažiranje v danem zgodovinskem dogajanju. Odtod je Lukács trajno navezan na etično problematiko vse do svojih poznih del, ko skuša etiko sistematično izvesti iz ontologije družbene biti, iz dolgosežne marksistične filozofije zgodovine in kulture. V tej perspektivi sta etika in estetika pomembno povezani.

V estetiki Lukácsovega kantovskega izhodišča ne vidimo le v tako imenovani Heidelbergški estetiki, ampak tudi v njegovem veličastno postavljenem sistemu

estetike, ki se razlaga kot marksistična estetika, in to s centralno kategorijo *estetskega* (das Ästhetische), katere svojevrstnost ali specifičnost se izraža že v naslovu (*Die Eigenart des Ästhetischen*, 1962/63). Dialektično povezanost z drugimi neestetskimi vrednotami v kulturni situaciji določenega časa je na vzoren način formuliral novokantovec J. Cohn že v času, ko je Lukács pisal svojo »Heidelberško estetiko«, tako da je razumljivejša pot k Lukácsevemu marksističnemu razumevanju umetnosti, kot je tudi novokantovec G. Simmel vplival na mladega Lukácsa ne samo s svojo Filozofijo denarja (1900), ki se sklicuje na Marxa, ampak tudi s svojim sociološkim zanimanjem, ne nazadnje tudi s svojo estetiko, kjer je Lukács lahko našel odlične dialektične analize umetniških del in estetskih pojavov.

Tako se v celotnem Lukácsovem delu pozna sled začetne kantovske pozicije, vendar je to le formalna kontinuiteta, kot filozofsko stališče, pri čemer se transcendentnost tega stališča menja glede na kantovsko, hegllovsko in na zadnje marksistično gledišče. V teh spremembah ostaja za Lukácsa samo filozofsko stališče zadnja kritična inštanca, tudi takrat, ko se po Marxu govori o »ukinitvi« filozofije z njeno »ostvaritvijo« (*Verwirklichung*), kar pomeni ukinitvev filozofije v njeni sedanjih obliki in njeno pojavljanje kot svetu in ljudskemu bitju inherentno filozofiranje o zgodovinskem dogajanju, katerega nosilec je (pod določenimi tehničnimi, materialnimi, socialnimi in psihološkimi pogoji) proletariat. To Marxovo spoznanje je fasciniralo Lukácsa, ki je imel ogromno filozofsko znanje o človeški eksistenci in je zato na filozofski, to je na skrajni kritičen način branil to idejo, ker ta način edini odgovarja človeškemu dostojanstvu in univerzalnim interesom. Filozofsko stališče šele tako postane demokratično, »proletarsko stališče« ter sama kategorija proletariata pa šele tedaj dobita načelen pomen. Od tedaj postane proletariat nosilec interesov humanosti, kar se najbolje izraža v umetnosti in umetniškem načinu življenja, na najširši estetski osnovi v odnosu človeka do sveta (subjekt-objekt), kot tudi v medsebojnih odnosih ljudi (subjekt-subjekt). Fichtejevo tezo o tem, da »umetnost pretvarja transcendentalno gledišče v običajno (obče, gemein)«¹, lahko tolmačimo s »stališča proletariata«, torej s tiste filozofske pozicije, katere se Lukács drži še v *Zgodovini in razredni zavesti* (1923).

Torej razcep v Lukácsovem mišljenju na njegovi filozofski poti ne nastane vse dokler je ta pot zares filozofska (novokantovska, hegllovka in končno marksistična, a vedno filozofska). To se zgodi šele tedaj, ko formalno zapusti filozofsko gledišče na račun ideološkega, ko zanj postane proletariat iz zgodovinske kategorije in filozofskega principa povsem nov družbeni razred z vsemi miselnimi in stvarnimi posledicami.

Na primer, v zagovoru dela *Razaranje uma* (1953) v publicistično polemičnem tonu navaja Rdečo armado kot zadnji argument za rešitev filozofskega vprašanja racionalizma in iracionalizma, kakor se tudi drugače sklicuje na princip partijnosti tudi v mirnodobnih pogojih ideološke borbe kot na socialno-razredno kriterij razsojanja filozofskih vprašanj. Če je druga svetovna vojna pomenila ne le nadaljevanje politike z drugačnimi sredstvi, ampak tudi nadaljevanje velikega ideološkega spopada naše dobe, tedaj se prednost socializma in levece lahko išče v filozofskih argumentih, ki jih je Lukács navedel že v *Zgodovini in razredni zavesti* (1923) kot »stališče proletariata«, ker ti argumenti odgovarjajo najvišjim kritičnim in demokratskim zahtevam sodobnosti. Primer Rdeče armade je prej odvrčanje od

argumentov ali vsaj ideološko »objektiviranje« v smislu mladega Hegla, kot »odtujitev«, kakor je sam Lukács prikazoval ta fenomen (v delu *Mladi Hegel. O odnosih dialektike in ekonomije*, 1948). Ta »argument« se mogoče lahko razume iz neposrednega doživljanja druge svetovne vojne, a celo iz današnje perspektive je jasno, ne da Rdeča armada ni in ne more biti argument v filozofskih razpravah, ampak da v današnjem svetu armade sploh ne morejo odločati, ker se mora postaviti težišča na tisto, kar je univerzalno, na to kar združuje človeštvo, da bi se rešilo. To pa je argumentacija, ki odgovarja izvirnemu socialističnemu mišljenju. Tako lahko rečemo, da se je avtor, ki je še pred najdbo določenih Marxovih spisov in ob njegovih miselnih predpostavkah o problemu odtujitve prišel do istih rezultatov, s svojim ideološkim učinkom (delovanjem) uvrstil v tisto zgodovino odtujitve, ki jo je sam kritiziral in izrecno zanikal.

Tako se že dobro vidi razkol v Lukácsi misli: sprememba filozofsko razložene »proletarskega stališča« v ideološko obrambo partikularnih interesov delavskega razreda kot razreda v znanih okoliščinah od začetka tridesetih let v Sovjetski zvezi, ko je razglašal te interese za aktualne zgodovinske interese delavskega gibanja v celoti in za univerzalne interese človeštva, s tem da je sprejel proklamirano socialistično eksistenco brez pravih socialističnih izkušenj. Danes vemo, da je bilo z Lukácsom tako tudi zaradi zunanjih pritiskov ter njegovih lastnih odločitev, ki so se skladale s temi pritiski, kar se je izražalo v njegovi tedanji ideološko afektirani literarni produkciji, kar pa avtorju, kakršen je bil Lukács, ni šlo brez notranjega razkola, brez ideološke »neiskrenosti«, kot jo je opisal J. P. Sartre. To se je dokumentiralo v Lukácsi misli, v revidiranih stališčih, post scriptih, ki so pomenili formalno, izrecno ali neizrecno, vračanje na ante scripte, na to, kar je objavil pred svojim ideološkim engagementom, čeprav je to v post scriptih zanikal. To stanje zavesti se je dokumentiralo tudi v Lukácsi političnih odločitvah (kot 1956), latentno stanje kritične zavesti, ki odstopa od same sebe, da bi na ta način pripomogla k ustvaritvi ciljev delavskega razreda, ki pa v kritičnih situacijah sodeluje s silami subjektivne resnice.

Subjektivna resnica je skladna ali je lahko skladna z resnico kot celostjo dogajanja v zgodovinskem mišljenju: to je lahko tolmačil iz svojega heglavskega izhodišča in potem iz marksističnega videnja, kar pa vse predpostavlja osnovno filozofsko stališče, katerega sedaj opušča z razgrajevanjem svojega filozofskega vidika. Vse svoje filozofske dosežke razglašča za enostavni idealizem in to pojasnjuje tako s svojim prehodom iz enega razreda v drugega, kot tudi s sprejemanjem ideologije delavskega razreda, kar pa predpostavlja podreditev vsakega znanstvenega ali filozofskega gledišča ideološkim potrebam. V konkretnih dialektičnih analizah socialnoekonomskih pogojev našega zgodovinskega bivanja iz marksističnega vidika Lukács ne ločuje posebno znanstveno stališče od filozofskega in oba podreja ideološkemu pogledu na svet.

V obratu, do katerega je tako prišel, je ideološke cilje razglašal za znanstvene, tista znanstvena spoznanja, do katerih se pride s pomočjo marksistične metodologije v proučevanju socialne, ekonomske in drugih stvarnosti in ki po svoji objektivnosti niti nimajo več marksističnega obeležja, pa je imel za ideološko relevantna. Na koncu se filozofsko stališče spremeni v ideološki engagement in se poveže z znanstvenimi spoznanji v enotnost Weltanschauung.

Svojo ideološko kontroverzno je Lukács opisal kot »pot k Marxu« (1933), pot, ki

je po svojih miselnih motivih prozorna in razumljiva po rekonstrukciji, ki jo je napravil v starejših delih, s stališča marksistične ontologije družbene biti in jo objavil kot omenjeni Predgovor k novi izdaji (1967) *Zgodovine in razredne zavesti* (1923). Tu se je, kot piše, zaradi »intelektualnega poštenja« ogradil od lastnega dela. Izraz »intelektualno poštenje« je zanimiv in kaže na fenomen »mauvaise foi«, a tudi na ustvarjalno zavest misleca sredi viharnih časov. »Intelektualno poštenje« (intellektuelle Redlichkeit) je izraz, ki ga zase uporablja Nietzsche, ki zanika do tedaj veljavno »veliko zaupanje« (grosses Vertrauen) v tradicionalni filozofiji in zahteva »razid s tradicijo« (Bruch mit Tradition); Nietzsche, ki se je tudi sam nahajal v viharnih časih, ob koncu krščansko-antične kulturne tradicije naznanjajoč veliki svotovno-zgodovinski obrat.

Proti razumevanju svojega lastnega duhovnega razvoja kot »organsko, imanentno-duhovnega«, Lukács opozarja na protislovja svoje dobe v času pisanja *Zgodovine in razredne zavesti* (1923), ko je bil »sredi svetovne krize«, prehajajoč iz enega aspekta v drugega, kot Faust z dvema dušama. Opisuje nam, kako sta tedaj v njegovem mišljenju vladali dve tendenci kot »simultanost ostrih nasprotij« vse do »disharmoničnega dualizma«: »V svojem tedanjem miselnem svetu sem našel simultane tendence sprejemanja in političnega aktiviranja, na eni strani, in stalnega intenziviranja popolnoma idealističnih, etičnih vprašanj, na drugi strani.« Večkrat omenja notranje protislovje v svojem tedanjem mišljenju, v svojih političnih in filozofskih gledališčih, nasprotje, ki se »zaostruje do vrhunca«, kar pa je lahko le notranji razkol. Lukács res govori o »metodičnem razcepu« v svojem mišljenju, ki pa se potem »spremeni v teoretično-praktični« razkol. Govori še o svoji »dilemi«, o »prehodnem obdobju notranje krize«, ki tedaj ostaja »neodločena borba med nasprotnimi duhovnimi orientacijami«.

To svoje stanje duha Lukács po pravici povezuje z veliko svetovno krizo, ki je zajela tudi Evropo po obdobju varnosti konec prejšnjega in v začetku tega stoletja. Linijo svojega duševnega razvoja vleče od trenutka, ko je iz »obupa« tik pred prvo vojno pisal *Teorijo romana* (1914) in se mu je po ruski revoluciji odprla perspektiva ter se je v njem rodil »revolucionarni mesianizem« in »utopični« polet iz izvirnega marksističnega prepričanja, da prihaja svetovna revolucija. (Vedeti moramo, da so te kvalifikacije plod kasnejših spoznanj s ciljem, da pokažejo pomanjkljivosti te faze v korist marksističnega aspekta, ki ga je kasneje definitivno sprejel). Preko Hegla je prišel v marksizem, vendar to ni prehod iz enega stališča na drugo, ampak proces, ko najprej istočasno obstajata in delujeta oba.

V občem socialno-zgodovinskem in ideološkem smislu besede je bil to po Lukácsu prehod z »meščanskega na socialistični pogled na svet«. Govori tudi o »marksistični sliki sveta«, končno »o neki novi, sedaj že enkratni sliki sveta«, a to je lahko le *ideološka slika*, samo Weltanschauung, in ne *filozofski pojem sveta*, kar kažejo prejšnji izrazi in formulacije (Razlikovanje znanstveno-filozofskega »pojma svet« od ideološke »Slike sveta, Weltbegriff od Weltbild, je prvi v tem času uvedel M. Schlick, ustanovitelj Dunajskega krožka in eden od protagonistov neopozitivizma v delu *Allgemeine Erkenntnislehre*¹, 1918, kar je prevzeto v programskem spisu Wissenschaftliche Weltauffassung, 1929. Neopozitivisti Dunajskega krožka so sprejeli marksistično filozofijo kot znanstveno, a so formalno zanimali marksistično

¹ J. G. Fichte: Werkw, Bd. II, System der Sittenlehre, 3. Hauptstück, 31, str. 747.

ideologijo tako kot vsako ideologijo. Lukács je v dvajsetih letih živel na Dunaju kot emigrant, a mu ta način mišljenja očitno ni bil blizu.)

V rekonstrukciji svoje »poti k Marxu« je Lukács povezoval svoj miselni razvoj v vladi Bela Kuna kot komisar za prosveto in politični komisar ene od divizij. Po Lukácsovi samointerpretaciji je treba za to obdobje razlikovati njegovo »internacionalno življenje«, v katerem je lahko »svobodno izražal vso intelektualno strast svojega revolucionarnega mesianizma«, kar pomeni, svoje s heglovskim aspektom pojasnjeno »stališče proletariata«, od njegovega nacionalnega engagementa v madžarskem komunističnem gibanju, zlasti revolucionarnega leta 1919, ko je odločal v konkretni situaciji, realistično v neposrednem smislu besede. Naknadno je pojasnjeval te svoje odločitve, ki da niso bile le izraz te situacije (niti Hegel niti Marx ne poznata situacijskega mišljenja), niti niso imele popolnoma empiričen karakter, niti se niso vezala na neposredna dejstva, ker bi bilo to nesmiselno, brez filozofskega principa, ki jim daje smisel, in se zato sklicuje na marksistično tolmačen Heglov princip *posredovanja*: prav od tu, s filozofskega tolmačenja konkretnih situacij je vodila pot k njegovim novim teoretskim aspektom. To je bilo marksistično gledanje, ki izhaja iz analize sodobnih socialnoekonomskih pogojev človeškega bivanja, konkretno: kaj pomeni v *totalnosti* neke dobe po Marksovih principih zgodovinskega načina mišljenja.

Lukács sprejema Heglovo teorijo totalnosti iz svojega novega, marksističnega aspekta kot enotnega pogleda na svet, v katerem se obvladuje ta dualizem in razkol v mišljenju, o katerem sedaj govorimo. Definitivni sprejem novega aspekta konec dvajsetih in v začetku tridesetih let opisuje kot »navdušeni zanos novega začetka«, kot »vtis spreobrnjenosti«, ki ga je izzvalo novo čitanje Marxa, kot tudi branje novo odkritih spisov, pravi »šok«, ki ga je pripeljal do novega aspekta. Čeprav je trdil, da je potem prišlo do umiritve, do obvladanja notranjega razkola v enotni sliki sveta, je bil njegov miselni položaj še naprej dvosmiseln. Tudi njemu se odpira vprašanje »avtentičnega marksizma« v sodobni nejasnosti, »kaj je bistvena vsebina in kaj prava metoda« marksističnega filozofskega mišljenja. Vendar je že prej krenil po drugi poti, na kateri ni nejasnosti: z marksističnim tolmačenjem Heglove kategorije totalnosti v bistvu zastopa totalno ideologijo v obliki zgodovinskega, socialnoekonomskega determinizma, ki pozna le zakonitosti razredne družbene biti, in ne priznava več, tako kot v času *Zgodovine in razredne zavesti* (1923), proletariata kot zgodovinsko kategorijo, niti prakse kot filozofski pojem iz izkušnje svobode ustvarjalnega razvoja človeštva. O človeku ne razmišlja več kot o ustvarjalnem bitju, kot o permanentni revoluciji, ampak kot o bitju, ki je popolnoma določeno s svojim socialnim položajem in zgodovinskimi dogodki, dobo kot usodo. Vse posamezno in individualno, vsaka konkretna situacija se posredno podreja občemu, vseobsegajočemu smislu zgodovinskega bivanja, ki uteleša proklamirano ideologijo delavskega razreda kot svojo partijnost, ki obvezuje znanstveno in filozofsko mišljenje kakor tudi umetniško prakso. Od tu dalje izvira podrejanje stalinistični praksi, ki jo naknadno kritizira kot konzervativno v svojem cilju in kot birokratsko po svoji metodi, ker brani obstoječe oblastne odnose. Brez pravih socialističnih izkušenj v tedanji situaciji SSSR, brez subjektivne evidence o tem je Lukács trdil v imenu socialistične eksistence kot stvarnosti, da je partijnost kriterij resnice. S tem je prekoračil osnovo, ki jo je lahko kritično branil. Za dokaz njegove miselne zavesti lahko štejemo, da je to osnovo iskal v svojih kasnejših filozofskih delih.

Lukács je torej *mala fide* sprejel totalnost ideologije, da bi *pomagal* delavskemu gibanju v času velikega spopada ideologij in borbe proti fašizmu ter v času velikega spopada ideologij in borbe proti fašizmu ter v času vojnih groženj Sovjetski zvezi kot prvi državi socializma. To je predpostavljalo zavestno opustitev filozofskih, torej kritičnih zahtev, ki jih nalaga tudi Marksovo mišljenje. Odtod spet pride v razkorak s svojim enotnim marksističnim pogledom na svet. Na eni strani je iz totalnosti vladajoče ideologije izšel deterministični način mišljenja in aspekt socialno zgodovinskega determinizma, na primer v razumevanju umetnosti, pri čemer je Lukács po svoji tedanji metodi zaostal tudi v razmerju do svojega sonarodnjaka in sodobnika A. Hauserja. Le-ta se je ukvarjal z umetnostjo iz sociološkega interesa, a je v svojem sistematskem delu, ki povezuje socialno zgodovino umetnosti z njegovo filozofijo umetnosti, v *Sociologiji umetnosti* (*Soziologie der Kunst*, 1974), nekoliko opustil nekdanji sociologizem in zavrgel idejo dialektičnega »posredovanja« (Vermittung) v tolmačenju socialne pogojenosti umetniških del in zgodovinsko umetniškega razvoja nasploh in uvedel kategorijo »skok« (Sprung), kar tudi vnaprej služi dialektičnemu mišljenju, ali bolje, ščiti smisel umetniškega dela in ustvarjalni tok zgodovine umetnosti. Hauser je tudi v drugem pogledu šel dlje od Lukácsa, ker je v istem delu ločil kritično, znanstveno filozofsko stališče od praktičnopolitičnega engagementa v marksističnem spoznavanju in dopustil, da se spoznanja, dobljena z marksistično zgodovinsko metodologijo, lahko sprejmejo kot spoznanja, ki ne zahtevajo sprejemanja marksizma kot pogleda na svet, niti partijske pripadnosti, s čimer se samo potrjuje univerzalnost znanstvenega interesa za ta spoznanja, pridobljena z marksističnega gledišča. Od tod tudi njihova v najširšem smislu besede demokratična pravica, ki se ne more ideološko zaščititi z razglašanjem partikularnih interesov neke družbene skupine ali razreda za univerzalne, tudi ne ko gre za delavski razred: proletariat je zgodovinska kategorija marksističnega *filozofskega* zgodovinskega mišljenja.

Vendar se sedaj seveda spremeni tudi sam karakter filozofije: ne more več biti po svojem pojmu, to kar je bila v tradiciji. Jasno je, da ne more več biti ustanova meščanskega sveta, neka univerzalna ustanova, kar je moderna znanost, a tudi ne produkt osamljenega misleca, kar je bil nekoč modrec ali teolg-filozof, kakor tudi ne delo romantičnega, navsezadnje egoističnega velikega Jaza filozofov kot pri nemškem idealizmu, z vidika metafizike subjektivnosti nove dobe. In kaj je potem sploh lahko filozofija v pogojih socialistične eksistence?

Zasluga G. Lukácsa je, da je v iz omejenih socialističnih izkušenj ali polizkušenj, iz svoje filozofske nadarjenosti in izobrazbe sprevidel in potrdil nujnost filozofije v svetu, v katerem postaja možna socialistična eksistenca. Negotovost o vsebini in metodi nove filozofije je povezoval s perspektivo Marksovega zgodovinskega načina mišljenja kot dialektiko refleksije in prakse, za »postvarjenje filozofije«. A kaj je in kaj naj bo filozofija v tej perspektivi? Iz svojega definitivnega aspekta marksistične ontologije družbene biti je Lukács razširil svoj prvotni in zanj pomemben sociološki, celo socialno-filozofski interes na filozofijo narave. Njegovo filozofsko izhodišče ni več transcendentalno v kantovskem smislu, v spoznavajočem Jazu, temveč v socialnem Mi. V pojasnjevanju tega Mi lahko sprejmemo, v absolutizaciji družbene biti, totalnost ideologije, kar je bilo mogoče prej, preden je Lukács prišel do svoje »socialne ontologije«, pa tudi še sedaj, na njegovi novi marksistični poti. Tako je razkol v Lukácsuvi filozofiji še naprej zelo živ, kar

pomeni, da so mu ostala odprta še ena vrata, vrata snovanja nove filozofije, nova perspektiva filozofskega dela kot sodelovanja, kot miselnega sprejemanja sveta iz različnih točk gledanja v komunikativni skupnosti tistih, katerih izhodišče ne bo več v cogito stališču, temveč v so-mišljenju, v cogitamus-stališču tistih, ki se čutijo povezane s filozofsko nalogo kot »funkcionarji človeštva« v pogojih socialistične eksistence.

Videli smo, kako je Lukács zupuščal svoje filozofske aspekte, da bi razdelal in oporekal vsako filozofsko stališče kot ideološko in s tem sam sprejel totalnost ideologije v konverziji, ki ni le simptom ampak simbol našega časa. Denunciiranje vse filozofije na ideologijo vleče s seboj ideologiziranje vsakega kritičnega stališča kot nekako kritičnega. Vsaka filozofija se tako znajde v službi partikularnih interesov in ne more postati univerzalna. Da je Lukács končno spet prišel do spoznanja o nujnosti *filozofskega* aspekta, predstavlja zaslugo, ki pa se spet lahko pretvori v svoje nasprotje, ker se marksistična filozofija spet lahko sprevrže v ideologijo, vse do »postvarjanja filozofije« v pogojih socialistične eksistence.

Zanimala nas je samo ta ideološka konverzija tega pomembnega marksističnega filozofa. Dvournost je v metodološkem izhodišču o socialnem Mi, kot Mi-ju neke socialne skupine s svojimi partikularnimi interesi, ali kot Mi-ju planetarnih razmerij, Mi-ju človeštva in njegovih univerzalnih interesov. V zgodovini misli poznamo konverzije iz verskih razlogov v zapuščanju filozofskega stališča zaradi verskega, v prehodu iz ene vere v drugo, iz neverovanja v verovanje, itd. Vse konverzije so obrnjene »navzgor«, izvirajo iz neke metafizične izkušnje, religiozne intuicije, razsvetlitve. Konverzij »navzdol« ne poznamo. Zato je Lukácsseva odločitev, da je zaradi ideologije zapustil svoje filozofsko stališče, dokaj nenavadna in jo lahko razumemo le, če posumimo v to odločitev ali, kar je sicer isto, da sprejmemo razkol v Lukácsovem mišljenju.

Ideologija se pojavlja v našem stoletju na enkratni način namesto svobodno ustvarjalnega filozofskega mišljenja, s ciljem, da bi organizirala to mišljenje, ki ga po definiciji ni mogoče organizirati, kar pa postane popolna perversija v socialistični ideologiji, katere smisel je boj za osvoboditev ustvarjalnih miselnih in drugih potencialov človeštva na čimbolj demokratičen način. Marksistični aspekt je nosil v sebi eno in drugo: tako nevarnost popolne ideologizacije kot prednost možnosti ustvaritve kritične miselne poti v novi zgodovinski perspektivi. Odtod razkol v Lukácsovem mišljenju predstavlja tudi osebna pot, pa tudi čas, v katerem ni bilo le bojov ideologij, ampak tudi razcep v marksizmu. Lukács se je ob zapuščanju svoje filozofije poistovetil z ideološkimi zahtevami delavskega gibanja, da bi tako *pomagal* temu gibanju. To svoje ideološko angažiranje je skušal opravičevati s filozofskimi sredstvi. Zato, kot Solženicinov junak iz romana, »niti sam ni več vedel, ali je želel svobodo ali ne«. Razcep v Lukácsovem mišljenju, kot tudi razmerja v zgodovini marksizma niso pomembni le za marksizem, ampak tudi za vse druge miselne in ideološko ne-marksistične tokove, za usodo vsega človeštva.

A kaj vendar pomeni *pomoč*, kaj pomeni Lukácsseva odločitev, da bo zapustil svoje kritično filozofsko stališče, da bi pomagal stvari delavskega gibanja? Junija 1956 sem poslušal njegovo predavanje na delavski univerzi na dunajski »Uraniji«. Govoril je o problemih sodobnega meščanskega realizma v književnosti in se zavzemal za *pomoč* piscem realističnega načina na zahodu od tistih piscev, ki že svobodno razvijajo socialistični realizem. Seveda, ni le vprašanje, ali bodo lahko šli

meščanski pisci tudi brez pomoči po svojih realističnih poteh, ampak ima vprašanje pomoči tudi povsem drugačne dimenzije. Ali pomagamo delavskemu gibanju, če gremo zavestno po drugi poti od tiste, za katero imamo subjektivno evidenco in kritično zavest, ki izhaja iz Marksovega filozofskega stališča in iz aktualnega položaja današnjega sveta? S svojo odločitvijo julija 1956 je Lukács pokazal nujnost osebnega odločanja iz samostojnosti in svobode sredi usodnih dogodkov za narod, za delavsko gibanje na Madžarskem in v svetu. In to je v soglasju z njegovo definitivno odločitvijo za filozofijo v novi zgodovinski perspektivi.

V skladu s klasično teorijo pomena, ki jo zagovarja Frege, moramo v teoriji pomena zagotoviti resničnost izjav, pri tem pa nujno potrebujemo povezavo z védenjem govorcev, kateri uporabljajo jezik, tako da teorije pomena ne moremo graditi ne da bi upoštevali komunikacijsko sestavino: različne opise na primer potrebujemo zato, da bi identificirali referenco, tako da opredelitve smisla ne moremo izvzeti iz bistvenega semantičnega posla. Še več, določitev smisla, različni načini ujemanja v komunikacijski situaciji so nam ne le nujen, ampak tudi zadosten pogoj za to, da bi zagotovili razumevanje jezika, da bi se strinjali glede reference besed.

Na tej sledi lahko sedaj navedemo znano zgodbo prevajanja, s pomočjo katere razložimo, kako pridemo do pomena besed. Lahko najdemo tudi referenco terminov v nam nepoznanem jeziku, tako da od govorcev v tem jeziku zvemo zadostno število informacij v obliki stavkov, trditev, negacij ali označb, ki so povezane z besedo, katere referenco moramo določiti. Denimo, da se je lingvist znašel na otoku Quinelandija in opazi v gozdu žival, kateri pravijo domorodci »gavagai«: na temelju svojega preteklega izkustva ter tako da se opre na njihovo obnašanje in trditve lahko sklepa, da gre za »zajca«. Tako se zdi, da bo vse v najlepšem redu in da lahko jezikoslovec v svoj slovar zapiše, kako sta »gavagai« in »zajec« dve besedi v dveh različnih jezikih, v domorodskem ter v njegovem lastnem, ki imata po vsem sodeč isto referenco.

Vendar pa se pri neki drugi ekspediciji, v kateri sodeluje biolog izkaže, da tisto kar domorodci imenujejo »gavagai« pravzaprav ni zajec, ter da gre za žival z določeno bistveno lastnostjo, ki je različna od lastnosti zajca – ta žival je namreč mesojedec. »Gavagai« vstopi v neko drugo naravno vrsto, in to biologovo odkritje nam obenem pričča, koliko časa pravzaprav otok Quinelandija ni imel stika z zunanjim svetom, da se je bila lahko razvila takšna vrsta. (Miščević, 1984; 11–12).

Izkaže se, da tisto kar je počel lingvist ni zadosten posel za to, da bi izdelali zanesljiv slovar; potreben nam je še znanstvenik, v našem primeru biolog, če bi radi opredelili referenco besede.

Znanstvenik, biolog je tisti, ki določa notranjo naravo predmetov, njihove bistvene lastnosti, in tako lahko rečemo, da imamo opravka z dvema zadevama, da jezikoslovčev in znanstvenikov posel nista identična, ter da nastopata v isti teoriji pomena kot dve relativno neodvisni sestavini. Pravo naravo vrste »gavagai« bo določil znanstvenik, ki bo s tem podal njen pravi, znanstveni pomen. Jezikoslovcu

pa prav tako gre njegov prav, vsaj do določene meje, glede na njegovo določitev, opredelitev pomena. To bo pomen, ki na podlagi tega, kako žival izgleda in glede na podobne naključne, akcidentalne lastnosti, omogoča komunikacijo med govorniki: vsem njim je lastna predstava o podobni živali. Na ta način smo ob naši novi podobi soočeni s položajem, ki je dovolj različen od klasične teorije, koder referenca in komunikacija tvorita ena drugi pogoj. Sedaj lahko tej klasični teoriji ugovarjamo, da je z združitvijo dveh funkcij, znanosti in komunikacije pri teoriji pomena (seveda, glede na naše sedanje vedenje ter v novi teoriji, ki jo bomo gradili, ni rečeno, da vse sestavine znanstvenikovega posla določitve narave predmeta vstopijo v teorijo pomena, prav tako pa na drugi strani tudi ne vse sestavine, ki sodijo v komunikacijo) proizvedla stanje, pri katerem plavamo v sredini, med znanostjo in komunikacijo, ter ju uporabljamo reflektivno, in tako pravzaprav izgubimo vsakršno oporo za izgradnjo teorije pomena: možnost določitve reference izgubimo tako, da jo najdemo v jezikovni funkciji komunikacije, komunikacijsko razsežnost jezika pa izgubimo tako, da jo utopimo v zahtevo po enoznačnosti. Tako smo, izhajajoč od vedenja, da obstaja v jeziku sestavina, ki ima opravka z znanostjo, ter da obstaja tudi sestavina, ki ga stori za privilegirano sredstvo komunikacije, na tak način da smo obe zamešali (ju med seboj opredelili) izgubili eno in drugo stran: paradoksalno smo izgubili stik s svetom (saj ne moremo zgraditi referencialne strani jezika), pa tudi povezavo s komunikacijo (kajti konec koncev jezik obravnavamo vendarle kot nekaj kar lahko naredimo podobno znanosti, oziroma ga vsaj obravnavamo z zanjo primernimi sredstvi, tudi ko imamo opravka z njegovo uporabo v razgovoru). Poleg tega smo skoraj zagotovo prišli tudi v skušnjavo, da bi ontološko sestavino jezika določali spoznavno, in smo tako začeli graditi most od enostavnih do sestavljenih, kompleksnih, npr. običnih terminov. Tako smo si pravzaprav odvzeli možnost, da bi izdelali teorijo pomena, do katere lahko zopet pridemo zgolj na tak način, da funkcijo reference razločimo od vloge komunikacije: v tem primeru lahko zopet najdemo stik s svetom, ter upravičimo dejstvo, da je naš jezik tudi nekaj, čemur pripada vloga komunikacije v družbeni vezi, v skupnosti.

Če želimo uvesti ti dve funkciji jezika, ki pravzaprav tvorita prvo osnovo graditve semantike, lahko pričnemo s hipotezo o univerzalni delitvi, razločevanju jezikovnega dela (Putnam, 1975; 228): v vsaki jezikovni skupnosti obstajajo vsaj nekateri termini, ki so z njimi povezani kriteriji poznani samo določenemu podrazredu govorcev, kateri te termine zapopadajo, pri tem pa je uporaba teh terminov odvisna od sodelovanja te podskupine ter ostalih govorcev v drugih podrazredih. Pri formulaciji te hipoteze najprej opazimo, da takšne razdelitve ne obeleža univerzalnost. To pomeni ne le, da pomen določenih terminov kot so termini za naravne vrste (voda, zajec, les), oziroma njihova referenca ni znana vsem govornikom, ki uporabljajo navedene termine (znana je zgolj strokovnjakom), ampak takšne definicije tudi načeloma ne moremo uporabiti pri vseh besedah. Opazimo lahko, da takšna slika ne izhaja od optimističnega projekta (Frege), kjer je bila ena osnovnih trditvev, kako mora imeti vsak termin, ki zanima semantika oziroma filozofa jezika »stroge meje«. (Predvsem to niso meje pojma). Omenjene meje vsekakor še vedno obstajajo, vendar zgolj za določeno vrsto terminov, in smo tako soočeni s podobo, pri kateri predpostavljamo pot približevanja resnici, to je graditve semantike, ki je korelativna z znanstvenimi odkritji. Pri tem pa zamisel

vsekakor ni enostavno v tem, da bi bilo določilo reference edini filozofov posel. Slednji mora pojasniti tudi vlogo komunikacije, za katero vemo, da je lastna jeziku, in sicer enostavno dejstvo, da lahko jezik služi medsebojnemu sporazumevanju tudi ko ne moremo določiti reference terminov. Dejstvo je namreč, da govorce lahko uporabljajo besedo »zajec« oziroma besedo »voda«, ter da so jo že uporabljali, tudi ko ne poznajo strukture te naravne vrste. Tako je referenca samo eden, delni zorni kot celotnega posla pri graditvi semantike. Vendar pa tega aspekta ne moremo zanemariti, in je povezan z indeksikalnostjo, kar pomeni, da implicira uporaba termina »voda« obstoj vode, s katero je govorec neposredno ali posredno prišel v kontakt.

Ta sestavina pa je samo en del celotne zgodbe. Predvsem smo skušali poudariti komunikacijsko sestavino, dejstvo, da lahko govorce v določeni skupnosti uporabljajo določeno besedo tudi v primeru, ko njene reference ne poznajo v strogem smislu, in vemo, da je takšen položaj z večino besed. Omenjeno sestavino prav tako uvajamo s pomočjo teorije, vendar ne s pomočjo izdelane teorije, tudi ne s pomočjo teorije o tem o čemer smo pravzaprav prepričani, npr. v zvezi z zajci, ampak s pomočjo teorije, ki poenostavlja naša prepričanja, ter katera združuje zajce s stereotipi, ki jih imamo navado navajati oziroma si jih zamišljati z njimi v zvezi. O zajcih smo vsekakor prepričani, kako hitro tečejo, kako jih pokriva gosta dlaka, pa tudi, da nimajo kril. Ta in podobna dejstva so nam zadana kot jedro dejstev, brez katerega ne moremo posredovati običajne uporabe besed, prav tako pa nam ta dejstva običajno zadoščajo za ta posel. Tako lahko vsaj glede besed za naravne zvrsti rečemo, da so z njimi povezane določene lastnosti, stereotipi. V jedro dejstev o zajcu (oziroma o vodi) uvrščamo sicer tudi ekstenzijo termina, vendar govorce njeno poznavanje ni nujno, saj vé, da lahko komunicira tudi brez njene pomoči, in da bo lahko konsultiral strokovnjaka, ko se bo pokazala potreba. Zamisel o stereotipih ima celo določeno prednost glede na zamisel ekstenzije (ki je v primeru lastnih imen podgrajena z vzročnostjo (Putnam; 1975; 203)), kajti vključuje sestavino skupnosti, kolektiva, ki jo mora vključiti vsakršna teorija pomena (namreč dejstvo, da je jezik nekaj, česar se poslužujemo v družbi). Vsakemu terminu za naravne vrste je priključena določena množica opisnih lastnosti, lastnosti, za katere smo običajno prepričani, da so lastne primerkom te naravne vrste, in ki jih mora govorec združiti s terminom za naravno zvrst še preden lahko za njega trdimo, da je določeni termin dojel. Ta množica lastnosti je stereotip, in slednji je en del pomena termina. V individualno kompetenco govorca se poleg stereotipov uvrščajo še (seveda, ekstenzija se ne uvršča) sintaktične oznake (»samostalnik«) in semantične oznake (»naravna vrsta«, »žival«). Vendar to še ne pomeni, da bi kompetenca individualnega govorca določala ekstenzijo. Z drugimi besedami, tudi pri stereotipih (kot je bilo že pri referenci) imamo opravka z delno sestavino teorije pomena, ki pa jo moramo na vsak način zopet obdržati v tej njeni delni vlogi kot nujno sestavino podvzema.

Tisto kar razločuje »ekstenzijo« in »intenzijo« (če lahko tako rečem) je razlika med metafizičnimi in epistemološkimi (oziroma med ontološkimi in spoznavnimi) nujnostmi in možnostmi. Na ta način predvsem odpade vprašanje o možnosti razširitve spoznanja s pomočjo definicije identitete, ki je bilo postavljeno na samem začetku moderne semantike (Frege, 1892), in katero je pustilo sled pri nadaljnjem razvoju klasičnega stališča. S pomočjo vednosti, da je zajec »majhna žival goste

dlake, ki hitro teče« (če vzamemo, da je to potrebno za njegovo določitev) sedaj po novem dojemanju nismo ničesar prispevali k njegovi definiciji, ampak smo zgolj dokazali, da znamo v skupnosti uporabljati besedo »zajec«, dočim posel definicije pripade ekspertni skupini govorcev. Vendar pa skupnost, v kateri uporabljamo termin, obravnava vlogo stereotipov kot nekaj bistvenega, seveda pri komunikaciji, in sicer v smislu obveznosti: vsaki govorec, ki uporablja termin »zajec«, se mora strinjati glede lastnosti določenih primerkov, katere skupnost obravnava kot tipične za to vrsto, in se jezikovno obveže glede takšne uporabe termina. Tako ima raven komunikacije kot taka vgrajeno sebi lastno normativnost.

Kot smo že dejali, poudarja takšna slika semantike, namreč semantike, za katero je jasno, da jo šele moramo izgraditi, vendar da moramo tudi že s prvo potezo zajeti tisto kar je najbolj bistveno za razumevanje vloge jezika v skupnosti, in ne samo za razumevanje pomena posameznih terminov, jezik kot družbeno dejstvo, in tako pripada stereotipom določena »prednost« glede na ekstenzionalno določitev terminov.

Če se sedaj ozremo na začetek klasičnega pristopa oziroma izgradnje semantike pri Fregeju, bomo videli, da je pri njem referenci pripisana vloga določitve ekstenzije (seveda je implicitno predpostavljeno, da je ta določitev ekstenzije kompetenca jezika in tako tudi vsakega njegovega govorca), smislu pa je do določene mere pripisana vloga, katero sedaj zasledimo pri stereotipih, in se bolj nanaša na komunikacijo (seveda je bistveno, da obstaja med smislom in referenco povezava, možnost njunega medsebojnega določevanja). Kljub temu, da Putnam razlikuje obe sestavini kot relativno neodvisna dela določitve pomena terminov, ostaja še vedno dovolj blizu klasičnega pristopa. Pri tem je zanimivo, da se vprašanje običajno zastavlja v zvezi z določevanjem reference, oziroma strukture terminov, kot naj bi jo izvajali strokovnjaki. Argument je »relativističen« (npr., Kuhn bi to lahko bil izhodišče) in meče senco dvoma na namero optimistične izgradnje teorije pomena pod navedenimi pogoji. Kaj nam pravzaprav zagotavlja, da naša sedanja določitev vode ali zajca ne bo jutri postala zgolj del zgodovine znanosti, in se bo na primer izkazalo, kako moramo našo sedanjo določitev vode s H₂O zamenjati z določeno dosti bolj zapleteno strukturo, ki jo lahko danes aproksimativno označimo XYZ, saj bi na ta način pravzaprav zgolj ponovili razliko, ki je v znanosti že obstajala, namreč med našim in npr. Heraklitovim dojemanjem vode? Vendar pa ta relativistični ugovor ne kaže na edino težavo, oziroma na njen edini zorni kot. Drugo, s prvim korelativno vprašanje je, mar imamo vgrajene mehanizme posploševanja naše analize, torej postopne graditve semantike, za vse termine v določenem jeziku (torej ne zgolj za termine naravnih zvrsti, ampak še za druge). Mar je zares potrebno opravilo eksperta, strokovnjaka (seveda slednji nima opraviti s človeškim védenjem, prepričanjem in z njegovim neposrednim posploševanjem, ampak z znanstvenimi sredstvi), če upoštevamo, da ta še vedno dela na definiciji. Ali na določen posredni način ne obstaja še vedno povezava med govorcevim védenjem, in definicijo pri uporabi termina (vsaj na obratni način, tako da sedaj govorce iščejo zadnjo oporo ujemanja v znanosti, ne pa tako kot prej, da definiramo znanstvene termine s pomočjo razreda lastnosti, ki jim jih pripisujejo govorce)?

Tako se zdi, da bi bil možni ugovor, oziroma razširitev hipoteze o univerzalni razdelitvi jezikovnega dela na podlagi tega, da povsem razločimo kakršnokoli

uporabo definicij in zmožnost kogar koli že, da jih oskrbi. Na temelju takšnih razmišljanj lahko uvedemo hipotezo zunanjih definicij (Rey; 1983; 255), ki trdi, da preskrbi ustrezno definicijo pojma njena najboljša razlaga, za katero ni potrebno, da bi bila znana onim, ki kompetentno uporabljajo pojem. Pri takšni definiciji strokovnjaki ne ohranijo več kakšne posebne vloge, in tako njihova vednost ne sodi več v odločilni meri v pojmovno jedro. Oziroma, tudi če védenje strokovnjaka sodi v pojmovno jedro, kot kakšno zadnje védenje sploh ni več potrebno govorcju, saj ta nima več potrebe, da bi udejanil kakšno posebno odločitev o obsegu pojma. Če sedaj govorcju ni treba več udejaniti te zadnje odločitve o pojmovnem obsegu, nastopi kot ena izmed zanimivih posledic, da mu bodo vselej in nujno ostajale vrzeli pri definiciji pojmov, da torej ne bo mogel docela dokončno določiti lastnosti, ki veljajo za zajca, če ostanemo pri našem primeru.

Pristop na temelju hipoteze o delitvi jezikovnega dela ima določeno dobro stran glede na klasično teorijo pomena, saj je nikakor ne falsificira, ampak celo pripomore glede tega, da ne izgledajo več problematični primeri, ki so prej povzročali težave, nejasni primeri razmejnitve med naravnimi vrstami kot so zajec ter zajec-mesojedec itd. Sedaj se zdi, da ravna hipoteza zunanjih definicij bolj radikalno, saj ne omogoča klasičnem pristopu teh dopolnilnih zavetij.

Vendar pa se zdi, da slednja hipoteza na drugi strani pozablja na indeksikalni element, ki je prisoten ob strokovnjakovi določitvi, in ima potemtakem svoje mesto tudi pri običajni komunikaciji: če naj jaz vem kaj je zajec, moram biti bodisi jaz, bodisi nekdo drugi v položaju interakcije dojemanja glede na zajca. Ko pa se naključno znajdem kot jezikoslovec v Quinelandiji, prav zares ne vem, kdo drugi kot strokovnjak-biolog bi mi lahko povedal, da gre za drugo naravno vrsto? To je bistveno vsaj ob tem, ko izdelujemo teorijo pomena, ki bi morala imeti povezavo s svetom. Tako se hipoteza o delitvi jezikovnega dela vendarle izkaže kot zanimivejša, saj nam s pomočjo razločevanjem vlog – strokovnjaka in govorca – omogoča podobo znanosti o pomenu, namreč o nečem strokovno preverljivem ter obenem zavezanem običajni komunikaciji. Lahko rečemo, da imamo tod opravka z napredkom znanosti, vkolikor je ta napredek vselej napredek pojmovnega razločevanja.

Hipoteza zunanjih definicij vendarle kaže še na eno vprašanje, za katero se zdi, da ga še ni rešil naš pristop k govorcevem védenju, oziroma k njegovi pojasnitvi s pomočjo stereotipov. To je obenem vprašanje, ki ga vsiljuje dejstvo, da posedujejo govorcji skupno zalogo misli (Frege, 1892) oziroma pojmov, ter da je tej zalogi lastna možnost medsebojnega kombiniranja, katera je vanjo vgrajena, tako da na podlagi določenih pojmov, z njihovo kombinacijo, uspemo dospeti do kompleksnih predstav in pojmov. To vprašanje je merodajno za teorijo stereotipov, saj njen ekstenzionalni komplement vendarle temelji na »empirističnem« oziru, na dotiku z dejstvi, na indeksikalni način (naše védenje o zajcu, njegov prototip, se lahko spreminja glede na védenje o njegovi notranji strukturi, in to je opravilo, ki pripada strokovnjaku). Značilno za našo teorijo je, da sploh ne omenja problema produktivnosti, generativne moči jezika (Fodor; 1980; 297).

Drugi problem, ki se navezuje na prejšnjega, pa je, ali moramo predpostaviti istost stereotipov, npr. tako za našega zajca kot za zajca-mesojedca, s tem pa tudi sinonimnost duševnih reprezentacij pri jezikoslovcu in domorodcu preden je prišel biolog? (Putnam; neob.) Za to slednje bi bil možni odgovor, da lahko stereotipi, oziroma spoznanje o njihovi enakosti pri dveh govorcjih, poslužijo kot pripravno

sredstvo pri metodologiji prevajanja, vendar pa ne morejo imeti podobne vloge pri definiciji enakosti vsebine besed ali duševnih reprezentacij, ne morejo zagotoviti pojmovne enotnosti. Pojemovna diferenciacija, razločevanje (npr. glede naših dveh vrst zajcev) se pojavi šele s spoznanjem o strukturi bitij, za katera veljajo termini. Sedaj pa se postavlja vprašanje, kako lahko to strukturo spoznamo, ali imamo vgrajene elemente za razširitev našega vedenja, za pojmovno diferenciacijo, za razločevanje na ravni stereotipov, to je naših skupnih prepričanj o terminih? Ali pa pravzaprav takšne mehanizme tudi sploh moramo imeti vgrajene? Zdi se, da ujemanje na ravni komunikacije še ne predpostavlja tudi ujemanja v naši znanstveni pojmovni shemi, in bi se na ta način semantika tudi ujela z našo prejšnjo določitvijo, da je namreč njeno opravilo na eni strani zares opredelitev pomena na znanstveni način, s pomočjo udeležbe strokovnjakov, da pa mora na drugi strani pomen pojasniti tudi v drugem registru, in sicer kot opravilo, ki ga pomen ima v vsakdanji komunikaciji. Sedaj bi na tak način postali vloga določitve ekstenzije in vloga določitve stereotipov terminov relativno neodvisni dejavnosti, in se zato postavlja vprašanje, kako ju sploh lahko povežemo med seboj in kako lahko pojasnimo njuno medsebojno vplivanje. Zdi se, da ima prav tod svoje mesto določen zorni kot teleološkosti projekta takšne teorije pomena, vendar je to teleološkost, ki je pesimistična prav glede vsega z izjemo prepričanja v napredek znanosti. Mar na ta način pravzaprav nismo na zgubi glede na klasično teorijo pomena, ki je že na začetku povezala med seboj ekstenzionalnost in intenzionalnost, npr. referenco in smisel, in sicer s pomočjo pojmovnih določb? Zdi pa se, da je naš pesimizem vseeno upravičen, namreč glede na teorijo pomena, ki naj bi veljala za določeni naravni jezik. Ali se ne motimo, če predpostavimo ujemanje na temelju pojmovne enotnosti pri takšnem predmetu? Vse kar pravzaprav lahko dosežemo pri teoriji pomena za naravni jezik je pravzaprav zgolj določitev njegovih odsekov, in tudi določitev teorije pomena za takšne odseke v najboljšem primeru. Z drugimi besedami, semantiko lahko izdelamo zgolj za odseke tega jezika, ne da bi že ob prvem pristopu merili na univerzalni projekt, kot je to počela klasična teorija, ob tem pa si moramo biti svesti tudi, da rabimo teorijo pomena za jezik pri njegovi uporabi v jezikovni skupnosti. Tako delujeta opravilo znanstvenega podjetja in opravilo razlage komunikacije na dveh ravneh, ki sta relativno neodvisni, ki pa nam obljubljata, da nam bosta oskrbeli teorijo pomena, katere ne moremo graditi na drug kot na postopni način. Ali lahko glede pojmov uvedemo bolj optimistično hipotezo (zunanjih definicij) glede na katero kot kompetentni govorci pojme uporabljamo, vendar s tem še ni rečeno, da obvladamo tudi njihovo definicijo? Prav takšen pristop bi imel posledico, da bi lahko predpostavili pojmovno sinonimnost izven našega obvladovanja s pojmi, in bi na ta način ob izgradnji teorije pomena imeli še en projekt izgradnje jezika misli. Možno je, da bi svoje opravilo zgolj podvojili, oziroma da bi iz sedanjega stališča uvedli tisti del opravila, ki pripada izdelavi teorije pomena s pomočjo znanosti kot govorčevo kompetenco, in bi se tako približali klasični teoriji. Seveda, tako bi lahko pojasnili produktivnost, generativno moč jezika – vendar, ali ni naše vprašanje kot tako še vedno vzpodbujeno z vero v instanco, ki bi lahko izven znanstvenikovega delokroga prišla do pomena terminov, na ta način pa tudi z vero v temeljne pojme oziroma v enote pomena, ki jih lahko naknadno kombiniramo in generiramo v večje sklope. To pa je prav vera klasične teorije pomena.

Vse to bi pomenilo, da predpostavka o uvajanju pojmov kot tistih, katerih pomen lahko razložimo (pojmovna sinonimnost je seveda posledica tega izhodišča), ne more oskrbeti povezave naše teorije s svetom, in tako bi lahko predpostavili, da lahko v naših »glavah« nastopajo na stereotipni način določene stavkom ali predikatom podobne bitnosti, ne pa pojmi. Kar je samo košček neujemanja nove teorije pomena s klasično teorijo. Z drugimi besedami se jezikoslovec in domorodec ujemata glede nečesa kar je podobno stavkom ali predikatom, to pa nima kakšne neposredne povezave s pojmi, kateri vendarle predpostavljajo tudi ujemanje v ekstenziji in referenci termina (kakaršen je termin zajec).

LITERATURA

- Fodor Jerry A. (1981): *Representations*, MIT, Cambridge, Massachusetts.
- Frege Gottlob (1892): *Sinn und Bedeutung*, *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*.
- Miščević Nenad (1984): *Glavni pravci suvremene teorije značenja*, Uvod, Dometi 4, Rijeka.
- Putnam Hilary (neobj.): *Computational psychology and interpretation theory*.
- Putnam Hilary (1978): *Meaning and the moral sciences*, RKP, London.
- Putnam Hilary (1975): *The meaning of »meaning«*, *Mind, language and reality*, Cambridge U. P.
- Rey Georges (1983): *Concepts and stereotypes*, *Cognition* 15, Elsevier Sequoia, Netherlands.
- Salmon Nathan U. (1982): *Reference and essence*, Basil Blackwell, Oxford.

Premestitev besedila s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven

OLGA KUNST GNAMUŠ

RAZUMEVANJE JE LAHKO DOZDEVEK UČINKA

»Usodna napaka je bila storjena, ko je cerkev opustila latinščino kot obredni jezik in dovolila nacionalne jezike. Ljudstvo je svoj jezik razumelo, nakaj razumeti pa že pomeni začetek konca« (D. Šviga, 1986, s. 39).

Toda ali je sporazumevanje v materinščini tudi že jamstvo za razumevanje? Trdim, da ne. Pot do razumevanja je še dolga. Če razumevanje predpostavlja razumsko razlago, potem se je treba spopasti z učinkom sporočila, zdvomiti v resničnost sporočenega podatka, čeprav nam ta godi, in verjeti v možnost resnice, čeprav je podatek neprijeten. Temeljni prispevek pragmatičnih raziskav jezika v razmerju do pomenoslovja je namreč premestitev sporočevalnega izhodišča od predstavitve dejanskosti v sporočevalca, osrče njegove želje, potrebe in interesa: sporočilo je motivirano in intencionalno, njegova želja je učinek. Namen sporočila tako ni nujno sporočeni podatek, čeprav je lahko; ta je v razmerju do motivacijsko-intencionalne razsežnosti sporočila lahko le še sredstvo. To dejstvo razlagalno teorijo obogati z bistvenim vprašanjem. Ni več pomembno samo vprašanje, kaj sporočilo sporoča, ampak tudi vprašanje, čemu sporoča. Dileme, ali je namen sporočila resničnost podatka ali je ta sredstvo učinka, ni mogoče uspešno razrešiti brez resničnostnega preverjanja. Zavest o motivacijsko-intencionalni razsežnosti sporočila ne jemlje vrednosti resničnostnemu preverjanju, kot se pogosto poenostavljeno misli, ampak to vrednost krepi. Zadeva se še bolj zaplete, če upoštevamo dejstvo, da tudi naslovnik ni brezinteresno bitje. Temeljna prevara, ki smo ji med sporazumevanjem podvrženi, je sprevračanje interesa v resnico: verjamem, da je res, ker tako želim in hočem; vem, da je res, a nočem verjeti, ker to ni skladno z mojimi željami (S. Žižek). Nastali razcep med željo in resnico zašijemo tako, da neprijetno potisnemo v podzavest. Tako resnica ostaja zunaj razumnega in zavednega; razum je zasvojen od interesa in želje. Tako se intuitivni razlagalni postopki pretakajo po sledih vrednot, želja in interesov, a pod videzom resnice. To je pretakanje pomena iz ene oblike v drugo, ne da bi se tega preoblikovanja zavedali, ne da bi vedeli, kaj se je pri tem izgubilo, kaj pa smo nehote dodali. Ali nismo podobni predšolskemu otroku, ki verjame, da je vode, ki jo je iz visokega in ozkega kozarca prelil v širok in nizek kozarec, manj?

Čeprav je sporočevalec najrealnejše izhodišče sporočila, se v sporočilu ne preseljuje neposredno in eksplicitno, nekako tako Jaz želim, hočem, nameravam. Četudi se tako izreče, mu ne kaže verjeti, kajti človekova želja se zakriva, neprepoznana želi postati želja drugega: želim, da bi želel ti. Pot sporočevalčevega

preseljevanja v sporočilo je mogoče opisati kot odgovor na vprašanje: *Kako* bi se izrazil, da bi dosegel učinek? Odgovor na to vprašanje pa je *oblika* sporočila. Pot do sporočevalca, njegovega motiva in namena, vodi prek oblike sporočila. Temeljno vprašanje je potem, kako brati obliko sporočila, ki ga zakriva, in smisel, ki ga proizvaja? Kako prek učinka, ki ga proizvede, poiskati pomen in referenco. Ponujata se dve razlagalni možnosti: primerjava raznih oblik za izražanje enakih sporočilnih vlog, ali primerjava realizirane oblike sporočila z nevtralnimi upovedovalnim izhodiščem, z ničto modifikacijsko stopnjo.

Produktivnost prve možnosti naj ponazorim z zgledom, ki nam je vsem znan. Oče in sin srečata sinovega vrstnika in prijatelja. Ta prvega pozdravi z *Dober dan*, drugega pa z *Zdravo* ali *Živio*. Kaj sporoča razlika med dvema pozdravnima možnostma, namenjenima različnima naslovnikoma? *Dober dan* je čustveno nevtralna oblika, s katero se izpolnjuje dogovorjeno pravilo o medsebojnih razmerjih, obliki *Živio* in *Zdravo* vsebujeta sporočilni presežek, sporočata družbeno pripadnost, bližino in naklonjenost ter razliko do družbene razdalje, izražene s pozdravom *Dober dan*. Toda predmet te razprave ni metoda pragmatične razlage, ki se v okviru razmerja izraz-okoliščine ukvarja s sporočilno vrednostjo razlik med izbrano obliko in v danih okoliščinah mogočimi izraznimi oblikami. Tu se nameravam ukvarjati s pomensko razlago, z raziskovanjem razmerja med realizirano obliko sporočila in nevtralnimi upovedovalnim izhodiščem, imenovanim globinska struktura ali pomenska podstava. Postavili si bomo vprašanje, kako poteka premestitev s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven, kaka razlagalna oporišča nam ponuja, ali je jezikoslovno opisljiva, psihološko in spoznavnoteoretsko pripriljiva, pedagoško uporabna, predvsem pa razlagalno produktivna in ali omogoča preseči razlagalno subjektivnost. Subjekt, pravi Parret, v procesu pomenjenja (semioze) ni referenčni predmet, ki bi se neposredno preslikal v jezikovno značenje, ni ontološka kategorija, ampak samo organizacijsko načelo besedila (Parret, H., 1983, s. 107). In naprej pravi, da subjektivni tvorbeni pogoji pomenjenja niso opisljivi z analizo, tj. ugotavljanjem razmerij med deli celote, ampak s katalizo, tj. razkrivanjem eliptičnih pomenskih prvin. V tej trditvi je skrita predpostavka, da ima odsotno pomembno sporočilno vrednost in določa tudi smisel izraženega, prisotnega. Ta postopek opravimo na podlagi manifestnih prvin besedila in njihovih razmerij do predpostavljenih (presuponiranih), implicitno vsebovanih prvin.

Težave razumevanja in nezadostnost površinskih razčlemb je dokazal Chomsky z zgledom dvoumnih stavkov. Stavek *Streljanje oficirjev* bo v nedelj o je pomensko dvoumen. Ne omogoča odgovoriti na vprašanje, kdo bo streljal in kaj bo cilj tega dejanja. Naša oblika nam ponuja dve pomenski razlagi samostalniške besedne zveze *streljanje oficirjev*: oficirji bodo streljali in oficirje bodo streljali.

Ali nam slovnična razčlemba (analiza) lahko pomaga razrešiti dvoumje, tako da določimo stavčne člene površinske strukture in pomene zajetih besed? Na vprašanje po stavčnem osebku dobimo odgovor *streljanje oficirjev*, določitev stavčnega osebka torej dvoumja ne odpravlja.

Slovnična razčlemba površinskih struktur nam torej dokazano ne ponuja postopkov, ki bi pomagali razvozlati, kaj naš stavek pomeni, kot teorija pomenske razlage besedila je neuspešna. Zato Chomsky ob površinskih strukturah presuponira globinske in šele te naj bi omogočile pomensko razlago stavka ali besedila.

Kako jih opisati? V tem okviru ni mogoče prikazati razvoja, ki ga je doživljal pojem globinske strukture. Sprejemljiva je le predpostavka, da mora podajati tak skladenjsko-semantični opis sporočenega dogodka, da so razmerja med udeleženci tega dogodka razvidna in določena. Če imamo v površinski strukturi samostalnik *streljanje*, ne vemo, kdo bo streljal in koga ali kaj bo streljal. Toda če ta izglagolski samostalnik premestimo v izvorno glagolsko obliko *streljati*, ta predpostavlja vršilca dejanja in cilj dejanja ter določa razmerja med njima; nesporazum je odpravljen. Pomenska prosojnost je dosežena, če je vsebina izražena v obliki povednega oz. propozicijskega razmerja, z glagolskim pomenskim prostorom, kakor ga je začel opisovati Fillmore (1968). Jedro propozicije je glagol, ki izraža razmerja med udeleženci dogodka (dejanja, stanja ali dogajanja) ter število in pomen obveznih udeležencev. Spoznavnoteoretsko se torej predpostavlja obstojanje čutne izkušnje, predstavljive v pomenski okvir glagola, pred pojmovnostjo, čeprav je razmerje lahko obrnjeno in pogosto tudi je.

Iz propozicijske podlage izpeljana samostalniška besedna zveza *streljanje oficirjev* je dvoumna. Niso vsa dvoumja tako usodna, vsekakor pa so pogostejša, kot se zavedamo. Umeščena so v sleherno samostalniško besedno zvezo izglagolskega izvira – v kolikor jih ne pojasnjujejo sobesedilo. Kakšno sporočilno vrednost imajo? So mesto pomenske odprtosti in zato spoznavno in ustvarjalno produktivna; so mesto pomenske zastrtosti in zakrivajo razmerja v dejanskosti; omogočajo pomensko zgoščevanje in sobesedilno navezovanje; povečujejo razdaljo med sporočevalcem in naslovnikom (pogovori se z njim – opravi razgovor z njim). Prav mnogovrstnost sporočilnih vlog, ki jih opravljajo samostalniške besedne zveze izglagolskega izvira, terja, da opišemo potek njihovega premeščanja s površinsko-strukturne na globinskostrukturno raven. Slednja je pomensko prosojna in omogoča resničnostno preverjanje oz. zahtevo po podatkih, ki bi tako preverjanje omogočili. Resničnostno preverjanje vzpostavlja razmerje med izrazom, pomenom in sporočeno predmetnostjo (referenco). Referenca ni konstitutivna sestavina pomena, potem ko je pomen izraza družbeno dogovorjen in sprejet. Nastali pomenski prostor je sicer še vedno možni prostor za naseljevanje referenčnih podatkov, vendar ne nujno. Predstavitev sveta z rabo jezikovnih znamenj in njihovih pomenov je samo ena izmed jezikovnih vlog, ki pa s stališča sporazumevanja ni bistvena. Z jezikovnimi pomeni lahko načrtujemo možne, a čutno še nedojete svetove, in predmetnost, ki jo bomo šele ustvarili. Tudi tu imamo opraviti s predstavitevno vlogo, le da je sosledje jezik – dejanskost sprejeto, jezikovna misel dejanskosti predhodi.

Ali je iz razloga, da je predstavitev podatkov le ena izmed jezikovnih vlog in da še ta dejanskosti lahko predhodi, resničnostna preverljivost zatrjenih podatkov zanemarljivo razlagalno razmerje? Nikakor. Če nam namreč kdo reče *Boj se tega človeka, ta človek je sadist*, je ta trditev lahko resnična ali neresnična. Če resničnosti zatrjenega podatka ne preverimo in mu preprosto verjamemo, bo odslej ta človek veljal za sadista, čeprav to ni. Toda še preden se lotimo resničnostnega preverjanja, moramo vedeti, kaj beseda *sadist* pomeni, v njej vsebovani pomen moramo izraziti v pomensko prosojni obliki, nekako tako: *To je človek, ki uživa, če povzroča bolečino drugemu človeku*. Besedo *sadist* smo v pomenski razlagi opustili in jo nadomestili z znanimi besedami človek, uživati, povzročiti, bolečina. Toda če taka premestitev iz prvotne v nove oblike ne zadošča, jo je treba nadaljevati, dokler ne

dosežemo točke referenčne prosojnosti, stika med pomenom, izkušnjo in zavestjo o njej. Globinska struktura je premakljiva. Tako je npr. glagol *ubiti* mogoče premestiti še globlje, ga razložiti s *povzročiti, da živo postane mrtvo* (McCawly). Prav zavoljo pomenskega drsenja in vdiranja so nekateri zdvomili v smisel in možnost pomenoslovnih razlag in opisov. Toda vrednosti tega opisa ni iskati v dokončnosti in izčrpnosti, ampak v metodi, ki jo ponuja in ki drsenje ter pot v globino omogoča, če se pokaže, da je izraz pomensko neprosojen in ustvarja le videz razumevanja.

In potreba se pokaže pogosto. Zakaj? Prek premestitve pomena v pomensko prosojno obliko je dosežena možnost referenčne preverljivosti. Ta za razlago sporočila ne zadošča, saj je temeljni namen sporočila družbeni učinek. Toda ta je dosežen le, če zatrjenim podatkom verjamemo. Tu se v razlago umešča pomembna napaka, iluzija: prepuščamo se učinkom besed na podlagi zavedne ali nezavedne vere, da so resnične. Resnica pa se konstituira po načelu: sporočilo je resnično, ker je učinkovito. Dozdevek razumevanja je posledica in predpostavka učinkovanja.

Trdim, da mnogih besed ne razumemo, čeprav se prepuščamo njihovem učinkovanju in prav zaradi teh učinkov verjamemo, da so resnične. Toda zakaj smo pripravljeni zamenjati učinek z resnico? Zato, ker nam tako narekuje želja in interes, na katera se sporočilo ujame. Če nastane razcep med željo in resnico, nezaželene izkušnje tlačimo v nezavedno, v brezno potlačene resnice. V razklanem svetu je resnica nezavedno, resnica besed pa njihov učinek.

Ali se ne delamo, kot da razumemo globinsko strukturo oz. pomensko podstavo besed, kot so *scientist, lažni humanist, liberalec, levičar, desničar, novi desničar, konformist*, ne da bi kdajkoli natančno premislili dejanja in lastnosti, ki jih lahko pripišemo tako poimenovanemu človeku, in preverili, ali te lastnosti tudi ima in taka dejanja tudi opravlja. Toda vse to nam je odveč, kajti zanima nas vrednostna konotacija, ki jo te besede nosijo in brez dvomov se prepuščamo njihovem učinkovanju, če nam je tako prav, in brez zadržkov jih izrabljamo kot sredstvo učinkovanja in zaznamovanja, ne da bi nam bilo treba pri tem razlagati, kaj pomenijo, in utemeljevati, da so sporočena dejstva resnična. Raba besed, s katerimi stvarnost vrednostno zaznamujemo kot dobro ali slabo, škodljivo ali koristno, lepo ali grdo, blokira mišljenje in utemeljevanje. S človekom, ki ga imamo za konformista, desničarja, antimarksista in antikomunista vendar ne kaže razpravljati. Pomenskemu nerazumevanju in resničnostni nepreverenosti se pridruži še nepripravljenost za dialog z zaznamovanim kot edini realni učinek, ki ga te besede povzročijo. Nerazumevanju se pridruži zapora sporazumevanja in mišljenja. Tako se obnavlja možnost nadaljnje vrednostne konotacije. Zato je pomembno s pomensko razlago prek premeščanja izraza s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven doseči točko referenčne prosojnosti in resničnostne preverljivosti. Globinska struktura oz. pomenska podstava je premakljiva in drsi. Ko dosežemo točko referenčne prosojnosti, je njena razlagalna vloga opravljena. Ta točka se premika z zgodovinskim in ontološkim razvojem ter s stopnjo izobrazbe. Nesmiselno je premeščati pomen glagola *u b i t i* na globljo raven, če vemo, kaj ta beseda pomeni. Toda smiselno se je ukvarjati s pomenom besede *desničar*. Morebiti je vsa naša vednost zajeta v konotaciji, da je to nekaj slabega, nazadnjaškega, protisocialističnega, ne vemo pa, kakšna je referenčna vsebina tega pojma v danih družbenih okoliščinah.

Pomensko neprosojni in resničnostno nepreverljivi, a vrednostno zaznamovani izrazi izničujajo vsebino sporočila in sporazumevanje v celoti preselijo na medosebno raven, določeno s čustvi, vrednotami, interesi, naklonjenostjo ali nenaklonjenostjo udeležencev sporazumevanja.

Opozoriti še kaže, da ima referenca in z njo povezana resničnostna preverljivost dve razsežnosti, seže v zunajjezikovno dejanskost in v sobesedilo. Resničnost sobesedilne reference se uveljavlja prek načel logičnega izpeljevanja. Dana trditev je resnična, če je mogoče dokazati, da je logično izpeljana iz druge resnične trditve. V tem okviru se tvori resničnost teoretičnih trditev. Resničnostno preverjanje ima empirično-verjetnostno in teoretično-logično razsežnost. Ne glede na to, da je pojem resnice kot ontološke kategorije ovržen, ostaja v spoznavnoteoretskem dejanju še vedno pomemben in je bistvena konstitutivna prvina znanstvenega pomenjenja. Logično protislovje in/ali spodbijanje z dejstvi trditvi odvzame položaj znanstvene trditve. Kako je mogoče, da resnica ni ontološka kategorija, a v znanosti še zmeraj ohranja tako pomembno vlogo? Resničnost znanstvenega pomenjenja se konstituira prek protislovnega razmerja med teoretičnim dokazovanjem in potrjevanjem z dejstvi.

Logično utemeljena teoretična trditev šele omogoča videnje znanstvenega dejstva; česar ne vidi, za to ne ve, tega za dano znanstveno teorijo preprosto ni. Prav ta zavržena, spregledana dejstva, ali dejstva, ki imajo značaj izjem in ki »potrjujejo« obče veljavno in priznано pravilo, prav ta dejstva bodo spodnesla veljavnost teoretične trditve, ki je pripeljala do njihovega spregleda. Toda dokler ne pridejo do besede – in do besede ne pridejo, dokler je dana teorija v polnem razmahu in doživlja družbeni uspeh – niso konstitutivna sestavina znanstvene resnice, čeprav se bo prek njih vzpostavila nova znanstvena resnica. Resnica je umeščena v polje necelega, ki ga zaceli logično konsistenten sestav teoretičnih trditev (ne zavedajoč se interesnih predpostavk) in ki prek znanstvenih dejstev omogoča spregledovanje tistega, kar bo konstitutivno za novo znanstveno teorijo. Tako dejstvo v znanstvenem pomenjenju ni zanemarljivo, saj odigrava bistveno vlogo pri preseganju znanstvenih paradigem.

Pomenoslovje je v bistvu teorija razlage izraznih oblik, besed, besednih zvez, povedi in besedil. Razlago ali interpretacijo van Dijk (1985) opiše kot operacijo, s katero predmetu x pripišemo predmet y ; x je pomensko neprosojna, y pomensko prosojna oblika oz. pomen. Pomeni so pojmovni predmeti različne stopnje zapletenosti, a vedno ujeti v jezikovno obliko. Pomenska razlaga pa je operacija, s katero pomensko neprosojno obliko premestimo v pomensko prosojno, tako da dosežemo točko referenčne prosojnosti. Če pomena besede $sadist$ ne razumemo, jo bomo izrazili opisno, v obliki razmerja med znanimi besedami: *človek, ki uživa, če povzroča bolečino drugemu človeku*. Beseda opravlja vlogo pomenskega strnjevanja ter posploševanja in to njeno vlogo nadaljujejo umetni simbolični sistemi posameznih znanosti. Toda če izrečemo trditev *Peter je sadist*, smo opravili operacijo umeščanja referenčnega podatka v pomenski prostor besede *sadist*. Prvo pomensko operacijo imenujemo intenzionalno, drugo ekstenzionalno. Globinska struktura se umešča na stičišče obeh razlagalnih operacij. Intenzionalna pomenska razlaga zadošča, če doseže točko referenčne prosojnosti in resničnostne preverljivosti ter tako omogoči ekstenzionalno razlago.

Kaj dosežemo s pretvorbo glagolske besedne zveze v samostalniško besedno zvezo? Izgubijo se podatki o dejanskih udeležencih glagolskega dogodka; ti podatki in razmerja med njimi tvorijo vsebino glagolskega stavka. Sporočevalno težišče se prestavi na glagolsko dejanje, stanje, dogajanje ali lastnost kot zunajčasovno in zunajdružbeno pomensko kategorijo, razbremenjeno njenih konkretnih vršilcev ali nosilcev. Ta pomenski premik je dosežen besedotvorno in s spremembo skladenjskih vlog glagolskih argumentov (Fleming je iznašel penicilin → Flemingova iznajdba penicilina; iznajditelj penicilina Fleming), lahko pa tudi z opustitvijo glagola, nosilca podatkov o razmerjih med udeleženci glagolskega dogodka (dekle se je sklanjalo nad korito – dekle nad koritom). Tako se skladenjsko zaprti glagolski stavek sprevrne v skladenjsko odprti pomenski prostor samostalniške besedne zveze. To je mogoče vstaviti v pomenski prostor novega glagolskega stavka (iznajdba penicilina je omogočila uspešno zdraviti jetiko) in/ali ga širiti na levo in desno ter tvoriti teoretično neskončno dolge nize, praktično pa ne, ker postanejo zaradi svoje oddaljenosti od globinskih struktur in podatkovne zgoščenosti hitro nerazumljivi. Poglejmo si zgled takega razmeroma dolgega in zapletenega nizanja samostalniških besednih zvez:

(1) neposredno sledenje izvajanju enot preizkusnega programa z analizo izvedbe ter posredovanjem usmeritev vzgojiteljici za nadaljnje delo pri neposrednem delu z otroki v oddelku male šole je pokazalo . . .

(iz raziskovalnega poročila).

Kaj je delal naš raziskovalec? Neposredno je sledil (neposredno sledenje), kako vzgojiteljice izvajajo program. Ta program je bil preizkušen in sestavljen iz enot (izvajanje enot preizkusnega programa), delo vzgojiteljic je analiziral (analiza izvedbe), vzgojiteljice usmerjal pri delu z otroki (posredovanje usmeritev vzgojiteljici za nadaljnje delo pri neposrednem delu z otroki); ti otroci hodijo v malo šolo (otroci v oddelku male šole).

Kakšen je smisel, tj. motiv in namen te zapletene ubeseditve, ki po eni strani ustvarja veliko razdaljo med izrazom in dejanskim potekom dogodkov, po drugi pa tudi razdaljo do naslovnika? Ta se mora namreč poglobiti v globinsko strukturo sporočila, če ga hoče razumeti. Ali je izraz strahu dotakniti se stvari in približati se ljudem: posredovanje usmeritev vzgojiteljici namesto usmerjati vzgojiteljico, ji dajati napotke, kako naj dela? Druga ubeseditvena različica razmerje med raziskovalko in vzgojiteljico izrazi z neposrednim vezavnim razmerjem, medtem ko ga prva prekine s pomensko praznim glagolom posredovati. Ali gre za strah pred dotikom ali za potrebo po razdalji, birokratskem posredništvu, avtoritarni hierarhiji?

Ali je izraz želje prikriti dejanske dogodke, kdo ve iz kakšnega razloga? Ali sporočevalec prek izraza, oddaljenega od dejanskih dogodkov, ustvarja videz znanstvene posplošitve in abstrakcije? Toda kakšno znanstveno spoznanje naj nosijo pomeni besed, kot so *gledanje, izvajanje, izvedba, usmeritev*? Ali gre samo za potrebo izraziti se strnjeno, odzvati se zahtevi po birokratskem poročanju o poteku raziskave?

S preместitvijo samostalniške besedne zveze izglagolskega izvira v propozicijsko pomensko podstavo dosežemo nezaznamovano upovedovalno izhodišče, stanje ničte modifikacije, ki omogoča zagledati in usmisлити obliko sporočila ter odmeriti ustvarjalno ali spoznavno motivirane simbolične operacije, vgrajene v potek upovedovanja. Primerjava površinskostrukturne in globinskostrukturne ravnine omogoča določiti, katere potencialno mogoče pomenske prvine izvirnega pomenskega prostora so ostale nerealizirane ali potisnjene v podrejeni položaj, katere pa je sporočevalec na njihov račun okrepil (izraz pomenske okrepitve in ošibitve je uporabljal J. Orešnik, 1986).

S prestavitvijo pomena s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven namreč potencialno vsebovane, a nerealizirane ali podrejene pomenske prvine izrazimo v jezikovnosistemsko določeni in zato upovedovalno nevtralni, izhodiščni obliki. Ta omogoča vprašanje, zakaj so nekateri podatki opuščeni, drugi pa okrepljeni, vprašati se je mogoče po motivu, namenu in učinku pomenske ošibitve ali okrepitve. Dosežena je stopnja pomenske prosojnosti, ki omogoča iskanje opuščeni podatkov, implicitno vsebovanih, a nerealiziranih pomenskih prvin, in resničnostno preverljivost sporočene vsebine. Pomenska razlaga tako temelji na primerjavi prvotnega, izhodiščnega, sistemsko opisljivega pomenskega prostora in dejansko realiziranega pomenskega prostora. Pomen se nam potemtakem kaže kot nekaj gnetljivega, mogoče ga je *oblikovati*. Opraviti imamo z metaforičnim poimenovanjem oblika, oblikovati, ki ni naključno, ampak je spoznavno globlje utemeljeno. Pomenjenje (semiosis) poteka kot oblikovanje pomenskih prostorov, gmot, tako da nekatere pomenske prvine stisnemo, strnemo, druge pa na njihov račun okrepimo. Oblika izraza samodejno tvori pomen in ni nujno – čeprav je seveda lahko – motivirana z dejanskimi podatki. Prvenstveno pa je motivirana z motivom in namenom sporočila, z zaželenim učinkom na naslovnika. Upovedovalno izhodišče je pomenska podstava, propozicija. Glagol *iznajti* predpostavlja vršilca dejanja (tistega, ki kaj iznajde) in izid dejanja (tisto, kar iznajdemo). Ta pomenski prostor lahko realiziramo na razne načine.

Če težišče prenesemo na vršilca dejanja, govorimo o iznajditelju, če na izid dejanja, o iznajdbi. V vsaki izmed teh besed pa so poleg aktualiziranih pomenskih prvin vsebovane še nerealizirane, implicitno vsebovane in potencialno možne. Globinska podstava teh pomenskih premikov je glagol *iznajti*, katerega implicitni in obvezni pomenski prvini sta vršilec in cilj dejanja. Besedi iznajditelj in iznajdba sta v razmerju do glagola drugotni.

Pri premeščanju besedila s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven se seveda postavlja vprašanje, ali je mogoče to premešitev izpeljati po jezikovno opisljivih pravilih, ali pa poteka po poteh subjektivne razlage. Če je postopek premeščanja jezikoslovno neopisljiv in subjektiven, potem je seveda njegova prednost pred drugimi razlagalnimi postopki sporna. Na to vprašanje bomo skušali odgovoriti z razčlemba zglede. Še prej pa je treba eksplicirati še eno predpostavko premešitve. Gre za podmeno, da je pomenska oz. globinska propozicija opisljiva kot glagolski pomenski prostor. Jedro propozicije je glagol, ki določa število in pomen argumentov oz. udeležencev glagolskega dogodka.

Ta pomenski prostor je najneposrednejši, najprosojnejši interpretacijski okvir za sestavo dejanj, stanj ali dogajanj. Referenčno predmetnost interpretiramo v izrazju pomenskih vlog: vršilec dejanja, prizadeti predmet, povzročitelj, sredstvo,

prejemnik, izvir ali sila. Še preden se lotimo vprašanja, ali je premestitev s površinske na globinsko raven jezikovno natančno opisljiva, je treba ovreči morebitno iluzijo, da podaja globinska struktura objektivni opis dejanskosti. Nikakor. Tudi ko površinsko strukturo prestavimo v globinsko, smo še vedno na pomenskem polju, kakor ga je začrtal sporočevalec. Pri tem je pomembno poudariti, da že sama izbira upovedovalne propozicije pomeni razlago dejanskosti. O istem dogodku je namreč mogoče poročati izbirno. Razmerje med trgovcem in kupcem opisujeta kar dva glagola, kupiti in prodajati; podobno tudi razmerje med tistim, ki da, in tistim, ki dobi: A je dal B-ju knjigo. B je dobil knjigo od A-ja. Torej se je treba otresti iluzije, da je mogoče s kakršnokoli razlago priti do objektivne podobe zunajjezikovne dejanskosti. Kakor hitro smo v polju jezika, smo že v svetu od človeka ustvarjene »dejanskosti«. In ker jezik nudi razlagalne vzorce za elementarne dogodkovne enote in so besede pogosto že tudi nosilci vrednostne zaznamovanosti, ali se je potem sploh še mogoče vpraševati o svetu zunaj jezika, o nejezikovni dejanskosti? Premestitev besedila s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven nikakor ne pomeni, da smo iz pomenskega območja prestopili v zunajpomensko; le do največje mogoče mere smo se približali robu pomenskega polja, dosegli smo točko prosojnosti, zamegljeno okno, skozi katerega je mogoče pogledati in se vprašati, ali so podatki, naseljeni v pomenski prostor, skladni z vtisi, ki nam jih dajejo čuti o predmetnosti, na katero se v besedilu referira. Mogoče se je tudi vprašati, zakaj nekaterih podatkov, ki bi lahko bili izrečeni in za katere menimo, da so pomembni, ni; ali je perspektiva videnega v času in prostoru skladna z upovedovalno perspektivo. Globinsko strukturo lahko primerjamo z oknom, skozi katerega iz pomenskega polja gledamo v zunajpomensko, toda okno je še vedno del pomenske jezikovne zgradbe, ki preprečuje, da bi ga končno odprli in izstopili iz zaprtega pomenskega prostora jezika, ki ne daje objektivne slike tistega, kar je za njim. Toda če te svetlobe, ki prihaja od zunaj, ne bi bilo, bi bili ujeti v neprosojni, temni svetlobi jezikovnega pomenjenja.

V neomejeni svobodi jezikovnega pomenjenja bi izgubili stik s čutnimi vtisi, dragocenimi podatki vida, sluha in dotika. Pomen bi postal slep, gluha in brezčuten. Ali bi potem še lahko bil razumen?

Vprašajmo se, ali je mogoče premestitev s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven opraviti jezikoslovno zadosti natančno. V ta namen sem izbrala povsem naključno poved iz leposlovnega besedila:

3 8 4 1 5 6 9

Dokaz za Anino krivdo je bila fotografija, ki jo je kazala s kuhinjskim nožem

7 10 2 11 13 12

nad pomivalnim koritom, v katerem se je kadila vroča, pravkar skuhana pesa.

Pretvorbno izpeljana mesta površinske strukture so podčrtana.

1–2: Podstavo osebni in oziralni zaimkovi je mogoče brez težav določiti na podlagi sobesedila: ki jo → fotografija Ano; (v) katerem – (v) koritu.

Njihovo rabo v našem besedilu narekuje načelo ekonomičnosti; omogočajo, da opustimo sobesedilno znana poimenovanja koreferenčne predmetnosti. Realnost te pretvorbe je mogoče dokazati z napakami v otroških besedilih (ponavljanje nepotrebnih poimenovanj kaže, da jih pisec ali govorec še ne obvlada), pa tudi v besedilih odraslih piscev. Pri ponovnem branju lastnega besedila se še vedno najde

kako nepotrebno poimenovanje, ki ga kaže pozaimiti. Pomenska ekvivalentnost je ohranjena.

3-4: Če posamostaljeni besedi izglagolskega izvira *dokaz* in *krivda* vrnemo v glagolsko pomensko podstavo, dobimo take izide: *dokaz* → *dokazati*, vršilec, sredstvo, predmet (vršilec je dokazal s fotografijo)

4: Anina *krivda* → *biti kriv*, nosilec (Ana je kriva). Naša poved nam torej vršilca dejanja *dokazati* ne pove.

5: Človek bi utegnil pomisliti, da je mogoče glagol *kazati* umestiti neposredno v globinskostrukturni opis, vendar bi se motil. Glagol namreč predpostavlja živega vršilca, kar fotografija ni. Opraviti imamo s pomenskim prenosom z živega vršilca na neživi predmet. Zato je treba metaforični pomen glagola nadomestiti z nemetaforičnim; *kazati*, fotografija, Ana → *biti*, Ana, kraj (Na fotografiji je bila Ana).

6-7: Ko želimo določiti Anin položaj, se pokaže novo dvomje, razmerje med Ano in kuhinjskim koritom ter Ano in nožem je nejasno: ali se je Ana sklanjala nad koritom, visela na njim, kje je imela nož. Premestitev na globinskostrukturno raven je mogoča tako, da razmerje izrazimo s pomensko nevtralnim glagolom *biti* in *imeti*: Ana je bila nad koritom in Ana je imela nož. Zadrega, v kateri smo, ni mogoče utajiti; premestitev ne prispeva k pomenski jasnosti in ne odpravi dvomja.

8-12: Opraviti imamo s prilastki, ki predstavljajo v globinski strukturi povedno rabo: *skuhana pesa* je *pesa*, ki smo jo skuhali; *pomivalno korito* je *korito*, v katerem pomivamo; *vroča pesa* je *pesa*, ki je vroča. Hkrati ti pridevniki opravljajo razlikovalno vlogo do mrzle pese, surove pese, raznih vrst korit in nožev.

13: Izraz predpostavlja zapleteno pomensko razčlemba, ki je ni mogoče opraviti na hitro.

Med površinsko in globinsko strukturo dejansko obstaja ekvivalentnost, kot zahteva Chomsky: pomenske vrednosti enačbe se res ne spremenijo. Toda površinska struktura operira z večjimi števili in teh je manj, globinska z manjšimi, ki jih je več. Nekatera mesta v površinski strukturi imajo ničto vrednost, druga združujejo vrsto pomenskih vrednosti v nerazviden strdek. Namen premestitve na globinskostrukturno raven je razvitje teh vrednosti v sistemsko določen pomenski vzorec.

Tako dosežemo pomensko prosojnost; ta nam omogoča vprašati se po opuščenih podatkih in opozoriti na nejasnosti ter dvomja. Razlagalne tehtnosti teh vprašanj ni mogoče ovreči. Tako razvita pomenska podstava tudi omogoča, da se vprašamo po pomenskih operacijah, ki smo jih vgradili v oblikovanje površinske strukture, ter ovrednotimo njihovo spoznavno in ustvarjalno vrednost v umetnostnih in znanstvenih besedilih. Če teh operacij ni mogoče usmisliti, so lahko znamenje dvomnosti, neskladja med besedami in referenčno dejanskostjo pa tudi čisto navadnega birokratskega nakladanja in političnega frazarjenja.

Preden ovrednotimo vlogo posamostaljenja in smisel premeščanja v umetnostnih in znanstvenih besedilih ter pomen te razlagalne operacije v pedagoškem procesu, si oglejmo še naslednji zgled, ki je pritegnil mojo pozornost zaradi ustvarjalne motiviranosti pomenskih operacij, ki so vgrajene v potek izrazne realizacije:

m u k e , p o l n e o k r u t n o s t i

Besedna zveza je uporabljena v sobesedilu, ki govori o rablju in žrtvi: *muke*, ki jih doživljamo, predpostavljajo vršilca, ki nas muči in ki mora biti okruten:

Med okrutnostjo in posledicami okrutnosti, mukami, obstaja vzročno-posledično razmerje. Okrutnost se pretaka v muke žrtve podobno kot se voda pretaka v posodo; potem so muke polne okrutnosti. V tej besedni zvezi, preneseni na pojmovno raven, je vzpostavljen stik med dvema pojmovnima kategorijama, mukami in okrutnostjo, ki bi jo brez pomenske razčlembe utegnili spregledati. Ko trpimo, bi utegnili spregledati vprašanje, čigava okrutnost se pretaka v naše muke, zlasti še, ker nam je podoba rablja, ki je okruten in ki muči žrtev, oddaljena, njena pojmovna nadgradnja *m u k e , p o l n e o k r u t n o s t i*, pa so še vedno del naše družbene izkušnje.

Sklenemo lahko, da je premestitev pomena s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven pomemben razlagalni postopek. Z njim dosežemo pomensko prosojnost in možnost resničnostnega preverjanja, odkrijemo pomenske operacije, vgrajene v potek izrazne realizacije pomenske podstave. To pa omogoča vprašanje po njihovi motiviranosti in njihovem učinku. To vprašanje si bomo postavili še ob razčlembi samostalniških besednih zvez iz glagolskega izvira v znanstvenih in umetnostnih besedilih.

PEDAGOŠKA USMISLITEV PREMEŠČANJA

Premestitev ali transpozicijo pomena s površinske strukture v pomensko prosojnejšo globinsko strukturo je psihološko in pedagoško nedvomno pomembna operacija. Njeno utemeljenost smo potrdili z eksperimentalnimi raziskavami pri pouku skladnje (O. K. Gnamuš, 1979). Tudi opazovanja otrokovega govornega razvoja potrjujejo, da otrok najprej osvoji, razume in tvori pomensko prosojne glagolske stavčne vzorce, iz njih izpeljane, zapleteno sestavljene samostalniške besedne zveze pa veliko kasneje, če sploh kdaj. V jezikovni pouk postopkov premeščanja kot metode pomenske razlage skladenjskih struktur še nismo vgradili. Če postopkov premeščanja z glagolske na samostalniško raven ne uzavestimo, prekinemo stik med otrokovo čutno izkušnjo, njeno najneposrednejšo premestitvijo v glagolskostavčni izraz in abstraktnejšo ravnijo samostalniškega izražanja. Tako spodbujamo spoznavni razcep, ki je rodovitna podlaga za razvoj nereflektiranih ideoloških konceptov in fraz, ki se po svoji naravi in namenu izogibajo dotika s stvarnostjo. Premestitev pomena s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven je v naših družbenih okoliščinah zato še posebej dragocena. Z njo je mogoče razvozlati zapletene ubeseditve, kakršne srečamo v učbenikih.

Posamostaljenje – sredstvo za ustvarjanje pomenskih razmerij na abstraktnejši ravni

5) V stavku *gibanje atomov v telesu je zaradi pogostih trkov neurejeno so strnjeni naslednji stavki:*

Atomi se v telesu gibajo.
 Atomi se (v telesu) pogosto trčijo.
 Atomi se gibajo neurejeno.

Gibanje atomov v telesu.
 Pogosti trki atomov.

Neurejeno gibanje atomov v telesu.

Kaj je omogočila nominalizacija? Omogočila je, da znotraj enostavne povedi izrazimo vzročno-posledično razmerje med tremi glagolskimi dogodki. Stavke smo pretvorili v samostalniško besedno zvezo, katere jedro je iz glagola izpeljani samostalniški izraz (se gibajo-gibanje, se trčijo-trki, se gibajo-gibanje), podatek o nosilcih poteka, ki je za vse stavke enak (atom) je potisnjen na podrejeno mesto desnega prilastka (gibanje atomov, trki atomov), z uvedbo vezniške besede *zato* pa ekspliciramo vzročno-posledično razmerje med glagolskimi dogodki oziroma posamostaljenimi oblikami njihovih jeder-glagolov: osebku (gibanje) pripišemo lastnosti neurejenosti, ki je posledica vzročnega razmerja med gibanjem in trki.

Abstraktna misel strnjuje na konkretno dejanje (ujeto v prostor in čas) vezane podatke, da bi se prebila do skupnega množici pojavov. Zato je posamostaljenje nepogrešljiva operacija znanstvenega pomenjenja. Toda če bi pojav pogledali iz drugega zornega kota, bi lahko dejali, da je cena in pogoj znanstvene refleksije izstop iz pomenskega polja glagolskega dogodka, določenega z razmerji med udeleženci v konkretnem času in prostoru. Kaj znanstvenika spodbuja, da iz družbene razsežnosti prestopi v spoznavno zunajčasovnost?

Toda operacija posamostaljenja ni samo sredstvo pomenskega strnjevanja. Mogoča je tudi obrnjena pot: enkratni dogodek umestimo v posplošeni pojmovni prostor, ki smo ga oblikovali že poprej in ki sedaj omogoča, da novo izkušnjo osvetlimo v luči že poprej spoznanih izkušenj, prestavljenih v posplošene pomenske prostore pojmovnih kategorij. Zgledi:

Iz tega zornega kota se humanistika pogostoma kaže kot nekaj čisto razumnega in zato bolj dopustnega kot nujnega. Ti dopuščajoči pogledi se v ozračju gospodarske krize utegnejo zožiti. Situacije preživetja imajo namreč zmeraj to lastnost, da nekatere človeške zadeve poenostavijo in da resnične odnose postavijo v še jasnejšo luč.

Premeščanje enkratnega pojava – obravnava se položaj humanistike v nenaklonjenem družbenem prostoru – v abstraktnejše pojmovne kategorije razpira nove razlagalne možnosti in omogoča enkratno pojavnost pojasniti v luči obče pojmovnosti. Če dane okoliščine opredelimo kot situacijo preživetja, nam ta premestitev omogoča, da jo razložimo s posplošenimi lastnostmi, skupnimi vsem situacijam preživetja. Če ugotovitev, da so humanistične znanosti dopustne, ne pa tudi nujne, premestimo v okvir dopuščajočih pogledov, nam ta premestitev omogoča razlago pojava razširiti. Vsi vemo, kaj dopuščajoči pogledi pomenijo: popustljivost, tolerantnost, razmerje pokroviteljske moči.

Operacijo posamostaljenje v znanstvenem besedilu razširimo s pritegnitvijo operacije nasprotja. To ponazarja naslednji zgled:

Gre potemtakem za zgledno sanjsko razmerje subjekta do svojega objekta, ki se mu subjekt, hitrejši od objekta, nenehno bliža, pa ga vendarle nikoli ne more doseči – za sanjski paradoks nenehnega približevanja objektu, ki pa vendarle ohranja zmerom isto razdaljo. Poanto te nedosegljivosti objekta je lepo artikuliral Lacan.

Tu se zgodba o Ahilu in želvi premesti v pojem približevanja objektu in prek te premestitve je dosežena nova razlagalna možnost. Razmerje približevanje objektu, ki ga ne moremo doseči, pa je sprevrnjeno v nedosegljivost objekta. Tako pridemo končno do paradoksnega stičišča približevanje nedosegljivemu.

Ponuja se misel, da je ekstenzionalno pomenjenje v bistvu premeščanje referenčnih podatkov v globinske pomenske prostore; te pa potem premestimo na abstraktnejšo pojmovno raven, ki omogoča nove razlagalne možnosti, saj je perspektiva videnja širša. Intenzionalno pomenjenje pa je v bistvu širjenje in oženje, zgoščevanje pomenskih prostorov v raznih smereh, zlasti tudi v smeri nasprotja. Pogosto se misli, da je za znanost pomembno predvsem induktivno posploševanje, pomensko zgoščevanje in tvorjenje pomenskih kategorij, s katerimi je mogoče zaobjeti množice istovrstnih pojavov. Ta pot je morebiti razlagalno uspešna, toda ustvarjalnejša je videti pot povezovanja posameznih pojavov z raznimi pojmovnimi razlagalnimi kategorijami, pot torej, ki vzpostavlja mogoče zveze med navidez nepovezanim. Za tovrstno pomenjenje seveda ne zadošča posamostaljenje glagolskih zvez, ampak je treba pritegniti nov pojmovni razlagalni aparat. To možnost naj ponazorim z zgledom iz besedila, v katerem politolog razlaga zaplete v ameriški politiki zaradi skrivnega izvoza orožja v Iran:

Za Reagana je najbolj vznemirjujoč dogodek to, da so ga prijatelji dobili v precep. Rekel bo: V te ljudi sem zaupal in kaj so mi zdaj storili! Za vsakogar, ki nagiba k tolikšni sentimentalnosti kot Reagan, je to zelo boleče.

Izgubo zaupanja v prijatelje je mogoče v besedilu razložiti kot preveliko nagnjenje k – sentimentalnosti. Prijateljstvo, zaupanje v prijatelje, izguba prijateljev ter prizadetost zavoljo tega – vse to je mogoče razložiti z besedo sentimentalnost. To preprosto razmerje, vzpostavljeno med konkretnim dogodkom in širšo pojmovno kategorijo, ima veliko sporočilno vrednost. Ponazarja pomembno prvino znanstvenega pomenjenja, operacijo, ki konkretni dogodek razloži s stališča širše pojmovne kategorije. Operacija opravlja stik med konkretnimi dejstvi in teoretičnim pojmovnim aparatom. Ta seveda v znanosti ni izraz naključnih razlagalnih asociacij, ampak zahteva urejen sestav pojmov. Toda branje konkretnih besedil v znanosti kaže, da stiki med dejstvi in teorijo niso vselej sistemsko in logično izpeljani. Pogost in produktiven je vdor naključnih, motiviranih razlagalnih kategorij, pa tudi naključnih zgledov. Zgled namreč ne opravlja samo ponazoritvene vloge, ampak tudi prepričevalno.

LITERATURA

Kunst Gnamuš, O. (1984): *Govorno dejanje – družbeno dejanje*. Pedagoški inštitut pri Univerzi E. K., Ljubljana.

- Orešnik, J. (1986): O skladenjskih spremembah. Predavanje. Lingvistični krožek, Ljubljana, 13. 1. 1986.
- Parret, H. (1983): Semiotics and Pragmatics. An Evaluative Comparison of Conceptual Framework. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Van Dijk, T. A. (1985): Semantic Discourse Analysis. V: Handbook of Discourse Analysis, vol. 2, ed. T. A. van Dijk, Academic Press, London.
- Žižek, S. (1984): Filozofija skozi psihoanalizo. DDU Univerzum, Ljubljana, 1984.

V tekstu prikazujem nekatere implikacije teorije, da je humanistična tradicija v bistvu znanstveno orientirana. Gre za študij dejstva, kako je veja družboslovja t.i. kognitivna antropologija – dalje KA – vplivala in kako danes lahko vpliva na humanistično tradicijo. Moja izhodiščna točka predstavlja fuzijo filozofije znanosti in kulturološke raziskave. V tekstu želim poudariti predvsem štiri potoze: 1. kognitivna antropologija ali KA obravnava kognitivne sisteme kot materialne sisteme, ki utelešajo pojmovne sisteme prepričanja. Menim, da je teza o dvojni osnovanosti integralen del KA: stanja kognitivnih sistemov (akti mišljenja in delovanja) so tako pojmovno kot vzročno zasnovana v medsebojni odvisnosti. 2. KA privzema stališče, da obstajajo v strukturi in vsebini človeškega vedenja splošno deljene karakteristike. 3. Človeške univerzalije se razlikujejo od vrednostnih »univerzalij« humanistične tradicije, čeprav je ideja pojmovne zasnovanosti kognitivnih stanj ena od idealov iste tradicije. Dejansko je kognitivna antropologija prispevala k razkrivanju zahodnih kulturoloških raziskav prav skozi zapisanost humanizmu. 4. Še vedno pa v KA obstaja propozicionalna naravnost, ki zavrača poizkuse reševanja nekaterih ključnih problemov sodobnega, znanstveno usmerjenega humanizma, posebej pa problema odnosa človek/narava.

1. KOGNITIVNI SISTEMI

Klasične študije s področja kognitivne antropologije skušajo dovršiti znanstveno nalogo v treh stopnjah. Najprej identificirajo postavke (stvari, dejstva, lastnosti, možnosti . . .), ki so jih sprejeli poročevalci. Nato si zastavljajo vprašanje, kako so bile te postavke sprejete: kot verjetne, gotove, dvomljive, željene, posvečene, profane ali na katerikoli drug način. Tretjič, postavljajo hipoteze o zakonih praktičnega in teoretskega sklepanja, v skladu s katerimi poročevalci »računajo« (ali vsaj poskušajo računati) o novih prepričanjih, željah in delovanju.

Omenjene tri stopnje predstavljajo model človeka kot kognitivni sistem t.j. kot materialni ali vzročni sistem, ki upravlja pojme in postavke ali razvija informacijo. Na tem modelu še vedno gradi znanstveno antropološko razumevanje, razlaga in napovedovanje človeškega vedenja.

Z vidika ontologije tako usmerjena sociologija trdi, da obstajajo materialni kognitivni sistemi, ki delujejo in medsebojno vplivajo v družbenem in v naravnem

okolju. Stanja teh kognitivnih sistemov »predstavljajo pomene« ali pa »prenašajo informacijo«, zato so specificirana kot primerki semantičnih tipov.

Kognitivni sistemi so namenjeni racionalni rekonstrukciji predpostavk, ki podgrajujejo vsako resno ukvarjanje s sociologijo. V filozofski ali metodološki produkciji pogosto naletimo na omembe kognitivnih sistemov, toda redko na zagovor teh sistemov. V večini primerov so filozofi sociološke orientacije kot so Raimo Tuomela (1977), Joseph Margolis (1984), Jerry Fodor (1981) in John Searle (1984) sprejeli konstitutivno tezo kognitivnih sistemov, namreč tezo o dvojni utemeljenosti, ki trdi, da so stanja kognitivnih sistemov (akti mišljenja in delovanja) tako pojmovno kot vzročno zasnovana v medsebojni odvisnosti.

Kako razlagamo tezo o dvojni utemeljenosti?

Najprej se zastavlja vprašanje dela, ki zadeva vzročnost: ta velja za mišljenje in delovanje t.j. v teoretskem in praktičnem sklepanju. Vzročna teorija sklepanja, ki jo je prevzel Raimo Tuomela, konstruira teoretsko sklepanje na sledeč način:

... ponotranjena uporaba teh normativnih logičnih principov kot modus ponens sloni na dejstvu, da obstaja povezava med personalnim mišljenjem o premisah in med mišljenjem o sklepih. (Tuomela, 1977, str. 224).

Pogled teoretikov vzročnosti na praktično sklepanje pa je izražen kot:

... pokazati, da ima p pomen v urejenem stanju glede na strukturo p tako, da to stanje z danimi primernimi notranjimi in zunanji okoliščinami povzroči telesno vedenje, ki je potrebno za zadovoljitev neke intence (ibid, str. 221).

Sledi obravnavo pojmovnega dela: novi akti prepričanja, želje ali delovanja, ki se pojavljajo iz vzročnih transakcij so tipični produkti premisleka in tudi sklepanja ter obstajajo kot del pojmovnih mrež. Če na primer želim, da in sem prepričan, da je p učinkovito sredstvo za pospešitev realizacije da, potem se moje nadaljnje ukvarjanje s p-jem očitno prenaša na polje, kjer sovpadе z racionalnim ali inteligentnim modelom vedenja. Tuomela meni, da:

... upoštevamo urejena stanja prav tako kot dogodke, ki jih običajno aktualizirajo in ki navadno delujejo kot učinkoviti vzroki določenega vedenja. Istočasno obstaja pojmovna (semantična) povezava med pojmi, ki predstavljajo mentalno ureditev na eni strani in na drugi strani splošna dejavnost, ki dokončno zadovoljuje intenco ter splošni miselni akti, ki so z intenco povezani skozi vsakdanji praktični silgizem (ibid, str. 221).

Na ta način smo razložili in morda celo motivirali vzročno in pojmovno utemeljenost kognitivnih stanj v medsebojni odvisnosti t.j. tezo o dvojni utemeljenosti. To pomeni, da kognitivna stanja participirajo na vzročnih mrežah, ker so zakonita stanja materialnih sistemov. Na drugi strani se omenjena stanja specificirajo na podlagi sklepanja, zato participirajo tudi v pojmovnih mrežah. »Nenavadna« koincidenca vzročne in pojmovne mreže, ki jo je predložil Jerry Fodor (1981) ne predstavlja uganke v kolikor je slednja uporabljena samo kot model prve.

Zanimiva je primerjava kognitivnih sistemov z drugimi, podobnimi sistemi: to so »intencionalni« sistemi Daniela C. Denneta in »psihosistemi« Maria Bungeja. Dennetovi intencionalni sistemi so instrumentalno uporabne, vzročno nemožne fikcije, ki lebdiijo v mislih znanstvenikov (Dennet, 1978), medtem ko Bungejevi

psihosistemi ne konkretizirajo pojmovnih sistemov, temveč so preprosto materialni (Bunge, 1980). Skratka, Dennetovi intencionalni sistemi niso vpleteni v vzročne mreže, Bungejevi psihosistemi pa niso sestavni del pojmovnih mrež. V nasprotju s tem so kognitivni sistemi vpleteni v obe vrsti mrež.

V nadaljevanju teksta sledi oris modela kognitivnih sistemov s stališča splošno deljenih človeških karakteristik, ki so obravnavane v družbenem in kulturološkem raziskovanju.

2. STRUKTURA VEDENJA

Človeško vedenje, tako nevidno mišljenje kot vidno delovanje se jasno deli na dve kategoriji: zdravorazumsko vedenje in teoretično vedenje (Evans – Pritchard 1937 in Horton 1982). Nadalje razlikujemo med strukturo (ali formo) in vsebino vedenja. Rekonstrukcija domnev, ki so inherentne v antropoloških raziskavah, kot rezultat kaže, da obstajajo splošno deljene karakteristike v strukturi človeškega vedenja in v vsebini zdravorazumskega vedenja. V nasprotju s tem pa vsebine teoretičnega vedenja oziroma interpretacije variirajo znotraj različnih kultur.

Skupne vsebine zdravorazumskega vedenja vključujejo hrano, varnost, zavetje in spolno raznolikost, kakor tudi Strawsonianski svet oseb, skal, dreves in ognjišč (Horton, 1979). Jasno je, da je globalna karakteristika utemeljena v človeški biološki naravi: tako prebavno-hormonski kot tudi zaznavni sistemi so v človeški vrsti uniformni. (Za nadaljnje argumente in za raziskovalni program tega tipa glej tudi Hortona 1960, 1961, 1962, 1964, 1970, 1973 a, 1973 b, in 1976).

Kaj pa sama struktura vedenja? Glede na antropološko evidenco (članki v Doughertyju, izd. 1985) se celotna struktura zdravorazumskega in teoretskega vedenja prilagaja določenemu empirično podprtemu modelu. Model bazira na ideji, da so stanja kognitivnih sistemov (t.j. kognitivna stanja) strukturirana na poseben način.

Struktura kognitivnega stanja je dejansko izredno zapletena: sestavljena je iz pojmovne vsebine in psihološkega načina. Vsebine in načini so logično in psihološko medsebojno neodvisni. Akter je prepričan ali si želi ali upa ali se boji ali zaznava, da je pred njim drevo ali, da bo jutri zabava ali pa, da so v gozdovih duhovi.

Filozofi in sociologi menijo, da so nekateri psihološki načini bolj fundamentalni kot drugi. Takšne sistematizacije ali konstrukcije modelov predstavljajo poizkus približevanja h *characteristica et mathesis universalis* človeškega mišljenja. Tako Searle (1983) kot Dennet (1978) trdita, da so vsi psihološki načini delno določljivi v odnosu na prepričanja in želje. Tako na primer dejstvo, da se nekdo boji, da p, implicira, da akter verjame, da je p možen in si želi non p.

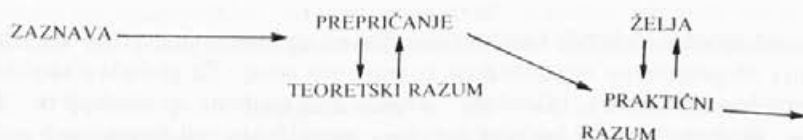
V nadaljevanju bomo razložili konstrukcijo takšnega modela prepričanja-in-želje.

Struktura kognitivnih modelov predpostavlja, da so psihološki načini vrste operacij, ki delujejo na vsebine propozicij. Vsebina p-ja (t.j. da so v gozdovih duhovi) deluje tako na način prepričanja kot tudi na način želje. V prvem primeru je rezultat prepričanje, da so v gozdovih duhovi, v drugem primeru pa je rezultat želja, da bi v gozdovih bili duhovi.

V kognitivnih procesih različno obravnavamo vsebine, v katere smo prepričani in vsebine, ki so zgolj zaželjene. V skladu s tem pravila sklepanja različno funkcionirajo glede na različne vsebine in prav zato vsebine prepričanja obravnavamo drugače kot željene vsebine. Če sem prepričan, da p, ima to kognitivno stanje drugačno vzročno vlogo kot stanje, želim si, da p. Ta diferenca je vsaj prima facie utemeljena v različnih vlogah sklepanja, ki jih ima vsebina p-ja, ko se odvija skozi različne psihološke načine. Tako ima na primer prepričanje, da led ni pretanek (v povprečju) drugačno poreklo sklepanja in vzročnosti kot pa zgolj želja, da led ne bi bil pretanek.

Omenjene lastnosti kognitivnih sistemov predlagajo model, ki vključuje dva prostora vsebin: prostor prepričanja in prostor želje ter dva niza pravil sklepanja t.j. teoretski razum in praktični razum. Pravila teoretskega razuma delujejo na vsebine prepričanja, pravila praktičnega razuma pa obenem vplivajo na prepričanja in na želje.

Teoretski razum deluje na prepričanja, da bi formiral nova prepričanja; praktični razum pa vpliva na prepričanja in želje v smeri produkcije novih želja in delovanja. Z dodatkom zaznavnega vstopa in aktivnega izstopa dobimo sledeči model, ki ga interpretiramo kot model verjetnostnega aparata:

Ob tem je očitno dejstvo, da vrednosti prepričanj in želja ali hierarhična struktura sistema prepričanja, model zelo komplicira.

Navkljub težavam je opisani model sprejet v aktivnih vejah družboslovja, bolj točno v kognitivni antropologiji, kjer vodi oblikovanje in obravnavo hipotez, prav tako pa tudi v naravni epistemologiji. Filozofi in znanstveniki kot npr. Tuomela (1977), Dennet (1978), Churchland (1979), Stich (1983) Searle (1983) in Harre (1979 ter 1985) so omenjeni model potrdili, vendar pa so nanj odreagirali na različne načine. Nekateri (npr. Stich in Churchland) so menili, da je model nedodelan, drugi (Dennet) so ga označili kot uporabnega, toda nepotrebne, ali pa (kot Tuomela, Searle in Harre) kot uporabnega in nujno potrebnega.

Poleg relativno solidne systemske moči ima omenjeni model še druge, filozofsko zanimive prednosti.

Prva prednost, ki izhaja iz modela je konsolidacija problema kognitivnega relativizma.

V novejši literaturi o relativizmu se soočata dve na pogled nezdržljivi izhodišči: intelektualističen (ali racionalen oz. nevzročen) pogled in sociološki ali vzročen pogled (glej Hollis in Lukes, 1982). Intelektualističen pogled postavlja kognitivna stanja kot del pojmovnih mrež, kar zlasti zadeva sistem sklepanja medsebojnih povezav med omenjenimi kognitivnimi stanji. V nasprotju s tem sociološki pogled poudarja izvore vzročnosti in poreklo prepričanj in želja. Sinoptično stališče, ki je zasnovano na tezi o dvojni utemeljenosti združuje oba pogleda: kognitivna stanja participirajo obenem v pojmovni in vzročni zvezi tako, da te

mreže sovpadajo v prej omenjenem teoretsko-modelskem pomenu. Tako pomeni prav ta sinoptičen pogled prvo prednost oz. kvaliteto.

Druga prednost je metodološke narave: model predlaga najmanj dva načina za postavljanje in preverjanje znanstvenih hipotez: 1. z vsebinsko analizo in 2. s proračunsko analizo (Rescher 1982/1969). Vsebinska analiza obravnava nevidno vedenje ali mišljenje, medtem ko proračunska analiza govori o vidnem vedenju ali delovanju. Dejstvo, da oba načina analize večkrat pospešujeta in potrjujeta različne nezdružljive opise stanj, terja bolj zapleten model, tako, da postanejo »iracionalni« kognitivni procesi povsem izvedljivi.

Rezultat oziroma tretja prednost te diskusije je njen prispevek k idealu ontološko unificirane znanosti: sociologija in humanistične vede sploh se ukvarjajo z materialnimi sistemi in stanja znotraj teh sistemov se prikazujejo kot primerki semantičnega tipa.

Prav iz tega razloga ima model človeka kot kognitivnega sistema različne znanstvene prednosti. Nadaljnja prednost, ki spada k povezavam modela s humanistično tradicijo, zahteva posebno poglavje.

3.) KOGNITIVNI SISTEMI IN HUMANISTIČNA TRADICIJA

Eno od splošno deljenih karakteristik človeškega vedenja predstavlja struktura sklepanja ali pojmovna utemeljenost kognitivnih stanj. Ta globalna značilnost je obenem eden od idealov (zahodne) humanistične tradicije: poimenujemo jo racionalnost. Racionalnost je lastnost sistemov prepričanja (ali kognitivnih sistemov sploh).

(Mimogrede si privoščimo kratek pedagoški ekskurz: ko filozof ali sociolog komunicira z raziskovalci antropološkega polja, je zanj modra in plodna strategija, če govori o pravilih in kodih v reševanju problema namesto o racionalnosti ter o reprezentacijskih in operacionalnih modelih namesto o teoretskem in praktičnem razumu. Takšen diskurz pomirja raziskovalce področja antropologije (Holly in Stuchlick, 1985).

Potemtakem tako kognitivna antropologija kot humanistična tradicija referirata na isto lastnost sistemov prepričanja. Poleg tega dokaj nezanimivega referenčnega ujemanja obstaja nekaj zanimive socialne dialektike, ki je vpletена v medsebojne odnose kognitivne antropologije in humanistične tradicije.

S stališča KA je humanistična tradicija t. j. vrednostna orientacija, ki izhaja iz svet zasvajajočega duha petnajstega stoletja, vrsta teoretskega vedenja in zato primeren predmet raziskave v kulturoških in družbenih obravnavah.

Pomembno je, da postaja KA osrednji del sodobnega humanizma.

Ključno točko predstavljajo prej opisane štiri prednosti KA. Kulturološko in družbeno raziskovanje je bolj točno razkrilo dejstvo, da je bila humanistična tradicija od svojih začetkov pa do prve polovice dvajsetega stoletja nereflektirano (I) antropocentrična, (II) patriarhalna, (III) sekularna (če že ne krščanska) in (IV) znanstveno – tehnološko usmerjena.

V skladu s tem je bilo teoretsko deviantno vedenje npr. naravno ali nepatriarhalno stališče, nadnaravna ali magijska prepričanja in dejavnosti, . . . proglašeno za napačno ali celo iracionalno: humanizem je kot vrednoto postavljal samo določeno

vrsto teoretskega vedenja. Na kratko povedano to pomeni, da ni vse, kar je človeško, v skladu z načeli humanizma.

Z vidika KA je humanizem vrsta teoretskega vedenja. Kot vrsta teoretskega vedenja je humanistična tradicija kulturno pogojen fenomen, ki marsikdaj ovira družbeno kulturološko raziskovanje in tudi vpliva npr. na družbeno planiranje in urejanje okolja ter na odločanje o teh problemih (če jo seveda sprejemamo popolnoma nekritično).

Dejansko je teoretsko-sistemska stališče KA prispevalo k odmiku kulturološkega in družbenega raziskovanja iz strogo humanističnega okvirja. Prav tako je refleksijsko znanstveno raziskovanje spodkopalo doktrino humanizma, razen njene znanstvene orientacije.

Znanstvena orientacija, ki je inherentna humanistični tradiciji, je pospešila prisvajanje stališča KA v procesiranju informacij, kar je v veliki meri zaznamovalo sodobni humanizem.

4.) MEJE KOGNITIVNIH SISTEMOV IN PROBLEM ČLOVEK/NARAVA

Poseben učinek KA je odvisen od konflikta med »problemi« sodobnega humanizma in inherentnimi mejami kognitivnih sistemov ali celo od sistemov procesiranja informacij sploh. V nadaljevanju bomo bolj natančno obdelali omejeni konflikt.

PRVA STOPNJA. V zadnjem času je bilo večkrat izraženo stališče, da je centralni problem sodobnega humanizma razmerje med človekom in naravo (glej von Wright 1978 in Pietarinen 1986). Problem predstavlja konstrukcija in izvedba uravnoteženega modela, ki združuje vrednote biološke raznovrstnosti in temeljne ekonomske in vzgojne vrednote. V bistvu je problem sodobnega humanizma iskanje srednje poti med totalitarnim primitivizmom in kapitalističnim utilitarizmom, brez padca v iracionalni mysticism.

DRUGA STOPNJA. Verzija etičnega humanizma, ki sta jo sprejela Georg Henrik von Wright in Juhani Pietarinen, vključuje med drugim idejo, da je čutno zaznavanje naravnega okolja pogoj osebnega in moralnega razvoja, ker je povezano z uravnoteženim razmerjem človek/narava. Hkrati so npr. Nicholas Rescher in Frankfurtska šola menili, da leži možna parcialna rešitev problema človek/narava v razvijanju čutnega izobraževanja ljudi tako, da postanejo senzualno – ne pa le intelektualno – priklopljeni na naravno in družbeno okolje.

TRETJA STOPNJA. Kognitivni sistemi, kakor smo jih opisali v tekstu, so priklopljeni na določeno okolje t. j. na nomične sile sveta (glej Barwise in Perry, 1983). Toda priklop sistema procesiranja informacij je v glavnem propozicionalnega pomena t. j. prepričanja in želje se razvijajo skozi propozicionalne in pojmovne vsebine in tako izkustva, ki se upirajo programu (npr. občutki) omenjenemu modelu ne zadostijo. To lastnost kognitivnih sistemov imenujemo »propozicionalna naravnost«.

ČETRTE STOPNJA. Naš predlog meni, da propozicionalna naravnost omejuje bodoče tokove v humanistični tradiciji in v skladu s tem tudi nivo možnih bodočih človeških kultur. Čutno priklopljanje, ki ga je zahtevala »estetska rešitev« problema človek/narava, transcendirata model kognitivnega sistema, ki ga uteleša

KA in znanstveno usmerja humanizem. Potemtakem obstaja notranji konflikt v samem znanstveno usmerjenem humanizmu. Ista verzija znanstvene orientacije je prisotna v teorijah von Wrighta in Pietarinena.

V nadaljevanju bomo na kratko orisali listo predlogov, ki razlaga prostor estetske rešitve problema človek/narava. V ta namen se opiramo na ideje Christiana von Ehrenfelsa, utemeljitelja Gestalt psihologije in eminentnega teoretika vrednot (glej von Ehrenfels, 1986). Svobodno rekonstruirane osnovne teze so naslednje:

1.) Estetske vrednote (tako umetniška *Kunstschone* kot naravna *Naturschone*) so notranje vrednote v razlikovanju od ekonomskih in etičnih vrednot, ki so produktivne ali instrumentalne vrednote.

2.) Estetska vrednota (*Schonheit*) je spoznavna enota v vsej svoji raznolikosti.

3.) Estetska vrednota variira po stopnjah in je višja v skladu z večjo mnogovrstnostjo in s trdnejšo strukturiranostjo spoznavne enote.

4.) Tradicionalna umetniška dela kot so skulpture, zgradbe, glasbene predstave, . . . in njihov *Kunstschone* percipiramo skozi vid in sluh. V nasprotju s tem Ehrenfels piše, da »v pomladnem večeru tako blagi vetrovi kot tudi blage vonjave predstavljajo sestavni del estetskega učinka«. (ibid., str. 290) Da bi lahko pravilno izkusili *Naturschone* je bistvenega pomena čutna priklopljenost – skozi voh in dotik – na naravno okolje.

5.) V skladu z njeno nepropozicionalnostjo *Naturschone* ni enkrat za vselej trdno določena – torej je odprta, ne pa zaprta.

6.) Estetska vrednota entitete X je zaprta estetska vrednota (*geschlossene Schonheit*), če dodajanje Y h X ali odmik Z od X razkraja vrednost X, ko je Z del X in ko Y ni del X.

7.) Zaprta estetska vrednota entitete X je zasnovana na relaciji podobnosti med celoto X in med njenimi deli.

8.) Estetska vrednota entitete X je odprta estetska vrednota (*offene Schonheit*) v primeru, če ni zaprta . . .

9.) Tako imajo naravne entitete in artefakti lahko zaprto ali odprto estetsko vrednoto, čeprav v splošnem *Naturschone* predstavlja odprto, *Kunstschone* pa zaprto vrednoto.

Primeri zaprte *Naturschone* vključujejo posamezne rastline in živali, medtem ko primeri odprte *Kunstschone* zajemajo nedokončane umetnine ali celo celoto gotske katedrale, katere zvonik sega višje in višje.

10.) Potemtakem najdemo v Ehrenfelsovi umestitvi estetske rešitve problema človek/narava tri glavne momente:

PRVIČ: Da bi lahko popolnoma sprejeli *Naturschone* je potrebno razvijati nove načine čutnega priklopljanja. To je nujen pogoj za estetsko rešitev in kritiko propozicionalne naravnosti v teoriji kognitivnih sistemov in v znanstveno usmerjenem humanizmu.

DRUGIČ: Sistematiziran teoretski pogled na naravo nam omogoča, da zaznamo celo širše in bolj kompleksne naravne entitete kot nosilce zaprtih estetskih vrednot. Tako je npr. tropski gozd zgrajen kot ekosistem, katerega deli so funkcionalno usklajeni in zato omogočajo delovanje sistema. Omenjena funkcionalnost je spoznavna enota v vsej mnogovrstnosti, čeprav biološko funkcionalne

lastnosti niso geometrične in zato tudi niso povsem konvencionalni nosilci estetskih vrednot.

Pojem zaprte estetske vrednote kaže na pomemben element v problemu človek/narava t.j. vrednost spremembe. Naravna katastrofa npr. v ekosistemu uničuje njegovo zaprto vrednoto, toda še vedno z razlogom trdimo, da takšna naravna sprememba ne vpliva na notranjo vrednoto ekosistema.

TRETJIČ: Pojem odprte estetske vrednote predstavlja primeren instrument za ocenjevanje estetske vrednote spremenljivih naravnih sistemov. Opozarja na dejstvo, da moramo tem sistemom posvetiti več pozornosti, obenem pa razlaga pojem, ki sodi k vrstam estetsko dovoljenih dodatkov in odmikov. Nadaljnji razvoj te ideje kaže, da je sprememba v naravnem sistemu naravna ali pa umetna. Prima facie umetno ali načrtovano dodajanje oziroma premik razkrajja odprto estetsko vrednoto, medtem ko naravna sprememba ne uniči takšne odprte vrednote.

5.) ZAKLJUČEK

V tekstu smo opisali model kognitivnih sistemov, ki je inherenten kognitivni antropologiji in poudarili, da ima različne znanstvene t.j. ontološke in metodološke prednosti. Ontološka prednost je materialistična unifikacija, ki izhaja iz teze, da so kognitivni sistemi materialni sistemi. Metodoloških prednosti je več: model kognitivnih sistemov ima sistematično, razlagalno in heuristično vrednost in je tudi empirično podgrajen. Nadalje je omenjeni model prispeval k odkritju družbenega in kulturološkega raziskovanja od humanistične enosmernosti.

Druge pomembna točka v tekstu je identifikacija osnovnega problema sodobnega humanizma ter teza, da propozicionalna naravnost kognitivnih sistemov predstavlja oviro za rešitev omenjenega problema.

Študija je del raziskovalnega projekta No 01/963, ki ga je financirala Finska akademija. Zahvaljujem se za vso podporo, še zlasti prof. Hannu Nurmi in Eriku Langerspetzu za analitične pripombe k tekstu.

prev. Vlasta Vičič

VIRI

- Barwise, J. & Perry, J. 1983: *Situations and Attitudes* (Cambridge Ma: The MIT Press).
Bunge, M. 1980: *The Mind-Body Problem* (Oxford: Pergamon Press).
Churchland, P. M. 1979: *Scientific Realism and the Plasticity of Mind* (New York: Cambridge University Press).
Dennett, D. C. 1978: *Brainstorms* (Sussex: Harvester Press).
Dougherty, J. W. D. (ed.) 1985: *Directions in Cognitive Anthropology* (Urbana: University of Illinois Press).
von Ehrenfels, Ch. 1986: *Philosophische Schriften II: Aesthetik* (ed. R. Fabian; Munich: Philosophia Verlag).
Evans-Pritchard, E. E. 1937: *Witchcraft: Magic and Oracles among the Azande* (Oxford: Clarendon Press).
Fodor, J. A. 1981: *Representations* (Sussex: Harvester Press).
Harre, R. 1979: *Social Being* (Oxford: Basil Blackwell).
Harre, R. et al. 1985: *Motives and Mechanisms* (London: Methuen).
Holy, S. & Stuchlik, M. 1983: *Actions, Harms and Representations* (Cambridge: Cambridge University Press).

- Horton, R. 1960: »A Definition of Religion and Its Uses.« *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 90.
- Horton, R. 1961: »Destiny and the Unconscious in West Africa.« *Africa* 31.
- Horton, R. 1962: »The Kalabri World-view: An Outline and Interpretation.« *Africa* 32.
- Horton, R. 1964: »Ritual Man in Africa.« *Africa* 34.
- Horton, R. 1970: »African Traditional Thought and Western Science.« In Bryan Wilson (ed): *Rationality* (Oxford: Basil Blackwell).
- Horton, R. 1973a: »Levy-Bruhl, Durkheim and the Scientific Revolution.« In Ruth Finnegan & Robin Horton (eds.): *Modes of Thought* (London: Faber & Faber).
- Horton, R. 1973b: »Paradox and Explanation.« *Philosophy of Social Science* 3.
- Horton, R. 1976: »Professor Winch on Safari.« *Archives Europeennes de Sociologie* 17.
- Horton, R. 1979: »Material-Object Language and Theoretical Language: Towards a Strawsonian Sociology of Thought.« In S. C. Brown (ed): *Philosophical Disputes in the Social Sciences* (Sussex: Harvester Press).
- Horton, R. 1982: »Tradition and Modernity Revisited.« In Marti Hollis & Steven Lukes (eds.): *Rationality and Relativism* (Oxford: Basil Blackwell).
- Margolis, J. 1984: *Philosophy of Psychology* (Engewood Cliffs: Prentice-Hall).
- Ietarinen, J. 1986: »Humanismi ja luonto.« / »Humanism and Nature« /. In Ilkka Niiniluoto & Heikki Nyman (eds.): *Tulevaisuus / A Festschrift for G.H. van Wright/* (Helsinki: Otava).
- Rescher, N. 1982/1969: *Introduction to Value Theory* (Washington: University Press of America).
- Searle, J. 1983: *Intentionality* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Searle, J. 1984: *Minds, Brains and Science* (Harvard: Harvard University Press).
- Stich, S. 1983: *From Folk Psychology to Cognitive Science* (Cambridge Ma: The MIT Press).
- Tuomela, R. 1977: *Human Action and Its Explanation* (Dordrecht: Reidel).
- von Wright, G. H. 1978: *Humanismen som livshalling / Humanism as World View /* (Borga: Söderström & Co).

Nekateri filozofsko metodološki problemi organicistične biologije

IGOR JERMAN

UVOD

Kot vsaka veda se tudi biologija ni razvijala le v smislu večanja in izostrovanja empiričnega znanja, temveč je vzporedno razvijala svojo filozofsko teoretsko raven. Čeprav je postala samostojna znanost v okviru naravoslovja šele na začetku 19. stoletja, lahko o razvoju biološke misli govorimo že pri starih Grkih. Od takrat pa do začetka tega stoletja sta se razvili predvsem dve temeljni usmeritvi: mehanicistična in vitalistična. Prva, izrazito redukcionistična, ima za svoje metodološko izhodišče trditev, da je življenje le poseben primer, poseben način organizacije fizikalno kemijskih procesov. Druga, izrazito antiredukcionistična, pa obravnava življenje kot nekaj posebnega, nekaj, česar bisvo je izven območja fizikalnih sil. Ti dve usmeritvi sta se v zgodovini vedno prepletali, pri čemer je včasih prevladovala ena, drugič druga. V tridesetih letih tega stoletja pa je biolog L. von Bertalanffy urezal biološki misli novo pot, ki ni niti redukcionistična niti antiredukcionistična, temveč emergentistična in se imenuje organicizem. Bistvo tega pojmovanja je, da so živa bitja sicer sestavni del narave, da pa zanje ne veljajo le fizikalno-kemijski zakoni, temveč tudi posebni, dodatno omejujoči zakoni. Ti zakoni naj bi bili posledica organiziranosti delov v celoto, kjer pride zaradi interakcij do novih, emergentnih, zgolj z vidika posameznih delov nepredvidljivih lastnosti. Tako na primer za molekule živega bitja sicer veljajo fizikalno-kemijski zakoni, vendar se jim na celični ravni že pridružijo zakoni živega stanja celice, ki temeljijo na specifični in kompleksni organizaciji kemijskih procesov v njej.

Poleg tega pojmuje organicizem živa bitja kot inherentno aktivna in ne kot le pasivne, vzročno posledične avtomate. Tudi ta lastnost naj bi izhajala iz dejstva, da ima celota nove in avtonomne lastnosti glede na dele, ki jo sestavljajo (1, 2). S tem v zvezi je zanimivo vedeti, da je šele organicizem dal biologiji popolnoma avtonomno mesto v znanosti; mehanicizem jo namreč poskuša reducirati na kemijo posebnih kompleksnih sistemov, vitalizem pa s tem, ko vidi bistvo življenja v nekem zunajfizičnem faktorju, izriva biologijo iz znanosti.

Organicistično pojmovanje življenja kot nečesa celovitega in dinamičnega (za življenje specifične lastnosti se pokažejo šele pri celoviti interakciji osnovnih delov) ni na videz nič posebnega, podrobnejši študij pa nam pokaže, da posledice teh dveh osnovnih postavk marsikdaj niso v skladu z ustaljenimi filozofsko-metodološkimi načeli naravoslovnih znanosti. V pričujočem članku bi rad osvetlil te probleme in nakazal njihovo rešitev.

Eden od najpomembnejših pojmov, ki implicitno uokvirjajo znanstveno metodologijo, je pojem identitete¹. Le preko ugotavljanja identitete, t. j. identifikacije, lahko analiziramo in sistematiziramo raziskovalno področje; pa najsi gre za identifikacijo konkretnih predmetov oziroma pojavov ali za identifikacijo različno abstraktnih razredov. Bistvena poteza identifikacije je, da naredimo jasno ločnico med nečim in vsem ostalim. Za »nekaj identičnega«² pojmujeemo le tisto, kar si je v vsakem pogledu enako, kjer torej ne moremo ugotoviti nobenih različnosti. Za povezavo z ostalimi objekti nam nato služi pojem enakosti², kjer ugotavljamo delna ujemanja preko primerjanja in uvrščamo po določeni veličini enake si objekte v iste razrede. Toda povezanost z objekti je zgolj površna, v bistvu so pri standardnem postopku identifikacije pojmovani kot med seboj povsem ločeni. Svet nam v prostorskem smislu razpade na nešteto v bistvu izoliranih, čeprav med seboj površinsko povezanih bitnosti. Taka situacija je posledica atomističnega mišljenja, saj tudi v atomizmu osnovne delce, »atome«, pojmujeemo kot v bistvu ločene in povezane le površinsko. Klasičen postopek identifikacije nas torej nujno vodi v fragmentirano, necelovito pojmovanje in obravnavanje raziskovalnega področja. Govorimo lahko o atomistični paradigmi, kjer ni prostora za notranje odnose med objekti oziroma poljubnimi elementi obravnavanega sistema. Notranji odnos je odnos, pri katerem elementi bistveno vplivajo drug na drugega, se pravi, da so nekaj drugega v odnosu kot zunaj njega.

Kar se tiče notranjih odnosov, jih je s stališča logičnega atomizma lepo skritiziral Bertrand Russell s sledečim razmišljanjem (5). Če jemljemo odnos kot notranjo lastnost elementov (se pravi, da ni le površna, temveč se tiče bistva elementov), potem imamo na voljo le dve izbiri: a) odnos je del narave elementov, ena od njihovih lastnosti ali b) odnos je identičen s samimi elementi. V drugem primeru odnosa sploh ni več, saj je to kar sam element, v prvem primeru pa zopet lahko govorimo o odnosu med elementom in njegovo naravo (dejansko smo odnos spremenili v naravo, lastnost in s tem v neke vrste nov element) in zopet imamo pred seboj izbiri a ali b. Notranji odnos se nam v tem razmišljanju pokaže kot čista iluzija in svet resnično fragmentiran. Drugače povedano, iz logično metodološkega področja preidemo na ontološko in verjamemo, da je svet v resnici tak, kot se nam kaže skozi očala atomistične paradigme.

Klasični pojem identitete je zelo neprimeren za obravnavanje dinamičnih, spreminjajočih se bitnosti, kot so živa bitja. Razlog je na dlani, saj se dinamični objekt v dveh različnih trenutkih nedvomno razlikuje, torej si po definiciji absolutne identitete ni več identičen. To je seveda v protislovju z našim praktičnim pojmovanjem, kjer celo za embrio in njegovo kasnejšo fazo odraslega organizma rečemo, da gre za en in isti organizem kljub velikim razlikam v videzu. Tudi pojem relativne identitete ni primeren, saj gre tu le za površinsko ujemanje v lastnostih dveh sicer različnih objektov (v našem primeru bi bila to npr. podobnost) in ne za v osnovi en sam objekt, ki se razlikuje v eni ali več lastnostih. Prostorsko časovna

¹ Tu moramo ločiti med pojmom identitete in enakosti. Pri identiteti gre za en in isti objekt/subjekt, medtem ko gre pri pojmu enakosti zgolj za določeno ujemanje v neki kvaliteti, praviloma pri povsem različnih objektih/subjektih.

² Filozofi v tem primeru radi govorijo o pojmu absolutne identitete (3, 4).

kontinuiteta, ki je v ozadju »istega skozi različno«, ni navadna površinska lastnost,³ temveč bistvena poteza dinamičnih entitet, je *notranji odnos med njihovimi različnimi fazami*. Glede na prej obravnavano atomistično kritiko notranjih odnosov nam je lahko sedaj povsem jasno, zakaj v okviru atomistične paradigme ni prostora za pravo dinamiko.

Če bi hoteli najti logično-metodološki pojem, ki bi ustrezal našemu zdravorazumarskemu pojmovanju identitete dinamičnih bitnosti, bi morali poseči v temelje metodologije znanosti in namesto atomov postaviti za osnovno bitnost *proces*, torej spreminjanje, gibanje samo (podobno kot je to naredil oče dialektike, Heraklit). V tem primeru tudi odnos ni več sekundarna, temveč primarna kvaliteta, elementi pa sekundarna, ker predstavljajo le posebne faze odnosa. Tak način pojmovanja bomo za razliko od atomističnega imenovali *dinamično holistični*. Ne postavljamo ga kot nekaj absolutnega, temveč le kot bolj primerne za obravnavanje življenja od atomističnega. Seveda ima tak obrat dalekosežne posledice, saj je treba spremeniti logiko, ontologijo, metodologijo, načine teoretičnega modeliranja ipd.

LOGIKA DINAMIČNEGA HOLIZMA

Absolutni pojem identitete se tesno navezuje na dvovrednostno logiko, ki jo bomo imenovali tudi klasična logika. Eno od njenih osnovnih pravil je namreč, da je stavek lahko le resničen ali neresničen, tretjega ni (*tertium non datur*).⁴ Preneseno na ontološko področje to pomeni, da je nekaj le to, kar je (identiteta) in nič drugega (neidentiteta). Med poljubnim objektom (identiteta) in vsem ostalim (neidentiteta) tedaj ne moremo videti nobenega prehoda, saj bi ta predstavljal nekaj tretjega, kar je prepovedano. Sedaj lahko razumemo, zakaj v miselnih sistemih, ki slonijo na klasični logiki ni prostora za notranje odnose. Ti so dejansko nekaj tretjega, vmesnega med elementom in njegovo okolico. Tu je tudi razlog, zakaj lahko klasična logika obravnava le zunajčasovne bitnosti, saj je tudi časovna kontinuiteta notranji odnos.

Trčili smo torej ob problem, ko nečesa ne moremo zajeti s klasično logiko, vendar pa to kljub temu čutimo kot upravičeno in pravilno. To pomeni, da je epistemološko področje klasične logike (in tudi iz nje izpeljanih logik) omejeno, oziroma da ne zajema vseh možnosti našega spoznanja. Ker je klasična logika osnova ustaljene metodologije znanosti, je s tem omejen tudi obseg slednje. V naravoslovnih znanostih je to danes čutiti na dveh področjih: v biologiji, kjer se nekateri znanstveniki zavzemajo za avtonomijo življenja in s tem proti redukciji tega na fizikalno kemijske elemente, ter v fiziki, kjer poskušajo nekateri znanstveniki uveljaviti pojem ne-stičnih (alokalnih) povezav (8, 9). Tako organicistična teorija življenja kot teorija trenutno (alokalno) delujočih sil se v znanosti le stežka prebijata, saj s klasičnega metodološkega vidika nista notranje skladni (obe implicitno ali eksplicitno vsebujeta pojem notranjih odnosov). Nova metodologija, ki bi jima ustrezala, pa še ni razvita, ker še ni razvita ustrezna logika.

Zasnova dinamično holistične logike (odslej naprej tudi DHL) ni lahka; po eni

³ Nekateri filozofi se v zvezi s tem zavzemajo za pojem relativne identitete, se pravi identitete glede na neki kriterij ali parameter (3, 4).

⁴ Gre za enega od osnovnih logičnih zakonov, izražene s formulo: $p \vee \bar{p}$ (6, 7).

strani smo namreč zelo obremenjeni z mišljenjem po vzorcu klasične logike, po drugi pa mora tudi DHL upoštevati klasično ali kako njej podobno logiko, saj gre tudi njej v končni fazi za resničnost izjav. Med obema logikama lahko obstaja skladnost le v primeru, če ne operirata na isti ravni. Klasična in iz nje izvedene logike (npr. modalne, večvrednostne) operirajo na področju stavkov, izjav in so povsem odmaknjene od izkustvenega področja. Problemi, ki kličejo po uvedbi DHL, pa niso toliko na področju stavkov, kot na področju skladnosti med našimi izjavami in izkustvom. Lahko torej rečemo, da sodijo sodbe DHL še vedno v okvir neke stavčne logike, medtem ko se sama DHL ukvarja s pravilnim miselnim modeliranjem dinamičnih bitnosti. Spremenljivke DHL predstavljajo sodbe o načinu bivanja dinamičnih objektov.

Ker je z vidika klasične logike dinamika protislovna lastnost, je ne moremo izvajati iz pojmov, ki so sestavni del na klasični logiki slonečih miselnih sistemov, temveč jo moramo uvesti kot prvotno kategorijo. Posledica tega je, da so proces, prehajanje, gibanje v dinamičnem holizmu primarne bitnosti, strukture, sistemi in elementi pa drugotne, izvedene. V dinamično holističnem miselnem sistemu pojmujeemo objekte raziskovanja kot bolj ali manj dinamične oziroma bolj ali manj spremenljive procese.⁵

Osnovno naravo procesa bomo imenovali prehod, kajti bistvo procesa je, da vedno *prehaja* iz ene oblike v drugo. Identiteto procesa pri tem nenehnem spreminjanju zagotavlja neki vzorec, način procesove notranje dinamike.⁶ Ker ima lahko tudi ta vzorec neko dinamiko, gibanje in to gibanje zopet svoj vzorec, ima načeloma vsak proces vzorce na več ravneh. Glede na ohranjanje in spreminjanje vzorcev lahko ločimo tri temeljne vidike prehoda:⁷ a) vidik, v katerem je na ravni našega opazovanja in na globlji ravni vzorec spreminjanja povsem cikličnen, tako da imamo lahko vtis, da se objekt sploh ne spreminja (DHL vrednost tega vidika bomo imenovali C, cikličnost), b) vidik, v katerem se vzorec na globlji ravni povsem spremeni (DHL vrednost bomo imenovali R, različnost) in c) vzorec je spremenljiv, acikličnen na ravni opazovanja, vendar je cikličnen na globlji ravni (DHL vrednost bomo imenovali S, spremenljivost). V prvem in zadnjem primeru proces ohrani svojo identiteto, v drugem pa preide v nekaj drugega. Opozoriti moram, da si posameznih vidikov prehoda ne smemo predstavljati preveč ločeno, saj so notranje povezani, kar naznačuje že njihovo ime vidiki; isto velja za odnose med posameznimi ravni procesa. Vidik ni mehanična kombinacija površinske in globlje plasti procesa, temveč njuna dialektična sinteza.

Če hočemo imeti simbolno predstavitev vrednostnega sistema DHL, potem si lahko osnovne tri vrednosti predstavljamo kot tri med seboj enako oddaljene točke na krožnici kroga. Ostale točke na krogu pomenijo različne kombinacije teh treh vrednosti. Posamezna DHL vrednost obravnavanega procesa (v klasični logiki bi to

⁵ Sodobna fizika potrjuje, da se razen pri 0° K materija nahaja v različnih gibanjih in da so tudi na videz še tako trdna telesa na kvantno mehanski ravni zelo dinamična. Sicer pa so tudi nekateri fiziki prišli do spoznanja, da je proces primarna kategorija, elementi pa sekundarna (10, 11).

⁶ Pri tem nas ne sme zapeljati klasični način mišljenja, ne smemo torej misliti, da lahko vzorec procesa abstrahiramo od samega procesa. Vzorec je neločljivo povezan s procesom in ga zato ne moremo obravnavati kot nekaj statičnega, nespremenljivega.

⁷ Pojem vidika ne smemo mešati s pojmom elementa. Vidik neke celote je njen poseben izraz in je notranje povezan z vso celoto. Element, vsaj pojmovan v klasičnem smislu, je lahko sicer na zunaj tesno povezan s celoto, vendar ne z notranjimi odnosi, ki v klasičnem miselnem sistemu sploh nimajo mesta.

ustrezalo logični vrednosti stavka) ne ustreza le neki točki na krogu temveč sistemu točk, pri čemer ustreza posamezna točka posamezni ravni procesa. Na primer neka žival hodi (prva raven), hkrati se trese (druga raven, saj to pomeni, da ima tudi vzorec hoje svojo dinamiko), istočasno v njej nenehno krožijo tekočine (tretja raven), hkrati se odvija v njej nešteto kemijskih reakcij (četrti raven gibanja) itd.

Pri DHL pa nismo omejeni le na vrednotenje golih objektov, temveč lahko predstavimo tudi odnos med dvema objektoma. V tem primeru ju imamo za bolj ali manj povezani fazi enega in istega procesa in enega od njiju vzamemo za izhodišče. Pomembno je tudi vedeti, da so DHL vrednosti konstantne le, če jih jemljemo v določenem trenutku, sicer pa se lahko pri istem procesu stalno spreminjajo.

DHL ima tudi svoje operacije, toda razprava o njih bi preseгла namen tega prispevka. Pri tem snovanju DHL smo prišli tudi do pojma dinamične identitete, ki jo najjasneje simbolizira DHL vrednost S. Dinamična identiteta nekega objekta pomeni, da ostaja njegov vzorec prehajanja na globlji ravni ciklični, medtem ko se na ravni opazovanja spreminja.

ONTOLOGIJA PROCESOV

Velik problem, ki ga odpira obravnavanje dinamičnih bitnosti, se tiče ontološkega statusa možnosti, potencialnosti. Proces namreč predstavlja nenehno uresničevanje starih in razvoj novih potencialov. Ali kot je rekel Whitehead: »... če začnemo s procesom kot osnovno bitnostjo, potem izvaja trenutna aktualnost svoje značilnosti iz procesa in daje svoje značilnosti prihodnosti. Trenutnost je uresničitev preteklih možnosti in skladišče prihodnjih... Aktualnost je izražanje potencialnosti, potencialnost pa označuje (karakterizira) aktualnost.« (12). Toda v vsakem trenutku je uresničenih, t. j. dobi nedvoumen ontološki status, le malo potencialov – in še takrat izgubijo svoj značaj potencialnosti. Kaj je tedaj s pravimi, neuresničeni potenciali? Ontološki status potencialov je že od nekdaj belil lase filozofom (13, 14). Ali možnosti obstajajo zunaj našega uma ali ne? Ali je en človek v dveh različnih možnih svetovih dejansko en in isti človek ali ne (15)? Rescher navaja štiri različna filozofska stališča do ontološkega statusa potencialov: a) za nominalistične filozofe obstajajo le v jeziku in nikjer drugje, b) za konceptualiste je kraljestvo potencialov v našem umu, c) za konceptualne realiste je to v božjem umu in d) za realiste obstajajo potenciali neodvisno od človeka (16).

Razumljivo je, da predstavlja potencialnost velik problem v okviru klasičnega miselnega sistema (t. j. miselnega sistema, ki temelji na klasični logiki). Logični zakon izključenega tretjega namreč tudi tu zahteva, da nekaj lahko le popolnoma obstaja ali pa popolnoma ne obstaja, tretjega, nečesa vmes, kar bi ustrezalo potencialu, ni. Že trovrednostna logika nam odpira »življenjski prostor« za potencialne bitnosti, vsaj na ravni osnovnih miselnih konceptov. Na ontološki ravni pa si lahko zamišljamo, da obstajajo potencialnosti procesa kot neke vrste zametki, semena, ki jih vsebuje aktualna faza procesa. Beseda »seme« ponazarja, da je odnos med potencialom in njegovo aktualizacijo podoben odnosu med semenom in odraslo rastlino. Seme obstaja (torej ima nedvoumen ontološki status), ni še (in morda tudi nikoli ne bo) odrasla rastlina, vendar spet ne moremo reči, da je nekaj povsem drugega od odrasle rastline, v katero naj bi se razvil. Ne, med obema je

tesen notranji odnos, kajti brez semena ni odrasle rastline, seme pa ne more izraziti svojega bistva, če se ne razvije v odraslo rastlino. Z drugimi besedami, v slehernem dinamičnem procesu si aktualnega trenutka ne moremo zamišljati brez predhodnih potencialov in potencialov ne brez aktualnega trenutka.

Vprašanje, ki ga moramo še razrešiti je, kje oziroma kako obstajajo potenciali procesa. Podobno kot semena pri rastlinah (tudi to so razvojni potenciali) so lahko »skriti« v nekih neizraženih strukturah ali pa subtilnejših ravneh procesa. Potenciali lahko obstajajo celo v okolici našega opazovalnega sistema, saj je proces načeloma odprta bitnost, kjer ločimo le jedro (proces v ožjem smislu) in širšo periferijo procesa (okolico procesa). Pri semenu na primer potenciali za razvoj v odraslo rastlino niso le v genih kalčka, temveč tudi v hranilnih substancah semena in v različnih faktorjih okolja, ki so ugodni za rast. Potencial lahko torej definiramo kot aktualno fazo procesa z določenim vzorcem gibanja, ki se lahko razvije v fazo z drugačnim vzorcem.

ZAKLJUČEK

V pričujočem članku smo pokazali nekatere osnovne teoretsko-metodološke probleme organicistične biologije in nakazali njihovo rešitev. Nadaljnje delo bo zahtevalo podrobnejšo obdelavo miselnih konceptov, ki temeljijo na dinamičnem holizmu. V veliki meri se bo potrebno v prihodnje posvetiti razvoju logike dinamičnih bitnosti in to na dveh ravneh: na ravni jezika, kjer se zaenkrat kaže kot najprimernejša trovrednostna logika, in na ravni ontologije procesov, kjer tudi lahko govorimo o treh temeljnih vrednostih in nešteti kombinacijah med njimi. Slednja logika je precej drugačna od do sedaj razvitih logik, tudi od mehke (fuzzy) logike; tu nas čaka predvsem definiranje in razvoj osnovnih operacij ter izdelava nečesa, kar bo podobno aksiomatskemu sistemu. Temeljito obdelavo bo zahtevala tudi trovrednostna logika, saj so njene danes prevladujoče izvedbe še vse preveč pod vplivom dvovrednostne, zato ne izražajo pravilno značaja trovrednostnega sistema (17, 18). Seveda ni izključena možnost razvoja kake intenzionalne logike, ki bi na ravni stavkov lahko predstavljala dinamične bitnosti.

Drugo pomembno področje je natančnejša obdelava ontologije procesov in odnosov med potenciali. Zlasti je pomembna nadaljnja utemeljitev pojma notranjega odnosa, ki se kaže kot temelj sleherne teorije dinamičnih bitnosti. Upoštevanje notranjih odnosov v prostorskem smislu nam da celovitost sistema, kjer vsak njegov element izraža en vidik. Upoštevanje notranjih odnosov v časovnem smislu pa nam da dinamiko in ontološko utemeljitev potencialov. Dinamiko lahko celo definiramo kot notranji odnos med različnimi zaporednimi fazami procesa. Ravno zaradi notranje, vezne narave odnosa so v vsakem trenutku v njem vsebovane tudi pretekle in prihodnje faze, skratka potenciali. Kategorija notranjih odnosov ne velja le za elemente obravnavanega sistema, temveč tudi za odnos med obravnavanim sistemom in okoljem, tako da ne moremo več govoriti o dualizmu sistem : okolje. Šele tako razvit dinamičen holizem bo lahko služil globljemu razumevanju življenja kot kompleksnega in dinamičnega procesa, ki se odvija na mnogih ravneh hkrati ter popolnejšemu modeliranju bioloških sistemov.

BIBLIOGRAFIJA

- 1 – Bertalanffy, L. (1932), *Theoretische Biologie I*, Gebruder Borntraeger, Berlin.
- 2 – Bertalanffy, L. (1952), *Problems of Life, Watts and Comp.*, London, str. 37–47.
- 3 – Griffin, N. (1977), *Relative Identity*, At the Clarendon Press, Oxford.
- 4 – Wiggins, D. (1980), *Sameness and Substance*, Basil Blackwell, Oxford, str. 18–19.
- 5 – Russell, B. (1979), *Filozofija logičnega atomizma*, Cankarjeva založba, Ljubljana, str. 173–183.
- 6 – Jerman, F. (1979), *Logika za mlade*, Zavod SR Slovenije za solstvo, Ljubljana.
- 7 – Berka, K., Mleziva, M. (1971), *Kaj je logika?*, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- 8 – Bohm, D. J., Hiley, B. J. (1975), *On the Intuitive Understanding of Nonlocality as Implied by Quantum Theory*, *Foundation of Physics*, vol. 5, str. 93–103.
- 9 – Goodwin, B. C. (1984), *A Relational or Field Theory of Reproduction and Its Evolutionary Implications, Beyond NeoDarwinism*, Academic Press, INC, London, New York, str. 219–214.
- 10 – Finkelstein, D. (1972), *Space-Time Code II*, *Physical Review D* 5, str. 320–328.
- 11 – Finkelstein, D. (1972), *Space-Time Code III*, *Physical Review D* 5, str. 2922–2931.
- 12 – Leclerc, J. (1958), *Whitehead's Metaphysics*, George Allen and Unwin Ltd., London, str. 96.
- 13 – Quine, V. W. (1963), *From a Logical Point of View*, Harper and Row, New York, str. 2–5.
- 14 – Lycan, W. (1979), *The Trouble with Possible Worlds, The Possible and The Actual*, Cornell University, Ithaca, London, str. 274–316.
- 15 – Chisholm, R. M. (1979), *The Ontology of the Possible, The Possible and The Actual*, Cornell University, Ithaca, London, str. 80–87.
- 16 – Rescher, N. (1979), *The Ontology of the Possible, The Possible and The Actual*, Cornell University, Ithaca, London, str. 166–181.
- 17 – Jerman, F. (1971), *Med logiko in filozofijo*, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- 18 – Jerman, I. (1984), *Dinamični holizem kot osnovna metodološka postavka teorije življenja*, doktorska disertacija.

Socializem in kapital na pragu XXI, XXII, XXIII itd. stoletja

(Vloga socializma v zgodovinski tendenci kapitalistične akumulacije)

DŽEMAL SOKOLOVIĆ

»... Ker so sanje o sreči večje kot sreča.«
Jovan Dučić

POŠAST HODI PO SOCIALIZMU – POŠAST KAPITALA!

Za razliko od komunistične pošasti iz prejšnjega stoletja, proti kateri so vstale »vse moči stare Evrope«,¹ kapitalistična pošast ne samo, da ne naleti na odpor socialističnih držav in njihovih partij, ampak ji celo pripravljajo dobrodošlice kot rešiteljici iz sedanjih nepravil in kot preroku prihodnosti. Razlogi za to so vsekakor *empirične* narave (nesposobnost socializma, da se s svoje *politične* ravni dviga tudi na *socialno-ekonomski* nivo, tj., da se vzpostavi kot nova oblika *družbenih* odnosov in kot nov ekonomski način proizvodnje) toda razlogi, ki so privedli empirijo socializma v »vse staro blato«, torej razlogi v skrajni instanci, razlogi teh razlogov, so predvsem *teorijske* narave.²

Komunistično gibanje je v svoji politični formi počasi, a sigurno, iz dneva v dan, dobivalo vse bolj empiričen in izgubljalo teorijski, se pravi filozofsko-znanstven in potemtakem tudi marksističen karakter. In tako smo prišli v situacijo, da tiste skrajne točke, ko je treba to gibanje opozoriti, da prave rešitve niso v skrajnostih, ampak v zlati harmonični sredini teh nasprotij: kot je nekdaj Marx očital Feuerbachu, da sveta ne kaže samo razlagati, ampak tudi spreminjati,³ tako bi bilo danes potrebno opozoriti njegove (Marxove) naslednike, naj ne spreminjajo sveta, dokler ga ne razlože. Sveta ni potrebno spreminjati, dokler ne spoznamo to, kar naj bi spreminjali, pa tudi dokler ne spoznamo tistega kar bi radi vzpostavili. Zdi se, da sta pravilna odgovora na obe vprašanji manjkala prav gibanju, ki je hotelo izvršiti najbolj radikalno spremembo v človeški zgodovini. Ko pa so te spremembe pokazale vse svoje slabosti, in pravo nesmiselnost, so za krivca proglasili teorijo, izhod iz krize pa so na vrat na nos našli v povratku na staro. Ortodoksno trdim, da za krizo socializma ni kriv marksizem niti v svojih najelementarnejših točkah, temveč prav odsotnost marksizma iz najodgovornejših glav komunističnega gibanja. To, da novi, spremenjeni svet ni postal boljši, nikakor ne govori *proti* novem in tudi ne pomeni nič *za* stari svet. Govori samo proti spreminjanju, ki to ni. »Vse staro blato« socializma je treba spremeniti, a ne z novim kapitalističnim, ne s povratkom zgodovine nazaj. Namesto otepanj v blatu (eksperimentiranja s temi ali onimi empiričnimi rešitvami) je potrebno vedeti teorijsko, ali se lahko gre naprej in

* Referat na mednarodni tribuni »Socializem v svetu«, Cavtat, oktober 1985.

¹ Marx, K., Engels, F., Komunistični manifest, MEID II, str. 587.

² V tem smislu je zelo zanimivo Grličkovo iskanje razlogov krize: »Ta in takšna vladajoča teorija in politična praksa, s svoje strani, je onemogočala razvoj teoretske kritične zavesti v zgodnjih socialističnih družbah.« A. Grličkov: Socializem na pragu XXI. stoletja, Cavtat, 1985, str. 4–5.

³ Marx, K., 11. teza o Feuerbachu.

kje se gre naprej;⁴ preden dvignemo nogo, da napravimo korak, moramo vedeti, da nam ostane še ena, na kateri stojimo. Če ta ni močna, blatu ne uidemo.

Zdi se, da je komunističnemu gibanju manjkalo tisto, s čimer se je najbolj ponašalo: marksistični pogled (celo v dobesednem pomenu besede) na svet, torej teoretična spoznanja na znanstveni in teoretični ravni zgodovine, človeka in družbe. Celó če zanemarimo odsotnost tistega najbolj substancialnega in najbolj ortodoksnega v Marxovem delu iz ideologije komunističnega gibanja, njegovih programov, resolucij in prakse, kriterij, ki ga ni tako enostavno zadovoljiti, se ne moremo otresti vtisa, da bi morebitno preverjanje najbolj elementarnega znanja iz marksizma pri vseh teh silnih sekretarjih in članih komiteja, kot avantgardi avantgarde delavskega razreda, pokazalo frapantno nepoznavanje njihove znanosti, zaradi česar to ni znanost, temveč ideologija.⁵ (Na primer, zanimivo bi bilo testirati partijske, pa tudi druge funkcionarje s samo dvema – kar je v skladu z našimi stališči – vprašanjema: kaj je kapital? in kaj je komunizem?, in iz tega sklepati o njihovi sposobnosti, da spreminjajo svet na bolje.) Na srečo je to samo vtis in na kraj pameti mi ne pade, da bi ga egzaktno preverjal, ne iz strahu, da so moje slutnje napačne, ampak iz strahu, da bi si lahko ta vtis celo pokvaril. Kljub vsemu, kar pa nima veze z impresijami, ker je teoretično očitno, je res, da je avantgardni karakter in vloga komunističnih partij kot instrumentov komunističnega gibanja odvisna od avantgardnega karakterja njihovih vodstev. A kot je avantgardni karakter komunistov⁶ v odnosu do ostalih pripadnikov razreda Marx določil njihovo *teoretično prednjačenje*, tako tudi avantgardnost vodstva lahko izhaja le iz njihovega teoretičnega prednjačenja v odnosu na ostale člane partije. Brez teoretično avantgardnih vodstev tudi partije ne morejo biti avantgardne, brez partije pa tudi ni komunističnega gibanja!

Ustrezen sledeči korak komunistov mora glede na to biti *teorijsko* menjanje vodstev partij.⁷ To je vprašanje *metod* tega gibanja. V nasprotnem primeru se bo socializem soočil ne samo s svojo lastno slabo izdajo, ampak tudi z neko anahrono restavracijo kapitalizma v zelo slabi obliki. Izkušnja socializma kaže, da komunistično gibanje v svoji političnooficielni formi (partija, država) v glavnem ni vedelo, kaj je komunizem, kar pomeni, da ni vedelo, kaj je to, kar hoče, a v zadnjem času nedvoumno potrjuje, skozi tendenco restavracije kapitalističnih družbenih odnosov, da ne ve niti tega, česar noče, prav s tem, ko vse bolj očitno kaže, da hoče kapital, ker je očitno, da ne ve, kaj je to kapital.⁸

⁴ Primerjaj Colette Audry: *Socializem bodočnosti*, Cavrat, 1985, str. 10.

⁵ Organizirano ideološko politično izobraževanje velja v glavnem za članstvo KP, zelo redko za vodstva, za tista najvišja pa ga skoraj ni.

⁶ »Komunisti so torej praktično najodločnejši del delavskih strank v vseh deželah del, ki žene vedno dalje; njihova teoretska prednost pred ostalo množico proletariata je vpogled v pogoje, tok in splošne rezultate proletarskega gibanja.« K. Marx, F. Engels: *Komunistični manifest*, MEID II, str. 603.

⁷ Za Heraklita, po Heglu tvorca dialektike, metode mišljenja, ki je ortodokсна v marksizmu, je »bistvo je sprememba«. Zato je skupna usoda vseh resničnih (dialektičnih) mišljenj, da nalete na nasprotovanje okolice. Več je bilo tistih, ki so jih preganjali zaradi njihove pameti in vrlin, Hermodorus Heraklitov prijatelj, pa tudi on sam, kot pa tistih, ki so jih preganjali zaradi njihove neumnosti in napak. S teoretskim *menjanjem* razumem *izobraževanje* vodstva, da ne bo pomote. (Za vsak slučaj, da me ne zadene Heraklitova usoda.) V bistvu pa še nobena družba ni prišla dlje kot njegov Efez. G. W. F. Hegel: *Istorija Filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975, str. 242–244.

⁸ Zato ima zahteva A. Grličkova *dvojni* karakter: »razviti kritično teorijo socializma« pa tudi »poglobljeno, konsistentno kritiko sodobnega socializma.« Ibid, str. 4.

Dokazi za to lahko sestojijo samo iz teorijskih odgovorov na ti dve temeljni vprašanji marksizma in z njihovim vzporejanjem z empirijskimi odgovori, ki jih je dalo komunistično gibanje. Če se odgovori teorije in izkustva ne bodo skladali, je dokaz, da je napaka v izkustvu; če pa bosta teorija in izkustvo enoglasna, bo krivec teorija. Od tega je odvisno, kaj je treba spremeniti: izkustvo ali teorijo. O marksizmu se še ne moremo spraševati ali ga spreminjati, če še ni doživel svoje »predmetne resnice«.

Glede na to, so vprašanja, ki iz tega sledijo: kaj je to kapital in kako ga nadvladati ter kaj je to socializem (komunizem) in kako ga uresničiti? To so vprašanja, katerih odgovore moramo poznati, preden preidemo iz razlage na spreminjanje tega sveta.⁹

I PRVO VPRAŠANJE: KAJ JE KAPITAL?

Ker je kapitalistični sistem (a ne samo kapitalistični način proizvodnje), v osnovi katerega stoji pojem kapitala, predmet negacije komunističnega gibanja, bi bilo logično pričakovati, da to gibanje *ve*, kaj negira.

Od teorijske eksaktnosti tega vedenja je odvisna tudi možnost njegovega opredmetenja, torej realizacije te negacije. V nasprotnem primeru komunistične revolucije ne bodo mogle izvršiti zgodovinske negacije kapitala ter bodo postale tudi same vprašljive.

Teorijski odgovor

Dialektično dojeti pojem kapitala ne pomeni samo stati na stališču njegove negacije, ampak hkrati tudi priznati zgodovinsko vlogo kapitala.¹⁰ Odkriti negativne strani kapitala, niti ni tako težko. Komunističnemu stališču, ki izhaja iz te pozicije, zato tudi ni bilo težko izpolniti svoje naloge. Toda zgodovinsko nalogo nadvlade *kapitala* je komunistično gibanje zreduciralo na ukinjanje *kapitalističnega načina proizvodnje*, to pomeni, kapitalistične oblike lastnine nad proizvodnimi sredstvi. Prav zaradi tega so komunistične revolucije (ali t.i. socialistične revolucije) na prvi mah delovale spektakularno in mesijansko. A ni dolgo trajalo, da je ta sij zbledel.¹¹

Vendar kapitala ne moremo nadvladati na zgodovinski način, preden je izpolnil svojo zgodovinsko vlogo, niti se ga ne da prevladati samo z ukinjanjem kapitalističnega načina proizvodnje in lastnine produkcijskih sredstev. Kapital je torej specifičen družbeni odnos (znotraj tega tudi specifičen produkcijski odnos), ki lahko obsega vse družbene odnose, konsekvantno temu pa ima lahko lastnina kapitalističen karakter tudi izven odnosa do proizvodnih sredstev. Glede na to sta napaki, ki

⁹ Nekaj več o prvem vprašanju najdete v mojem tekstu »Kapitalizam-razmjena i kooperacija«, »Socializam«, št. 10/84, o drugem pa v »Komunizam kao pokret ozbiljenja čovjeka i društva«, »Opredeljenja« (Sarajevo), št. 10/82.

¹⁰ Marx, K., Temelji slobode, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 135.

¹¹ »Zgodovinske teorije socializma«, na kateri implicite vztraja A. Grličkov, kritizirajoč »antizgodovinsko«, ne more biti brez zgodovinske teorije kapitala, na kateri inzistiram. Kasneje bomo videli, v čem je ta zahteva.

ju je napravilo komunistično gibanje v odnosu do pojma kapitala in s katerima se je napravilo gluho za lastno marksistično ideologijo, sestavljeni iz naslednjega:

1) odsotnost dialektične metode v dojemanju kapitala kot zgodovinskega načina proizvodnje in

2) redukcija substancionalnega pomena pojma kapital na kapitalistični način proizvodnje.

Prva teorijska pomanjkljivost gibanja (a ne marksizma) je morala nujno privedi do anuliranja vseh ali večine zgodovinskih rezultatov kapitalizma in konsekventno do nemožnosti uspešnega ustoličenja socialističnega načina proizvodnje. Druga teorijska pomanjkljivost je morala imeti za posledico samo formalno ukinitvev kapitalističnih odnosov in procesa proizvodnje, kar je dejansko pomenilo ohranjanje kapitala kot družbenega odnosa. Rezultat tega nedialektičnega in nezgodovinskega »revolucioniranja« načina proizvodnje je moral biti porazen: substancionalno ohranjanje kapitala kot družbenega odnosa (druga napaka) in odmetavanje zgodovinskega razvoja kapitala (prva napaka), torej kombinacija najhujšega tipa – jemanje negativnega in odmetavanje pozitivnega iz kapitalizma, ki je neizogibno morala privedi do tega, da je socializem vzpostavil način proizvodnje, ki je bil zgodovinsko¹² pod kapitalističnim nivojem.

Priznam, da zveni sholastično, vendar moram vseeno pripomniti, da so teoretični razlogi te simplifikacije marksizma nastopili zaradi eksodusa filozofije iz marksizma. Filozofija je tisto, kar daje ne samo marksizmu metodološko prednost v odnosu do katerekoli »marksistične« discipline (ekonomije, sociologije, itd.), ampak tudi samemu komunističnemu gibanju legitimnost spreminjanja sveta.¹³ No, pustimo sholastiko in preidimo k stvari.

Glede pojma kapitala stoji stvari teoretično takole:

1) Tisto, kar je pri tem pojmu veliko teže in kar je v glavnem manjkalo komunističnemu gibanju in ideologiji, je skrito v dojemanju tudi tiste druge, pozitivne, zgodovinske strani kapitala in njegove vloge pri zresnjenju človeka in družbe. Marx je od »Nemške ideologije«, preko »Grundrisse . . .« do »Zgodovinske tendence kapitalistične akumulacije« iz »Kapitala«, kljub vsej svoji neprizanesljivosti pri kritiki kapitala, insistiral tudi na tej zgodovinski strani kapitala.¹⁴

Marksizmu po Marxu (uradnemu) je v glavnem manjkala ta dialektična metoda pristopa h kapitalu. Kapital je bilo treba uničiti za vsako ceno in povsod, brez upoštevanja, da je v kapitalizmu tudi veliko dobrega, zgodovinskega, kar je treba prevzeti, brez upoštevanja, da lahko namesto tega pride nekaj, kar je zgodovinsko nižje od kapitala. Kapitalizem ni prinesel samo ogromnega akumuliranja bogastva in kolosalnega razvoja proizvodnih sil, temveč je hkrati zapustil v zgodovini tudi

¹² Zaradi možnih nesporazumov poudarjam, da tu »zgodovinsko« uporabljam v filozofskem smislu besede, torej kot sposobnost samoprevladovanje in samorazvitja.

¹³ Vranicki ugotavlja, da je Stalin, pa ne samo on, »menil, da se posebno mora identificirati z občin«. S tem je iz socializma izločen človek, ostane samo država, to je abstraktno obče. P. Vranicki: Socializem na pragu XXI stoletja, Cavtar, 1985, str. 6. Temu bi lahko dodali tudi drugo stran istega problema. Kot se konkretno obče, to je konkretna človeška družba ne more osmisлити z abstrahiranjem posameznega in posebnega, tako tudi podrejanje občega posameznemu in posebnemu, to je osmisлити privatno posameznega in posebnega, ne vodi k osmislitvi resnično posameznega in posebnega, kot pogoju za konkretno obče, ampak k partikularnosti druge vrste. Obče torej ni država niti združba privatnikov. Jugoslovanski socializem je skusil obe varianti negacije občega.

¹⁴ Pogledati Engelsov članek »Kapital«, ki se tiska kot dodatek I. dela »Kapitala«, V K. Marx: Kapital, I, Kultura, 1947, str. 664.

določene antropološke rezultate: razvil je človekovo individualnost, vzpostavil univerzalno družbenost, pa čeprav v odtujeni obliki, človeka je obogatil s potrebami, o katerih kot suženj ali kmet ni mogel niti sanjati, naučil ga je racionalnosti in dejavnosti, vsega tega ne bi dosegel v nobenem drugem načinu proizvodnje, in nazadnje, ustvaril mu je prosti čas za višje oblike dejavnosti – znanost, umetnost, filozofijo itd.

S tem, ko ni upošteval vseh teh pridobitev kapitala, socializem ni mogel iti preko meje, preko katere tudi kapital ni mogel, ampak je zelo pogosto tako v politični, ekonomski, socialni ali duhovni sferi padal v staro, predkapitalistično blato, da bi se lahko danes, ojoj?, zaradi rešitve, začel ogledovati v kapitalističnem ogledalu. Komunistična družba se ne more razviti brez antropoloških predpostavk, ki jih ustvarja kapitalistični način proizvodnje. To je tisto, kar ga dela zgodovinskega in kar je predpostavka njegove lastne samonegacije.¹⁵

Kot dokaz »nedolžnosti« teorije za to, kar se je izkustveno dogajalo s komunističnim gibanjem, se je treba samo spomniti na to, kar sta v »Nemški ideologiji« imela v mislih Marx in Engels in v čem sta ostala dosledna vse do svojih zadnjih rokopisov. Tu je kapital določen ne samo kot predmet negacije komunistične revolucije, temveč tudi kot predpostavka te revolucije. Kapitala ne moremo prevladati, ne da bi ga vzeli povsem resno. Zavesti o tem, kljub Marxovem decidnem stališču, kot da ni bilo. V »Nemški ideologiji« so klasiki marksizma, namreč, kot zgodovinsko predpostavko komunizma določili svetovno-zgodovinski razvoj kapitala. O tem pišejo:

Ta »odtujitev«, da ostanemo razumljivi filozofom, more biti odpravljena le ob dveh *praktičnih* predpostavkah. Da bi postala »neznosna« moč, tj. moč, proti kateri revolucioniraš, je potrebno, da je ustvarila maso človeštva kot popolnoma »brezlastninsko« in hkrati v protislovju s prisotnim svetom bogastva in omike, kar oboje predpostavlja veliko stopnjevanje produktivne sile – visoko stopnjo njenega razvoja – in na drugi strani je ta razvoj produktivnih sil (s čimer je hkrati dana že empirična eksistenca, prisotna v *svetovnozgodovinskem*, ne pa v lokalnem bivanju ljudi tudi zato absolutno nujna praktična predpostavka, ker bi bila brez nje posplošena le *pomanjkanje* [in] potreba [Notdurft³, in bi se s *potrebo* torej znova moral začeti tudi tepež za neogibno potrebno [um das Notwendige] in bi se *vse staro govno moralo spet vzpostaviti* (podčrtal Dž. S.), ker je dalje s tem univerzalni razvojem produktivnih sil postavljeno *univerzalno* občevanje ljudi in je zato na eni strani fenomen »brezlastninske« množice ustvarjen v vseh ljustvih hkrati (splošna konkurenca), dela vsako od njih za odvisno od prevratov drugih, in končno, postavil je *svetovnozgodovinske*, empirično univerzalne individue na mesto lokalnih.¹⁶

Ker »vse staro blato«, Marx tu misli na blato predkapitalističnih nerazvitih proizvodnih sil, ne bi smelo spet priti, ne smemo samo čakati na predpostavke univerzalnosti, ki nastopajo s kapitalom marveč je treba dokončati njegov zgodovinski razvoj. Samo tako lahko razumemo Marxovo in Engelsovo stališče: Komunizem je empirično mogoč le kot dejanje vladajočih ljudstev »naenkrat« in istočasno,

¹⁵ Ob branju prispevka A. Grličkova moramo reči, da ob soglasju z njegovo kritiko dogmatske apologije socializma pri njem pogršamo tako kritiko dogmatske kritike kapitalizma kot tudi kritiko apologije kapitala, prvo značilno za zgodnjo, drugo za sedanjo fazo naše teoretske (uradne) misli.

¹⁶ K. Marx, F. Engels: Nemška ideologija, MEID II, str. 40–41.

kar predpostavlja univerzalni razvoj produktivne sile in z njim povezano svetovno občevanje.¹⁷ Tako stališče klasikov marksizma, da morata biti za komunistično revolucijo izpolnjeni dve predpostavki. Prva, da se komunizem ne more vzpostaviti v pogojih nerazvitih proizvodnih sil, temveč na visoki stopnji njihovega razvoja. Druga, da se lahko govori o komunizmu le na univerzalnem nivoju in nikakor ne v lokalnih okvirih. Obe predpostavki zgodovinski pristop h kapitalu. Komunistične revolucije niso rušenje kapitalističnega načina proizvodnje, torej nezgodovinsko odpravljanje kapitalizma, kar bi lahko bilo (in pogosto je to tudi pomenilo) vračanje na nivo pod kapitalizmom, ampak negacija tega načina proizvodnje skozi njegovo zgodovinsko izpolnitev. V primeru komunističnih revolucij v pogojih nerazvitih proizvodnih sil, česar Marx ni predvidel, ker ni računal na zgodovinsko temperamentnost slovanskega duha, bi bilo logično pričakovati, da te revolucije razvijejo in dovrše ta način proizvodnje, da bi se izognile staremu blatu. Marxova ideja ni bila realizirana, temveč popravljena. Zato se je zgodilo, da so prišle mnoge od komunističnih revolucij namesto do razvoja proizvodnih sil do blata in tako dale s svojo empirijo prav socialnodemokratski alternativni.¹⁸

To Marxovo in Engelsovo stališče je zelo hitro naletelo na oporekanja. V beležki št. 9 o teh stališčih Marxa in Engelsa moskovskega Inštituta MEL in berlinskega Inštituta marksizma-leninizma piše: »Ta zaključek, da lahko proletarska revolucija zmagala samo istočasno v najnaprednejših kapitalističnih deželah in ne v posamezni deželi, dokončno formuliran v Engelsovem članku 'Osnovni princip komunizma' (Grundsätze des Kommunismus, 1847), je bil pravilen za dobo predmonopolističnega kapitalizma. Medtem ko je V. I. Lenin z odkritjem zakona neenakomernega ekonomskega in političnega razvoja monopolnega kapitalizma v dobi imperializma, na osnovi s tem ustvarjenih novih zgodovinskih pogojev, izpeljal nov pravilen zaključek, da je mogoča zmaga socialistične revolucije predvsem v nekaterih ali celo v eni sami deželi, ta svoj zaključek je prvič objavil v svojem članku 'O paroli Združenih držav Evrope' (1915), zaključek, ki je od tistega časa široko potrjen z zgodovinskim dogajanjem.«¹⁹

Leninov zaključek zares oporeka temu stališču klasikov marksizma, v kolikor komunistično revolucijo razumemo kot politični akt, zgodovinska izkušnja pa vendar prej daje prav Marxu in Engelsu. V svojem socialnem in radikalnem smislu je komunistična revolucija nekaj globljega od političnega dejanja in tako razumljena še naprej podpira predpostavke klasikov.²⁰

Predpogoji komunističnega prevrata sveta ne morejo nastati brez zgodovinskega razvoja kapitala, ki ga je Marx zaslutil v »Kapitalu« kot zgodovinsko tendenco kapitalistične akumulacije in ki se prav danes dogaja. Komunizem je univerzalen, svetoven, revolucija je svetovnozgodovinska in je ni brez svetovnozgodovinskega obstoja proletariata. Prva zgodovinska predpostavka, ki je zato potrebna, je svetovno tržišče, a tega ni brez svetovnega, transnacionalnega kapitala. Ali kako to, da trgovina, ki ni ni drugega kot menjava produktov različnih

¹⁷ Ibidem, str. 41.

¹⁸ O tem pogledati v Colette Audry: Socializam sutrašnjice, Cavtat, 1985, str. 4.

¹⁹ K. Marx, F. Engels: Nemačka ideologija II, opomba št. 9, str. 318.

²⁰ V tem smislu meni A. Grličkov, da je napačno, »da se je začetni politični prevrat izenačeval s celotno revolucijo«, a »idejo o radikalno novi stvarnosti« socialističnih revolucij zavrača kot iracionalno. Ibidem, str. 5.

individuov in dežel, z razmerjem ponudbe in povpraševanja obvladuje ves svet – razmerje, ki, kot pravi neki angleški ekonom, visi kot antična usoda nad zemljo in z nevidno roko deli ljudem srečo in nesrečo, ustanavlja kraljestva in //19/ kraljestva uničuje, dela, da ljudstva nastajajo in izginjajo –, medtem ko se z odpravo baze, privatne lastnine, s komunistično uravnavo produkcije in v tem z uničenjem tujosti, s katero se ljudje obnašajo nasproti svojemu lastnemu proizvodu, ta moč razmerja med povpraševanjem in ponudbo razblini v nič in ljudje dobe menjavo, produkcijo, način svojega medsebojnega obnašanja spet v svojo oblast?

Komunizem za nas ni stanje, ki naj bo vzpostavljeno, ideal, po katerem naj se ima ravnati dejanskost. S komunizmom poimenujemo dejansko gibanje, ki odpravlja zdajšnje stanje. Pogoji tega gibanja se podajajo iz zdaj obstoječih predpostavk [popravljen iz: »Pogoje tega gibanja je presoјati po realni dejanskosti sami«].[-Marxova pripomba]

//19/ Sicer pa množica *zgoļj* delavcev – množična od kapitala ali od katerekoli bornirane zadovoljitve odrezana delavska sila – zaradi česar jemlje konkurenca izgubi tega dela kot zagotovljenega življenjskega vira začasni značaj – predpostavlja *svetovni trg*. Proletariat lahko torej eksistira le *svetovnozgodovinsko* (predpostavlja torej svetovno zgodovino kot *praktično-empirično* eksistenco), kot komunizem, njegova akcija, sploh lahko obstoji le kot »svetovnozgodovinska« eksistenca; *svetovnozgodovinska eksistenca individuov*, tj. *eksistenca individuov*, ki je (materialno) neposredno zvezana s svetovno zgodovino.²¹ (Podčrtal Dž. S.)

Če je komunizem mogoč le »svetovnozgodovinsko«, potem so zgodovinski pogoji dani samo v »svetovnem tržišču«. Zato lahko rečemo, da je bodočnost pred kapitalizmom. V svetovnem merilu tržišče še ni postalo svetovno, tj., svet še ni postal tržišče, a je na najboljši poti, da to kmalu postane (kot bomo to kmalu pokazali). Od tod do njegovega spreminjanja v kapitalistično tržišče, to je svetovni trg delovne sile, je samo korak. Kapital je že davno, še v svoji viktorijanski dobi zavladal svetu, vendar ta oblast še do danes ni postala dominantno *kapitalistična*. Kapital se akumulira v svetovnem merilu kot svetovni kapital, vendar ta akumulacija še ni postala dominantno *kapitalistična* akumulacija. Svetovni kapital je še vedno v glavnem v fazi prvotne akumulacije.

Obenem lahko dialektično rečemo, čeprav bo to grobemu fenomenalnemu užesu zvenelo kontradiktorno, da je svetovna komunistična revolucija mogoča že sedaj, ali še več, da je že v svojem teku. »Odpravljanje samoodtujitve gre po isti poti kot samoodtujitev«. ²² Potemtakem gre odpravljanje kapitalizma – komunizem po isti poti kot kapitalizem. Ali bolje rečeno – komunistična revolucija ni mogoča brez dovršitve kapitalizma, vendar je *mogoča*, ker je sama ta dovršitev. Zato so vse diskusije, vključno z mojo, okoli tega, ali je socializem mogoč v eni deželi ali v vseh, oziroma v razvitih ali nerazvitih deželah, sholastične, ker socializem je in ni mogoč. Vprašanje je le, kako razumeti kategorijo možnosti.

2) Kot je moral Marx dokazovati, da komunisti ne želijo ukiniti lastnine ampak privatno lastnino, tako se mora danes komunistom dokazovati, da njihova naloga ni odpravljanje samo kapitalistične lastnine, ampak privatne lastnine nasploh (kot

²¹ K. Marx, F. Engels: Nemška ideologija I, str. 42–43.

²² Pogledati Dž. Sokolović: Teze za jednu novu kritiku gradžanskog društva, Praxis (Zagreb), št. 1–2/73.

take).²³ Revolucija, ki jo izvajajo komunisti, ne more imeti zgodovinskega karakterja, če se namesto kapitala, kapitalistične oblike lastnine in eksploatacije, postavi neka druga oblika družbenih odnosov, ki pa so še vedno zasnovani na privatnem prisvajanju, oziroma eksploataciji. Prav tako revolucija ni komunistična, če je njeno bistvo le negacija reduciranega pojma kapitala. Potemtakem je komunizem negacija kapitala kot takega in ne samo njegove najbolj razvite forme – kapitalističnega načina proizvodnje, čeprav si je gibanje ves čas domišljalo, da prav to dela. Zato mu je tudi potrebno povedati, da njegova predstava o kapitalu ni bila pravilna.²⁴

Torej se lahko odgovor na napake prakse socializma išče samo v teoretičnem vprašanju, kaj je *pojem* kapitala?²⁵

Odgovor na vprašanje je: kapital je *specifičen* družbeni odnos ali *specifičen* odnos privatnega prisvajanja. Specifičnost kapitalističnega družbenega odnosa ni v tem, da je odnos privatne lastnine, torej nedružben družbeni odnos, kajti poleg kapitala obstajajo še druge zgodovinske oblike privatne lastnine, tj. lastnine, zasnovane na eksploataciji tujega dela. Vzrok, da je kapital posebna in zgodovinsko najvišja oblika privatnega prisvajanja, je v tem, da je ta družbeni odnos zasnovan na *svobodi in enakosti* (k temu je povsem enostavno dodati še *bratstvo*) akterjev tega odnosa, na vzajemnem upoštevanju njihove lastne volje.²⁶ Tak odnos je lahko vzpostavljen le na tržišču in le kot odnos menjave. Menjava je torej tisto *substancionalno* kapitalističnega družbenega odnosa. *Ni bit* kapitala in potemtakem tudi ni pojem kapitala, ampak je menjava v svoji *razviti obliki* sam *pojem kapitala*. To pomeni, da je menjava zgodovinsko obstajala že pred kapitalom, tj., da so različne oblike menjave (B – B, B – D – B) obstajale preden je ona sama postala kapital (D – B – D). Zato je menjava širši pojem, torej tisto substancionalno pojma kapitala, medtem ko je kapital subsumiran pod pojmom menjave, ali drugače povedano, kapital je nujno hkrati tudi menjava, menjava pa ni nujno tudi kapital.

Kupovati, da bi se prodajalo dražje (D – B – N'), ali, kar je isto, prodajati denar, da bi se kupilo več denarja, je tisti *družbeni odnos*, v katerem neka stvar, *denar ali karkoli drugega* postane sam kapital.

Tako razumljen kapital *ni mogoče ukiniti* z nikakršno revolucijo, dokler ne postane resničen *do svojih skrajnih meja*. Ne samo, da ga ni mogoče ukiniti, ampak je tudi vsako zaustavljanje njegovega razvoja anahrono in zgodovinsko retrogardno.

Razvoj kapitala do njegovih skrajnih meja ni le v vzpostavljanju kapitalističnega družbenega odnosa med kapitalistom in delavcem, v pretvarjanju delovne sile v blago, torej v vzpostavljanju *kapitalističnega načina proizvodnje*, ampak so

²³ »V tem smislu lahko komunisti svojo teorijo strnejo v enem izrazu: odprava privatne lastnine.

Nam komunistom so očitali, da hočemo odpraviti osebno pridobljeno, z lastnim delom pridobljeno lastnino; lastnino, ki je podlaga vse osebne svobode, dejavnosti in samostojnosti.« K. Marx, F. Engels, Komunistični manifest, str. 604.

²⁴ Resnica, o tem se neprestano govori. Na primer: E. Mandel: Prepričani smo, da je ta napredek mogoč samo z odmiranjem privatne lastnine, blaga in denarja . . . «Socializem na pragu XXI veka. Cavtat, 1985, str. 3–4.

²⁵ Če bi poznali *teoretski* odgovor na to vprašanje, se ne bi zgodilo, da bi v *praksi* ukinjali tudi tisto, kar nima nikakršne zveze s kapitalom.

²⁶ Pogledati v K. Marx: Temelji slobode, str. 78.

njegove konsekvence dalekosežnejše. Če smo ugotovili, da se je kapital kot družbeni odnos razvil preden je sam način proizvodnje postal kapitalističen, potem tudi prevladovanje tega načina proizvodnje, torej prevladovanje *tržišča delovne sile*, ki je doseženo že s *pravno* ukinitvijo tega tržišča, torej z ukinitvijo eksploatacije²⁷ delovne sile, ki je posredovana tržišču in s *pravnim* reguliranjem negacije kapitalistične oblike lastnine, kar je bila glavna sestavina socialističnih revolucije, ni še pomenilo prevladovanja kapitala kot temeljnega družbenega odnosa. S tem je razredni karakter kapitalističnega načina proizvodnje resnično ukinjen, toda kapital je pojmovno ostal prisoten kot bistvo družbenih odnosov. Prav na tej točki je moral socializem nadaljevati proces dialektičnega prevladovanja kapitala skozi njegov zgodovinski razvoj k *občemu družbenemu kapitalu*, namesto tega pa je obstal in razglasil kapital za ukinjen, saj drugače *teoretično tudi ni znal*.

Marx je namreč v svoji analizi občega obrazca kapitala prišel do zaključka, da je njegova protislovnost v tem, da se višek vrednosti (D') pojavlja v menjavi, čeprav sama menjava ne more ustvariti nobene vrednosti in zato to ni višek vrednosti. Do razrešitve pride takrat, ko se na tržišču pojavi določeno blago, z lastnostjo, da ustvarja vrednost in višek vrednosti. Marxova rešitev protislovnosti občega obrazca kapitala je s tem privedla do novega protislovja.²⁸ Z ugotovitvijo, da kapitalistični *razred* neke dežele ne more varati samega sebe, pridemo do neizogibne konsekvence, da je za njen obstoj potreben *razred* delavcev, ki prodajajo svojo delovno silo, in obratno. Na kratko, prepričuje nas, in v tem je aporema, da je za obstoj kapitala potrebna *razredna družba*. Jaz pa, zelo hipotetično sicer, postavljam, da za kapital razredna družba ni neobhodna, tj., da kapital nadaljuje svojo družbeno eksistenco tudi po ukinitvi razredne eksploatacije.

Kaj se spremeni in *ali se sploh kaj spremeni*, če se sredstva za proizvodnjo podružbijo in s tem preneha potreba po kupovanju in prodajanju delovne sile, a menjalni odnosi v svoji razviti, kapitalistični obliki (D – B – D') ostanejo? V tem primeru, ne glede na to, ali so sredstva za proizvodnjo v lasti države ali neposredno pripadajo družbi, je kapital kot *razredni* način proizvodnje prevladan, toda družba je daleč od tega, da bi prenehala biti družba kapitalističnih družbenih odnosov. Eksploatacija je v svoji razredni obliki odstranjena, ostala pa je prisotna na tržišču v obliki obče formule kapitala; sredstva za proizvodnjo so nehala biti privatna lastnina v razredni obliki, a so ostala privatna v skupinski ali državni obliki in so daleč od tega, da bi postala družbena.²⁹ Menjava neekvivalentov postaja obče pravilo, kot je bila v odnosu med kapitalistom in delavcem; vnaprej se računa na poceni kupovanje zaradi drage prodaje. Sebičnost postaja obča takrat, ko se prihaja do občega na sebičen način.³⁰ Družba delavcev postaja svoj lastni kapitalist in potemtakem kot družba kapitalistov (čeprav ne kot razred kapitalistov) še kako lahko varajo sami sebe – in to tako, da navidez varajo druge. Pod takimi pogoji

²⁷ »Neposredna oblika blagovne cirkulacije je B-D-B, sprememba blaga v denar in ponovna sprememba v blago, *prodaja zaradi nakupa*. Razen te oblike pa imamo še drugo, specifično drugačno, namreč obliko D-B-D, spremembo denarja v blago in ponovno spremembo blaga v denar, *kupovanje zaradi prodajanja*. Denar, ki v svojem gibanju opravi to cirkulacijo, se spremeni v kapital, *postane kapital* in je že po svoji namembi kapital.« K. Marx: Kapital I, Ljubljana, CZ 1961, str. 168.

²⁸ O tem sem obširneje pisal v »Kapital-razmjena i kooperacija«, v »Socializam«, (Beograd) št. 10/84.

²⁹ K. Marx, F. Engels: Komunistični manifest, str. 605.

³⁰ »Obči interes je občost sebičnih interesov«. K. Marx: Temelji slobode, str. 79.

proklamiran princip delitve po delu postaja prava farsa, ki le delno prikriva zmršeno mrežo družbenih odnosov kapitalističnega značaja.³¹

Kljub vsemu mora komunistično gibanje (parija in država, predvsem) razvijati prav take družbene odnose, ker so edini zgodovinsko mogoči in potrebni, a pod pogojem, da jih imenuje s pravim imenom – kapitalističnim, da bi *vedelo*, da jih je kot take šele treba nadvladati in vzpostaviti nove, socialistične.³² Edino, kar se pod takimi pogoji lahko naredi, je, da se družbeni odnosi po občem obrazcu kapitala približajo odnosom menjave ekvivalentov in se tako eksploatacija tujega dela privede v tolerantne okvire, da se odnosi ponudbe in povpraševanja postavijo pod oblast družbe. Tega pa se seveda ne da doseči z nobenim administrativnim zamrzovanjem cen, ampak samo z *izenačevanjem vrednosti (cene) delovne sile* in njenim usklajevanjem s stopnjo produktivnosti dela.

Edini proizvod dela, četudi ne figurira kot klasično blago na tržišču³³, katerega vrednost je treba postaviti pod *absolutno kontrolo* (in partije in države in razreda), ta pa seveda ni v zamrzovanju plač, da ji cena ne bi padla pod vrednost ali bila preplačana daleč nad vrednostjo, je *delovna sila*. Družba, ki ima pod svojo kontrolo ceno delovne sile, pod kontrolo, ki je vsekakor v interesu in rokah te delovne sile, lahko šele računa na izginjanje »oblasti odnosov ponudbe in povpraševanja« nad njo samo.

V primeru, ko je določena vrednost delovne sile vnaprej in je njena reprodukcija zaščitena, ostane vsak dobiček dobljen z menjavo neekvivalentov družbena vrednost, družbeno bogastvo oziroma družbeni kapital, brez nevarnosti, da bo tisti, ki je »prevaran« v tej menjavi, eksploatiran. »Višek«, uresničen na tržišču, bo ostal v družbeni lasti, ker bo akumuliran.

Dodatna kontroverza pri določanju vrednosti delovne sile (izražena v količini življenjskih potrebščin, nujnih za njeno reprodukcijo) pa tudi cene, ki jo družba kot predstavljeni kapitalist plača posamezniku, izhaja iz njene odvisnosti od produktivnosti dela. Vrednost delovne sile ne more rasti linearno s povečanjem produktivnosti njenega dela. Kakor v kapitalizmu vrednost delovne sile, oziroma njena cena – najemnina, ni odvisna od sektorja proizvodnje, niti ne od podjetja, v katerem je zaposlena znotraj iste branže, oziroma so te razlike le majhne (veliko manjše kot pri nas, celo na mednarodnem nivoju), ker obstaja tendenca njihovega izenačevanja, kot pri vsakem blagu (ker je vrednost enakega blaga enaka in je cena le znak vrednosti), tako morajo biti tudi pri nas vrednosti oziroma cene delovne sile izenačene, oziroma naj bi bile vsaj znotraj tolerantnih okvirov (na primer, 1 : 2 za enako stopnjo zahtevnosti dela). Razlika je »samo« v tem, da ekstra-profit, ki se v kapitalizmu pojavlja na osnovi razlike v stopnji produktivnosti, pripade *kapitalistu* (kapital si prisvaja proizvodno silo dela, pa tudi proizvodno silo znanosti), medtem ko v socialistično kontroliranemu *tržišču* pripade *družbi*. Sicer pa za visoko stopnjo produktivnosti dela najpogosteje ni zaslužno samo tekoče delo, ampak je navadno

³¹ Kakor je v kapitalizmu eksploatacija prikrita z navidezno svobodo in enakostjo udeležencev v kupovanju in prodaji delovne sile, za razliko od prejšnjih zgodovinskih oblik (fevdalizem, sužnjeposelnstvo), kjer je bila ta eksploatacija očitna, tako je tudi ta predstava o obči enakosti in svobodi postala »splošni ljudski predsodek«.

³² Zdrženo delo je *alternativa* trgu, a teoretsko tega naše gibanje ne razume. A to ni predmet naše razprave.

³³ Formalno pravno delovna sila pri nas ni blago, s poglobljeno teoretsko analizo pa bi se dalo najti cel niz dokazov, ki to dokazujejo.

rezultat minulega dela, znanstveno-tehnoloških odkritij ali organizacije dela. Šele v pogojih tako kontroliranega tržišča, katerega ideal je menjava ekvivalentov, lahko računamo na vzpostavitev delitve po delu.

Vendar, niti to ni končna zgodovinska oblika kapitala. V neki daljni, zelo daljni perspektivi, ob skoraj utopični predpostavki radikalnih antropoloških sprememb, bi lahko govorili o možnosti, da bodo vse oblike kapitalističnih družbenih odnosov med ljudmi odstranjene, tj. da bo odstranjena vsaka oblika *kapitalistične menjave*, a da kapital kljub temu ne bo prevladan. To predpostavlja odstranitev *menjalne vrednosti*, kar je povsem mogoče s predpostavko visoke produktivnosti dela, in namesto nje ponovno vzpostavitev *uporabne vrednosti* kot telosa proizvodnje. Menjava, ki bi ostala v takih pogojih, ne bi bila kapitalistična in ne bi predpostavljala dobiček le enega, *ampak obeh* menjalcev.³⁴ In vendar si upam reči, zelo hipotetično, čeprav ni prvič, da to trdim, da bo tudi *družba lahko varala samo sebe* in to le na svoj lasten račun, da bo eksploatacija ostala, da bo ostala privatna lastnina, na kratko, *kapital kot tak*.

Gre za tole. S spreminjanjem celotne družbe v *delavno družbo*, kar je v pogojih obstoječe menjave možno, se ustvarjajo pogoji za vzpostavitev *družbenega kapitala*. Ko se bo iz procesa proizvodnje hkrati odstranil še moment menjave in se bo proizvodnja uskladila s potrebami, iz česar bo nujno izšla tudi delitev po delu, bodo ustvarjeni pogoji za odstranitev vseh oblik vzajemnega varanja ljudi, za eksploatacijo, torej kapitala kot odnosa privatne lastnine med ljudmi.

Toda če ob vsem tem spremembe v antropološki naravi ne bodo radikalne, tj., če bodo potrebe ljudi še naprej ostale *kvantitativne*, torej sebične, bodo ljudje poleg vse produktivnosti dela še naprej delali več, kot jim je potrebno. Višek dela, ki bi obstajal v takšnih pogojih, ne bi bil *socialno* antagonističen, vendar bi bil s stališča človeka in glede na to tudi s stališča družbe kot celote *višek dela*. Odnos, v katerem bi celotna družba eksploatirala naravo, namesto da bi jo odkrivala in spreminjala v *naravo za nas*³⁵, bi bil odnos *splošne privatne lastnine* oziroma *družbenega kapitala* odnos, v katerem družba, katere dominantna dejavnost je *delo*, eksploatira samo sebe, ker dela več, kot je potrebno, *samoeksploatira* se prav tako, kot je bil eksploatiran razred najemnih delavcev v dobi viška dela. S tem bi se končno tudi na fenomenološki ravni izenačila pojav in bit neke stvari – *kapital in delo*, katerih sedanja povezava identitete je prikrita samo s prividom.

Komunistična revolucija ne more računati, da je izpolnila svojo zgodovinsko nalogo, dokler je substanca kapitala neprevladana. Ta substanca je v *socialnem* smislu *menjava med ljudmi* in je *zato* bistvo *socialne revolucije* prav v njenem³⁶ prevladanju, v antropološkem, se pravi, radikalnem smislu pa je substanca kapitala *samo delo kot odnos menjave med človekom in naravo* in je *zato* vsebina *radikalne revolucije* prav v prevladi takšne aktivnosti.³⁷

³⁴ »Če torej oba menjalca pridobita glede na *uporabno vrednost*, ne moreta oba pridobiti v *menjalni vrednosti*. K. Marx: Kapital, str. 180.

³⁵ Za Marxa je zgodovina sama »nastajanje narave za človeka«. K. Marx, F. Engels: Rani radovi, Naprijed, Zagreb, 1967, str. 286. »Zeleno« je zato zares nujni činitelj »rdečega«. Pogledati Luciana Castellina: »Zeleno« kao nužan činilac »crvenog«, Cavtat, 1985.

³⁶ Že prvo fazo »nove družbe« je Mary predvideval ukinitvev menjave. Drugače je nemogoče govoriti o delitvi po delu. K. Marx: Kritika gothskega programa, MEID IV, str. 494.

³⁷ K. Marx, F. Engels: Nemška ideologija, MEID II, str. 46.

Izkustvo socialističnih revolucij, kot prevratov v načinu proizvodenj in življenja, lahko razdelimo v dve medseboj različni, a vendar nujno konsekventni fazi.

V prvi, ki bi jo lahko označili kot romantično pa tudi naivno radikalno, je prišlo do evforičnega uničenja kapitalističnega načina proizvodnje, na eni strani, in do vzpostavitve novega socialističnega načina proizvodnje, ki precej dolgo ni počival na ničemer drugem kot entuziazmu in upanju akterjev tega gibanja. Z izginjanjem učinkovitosti in racionalnosti kapitalistične organizacije sta uplahnevala tudi entuziazem in upanje delovnih množic. Kot nujen rezultat tega je moral nastati način proizvodnje, ki je bil po svojem zgodovinskem nivoju pod kapitalističnim.

Glede na stopnjo razvitosti proizvodnih sil, je bil ta način proizvodnje dolgo v velikem zaostanku ne samo za kapitalističnim svetom Zahoda, ampak tudi pod nivojem razvoja proizvodnih sil kapitalistične proizvodnje, ki mu je sledil.³⁸ To je na socializmu za vedno pustilo uradni kompleks inferiornosti in nenehno prikrievane težnje po doseganju in preseganju kapitalizma.³⁹

Konsekventno temu so razvoju produkcijskih sil posvečali manj pozornosti, ker so dogmatsko verjeli, da se bodo ti razvili že s samim razvojem proizvodnih sil, pri tem pa so pozabljali, da produkcijski odnosi in organizacija družbenega dela delujeta kot največja proizvodna sila.⁴⁰ Zato je prišlo do absurdnega padca (v pogojih socialističnih političnih sistemov niti ne tako nerazvitih proizvodnih sil) nivoja proizvodnih odnosov pod nivo kapitalističnih, čeprav bi se lahko zavestni praktični akciji države in partije izognili, neglede na stopnjo razvoja proizvodnih sil in na gospodarske težave vseh vrst. Toliko je konflikt med proizvodnimi silami in odnosi, ki nikakor niso odgovarjali nivoju teh sil, moral prinesiti z ene strani zastoj v razvoju teh sil in z druge postopno, ali bolje rečeno, napovedano pretrganje teh konzervativnih in neproduktivnih proizvodnih odnosov.⁴¹

Ta novi način proizvodnje, ki je nastal po politično izvedenih socialističnih revolucijah, je bil *etatističen*. Etatistični način proizvodnje pa ni nikakršen zgodovinski nov način proizvodnje. Za razliko od državne posplošitve kapitala, oziroma centralizacije kapitala, ki je ostal po svojem karakterju kapitalistični način proizvodnje, tj. z vsemi elementi tržišča delovne sile, se je etatistični način proizvodnje izogibal klasičnemu trgu delovne sile in je, zahvaljujoč ogromni »rezervni armadi« navidez zaposlenih, znižal vrednost delovne sile na sam minimum ali celo pod njega in tako prišel do zelo visoke stopnje presežne vrednosti in glede na to, stopnje eksploatacije delovne sile, kakršne ni v kapitalizmu že dolgo. Taka oblika proizvodnih odnosov, oziroma, taka oblika eksploatacije po svojem značaju ni kapitalistična, ker k njej spadata svoboda in enakost na trgu delovne sile, temveč je po svoji naravi zgodovinsko pod tem nivojem.

V resnici je bil to zgodovinski primer zmešnjave med proizvodnimi silami in

³⁸ Glej Ernest Mandel: Rasprava o marksističoj ekonomiji, II, V. Masleša, Sarajevo, 1970, str. 193.

³⁹ Hruščov je obljubljal, da »bo Sovjetska zveza ekonomsko ,prehitela in pokopala' ZDA do 1980 leta«. Andre Gunar Frank: Politički izazovi socijalizma i društveni pokreti u sklopu svetske ekonomske krize, Cavtat, 1985, str. 5.

⁴⁰ A. Grličkov identificira spopad med proizvodjalnimi silami in produkcijskimi odnosi. Ibidem.

⁴¹ Kako drugače pojasniti dejstvo, da naši delavci zaslužijo desetkrat, dvajsetkrat manj kot delavci v visoko razvitih kapitalističnih državah, tudi ko dosegajo svetovni nivo produktivnosti.

proizvodnimi odnosi, v kateri so vzpostavljeni celo fevdalni proizvodni odnosi v pogojih industrijskega načina dela.⁴²

Na tej osnovi, na osnovi fevdalnih proizvodnih odnosov, ki se razvijajo pod okriljem države, kot dominantnih proizvodnih odnosov, torej v zelo ugodnih pogojih se razvijajo tudi vsi ostali zgodovinski proizvodni odnosi eksploatorskega tipa, od kapitalističnih do kriminalno roparskih.⁴³ Razvoj naravnih oblik proizvodnje se pojavlja le kot nujna posledica tega, čeprav gre tukaj za pojave druge vrste.

V drugi fazi razvoja socialistične družbe, po obdobju šokantne streznitve od ekonomskih, socialnih, političnih in moralnih posledic, ki bi jo lahko imenovali pretkano ali hipokritsko umirjeno in je že v velikem zagonu, v katerem se dogaja celo *restavracija kapitala* kot družbenega odnosa, pojavljajo pa se celo elementi kapitalistične oblike produkcije. Proizvajalni odnosi v socialističnih deželah, ki so karakteristični za prvo fazo, so delovali anahrono in so tako nujno privedli do razcepa z razvojem produkcijskih sil. V takih pogojih povsem jasno prihaja do kakršnihkoli proizvajalnih odnosov, le da ti odgovarjajo razvoju produkcijskih sil. Žal to niso vedno socialistični proizvajalni odnosi. Razlogi, ki vodijo v restavracijo kapitalističnih produkcijskih odnosov, niso le ekonomski (neracionanost in neučinkovitost proizvodnje). Socialistične države se odločajo za kapital, ker je ta včasih zgodovinsko višja oblika eksploatacije z ozirom na obstoječo. V vsem tem pa ostajajo preostanki fevdalno-etatičnih odnosov, dopolnjeni z drugimi, pogosto še nadalje prisotni.⁴⁴

V zadnjih nekaj letih je prišlo v večini socialističnih držav do pomembnih gospodarskih transformacij, ki nujno vplivajo tudi na proizvodne odnose. Taka tendenca je karakteristična, v različnih oblikah in intenzivnosti, za Jugoslavijo, Madžarsko, Kitajsko, pa tudi za ZSSR in druge socialistične države. Zanima nas, da bi ugotovili, koliko te gospodarske »reform« vplivajo na *bistvene* spremembe v značaju produkcijskih odnosov.

Če prevzamemo že zgoraj opisani pojem kapitala, lahko za to tendenco rečemo, da je v skladu s prvo značilnostjo kapitala – da se mora zgodovinsko razviti, da bi se vzpostavile predpostavke socializma. Še več, to lahko ocenimo kot poskus komunističnega gibanja, da bi popravil svojo napako. Če torej sprejmemo opisani pojem kapitala, se morajo v tej tendenci identificirati kapitalistične značilnosti in morajo biti tudi tako imenovane. Drugače bi bilo to licemerstvo. Teoretska eksaktnost je predpogoj vsakršne praktične akcije.

Identifikacija kapitalistične pošasti v socializmu vsebuje več nivojev. Delavski razred je eksploatiran na več nivojih kapitalističnega karakterja,⁴⁵ Te oblike kapitalističnih družbenih odnosov so:

⁴² O tem obširneje v Dž. Sokolović: Dijalektika (društvene) svojine, »Sociologija« (Beograd) št. 1–2/85.

⁴³ Odstranitev vseh *nekapitalističnih* produkcijskih odnosov je osnovna predpostavka razvoja proizvajalnih sil.

⁴⁴ »Reprodukcija predkapitalističnih in nekapitalističnih odnosov« izvaja Samir Amin iz svetovne ekspanzije kapitalizma, kar bomo tudi sami potrdili, ravno tako je tudi reprodukcija kapitalnih odnosov v socializmu posledica svetovne akumulacije kapitala.: Perspektive socializma na pragu XXI veka, Cavtat, 1985, str. 4.

⁴⁵ Seveda je eksploatiran lahko le tisti del družbe, ki ustvarja vrednost, v tem primeru, ko gre za mednarodno eksploatacijo, v kateri svetovni kapital eksploatira neko celotno družbo, pa so eksploatirani tudi tisti deli družbe, ki ne ustvarjajo vrednosti, tudi celo tisti, ki sami eksploatirajo »svoje« delavski

1. Kapitalistični proizvajalni odnosi mednarodnega nivoja.

a) Vse socialistične države so vključene v *mednarodno delitev dela* in v *svetovni trg*. Nekatere to razglašajo za ideal in nujno nalogo. S tem so te družbe vključene v kapitalistično delitev dela in v kapitalistični trg, na katerem vladajo vsi zakoni *občega obrazca kapitala*. Za te zakonitosti v mednarodnem nivoju ne veljajo Marxova odkritja o protislovnosti teh zakonitosti, zato tudi ni nujna rešitev teh protislovij, enostavno zato, ker kapitalistični razred ene države lahko vara kapitalistični razred drugih držav, pa tudi celotnih družb.

Biti vključen v mednarodno delitev dela in prodajati na svetovnem trgu, pomeni, da prodajaš svoje izdelke *nad ali pod njihovo vrednostjo*. To pa pomeni, da daješ večjo maso svojega dela za manjšo maso tujega dela, ali obratno. V konkurenci s kapitalističnim trgovcem deluje socialistični trgovec kot amater proti profesionalcu. Zato je mednarodna delitev dela odprta za socialistična gospodarstva in svetovni trg kupuje ne le avtomobile iz socialističnih tovarn ampak tudi vesoljske rakete, vendar pod pogojem, da je njihova cena odgovarjajoča⁴⁶. Cena, ki jo plačajo delavski razredi teh držav, pa je nekaj večja – to pa je negacija socialističnega karakterja njihovih tovarn. Na ta način ne samo, da imajo mednarodni ekonomski odnosi, v katere stopajo socialistične države, karakter običih zakonitosti kapitala, tudi prodaja blaga daleč pod ceno, v kar so bile vključene države tretjega sveta, dobiva značaj *kolektivne prodaje delovne sile* – na svetovnem trgu v nacionalnih razmerah.⁴⁷ Socialistične države postajajo zgodovinsko odgovorne za usodo svojih delavskih razredov. S prodajo, izposojanjem za leto ali dve, deset, jih vključujejo v svetovni sistem kapitalističnega načina proizvodnje.

b) Z odpiranjem vrat *svetovnemu kapitalu* socialistične države neposredno prispevajo k razvoju kapitalističnih načinov produkcije v okviru lastnih meja. *Ne glede na odstotek* vloženega tujega kapitala, ki se vedno vlaga v svoji *konstantni* obliki, mora biti *vrednost*, ki jo dobi investitor, vedno *večja od vložené*.⁴⁸ Nastali višek lahko izvira le iz *variabilnega kapitala*, to je naše delovne sile, kar je, v skladu z Marxovo teorijo vrednosti, samo eksploatacija delavskega razreda socialistične države. Mogoče res s tem, s pomočjo tujega kapitala, ustvarjamo bogastvo tudi *za nas*. Vendar je povsem jasno, da bi bilo to veliko večje, če bi ga ustvarjali samo z lastno akumulacijo brez tuje »pomoči«. Bogastvo pa je manjše za toliko, kolikor znaša tuja udeležba v dobičku, za kolikor je večje njihovo bogastvo.⁴⁹ V kolikor so

razred. V toliko je položaj teh družb v mednarodnem gospodarstvu še bolj absurden, položaj produktivnih razredov pa še bolj tragičen.

⁴⁶ Bilo bi zelo koristno tako za teorijo kot za prakso, da bi natančno ugotovili pogoje, pod katerimi Jugoslavija prodaja svoje avtomobile v ZDA, kar pomeni, ne samo pogoje ameriškega tržišča ampak tudi pogoje, ki jih zagotavlja jugoslovanska vlada Črveni zastavi.

⁴⁷ »To znači, kaže Janez Jerovšek, da če naši proizvodi na stranem tržišču biti još jeftiniji, a uvoz ćemo plaćati još skuplje. Naš položaj u svetskoj trgovini će se pogoršavati. Došli smo dotle da na konvertibilno tržište 70 odsto proizvoda izvozimo sa gubitkom!«: Intervju, št. 113, 27. sept. 1985, str. 20.

⁴⁸ E. Vlajki reagira na zakonsko možnost, da tuji kapital lahko investira tudi več kot do sedaj dovoljenih 49 %. Kapital pa je na delu tudi ne glede na procenete. Da bi bila ironija še večja, se obenem omejuje domača akumulacija kapitala s tem, da se omejuje število delavcev, čeprav to bogastvo ostaja v državi, profit tujih vlaganj pa se akumulira v tujih bogastvih. »Prelazimo li Rubikon?«: Intervju, št. 86, 14. sept. 1984, str. 18–19.

⁴⁹ Kitajska vlada je iskreno obvestila svetovno (kapitalistično) javnost, da »se saglasila da olakša stranim investitorima izvoz profita iz Kine i zadužila je svoje odgovarajuće organe da o tome donesu uredbu.« »Nove olakšice stranom kapitalu«: Oslobođenje, 27. sept. 1985, str. 6.

vzroki, ki nas (Jugoslavija je najbolj liberalna in v tem vodi med socialističnimi državami) silijo, da odpiramo vrata tujemu kapitalu res *ekonomski*, bodo pa posledice tako *politične, socialne, moralne*, pa tudi *ekonomske*, seveda negativne.

c) Jugoslavija je začela svojo igro s svetovnim *finančnim kapitalom* kot bi mali neizkušeni smrkavec zaigral partijo pokra s profesionalcem. S kapitalom moramo biti zelo pazljivi, pred finančnim pa se je celo bolje umakniti. V primerjavi s tem je industrijski kapital kot začetnik, ki se šele uvaja v posel⁵⁰. Zato je nerazumljivo, da so ljudje, ki so zadolžili to deželo za vse milijarde dolarjev, ob predpostavki, da so marksisti, lahko pričakovali, da bo ta kapital Jugoslaviji pomagal in da bo ta pomoč brez visokih obresti, seveda mnogo večjih od obrestne mere (ker se mora dodati tudi procent devalvacije lastne valute, to je razvrednotenja domače delovne sile). V prepričanju, da so imeli ti X . . . ljudje najbolj poštene in iskrene namene, sem sedaj prepričan, da ti ljudje ne vedo ničesar o marksizmu in socializmu⁵¹. O marksizmu zato, ker, kdor pozna abecedo marksizma, ve nekaj o »zelenaštvu« in da posojeni denar rodi novega (povečanega), o socializmu pa zato, ker, kdor je na razrednem stališču (da bi bil, mora imeti do tega razreda *interes*), ve, da lahko ta višek denarja rodi le delavski razred . . . Prav to pa se sedaj dogaja, vendar za ceno, za katero se je vedelo ob podpisu kreditnih pogodb in je bila tedaj relativno ugodna. Sedaj pa se je povečala še zato, ker je padla cena, (ali naj rečemo najemnina?) naše delovne sile.

Zadrega s tujimi krediti je toliko hujša, ker se v procesu eksploatacije našega delavca k tujemu kapitalu pridružila še domača »peta kolona«, tako da je v primeru naše ekonomske krize prišlo do zakonitega socialnega pojava: razslojevanje družbe z vse bolj izrazitimi razrednimi značilnostmi⁵².

d) Naš največji ne le *socialno razredni* ampak tudi *ekonomski* spodrsrljaj je bilo zaposlovanje delovne sile v inozemstvu. Ogrorni delovni potencial, ki bi lahko oplojeval naše lastno bogastvo, je bil dan na voljo eksploataciji tujega kapitala. Več kot katerakoli zavožena investicija nas je stalo izobraževanje delovne sile, ki je potem iskala zaposlitev drugje. Ne le, da je bilo nekaj milijonov delavcev vključ-

⁵⁰ L'enfant terrible našega akademskega sveta Pavle Savič pravi: »Nisam ni protiv kupovanja tude pameti, ni protiv zaduživanja kada se se novac razumno ulaže i obezbeduje dalji razvitak. Ali, ovako kako smo i jedno i drugo činili isparcelisani sada smo više zarobljeni kao ljudi nego da smo ostali u kapitalizmu. Pitam vas, može li dužan čovek da bude slobodan?«: Intervju, št. 113, 27. sept. 1985, str. 37.

⁵¹ Pablo Gonzáles Casanova daje briljantno analizo svetovne krize. Preden bodo posojiljojemalci podpisali še kak nov kredit, bi bilo dobro, da si preberejo, kaj pravi, on o tem. Ko govori o monetarizmu kot o enem od »ideoloških in teoretskih smeri« v razlaganju krize, ki jo zastopajo MMF, neokonzervativci in neoliberalci, pravi, da je tu »reč o ideološkem skupu mišljenja koja su u skladu sa merama koje svetske banke i transnacionalni kapital nameću vladama zaduženih zemalja kapitalističkog sveta i kojima ih primoravaju da čine ono što u velikoj meri služi transnacionalnim interesima i istovremeno im omogućuje da izjavljaju da to služi i interesima naroda . . . «. Proti monetaristom pa so tisti, ki »ulažu beskrajne velike napore da pokažu da nijedan empirijski podatak ne potvrđuje njihove hipoteze i da njihovi matematički modeli ni promenljive veličine koje ih čine nemaju značaja za shvatanje krize i njeno savladavanje«. P. G. Casanova »Križa i tok istorije«, Cavtat, 1985, str. 6-7. Naši monetaristi nadvse spominjajo na te transnacionalne.

⁵² V ilustracijo bomo navedli primer, ki mogoče niti ni najbolj zgovoren. Nedavno tega je naš tisk objavil podatke, ki govorijo o tem, da je manj upadlo kupovanje avtomobilov kot pa mesa. Iz tega bi bilo sklepati, to tudi sugerira naš nekritični tisk, da se Jugoslavlani raje odrečemo mesu kot avtu. Gre pa za to, da je kriza bolj zajela siromašnejše sloje, bogatejšim pa se ni treba odreči niti avtomobilom. Potrdilo temi je tudi to, da je Crvena zastava prav v času drastičnega padca standarda ustavila proizvodnjo nacenejšega avtomobila in povečala proizvodnjo dražjih.

nih v proces kapitalistične eksploatacije, kapital je dobil celo ekstra profit, ker mu ni bilo treba plačati stroškov izobraževanja.

In končno, to, kar ima posebej negativne socialno-razredne posledice, je dejstvo, da je to isto delavstvo, zahvaljujoč svojemu boljšemu položaju v mednarodni delitvi dela, sedaj samo vključeno v kapitalistični družbeni odnos v nasprotju z delavskim razredom, ki je ostal v domovini. Ti delavci imajo nekajkrat večje mezde od delavcev v domovini, a kupujejo naše poceni blago, letujejo v naših hotelih po nizkih cenah, laže pridejo do delovnega mesta ob povratku, tako da si ga kupijo, država jim daje olajšave pri uvozu različnega blaga itd. itd.

e) Kapitalistični odnos, baziran na razliki v *organski sestavi* kapitala, je karakteristika sedanjega položaja vseh socialističnih družb. Popolna tehnološka odvisnost, na tej osnovi tudi tehnološko zaostajanje⁵³, vodi ekonomije socialističnih družb v podrejen položaj. Zaradi razlik v organski sestavi kapitala, kar pomeni zaradi razlik v deležu živega dela v ustvarjanju vrednosti, svetovni kapital, zaradi svoje tehnološke superiornosti, prepušča proizvodnjo živemu delu iz socialističnih držav, seveda na tehnologiji, ki prihaja iz zahoda, zlasti pri proizvodih, ki zahtevajo večjo maso dela.⁵⁴ Tako kapital vedno bolj akumulira bogastva, ki vedno bolj pritekajo iz socialističnih držav, in te se spreminjajo v servisne delavnice za zadovoljevanje potreb kapitalističnih družb, ki še vedno iščejo nekvalificirano delovno silo.⁵⁵

Kot posledica vse večje integracije socialističnih družb in njihovih ekonomij v svetovne kapitalistične trende se kot najslabše za delavski razred teh dežel kaže absolutno podaljševanje delovnega dneva, kljub rasti produktivnosti družbenega dela,⁵⁶ Poleg vsega, kar je o dolžini delovnega dneva, njegovi strukturi – potrebno in presežno delo –, ter o prostem času rekel Marx, še vedno velja mišljenje, da je tendenca progresivna in koristna.⁵⁷ Samo eksplicitno se ne pove, iz kakšnega stališča. Očitno je namreč, da je podaljševanje delovnega dneva v socializmu (kljub temu, da je bila nekoč ena glavnih zahtev komunističnega gibanja ravno skrajševanje delovnika) ne samo posledica eksploatacije svetovnega kapitala, ampak tudi nuja, da bi se zadovoljile tudi domače neproduktivne množice. V tem istem času svetovne krize imajo razredi najemnih delavcev dobre izgleda, da bodo kmalu delali še manj, kar je posledica hitrega in stalnega tehnološkega napredka proizvodnje, kakor tudi zaradi pozicije, ki jo imajo »njihovi« kapitali v svetovni akumulaciji.⁵⁸

⁵³ Jugoslavija je kupila 200.000 licenc, izkoristila pa jih je le 10.000. Po mnenju J. Jerovška »Jugoslavija tehnološki zaostaje za razvijenim svetom najmanj 30 godina«. In ta zaostanek se vedno povečuje. : Intervju, št. 113, 27. sept. 1985, str. 20. Na Japonskem prijavi na milijon prebivalcev 330 patentov, pri nas samo 2! »Od 1968. godine broj prijavljenih patenata stalno opada (od 180 na 46 u 1983. godini)«. Kljub temu se sistemu usmerjenega izobraževanja ne posveča dovolj pozornosti.

⁵⁴ Obširneje v Slaviša Aleksić : Transfer tehnologije i ekonomska zavisnost Jugoslavije, »Ideje« št. 5–6/84.

⁵⁵ »Ali, kako se pokazalo, tehnološki razvoj i razvoj same tehnologije samo su deo svetskog ekonomskog razvoja i dugotrajnog cikličnog procesa akumulacije kapitala u svetskim razmerama. Umesto da na osnovi socialističkog planiranja postanu nezavisne od tog procesa, socialističke privrede Istoka čvrsto su se integrisale u ovaj svetski ekonomski razvoj i postale od njega nerazdvojne.« A. G. Frank : ibidem, str. 8.

⁵⁶ Na Madžarskem »tri četvrtine porodica posle završenog radnog vremena stiče dohodak i drugim dodatnim radom.« István Huszár: Strukturalne promene u socialističkoj privredi i društvu, Cavtat, 1985, str. 16.

⁵⁷ To dobiva celo značaj poluradnega stališča.

⁵⁸ Ni povsem jasno, komu so namenjene besede I. T. Frolova (Socializam i globalni problemi

Po tako identificiranih petih oblikah kapitalističnega družbenega odnosa na mednarodnem nivoju, v katerega je vključen svetovni socializem, bi morali, preden identificiramo podobno situacijo znotraj socialističnih družb, narediti nekaj zaključek.

Najprej pogledjmo, kaj o tem pravi Andre Gunder Frank: »To, menim, predstavlja realno in realistično osnovo za naše razprave na ravni nadgradnje o tem, ali je kriza komunizma in komunističnega gibanja . . . Drugače rečeno, socialisti in komunisti skušajo danes storiti vse, kar je v njihovih močeh – da bi sami izkoristili obnovo kapitalizma. Opustili so vsako upanje, da bo vlak kapitalizma kaj kmalu iztiril. Želijo si, da bi tudi sami sedli v ta vlak in se odpeljali. Takšna bi bila realistična ocena obče krize socialističnih gospodarstev in komunističnega gibanja v celoti. Žal mi je, da moram biti tako direkten, vendar to delam, da bi vzdramil vse naše prijatelje in jih odvrnil od tega, da bi se ponašali s številom članov partije, volilcev ali s številom česa drugega. Prava kriza in problem socialistov in komunistov – v isti sapi nevarnost in priložnost – je v tem, da je njihov edini program – nudenje pomoči kapitalističnemu svetu, obremenjenemu s krizo, da bi ta čim bolje funkcioniral. Pravi izziv pa bi bilo ponuditi uresničljiv in privlačen alternativni program . . .⁵⁹

Integracije socialističnih gospodarstev in družb v sistem svetovne kapitalistične akumulacije so pustile sled tudi v notranjih produkcijskih odnosih. Ostala je globoka in dolgotrajna sled.

2. Oblike kapitalističnih produkcijskih odnosov v socialističnih družbah so:

f) Jugoslavija, Madžarska, Kitajska, ZSSR in druge socialistične države *razvijajo* blagovno obliko gospodarstva in s tem vzpostavljajo produkcijske odnose, ki imajo karakter *občega obrazca kapitala*. V zgodnji fazi, ko je zakon vrednosti dogmatsko proglašen za boržuazno kategorijo in kot tak ni bil priznan, se je skušalo eliminirati blagovno obliko proizvodnje. Sedaj se ta zakon skuša uveljaviti in blagovni proizvodnji na široko odpreti vrata.⁶⁰

Vendar, kakor se zakonu vrednosti ni dalo pobegniti enostavno tako, da se ga je zanimalo, se tudi njegovo delovanje ne bo vzpostavilo z enostavnim priznavanjem. Predvsem je treba komunističnemu gibanju – pa naj bo to Jugoslavija ali Madžarska ali katera koli druga – jasno povedati, da *zakon vrednosti* ni identičen s *tržnimi zakoni*, ne eden ne drugi pa se ne moreta izenačiti z *ekonomskimi zakoni* proizvodnje življenja.⁶¹ Kakor *vrednost* ni isto kot *cena* proizvoda dela, tako tudi

civilizacije, Cavtat, 1985, str. 13), ki pravi: »Socialistički društveni sistem dozvoljava da se u maksimalnoj meri iskoristi karakter njenog (mislil na nove tehnologije, umetnuo Dž. S.) osnovnog potencijala, koji bismo mogli označiti kao uštedu rada. Pri tom nema nezaposlenosti, koja je u kapitalizmu neizbežna.« Kaj pa na bi rekli o tistih socialističnih državah, ki imajo visoko nezaposlenost kljub tehnologijam, ki ne varčujejo z delom.

⁵⁹ A. G. Frank: ibidem, str. 8–9.

⁶⁰ O tem pričajo referati Su Shaozhija s Kitajske (Izgledi za socializam na osnovu iskustva i pouka Kine) in Istvána Huszára (ibidem), o Jugoslaviji pa priča vse – tako empirija kot znanost in uradni partijski dokumenti.

⁶¹ O kategoriji *ekonomije* sem obširneje pisal v »Pojam udruženog rada«: »Opredeljenja« št. 4/82. Na vprašanje »Postoje li ekonomski zakoni socializma?« odgovarja Harry Magdoff: »Ideologija koja se zasniva na objektivnim zakonima socializma je ideologija koja služi tome da opravda i odbrani postojeći, prividno usklađeni, poredak.« (str.14) Odgovor je med drugim opredeljen na misli sovjetskega ekonomista P. Nikitina, da je »moto društvene proizvodnje proizvoditi sve za čovjeka, za dobrobit čovjeka« kot osnovnega ekonomskega zakona socializma. Magdoff svoje začudenje (»Kako je moguće da netko to smatra ekonomskim zakonom?«) temelji na zares grobo formuliranem Nikitinem

proizvajalni odnosi, ki so bazirani na eni ali na drugi kategoriji, niso med seboj identični, razen v izjemnih idealnih slučajih. A niti eden niti drugi se ne moreta poistovetiti s proizvodjalnimi odnosi, ki bazirajo na ekonomskih zakonih. Glede na to so proizvodjalni odnosi, ki so trenutno zmagovalni v socializmu na bazi *menjalne vrednosti* kot oblike vrednosti, na principu »plačilo v gotovini«, le *kapitalistični* proizvodjalni odnosi tipa *občega obrazca kapitala*. Ti odnosi, ki so vzpostavljeni na trgu, so zaradi svoje nerazvitosti in nerazvitosti proizvodjalnih sil tako *kapitalistični* (so toliko dlje od menjave ekvivalentov, to je od menjave, ki bi se odvijala v skladu z vrednostjo blaga), da se v primerjavi z njimi menjalni odnosi v kapitalizmu zde kot odnosi solidarnosti. Tu je poseganje v tujo vrednost postalo osnovni vir presežne vrednosti. Opredelitev za stihijo trga ni izšla iz prednosti, ki jih ta prinaša, ampak iz nesposobnosti, da bi se plan uresničil kot resni instrument *zavesti* kot racionalnega regulatorja produkcije. Tisti, ki zagovarjajo v Jugoslaviji tržne zakonitosti v ekonomiji, morajo priznati, da je treba ekstra profit, ki priteka iz posebnih ugodnosti, na trgu družbeno zaščititi in ga usmeriti v akumulacijo družbenopolitične skupnosti. Seveda s tem, da so sami s seboj v nasprotju, ker regulirajo svobodo trga, za katero si prizadevajo, to ni nič posebnega (kontradiktornost je tako ali tako njihov *modus vivendi*), a neodpušljivo je, da grešijo proti teoriji kot taki. Vrednost in višek vrednosti ne moreta nastati na trgu, nekdo ga je moral prej ustvariti. Torej jo je tisti, ki jo je dobil na trgu, dobil na račun tujega dela. Rešitev torej ni v akumulaciji v lastno bogastvo, ampak v vračanju tistemu, ki jo je ustvaril, žal pa je ta pogosto v drugem tozdu, občini, republiki, branži itd.

Namesto slepega prihoda na trg, kakor tudi v primeru naivne opustitve trga, bi moral imeti socializem neko alternativno ekonomijo – tako plansko kot tržno, pa tudi *netržno* za vse primere, ko so *potrebe* družbe dominantne nad zakonom ponudbe in povpraševanja, pa tudi nad zakonom vrednosti. Mnenje E. Mandela o tem problemu je še posebej pomembno.⁶²

V nasprotnem primeru bodo tako imenovane »posebne prednosti na trgu« postale vir neslutene eksploatacije med združbami proizvajalcev.

g) »Delež privatnega sektorja je od nepomembnega 0,1% narasel na 10%. Pred petimi leti je bilo v celi Kitajski samo 140.000 ljudi angažiranih v tem sektorju, sedaj jih je več kot 13 milijonov.«⁶³ Ta podatek ilustrira tendenco, ki je značilna tudi za druge socialistične države, čeprav ne tako dinamično, vendar Kitajska je specifična samo po svojih naglih spremembah (samo v petih letih za stokrat narasel delež privatnega sektorja!). O tem sektorju moramo vedeti, koliko je zaposlenih na tujih delovnih sredstvih, da bi lahko identificirali kapitalno razmerje. Kapitalistični

pojasnilu,« da je neposredni cilj socialističke proizvodnje sve potpuniye zadovoljvanje stalno rastučių materialnih i kulturnih potreba svih ljudi«, iz česar pa pravilno zaključuje, da je »beskrajna ekspanzija potrošačkih materialnih zahteva. . . upravo ono što traže kapitalisti i predstavlja suštinski element kapitalističke kulture.« (str. 9). Magdoffa lahko razumemo le, če upoštevamo, da Amerikanec osemdesetih let bere Rusa iz petdesetih let. To pojasnjuje, zakaj Nikitin zahteva »zadovoljenje stalno rastučių potreba«. Zadovoljevanje potreb, ki celo nastajajo v pogojih siromaštva, je osnovni zakon socializma in ekonomija sama bit socializma, a razumljena v Aristotelovem pomenu, kot večšina zadovoljevanja potreb, kakor jo je razumel tudi Marx, ne pa kot večšina bogatenja (trgovina, hrematistika).

⁶² Mandel zagovarja »odumiranje tržišne proizvodnje«, ki bi ga dosegli z »postojanjem tržišnog i novčanog sektora, isključivo u oblasti 'suvišnog', uporedo sa netržišnim i nenovčanim sektorom.« : Socializam na pragu XXI veka, Cavtat, 1985, str. 10.

⁶³ Rast državnih prihoda, »Oslobodjenje«, 30. 8. 1985, str. 5.

družbeni odnos dobiva karakter *kapitalistične proizvodnje* že v času, ko »isti individualni kapital istočasno zaposluje večje število delavcev.«⁶⁴ Marx ne pove številke, a očitno je, da ta številka, kot kvantitativno merilo, nima pojmovnega ampak zgodovinski pomen. *Pojmovno* kapitalistični odnos nastopa v vsakem procesu proizvodnje, v katerem svobodna delovna sila dela s *tujimi sredstvi za delo*, tudi v primeru, da je najet samo en delavec. *Zgodovinsko* je pomembno število delavcev, ker je kapitalistični način produkcije začel z večjim številom delavcev, najmanjše manjših skupin delavcev smo srečali tudi že v predkapitalistični produkciji. Kdo pa nam lahko jamči, da se delavnica z enim delavcem ne bo razširila na pet najetih delavcev in tiste s pet (kot v Jugoslaviji) v kapitalistične tovarne z neomejenim številom delavcev ter nato preplavila celotno gospodarstvo in na novo vzpostavila dominancijo kapitalističnega načina proizvodnje?⁶⁵

V mnogih sektorjih dela v socialističnih družbah je ta oblika kapitalističnega načina produkcije nujna, nezamenljiva in racionalna. Družba pa mora zagotoviti popolno kontrolo tega produkcijskega načina, da bi preprečila grobo eksploatacijo najetih delavcev. Kakor se ta kontrola produkcijskega odnosa v obliki splošne formule kapitala, to je kontrole trga, uresničuje s kontrolo nad ceno delovne sile, tako se v tem primeru, v še večji meri, uresničuje z družbeno kontrolo nad ceno najetega delavca. Kakorkoli že, delo enega ali več delavcev s tujimi sredstvi za delo je v bistvu embrionalna oblika kapitalističnega načina dela, ki samo čaka, da bo napočila ura, ko bodo politično-pravni odnosi dovolili še večjo kapitalistično akumulacijo in s tem hitrejši razvoj embria.

h) V nekaterih oblikah gospodarstva (gradbeništvo) se je v Jugoslaviji razvila neka specifična oblika *kapitalističnega načina proizvodnje*, ki po stopnji eksploatacije delovne sile in nezavarovanosti najetih delavcev presega tudi najbolj grobe oblike prvotne akumulacije kapitala.⁶⁶ Tako imenovano *podjetništvo*, ki se pri nas tolerira, čeprav ne ustreza nobenim političnim, socialnim, ekonomskim ali moralnim normam, prinaša takšno stopnjo profita, ki bi jo zavidali tudi najbolj sebični kapitalisti.

i) Nekdanja pogodbeni podjetja, danes pozdi, kot zakonsko dovoljene oblike organizacije proizvodnje tudi niso v skladu s socialističnim značajem produkcije. Oblike prilaščanja v teh podjetjih so tudi zapopadene v Marxovi kritiki kapitalistične produkcije, ker bazirajo na prilaščanju viška vrednosti in to ne samo živega dela ampak tudi opredmetenega dela. Zato ta oblika organizacije dela nima socialistične legitimnosti in je po svojem socialnem značaju kapitalistična.

j) In nazadnje, socialistični produkcijski način je vzpostavil take odnose, da se združbe producentov obnašajo skupinsko lastniško nasproti producentom, ki niso vključeni v združbe, kot nasproti najemnim delavcem. Delo vaških žena na lastnih domovih je v nekaterih konkretnih primerih doseglo tako drastičen nivo eksploatacije in razvrednotenja njihovega dela, da jim cena na uro včasih pade celo pod 10 ameriških centov. To so verjetno najslabše plačani delavci. Kapitalistični značaj

⁶⁴ K. Marx: Kapital I str. 325.

⁶⁵ Podatek, da pride v Jugoslaviji na enega privatnika 0,5 najemnega delavca, nam ne pove veliko glede na površno kontrolo družbe nad privatnim sektorjem.

⁶⁶ O tem pojavu so moji študenti (sociologije) delali seminarske naloge, s tem da so ta družbeni fenomen raziskovali tako, da so se neposredno vključevali vanj.

tega odnosa ne zmanjšuje dejstvo, da se kot podjetnik pojavlja družbeni sektor. Nasprotno, to dela stvar celo še bolj absurdno.

*

Vendar kljub tem desetim identificiranim oblikam kapitalističnih produkcijskih odnosov, od katerih imajo nekateri celo značaj kapitalističnega produkcijskega načina, ta način ne zajema večjih razmer v socialističnem svetu. *Kapitalistični* odnosi se vzpostavljajo zlasti v *etatističnih* oblikah produkcije, ki je ugodna za njegovo ekspanzijo. Še bolj adekvaten pa je za vzpostavljanje *fevdalnega* produkcijskega odnosa, čeprav je ta popolnoma neadekvaten razvitim produkcijskim silam. Prav zaradi *nekapitalističnega* značaja države v socializmu, za razliko od države v kapitalizmu, je prišlo do tako neadekvatnega razvoja produkcijskih odnosov in proizvodnih sil, to pa je povzročilo nasprotja in terjalo odločitve države, da jih reši.⁶⁷ Etatistična rešitev nasprotij med fevdalnimi proizvodnimi odnosi in proizvodnimi silami industrijskega tipa je v opisani kapitalistični alternativni.

Zagata ni, poleg vseh za socializem usodnih nevarnosti, ki mu iz tega prete, v tej alternativni, ampak v *teoretski* nesposobnosti komunističnega gibanja, da bi tej alternativni ponudil drugo, socialistično, ker *sploh ne ve*, da je tista prva kapitalistična. Razvoj in rast produkcijskih sil je lahko motiv tej opredelitvi, vendar le do meje med socialističnimi in vsemi drugimi antagonističnimi oblikami produkcijskih odnosov.

Eksploatacija tujega dela, oziroma prisvajanje brez lastnega dela, ni sprejemljivo pod nikakršnim izgovorom. Kapitalu je treba dati priložnost, da odigra svojo zgodovinsko nalogo. Socializem pa ne sme izginiti z odra zgodovine, pa čeprav do sedaj svoje vloge ni izpeljal ravno briljantno. Socialistični produkcijski odnosi niso le negacija vseh razredno antagonističnih produkcijskih odnosov, ampak lahko tudi produktivno prispevajo k revolucioniranju produkcijskih sil.⁶⁸ Prvi naslednji korak tega gibanja je osnovni: socializem mora ustvariti *politične* predpostavke za *človeka*.

Če je tako, če smo pripravljeni, da stare dogme proglasimo za zablode, če socializem ni nič spektakularnega, potem ga lahko ljudje grade v vseh časih in vseh okoliščinah. To delati ni napaka, kljub nekaterim napakam. Čeprav nas je sreča, ki jo je socializem prinesel, razočarala, so sanje o njej ostale. Tega nam niso mogli pokvariti. Tudi v tem primeru se lahko pokaže, da se komunisti lahko česa nauče tudi od ljudi, ki niso komunisti.

⁶⁷ Tako oceno razširja Radmila Stojanović tudi na državo v kapitalizmu: »Da sumiramo. Ko odredjuje cene - država; ko odredjuje visinu nadnica i plata (u dogovoru sa sindikatima) - država; ko kontroliše rad ovih preduzeća - država; ko daje subvencije kada se gubi - država. Bez države bio bi haos, sa njom je sputana inicijativa.« Na putu ka visoko industrializovanom socializmu: Savremena administracija, Beograd, 1984, str. 83.

⁶⁸ Samir Amin reducira tudi pojem *revolucije* na »ukidanje starih odnosa proizvodnje (str. 12), a zanemarja dejstvo, da ta prepostavlja tudi razvoj proizvodnih sil; kakor tudi pojem »razvoj proizvodnih snaga« (str. 13), ker zanemarija, da ta v zadnji stopnji predstavljajo *človeka*. Če je socializem človeška družba, potem ne pomeni nič drugega kot *razvoj človeka kot proizvodne sile*. Primerjaj S. Amin: *ibidem*, str. 12 in 13.

Status absurda, vere in religioznega doživetja

IVAN KOSOVEL

V tem zapisu izpeljujem razčlenbo nekaterih ključnih, vendar v vsakdanjem življenju, pa tudi raziskovalni dejavnosti, praviloma pomešanih kategorij religiozne prakse.

I.

Ker se omenjene kategorije religiozne prakse v zapadni tradiciji opredeljujejo predvsem v razmerju do spoznavne prakse, bo naslednja razčlenba upoštevala predvsem ta kriterij.

I. OBJEKT

Uporabil bom Althusserjevo delitev na realni, spoznavni in imaginarni objekt. S tem v zvezi je zanimiva razlika med spoznavnim in imaginarnim (religioznim) objektom. Za spoznavno prakso idealno razmerje bi nastopilo, ko bi le-ta popolnoma zaobsegla realni predmet. Vendar niti v tem primeru ni mogoče izključiti pojav imaginarnega objekta, saj se ta preprosto ne giblje na isti ravni s spoznavnim: še tako spoznan objekt, recimo nek kamen, lahko v vsakem primeru postane označevalec transcendence.

a1. Prva stopnja štiričlenske delitve, ki bo primerljiva s klasifikacijami evidence in jaz-ti odnosa, je torej v tem primeru zgolj *odsotnost imaginarnega*. Gre torej za stanje, ko je nek realni objekt lahko postal objekt za spoznavno itd. prakso, ne pa za religiozno prakso.

b1. Obstaja seveda bistvena razlika med materialno-proizvodno in miselno prakso, vendar je znotraj miselne prakse daleč največji *razcep* med spoznavno in religiozno prakso. Ta razcep se pokaže s pojavom imaginarnega objekta kot proizvoda religiozne prakse. Pojav imaginarnega ne pomeni, da je imaginaren za nas, temveč le za spoznavno prakso.

c1. Stopnjevanje imaginarnega lahko vodi k njegovi *osamosvojitvi*, k jasni artikulaciji obeh plati realnega predmeta. Bel tekstil se npr. jasno odvaja od konotiranega pomena.

d1. Skrajna, realno seveda nedosegljiva faza, bi bila v *fiksaciji* imaginarnega

objekta v transcendenco in absolutnem transcendiranju vsakega drugega spoznavnega itd. objekta.

II. EVIDENCA

Analogno stanjem razcepa spoznavnega in religioznega objekta, je mogoče poiskati tudi stopnje oz. vrste evidenc, ki tem stanjem odgovarjajo.

a2. *Logično prisilno verjetje* bom imenoval samo tisto razvidnost, ki lahko nastane znotraj aksiomatskih sistemov eksaktnih ved. Istovetnost in protislovje se tu pojavljata zato, ker smo tako postavili aksiome in definicije. Neprotislovnost pa je evidenca, ki ostaja metazakon vsakega aksiomatskega sistema.

b2. *Z verjetjem* opredeljujem evidenco, ki nastaja v obzorju logično možnega in z vsakdanjim izkustvom skladnega. Človek recimo verjame svojemu rojstnemu listu, temu, da sledi dnevu noč itd.

c2. *Prepričanost* meri na logično možno, ki pa običajnemu izkustvu nasprotuje. Gre recimo za evidenco do katere pride znanstvenik ali ideolog z vpeljavo nove, do tedaj še neznane paradigme. Gre za značilno pozicijo, ko gre nekdo »z glavo skozi zid«. Interpelacija zagrablja subjekta in svet se mu pokaže drugačen.

d2. *Verovanje* je torej zadnja in za religijo značilna stopnja. Največkrat se vero meša s predhodnimi stopnjami, vendar gre za specifično evidenco, ki ji materialno in formalno protislovje ne pomeni nič. Opraviti imamo s formalnim (logičnim) in materialnim (vsebinskim) protislovjem. Najprimernejša je Tertulianova formula: 'verujem, ker je absurdno.

Ne, da je razum problematičen sam na sebi – z vero je le transcendiran, na nek način ukinjen. To je seveda skrajna pozicija, ki v svoji ekskluzivnosti ne more dolgo obstati. Življenja sposobne so le kombinacije.

III. SOVISNOST SUBJEKTA IN OBJEKTA

a3. Skrajno in idealno zamišljena povezanost S in O je seveda tista, ki je sploh ni. Opraviti bi imeli z *nevtralnostjo*, ki jo je v veliki meri razvila zapadna kultura s svojim pragmatičnim in kvantificirajočim odnosom do sveta. Objekt je tu zgolj sredstvo.

b3. S in O sta bolj povezana v vsakodnevni »neprofitni« *vezanosti*. Gre za odnos, ki se razvije med človekom in svetom, potem ko človek vsaj delno izstopa iz agresivne naravnosti do sveta – svet vsakodnevnosti. Svet ni zgolj »reč«.

c3. To, da svet ni zgolj »reč« se pokaže še bolj pri *transcendiranju*. V svetu, v objektu je izrazito prisotno še nekaj »več«. Subjekt se zave obstoja S1, ki ukinja fragmentarizacijo sveta. Recimo: denar je sveta vladar. Menjanje takih poenotujočih paradigem pomeni menjavo vidikov transcendiranja.

d3. Na stopnji doživetja bližine S in O to točko imenujejo doživetje svetega. Otto je kot vsebino tega doživetja navedel hkratnost bližine in neskončne oddaljenosti od boga, skrivnost privlačenja in odbijanja. Prevedeno na naš jezik, bi se temu lahko reklo doživetje *hkratnosti identitete in razlike* človeka in boga.

(S1 = S2) = (S1 ≠ S2) Opraviti imamo z zrušeno shemo po kateri je bog enkrat zunaj (totemska skupina), drugič pa v nas (použitje hostije, totema).

I. OBJEKT

a1. *Odsotnost* imagi-
narnega

b1. *Razcep* – prisot-
nost imaginarnega

c1. *Osamosvojitve*

imaginarnega

d1. *Fiksacija transcen-
dence* – imaginarni o. si
podredi spoznavni itd.
objekt, (absurd)

a₁

II. VRSTA EVI- DENCE

a2. *Logično prisilno
verjetje* – aksiomatika

b2. *Verjetje* – logično
možno in izkustvu ne
nasprotuje

c2. *Prepričanost* – lo-
gično možno in izku-
stvu nasprotuje

d2. *Verovanje* – logič-
no nemožno in naspro-
tuje običajnemu izku-
stvu

a₂

III. SOVISNOST SUBJEKTA IN OB- JEKTA /JAZ – TI ODNOS/

a3. *Nevtiralnost* – o. je
zgolj sredstvo

b3. *Vezanost* subjekta
na o.

c3. *Transcendiranje*
spoznavnega itd. o. –
nastop S1

d3. *Hkratnost identite-
te in razlike* – Človeka
in Boga (doživetje sve-
tega)

a₃

II.

Čudeži na katerih temelji vera niso možni za nevernega ne empirično, ne logično. Za dostop, za dojetje, je nujna vera. Vzemimo značilen Jezusov primer. V Kalcedonu je bilo leta 451 nasproti herezijam izrecno poudarjeno, da sta v Kristusu dve naravi; v eni osebi sta torej na skrivnosten način združeni božanska in človeška narava: Kristus je identiteta človeka in boga. Glede na definicijo, po kateri sta človek in bog ravno nekaj radikalno različnega, se je morala zdeti Grkom taka identiteta skandalon. Identiteta je namreč tu apriorne (kasneje tudi dogmatično) vzpostavljena: bog in človek sta substancialno identična v Kristusu, ki je Jezus, hkrati pa bog, poznan po svoji človeški podobi.

Ko je ta identiteta vzpostavljena, jo seveda poskušamo razumeti in naletimo na absurd, ki je meja razumevanja. Ostane torej le vera v formo kôda. Verujemo v to, da jê, ne vemo pa (ne razumemo), kaj jê. Skrivnost kot taka postane s tem navzoča in hkrati razodeta. Za vero tako ni nič nemogočega. Tako pridemo do preprostega sklepa, da je formiranje (religiozno – magijske) ideologije važna ravno forma kôda, vsebina pa, ki pri bistvenem celo popolnoma umanjka, je z vidika človeških interesov in kulture sicer pomembna, vendar iz istih razlogov tudi spremenljiva. Tu ne mislim na vsebino, na kateri vztraja ta ali ona konservativna teološka usmeritev, temveč na vsebino, zaradi katere se v različnih obdobjih religiozna zavest kot religiozna na fenomenalni ravni sploh vzdržuje.

»Tu stojimo pred nekim *apriornim* »znanjem«, na katerega izkustvo nima nobenega vpliva« (1.21).

Kôd kot tak za zavest ne nastopa kot problem, kot problemni nastopajo posamične vsebine, ki jih kôd šele naredi problematične, ali pa jih, kot v primeru prej navedene dogme, vsebinsko celo popolnoma izprazni.

Poglejmo, kako se kaže čudež Pascalu: »Čudeži potrjujejo nauk in nauk potrjuje čudeže« (2.803). »Čudeži so zaradi nauka in nauk zaradi čudežov« (2.843). Tako »je vse verovanje na čudežih« (2.808). Na nivoju argumentacije se znajdemo natanko tam, od koder nam govori že Tertulian: ko smo križali razum, ni več argumenta. »Vendar bi krivovercem čudeži ne koristili, kajti Cerkev, potrjena s čudeži, ki so že pritegnili (našo) vero, nam pravi, da oni nimajo prave vere. Ni dvoma, da je nimajo, kajti pravi čudeži v Cerkvi izključujejo vero v njihove. Gre tedaj za čudež proti čudežu; a prvi in največji so na strani Cerkve« (2.841). Z enako doslednostjo, nemara pa še sugestivneje, je to izpeljano pri S. Kierkegaardu:

»Odločilno je: za Boga je vse mogoče. To je vedno resnica in resnica v vsakem trenutku. Ponavlja se vsakodnevno, ker vsak dan tako govorimo; a stvar je odločena šele takrat, ko je človek došel do meja, tako da, preprosto rečeno, nima več nobenih možnosti. Vse je odvisno od tega, če veruje, da je za Boga vse mogoče, kar pomeni: če želi verovati. To pa je formula, ki nas lahko privede do popolne izgube razuma, a verovati, pomeni ravno izgubiti razum, da bi prišli do Boga« (3.29).

Čudeži, nastajajoči na individualni ravni doživljanja fetišiziranega dejstva, kot rečeno, sami zase ne predstavljajo nič; so kar so, zaradi celotne strukture, forme kôda, tj. ritualizacije, po možnosti celotne človekove dejavnosti, ki bo s svojim označevalnim avtomatizmom na ravni označenega izsilila emocionalni pristanek. Na to opozarja Pascal v mislih 233 in 230, ki pa sta dovolj znani in ju tu ne bom posebej navajal.

Križanje razuma pa ima lahko nadalje tudi zelo različne posledice. Prignati razum v slepo ulico je poleg norosti, recimo, pogoj za diživljaj razsvetljenja v zenu in religiji sploh. Gre tudi predvsem za avtorizacijo tistega, ki je čudež izvedel – tu se odloča o religiozni ali magijski poziciji itd. Nadalje je to osrednji problem filozofske in teološke misli, ki hoče zreti in ostajati v napetosti coincidentiam oppositorum, pa seveda tudi tiste, ki hoče Kuzančevo zarezo razlike preseči z identiteto pojma, naboj razlike v identiteti, pa sprostiti v razvoj. Ta razvoj, ki se potem kot ples kategorij dogodi v smeri nadčasovnega, nato pa še enkrat znotraj zgodovine (Hegel), je Marx upravičeno kritiziral; materialistična kritika idealističnih pretenzij pa s tem še ni zanikala doživetja tega križanja, ki lahko dobi, kot rečeno, zelo različen ontološki kontekst.

Ob vseh mogočih pojavljanjih absurda, ki nastopajo po mojem mnenju iz čisto metafizičnih pristopov potenciranja razlik in pa seveda tistih, ki so jim taka potenciranja nujno potrebna za doživetje iniciacijskega prehoda (glej: I. K.: Funkcija inicijacije. *Kultura* 70, 1985), se jasno izdvaja princip proizvodnje absurda nastajajočega s križanjem kôda spoznavne s kôdom menjave. Fetišizirana zavest npr. blagovne menjave, razcepljena na »realno spoznavanje« in zahtevo kôda menjave, se pravi, na »racionalno spoznavanje« in »iracionalno delovanje«, bo glede na arhaični neblagovni fetišizem triumfirala: v njem bo videla tako »napačno znanost kot napačno delovanje« (Frazer).

Razcep, ki ga ni mogoče kar tako potlačiti, dobiva včasih precej sublimne podobe. Na teološkem nivoju se recimo pojavi problem »dvojne resnice«, vendar zaključki za zgodovinsko določeno racionalno zavest niso sprejemljivi. Preformuliran je v problem drugačnih in neprimerljivih resnic, v problem dveh ravni:

znanstvene in religiozne (v čemer nekateri vidijo pomemben dosežek teologije 20. st.).

VIRI:

1. L. Lévy-Bruhl: Primitivni mentalitet. Kultura, Zagreb 1954.
2. B. Pascal: Misli. Mohorjeva družba, Celje 1980.
3. S. Kierkegåard: Bolest na smrt. Ideje, Beograd 1974.

Pragmatizem. Formalna pragmatika in teorija akcije

PETER VELKAVRH

UVOD

V spisu obravnavam pragmatizem skupaj z njegovimi najbolj filozofskimi implikacijami – in v smislu pragmatizma tudi aplikacijami – formalno pragmatiko in teorijo akcije. Takoj moram poudariti, da formalna pragmatika in teorija akcije nista edini implikaciji pragmatizma. Poleg teorije akcije in formalne pragmatike se na pragmatizem neposredno navezujejo teorija odločanja, teorija iger, kibernetika, teorija sistemov in teorija modelov.

Pragmatizem vsekakor začenja s Charlesom S. Peircom.¹ Peirce (1839 do 1914) je predaval v letih 1869/71 na Harvardu, kjer se je v neformalni atmosferi t. i. »Harvardskega kroga« že intenzivno razpravljalo o vzponu znanosti in pozitivizma. Tu je začel Peirce razvijati tudi svoj lastni koncept, ki ga je imenoval »pragmatizem«. Sam pojem »pragmatizem« so si začeli prilastiti v tej ali oni obliki prvi (neuspešni oziroma nenatančni) interpreti Peircovega dela. V prvi vrsti je bil to W. James, od katerega pa se je Peirce ogradil pred svojo smrtjo s pojmom »pragmatizma«, za katerega je upal, da je dovolj grd, da ga nihče ne bo skušal ukrasti.

Charles W. Morris (1901) se je formiral v Meadovi čikaški šoli pragmatizma, kjer je od leta 1931 pa do konca svoje univerzitetne kariere delal kot profesor. V svojem spisu iz leta 1938 »Foundations of the theory of signs« se Morris vrača na izvirno Peircovo teorijo znakov, ki jo sistematizira in nadalje razvija v okviru logičnega empirizma. Kljub vplivom behaviorizma in Dunajskega kroga na Morrisa je njegova teorija pragmatistična v najboljšem Peircovem smislu besede. Njegova zasluga je, da se poleg sintaktike in semantike začne v analitični filozofiji jezika resno obravnavati tudi pragmatični vidik jezika. Morrisov »pragmatični obrat« privede do zanimanja za funkcije jezika, spoznanja in znanosti v sklopu človeške prakse.

V prvem delu tega spisa obravnavam Morrisa in Peirca skupaj v enotnem konceptu. Razlogov za to je več in so seveda zaradi tega tudi različni po svoji moči:

¹ Velik del predvsem celinskih interpretacij pragmatizma v Evropi spregleda tudi to več kot očitno dejstvo. Verjetno tu ne gre le za aroganco, ampak že za bolešno vzvišenost evropske spekulativne tradicije za kakršnekoli rezultate ameriške filozofije. Sem vsekakor ne moremo šteti britanske filozofije in nekaterih izjem, npr. Karl Otto Apel.

O interpretacijah, kjer je častno mesto za naziv »pragmatizem« prihranjeno za W. Jamesa in kjer potem umanjka kategorialni aparat za filozofijo Peirca, ni vredno izgubljeni besed. Žal je takšnih interpretacij kar precej, večina dostopnih tudi v srbohrvaščini. Kolikor sem lahko zasledil, je v slovenščini interpretiran le v knjižici Adama Schaffa, ki pa je že sam zase dovolj indikativen primer.

a) to, kar je v smislu celote označeno kot implikacija pragmatizma, se v veliki meri implicira tudi iz Morrisove sistematizacije Peirca.

b) Morris privede pragmatizem do nekaterih novih razsežnosti, ki še niso očitne v Peircovem delu.

c) Če že Morris ni na natančni Peircovi poti, je pa vsaj na teoretsko plodni Peircovi poti. Za številne druge začetne interpretacije Peirca bi bilo to težko trditi.

I. DEL

Začnimo z največkrat interpretiranim mestom iz Peirca, z t. i. »pragmatično maksimo«:² »Raziščimo, kakšne posledice, ki imajo na razumljiv način praktičen pomen, mora imeti predmet naše predstave po našem mnenju. Naša predstava o teh posledicah potem tvori celoto naše predstave o tem objektu.«³

To mesto je verjetno doživelo toliko različnim interpretacij, kolikor je bilo različnih interpretantov. Bolj komercialne interpretacije dajejo akcent na »posledice«, iz česar izhaja solipsistična resnica in s tem povezana zavračanja ali pa nekritična afirmacija pragmatizma. Vsekakor pa je obešanje akcenta na »posledice« glavna značilnost vseh vulgarnih interpretacij. Bolj umirjenim interpretacijam pomeni »posledica predmeta naše predstave« le kompleksen vidik gledanja na sam predmet, kjer v bistvu ne moremo govoriti o nikakršni teoriji resnice, ker v tej maksimi ni niti zajeta niti omenjena niti mišljena. Z uvedbo »pragmatične maksime« Peirce ni hotel doseči ničesar drugega kot razumevanje smisla idej nadomestiti z opazovanjem in opisovanjem možnih dejanskih posledic. Tu gre le za kompleksnost predstavljanja in nič več, za upoštevanja vseh vidikov in tudi *posledic*⁴ predstavljanja nekega pomena, kar v Peircovi terminologiji pomeni hkrati začetek racionalnega spoznavanja. Predstave skupaj s prirojenimi idejami, katerim Peirce priznava realno eksistenco, tvorijo temelj pojma. Pojem je, v nasprotju s tradicijo spekulativne filozofije, za Peirca povsem praktičen termin, saj »sestoji izključno v tem, da se na razumljiv način nanaša na odločanja v življenju. To je absolutno vse, kar dela nek pojem.«⁵ Spričo svoje širine se pojem vklaplja v proces racionalnega spoznanja, razumljenega kot mišljenje. Mišljenje se prek racionalnega spoznavanja in s tem povezanega praktičnega odločanja nanaša na celotni življenjski tok, ki je po Peircu temeljno racionalen. Osnovni proces, ki je udeležen pri tvorbi pojmov, je *eksperiment* – eden osnovnih pojmov v Peircovi gnoseologiji in tudi ontologiji. Mišljenje je sestavljeni znak v splošnem jezikovne narave. Njegovi deli so pojmi – in ker se pojmi ne nanašajo na individualije, Peirce lahko sklepa na aktualno eksistenco univerzalij.

Peirce v spisu »Kaj je pragmatizem«⁶ dokaže, da univerzalije obstajajo. Dokaz je deduciran iz pojma »znak«. Univerzalno ima karakter besede ali znaka, katerega pomen je seveda spet univerzalen. Pravi pomen nekega znaka je bistvo realnosti

² Peirce to mesto večkrat ponovi v svojih spisih in ne vedno identično.

³ PEIRCE, C. S., Pragmatizam, Grafos, BG, 1979, str. 40.

⁴ V kurzivu moja podčrtovanja.

⁵ Ibid., str. 56.

⁶ Spis »Kaj je pragmatizem« je nastal leta 1905. V tem spisu pravzaprav ne gre več za pragmatizem, temveč za pragmatizem, s katerim se je omejil od netočnih in zanj nesprejemljivih interpretacij.

tega, kar znak označuje. Če torej obstajajo univerzalni znaki z univerzalnim pomenom, je nujno, da univerzalije obstajajo. Predpostavka tega sklepa pa je še trditev, da vsako stališče trdi, da predstavlja *resnico* o obstoju realnega posameznega objekta ali pa realnega univerzalnega objekta.

Problem, ki ga Peirce ne more rešiti in ki izhaja iz eksistence univerzalij, je eksistenca individualij. Tudi individualije aktualno eksistirajo. Težava, ki jo Peirce vidi v obstoju individualij je, da so ireducibilne na univerzalije, poleg tega pa tudi neprevedljive v kakršenkoli drugačen izraz.⁷

Pragmati(cistično pri tej teoriji je to, da nima namere definirati fenomenalne ekvivalente idej in pojmov, ampak nasprotno, da eliminira njihov čutni element in da skuša definirati njihovo racionalno vsebino, ki se nahaja v smiselni uporabi terminov. Postopek eliminacije čutnih elementov je določen v pogojih resničnosti predikacije. Neko predikacijo imenujemo afirmativna (naj bo univerzalna ali partikularna) takrat in samo takrat, kadar med čutnimi efekti ne eksistira ničesar, kar univerzalno pripada predikatu, za katerega ni mogoče trditi, da pripada subjektu.

Iz praktičnega namena racionalnega spoznanja je razvidno, da pragmatizem sam po sebi ni nikakršna metafizična doktrina in da ne definira nikakršne *statične* resnice dejanskega stanja.⁸ Njegova naloga je predvsem analiza pomena nejasnih besed in abstraktnih pojmov. Pragmatizem bo služil, da »pokaže, da je skoraj vsak stavek ontološke metafizike ali nesmiseln, nerazumljiv govor ali popoln absurd.«⁹ Praktičnega namena spoznanja pa ne smemo zamenjati s prakso samo. Praksa je z vidika spoznanja sekundarni pojem. Jamesova interpretacija to zgreši in je po tem tudi značilna. Trditev, da je delovanje vse, brez ozira na smisel, ki delovanje vodi, je podobna trditvi, da ne obstoji racionalni namen.¹⁰

Za pragmati(cista torej najvišje dobro ne sestoji v delanju kot takem, temveč v evolutivnem procesu, s katerim egzistent v svoje bivanje vključuje vse bolj jasne ideje o razumnih univerzalijah.

Osnovni pogoj, da lahko s pomočjo idej govorimo o univerzalijah, je da vsebujejo bistveno element distinktnosti. Distinktne ideje so definirane kot ideje, ki ne vsebujejo ničesar nejasnega. To je tehnični jezik, v katerem se obseg neke ideje logično definira iz njegove vsebine; ideja je distinktna takrat, kadar jo lahko definiramo z abstraktnimi pojmi. Jasne ideje Peirce določi kot ideje, ki »jih je možno prepoznati pri vsakem stiku z njimi in jih ni mogoče zamenjati z neko njim podobno idejo«.

Obstajajo realne stvari, katerih karakteristike, kot kantovsko pravi Peirce, so popolnoma neodvisne od našega mišljenja o njih. Tu ne smemo zamenjevati odvisnosti karakteristik in neodvisnosti eksistence. Čeprav se naši čuti diahronično razlikujejo od samih sebe, lahko s presojanjem po zakonih percepcije ugotovimo,

⁷ Ta problem je rešil Russel v »teoriji deskripcij«.

⁸ Spričo dinamičnih predpostavk celotne teorije pragmatizma je dvomljivo, če je v njegovih okvirih sploh mogoče govoriti o »dejanskih stanjih«. Verjetno bi bilo bolj adekvatno vsa stanja prevesti na »proces«.

⁹ 1. PEIRCE, C. S., *Collected papers* Harvard U. Press, Cambridge, M. 1934–57.

2. V. 464.

3. (Prvo število navedbe se nanaša na zvezek C. P., drugo na paragraf).

4. Odslej: C. P.

¹⁰ *Ibid.*, V. 429.

kakšne so stvari same na sebi. Kar se tega tiče, bo vsak dovolj izkušen človek s trezno presojo prišel do resničnega zaključka. Empirična izkušnja, povezana z racionalnim razmišljanjem nas torej privede do spoznanja, da realne stvari (s tem pa so mišljene univerzalije in individualije) so. Tu je presežen Kantov agnosticizem, saj v Peircovi gnoseologiji obstaja tudi možnost za spoznanja kakšnosti stvari. Realnost stvari je dokazana z neodvisnostjo stvari od naše percepcije ali razmišljanja o njih.

V oporo hipotezi, da realne stvari obstajajo, navaja Peirce štiri argumente, za katere pa ne moremo trditi, da so posebno močni. Prvi in od štirih in najmočnejši je naslednji: Znanstveno raziskovanje ne more dokazati, da je gornja hipoteza resnična, iz razloga, ker jo za svoje delovanje že predpostavlja. Prav zaradi tega tudi ne bo delala na tem, da jo ovrže. Raziskovanje lahko dokaže, da nekaj ni realno, ne more pa dokazati, da ni ničesar realnega. Tu e vsekakor kaže šibka ontološka, pa tem močnejša gnoseološka pozicija znanstvenega raziskovanja. Zakaj na vprašanje: zakaj raziskovati? je možen le odgovor, da naj raziskovanje pokaže način bivanja realnosti, torej kako (in s tem povezano – za koga kako), in ne kaj, oziroma še slabše, kaj »na sebi«.

Kljub ontološki nemoči pa je znanstvena metoda edina sprejemljiva metoda, ki naj pokaže *način* bivanja realnosti in hkrati edina, ki daje kakršnokoli distinkcijo med pravim in napačnim pristopom k dojetanju realnosti. Druge metode ne dajejo nikakršnih distinktnih rezultatov. Če se lotimo raziskovanja z metodo vztrajnosti in se izoliramo od vsakega vpliva, je potem vse tisto, kar je videti nujnost, v skladu s to metodo. Enak slučaj je z metodo avtoritete: edini preskus te metode je vsklajevanje tega, kar država misli, tako da ni mogoče spregledati, da je ta metoda napačna. Enak slučaj je tudi z apriorno metodo; bistvo te metode je, da človek misli to, za kar je nagnjen, da misli. Rezultati so potem očitno nezanesljivi.

Kot vidimo, je prednost raziskovanja po znanstveni metodi v samoreferencialnosti, kar bi tu pomenilo, da je »samoznanstvena«.

Če sistematiziramo problematiko univerzalij skozi optiko znanstvenega raziskovanja, lahko vidimo, da ta sklop predstavlja centralno mesto pragmatizma v Peircovi koncepciji.

1) Znanost je samoreferencialna. Vprašanje utemeljenosti znanosti se lahko rešuje induktivno, kot znanstveni problem.

2) Eksperiment znanstvenih teorij temelji na predpostavki o možni soglasnosti raziskovalcev; univerzalije, ki se kažejo skozi soglasnost raziskovalcev, so osnova realnosti. Resnične so sodbe, ki imajo realno vrednost.

3) Kantov teorem, da je realni objekt določen z umom, je treba razumeti tako, da objektivno veljavne univerzalije v naši izkušnji objektov predstavljajo normalne proizvode enotnosti mentalne akcije, ne pa vzrokov, ki jih ne moremo spoznati.

4) Znanost se ne sme mešati z individualizmom in nominalizmom. Svojo veljavnost ima lahko le skozi realizem preko matematične logike.

5) Filozofija in matematika morata odvreči svojo vzvišenost in privzeti praktično formo.

Peirce je definiral efekt univerzalij kot vzrok verovanj, saj »vsi občutki, ki jih realne stvari povzročajo, prihajajo v zavest verovanj«. ¹¹ »Verovanje« je tukaj vzeto

¹¹ Prim., pod opombo 3, str. 48.

v najširšem smislu in nima s specifičnim teološkim verovanjem nikakršne zveze. Resnična verovanja se kažejo skozi navade mišljenja – navade mišljenja, vzeto pragmatično, pa predstavljajo navade akcij. Navada je biološka forma neke splošne ideje. Zveza univerzalij z navado akcije je bila zanj ena centralnih tez pragmatizma. Navada ne more veljati le za posameznega interpretatorja univerzalij, saj tudi reakcija na univerzalijo ne more biti individualna. Edini in zadnji cilj, kateremu služijo praktična dejstva, je »napredovanje razvoja konkretne razumljivosti«. Tako tudi pomen pojma ne leži v neki individualni reakciji, temveč v »načinu, po katerim te reakcije prispevajo k razvoju razumljivosti«. Univerzalni pojmi učinkujejo le preko posredovanja navad tistih, ki jih presojujejo. Univerzalni pojmi nimajo modus operandi sami po sebi. Temu procesu bi lahko rekli »induktivni element širjenja razumljivosti«.

Veliko pozornost pa Peirce posveča tudi dedukciji, deduktivnemu načinu širjenja razumljivosti. Naredil je razširjen koncept deduktivnega sklepanja, ki služi za prenos enega verovanja v drugega. Sklepanje pojmuje zelo široko, saj pravi, da je »vsaka modifikacija zavesti«. Trdil je, da je vrednost sklepanja objektivna, v smislu, da je forma sklepanja ovrednotena z njeno močjo, da prenese resnico iz premis v konkluzijo.

V sklepanju je videl način, kako z upoštevanjem tega, kar vemo, najti nekaj drugega, česar še ne vemo. Tu moramo poudariti, da Morris tega elementa ni upošteval, kar seveda pomeni precejšnjo redukcijo pragmatizma. Zelo značilno in vsekakor vredno obravnave je tudi njegovo pojmovanje indukcije kot metode znanstvenega raziskovanja. Indukcijo, ki jo v ožjem smislu pojmuje kot proces testiranja statističnih hipotez s proučevanjem slučajnih vzorcev, je treba opazovati v odnosu do dveh drugih metod, statistične dedukcije in abdukcije.

Statistična dedukcija je metoda zaključevanja s frekvence pojavljanja nekega atributa v neki množici na verjetno in približno pojavljanje tega atributa v vzorcu, ki je izbran iz množice slučajno. Iz Peircove definicije verjetnosti kot mejne vrednosti in njegove koncepcije slučajnosti demonstrativno sledi, da bo večina izbranih vzorcev imela približno isti sestav kot osnovna množica. Statistična dedukcija je tako veljavna v tem smislu, da z njeno pomočjo lahko sklepamo na konkluzije, ki so resnične večino časa.

Abdukcija, ustvarjalna formulacija statističnih hipotez in edini način znanstvenega sklepanja, ki dovoljuje nove ideje, je svojevrstna inverzija statistične dedukcije. Abdukcija nima skoraj nobene dokazne moči, ampak je njena vrednost v tem, ker dovoljuje nove posplošitve, ki zahtevajo neodvisen eksperiment in imajo možnost biti resnične.

V kombinaciji navedenih treh postopkov je razvidno, da je indukcija metoda, ki popravlja samo sebe. Če jo uporabljamo neomejeno dolgo, mora navsezadnje privedi *znanstveno skupnost* neomejeno blizu resnici. V takšni asimptotični konvergenci leži posebna vrednost indukcije.¹²

Mogoče se zdi nekoliko presenetljiv cilj znanstvenega raziskovanja, vendar pa je povsem v skladu z ostalimi elementi njegove teorije, kar se predvsem nanaša na njegovo zadnje obdobje. Cilj raziskovanja je po Peircu »in the long run« konec raziskovanja in stabiliziranje verovanja. Na mnogih mestih Peirce opisuje ta proces

¹² Prim.: Max Black – Indukcija, v: Prior – Historija logike, Naprijed, ZG, 1970.

kot kontinuirano sukcesijo vedno bolj determiniranih interpretacij, ki presegajo stopnjo konkretne razumljivosti. Konsekventno temu vodi kontinuiran proces od verovanja preko dvoma do bolj stabilnega verovanja, ki ga ne ovira nebena iracionalna sila, ampak je voden s človekovim upom kontinuiranega razvoja k končnemu cilju – Peirce mu pravi končni logični interpretant. V skladu s tem mora biti proces interpretacije razumljen kot približevanje ideji končnega logičnega interpretanta v soglasju s kvantiteto razpoložljivih informacij.

Leta 1898 je Peirce vključil pojem »pragmatike« v logiko znanosti. Te logike pa ne zreducira kot neopozitivisti na sintaktično – semantično funkcijo formaliziranih jezikov, ampak še vedno vključuje pragmatično komponento v smislu neomejenega napredovanja neomejene skupnosti znanstvenikov.

Moralno odliko skupnosti znanstvenikov je videl v »samourejevanju« te skupnosti. Ta odlika leži v dejstvu, da je vsak znanstvenik izvežban v abstrahiranju individualnih osebnih potreb in interesov in da je na voljo institucionaliziranemu napredku k resnici kot zamenljiv subjekt ponovljivih elementov eksperimentiranja in logičnih miselnih operacij. »Neomejeno skupnost znanstvenikov« je Peirce pojmoval na širok način – razumeti jo moramo ne kot institucijo družbe, ampak skoraj kot institucionalizirano družbo. S tem je očitno pojmoval znanost kot eksplicitno družbeno dejavnost, družbo pa kot možnega subjekta znanosti.

V svoji kasnejši dobi je imel za centralen pojem svoje metafizike pojem *skupne realnosti* kot kontinuitete matematične eksistence transfinitnih množic možnosti, kar se navezuje na družbeni koncept znanosti.

Proti Heglovi »točki razpusta«, ki se nahaja na koncu zgodovine, je Peirce upošteval izkušnjo kot izkušnjo vseh možnih svetov v prihodnosti. Za to pa je matematika zadnji formalni pogoj. Njegova kategorija »izkustvo« je tesno povezana s kategorijo kontinuitete, predstavlja nekakšen uvod v znanstveno raziskovanje. Opazovanje najsplošnejših orisov izkustva zahteva od nas izkustvo samo, ker nas dejstva silijo, da rekonstruiramo svoj svet predstav. Smoter tega pa je predvidevanje in upravljanje bodočih dogodkov.

Dejstvo, da je cilj raziskovanja pojmoval kot možnost konca raziskovanja in hkrati kot sredstvo stabiliziranja verovanja, se je zdelo Peircu izredno pomembno. Za začetek raziskovanja je nujno upoštevati:

- a) raziskovanje *ne smemo začeti* v totalnem dvomu,
- b) raziskovanje moramo začeti z najbolj verjetnimi dejstvi.¹³

Prva predpostavka vsekakor kaže na *kritiko* Descartesove pozicije, ki je za Peircevo filozofijo, lahko rečemo, *nujna*. Objektivistični značaj njegove filozofije ne more temeljiti na tako šibki stopnji vednosti – namreč, da je najmanj, kar je nedvomno resnično, moja lastna eksistenca. Druga predpostavka kaže na že omenjene teze o uporabnosti indukcije in njene *verjetne* resničnosti, poleg tega pa tudi na teze o približevanju resnici v daljšem časovnem obdobju. Iz druge predpostavke sledi, da, če verujemo, je nesmiselno verovati venomer eno in isto. Prav tako je nesmiselno siliti druge, da bi verovali to, kar sami verujemo. Za kakršnokoli metodo stabiliziranja verovanja je potrebno, ne le da je vzrok impulz, da se nekaj veruje, ampak da tudi racionalno pokaže razloge za stališče, v katerega naj bi

¹³ Prim.: PEIRCE, C. S., Pragmatizem . . . , str. 16.

verovali. V smislu končnega cilja znanstvenega raziskovanja lahko Peirce tudi trdi, da je »celota verovanja razumnejša od kateregakoli posameznega verovanja«. ¹⁴

Kakšne lastnosti ima verovanje kot tako? O tem daje Peirce precej nasprotujoče si odgovore v različnih fazah svojega filozofiranja. Lahko pa rečemo, da se dve lastnosti prepletata skozi vso njegovo filozofijo, medtem ko je status tretje bistvene lastnosti dvomljiv oz. se skozi faze njegovega udejstvovanja radikalno spremeni. Lastnosti verovanja, ki sta nesporni:

a) verovanje zadovoljuje (kar moramo brati, da časovno nadvladuje (ne v smislu večnosti)) *impulz* dvoma;

b) vzpostavlja *pravila akcije* v naši naravi, ali krajše rečeno: vzpostavlja navade.

Tretja lastnost verovanja je »*zavedanje vere*«. V svojem začetnem obdobju (1871) Peirce definira odnos verovanja in zavedanje kot »verovanje je nekaj, česar se zavedamo«. Leta 1904 pa se to mesto radikalno spremeni: verovanje mu postane nekaj, česar se »večinoma ne zavedamo«. Z vidika celote Peircove filozofije se nagibam k temu, da bi vlogo zavesti v verovanju opisal kot: za verovanje ni nujno, da se ga zavedamo. Sicer pa niti prvo niti drugo Peircovo stališče ni ne vem kako pomembno, ker ni nujno, da bi iz nezavednega verovanja *izhajala nezavedna* akcija. Verovanje ni trenutna afirmacija zavesti, ampak je navada duha, za katero je bistveno, da je prisotna skozi nek relativno ne kratek čas. Temporalnost verovanja je soodvisna od temporalnosti mišljenja. Za razliko od občutkov, ki so popolnoma prisotni v zavesti, dokler trajajo, imajo misli svoj začetek, sredino in konec v skladu s sukcesijo občutkov, ki potekajo skozi um. Kateri del misli (če sploh kateri) pa se zavedamo, ostaja odprto vprašanje.

Celotna funkcija mišljenja je proizvajanje navad za akcijo. Vse, kar je povezano z neko mislijo in hkrati ne vpliva na proizvajanje navad, je samo dodatek mislim, ne pa njen del. Kaj je neka navada, je odvisno od tega, kako in kdaj je v njej vsebovana neka pobuda za akcijo.

»Kar se tiče tega *kdaj*, je odvisno od percepcije kot impulza za akcijo; kar se tiče *kako*, je odvisno od razumnega rezultata kot cilja akcije.« ¹⁵ Praktičen koren vsake realne distinkcije mišljenja je torej oprijemljiv rezultat racionalne akcije.

Mnogo problemov nastane, če želimo interpretirati v Peircovi filozofiji pojem resnice. Izraz vsekakor pogosto uporablja in to v zelo različnih smislih, poleg tega pa tudi v različnih zvezah z drugimi pojmi. Vsaka interpretacija teh precej zagonetnih mest pa nujno privede vsaj do dveh ključnih mest: pluralnosti resnice (ali še bolje resnic) in njene nedokončnosti.

Eno njegovih osnovnih načel je, da so verovanja zmotljiva. Iz tega sledi, da je v neko propozicijo lahko verovano še tako trdno in od mnogih ljudi, vendar to vseeno ni dovolj, da bi izkazala svojo resničnost. Peirce misli, da ne obstaja nič takega, kar bi predstavljalo garancijo resnice, in zato tudi ni nobene možnosti za sklicevanje na samoevidentnost. Vprašanje po resnici se spričo tega sprevrže v vprašanje po metodi. Vprašanje, ki se sedaj zastavlja, je: katere metode so najbolj prikladne za ugotavljanje prihodnih dejstev? Konsekventno temu vprašanju je odgovor dan v skladu z mnogimi drugimi Peircovimi predpostavkami. Metoda, ki jo iščemo, mora biti takšna, da jo je mogoče kolektivno aplicirati na podobno

¹⁴ Ibid., str. 28.

¹⁵ Ibid., str. 39.

izkustvo in ki bo oblikovala podobne rezultate v prihodnosti. Te pogoje pa zadovoljuje le znanstvena metoda.

Njegove razlage metod predstavljajo glavni del t.i. »spekulativne retorike«, ki ji sinonimno pravi tudi »metodeutika«. Metodeutika je znanost, ki proučuje metode, ki jih je treba uporabljati v raziskovanju, razlaganju in aplikaciji resnice. Osnovni principi Peircove metodeutike so:

- a) princip zmotljivosti našega spoznanja (falibilizem),
- b) princip ekonomičnosti mišljenja,
- c) pragmatizem.

Peirce je zavračal klasično korespondenčno teorijo resnice¹⁶ kot hromo in neučinkovito. Bolj se je zanimal za *način*, kako ugotoviti, kako nakaj obstaja, kot pa konkretno, kaj obstaja. Bolj pomembno je izbrati prave hipoteze, ki jih je treba nato še verificirati in ki se nanašajo na načine bivanja, kot pa razglabljanje o samem bivanju. To je bistven razlog, zakaj se v njegovi koncepciji vprašanje po resnici prelevi v vprašanje po metodi.

Kot sem že omenil, je videl možnost prepoznavanja sintetičnih sodb tudi v dedukciji in ne le v indukciji. Dedukcija dobi svojo vlogo v sklepanju iz tega, kar že vemo, na to, kar še ne vemo. Takšno sklepanje je veljavno takrat, kadar da iz resničnih premis resničen zaključek. Zanimivo je, da sklepanje pravzaprav poistoveti s spremembo navade uma, saj je »nemogoče spremeniti navado uma brez sklepanja«. Ob tem pa sklepanja ne pojmuje v strogo sintaktični obliki, saj se sklepanje nanaša primarno na objektivni jezik.

Podobno, kot velja to za zavestnost verovanja, se tudi njegovo obravnavanje resnice giblje od eksplicitno pragmatičnega k dinamično scientističnemu. V začetnem obdobju mu je resnica karakter nekega stališča, ki sestoji v tem, da bi nas verovanje v to stališče, ob zadostni izkušnosti in razmišljanju, privedlo do takšnega obnašanja, ki bi imelo tendenco, da zadovolji želje, ki bi jih imeli v tistem trenutku.¹⁷

Bolj scientistična (v smislu procesa približevanja) definicija resnice je naslednja: »Niti sprememba sprejetega stališča, niti izbor drugih dejstev za proučevanje in niti naravna nagnjenost uma ne morejo nekomu omogočiti, da se izogne predeterminiranemu mnenju«. To veliko pravilo je vsebovano v pojmu resnice in realnosti. To, kar podrazumevamo pod resnico, je mnenje, za katerega je usodno določeno, da ga prisvoji vsak raziskovalec; predmet, ki je s tem mnenjem predstavljen, pa to, kar je realno.«¹⁸

Lahko rečemo, da je prva definicija resnice bolj »pragmatična« kot druga, pragmatična v slabem pomenu besede. S tem mislimo na interpretacije (spet moramo omeniti Jamesa), ki so (verjetno preveč oziroma več, kot si je to želel Peirce) navezovale na to mesto, posebno na njen zadnji del. Definicija vsekakor ima svojo težo in je me moremo preprosto izbrisati – vprašanje pa je, če je Peirce aplikabilnosti resnic res pripisoval tolikšen pomen, kot je to mislil James.

¹⁶ Izjema so nekateri deli logike (v ožjem smislu besede).

¹⁷ Rad bi dal predhodno pojasnilo za izraz »predeterminirano mnenje«. Mislim, da je pomen tega izraza pri C. S. Peircu podoben izrazu »misel«, pri Fregeju v smislu: Misli so in so neodvisno od nas. Lahko se jim približujemo, ne moremo pa jih misliti.

¹⁸ C P, V. 407.

Druga definicija¹⁹ sovпада s kasnejšimi koncepti »neomejene skupnosti znanstvenikov« in »skupne realnosti«. O njeni objektivnosti je mogoče govoriti le z vidika dolgoročnega razvoja znanosti, ob čemer mogoče ni odveč kanček občutka za utopičnost. Razumeti jo kaže preprosto tako, da bo resnica (oziroma vedenje) slej ko prej prevladala in je to nujno. Poleg tega je realnost nujen korelat resnice, vendar pa tu ne gre za sintaktično nujnost (nujnost deduktivnega sklepa), pač pa za pragmatično nujnost (nujnost okoliščin izjavljanja). Tu lahko govorimo še o eni nujnosti – to je nujnost univerzalij, kar sledi iz *resničnosti naravnih zakonov*.

Preden preidem na teorijo znakov, naj spregovorim še nekaj besed o teoriji akcije. Kot sem že večkrat omenil, je za Peirca verovanje zanesljiv znak, da v naši naravi obstaja neka navada, ki bo determinirala naše delovanje. Pogoj, da bo neka oseba ob prisotnosti neke navade delovala na določen način, je ta, da se vzpostavi prava priložnost za to. Reči o nekem, da ima takšna in takšna verovanja, je enako kot reči, da deluje na tak in tak način. Vendar sta za to, kot pripominja Ayer²⁰, dve omejitvi:

a) mnogo je verovanj, za katera je ta teorija disaplikabilna, ker se določene okoliščine nikdar ne vzpostavijo;

b) tudi v slučajih, ko so vzpostavljene določene okoliščine za delovanje na določen način, je to lahko prepečeno zaradi notranjega strahu ali drugih prepovedi.

Ob tem pa naj pripomnim, da je Peirce postavil tako verovanje kot navado in tudi kot akcijo na dolgoročen princip. Pri njem v bistvu sploh ne gre za posamezna verovanja in delovanja, pač pa za sukcesijo verovanj in delovanj, ki se odvijajo v smislu *kontinuirane serije*. Za kontinuirane serije pa pravi, da nimajo *prvega* in *zadnjega* člena v definiciji vsote, kar velja tako za akcije duha kot materije. V tem smislu potem Ayerjevi omejitvi nimata posebne teže, saj sploh ni nujno, da se okoliščine za delovanje na določen način vzpostavijo. Ob tem velja dodati tudi to, da duha in materije ne pojmuje kot ekskluzivni entiteti, iz česar sledi, da *lahko* materija reagira na duh in obratno, da duh *lahko* reagira na materijo. Enostavno rečeno je torej dovolj, da si določene okoliščine le zamislimo, da bi reagirali na določen (materialni) način.

Teorija znaka predstavlja centralno mesto pragmatizma. To je tudi mesto, kjer se srečata Peirce in Morris in to na najboljši možen način. Širok spekter vidikov znaka (nikakor pa ne cel!), ki ga je anticipiralo Peircevo delo, je Morris podvrigel sistematizaciji in soočenju z aspekti behaviorizma²¹ ter logičnega empirizma. Možen in morda še bolj resničen pa je drugi zorni kot: pragmatizem je bil spodbuda za logični empirizem, da se je začel ukvarjati tudi s pogoji izjavljanja in ne le z izjavami samimi, se pravi s sintaktiko.

Znak, ali še bolje, sistem znakov je po Morrisu osnovni pogoj funkcioniranja človeške skupnosti: »Človeški duh se ne more odvojiti od funkcioniranja znakov, če se že ne more z njim poistovetiti.«²²

Peirce definira znak (ki mu pravi tudi reprezentant) kot nekaj, »kar stoji za

¹⁹ Mislím, da je tu utemeljeno vprašanje, če tema »definicijama« sploh lahko rečemo definicija. Peirce sam to, kar misli, da definira, definira dosti bolj določno in natančno.

²⁰ AYER, A. Y., *The Origins of Pragmatism*, Macmillan, London, 1968, str. 41 (odslej: Ayer).

²¹ Kar se tiče behaviorizma, ni popolnoma jasno, v kolikšni meri ga je anticipiralo samo Peircevo delo. Lahko pa rečem, da Peirce ni bil popolnoma imun do tega, čemur se je kasneje reklo behaviorizem.

²² MORRIS, CH. W., *Osnove teorija o znacima*, BIGZ, Beograd, 1975; str. 17 (odslej: Morris).

nekoga za nekaj v nekem odnosu ali zmožnosti. Znak se naslavlja na nekoga, to se pravi: v duhu osebe kreira ekvivalenten znak ali mogoče bolj razvit znak.²³ Znak, ki ga je primarni znak kreiral v duhu, je Peirce imenoval interpretant znaka. Znak stoji za nekaj, nekaj nadomešča, in to, kar nadomešča, je njegov objekt. Znak ne stoji za objekt v vseh ozirih, ampak se nanaša sarho na idejo objekta, ki jo Peirce imenuje »temelj znaka«.

Temelj znaka je manj pomemben pojem in se z njim ne bomo več ukvarjali. Prvi stavek te distinkcije je razviden sam po sebi. Ne pove nič več kot to, da znak nekaj nadomešča, to dejstvo pa mora nekdo doumeti. Veliko zagato pa predstavlja drugi stavek te distinkcije. Vprašanje, ki se tu zastavlja, je: Zakaj znak sam na sebi ne more izraziti nekemu subjektu svoje vsebine, ampak potrebuje v subjektivem duhu sebi ekvivalenten ali pa malo bolj razvit znak? Problematična vidika sta dva:

a) Če se navežemo na tisto, kar smo prej rekli o duhu in materiji, namreč, da si nista ekskluzivna drug drugemu in da vedno obstaja možnost direktnega vpliva enega na drugega in da poleg tega prvi znak označimo za materialni, drugi pa za duhovni²⁴, potem se vprašanje specificira: zakaj materialni znak ne more vplivati direktno – torej brez posredovanja duhovnega znaka – na duh?

b) Drugi problem je problem kopičenja²⁵ znakov. Če potrebujemo nek znak S_2 , da bi razumeli primarni znak S_1 , potem bomo potrebovali S_3 , da bomo lahko interpretirali S_2 kot znak za S_1 in le-tega kot znak za nek objekt. Takšno kopičenje je očitno možno v nedogled.

Obe težavi najenostavneje rešimo tako, da zavržemo predpostavko o vzporednosti znakov, kar pomeni, da interpretator (subjekt interpretacije) lahko interpretira nek znak brez posredovanja interpretanta – to se pravi: za interpretacijo ne potrebujemo nobenih ključev interpretacije. To pojmovanje sprejema tudi Peirce, ko pravi, da besedo »znak« lahko uporabljamo za »karkoli, kar prenaša katerikoli definitivni pojem objekta na kakršenkoli način«.

Nekaj postane znak za nekoga ob pogoju izpolnjene hipoteze, da so fenomeni (znak-označeno) povezani med seboj na zakonit način. Sklepanje, da nekaj je znak, ni nujno zavestno, mora biti eksemplificirano v vedenju osebe, ki pojmuje nek fenomen kot znak zakonite zveze. Ni zvestoba videzu objekta, kar naredi znak, temveč »konvencija v terminih, ki podobnost (ki pa ni nujna) pojmuje kot metodo reprezentacije«.²⁶

Z drugo varianto karakterizacije znaka (ki ne kopiči znakov za interpretacijo njihovih ekvivalentov) se prekriva tudi Morrisova definicija: Z(nak) označuje D(esignatum) za I(nterpretanta), če I vzema v obzir D zaradi prisotnosti Z.

Preden si ogledamo relacije med Z, D in I, na kratko preletimo še dimenzije znaka. Odnos bitij do njihove okolice je znakoven. Znak pravzaprav tvori odnos bitij (tudi sistemov) do njihove okolice. Ustvarjalen odnos do okolice predpostavlja *dojemljivost* za signale iz okolice, *distanciranost* od okolice in *upravljanje* okolice. V skladu s tem imajo znaki tri dimenzije:

²³ C P, II. 228.

²⁴ Temu se da osporavati tako, da je neadekvatno označiti prvi znak za materialen (ekskluzivno materialen) in drugi za duhoven (ekskluzivno duhoven), ker znak lahko pojmuje duhovno – materialno.

²⁵ Tukaj ne pozabimo na Peirco izredno priljubljeno načelo Occamove britve.

²⁶ Ayer, str.131.

- a) dimenzijo označevanja, če se nanašajo na izkustvena svojstva predmetov;
- b) dimenzijo ocenjevanja, če označuje predmet z ozirom na način njegove potrošnje;

c) dimenzijo predpisovanja, če se nanašajo na najvišje smotre.

Ta Morrisova koncepcija dimenzije znaka je izpeljana iz Peircovih (zagonetnih) kategorij: prvosti, drugosti in tretjosti. Je pa tudi tu vidna določena poenostavitev sicer pogosto težko dojemljivih in ne vedno jasnih Peircovih koncepcij. Prvost, drugost in tretjost so za Peirca modusi bivanja in predstavljajo poskus, vplesti ontologijo v semiotično gnoseologijo. Semioza je izomorfna modusom bivanja, s tem pa je razdelitev znakov izomorfna kategorijalni razdelitvi ontologije. Prvost je domena čutov, je spontana, slučajna identiteta subjekta in objekta. Peirce uporablja pojem »čuti« za nekaj, kar je primaren element naše zavesti. Prvost je »dano«, ki se izkazuje v vseh sodbah percepcije, na katerih je utemeljeno naše celotno empirično vedenje. Čuti so »dani« kot nekaj, kar je predhodno vsaki interpretaciji. Prav zato, ker predhodijo opazovanja in s tem interpretacije, jih Peirce imenuje »prvost«. Drugost je v domeni »biti v relaciji z« ali »reagirati s« čim drugim. Drugost karakterizira vzročen tip odnosa oziroma vektoriran odnos, ki izhaja iz opozicije jaz – ne jaz.

»Sebe se zavemo, ko se zavemo ne-sebe. Zavest – je zavest reakcije (zavest, da reagiramo). Zavest je dvostranska in tako ima tudi le dve različni strani: akcijo, kjer je naša modifikacija drugih stvari bolj prominentna od njihove akcije na nas – in percepcijo, kjer je njihov efekt na nas močnejši od našega efekta na njih.«²⁷ Iz tega, da imajo druge stvari učinek na nas, lahko sklepamo, da obstaja možnost, da učinkujejo tudi druga na drugo. Relaciji drugih stvari oziroma soodvisnemu učinkovanju drugih stvari pravi Peirce »drugost«. *Drugost je dejstvo.*

Tretjost spada v domeno zakona. Pomeni posredovanje med prvostjo in drugostjo in je identična z mišljenjem. S tem, da tretjost posreduje med prvostjo in drugostjo, ju »dvigne do zavesti«. Ob upoštevanju tega, da Peirce opisuje doktrino kontinuitete kot »neposreden instrument najfinejše posplošitve«, postane očitno, da je tretjost kot univerzalnost najboljši način reprezentacije kontinuitete. Ne glede na to, kakšna so dejstva (drugost), je tretjost pomembna za dojetje dejstev, kakor tudi za delovanje subjektov. »Misli niso niti kvalitete niti dejstva: kvalitete niso zato, ker imajo časovno zgodovino, medtem ko so kvalitete notranje, in zato, ker morajo imeti razloge – absurdno je spraševati, zakaj so kvalitete takšne, kakršne so; dejstva pa misli niso zato, ker so za razliko od dejstev splošne – splošne s tem, da so komunikabilne, in s tem, da se nanašajo na vse mogoče stvari, ne le na eksistirajoče.«²⁸

Razlog identifikacije misli in zakonov je Peircovo zanikanje možnosti izvenjezikovnega (izvenznakovnega) mišljenja. Iz tega sklepa, da morajo biti naše misli vsebovane v aplikaciji splošnih pravil, od katerih so znaki odvisni, da bi lahko opravljali označevalno funkcijo. Dokaz, da prvost, drugost in tretjost realno eksistirajo, bi najbrž lahko poiskali v diadični obliki eksistence. Kar eksistira, mora biti v odnosu z nečim drugim. Tako tudi teh kategorij ne smemo pojmovati

²⁷ C P, I. 324.

²⁸ Ibid., I. 420.

izolirano drugo od druge, temveč v njihovi soodvisnosti. Priznati pa je treba, da je ta dokaz tавтоloški.

Gnoseološki korelat ontoloških kategorij prvosti je ikona, ki objekt re-producira. Korelat drugosti je indikator, ki »kaže na«. Gnoseološki korelat tretjosti je simbol, ki funkcionira le v triadični relaciji: znak – denotata – interpretator. Tu pa smo pri enem najbolj zagonetnih mest v Peircovi filozofiji: razdelitev znakov. V tej razdelitvi je skoraj očitno Heglov vpliv, saj je celotna razdelitev trikrat triadična. S pomočjo kombinacij posameznih odsekov je mogoče dobiti še celo serijo posameznih podvrst znakov, vendar pa se v to ne bomo spuščali, ker je to področje za obseg tega spisa preveč specifično. Skušali bomo razložiti le osnovne razdelitve.

- a) glede na odnos znaka proti samemu sebi,
- b) glede na odnos znaka proti svojemu objektu,
- c) glede na to, kako ga njegov interpretant predstavlja.

V bistvu so vidiki te razdelitve trije različni vidiki uporabe jezika: sintaktični, semantični in pragmatični. V skladu s prvo razdelitvijo so znaki čista kvaliteta, ali aktualni eksistenti, ali splošni zakoni. Druga razdelitev razpade na znake, ki imajo nek karakter sami po sebi, na znake, ki imajo svoj karakter v neki eksistencialni relaciji z njihovim objektom, ali v relaciji z njihovim interpretantom. V skladu s tretjo razdelitvijo jih interpretant reprezentira kot znak možnosti, znak dejstva in znak razuma.²⁹

aa) »qualisign« je definiran kot »kvaliteta, ki je znak«;

ab) »sinsign« je definiran kot »aktualno eksistirajoča stvar sli dogodek, ki je znak«;

ac) »legisign« ali tip je definiran kot »zakon, ki je znak«.

K točki aa) moramo dodati, da nekako »štrli ven«. S tem je mišljeno dejstvo, da je qualisign samoreferencialen – nanaša se na samega sebe in ni del triadičnega odnosa Z – D – I, za katerega Peirce trdi na mnogih mestih, da je edini način za funkcioniranje znakov. Tu lahko rečemo, da je ali zadnje načelo preohlapno ali pa pri Peircu trpi vsebina zaradi strogosti forme. Mislimo, da gre konkretno v tem primeru bolj za slednje. V kateremkoli specifičnem primeru semioze je nosilec znaka neka določena posameznost, torej singularni znak (sinsign). Njegova »uni-verzalnost«, da je on znak zakon (legisign) sestoji samo v dejstvu, o katerem je po Morrisu mogoče govoriti le v metajeziku, da je on (sinsign) član razreda objektov, ki so sposobni, da opravijo isto znakovno funkcijo.

Drugo trihotomijo tvorijo ikone, indikatorji in simboli.

ba) Ikona je »znak, ki se nanaša na objekt, ki ga denotira samo z možnostjo karakterja njegovega objekta in ki poseduje samo enako, vseeno če objekt aktualno eksistira ali ne.«³⁰ Nekaj je (karkoli kjerkoli) – pa najsi bo kvaliteta, eksistirajoča individualija ali zakon – ikona nečesa takrat, kadar je podobna neki stvari in jo uporabljamo kot znak zanjo. Nekaj je ikona takrat, kadar je način reprezentacije objekta podobnost.

bb) Indeks je »znak, ki se nanaša na objekt, ki ga denotira, z možnostjo, da je resnično vplivan (v smislu podrejenosti – P. V.) od objekta. Kar ga naredi za znak, ni njegova podobnost z objektom, ampak vzročna odvisnost od njega. Znakovna

²⁹ Prim. ibid., II. 243.

³⁰ Ibid., II. 247.

funkcija indeksov se tiče faktičnih, dinamično-psihičnih relacij za določene naravne postopke. To pomeni, da vsebujejo znakovni karakter neodvisno od eksistence interpretanta kot tretjega člena triadične znakovne relacije. Diadične relacije so realno eksistirajoče, niso pa interpretirane.

bc) Simbol je »znak, ki se nanaša na objekt, ki ga denotira, z možnostjo zakona, običajno kot trditev splošne ideje, ki povzroči, da je simbol neodvisen od nanašanja na objekt«. ³¹ Objekti simbolov morajo torej biti splošne narave. Peirce tudi pravi, da mora simbol denotirati individualijo in significirati karakter. To pa je tudi pogoj, da je propozicija propozicija, kar kaže na to, da pojmuje simbol ekvivalentno propozicijam.

Distinktna točka za prepoznavanje ikon je v slučaju, ko se nahajajo v propoziciji; takrat significirajo predikat. Funkcija indeksov je ugotavljanje dejstev. Najbolj pomemben del indeksov so »designate«, katerih funkcija je vzpostavljanje »pozornosti do mišljenih stvari«. Indeksi so nujno potreben element za funkcioniranje komunikacije, kakor tudi za funkcioniranje mišljenja. Drugi razred indeksov so »reagenti«. Reagenti so npr. termometer, barometer, klopotec, ure, solze, smeh itd. ³², torej vse, kar je znak reakcije na nekaj; sem spadajo, npr., tudi vsi proizvodi strojev. Pomembna podvrsta »designata« so »demonstrativi«, kot »to«, »tisti«, osebni zaimki in prostorskočasovni indikatorji. Druga podvrsta designat so »selektivi«, ki jih tvorijo »selektivni zaimki«. Peirce razlikuje univerzalne in partikularne selektive, ki jim danes rečemo univerzalni in eksistencialni kvantifikator. V primeru, da je partikularni selektiv resničen, se s tem trdi resničnost eksistence vsaj enega individuuma; v primru resničnosti univerzalnega selektiva se skladno temu trdi resničnost izbranega razreda.

Uporaba designatov je določena s kontekstom. Kar označujejo, je odvisno od tega, v kakšnih okoliščinah se producirajo. Torej za njihovo prepoznavanje ne zadostuje poznavanje jezika, temveč je treba poznati tudi okoliščine izjavljanja: sem spadajo identiteta govorca, njegova časovno-prostorska pozicija, identiteta poslušalca, narava okoliščin izjavljanja. Obstaja težava, kako klasificirati simbole v primerjavi z ikonami in indeksi. V bistvu je Peirce mislil o simbolih restriktivno. Nahajali naj bi se le v propozicijah ali propozicionalnih funkcijah, pri čemer naj bi bil njihov pomen determiniran le iz pravil njihove uporabe.

Tretja trihotomija je razdelitev znakov na termine, propozicije in argumente. Terminu pravi Pierce včasih tudi »rema«, propoziciji pa »dicent« ali »dicensign«.

ca) Termin je znak, ki je za njegovega interpretanta razumljen kot znak kvalitativne verjetnosti, to se pravi, razumljen je kot reprezentant določene vrste možnega objekta. Termin ali predikat je to, kar ostane od propozicije, če ji odštejemo subjekt. ³³

cb) Propozicija je stavek, ki nekaj indicira. Za propozicije po Peircu velja, da so neresnične takrat, kadar je možno iz njih deducirati (brez pomoči neresničnih propozicij) propozicije, ki so *kontradiktorne direktnim perceptualnim sodbam*. Vsaka propozicija mora biti sestavljena iz subjekta in predikata. Znak, ki denotira subjekt propozicije, je lahko gesta, katere enoznačen smisel mora biti zagotovljen;

³¹ Ibid., II. 249.

³² Za solze duhovito pravi, da so »retorični reagent«.

³³ Prim. Ibid., II. 93.

lahko je demonstrativen izraz ali tudi lastno ime, ki funkcionira kot demonstrativen izraz. Subjekt propozicije lahko izhaja tudi iz očitnosti samega konteksta.

cc) Argument je »znak, ki je za njegovega interpretanta znak zakona«. ³⁴ Znak je argument takrat, kadar reprezentira zakonito izhajanje ene propozicije iz druge. Očitno pa je pri tem dejstvo, da je namen verifikacije argumentov in determinacije relativne moči različnih vrst argumentov določitev njihove uporabnosti v sukcesivnih stopnjah raziskovanja.

Vsaka propozicija mora po Peircu izpolnjevati dva pogoja:

a) subjekt propozicije mora biti reprezentiran kot eksistirajoč neodvisno od njegove interpretacije;

b) predikat se mora nahajati v domeni prvosti (kvalitete) in mora biti atribut subjekta, nikakor pa ne njegov del.

Poleg tega mora biti izraz, ki designira subjekt, z njim v vzročni zvezi, izraz, ki designira predikat, pa na nek način ikoničen. Vprašanje interpretacije propozicije postane (o tem podrobneje v drugem delu) temeljni kamen, iz katerega izvirajo različne aplikacije Peircove zasnove pragmatizma. Tu predstavljam le okvirno skico.

Formalna (intenzionalna) interpretacija formalizira propozicijo v umetnem jeziku. Namesto fiksacije časovno-prostorske pozicije z uporabo demonstrativov, kot so »tukaj« in »zdaj«, določa isto pozicijo z uporabo enoznačno določenih unikatnih točk prostora in momentov časa, se pravi z deskripcijami, ki zadovoljujejo isto funkcijo kot demonstrativi. Lastna imena in osebni zaimki so lahko prevedeni na isti način. Nujna predpostavka tega je, da v prevodu ne pride do izgube informacije.

Pragmatična interpretacija analizira smisel propozicije le ob pogojih izjavljanja. Tudi če formalni prevod propozicije lahko izrazi vso njeno informacijo, je interpretacija (v strogo Peircovem smislu) odvisna od konteksta. Klasičen primer za to je izraz »ogenj« – v določenih okoliščinah izjavljanja, ko nekdo kliče na pomoč zaradi prisotne nevarnosti ognja. Načelno je možno formalizirati vse pojavne oblike ognja, dvomljivo pa je, če bo katerikoli formalizacija izraza »ogenj« kateremukoli interpretantu pomenila klic na pomoč.

Očitno je interpretacija točka, kjer »se zalomi«, oziroma točka, kjer se začno različna interpretacije. Težko bi trdili, da je resnica – možno pa je, da je to sprevidel že sam Peirce. Tu apeliramo na Peircovo razumevanje interpretacije kot *nujnega konstitutivnega* elementa triadične strukture znaka. ³⁵ To dejstvo ima preprosto posledico: če je znak medij komunikacije in temelj mišljenja, je tudi interpretaciji zagotovljena kontinuiteta. Da bi bilo moč živeti brez komunikacije in mišljenja, pa je verjetno absurdno, kajti vsakdan nas uči prav nasprotno.

Vrnimo se k ožjim vidikom interpretacije. Pri interpretaciji moramo razlikovati dvoje: vpliv interpretacije in subjekt interpretacije. Subjekt interpretacije je interpretator, vpliv interpretacije pa je interpretant. Interpretator znaka ni nič drugega kot živ organizem. »Interpretant znaka je navada organizma, da zaradi prisotnosti nosilca znaka odgovarja na odsotne objekte, ki imajo nek pomen v dani problema-

³⁴ Ibid., II. 252.

³⁵ Kot je verjetno razvidno iz že povedanega, Peirce ni ravno dosleden v uporabi kategorij in tako tudi ne v uporabi (nujnosti). Mogoče bi »nujno« lahko brali kot »nujno, vendar ne nujno nujno«.

tični situaciji, kot da so prisotni.«³⁶ Peircova definicija je nekoliko ožja: »Interpretant je to, kar znak proizvaja v kvazi umu.« Interpretant je torej vsak znak, ki se pojavi kot reakcija na dani znak, saj je znak sposoben, da proizvede neskončno serijo novih znakov. Interpretant znaka je očitno (kvazi) misel, ki je sama sebi znak. Za sekundarni znak ni nujno, da je zavesten, niti da je izražen in niti da je enakovreden primarnemu znaku. Sekundarni znak kot primarni znak je (lahko) razvoj primarnega znaka, mora pa se vsekakor nanašati na isti objekt kot primarni znak ter imeti do tega objekta tudi nek odnos. Kot sem že prej omenil, obstoja tu nevarnost hierarhičnega kopičenja znakov. Relacija med primarnim in sekundarnim znakom mora biti zaradi tega takšna, da znak svojega interpretanta »prisili«, da reprezentira isti objekt.³⁷

Teorijo interpretanta Peirce razdeli v »Survey to Pragmaticism«, kjer razlikuje tri nivoje interpretanta:

- a) »emocionalni interpretant znaka« je občutek, ki ga znak producira;
- b) »logični interpretant znaka« je aplikabilen na intelektualne koncepte in z njimi soznačen;
- c) »končni interpretant znaka« je navada akcije, ali natančno, »dogodek spremembe navade akcije«.

Končni reprezentant znaka vzpostavlja navidez paradoksalno situacijo, da se z njim interpretacija zaključí. Takšno statično pojmovanje pa iz Peircovega teksta ni razvidno, torej moramo sprejeti predpostavko, ki je v soglasju s konceptom interpretacije, da gre tu za dinamičen, ali z drugo besedo »kontinuiran« interpretant znaka. Posledica tega pa je, da je konec interpretacije možen samo v koincidiranju s koncem človeške družbe in da ideja končnega interpretanta znaka ni nič drugega kot zgostitev fakta interpretacije, ali z drugimi besedami: končni logični interpretant je učinek interpretacije. Končni reprezentant je resničen in adekvaten na enak način, kot je resnična in adekvatna vsakdanja interpretacija dejstev in stvari, ki nas obkrožajo.

Pomena znaka ne moremo določiti iz posameznega dela semioze, ampak ga je možno določiti le iz celote semioze. Pomen je, kot pravi Morris, termin semiotike, ne pa termin stvarnega jezika. Pomen je »prevajanje enega znaka v nek drug znak ali sistem znakov«,³⁸ kar implicira celoto; z drugimi besedami: pomen nekega znaka je z vidika celote njegov adekvaten prevod. Za določanje pomena znakov je torej pomembnejše prepoznavanje serij znakov, kot pa prepoznavanje posameznih medsebojnih zvez znakov.

Ne glede na subjektivni karakter takšnega prepoznavanja, pa je možno *objektivna* distinkcija znakov.³⁹ Če se pojavi dvom v vprašanju, ali nekaj je znak ali ne, potem je zadnji kriterij določljivosti *praksa*, pojmovana konsekventno pragmatistično. S tem je mišljeno dejstvo, da nekaj je znak, če deluje kot znak. Nejasni znaki (npr. nejasni zvoki ali risi) so znaki takrat, če povzročijo neko določeno vedenje osebe, ki jih skuša interpretirati. Znak dobi pomen znaka s tem, da

³⁶ Morris, str. 45.

³⁷ C P, I. 342.

³⁸ Ibid., IV. 127.

³⁹ Tu moram pripomniti, da slednja velja bolj natančno za Morrisa kot Peirca. Peirce to pojmuje manj absolutno, vsekakor pa je možno iz nekaterih delov njegovih spisov implicirati Morrisovo gotovost.

sovpada z nekim določenim vzorcem vedenja. To vedenje »lahko vključuje produkcijo drugih znakov ali dispozicijo produkcije drugih znakov, . . . je pa bistveno, vsebovano pa mora biti tudi v akciji ali dispoziciji akcije na določen način . . .«⁴⁰ Energetični interpretant znaka, ki je momentalni vidik logičnega interpretanta znaka, je preprosto izkazljiv kot vsako znakovno povzročeno fizikalno gibanje. Svoj pomen dobi energetični interpretant iz okoliščin, v katerih se nahaja, in iz rezultatov njegovega učinka.

Ko govorimo o pomenu, moramo poudariti, da je »pomen« precej neustrezen pojem, ker je preveč »pomenljiv«. Njegova slabost je pomanjkanje enoznačnosti. Razlikovati moramo vsaj dva bistvena vidika pomena:

- a) pomen kot denotata,
- b) pomen kot designata.

Denotata znaka = (realno eksistirajoči) objekt znaka. Denotata je vsak, ne nujno jasno določljiv objekt, na katerega je znak aplikabilen. Designata je ideja, ki se navezuje na objekt, je potencialni objekt znaka.⁴¹ Objekt znaka je le na videz restriktiven pojem, dejansko pa vsebuje veliko možnosti. Objekt znaka je lahko realno eksistirajoča stvar ali takšna, za katero se veruje, da je kdaj eksistirala, ali takšna, za katero se pričakuje, da bo kdaj eksistirala, ali kolekcija takšnih stvari, ali znana kvaliteta, ali relacija dejstva, kateri pripada singularni objekt. Objekt znaka je lahko tudi neko eksistirajoče dejstvo, katerega negacija je prav tako eksistirajoča, ali nekaj nasploh zelenega, zahtevanega, pričakovanega, ali nekaj, kar se nespremenljivo nahaja pod določenimi okoliščinami. Objekt znaka je torej lahko vse, kar je lahko od interpretatorja znaka *identificirano* za objekt znaka. Nemogoče si je zamisliti, da bi bil znak lahko pojmovan kot znak, ne da bi bil interpretator sposoben identificirati njegov objekt. V tem primeru ne bi znak prenašal nobene informacije.

Poleg:

- a) identifikacije objektov kot objektov znaka, je nujna za normalno funkcioniranje znakov tudi
- b) intersubjektivna komunikabilnost te identifikacije, kar je dokaz dejstva, da objekt znaka ni privid ali halucinacija. Naj to ponazorim s primerom:

Dva človeka sedita na obali. A pravi B: »Poglej, tanker!« Če B ne vidi nobene ladje pred sabo, ali pa če ne loči tankerja od kakšne druge ladje, potem bo mislil, da je A ali nor ali ima halucinacije ali pa laže. Iz tega je razvidno, da je za B »tanker« znak za nekaj šele takrat, ko v obzorju prepozno nekaj, kar beseda »tanker« lahko denotira.

Peirce loči na identičnem objektu dva vidika objekta znaka. To sta »takojšnji objekt znaka« in »dinamični objekt znaka«. Takojšnji objekt lahko opišemo kot »neposredno doživet objekt«, medtem ko je dinamičen »znanstveno reguliran objekt« znaka. Adekvatna temu je potem tudi interpretacija. Primer takojšnje interpretacije za objekt »nevihta« bi bilo lahko npr. naslednje: Vilo se je kot iz škafa. Primer dinamične interpretacije pa: Na določeno površino je padla določena količina padavin določene oblike, poleg tega pa piha veter z neko določeno hitrostjo v določeno smer. Ob tem pa lahko rečem, da predstavlja razlikovanje

³⁰ Ayer, str. 137.

⁴¹ Prim. C P, V. 6.

takojšnjega in dinamičnega objekta znaka bolj koncesijo konceptu »neomejene skupnosti znanstvenikov«, kot pa nujnost teoretične determinacije dejanskega stanja.

V tem delu nameravam resumirati zgoraj predstavljene tematike. Resumé tega je okvir, znotraj katerega se dogaja celotno polje Peircove in Morrisove filozofije. Ta okvir je »semiotika«. Peirce razume pod »semiozo« akcijo, vpliv oziroma kooperacijo treh subjektov: znak, njegov objekt in interpretant. To tri-relacijsko pogojevanje ni reducibilno na dvorelacijsko.⁴² Semioza je proces, v katerem nekaj igra vlogo znaka. Kot pravi Morris, je »semioza«: posredno – jemanje v – obzir. *Nosilci* znaka so posredniki; *vzemanja* – v – obzir so *interpretanti*; *gibalci* procesa so *interpretatorji*; to, kar je vzeto v obzir, so *designate*. *Semioza ni torej nič drugega kot teorija o znakih*.

Semiotika je povsem samostojna disciplina, za katero ni potrebno, da se navezuje na katerokoli drugo disciplino. Nikakršna specifična teorija objektov znaka ni potrebna, da bi se lahko razumelo semiotičen proces, t. j., proces vzemanja – v – obzir s pomočjo uporabe znakov. Semiotika je nek splošen jezik, ki se lahko uporablja namesto vsakega posebnega jezika. S tem omogoča poenotenje znanosti v eno samo znanost. Semiotika je kot univerzalen jezik nad »vsakodnevni« in »naravnimi« jeziki, saj daje (oziroma naj bi dala) okvir za njihovo razumevanje s pomočjo formalizacije, ki zagotavlja enoznačno razumevanje. Formalizacija je po Morrisu možna⁴³ kot »čista semiotika« in kot »metajezik« ter mora veljati za idealen cilj. Vsakodnevni jeziki imajo to hibo, da ne morejo govoriti o jeziku, učinek semiotike pa je, da lahko to hibo odpravi. S tem pa nikakor ni rečeno, da Morris gleda na jezike in njihovo uporabo skrajno formalistično, saj je sintaktična struktura jezika po njem funkcija tako objektivnih dogodkov kot konvencije. Tej (dovolj široki) tezi pravi »dvojna kontrola lingvistične strukture«. Drug dokaz, da na semiotiko ne gleda skrajno formalistično, je, da vanjo vključuje tudi sicer formalistične znanosti, kot logiko in matematiko. To isto je naredil tudi Peirce, navkljub temu da je logiko pojmoval na dva načina (od katerih drugi ne izključuje prvega, prvi pa drugega).

Peirce prav tako podredi logiko semiotiki, oziroma natančneje: v svojem prvem obdobju jo podredi, v zadnjem pa izenači s semiotiko. V svoji začetni fazi pojmuje logiko le kot znanost, ki se nanaša na simbole, saj meni, da ne more imeti nikakršnega odnosa do ikon in indeksov. To pojmovanje je v bistvu ekstenzionalno semantično, saj se po Peircu logika ne nanaša na odnose med simboli, niti na odnose simbolov do njihovih interpretantov. Nanaša se le na odnose simbolov do njihovih objektov in še to le skozi vidik njihove resničnosti ali neresničnosti. Matematični izračun nam pokaže, da se v začetnem obdobju Peirca logika nanaša le na eno devetino semiotike, ob predpostavki, da je pojmovana dvovalentno. V primeru, da bi šlo za večvalentno logiko, bi bil ta del seveda še precej manjši. To zadnje ni prazna spekulacija, ker se da iz nekaterih spisov (npr. *Contribution to the Philosophy of Notation*) slutiti, da je Peirce upošteval tudi možnost večvalentne logike.

⁴² Ibid., V. 484.

⁴³ Morris je o tem vsekakor prepričan; kot je bilo že prej omenjeno, je Peirce tukaj bolj omahljiv. Možnost formalizacije je implicirana v nekaterih, ne pa v vseh Peircovih spisih.

Kasneje je Peirce sprevidel, da mora logika upoštevati tudi ikone in indekse. V tem širšem smislu postane logika »znanost o nujnih pogojih mišljenja, ali še bolje . . . splošna semiotika, pojmovana ne le kot znanost resnice, ampak kot znanost o splošnih pogojih bivanja znakov kot znakov (kar je Scottus imenoval *grammatica speculativa*) . . .«⁴⁴ S tem postane logika tudi znanost o zakonih evolucije mišljenja, ki, s tem da koincidira z znanostjo o nujnih pogojih transmisije pomena s pomočjo znakov iz duha v drug duh, in pogojih transmisije nekega stališča duha v drugo, postane, v smislu terminologije Dunsca Scottusa, *rhetorica speculativa*. V Heglovski terminologiji bi se temu reklo »objektivna logika«, saj, kot Peirce na istem mestu pravi, prenaša isto idejo kot slednja. Z vključitvijo ikon in indeksov se Peircu pojavi potreba za klasifikacijo znakov do izvenlogičnih interpretantov. Spekulativna gramatika te potrebe ne more zadovoljiti, zato je nujna vključitev spekulativne kritike in spekulativne retorike. S tem postane semiotično trojstvo sintaktike, semantike in pragmatike ekvivalentno izomorfno logičnemu trojstvu spekulativne gramatike, spekulativne kritike in spekulativne retorike, ali če povemo enostavnije: sintaktika, semantika in pragmatika so izomorfne analitiki, kritiki in metodeutiki. Z upoštevanjem njihove funkcije v sukcesivnih stopnjah raziskovanja pa to tudi pomeni, da Peirce prenese akcent z analitike preko kritike na metodeutiko. V tem drugem širšem smislu je torej logika pojmovana kot znanost, ki pokriva kompletno področje znakovnega procesa in je s tem observacijska znanost, kot vsaka druga pozitivna znanost. Od drugih znanosti se loči le po lastnosti, da so njeni rezultati ne le afirmativni glede nekega objekta, ampak so *nujno* afirmativni ali *nujno* negativni z ozirom na objekt observacije.

Diadični odnosi v triadi podeljujejo znaku eksistencialno vrednost. V semiozi obstajajo tri diadične relacije in prav toliko ekstenzij diadičnih relacij. Prva diadična relacija je v odnosu znakov do njihovih objektov. Ta odnos imenujemo (Morris) *semantična dimenzija semioze*, proučevanje te dimenzije pa *semantika*. Predmet proučevanja je lahko odnos znakov do interpretatorjev. To je *pragmatična dimenzija semioze*, proučevanje te dimenzije pa *pragmatika*. Odnos znakov do drugih znakov predstavlja *sintaktično dimenzijo semioze*, proučevanje le-te pa je *sintaktika*.

a) SINTAKTIKA:

Sintaktična struktura jezika je po Morrisu »vzajemna povezanost znakov, ki jo povzroča vzajemna povezanost odgovorov, katerih deli ali proizvodi so nosilci znakov«.⁴⁵ Sintaktike ne smemo pojmovati kot hermetične discipline. Sintaktična struktura jezika ni nekaj »danega« in večnega, temveč je odvisna tako od empirične kot tudi pragmatične uporabe uporabnikov jezika. Iz tega je očitno, da je sintaktična struktura jezika nekaj spremenljivega, se pravi historičnega, in da ni golo odsliskovanje narave, neodvisno od uporabnikov jezika.

Pri tem pa je sintaktiko lažje razviti kot pragmatiko in semantiko. Vzrok je preprosto v tem, da gre pri proučevanju sintaktičnih struktur, vzetih neodvisno od semantičnih in pragmatičnih vidikov, običajno za precej konvencionalne teorije, se

⁴⁴ Prim. *ibid.*, I, 444.

⁴⁵ Morris, str. 32.

pravi, za konvencionalne objekte in konvencionalne rezultate teorij. To je tudi vzrok, da se je sintaktika razvila kot formalna disciplina, ki že kaže tendence matematiziranja. V kompletnej teoriji jezika pa sintaktika, kljub visoki stopnji formalizacije, ne more biti neodvisna disciplina. Filozofski problemi, ki se jih sintaktika dotika, segajo navsezadnje globoko v pragmatiko (sintaktična struktura ni struktura neke fikcije, ampak je struktura »uporabnih« jezikov). Tehnični problemi sintaktičnih opisov jezika pa ne morejo brez navezave na semantiko, kar kaže razvoj že od Tarskega naprej. Poleg tega je treba dodati še to, da sintaktika vsaj predpostavlja, če že ne potrebuje obe komplementarni disciplini tudi z vidika formalnih jezikov. Kljub temu, da slednji dajejo videz velike umetnosti, je v analitični filozofiji prevladalo mnenje, da niso nič drugega kot formalna struktura naravnih jezikov. V vprašanju neodvisnosti sintaktike je pomembno še eno dejstvo: to je vprašanje, kdaj sploh nekaj je jezik.

S sintaktičnega vidika je lahko jezik karkoli, kar izpolnjuje dva razreda temeljnih pravil: *pravila formacije*, ki določajo dopustne neodvisne kombinacije med člani množice, in *pravila transformacije*, ki določajo izpeljivost stavkov iz drugih stavkov. Npr. stavek: »V epileptični luknji prepeva zelen maček.« – zadovoljuje vsa sintaktična pravila slovenskega jezika in je sintaktično popolnoma zakonit. Drugi primer, sestavljen iz istih znakov, tega ne zadovoljuje: »Prepeva v maček epileptični luknji zelen.« Vrednost prvega stavka je torej s sintaktičnega vidika 1, s semantičnega 0 (ob upoštevanju dejstev, da mački niso zeleni, da ne prepevajo in da luknje niso epileptične), s pragmatičnega vidika pa mogoče komaj kaj več kot 0. Drugi primer pa sploh ni stavek in je s tem že njegova sintaktična vrednost 0, iz česar sledi, da o kakšni semantični ali pragmatični vrednosti tega primera sploh ni mogoče govoriti. Kar smo hoteli s tem primerom ponazoriti, je, da je s sintaktičnega vidika lahko vse, kar je pravilno formulirano (transformirano), jezik, kar pa z vidika celote (se pravi semiotičnega) še ni dovolj, da tudi *deluje* kot jezik.

Poleg pravil formacije in transformacije uporablja sintaktika še »individualne konstante in variable, predikativne konstante in variable, ki so formalni korelati raznih vrst indeksičnih in karakterizirajočih znakov; operaterji odgovarjajo specifikatorjem razredov; pike in oklepaji so sredstva, s katerimi se v jeziku kaže na določene odnose med znaki; . . . stavčne funkcije odgovarjajo tistim znakovnim kombinacijam, katerim manjka kakšen indeksični specifikator, ki je nujen, da bi bil stavek popoln (»propozicija«).⁴⁶ To so vsa sredstva, ki so potrebna sintaktiki.

b) SEMANTIKA:

Tu bo podan le sistematični resumé teorije semantike; bolj podrobno je bila analizirana že prej (odlomki o označevanju, pomenu in smislu). Semantika se ukvarja z odnosi znakov do njihovih designat, oziroma v primeru, da so designate aktualno eksistirajoče, do njihovih denonat. Možnost semantike predpostavlja zvezo stvarnega jezika (thing – language) in sintaktike, abstrahira pa pragmatiko. Funkcija semantike je določanje pravil, pod katerimi se lahko nek znak uporabi za denotiranje nekega objekta ali dejstva. Razlika med denotato in designato je, kot

⁴⁶ Ibid., str. 35.

sledi iz predhodnega, v tem, da designata nekega znaka tvori razred stvari, ki jih znak *lahko* denotira, denotata pa so tiste stvari, ki jih razred dejansko denotira. Morris daje za to naslednji primer:

»Fido« označuje A« je semantični stavek. Tu »Fido« denotira »Fido« (to je znak ali nosilca znaka, ne nek ne – lingvističen objekt), medtem ko »A« označuje indeksični znak nekega objekta. (»A« bi lahko nadomestili z izrazom »tisti«, povezanim z določenim gibom.) »Fido« je torej termin v metajeziku, ki denotira znak »Fido« v objektnejem jeziku; »A« je termin v stvarnem jeziku, ki denotira neko stvar.⁴⁷

Ta primer kaže, da je zadnji objekt denotacije razviden šele iz uporabe jezika, torej iz pragmatike. Sama semantika lahko postane eksplicitna šele na podlagi pragmatike.⁴⁸

c) PRAGMATIKA:

Pragmatika ni tako izdelana disciplina, kot je sintaksa in tudi manj kot semantika. Vendar so tudi na pragmatiki zastavljeni razni poskusi za njeno »formalizacijo« (Montague!). Znotraj semiotike pragmatika torej še »šepa«, načelno pa lahko postane prva semiotična znanost, saj je najbližje konkretnemu funkcioniranju jezika.

Pragmatika je, kot že rečeno, znanost v odnosu znakov do njihovih interpretatorjev. Ima čisto in deskriptivno stran; prva izvira iz poskusa, da se razvije jezik (metajezik) o pragmatični dimenziji semioze – druga pa uporablja ta jezik v konkretnih slučajih. Pragmatično pravilo navaja pogoje, »pod katerimi je nosilec znaka znak«. ⁴⁹ S stališča pragmatike je lingvistična struktura nekega jezika sistem *obnašanja*; kot pravi Morris, analitični stavki korespondirajo z odnosi znakovnih odgovorov na obsežnejše znakovne odgovore, katerih deli so; sintetični stavki korespondirajo z odnosi med znakovnimi odgovori, ki niso odnosi delov proti celoti.

V polnem semiotičnem smislu je jezik katerakoli intersubjektivna množica nosilcev znakov, katerih uporaba je določena z sintaktičnimi, semantičnimi in pragmatičnimi pravili. Vse tri dimenzije so med seboj ireducibilne. Ena sama niti dve dimenziji ne moreta nikoli dati kompletne slike jezika.

II. DEL

Kot sem že uvodoma poudaril, Peircovo (in tudi Morrisovo) delo implicira precejšnje število različnih teorij. V drugem delu pa se ukvarjam z bolj informativnim kot analitično poglobljenim prikazom dveh teorij, za kateri mislim, da sta med vsemi teorijami, izhajajočimi iz semantike, še najbolj »filozofski«.

»Formalna pragmatika« je nekoliko prisiljeno ime za sodobne raziskave možnosti formalizacije pragmatike, saj se v veliki meri prekriva s pojmom »intenzi-

⁴⁷ Ibid., str. 40.

⁴⁸ Ob vprašanju denotacije se zastavlja tudi vprašanje karakterizacije, ali konkretno: katera vrsta znakov (ikone, indeksi, simboli) je sposobna s tem, da stvar denotira, tudi karakterizirati. Indeksi ne karakterizirajo tega, kar denotirajo. Ikone karakterizirajo denotato z metodo podobnosti. Simboli niso podobni svojim denotatom, jih a karakterizirajo po metodi zakonitosti. Simboli nujno karakterizirajo denotate, ikone pa slučajno.

⁴⁹ Morris, str. 49.

onalne semantike«. Povsem isto velja tudi za »teorijo akcije«, ki pa se delno pokriva s pojmi »filozofija vsakdanjega jezika«, »filozofija govornih aktov«, »teorija odločanja« in še nekaterimi drugimi. Poleg tega so sodobne raziskave na teh področjih doživela izreden razmah, kar seveda predstavlja dodatno težavo za neko koherentno sistematizacijo. Področje našega prikaza je omejeno le na nekaj predstavnikov omenjenih smeri, in še to zgolj informativno.

Naj začnem z vpogledom v formalno pragmatiko, z distinkcijo objekt-jezika in metajezika. Objekt-jezik je jezik raziskave stanja stvari. Metajezik je jezik, s katerim se govori o objekt-jeziku. Objekt-jezik se *uporablja* za ugotavljanje dejstva oz. dejstev, medtem ko se metajezik *uporablja* za ugotavljanje dejstva objekt-jezika in primarna dejstva le *omenja*. Carnap v »Logični sintaksi jezika« razlikuje pet načinov uporabe oziroma omenjanja nekega znaka:

a) omega (tu bi moral stati alfabetski znak za to besedo – P. V.) je ordinalno število;

b) »omega« (ista opomba kot pod a) ni ordinalno število, ampak grška črka;

c) omega je grška črka;

d) »omega« ni grška črka, ampak beseda, sestavljena iz petih črk;

e) v stavku (b) se ne govori o Omega, torej »omega« (alfabetski zapis – P. V.), ampak o »Omega«. Na mestu subjekta v (d) ne stoji »Omega«, kot v stavku (c), temveč »Omega«.

Očitno je, da bi bilo mogoče distinkcijo uporabe znakov in omembe znakov (na različnih nivojih) še nadaljevati v višje stopnje. Ta primer je dovolj zgovoren za ponazoritev razlike med uporabljanjem in omenjanjem. V primerih a) in c) se znak »omega« uporablja, v ostalih treh primerih pa omenja.

Skupne raziskave nekega objekt-jezika se uvrščajo pod pojem semiotike, ki je sama formulirana v metajeziku. Predpostavka določitve obsega pojma »intenzionalne semantike« temelji na razširitvi (specifikaciji) triade, kot smo jo obravnavali pri Peircu in Morrisu, torej triade: nosilec znaka – interpretant – denotata. Klasična triada jezika se razpre v »poliado«:

1) uporabnik jezika;

2) jezikovni izrazi, ki jih uporabnik uporablja;

3) pomen besed in smisel tvorjenih stavkov;

4) stvari, razredi, relacije, na kar se izrazi nanašajo, torej designata znakov.

Glede na to, kateri od navedenih vidikov je predmet nadaljnje raziskave, ločimo štiri »podteorije« raziskovanja jezika:

Če je to uporabnik jezika (1), govorimo o pragmatiki. Če se raziskave (1) nanašajo na realne in ne na fiktivne govorce, so vedno pragmatične. Raziskava (2), ki abstrahira od uporabnika jezika, kakor tudi od smisla in pomena ter designat, je sintaktika. Jezikovni izrazi in njihove forme tvorijo v sintaktiki samostojno področje raziskovanja. Teorija (2) in (4) je ekstenzionalna semantika (teorija reference v anglosaksonskem področju). Raziskave, ki upoštevajo (2) in (3), štejemo za intenzionalno semantiko.⁵⁰ Formalna pragmatika pa je v bistvu intenzi-

⁵⁰ Prim. STEGMÜLLER – Probleme und resultate der wissenschaftstheorie und analytischen philosophie, Vand u. Wissenschaftliche erklärung und begründung, Springer V. Berlin – Heidelberg – New York, 1969, str. 33.

Ob tem moram dodati, da se v nekaterih interpretacijah »pomen besed« (iz 3) smatra za identičnega z (4), kar je bolj pregledno. Takšno interpretacijo daje npr. Dummett.

onalna semantika, ki upošteva tudi (1), torej uporabnika jezika. Formalna pragmatika mora pokazati, da je cilj razjasnitve ekstenzionalne semantike normalno funkcioniranje jezika. Filozofski akcent ekstenzionalne semantike se prenese na vprašanje sposobnosti individua, da konvencionalno izkorišča jezik. Vprašanje smisla (intenzionalne semantike) sploh ne bi bilo relevantno, če bi posameznik, ki se uči nek jezik, kopičil poznavanje tega jezika v obliki aritmetičnega zaporedja. Ker pa je učenje nekega jezika ne-vektoriziran, ne-urejen proces in se ne učimo vedno nekaj novega, ampak se znanje, ki si ga pridobivamo, lahko delno ali v celoti nanaša na znanje, ki ga že imamo, kaže to dejstvo na potrebo intenzionalne semantike, kakor tudi formalne pragmatike. Ali, če pogledamo problem potrebe formalne pragmatike ožje, je njena uporabnost očitna iz (že večkrat omenjenega) dejstva, da smisel neke izjave A ni odvisen samo od A, ampak tudi od okoliščin izjavljanja.

Preden se lotimo prikaza nekaterih Carnapovih in Montaguejevih del oz. konceptov, pogledjmo še nekoliko širše na razliko med pojmom »ekstenzije« in »intenzije«. Stavčna logika in logika kvantorjev sta čisto ekstenzionalna logična sistema. Za stavčno logiko velja to zato, ker so junktorji definirani kot čisto ekstenzionalni operatorji, tako da je resničnostna vrednost kompleksnih stavkov odvisna samo od resničnostne vrednosti delnih stavkov, ne pa od smisla stavkov. Narava tega dejstva je utemeljena na dosledni enodimensionalnosti junktorjev. Drugače je v modalni logiki, kjer za apodiktične sodbe uvedemo logičen operator »□«. »□« trdi logično nujnost, njegova definicija pa je: »□ p« – resničen je takrat, kadar je »p« logično resničen stavek.

Stavki z enako resničnostjo oz. resničnostno vrednostjo so ekstenzionalno enaki. Njim pripisana resničnostna vrednost je njihova ekstenzija. Drugače pa je s stavki, na katere se nanaša operator »□«. Stavki tipa »□ p« niso odvisni samo od resničnostne vrednosti »p«, temveč od propozicije, ki jo stavek izraža, torej od smisla.

»□« je za razliko od junktorjev in kvantifikatorjev, ki so ekstenzionalni operatorji, intenzionalen operator. Iz tega je očitno, da obstaja bistvena razlika med intenzijami in ekstenzijami nekega stavka. Kakorkoli je objekt-jezik že lahko kompliciran, število ekstenzij nikoli ne presega dva, saj prideta v pošteve za vrednost ekstenzij le vrednosti »resničen« in »neresničen«. Število intenzij je nasproti temu neomejeno. Intenzij je natanko toliko, kolikor je med seboj različnih, skozi stavke objekt-jezika izjavljenih propozicij, se pravi toliko, kolikor je potencialno eksistirajočih stavkov z različnim smislom. Da je ekstenzialnost dvovalentna funkcija, izhaja očitno tudi iz principov ekstenzialnosti (ki se nanašajo na ekstenzialnost propozicij):

1. Vse funkcije propozicij so resničnostne funkcije, i. e. kateremukoli stavku, ki kot del vsebuje propozicijo P, se resničnostna vrednost ne spremeni, če nadomestimo P s katerokoli propozicijo, ki ima enako resnično vrednost kot P.

2. V stavkih, ki govorijo o propozicionalnih funkcijah, lahko nadomestimo propozicionalno funkcijo s katerokoli ekvivalentno funkcijo, ne da bi se spremenila resnična vrednost stavka.⁵¹

Vsaka propozicionalna funkcija determinira razred vrednosti variabel, za

⁵¹ RUSSEL. An inquiry into meaning and truth, London, 1940; str. 260.

katero je resnična, kar je njena ekstenzija. Njena intenzija pa je vrednost konstante, ki je ekvivalentna determinirani vrednosti variabel.

Podobno kot za propozicije, velja tudi za predikate. V slučaju enomestnih predikatov lahko imenujemo intenzijo tudi lastnost, ekstenzija enomestnega predikata pa ni nič drugega kot razred ali množica. Intenzija enomestnega predikata »rdeče« je lastnost objektov, da so rdeči. Ekstenzija enomestnega predikata »rdeče« pa je množica vseh rdečih stvari. Če bi bile v nekem možnem svetu vse okrogle stvari rdeče, potem bi imela predikata »okroglo« in »rdeče« natanko isto ekstenzijo, seveda pa ne bi imela iste intenzije. Frege navaja za to naslednji primer:

ZVEZDA VEČERNICA = ZVEZDA DANICA

Tu gre za razpoznavanje istega objekta po različnem razpoznavnem znamenju. Ekstenzija parov izrazov levo in desno od enačaja je identična, medtem ko intenzija ni.

Kot sem že prej poudaril, prehaja tendenca semiotičnega vidika zanimanja za jezik (a) s sintaktičnega preko semantičnega na pragmatični vidik funkcioniranja jezika. Značilen za to je Carnap. Carnap še v »Logični sintaksi jezika« pravi, da so možni tako intenzionalni kot ekstenzionalni jeziki in vse, kar moramo reči, je to, da so stavki intenzionalnega jezika prevedljivi v ekstenzionalnega.

Primer: Intenzionalni stavek »Lojze pravi A« se lahko prevede v ekstenzionalni stavek »Lojze pravi A««. Povsem drugače gleda Carnap na to vprašanje v svojem kasnejšem obdobju.⁵² Carnap pravi, da polna analiza intenzije, verovanja in sorodnih pojmov zahteva pojmovni okvir teoretične pragmatike. Za takšen okvir našteje nekaj pojmov, ki jih prikaže skozi njihovo skupno formo. Za prvi pojem pravi, da je bolje, če je razumljen kot teoretični konstrukt, kot pa dispozicijski pojem opazovalnih jezikov. Prvi pojem je pojem verovanja in je nepragmatičen. Označuje stanje neke osebe, ki ne obvlada nujno jezika. Drugi pojem je pragmatičen.

Izjava forme

1) B (X, t, p) pravi, da oseba X verjame v času t, da p. To je treba razumeti v šibkem pomenu, ki niti ne implicira, da se X svojega verovanja zaveda, niti da je v stanju, da bi verovanje zapopadel z besedami.

2) T (X, t, S, L) pravi, da X v času t izjavo S jezika L smatra za resnično (zavedno ali nezavedno). B in T Carnap razume kot enostavno razmerje. V primerni sistematizaciji bi bila oba pojma videti kot stopnjevitata. Pojem »intenzije« služi kot vezni člen med obema izjavama.

3) Int (p, S, L, X, t) pravi, da je stvarna vsebina p intenzije S jezika L za X v času t. Na podlagi primernih postulatov lahko (2) (deduktivno ali induktivno) izhaja iz (1) in (3) in (1) iz (3) in (2).

Poleg teh pojmov potrebuje pragmatika po Carnapu še enega ali dva pojma izjavljanja.

4) A (X, t, S, L) naj pove, da hoče X v času t po premisleku izjaviti nek dogodek v obliki trditve s pomočjo S kot izjavo jezika L. Ker pojem A vsebuje

⁵² Naslednji prikaz se nanaša na (CARNAP)
Über einige begriffe der pragmatik.

namen ali smoter, je samo po sebi razumljivo, da je teoretična konstrukcija. Naslednji pojem za razliko od A pripada opazovalnemu jeziku.

5) U (X, t, R) pravi, da X navaja sredi njegovih govornih orodij neko vrsto slišnih šumov. Predpostavljamo, da je R dogodek S.

6) V (X, t, S) Ta izjava ne kaže nobenega odnosa do L. Dejstvo, da X misli šume S kot izjavo L, ne bo neposredno opaženo, ampak je lahko v najboljšem slučaju induktivno izpeljano. Predpostavimo, da je (6) predstavljen kot izkušnja iz opazovanja. Potem lahko s pomočjo primernih dodatnih premis, ki se tičejo normalnosti situacije in prej potrjenih dejstev, ki vključujejo (6), sklepamo na (4), nato na (2) in končno induktivno na (1).

Carnap pravi v navedenem delu, da obstaja nujna potreba po sistemu teoretične pragmatike. Ta sistem je primeren za majhne grupe pojmov. Lahko pa se potem razvija tako, da vključi vsak pojem, ki je potreben v diskusijah o spoznavni teoriji in metodologiji znanosti.

Precej bolj zapleten koncept formalne pragmatike podaja R. Montague. Montague je hotel začrtati nek splošen okvir semantičnih analiz skozi razvoj intenzionalne semantike nekega tipološkega jezika. S tem naj bi razvil logični jezik, ki naj bi imel zadostno izvorno moč za analizo ne le posameznih izjav, ampak kar celotnih naravnih jezikov. Tipološka semantika naj bi prevzela s tem vlogo univerzalne gramatike. V zgodovini filozofije in lingvistike je večkrat prevladovalo mišljenje (npr. Roger Bacon), da so gramatike različnih jezikov v bistvenih potezah enake. Naloga univerzalne gramatike sestoji v tem, da poišče skupne konstante različnih naravnih jezikov in razvije sistem skupnih gramatičnih kategorij, v katerem bi bilo mogoče predstaviti in analizirati nek posamezen jezik. Misel, po kateri naj tak sistem ne bi bil le preprosta vsota vseh posameznih empiričnih gramatik, ampak racionalno in empirično zasnovana univerzalna gramatika, izvira iz lingvistike Port Royala.

Montague misli, da sta sintaktika in semantika homomorfni. Smatra ju za matematični disciplini in jima temu ustrezno daje algebarično formo. Intenzija izraza je po Montagueju *funkcija iz množice I*, katere elementi natanko opredeljujejo izbrani kontekst v ustrezne ekstenzije danega izraza. Vsak indeks je nek urejen n-tor s koordinatami možnega sveta, trenutka, poslušalca, govorca, kraja, prejšnjega pogovora ali z drugimi, ki jih potrebujemo za natančen opis danega konteksta.⁵³ Indeksi kot »jaz«, »ti«, »ta«, »tukaj«, »zdaj« pridejo šele skozi pragmatični kontekst do določenega ozira. Če se takšni izrazi nahajajo v neki izjavi, je njihova dimenzija določena s parametri, ki kot takšni ne nastopajo v izjavi, določajo pa okoliščine izjavljanja. Po Montagueju lahko izrazimo relevanten pragmatičen parameter v indeksu »j«. Množica točk reference naj bo J. Poleg že naštetega je indeks moral vsebovati tudi določitev izraza »ta«, »vsak«, »ta človek« ipd. V principu zadostuje, da fiksiramo v j prostor in čas izjave, ki se nahaja v svetu i.

Poglejmo si natančneje Montaguejevo definicijo pragmatičnega jezika in nekaj osnovnih definicij. Ob strani puščamo vsa izpeljevanja iz osnovnih definicij, ker bi tak prikaz verjetno presegel začrtani okvir tega spisa. V tem prikazu se navezujem na Montaguejev članek z naslovom »Pragmatics«.⁵⁴ (Namesto grških znakov upo-

⁵³ Prim. A. PRIJATELJ, Analiza Montaguejevega dela PTO – magistrska naloga (neobjavljena).

⁵⁴ MONTAGUE, Pragmatics, v: Selected papers of R.ontague, New Haven and London, Yale U. Press, 1974.

rabljam njihova imena.) Montague najprej našteva elemente, iz katerih je sestavljen nek pragmatičen jezik. To so

1) L – konstante $\neg, \wedge, \vee, \rightarrow, \leftrightarrow$, in kvantifikatorji \wedge (univerzalni kvantifikator), \vee (ekstenzionalni kvantifikator) in $=$ (znak identitete)

2) parenteze

3) individualne variable V_0, \dots, V_k, \dots ;

4) n – mestni predikati, za vsako naravno število

5) n – mestni operacionalni simboli, za vsako naravno število n

6) n – mestni operatorji, za vsako pozitivno celo število n

Pragmatičen jezik lahko identificiramo z množico predikatov, katere vsebuje. Pragmatičen jezik je nasploh vsaka takšna množica simbolov. Interpretacijo pragmatičnega jezika L določi Montague tako, da je

/I, U, F/ tako da

1. I, U so množice.

2. F je funkcija v domeni L.

3. Za vsak simbol A v L, F_A in funkcija v domeni I.

4. Kadarkoli je P n – mestni predikat v L in je i v I, je $F_P(i)$ n – mestna relacija do U (to je množica urejenih n-torjev članov množice U).

5. Kadar je A n – mestni operacijski simbol v L in je i v I, je $F_A(i)$ (n+1) – mestno relacijo do U tako da, za vse X_0, \dots, X_{n-1} v U, obstaja natančno en objekt y v U tako da je $/X_0, \dots, X_{n-1}, y/ \in F_A(i)$.

6. Kadarkoli je N n – mestni operator L in je i v I, je $F_N(i)$ n – mestna relacija množice vseh podmnožic od I.

Če je i točka reference in je designiran predikat E v L, potem so objekti X tako, da $/X/$ je element $F_E(i)$ razumljeni kot objekti, ki eksistirajo z ozirom na i (v skladu z /I, U, F/). Množica U v gornji definiciji je razumljena kot množica vseh mogočih objektov /I, U, F/. *S tem pa še ni rečeno, da vsak objekt eksistira z odnosom na neko točko reference.*

Oglejmo si še dve definiciji: ekstenzija in intenzija terminov Sigma. Termin bo na splošno vseboval variable. Njegova ekstenzija naj bo na dani točki reference tista funkcija H, ki označuje za vsak možen sistem vrednosti teh variabel korespondenčno vrednost termina pri točki reference. Pozicija v zaporedju bo indicirala intendirano korespondenco med variablami in objekti; to se pravi, v neskončnem zaporedju X bo konstanta X_n razumljen kot vrednost variable v_n . Definicijo ekstenzije termina Sigma pa Montague prikaže:

Predpostavljaj, da je Alfa možna interpretacija za pragmatični jezik L, Alfa = /I, U, F/ in je i v I. Potem je $Ext_{i, Alfa}(Sigma)$ ali ekstenzija Sigma pri i (v skladu z Alfa), vpeljana kot arbitrarni termin Sigma v jeziku L z naslednjo rekurzivno definicijo:

1. $Ext_{i, Alfa}(v_n)$ je tista funkcija H, ki ima za svojo domeno množico vseh neskončnih zaporedij možnih objektov iz Alfa, in tako da, če je X katerokoli takšno zaporedje, potem $H(X) = X_n$.

2. Če je A n-mestni operacionalni simbol v L so $Sigma_0, \dots, Sigma_{n-1}$ termini v L, potem je $Ext_{i, Alfa}(A Sigma_0, \dots, Sigma_{n-1})$ tista funkcija H, ki ima za domeno množico vseh neskončnih zaporedij možnih objektov iz Alfa, in tako da, če je X katerokoli takšno zaporedje, je $H(X)$ unikatni objekt Y, za katerega velja, da je vsak $/Ext_{i, Alfa}(Sigma_0)(X), \dots, Ext_{i, Alfa}(Sigma_{n-1})(x), y/$ član $F_A(i)$.

Iz te definicije deducira definicijo intenzije termina Sigma: Predpostavljamo, da je Alfa možna interpretacija pragmatičnega jezika L, Alfa = /I, U, F/ in je Sigma termin L. Potem je $Int_{Alfa}^{(Sigma)}$, ali intenzija Sigma, tista funkcija H z domeno I, tako da, za vsak i v I,

$$H(i) = Ext_{i, Alfa}(Sigma).$$

V nadaljnji specializaciji Montague navezuje predstavljeni koncept tudi na časovno logiko, osebne zaimke in demonstrative ter standardno modalno logiko.

Precej nasprotno intenzionalni semantiki (formalni pragmatiki) zastavlja svoje področje teorija akcije. Teorija akcije je sama po sebi širok pojem, ki pokriva (ali delno pokriva) različne smeri znotraj analitične filozofije, ki se večinoma neformalno ukvarjajo s področjem akcije, praktičnega odločanja in vzročnosti prakse. Načini pristopa k tematiki človeške akcije so v grobem naslednji:

a) neovitgenštajnovski pristop, za katerega je značilno zavračanje želja, hotenj in verovanj kot možnih vzrokov akcije in ki je v bistvu najdlje od izvornih Peircovih teoremov o povezanosti verovanja in akcije;

b) kot kritika prvega pristopa nastopa teorija akcije, ki afirmira verovanja, želje in hotenja za možne (nujne) vzroke za akcijo;

c) tretji pristop, katerega najpomembnejši predstavnik je D. Davidson in ki pravzaprav povzema oba prejšnja pristopa in ju pretvori v samostojno smer.

Na kratko želimo predstaviti teorijo Charlesa Taylorja kot predstavnika druge smeri in teorijo D. Davidsona. Bistven pojem pri Taylorju je pojem »dispozicija«, ki igra tudi pri Peircu v enakem kontekstu precej pomembno vlogo, v smislu, da, če verovanja že niso neposredni vzrok za akcijo, pa predstavljajo vsaj dispozicijo, da bo nek objekt v določenih okoliščinah reagiral na nek konstanten način. Podoben pomen ima pojem »dispozicije« tudi pri Taylorju. Taylor zanika dvojen značaj motivov in vzrokov za neko akcijo. Motivi (in namere) in vzroki naj bi bili eno in isto, opazovano z različnih gledišč. Motiv je po Taylorju le psihološki opis vzroka. Vzrok akcije je verovanje (v širokem smislu hotenja, intencije, mišljenja o strahu pred nečim itd.), ki omogoča ne samo predvidevanje, ampak tudi preciznejše kontroliranje stvari ali stanja stvari, na katero se verovanje nanaša. Taylor pravi, da je pojem vzročne povezanosti pomembnejši od pojmov stalne zveze dveh elementov ali stalnega zaporedja v času. Notranje stanje, v katerem se želja nahaja, je mogoče prepoznati po nagnjenju, da se delajo določene stvari, ki se tičejo želja. Vsaka želja nedvomno predstavlja »dispozicijo« za akcijo. Nemogoče si je zamisliti mentalno stanje, ki bi

a) bilo opisano brez navedbe dispozicije, ki bi vseeno

b) imenovalo »željo za X«.

Za Taylorja je nesporno, da motivacijski faktorji, ki jih navajamo takrat, kadar pojasnjujemo nek akt z vzrokom želja,

Lahko rečemo, da je celoten Taylorjev pojmovni aparat znotraj Peircovih teorij, seveda ob predpostavki, da to želimo videti. Zanimivo je, kako Taylor določi objekte čustev. Čustva so aficirana od objektov, na katere imajo povraten vpliv. Za čustva, ki imajo kot vzrok realne objekte, pravi, da so »karakterizirajoča čustva«. Obstajajo pa tudi čustva, ki nimajo za svoj vzrok realnih objektov, torej so brezpredmetna. Takšna čustva so npr. strah brez razloga, depresija, slaba volja ipd. Poanta je v tem, da ta čustva lahko določimo s tem, da kljub temu, da nimajo

realnih denotat, nekaj označujejo, torej so znaki brez objektov označevanja. Podobnost z nekaterimi Peircovimi koncepcijami je več kot očitna.⁵⁵

Zelo zanimivo je Davidsonovo teoretiziranje teorije akcije, ki pa sega mnogo širše, vse do vprašanja neodvisnosti posameznih komponent pragmatike. Davidson v bistvu ponovi Morrisov »pragmatični obrat« s tem, da poskuša določiti semantiko skozi okvire pragmatike, se pravi, skuša dati v teoriji resnice *pomen* vseh neodvisno smiselnih izrazov na temelju analize njihove strukture. Pri tem gre za svojstveno teorijo resnice, ki jo razume kot skupino aksiomov, ki za vsak stavek v jeziku podrazumevajo potrdilo o pogojih, pod katerimi je stavek resničen. Ti aksiomi so korelat Tarskijeve konvencije o resničnosti umetnih jezikov, s tem, da gre pri Davidsonu za naravne jezike.

Sprejemljiva teorija resnice bi morala po Davidsonu pojasniti pomen (ali resničnostne pogoje) vsakega stavka na ta način, da bo analizirala dotičen stavek kot funkcijo elementov, ki so izbrani iz končnega inventarja.⁵⁶ Drugi pogoj je, da takšna teorija zagotovi metodo za določanje pomena stavkov. Tretji pogoj za takšno teorijo bi bil, da trditve o resničnostnih pogojih za posamezne stavke sestojijo iz pojmov kot sami stavki. S tem Davidson zabriše razliko med metajezikom in objekt-jezikom in nakaže pot v povsem pragmatične raziskave jezika, saj je za teorijo resnice za naravne jezike pomembno, da vzamejo v obzir, da mnogi stavki varirajo v resničnostni vrednosti odvisno od časa, govorca in samih poslušalcev. S tem ni rečeno nič drugega, kot da za nosilce resničnostne vrednosti ne vzema stavkov kot takih, ampak govorne akte. Za določitev resničnostne vrednosti govornih aktov je torej potrebno upoštevati odnose, ki obstojajo med govornikom, stavkom, časom in drugimi okoliščinami izjavljanja. S tem je Davidson očitno prenesel akcent s sintaktično-semantičnega sklopa na pragmatični vidik semiotike.

LITERATURA

1. Apel, K. O., Der denkweg von Charles Sanders Peirce – eine einfuhrung in der Amerikanischen pragmatismus, Suhrkamp v., Frankfurt a. M., 1970.
2. Apel, Transformacija filozofije, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.
3. Ayer, A. Y., Theories of pragmatism, Macmillan, London, 1968.
4. Black, M., Indukcija; v: Prior – Historija logike, Naprijed, Zg, 1970.
5. Carnap: Über einige begriffe der pragmatik.
6. Davidson: Psihologija kao filozofija; v: Mišević (12).
7. Davidson: Semantika za prirodne jezike; v: Gramatika – sematika – znanje, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
8. Echbach: The history of semiotics and Peirce; v: Pierce (18).
9. Fisch, M., Peirce as logician and philosopher; v: Peirce (18).
10. Kutschera, F. V., Einführung in die intensionale semantik, Walter de Gruyter, Berlin, New York 1976.
11. Mišević, N., Filozofija jezika, Naprijed, Zagreb, 1981.
12. Mišević–Smokrović (ur) Namjera i čin (Zbornik) Izdavački centar, Rijeka, 1983.
13. Montague, R., Pragmatis; v: Formal philosophy – selected papers of R. Montague, New Haven and London, Yale U. Press.
14. Montague – pragmatics and intensional logic; v: Montague (13).

⁵⁵ Prim. Ch. Taylor, Razlaganje akcije v: Mišević–Smokrović (ur.) – Namjera i čin, Izdavački centar Rijeka, 1983.

⁵⁶ Davidson, D., Semantika za naravne jezike, Svjetlost, Sarajevo, 1977, str. 120.

15. Morris, Ch., Osnove teorija o znacima, BIGZ, Beograd, 1975.
16. Peirce – Collected papers, Harvard U. Press, Cambridge, M. 1934–57.
17. Peirce – Pragmatizam, Grafos, Bg, 1979.
18. Peirce – (ed) Studies in logic, John Benjamins Company.
19. Prijatelj, A., Analiza Montaguejevega dela PTQ – magistrska naloga (neobjavljena).
20. A. Prior – Historija logike, Naprijed, Tg, 1970.
21. Russel – An inquiry into meaning and truth, London, 1940.
22. Schneider, H. W., A history of american philosophy, The liberal arts press, Inc. 1957.
23. Stegmüller – Probleme und resultate der wissenschaftstheorie und analytische philosophie, Band I, Wissenschaftliche erklärung und begründung, Springer V. Berlin * Heidelberg – New York, 1969.
24. Taylor, C., Objašnjenje činjenja; v: Mišćević (12).
25. Životić, M., Pragmatizam, savremena filozofija, Nolit, Beograd, 1966.

Zaključek

Čeprav filozofski koncepti poučevanja, vzgoje in izobraževanja ne kažejo nobene potrebe po drastični spremembi, vendar se v njihovi vsebini, predvsem v vsebini vsebin, ki jih poučujemo, vzgojujemo in izobražujemo, opazijo pomembne spremembe. Čeprav se v vsebini vsebin opazijo pomembne spremembe, vendar se v njihovi vsebini opazijo pomembne spremembe, vendar se v njihovi vsebini opazijo pomembne spremembe. Čeprav se v vsebini vsebin opazijo pomembne spremembe, vendar se v njihovi vsebini opazijo pomembne spremembe.

Poučevanje, vzgoja in izobraževanje so predvsem, odvisno od tega, kaj se poučuje, vzgojuje in izobražuje, torej predvsem od vsebine, ki jo poučujemo, vzgojujemo in izobražujemo. Čeprav se v vsebini vsebin opazijo pomembne spremembe, vendar se v njihovi vsebini opazijo pomembne spremembe. Čeprav se v vsebini vsebin opazijo pomembne spremembe, vendar se v njihovi vsebini opazijo pomembne spremembe.

Vzgoja, vzgoja in izobraževanje, se razvijata v vzgojni in izobraževalni vsebini, ki jo poučujemo, vzgojujemo in izobražujemo. Čeprav se v vsebini vsebin opazijo pomembne spremembe, vendar se v njihovi vsebini opazijo pomembne spremembe. Čeprav se v vsebini vsebin opazijo pomembne spremembe, vendar se v njihovi vsebini opazijo pomembne spremembe.

Svoje filozofije kot življenjske izkušnje učitelj ne more prenašati na učence, ne da bi jo interpretiral. Filozofija kot poučevanje o miselni kulturi preteklosti in sedanjosti nima samo izobraževalne-informativne komponente, ampak tudi vzgojno komponento pri vsajanju in presajanju filozofskega erosa v mladi rod. Učitelj, ki se z lastnim proučevanjem filozofske misli vrašča v miselno-kulturni tok stoletij in iz njega izrašča s svojimi življenjskimi izkušnjami, skuša to željo vzbuditi in vsaj delno izpolniti tudi pri učencih.

Poučevanje filozofije predstavlja problem, odkar obstaja filozofija sama. Že pri starih Kitajcih, starih Indijcih in starih Grkih najdemo prve napotke za rešitev tega problema, ki je skoraj enoznačen, ker je v skladu s sliko tedanjega sveta in človeka. Učenec naj bo poslušen in naj sprejema učiteljeve nauke celostno. Teza o znanju kot kreposti ni samo Sokratova, ampak velja na splošno za prvotno civilizacijo. Sčasoma znanje izgubi svojo neomadeževanost. V srednjem veku je važnejša človekova prirodna grešnost, v novem veku pa moč. Goethejev Faust doživlja prekletstvo znanja. Današnji čas karakterizira človekova negotovost in ambivalenca.

Vprašanje, kaj je filozofija, je povezano z vprašanjem, kako se izraža. Že od njenega nastanka je znano, da se filozofija izraža individualno. Teoretični subjekti so v zgodovini filozofske misli znani kot individualni subjekti, oz. kot velike osebnosti. Tudi vprašanje, kaj lahko nadomesti filozofijo, ni novo. Filozofija je nepotrebna zaradi mita, religije, ideologije, znanosti. Filozofijo animira določena subjektivna težnja: čudenje, volja do svobode, obup, dvom, strah pred smrtjo, smisel, sreča itd. Tisti, ki odklanjajo filozofijo, vidijo v njej bedo: navidezne probleme, spekulativnost, neumnost-norost, nekoristnost, nestvarnost. Zato ni slučaj, da najde filozofija svoj začetek prav v tisti točki, ki je od njenega bistva najbolj oddaljena – pri zdravem razumu, nesrečni zavesti, proletariatu kot izkoriščanemu razredu, strahu pred smrtjo itd. Filozofski smisel ali nesmisel, plodnost ali neplodnost se nahaja v boju interesov. Filozofija napravi opozicijo zoper njo samo za svoj centralni problem in ga tako skuša razrešiti. V zgodovini filozofije in izven nje ni enoznačnega odgovora na vprašanje, ali ji to uspeva ali ne – ali je zgodovina filozofskih problemov obenem tudi zgodovina njihovih rešitev ali ne. Odgovor na to vprašanje je odvisen od našega stališča, ki ga filozofija od svojega začetka predpostavlja, ne da bi tudi naš vsakdanji jezik in delovanje vključevala filozofijo. V tem pogledu se odvija filozofija kot Sizifov posel – tedaj vedno znova, in kot problem Sokratove smrti – kar omogoča različne aplikacije na dejansko stanje.

Tako npr. učitelj pri učencih razvija pojmovno ustvarjalnost, pristranski sodniki pa to ocenijo kot neustrezno. Nesporazum pri vprašanju odnosa med individualno in družbeno funkcijo filozofije lahko nastane že v odnosu med učenci in učiteljem. Ne more biti apriori, ampak samo zgodovinsko jasno, v kakšnem smislu je filozofija stvar posameznika (permisivno) in v kakšnem smislu naj bi se po njenih principih represivno vsi ravnali. Praksa delno razrešuje, delno pa prekriva *circulus vitiosus*: po eni strani naj bi vsi enako mislili, po drugi strani pa bi to v absolutnem smislu onemogočalo smiselno delovanje posameznika. Filozofi so splošne principe samo različno razumeli, kar pomeni določeno nemoč pred šolskim prisilnim kolektivnim subjektom. Če se učitelj zateče v racionalistično metafiziko, se lahko postavi v vlogo Descartesovega dobrega boga, ki ne more varati učencev z absolutno skepsjo o eksistenci sveta, lahko zastopa stališče resnice ki je kriterij same sebe in učenčevih zmot (Spinoza), ali v vlogo Leibnizove popolne monade, ki z varne razdalje ocenjuje trnovo pot spoznavanja nepopolnih monad, po kateri le-te morajo, a nočejo hoditi. S stališča svoje izjemne točke, ki jo je dosegel s spoznanjem, skuša zaman dopovedati učencem, da je njihova svobodna volja v spoznanju nujnosti. Superiorni položaj Minervine sove je vedno prepozen za eksistencialno frustriranega človeka. Vprašanje je, kaj tak človek najprej in ne nazadnje potrebuje. Diagnoza časovne neprimernosti določene filozofije je permanentna možnost tiste filozofije, ki išče praktično sprejemljivost izven sebe, ker se zaveda, da sama v sebi imanentno nima zadostnih sredstev za doseg zastavljenih ciljev. Učenec se lahko identificira s filozofskimi problemi avtonomno zaradi poskusa reševanja svojih eksistencialnih vprašanj, ali heteronomno zaradi učenja za oceno. Samo celostno osebno sprejete misli lahko spremenijo medsebojne odnose. Metodična načela: od znanega k neznanemu, od lažjega k težjemu, od bližnjega k daljnemu, od enostavnega k sestavljenemu niso konkretni napotki, dokler ne vemo, kje smo in kaj hočemo doseči. Filozofija pozna celo vrsto dialektičnih dvojic kot koordinat za določitev tega, kar je, in tega, kar ni. Metodiko filozofskega pouka je možno izpeljevati znotraj filozofije same in izven nje, interdisciplinarno, brez monopolnega vsiljevanja določene vede temu pouku tujih vrednot.

Vprašanje spontanosti in organiziranosti enakovrednega sodelovanja med učencem in učiteljem pri pouku filozofije je bilo doslej prepuščeno pedagoški praksi. Zdi se, da je to vprašanje lažje rešljivo pri podobnih subjektivnih odzivih na probleme kot pri nasprotnih, kot da prvo vodi k socializaciji, drugo pa k disparatni-napačni individualizaciji, samovolji, anarhiji. Tako se spet v drugi obliki vrnemo k vprašanju možnosti najširše sinteze množičnosti različnih interesov pri pouku. Ali ima učitelj za tak način poučevanja dovolj napotkov v literaturi in dovolj lastnih izkušenj?

Osnovna in srednja šola usmerjata učenca prej k analitičnemu kot k sintetičnemu mišljenju, kar vodi do enostranskih, zaprtih, absolutiziranih stališč razpredalčkanega znanja. Tako učitelju kot učencu primanjkuje spoznanj o različnih vrstah dialoga v različnih tipih situacij. Negativne posledice so na dlani, vendar jih ne moremo premagati z zahtevo po ustvarjalnosti in z zahtevo po kvalitetnejšem in bolj ekonomičnem pouku. »Pseudoaktivnost« (izraz M. Bakovljeva) ni samo tipična značilnost učenca, ampak tudi učitelja, ki je bil učenec stare šole. Večina trdi, da je filozofija abstraktna, pozablja pa, da je prav filozofija že od začetka iskala pot h konkretnemu. Njena konkretnost je v samozavedanju svoje abstrakt-

nosti, medtem ko se je druge stroke ne zavedajo. V tem smislu velja Sokratov izrek: »Vem, da nič ne vem.« Pot h konkretnemu je spreminjanje šole od institucije k šoli življenja in mišljenja. Pot h konkretnemu je prehojena v dialogu, ki presega verbalizem, formalizem in nevarnost desemantizacije filozofskih izrazov. Zlasti na začetku šolskega leta je filozofska terminologija največja ovira za sporazumevanje filozofske problematike.

Kljub temu, da Slovenci že imamo nekaj filozofskih slovarjev (Sruk, Janžekovič), pa nimamo specialne didaktike, ki bi odgovorila na bistveno vprašanje, kako naj učitelj najde dialoško pot do učenčeve sposobnosti dojemanja »najsplošnejših principov vsega, kar je,« in kako naj učenec najde smisel v globjem in ne zgolj površnem razmišljanju. Napačno bi bilo predpostaviti, da učenec in učitelj razumeta filozofske probleme na isti ravni. Nasprotno, vsak subjekt vzgojno-izobraževalnega procesa živi v lastnem svetu, zastopa svojo sliko sveta in svetovni nazor, ki se nenehno strukturira. Napačno bi bilo, če bi ga pojmovali kot dovršenega. Vsakdo rešuje svojo eksistenčno situacijo. Kako je možno skupno razumevanje filozofskih problemov v ločenem smislu za vsak subjekt kljub različni v stopnji in načinu mišljenja učenca in učitelja? Že Heraklit se je pritoževal, da ljudje nimajo posluha za skupno. Pravi: »Za ta logos, dasi je večer, ljudje nimajo razumevanja, ne preden o njem slišijo, ne ko so slišali: zakaj čeprav se po njem vse dogaja, so enaki neizkušenim, kadar se poskušajo ob takih besedah in delih, kakršna oznanjam jaz, ko sleherno stvar po njeni naravi razčlenjujem in pojasnujem. Drugi ljudje pa si prav tako niso v svesti tega, kar v bedčem stanju počno, kakor se ne zavedajo tega, kar delajo v spanju.« (A. Sovre: Predsokratiki, SM v Ljubljani 1946, str. 75) Lahko bi poskušali odgovoriti: kakršen je človek, takšno filozofijo ima (Fichte), kakršno vprašanje, takšen odgovor, kakršen (neustvarjalen) učitelj, takšen (neustvarjalen) učenec. Takšni »pedagoški« odgovori za vprašanje ekskomunikacije in nesporazumov glede skupnega logosa, lastnine, interesov predpostavljajo samo spoznanje enakega z enakim, ne pa tudi spoznavanja po nasprotju. Že Heraklit je uvidel, da ljudje vendarle imajo nepričakovan posluš za lastne sanje, nimajo pa posluha za vsiljevanje skupnega logosa, ki je v današnjem jeziku »odtujena ideologija« nasproti človekovi samodejavnosti. Ideologija, ki se prikrito vpleta v učiteljeve razlage filozofskih problemov, vedno znova ustvarja nesporazume. Učitelj postopno izkuša, s čim spodbuja in kako ovira razvoj svobodnega duha. Vzgojno-izobraževalna praksa mu pokaže motive prej kot teorija. Genetična vzročna, hipotetična, metodična, vrednostna vprašanja imajo smisel z vidika samospraševanja. Proces samospraševanja pa je pri učencih največkrat še na fantazijski neartikulirani in neubesedeni ravni. Zato ni čudno, da se sporazumevanje o filozofskih problemih zatika že pri nominalnih definicijah, pri prevajanju vsakdanjega jezika v zapleten filozofski jezik, ki je pri vsakem filozofu drugačen.

Ker čas spoznanja samega sebe ne more biti predpisan z učnim načrtom za filozofijo, se ta najčešče reducira na historične pregledne – opise obdobj, v katerih so filozofemi živeli, njihovih življenj in naštevane izjav. Pravi učni načrt za filozofijo je takšen, da omogoča učencem in učitelju osmišljanje, identifikacijo in interiorizacijo filozofskih problemov – šele tedaj se lahko filozofije učimo učiti in vrednotiti njene vrednote. Razvrednotenje kritičnega mišljenja ne pomeni drugega kot pristajanje na obstoječe, s čimer se izgublja »revolucionarni pomen pojmov«. Če mora učenec v boju za pravilne formulacije slediti le miselni tok učitelja, se

njegovo znanje reducira na ponavljanje njegovih izrečenih besed. Dokončna ubeseditev je sredstvo za cementiranje misli. Šolski inštitucionalistični monopol nad »kulturno dediščino« se pojavlja tudi pri pouku filozofije kot sredstvu njenega osvobajanja in redogmatizacije. Na »banalnost kot kontrarevolucijo« (E. Bloch) se filozofija odziva s svečanim, privzdignjenim tonom »inteligibilnih nebes« od Sokratovega posthumnega dialoga s prijatelji, ki jih njegovi argumenti o nesmrtnosti duše prepričajo, G. Brunove teze, da se rablji kazni bolj bojijo kot tisti, ki jo sprejemajo, Heglove Minervine sove, Engelsovih protestov zoper buržoazno zaroto molka na Marxov Kapital, Wittgensteinovega prisilnega molka, Sartrovih nepokopanih mrtvecev, do Heideggrovega čakanja na neskrítico biti. To niso samo imaginarni dodatki h gotovim dejstvom, kar bi lahko pozitivistično označili kot »navidezne probleme«, ampak poskus nadaljevanja dialoga v točki, kjer je bil prekinjen, o tabu temah, nedorečenih delnih spoznanjih, neizpoljenih človekovih željah. Razumevanje zapletenih besedil bi morali učiti s tega vidika. Večina učencev nima privzgojenega smisla za razumevanje zapletenih besedil, ker nimajo dovolj vaje. Pri pouku filozofije se ne da nadoknaditi vsega, kar je bilo dotlej zamujeno že v osnovni šoli, glede razumevanja besedil.

Videli smo, da znanje danes ni vsem najvišja vrednota. Vsak človek ima svojo filozofijo, tisti, ki to taji, ne ve, kaj hoče, oz. pristaja na odtujeno ideologijo. Kdor s samovzgojo in samoizobraževanjem ne išče poti do sebe, mu »družbene oblike zavesti« ne pomenijo različnih vrst samorealizacije in samoaktualizacije. Takšni »odvisni osebnosti« so bližje norme kot vrednote. Vsak avtoritarni sistem bi našel v njem »produktivnega delavca«. Njegovo reproduktivno znanje se je oblikovalo na normativističen način »represivne civilizacije« (Marcuse) in represivne vzgoje in služi materialni reprodukciji. Bodočnost le prolongira takšno sedanje stanje.

Filozofija kot anticipacija prihodnosti temelji na avtonomnih osebnostih, ki gojijo inovativno znanje v globljem smislu te besede (ne le tehnične inovacije), ki se učijo vedno znova postavljati moč argumentov pred argumente moči, razkrinkavati monopolne interese, ki prekrivajo resnico, in postavljati alternativna vprašanja namesto sugestivnih. Učimo se, kako »iz principov sveta izpeljujemo nove principe« (Marx). Socializacija filozofije je zelo kompleksna in protislovna (ali sploh obvladljiva) naloga. Poznamo različne vrste religiozних družb, družbe, v katerih prevladujejo različne ideologije. Ne poznamo pa de facto družbe kot umetniškega dela (Marcuse) in družbe dovršenega naturalizma človeka in humanizacije prirode (Marx). Poznamo družbo osamljenih, ne pa tudi svobodnih ljudi. Če ne poznamo mehanizmov osvobajanja, ali poznamo smer. Znanje kot sublimacija in substitucija (Freud, Hegel) ni najvišja vrednota. Človek še vedno išče nadomestke za samega sebe, ki omogočajo nastajanje omenjenih vrst znanja. Šele svoboden človek si s samoizobraževanjem prisvaja znanje kot vrednoto, ki pa ni množično, ker ni »svobode vseh«, ker slejkoprej odkrije »laž principa«, ko iz obstoječih principov ni mogoče konsekventno izpeljevati novih principov. Samoizobraževanje postane v točki človekove nemožnosti samorealizacije v družbi ne-dejanska filozofija in s tem moderna iluzija. Naloga filozofije samoizobraževanja je v tem, da nadaljuje dialog, ki je zastal ob današnji meji podružbljanja človeštva. Brez tega celovit človek celovitega sveta še nadalje ostaja »utopicum« (E. Bloch). V času spodbujanja in preganjanja vseh vrst strahov svoboda duha životari v intermundijah – kontra-verzno Epikurjevi tezi.

Filozofsko samoizobraževanje v takšnih pogojih ne more nadomestiti institucionalnega, ki im tradicionalni *raison d'être*. Pri pouku filozofije na srednji šoli učitelj lahko odkrije pomanjkljivosti primarne socializacije izobraževanja, ki bi sicer ostale prekrite, ker drugi šolski predmeti nimajo razvite najširše analitično-sintetične metode. V luči te metode je mogoče razumeti zapletene tekste in odkriti ozkost in omejenost vsakdanjega načina izražanja. Obzorje duha ni mogoče razširiti brez širjenja dimenzij jezikovnega izražanja. Poučevanje filozofije dobi interdisciplinarni smisel v vsebinski korelaciji z drugimi šolskimi predmeti. Filozofija na srednji šoli ni literarna zgodovina, ker ni njen predmet spoznavanje in vrednotenje literarnih del. Filozofija umetnosti pa omenjeno nalogo pomaga opraviti. Šolski predmeti še niso prevzeli dosežkov filozofije jezika, tako da bi posebne informacije o njih postale odveč. Imperializem strok na račun pomanjkanja najsplošnejše izobrazbe, ki jo vsebuje samo filozofija, vodi k reproduktivni razdrobljenosti razpredalčkanega znanja. Filozofija kot predmet proučevanja in poučevanja je prav tako nenadomestljiva kot iskanje človečnosti človeka, kjer ima filozofija svoj *ethos* in filijo. Filozofija je prva veda, ki omogoča videnje odnosov, in prva, ki odkrije zaslepljenost. Stehnizirana in poznanstvena družba obstoju filozofije ni tako nevarna kot ideologizirana družba, ki v imenu absolutizirane norme odpravlja alternativno mišljenje. Zaslepljenost je v človekovi nesposobnosti spoznanja drugačnih odnosov, potreb, interesov, kultur. Po svoji specifični večdimenzionalnosti filozofija v kakem šolskem razvidu del in nalog za posamezne predmete zaradi neenakih smotrov ni nadomestljiva s psihologijo (npr. spoznavanje filogenetskega in ontogenetskega razvoja). Filozofija postane v senci psihologizma, subjektivizma in ideološke ozkosti nepomembna. Nerazumevanje večine je še vedno označeno kot njeno normalno stanje in ne kot pretekla faza razvoja duha. Kriterij vrednotenja pouka filozofije se postopno diferencira. Avantgardna manjšina učencev postopno animira pasivno večino obenem z učiteljem. Le redkokdaj je pseudoaktivnost popolnoma odpravljena. V slabših razredih pasivnost večine ostane.

Legitimnost smisla filozofije je v njeni teoretični in praktični plodnosti. V delih klasikov marksizma je filozofija zamišljena kot gibalna sila družbenega razvoja. Še vedno so aktualne naslednje misli Marxa in Engelsa: »Filozofijo uvaja v svet vpitje njenih sovražnikov.« (Marx – Engels o zgodovinskem materializmu, CZ v Ljubljani, 1956, str. 6) Teorija postane materialna sila, brž ko zajame množice. Teorija lahko zajame množice, brž ko se pokaže *ad hominem* (splošno razumljivo). *Ad hominem* pa postane, ko postane radikalna.« (Ibidem, str. 19) »Filozofije ne moremo ukiniti (preseči), ne da bi jo udejanili.« (Ibidem, str. 18) »Glava emancipacije človeka je filozofija, njeno srce je proletariat.« (Ibidem, str. 27) Nadomestki in mamila negirajo filozofijo in jo usmerjajo zoper takšen (iluzoričen) svet. Takšna usmerjenost je smiselna, kadar proletariat kot materialna sila potrebuje idejno orožje za spremembo sveta. Vloga filozofije ni razumljena, kadar je usmerjena proti dobremu svetu. Spomnimo se, da se človek lahko v odtujitvi dobro počuti in ne želi spremembe. Človek je sredstvo in cilj sprememb, njihov subjekt in objekt. Zato vrednoti spremembe pozitivno in negativno. Razvoj človekovih ustvarjalnih sil ni istoveten z razvojem tehnike, kot to menijo tehnokrati. Zloraba izobraževalne tehnologije z uspavanjem človekovih ustvarjalnih sil ne pomaga pri pouku filozofije zainteresirati učence za miselno naprežanje, brez katerega ostane filozofija le

zbirka podatkov, verbalizem brez prepoznavanja smisla in pomena besed. Učitelj mora pri pouku filozofije upoštevati dejstvo, da človek težko opusti slabe navade, napačna stališča, iluzije, zmote, odtujenost, konformizem itd. Vzgoje oz. prevzgoje učenca ni brez »vzgoje vzgojitelja«. Učenec dvomi v vrednost miselne kulturne dediščine, dokler ne spozna, da samo z njo lahko postane avtonomen. Le z aktivnim prisvajanjem si oblikuje kritičen odnos do nje, kar pomeni, da zgodovina filozofije ni le prenos tradicije na mlado generacijo, ampak tudi anticipacija prihodnosti in osmišljanje sedanosti. Filozofija izkazuje različne možne modele oz. načine življenja. Hkrati z modelom eksistence si učenec izbere sistem vrednot, svetovni nazor, določen način izražanja v jeziku in specifično kulturo. Ker pa ni le svoboden, ampak tudi determiniran, spozna tudi, zakaj propada določeni kulturi, jezikovni, nacionalni skupnosti, državi. Tako si postopno ustvari podobo o svojem mestu in vlogi v svetu. Iz tega sledi, da ni enega samega pravilnega odgovora na filozofsko vprašanje. Učitelj naj ne bi ocenjeval svetovnega nazora učenca. Pred vojno je bilo pri nas poučevanje marksizma prepovedano. Učitelj je lahko le z logiko dejstev usmerjal učenca na pravo pot. Brez sodobnih metodičnih sredstev za diskusijo se marksistična misel dogmatizira. Učbeniki in zvezki so le pomožno, ne pa nadomestno sredstvo za dialog. Učitelj, ki pretežno predava, nastopa kot avtoriteta, ki razpolaga z informacijami o dejstvih. Filozofija je v bistvu dialog in ne monolog in narek. Zato je glavna naloga učitelja provociranje diskusije s premišljenimi problemskimi vprašanji, ki postavljajo učence in učitelja v problemsko situacijo. Diskusije nimajo vedno prednosti pred predavanjem. Ni prav, če predavanja nadomeščajo diskusije, vendar tudi ni dobro, če slabo vodenje diskusije nadomeščajo dobro predavanje. Ta razmejitev je premična. Vprašanje je, katere filozofske informacije imajo formativni smisel za vse, katere pa samo za nekatere učence.

Nimamo teoretičnega odgovora na vprašanje, kateri problemi so zanimivi za vse in kateri samo za nekatere učence. Orientacijska klasifikacija filozofskih problemov na ravni splošnega, posebnega in individualnega interesa bi omogočala razrešitev vprašanja, do katere stopnje in kako je filozofija proletarizirana kot sredstvo človekove emancipacije, inštitucionalizirana kot bistvena sestavina splošne izobrazbe in individualizirana kot sestavni del samoizobraževanja in samovzgoje. Absolutizacija kateregakoli od naštetih ravni vodi k nesporazumum. V prvem primeru se delavsko gibanje zavzema za pridobitev novih pravic in svoboščin, v drugem primeru gre za učiteljevo distribucijo v učnem načrtu predpisanih in s tem družbeno priznanih oz. sprejetih vsebin z vzgojno-izobraževalnimi smotri na učence. V tretjem primeru gre šele za človekov lastni eksistencialni izbor. Iz tega je razvidno, kako pomembna je odprtost šole v življenje za poučevanje filozofije. Brez te odprtosti se filozofija lahko postavlja le kot sholastično vprašanje in je kot taka predmet zasmehovanja ali navideznega čaščenja, ne pa praktično vprašanje. Filozofija ima kot zgolj šolski predmet marginalni pomen, v katerem ni zajeto spreminjanje razmer in vzgoje. Tendence k sholarizaciji na kolektivni reproduktivni subjekt omejene filozofije, je stalna nevarnost njene institucionalizacije. Znotraj takšne tendence se lahko spremeni vse drugo, samo odnos do filozofije in do bistva zastarelih razmer ne. Dovoljen je samo dialog o popularnih temah, ne pa tudi o ezoteričnih, ki so plod skrivnostnega vrtnja posameznika vase. To vodi v zapravljanje sposobnosti nadarjenih učencev. Tako se namesto adaptacije filozofije na sposobnosti razumevanja učencev dogaja adaptacija spo-

sobnosti učencev na ideologijo kolektivnega subjekta, pri katerem ad hoc odločitve prekrivajo razvijanje problemov. Uniformiranost srednje šole poučevanju filozofije zelo škoduje. Odgovor na ta problem je v »notranji in zunanji diferenciaciji«, ki pa še ni izvedena. V množični uniformirani šoli sta pasivnost in pseudoaktivnost učencev redna pojava, kar pomeni, da pouk filozofije ne more biti dosledno demokratiziran. Ne gre samo za vprašanje, v katere srednje šole po obsegu splošne izobrazbe spada pouk filozofije, ampak za vprašanje, kakšna filozofija in kakšna srednja šola. Ni sporno, da je filozofija oblika in vsebina najširše splošne izobrazbe. Zaradi dvojnosti med teorijo in prakso postane sporen odnos med praktičnostjo teorije in teoretičnostjo prakse, med praktičnimi nalogami filozofskega pouka in neustrezno organiziranostjo srednje šole. Če šola dopušča pretežno reproduktivno učenje učencev, ne razvija timskega dela učiteljev, ker nima dobrih učencev in usposobljenih učiteljev, in tako pouk filozofije ne more biti kvaliteten.

Iz zgodovine filozofije so znani primeri, ki kažejo na to, da je nedosledna uporaba metode določene filozofije vodila v drugačno filozofijo. Iz materialistične filozofije je nastala idealistična, in obratno. S tega vidika je zanimiva Engelsova teza o nasprotju med metodo in sistemom v Heglovem idealizmu. Zgodovina marksizma nam pove, da se je marksizem večkrat reducirjal na različne inačice predhodnih filozofij. Če učitelj marksistične filozofije s katehetsko metodo preverja osvojeno znanje učencev, lahko le nekonsekventno doseže zastavljeni vzgojno-izobraževalni smoter. Marx in Engels razlagata skepticizem kot sramežljivi materializem, kar pomeni, da sta klasika marksizma našla pot do svoje filozofije z analizo predhodne, po metodi »racionalnega jedra«, ne da bi jo stigmatizirala kot zmoto, nesmisel, nevednost, metafiziko. Črno-belo prikazovanje razvoja filozofije je enostransko. Takšne napačne posplošitve nastanejo v naših glavah, če ne poznamo natančneje odnosa med marksizmom in filozofijo, ki ni le zunanji, ampak tudi notranji. Parcialno oz. analitično zaprto mišljenje se sooči z nerešljivimi težavami, ko naleti na kompleksne odnose, ki jih ne more kartezijansko reducirati na enostavne. Zahaja iz ekstrema v ekstrem, sofistično išče prepirljivo zmago v besednem boju. Alternativno mišljenje je preskus doslednosti. Često je težko razumeti razliko med formalnogično, mehanično doslednostno in dialektično strateško in taktično doslednostno, kamor sodi navidezno pristajanje na učenčeve zmote in priznanje svojih zmot. Strah pred zmoto onemogoča tudi težnjo po resnici. V učiteljevem razumevanju za drugačno in nasprotno filozofsko pozicijo je ključ za odkritje eksistencialnih vprašanj učenca. V komplementarnosti splošnih, posebnih in posameznih ravni filozofskih vprašanj je tudi rešitev za vprašanje razlike med mišljenjem učitelja in učenca, ki v primeru odprtosti šole navzven in usposobljenosti učitelja za kvalitetno poučevanje filozofije ni ovira za dialog. Posameznik se zapira v lastni svet, če mu družba vsiljuje svoje norme. Če država negira samostojnost šoli, jo posredno negira tudi posamezniku. Tak redukcijski mehanizem vodi do filozofskega zaključka o nepremostljivi razliki med bitjo in smislom. Nasprotno pa princip komplementarnosti vodi do predpostavke, da ima bit prav takšne lastnosti, ki omogočajo, da človek najde smisel svojega bivanja. Prvi način ravnanja vodi k formalni doslednosti – ostani zvest samo sebi, drugi pa k dialektični doslednosti »ostani zvest sebi in drugim«. Ponesrečen poskus sinteze pomeni hinavščino do sebe in do drugega, kar pomeni, da se osebnosti izražajo le v igri vlog v senci odsotnega boga.

Učitelj filozofije naj bi v šoli poučeval filozofijo, da bo učenec našel pot do sebe. Predpostavljamo, da učenec še ne pozna svojega mesta in vloge v svetu, vsaj ne na ravni miselne kulture različnih zgodovinskih obdobj. To pa pomeni, da še ne ve, kako se svet spreminja. Ne pozna različnih načinov človekovega življenja in dosegljivosti zastavljenih ciljev znotraj teh modelov. Filozofija doslej še ni imela ustrezne družbene vloge, ker še ni družbe, ki bi ustrezala sposobnostim vsakega posameznika. To pomeni, da neudejanjena filozofija kot vizija človečnosti še vedno ustvarja potrebo po inštitucionalni filozofiji, ki je primerna v svoji neprimernosti.

Primerna je, dokler je samoizobraževanje moderna iluzija, ki z opisanimi pogoji demantira njeno neprimernost v zadnji konsekvenci. Odgovor na ta problem je v dilemi: razšolati šolo ali pošolati družbo. Šolski inštitucionalizem, ki spreminja človekovo samoocenjevanje v rutinski, mističen obred, naj se spremeni v funkcionalnejšo šolo, ki bo omogočala funkcionalno, uporabno in ne samo formalno izobrazbo. Tudi inštitucija ne postane nepotrebna prej, preden ne opravi svoje dejanske vloge. Preuranjene izpeljave so nekonsekventne.

Človekovo samoocenjevanje kot problem presega meje inštitucionalizirane in funkcionalne šole. Filozofija misli mesto inštitucije, v kateri se nahaja z vidika svoje družbene vloge, podobno kot učitelj (še vedno) ocenjuje učenca v zadnji nekonsekventni konsekvenci s stališča lastne filozofije, ne pa s stališča učenčeve. Pri vprašanju samoocenjevanja pomislimo najprej na spontan, neorganiziran proces odločanja učencev, ne pa na kontrolirano dejavnost. Filozofsko-marksistično pojmovanje samoocenjevanja pa predpostavlja svobodo vseh, ki pa se zaradi neudejanjenosti zatika. Učitelj bi moral učenca pri interpretaciji podatkov usmerjati k vrednotenju pomena posameznih misli, idej, izjav, stališč, prepričanj, argumentov. Brez tega se z razvijanjem sposobnosti spoznavanja ne razvija tudi sposobnost samoocenjevanja. Zaradi preneglašanja izobraževalne komponente šole in zemarjanja njene vzgojne komponente nimamo kriterijev družbenega vrednotenja samoizobraževanja in samovzgajanja. Srednja šola ni po svoji pretežni reproduktivni funkciji ustrezna priprava za samoizobraževanje. Še vedno presojamo smisel filozofskega pouka po količini podatkov, ki si jih je učenec zapomnil za življenje, kar pa je zastarelo in je le kratkoročno merljivo kot izobraževalni učinek. Gre za kvalitativni kriterij, ki je v tem, da učitelj vpelje učenca v svet filozofskih problemov tako, da se bo vanj vračal. Podobno je tudi pri drugih predmetih. Če učenec ni pri matematiki spoznal sveta števil, množic in geometrijskih likov kot dela svojega miselnega sveta, se nam hote ali nehote začne vsiljevati vprašanje, kaj se je učenec sploh naučil. Potem legitimnost smisla predmeta lahko samo še opravičujemo s količinskim kriterijem. Absolutizacija izobraževalne komponente je v tem kontekstu absolutizacija kvantitativne komponente pouka – koliko ur, koliko vsebin. Razšolanje šole v relativnem smislu pomeni, da postane šola šola mišljenja in življenja, ne le količinskega, ampak še prej kakovostnega podajanja znanja. To učiteljevo podajanje ni problemsko in pomensko, dokler ni postalo del osebnega sveta učencev. Šele tedaj je možna enostavna dvosmerna komunikacija o problemih, ki dobivajo osebno formativni pomen.

Komunikacija se dogaja predvsem nasprotno predvidevanjem klasične didaktike: od težjega k lažjemu. Ni najlažjih filozofskih problemov, kot ni kraljevske poti v matematiko. Sokrat je svojo filozofijo učencem posredoval. Vprašanje je, za kakšen interes je pomembna tudi danes. Ne zavedamo se, da s proučevanjem in

poučevanjem spreminjamo sami sebe in svoje interese. V tem smislu je vsak začetek zaradi naše resistence težak. Učenci sprva ne vedo, da je možno pridobiti distanco do samega sebe in do okolja z refleksijo in se tako opazovati. Dimenzija samorefleksije – mišljenja o mišljenju, je učencu brez filozofije zaprta. Še vedno obstajajo mnenja, da ta dimenzija ni potrebna, ker ni koristna in praktična, da si jo vsakdo pridobi kadarkoli, ne glede na institucionalno ali neinstitucionalno izobraževanje, da za vzgajanje te dimenzije niso potrebni vsi družbeni dejavniki, ampak je to stvar učiteljeve sposobnosti itd. To so enostavne prakticistične rešitve v smislu iskanja bližnjic do znanja, ki spregledujejo, da brez človekove samorefleksije ni samodejavnosti, ki pa edina omogoča svobodo. V odnosu Marxa do Hegla ni bilo sporno, zakaj sploh je samorefleksija, ampak zakaj pri Heglu obstaja dejanskost samo znotraj samorefleksije. Separatna pozicija marginalnega samoopazovalca (forma forme kot boga) pri Aristotelu ne bi pomenila ničesar, če svet, ki je analogno strukturiran, ne bi težil k njemu. Pri Heglu ima duh vlogo centralnega samoopazovalca. Splošna pozicija samoopazovalca je pri Heglu ostala mistificirana s posebnimi interesi pruske vlade in obenem aktualna zanjo kot »zmajevsko seme«. Iz Orwellovega romana »Leto 1984« je centralno opazovanje ministrstva za mišljenje omejeno na zgodovino izpopolnjevanja nasilja, kar vodi k depersonalizaciji državljanov.

Sveta ni mogoče enostavno spremeniti. Napaka tradicionalne filozofije je v tem, da si je deklarativno z lastnimi sredstvi zagotavljala pot do cilja, dejansko pa se je ozirala po tujih vzorih – po strukturi obstoječega sveta. To pomeni, da iz principov meščanskega sveta ni izpeljala novih principov. Takšna filozofija ni anticipacija prihodnosti. Nevarno je, da pouk filozofije ostane pri takšni filozofiji. Teoretični razvoj filozofije je možen s kritiko njenih praktičnih deviacij. V srednješolskem okviru to pomeni preseganje lastne vzgojno-izobraževalne prakse s kritiko te prakse. Predmet njenega proučevanja je konstitucija človekove samodejavnosti, samorealizacije in samoocenjevanja.

Problematiko poučevanja filozofije smo obravnavali interdisciplinarno kot filozofsko pedagoški problem. Filozofija je sposobna misliti svoje mesto in vlogo na srednji šoli in v družbenem kontekstu z lastnimi sredstvi, ki so nujna, niso pa zadostna, ker je to vprašanje predmet vseh pristojnih subjektov. Poskušali smo ugotoviti, katere so ovire in spodbude za samorealizacijo človeka in udejanjanje filozofije. Pri določanju vzgojno-izobraževalnih smotrov filozofije je potrebno upoštevati, da se filozofija udejanja s kritiko svoje ne-udejanjenosti, oz. nekonkretnosti, kar pa ne pomeni, da so posebne znanosti ta problem že rešile. Filozofija dejanja se udejanja kot teorija v praksi, ne da bi postala dekla drugih »oblik družbenih zavesti« ali institucionalne prakse. Videli smo, da šola reproduktivnega učenja vodi k abstraktni filozofiji. Konkretna filozofija predpostavlja šolo mišljenja in življenja ter učečo družbo. Brez teh pozitivnih pogojev je filozofija obremenjena s svetom, proti kateremu se bori. Kritiko orožja (blokofske premoči) izvaja le z orožjem kritike (parafraza Marxa). Filozofija tega sveta je še nedorečena in le delno realizirana.

LITERATURA

- Bakovljevi, M.: Didaktika, Naučna knjiga, Beograd, 1984.
Marinković, J.: Metodika nastave osnova marksizma, Školska knjiga, Zagreb, 77.

- Marinković, J.: Metodika nastave filozofije, Školska knjiga, Zagreb, 1983.
- Marinković, J.: Utemeljenost odgoja u filozofiji, Školska knjiga, Zagreb, 81.
- Marx-Engels: O historičnem materializmu, CZ v Ljubljani, 1956.
- Marentič-Požarnik: Kakršno vprašanje – takšen odgovor, Priročnik o pedagoško-psiholoških osnovah zastavljanja kvalitetnih vprašanj pri pouku, Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana, 1980.
- Sovre, A.: Predsokratiki, Slovenska Matica v Ljubljani, 1946.
- Platon: Apologija/Kriton, MK v Ljubljani, 1967.

Vloga informiranja v procesu oblikovanja socialnih vrednot in stališč

Aplikacija na informiranje učencev v predmetnem področju STM

ALOJZIJA ŽIDAN

UVOD

Namen pričujočega prispevka je predstaviti nekatere rezultate raziskovalne naloge, ki je (na FSPN) potekala z delovnim naslovom »VLOGA INFORMIRANJA V PROCESU OBLIKOVANJA SOCIALNIH VREDNOT IN STALIŠČ (Aplikacija na informiranje učencev v predmetnem področju STM)«. S tovrstno raziskovalno nalogo smo želeli ugotoviti, kako vplivajo (tudi) vsebine predmetnega področja STM na oblikovanje nekaterih socialnih vrednot in stališč učenčeve osebnosti. Podatke smo zbrali s pomočjo uporabe anketnega vprašalnika, katerega so izpolnjevali učenci anonimno. V raziskavo smo vključili učence drugega razreda družboslovno-jezikovne usmeritve iz regionalno različnih srednjih šol usmerjenega izobraževanja za družboslovje (Črnomelj, Ljutomer, Nova Gorica, Jesenice), pa tudi učence drugega razreda naravoslovno-matematične usmeritve iz regionalno različnih srednjih šol usmerjenega izobraževanja za naravoslovje (Ljubljana, Celje, Koper). Reči tudi moramo, da so bili učenci – družboslovci anketirani v mesecu maju 1984, učenci – naravoslovci pa (zaradi možnega ugotavljanja primerjalnega vpliva) leto dni pozneje, to je v mesecu maju 1985. Vpliv (seveda »približni«) vsebin (tudi) predmetnega področja STM na oblikovanje nekaterih učenčevih socialnih vrednot in stališč smo poskusili ugotoviti tako, da so predstavljale učencem pri njihovem ocenjevanju konkretnih stališč usmerjevalni temelj določene socialne vrednote. Raziskovalni rezultati, ki jih posredujemo v obliki tabelarnih prikazov, so obdelani na frekvenčni ravni.

Tabela 1: Ocena vrednote delo naravoslovcev in družboslovcev
Stališče: z delom človek uresničuje svoje bistvo

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	3,2	0,0
2. z majhno vrednostjo	4,2	1,1
3. s srednjo vrednostjo	10,5	15,0
4. z veliko vrednostjo	32,6	28,9
5. z največjo vrednostjo	49,5	55,1
Skupaj je	100,0	100,0

Če si torej ogledamo ocene stališča, izrečenega v obliki trditve »Z DELOM ČLOVEK URESNIČUJE SVOJE BISTVO« naravoslovcev in družboslovcev, potem lahko ugotovimo sledeče: medtem, ko navedeno stališče prav za nobenega družboslovca ne predstavlja stališče brez sleherne vrednosti, pa, četudi zelo majhen delež naravoslovcev meni, da temu ni tako. Kritičnejši od družboslovcev pri ocenjevanju navedenega stališča pa so tudi tisti naravoslovci, ki navedenemu stališču pripisujejo majhno vrednost. Zanimivo tudi je, da (le) nekoliko večji delež naravoslovcev kot družboslovcev meni, da zanje vsebuje navedeno stališče veliko vrednost. Nadalje pa lahko tudi pri naravoslovcih ugotovimo, da jih kar največji delež sodi, da vsebuje zanje navedeno stališče največjo vrednost, četudi je delež stališčno tako naravnanih naravoslovcev le nekoliko manj zastopan od deleža družboslovcev.

Tabela 2: Ocena vrednote delo naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: kvaliteta človekovega dela je nepomembna, pomembno je le plačilo, ki ga človeku prinese delo

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	60,0	67,4
2. z majhno vrednostjo	22,6	25,1
3. s srednjo vrednostjo	13,7	4,8
4. z veliko vrednostjo	1,1	1,6
5. z največjo vrednostjo	2,6	1,1
Skupaj je	100,0	100,0

Kaj pa naravoslovci in družboslovci menijo o stališču, predstavljenim jim kot »KVALITETA ČLOVEKOVEGA DELA JE NEPOMEMBNA. POMEMBNO JE LE PLAČILO, KI GA ČLOVEKU PRINESE DELO.« Kot lahko ugotovimo, se pri tovrstnem stališču tudi kar največji delež naravoslovcev odloča, da zanje navedeno stališče ne vsebuje prav nobene vrednosti. S takšno svojo stališčno opredelitvijo tudi naravoslovci zavračajo, da bi bili stališčno usmerjeni izrazito materialistično. Zanimivo pa je, da so ob takšni odločitvi naravoslovcev za vrednotenje navedenega stališča ne soočamo s tem, da je njihov delež zastopan v manjši meri, kot pa je zastopan delež družboslovcev. Nadalje lahko tudi trdimo, da nekoliko več družboslovcev kot naravoslovcev meni, da zanje le vsebuje navedeno stališče majhno vrednost. Pri kategoriji učencev, ki ocenjuje navedeno stališče s srednjo vrednostjo, lahko pri družboslovcih, v primerjavi z naravoslovci, ugotovimo izrazitejši procentualni padec njihovega deleža. To pa pomeni, da je več naravoslovcev kot družboslovcev stališčno naravnanih tako, da navedenemu stališču pripisuje srednjo vrednost. Soočamo pa se lahko tudi s tem, da sta oba procentualna deleža tistih naravoslovnih in družboslovnih učencev, ki navedenemu stališču pripisujeta veliko vrednost, zastopana v zelo majhni meri, četudi pri njuni zastopanosti zoper le nekoliko prevladuje delež družboslovcev pred deležem naravoslovcev. Povedano pa se tudi izraža pri kategoriji učencev, ki navedenemu

stališču pripisuje celo ekstremno (kar) največjo vrednost, vendarle, da le-tu nastopata pojavljajoča se deleža naravoslovcev in družboslovcev v obratnem sorazmerju kot pa sta nastopala pri predhodni ocenjevalni kategoriji.

Tabela 3: Ocena vrednote delo naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: vedno je pomembna le količina človekovega opravljenega dela, ne pa tudi njegova kvaliteta.

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	58,4	65,2
2. z majhno vrednostjo	30,5	29,4
3. s srednjo vrednostjo	6,8	3,7
4. z veliko vrednostjo	2,1	1,4
5. z največjo vrednostjo	2,1	1,4
Skupaj je	100,0	100,0

Primerjalne vrednostne ocene naravoslovcev in družboslovcev tudi stališča, ki smo ga le-tem predstavili kot »VEDNO JE POMEMBNA LE KOLIČINA ČLOVEKOVEGA OPRAVLJENEGA DELA, NE PA TUDI NJEGOVA KVALITETA« pa izražajo naslednje: tudi to stališče predstavlja za največji delež naravoslovcev stališče brez sleherne vrednosti. Toda tudi pri takšni vrednostni odločitvi naravoslovcev za navedeno stališče se nekoliko izraža njihova večja kritičnost, kot pa je prisotna pri družboslovcih. Zanimivo tudi je, da se pri oceni navedenega stališča gibljeta procentualna deleža tako tistih naravoslovcev kot družboslovcev, ki mu pripisujeta majhno vrednost, na skoraj zelo enaki ravni. Z že opozorjeno večjo kritično usmerjenostjo naravoslovcev pri oceni navedenega stališča pa se lahko še tudi srečamo pri vseh nadaljnjih vrednostnih ocenjevalnih kategorijah. To pa še tudi pomeni, da se pri njih srečujemo z večjo prisotnostjo deleža naravoslovcev od deleža družboslovcev.

Tabela 4: Ocena vrednote delo naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: socialistično samoupravljanje je temeljna predpostavka za človekovo osvoboditev dela

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	13,2	4,3
2. z majhno vrednostjo	21,1	7,0
3. s srednjo vrednostjo	30,0	30,5
4. z veliko vrednostjo	27,4	37,4
5. z največjo vrednostjo	8,4	20,9
Skupaj je	100,0	100,0

Analiza stališčne vrednostne sodbe, izrečene naravoslovcem in družboslovcem tudi kot »SOCIALISTIČNO SAMOUPRAVLJANJE JE TEMELJNA PREDPOSTAVKA ZA ČLOVEKOVO OSVOBODITEV DELA« izraža: delež naravoslovcev je pri ocenjevanju kategoriji, ki navedenemu stališču ne pripisuje prav nobene vrednosti, precej izraziteje zastopan od deleža družboslovcev. Povedano je še tudi mogoče zaznati pri tisti ocenjevalni kategoriji naravoslovnih učencev, ki pripisujejo navedenemu stališču zelo majhno vrednost. Ponovno pa se lahko tudi soočamo z zanimivostjo, ta je, da sta procentualna deleža tako naravoslovcev kot družboslovcev pri srednji ocenjevalni vrednostni kategoriji prisotna pri tovrstni stališčni vrednostni sodbi na (skoraj) povsem enaki procentualni ravni. Nadalje še tudi lahko ugotovimo, da precej več družboslovcev kot naravoslovcev pripisuje navedenemu stališču bodisi veliko ali pa celo največjo vrednost. Rečemo tudi lahko, da, medtem ko predstavlja navedeno stališče za največ naravoslovcev zgolj prevladujoče stališče s srednjo vrednostjo, pa za največ družboslovcev navedeno stališče (le) predstavlja stališče z veliko vrednostjo. Iz tako dobljenih podatkov pa lahko zopet sklenemo, da se tudi pri ocenjevanju tovrstnega stališča ponovno potrjuje bolj izrazita kritična stališčna naravnost naravoslovnih učencev kot družboslovnih.

Tabela 5: Ocena vrednote socialistično samoupravljanje naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: Socialistično samoupravljanje je višja razvojna stopnja uresničevanja političnega sistema državne lastnine

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	19,0	28,9
2. z majhno vrednostjo	18,9	17,1
3. s srednjo vrednostjo	36,8	28,3
4. z veliko vrednostjo	18,4	18,2
5. z največjo vrednostjo	6,8	7,5
Skupaj je	100,0	100,0

O vrednoti, imenovani socialistično samoupravljanje in, predstavljeni naravoslovcem in družboslovcem tudi kot smerni temelj za njihovo oceno stališča, da »SOCIALISTIČNO SAMOUPRAVLJANJE JE VIŠJA RAZVOJNA STOPNJA URESNIČEVANJA POLITIČNEGA SISTEMA DRŽAVNE LASTNINE«, pa le-ti menijo: medtem, ko za največ naravoslovcev predstavlja navedeno stališče stališče s srednjo vrednostjo, pa največ družboslovcev izreka, da zanje ne vsebuje navedeno stališče prav nobene vrednosti. Tudi pri analizi vrednostnega ocenjevanja navedenega stališča je mogoče (ponovno) ugotoviti, da se gibljeta pri ocenjevalni kategoriji, ki navedenemu stališču pripisuje veliko vrednost, deleža naravoslovcev in družboslovcev na (skoraj) povsem enaki procentualni ravni. Ugotoviti pa še tudi mogoče, da gre pri kategorijah učencev, ki navedenemu stališču pripisujeta celo ekstremno največjo vrednostno vsebino, za zelo podobno procen-

tualno zastopanost (torej stališčno usmerjenost) njunega deleža, čeprav le z delnim prevladovanjem deleža družboslovcev. Ali, denimo tudi še drugače: le nekoliko več družboslovcev kot naravoslovcev je vendarle stališčno mislečih, da predstavlja zanje navedeno stališče z največjo vrednostjo. S pojavom podobne, pravkar opisane zakonitosti pa se tudi srečujemo pri ocenjevalni kategoriji učencev, ki navedeno stališče ocenjuje z majhno vrednostjo, čeprav pa moramo reči, da tokrat z večjo prisotnostjo deleža naravoslovcev.

Tabela 6: Ocena vrednote socialistično samoupravljanje naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: Socialistično samoupravljanje predstavlja temeljni pogoj za uveljavljanje teženj, hotenj ter interesov delovnih ljudi in občanov

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	5,3	3,2
2. z majhno vrednostjo	14,7	9,6
3. s srednjo vrednostjo	27,9	12,3
4. z veliko vrednostjo	30,5	34,8
5. z največjo vrednostjo	20,0	40,1
* manjka tudi odgovor	1,6	-
	100,0	
Skupaj je	100,0	100,0

Ocenjevalni vrednostni odgovori naravoslovcev in družboslovcev tudi stališča »SOCIALISTIČNO SAMOUPRAVLJANJE PREDSTVLJA TEMELJNI POGOJ ZA UVELJAVLJANJE TEŽENJ, HOTENJ TER INTERESOV DELOVNIH LJUDI IN OBČANOV« pa dokazujejo, da mu le-ti pripisujejo vrednosti, na temelju katerih lahko oblikujemo sklepne ugovovitve: medtem, ko predstavlja navedeno stališče za največji delež naravoslovcev (zgolj) stališče z veliko vrednostjo, pa se največji delež družboslovcev opredeljuje zato, da navedenemu stališču pripisuje kar največjo vrednostno vsebino. Takšna vrednostna odločitev naravoslovcev tudi pri ocenjevanju navedenega stališča pa zopet izraža njihovo bolj kritično stališčno usmerjenost, kot pa je le-ta prisotna pri družboslovcih. Pravkar izrečeno dejstvo pa se, kot lahko nadalje ugotovimo, še tudi potrjuje pri tistih ocenjevalnih kategorijah naravoslovnih učencev, ki navedenemu stališču ne pripisujejo prav nobene vrednosti, majhno vrednost in srednjo vrednost. To pa, izraženo še na drugačen način, pomeni, da njihov zastopani procentualni delež pri vseh navedenih ocenjevalnih kategorijah prevladuje pred zastopanim procentualnim deležem družboslovcev. Če si ob tako dobljenih rezultatih tudi pri naravoslovnih učencih postavimo vzročno vprašanje, zakaj so se (tudi) le-ti stališčno opredelili tako, potem lahko sklepamo, da številne, še predvsem nenehno pojavljajoče se deformacije v praksi socialističnega samoupravljanja zelo vplivajo (poleg seveda še različnih drugih vplivov) tudi na te učence. In razmišljamo lahko celo takole: večja pojavljajoča se stališčna kritičnost naravoslovnih učencev od družboslovnih more-

biti tudi nastopa kot posledica njihovega (enoletno časovno) pozneje potekajočega raziskovalnega sodelovanja, s tem pa tudi še bolj izrazitih negativnih vplivov družbenega okolja nanje, kot pa so bili le-ti delujoči na družboslovne učence.

Tabela 7: Ocena vrednote socialistično samoupravljanje naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: Socialistično samoupravljanje je pogoj za uveljavljanje participacije delavcev

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	13,7	5,9
2. z majhno vrednostjo	19,5	9,6
3. s srednjo vrednostjo	33,7	26,2
4. z veliko vrednostjo	21,6	29,4
5. z največjo vrednostjo	9,5	28,3
* manjka tudi odgovor	2,2	0,5
Skupaj je	100,0	100,0

O stališčni trditvi, da »SOCIALISTIČNO SAMOUPRAVLJANJE JE POGOJ ZA UVELJAVLJANJE PARTICIPACIJE DELAVCEV« vrednostno razmišljajo naravoslovci in družboslovci takole: večji delež naravoslovcev kot družboslovcev (pravilno) meni, da zanje ne vsebuje navedeno stališče prav nobene vrednosti. O večji prisotnosti deleža naravoslovcev pred deležem družboslovcev pa lahko tudi govorimo pri tisti kategoriji učencev, ki pripisuje navedenemu stališču zgolj majhno vrednost. Če primerjalno opazujemo tudi prisotnost deležev naravoslovcev in družboslovcev pri vseh ostalih nadaljnjih ocenjevalnih kategorijah, potem vidimo, da so le-ti takšne: pri srednji ocenjevalni kategoriji je delež naravoslovcev pri navedenem stališču zastopan nekoliko močnejše kot delež družboslovcev; pri ocenjevalnih kategorijah velike in največje vrednosti pa lahko govorimo o močnejši zastopanosti deleža družboslovcev od deleža naravoslovcev. Na temelju tako dobljenih raziskovalnih rezultatov pa lahko sklepamo, da naravoslovci bolj jasno kot družboslovci razumevajo bistveno razliko med takšnima zapletenima družbenima pojavoma, kot sta participacija in samoupravljanje. Oziroma, denimo tudi: da je imel (morebiti) vpliv informativnih vsebin STM pri ocenjevanju navedenega stališča bolj pozitivne učinke na naravoslovno, kot pa na družboslovno populacijo učencev. Opozorimo pa lahko tudi še na nekaj. To je, da velika prisotnost tudi deleža naravoslovcev pri ocenjevalni kategoriji velike vrednosti vendarle (morebiti) izraža, kako so tudi za del naravoslovne populacije učencev lahko težko razumljive vsebine predmeta STM, katere naj bi učencem, ki osvetlile bistveno razliko med pojavoma imenovanima, samoupravljanje in participacija.

Če primerjamo odnos naravoslovcev in družboslovcev tudi do stališča, opredeljenega jim kot »SOCIALISTIČNO SAMOUPRAVLJANJE JE OBLIKA URESNIČEVANJA NEPOSREDNE DEMOKRACIJE DELOVNIH LJUDI IN

Tabela 8: Ocena vrednote socialistično samoupravljanje naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: Socialistično samoupravljanje je oblika uresničevanja neposredne demokracije delovnih ljudi in občanov

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	8,4	
2. z majhno vrednostjo	16,3	1,6
3. s srednjo vrednostjo	27,4	9,6
4. z veliko vrednostjo	28,4	19,3
5. z največjo vrednostjo	18,4	38,5
* manjka tudi odgovor	1,0	30,5
		0,5
Skupaj JE	100,0	100,0

OBČANOV«, potem lahko ugotovimo, da predstavlja navedeno stališče tako za največji del družboslovcev kot tudi naravoslovcev stališče, ki vsebuje veliko vrednostno vsebino. Toda kljub povedanemu dejstvu pa je vendarle mogoče tudi reči, da je prisotni delež tistih naravoslovcev, ki se vrednostno izrekajo tako, kot smo navedli, le manjši kot pa je prisotni delež družboslovcev. Ugotovljeno spoznanje pa nam dovoljuje, da lahko ponovno izrečemo trditev, da je tudi pri ocenjevanju navedenega stališča družbena zavest mladih naravoslovcev nekoliko bolj kritična kot pa je družbena zavest mladih družboslovcev. Pri ocenjevanju tovrstnega stališča pa dobiva navedena trditev svojo potrditev še tudi pri vseh drugih zastopanih deležih naravoslovcev in družboslovcev pri nadaljnjih ocenjevalnih kategorijah, saj so le-ti takšne: pri ocenjevalnih kategorijah, ki jih ne napolnjuje prav nobena vrednostna vsebina, majhna vrednostna vsebina ali pa srednja, je delež naravoslovcev zastopan izraziteje od deleža družboslovcev. Pri ocenjevalnih kategorijah, ki pa ju napolnjujeta velika in največja vrednostna vsebina pa do tedaj prisotni vodilno zastopani deleži naravoslovcev izgubijo pred prisotnima deležema družboslovcev svojo takšno (vodilno) vlogo. Tudi v kontekstu ocenjevanja tega stališča, ki pravkar predstavlja predmet naše vrednostne analize, lahko torej ponovno vzročno hipotetično razmišljamo, da (morebiti) pri naravoslovcih nastopajo tudi tako dobljeni podatki o njihovem vrednostnem ocenjevanju kot rezultanta še bolj izrazitih, negativno delujočih (še predvsem deformacijskih) družbenih vplivov na tovrstno, v raziskavo pozneje vključeno, populacijo kot pa so le-ti delovali na družboslovce.

Kako pa se nekatera naša že doslej ugotovljena temeljna spoznanja glede vrednostnega stališčnega ocenjevanja naravoslovcev in družboslovcev tudi potrjujejo pri njihovem vrednostnem ocenjevanju stališča, predstavljenega jim kot »ENEGA OD VZROKOV ZA NAŠE SEDANJE GOSPODARSKE TEŽAVE PREDSTAVLJA OBSTOJ DRUŽBENE LASTNINE«. Kot lahko zopet ugotovimo iz podatkov, ki nam jih posreduje tabelarni prikaz, naravoslovci in družboslovci o tovrstnem stališču razmišljajo takole: tudi največji delež naravoslovcev

Tabela 9: Ocena vrednote družbena lastnina produkcijskih sredstev naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: Enega od vzrokov za naše sedanje gospodarske težave predstavlja obstoj družbene lastnine

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	24,2	33,2
2. z majhno vrednostjo	20,5	23,5
3. s srednjo vrednostjo	23,2	19,8
4. z veliko vrednostjo	17,9	16,6
5. z največjo vrednostjo	13,2	7,0
* manjka tudi odgovor	1,1	–
Skupaj je	100,0	100,0

ugotavlja, da zanje navedeno stališče ne vsebuje prav nobene vrednosti, čeprav pa moramo reči, da je zastopani delež tako mislečih naravoslovcev vendarle manjši od deleža družboslovcev. Deleža tistih naravoslovcev in družboslovcev, ki sodita, da pa zanju navedeno stališče le vsebuje majhno vrednost, sta procentualno zastopana v (relativno) dokaj zelo podobni meri. Prav tako se navedeno dejstvo pri ocenjevanju tovrstnega stališča še tudi nadalje izraža pri tisti ocenjevalni kategoriji naravoslovnih in družboslovnih učencev, ki mu pripisuje veliko vrednost. Ugotovimo pa tudi še lahko, da je tudi del naravoslovcev, in to še celo večji kot družboslovcev, stališčno naravnanih tako, da vendarle meni, da tudi zanje vsebuje navedeno stališče kar največjo vrednostno vsebino.

Tabela 10: Ocena vrednote družbena lastnina produkcijskih sredstev naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: Družbena lastnina je eden izmed pogojev, ki povečuje socialno diferenciacijo med ljudmi

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	39,5	42,2
2. z majhno vrednostjo	22,6	17,1
3. s srednjo vrednostjo	20,5	20,9
4. z veliko vrednostjo	10,0	12,8
5. z največjo vrednostjo	6,8	7,0
* manjka tudi odgovor	0,5	–
Skupaj je	100,0	100,0

O vrednoti, imenovani družbena lastnina produkcijskih sredstev, in predstavljeni naravoslovcem in družboslovcem tudi v obliki stališčne trditve, da »DRUŽ-

BENA LASTNINA JE EDEN IZMED POGOJEV, KI POVEČUJE SOCIALNO DIFERENCIACIJO MED LJUDMI« pa le-ti še tudi vrednostno razmišljajo takole: tudi pri vrednostnem ocenjevanju navedenega stališča naravoslovcev lahko ugotovimo, da za njihov največji del navedeno stališče ne vsebuje prav nobene vrednosti. Toda pri takšni vrednostni odločitvi tudi največjega dela naravoslovcev pa vendarle lahko ugotovimo, da je zopet njihov delež v primerjavi z družboslovci, zastopan v nekoliko manjši meri. Nadaljnja izvedba vrednostne analize navedenega stališča tudi kaže, da je pri ocenjevalni kategoriji, ki navedenemu stališču pripisuje majhno vrednost, močnejše zastopan delež naravoslovcev od deleža družboslovcev. Pri ocenjevanju navedenega stališča pa se je tudi ponovno mogoče soočiti s tem, da sta procentualno zastopana deleža tako tistih naravoslovcev kot družboslovcev, ki navedenemu stališču pripisujeta srednjo vrednost, povsem v enaki meri. Prav tako se je še tudi mogoče soočiti z zanimivostjo, da pri vrednostnem ocenjevanju navedenega stališča naša nenehno spoznavajoča bolj izrazita kritična stališčna usmerjenost naravoslovcev od družboslovcev vendarle pri ocenjevalnih kategorijah velike in največje vrednosti povsem ne dobiva svoje potrditve. Ugotovimo namreč lahko, da pri ocenjevanju navedenega stališča (le) nekoliko več družboslovcev kot naravoslovcev pripisuje navedenemu stališču veliko ali pa celo kar največjo vrednostno vsebino. Ali denimo tudi: da je (le) nekoliko več družboslovcev kot naravoslovcev stališčno mislečih tako, da je družbena lastnina eden izmed pogojev, ki povečuje socialno diferenciacijo med ljudmi.

Tabela 11: Ocena vrednote družbena lastnina produkcijskih sredstev naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: Družbena lastnina predstavlja pot k doseganju osvoboditve dela

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	9,5	7,0
2. z majhno vrednostjo	16,8	12,3
3. s srednjo vrednostjo	36,3	18,7
4. z veliko vrednostjo	26,8	29,9
5. z največjo vrednostjo	9,5	32,1
* manjka tudi odgovor	1,1	–
Skupaj je	100,0	100,0

Nadaljnji vrednostni ocenjevalni razmisleki naravoslovcev in družboslovcev o vrednoti, imenovani družbena lastnina produkcijskih sredstev in izrečeni le-tem tudi v obliki stališčne trditve, da »DRUŽBENA LASTNINA PREDSTAVLJA POT K DOSEGANJU OSVOBODITVE DELA«, pa so (še) takšnile: medtem ko predstavlja navedeno stališče za največji delež naravoslovcev zgolj stališče s srednjo vrednostjo, pa iz prisotnega tovrstnega deleža družboslovcev vidimo, da ga le-ti še vedno ocenjujejo z največjo vrednostno vsebino. Kritičnejšo stališčno usmerjenost do navedenega stališča pa je pri naravoslovcih še tudi mogoče zaznati pri ocenjeval-

nih kategorijah majhne vrednosti in kategoriji, katero ne napolnjuje prav nobena vrednostna vsebina. Kljub dejstvu, da so pri ocenjevanju navedenega stališča torej naravoslovci res (zopet) usmerjeni veliko bolj kritično kot družboslovci, pa je seveda tudi tokrat mogoče reči, da lahko nastopa njihova večja kritičnost kot rezultanta še bolj izrazito pojavljajočih se deformiranj vrednote, imenovane družbena lastnina produkcijskih sredstev, v družbeni praksi, kot pa so bila le-ta prisotna v obdobju, ko smo v raziskavo vključili družboslovno populacijo učencev. Ali denimo: tudi pri naravoslovcih je mogoče ugotoviti, da so le-ti morebiti prav zaradi njihove zaznanitve (tudi) z vsebinami predmetnega področja STM kritični do izkrivljanj in zlorab pomembne družbene vrednote, imenovane družbena lastnina produkcijskih sredstev. Oziroma, da so tudi na tovrstno populacijo učencev (morebiti) učinkovale vsebine STM pozitivno, saj so ji (tudi) pomagale osmisliti bistvo tako pomembne družbene vrednote, kot jo predstavlja družbena lastnina produkcijskih sredstev.

Tabela 12: Ocena vrednote družbena lastnina produkcijskih sredstev naravoslovcev in družboslovcev

Stališče: Družbena lastnina omogoča delovnemu človeku, da sam odloča o pogojih in rezultatih svojega dela

Stališče	Delež naravoslovcev izražen v % (frekvence)	Delež družboslovcev izražen v % (frekvence)
1. brez sleherne vrednosti	14,2	11,2
2. z majhno vrednostjo	23,2	9,1
3. s srednjo vrednostjo	28,4	20,3
4. z veliko vrednostjo	24,2	62,2
5. z največjo vrednostjo	8,4	33,2
* manjka tudi odgovor	1,6	–
Skupaj je	100,0	100,0

Pravkar ugotovljena spoznanja o ocenjevanju vrednote, imenovane družbena lastnina produkcijskih sredstev naravoslovcev in družboslovcev pa se, kot lahko zopet ugotovimo, še enkrat tudi potrjuje pri njihovem ocenjevanju stališča, izrečenega kot »DRUŽBENA LASTNINA OMOGOČA DELOVNEMU ČLOVEKU, DA SAM ODLOČA O POGOJIH IN REZULTATIH SVOJEGA DELA«. Zanimivo je, da tudi navedeno stališče zopet predstavlja za največji delež naravoslovcev zgolj stališče s srednjo vrednostjo, medtem, ko je tovrstna presoja družboslovcev manj kritična in mu še vedno pripisuje kar največjo vrednostno vsebino. Opozoriti pa tudi velja na to, da se pri izvedbi vrednostne analize tudi tega stališča lahko zopet, tako kot pri predhodnem stališču, srečujemo z zelo izrazitim znižanjem deleža tistih naravoslovcev, če le-tega primerjamo z deležem družboslovcev, ki navedenemu stališču le pripisujejo največjo vrednostno vsebino. Ostrejša naravnost naravoslovcev od družboslovcev tudi pri izreku njihovih vrednostnih ocen o navedenem stališču pa je opazljiva tudi pri ocenjevalnih kategorijah, opredeljenih »brez sleherne vrednosti« in »majhna vrednost«.

SKLEPNE UGOTOVITVE

Kaj torej lahko zaključimo s pomočjo tako dobljenih in analiziranih raziskovalnih rezultatov, do katerih smo prišli pri izvedbi raziskovalne naloge? Tako dobljeni in analizirani raziskovalni rezultati kažejo, da so se učenci, in to tako družboslovci kot naravoslovci (v glavnem) pojavljali kot sprejemniki socialnih vrednot, ki jih lahko opredelimo kot delo, socialistično samoupravljanje ter družbena lastnina produkcijskih sredstev. Če pa primerjamo, ali so se pojavljali kot večji sprejemniki navedenih socialnih vrednot družboslovci ali pa naravoslovci, potem lahko ugotovimo, da nam raziskovalni rezultati potrjujejo, da družboslovci. Spoznanje, ki ga navajamo, pa je možno pojasniti s tem, da smo naravoslovno populacijo učencev vključili v raziskovalno delo po enoletnem poznejšem časovnem obdobju kot družboslovno populacijo učencev. To pa seveda tudi lahko pomeni, da so nanjo delovali kljub njenemu sprejemu istih vsebin predmetnega področja STM, kot jih je sprejela družboslovna populacija učencev, še bolj kritični (negativni) vplivi družbenega okolja. Toda, kar je bistveno: tako družboslovci kot naravoslovci, kar nam potrjujejo raziskovalni rezultati, so bili tudi kritični do zlorab in deformiranj socialnih vrednot, ki jih imenujemo delo, socialistično samoupravljanje ter družbena lastnina produkcijskih sredstev. In k njihovi (povsem upravičeni) kritičnosti so jih prav gotovo tudi privedla raznotera vsebinska spoznanja predmetnega področja STM.

Kaj ni in kaj je obča pedagogika*

(Poskus vsebinsko-pomenske analize)

FRANC PEDIČEK

UVOD

V okviru pedagoško teoretičnega področja, določneje, v okviru sistematiziranja pedagoških znanosti zlepa ni najti druge snovi, ki bi bila tako ohranjana in vedno znova oživljena, kakor je prav snov o naravi, položaju in vlogi znane pedagoške »naddisciplin«, ki jo imenujemo obča pedagogika.

Obravnava o njej in njenih podstavah ter o njeni vlogi se pojavlja – tako vsaj kaže! – ciklično, to je na čisto določenih razvojnih stopnjah naše pedagoške misli. Namreč, na tistih njenih razvojnih stopnjah, na katerih se začno pojavljati novi in močnejši razlogi za njeno ukinjanje.

Znano je, da je bil institut »obča pedagogika« prinešen od drugod v naše pedagoško teoretično območje, saj njegove izvornosti pri nas ni najti. Poznamo le njegovo samopriznano očetovstvo v tako naslovljenem besedilu dr. Patakija (dr. S. Pataki, Opća pedagogija, PKZ, Zagreb, 1951).

Njegovi učenci oziroma obravnavalni nasledniki pa so se že začeli izogibati apoziciji občosti v pedagogiki in se začeli posluževati različnih drugih znakov (uvod, poglavja, temelji, pogledi, teme, učbenik itd!), pod pomenskostjo in sporočilnostjo katerih pa je še vedno šlo za vsebino določene splošne oziroma obče pedagogike.

Prvi ostrejši kritični spopad s to pedagoško znanostno sintagmo in njeno obravnavalno podstavo se pojavlja v šestdesetih letih, ko se začne disciplinska sestava naše pedagoške znanosti rahljati, širiti in »razcvetati«. Torej v času, ko se začne rojevati vrsta novih pedagoških disciplin, predvsem medznanstvenih oziroma mejnih (pedagoška psihologija, pedagoška sociologija, pedagoška duševna higiena itd.).

Obenem s tem se je pojavilo vnovično oživljanje ali revitaliziranje obče pedagogike iz strahu in opozoril, da nam svobodni razcvet različnih novih pedagoških znanstvenih disciplin lahko povsem uniči socialistično idejno-ideološko osredje tako v naši pedagoški znanosti, kakor v vzgojno-izobraževalni praksi.

Danes, ko stopa tudi naša pedagoška znanost iz doslejnjne svoje obravnavalne

* Prispevek je bil pripravljen za okroglo mizo Stanje, problemi in dosežki jugoslovanske marksistične pedagogike. Razprava o tej temi je bila pripravljena ob zgodovinskem spominu na 40-letnico izhajanja osrednjega jugoslovanskega pedagoškega časopisa Pedagogija (Beograd). Ožji krog jugoslovanskih pedagogov je o snovi okrogle mize razpravljala od 26. do 27. maja 1986 na Igmanu. – Prvotni naslov prispevka je bil Obča pedagogika: da ali ne?, saj je bil polemični odziv na referat N. Potkonjaka z naslovom Opšta pedagogija, Teze i neki osnovni stavovi (ciklostil, 10. str.).

nesaturiranosti na stopnjo nove in nadgrajevalne razvojnosti ter strukturacije, ki se izkazuje v novem iskanju združevalne teoretične zvrsti pedagoške znanosti (v (meta)teoriji vzgoje in izobraževanja ali v antropogogiki, v edukologiji oziroma v pedagoški filozofiji, boljše, v filozofiji vzgoje in izobraževanja!), se vprašanje narave, položaja in vloge obče pedagogike ponovno postavlja v ospredje in osredje našega pedagoškega teoretičnega območja.

Torej v bistvu iz istega razloga, kot pred dobrimi dvajsetimi leti – to je iz oživiljene problematičnosti in ogroženosti postavke »obča pedagogika« vpričo današnjih prizadevanj, da se naša pedagoška znanostna zgradba drugače in sodobneje izčleni ter stematizira in prioblikuje čim bližje današnjim razvojnim smerem ter težnjam, kakor pa je njen doslejšnji znano in značilno hierarhično piramidni oziroma »znanostno razredni« kriterij, ko stoji na vrhu vladajoča občost (obča pedagogika!) in so pod njo razporejene pedagoške vede in discipline ter odročni delavni (didaktika, metodika) nauki.

IZHODIŠČA

Izhodišč za diskurz o naravi, položaju in vlogi tradicionalnega instituta »obča pedagogika« v zgradbi naše pedagoške znanosti je prav gotovo lahko več. Več tudi za tako obravnavalno usmerjeno razpravo, kot je orisana v podanem uvodu. Sami se na tem mestu odločamo za dve takšni pripadni izhodišči, ki nemara z vidika današnjega razvoja in razvijanja znanosti, tudi pedagoške, dovolj plodno razkrivata jedro te celotne snovi.

Od teh dveh izhodišč zadeva prvo (a) paradigmski lom v današnji znanosti. A zadeva drugo (b) funkciološko dialektiko znanosti.

K a)

Znano je, kako dodanašnja empiristično-mehanistična paradigma znanosti rojeva vrhunsko razviti tehnologizem in zelo nacionalno oziroma družbeno-sistemsko (ideološko!) razviti pragmatizem. Kot takšna je sicer pomenila zgodovinsko-razvojno pobudo za skokovito napredovanje znanosti, predvsem naravoslovnotehnoloških, a je hkrati zaradi preziranja ekološkosti pripeljala človeštvo na rob kataklizme. Prav prenaglašenost te razvojne smeri je tako začela razkrivati tematizacijske zamejenosti in celo eksistenčne nevarnosti, ki jih izziva ta znanostna paradigma. Zaradi tega se je kot odziv nanjo rodilo mogočno današnje ekološko gibanje, ki je tudi znanosti priustvarilo nov znak mimo gole kvazalistične spoznavnosti in tehnološko-tehnične uporabnosti oziroma koristnosti. Ta znak je zahtev po razkrivanju bistev pojavom, procesom, funkcijam in odnosom v objektivni stvarnosti in v subjektivni resničnosti.

V tem in takšnem današnjem znanostno-paradigmsko lomnem času oziroma razvojnem obdobju tudi pedagoško področje oziroma področje znanosti o vzgoji in izobraževanju ni in ne more biti nikakršna izjema. Tudi našo današnjo pedagogiko in celotno področje teorije ter prakse vzgoje in izobraževanja v živo zadeva – mora zadevati – ta znanostno-paradigmski rez, ki pomeni današnji temeljni kvalitativni razvojni skok v njej.

Vse to pa pomeni, da je treba tudi v razvojnost naše pedagoške znanosti ter v operativnost naše vzgoje in izobraževanja vgraditi ta kakovostni preskok. Treba je torej preseči v naši pedagoški znanosti vse, kar je bilo v njej izoblikovanega, zgrajenega iz empiristične mehanicistične paradigme. To je tem lažje ugledati, če vemo, kaj so njene temeljne značilnosti:

- podrejanje vseh pojavov, procesov, funkcij in odnosov v stvarnosti in resničnosti le mehanskemu gibanju in pripadni spoznavalni refleksiji;
- spreminjanje vsega naravnega, človeškega in družbenega v tržno blago za pragmatiko kapitala in njegovih lastnikov;
- razstavljanje ali atomiziranje celosti narave, človeka in družbe na množico sestavnih nepovezanih oziroma neintegriranih delov, katerih izolirano spoznavanje ne daje umevanja njihove naravne celosti ali totalnosti;
- preveličevanje izkustvenosti tako v spoznavanju, kakor v akcijskosti in vrednotenju;
- nadgrajevanje zveze vzrok – učinek oziroma razlog – posledica celotni znanosti in s tem ustoličevanje kavzalizma za temeljni spoznavalni kriterij in tehnološki nazor znanosti;
- osredotočanje na odkrivanje množičnih pojavnosti, procesnosti, funkcijskosti in odnosnosti v naravi, človeku in družbi ter ob tem uveljavljanje njihovih artifiziranih razsikovalnih razumevanj mimo poudarka na njihovi značilni individualnosti;
- hierarhiranje pojavnosti, procesnosti, funkcijskosti in odnosnosti ter spoznanj o njih;
- dobrinsko tehnologiziranje in ideološko pragmatiziranje znanstvenih spoznanj;
- izvajanje in podzidavanje znanstvenih spoznanj iz socialno-razrednih podstav (iz razredne ideologizacije!) itd.;
- podeljevanje ali paceliranje pojavnosti in procesnosti stvarnosti in resničnosti (faktorsko razčlenjevanje, znanstvena organizacija dela itn.);
- zaustavljanje dialektike narave, človeka in družbe na stopnji vsesplošne povezanosti in razvojnosti, a zanikovanje in zaviranje njenega toka na stopnji revolucionarnega kakovostnega preskoka in enotnosti nasprotij.

Te značilnosti pa so gotovo takšne po svoji naravi, položaju in vlogi, ker danes nikakor niso več v službi takšne nesporne razvojne pobudnosti v znanosti, kot so bile v preteklosti, ko so pripadale in označevale, zgodovinsko ter razvojno, pojavnostno empiristično znanostno paradigmo.

Kakor je to mogoče povsem nepomotno ugotoviti za celotno današnjo znanost, tako velja – more in mora veljati! – tudi za vsak njen posamezni sestavni del. Torej velja – more in mora veljati! – tudi za pedagoško znanost! In v njenem okviru tudi za vsak njen posamezni sestavni del, kar pa je tudi – obča pedagogika!

Tem bolj, ker je občo pedagogiko rodila prav empiristična paradigma, ki ne hierarhizira samo družbenih razredov in ljudi v njih, temveč tudi znanosti, da je ena (obča!) nad drugimi (posebnimi!). Med njimi pa ta paradigma tudi bogato sektaši v imenu določene nazorske idejnosti in družbene ideološkosti.

K b)

Paradigmatski rez v današnji znanosti spreminjevalno pogouje tudi dialektiko kot temeljni organon znanostne spoznavnosti. Dodanašnje enoravninsko feno-

menološko dialektiko, ki je zgrajena na postulativnosti vseobče povezanosti pojavov in procesov stvarnosti, njihove kvalitativne razvojnosti ter na boju in enotnosti nasprotij, današnji paradigmatični lom dograjuje z mnogimi novimi nivoji: strukturnološkimi, refleksološkimi, epistemološkimi itd.

Za razpravljalno besedo o naravi, položaju in vlogi sintagme »obča pedagogika« se kaže nadvse pomembna funkciološka raven dialektike. V luči te ravni je spoznavnost določene znanostne ali znanstvene sintagme zadoščena ali saturirana takrat, kadar je dosežek strnitve ali sinteze vseh treh razvojnih funkcioloških ravni znanstvenega mišljenja. Te pa so:

1. Raven predstavljanja oziroma omišljevanja pojavov, procesov, funkcij in odnosov objektivne stvarnosti in subjektivne resničnosti, česar rezultati so določeni ejdosi oziroma določene predstavnostne misli o njih.

2. Raven posploševanja ali generaliziranja, ko se znanost oblikuje in razvija na temelju generalizacij ali posplošitev o naravi, vedenju in vlogah pojavov, procesov, funkcij odnosov stvarnosti ter resničnosti.

3. Raven odmišljanja ali abstrahiranja, ko znanost povsem zapušča tako ejdose, kakor generalizate v okviru mnogopojavnosti in multiprocesnosti stvarnosti ter resničnosti in se vsa oblikuje ter gradi le na abstraktnih o njihovih bistvih.

Značilno je, da je imel razvoj znanosti, utemeljevan na paradigmi antike in srednjega veka, svojo podstavo v človekovih ejdosih o stvarnosti in resničnosti. Razvoj renesančne in novovekovne znanosti pa si je takšno podstavo izoblikoval v posplošitvah ali generalizacijah. Le-ti so tudi postali podstave in nosilci celotne empiristično-mehanistične paradigme v znanosti zadnjih dveh, treh stoletjih. Toda to paradigmo danes vse bolj lomi in nadgrajuje nova, ki razvojno teži k drugim postavam, ko je k abstraktnemu o pojavih, procesih, funkcijah in odnosih objektivne stvarnosti in subjektivne resničnosti.

To je potemtakem razvojni lok znanosti od ejdosa do abstrakta preko generalizacij. Hkrati pa je to tudi razvojni lok dograjevanja znanostne spoznavnosti pojavov, procesov, funkcij in odnosov stvarnosti in resničnosti od praksisa antike do novovekovne tehnike in preko nje do logosa današnje in jutrišnje razvijajoče se znanosti.

TRANSFER

Gre za vprašanje: Ali je mogoče ti dve izhodišči o lomu današnje znanostne paradigme in o funkciološki dialektični spoznavnosti uporabiti pri obravnavanju narave, položaja in vloge naše sporne sintagme »obča pedagogika«?

To vprašanje izgubi svojo izzivalno ost, ko ugotovimo, da paradigmatično empiristično mišljenje, in njemu pripadna razvojna stopnja v znanosti, ustoličuje predvsem posplošujoče ali generalizacijsko mišljenje, se na njegovi razvojni stopnji ustavlja in se trudi v njegovi luči razreševati vse probleme teorije in tehnologije ter prakse.

Tako empiristična paradigma razglašča za znanstveno mišljenje tisto, ki temelji, se gradi na posploševanju oziroma na generalizacijah ali posplošitvah, do katerih vodi našo misel. Od tod tolikšna vloga statistike v tem znanstvenoparadigmatičnem okviru. Od tod toliko znanstvenih spoznanj, izvedenih iz statistično dobljenih

»zakonitosti« iz stvarnosti in resničnosti. Od tod tudi postulativnost in prevladovanje stohastičnega znanstvenega mišljenja, njegove potrjevane verjetnosti in njegove tehnološke aplikativnosti ter tehnične proizvajalnosti. Od tod toliko »če-potem« znanstvenega »spoznavanja«, to je delovnega, proizvajalnega (ne znanstvenega!) »kavzalizma«, ki pa ostaja predvsem v službi téhne (tehnologizem!) in ne vstopa preveč v službo avtentičnega *lógos*a znanosti, to je v službo razvijanja njene teoretične metaravni.

V vsem tem je ob visoki razvitosti te empiristične paradigme hkrati tudi ena temeljnih pomot današnje znanosti, da namreč posplošenost že razglašala ali ima za atribut prvega in skrajnje razvitega znanostnega oziroma znanstvenega mišljenja. To je namreč povsem v nasprotju z vednostjo, da splošnost, generalnost ne razkriva, ne predstavlja tudi bistvenosti, ter sta splošnost in bistvenost dve kakovostno in razvojno različni ravni, stopnji, obeležji, značilnosti, podstavi znanosti. Znanost namreč vselej teži – mora težiti – k bistvenostim. Razvoji stopnji do nje sta gotovo predstavna misel (*ejdos*) in posplošena misel (*generalizat*) ter je odmišljena misel (*abstrakt*) le najvišja razvojna stopnja tega procesa in te dialektične spoznavnosti. K njej pa mora težiti vsaka znanost, saj če bi se pojav in bistvo ujemala, potem bi bila znanost povsem odvečna (*Marx*). Pri tem seveda ne sme zametavati obeh svojih poprejšnjih« razvojnih podstav; a se tudi ne sme na nobeni od njih niti ustavljati niti razglašati, da je že dosegla svojo zrelost in poln razvoj, ko se je bogato razcvetela na svoji razvojni stopnji empiričnega posploševanja in kavzalnega pojasnjevanja ali razumevanja stvarnosti in resničnosti ter njunega tehnologiziranja in reproduciranja.

SKLEP

Če v luči teh načelnih spoznanj o paradigmatškem lomu današnje znanosti, ki ga nujno mora udejanjati v svojem področju tudi pedagoška znanost, in o funkcio-
loški dialektični spoznavnosti stvarnosti in resničnosti pogledamo na vprašanje
obče pedagogike, potem moremo priti do naslednjih sklepov:

1. Sintagma in institut »obča pedagogika« je pojavnost in posledek empiri-
stične paradigme v naši pedagoški znanosti.
2. Kot v takšni se v njej udejanjajo vse naštetje značilnosti te paradigme, ki pa
za nadaljnji razvoj naše pedagogike niso razvojno pobudne.
3. Ohranjevanje sintagme in instituta »obča pedagogika« cikcaka in zavira
sodobnejši razvoj naše pedagoške znanosti, njeno prečno razvojnost in členitev
(področne in mejne discipline!) ter njeno vzdolžno razvojnost ter členitev (metate-
orija, teorije posebnih področij in posameznih disciplin!)
4. Obča pedagogika predstavlja nekakšen »lógos« pragme oziroma aplikacije,
ne pa »lógos *lógos*a« o vzgoji in izobraževanju.
5. Ni integracija bistvenih spoznanj ali umevanj o vzgoji in izobraževanju,
temveč zbir posplošenih njunih razumevanj.
6. Obča pedagogika je v prostoru in času današnjega razvoja znanosti vzpored-
nica družbenorazredne delitve, v kateri ji hierarhično pripada vodilni položaj
nasproti drugim pedagoškim znanstvenim vedam ter disciplinam, s čimer je odsli-
kava priznane ali nepriznane družbeno socialne delitve in njenega nahajanja v tej
položajnosti.

Teh nekaj sklepov naglašuje, da sintagme in institutata »obča pedagogika« v razvoju naše današnje pedagoške znanosti torej nikakor ne smemo več ohranjati v vlogi nad-znanosti še naprej. Točneje, ne smemo je več ohranjati v njeni doslejšnji idejno-ideološki naravi in hierarhični položajnosti, medtem ko še naprej potrebujemo obstoj in razvoj novega integrativnega področja teoretičnih spoznanj o vzgoji in izobraževanju, ki niso zgolj posplošitve teoretskih ali empiričnih izkušenj in refleksij o njih, temveč so bistvujoče podstave za umovanje, tehnologiziranje ter udejanjanje vzgoje in izobraževanja.

Ali bomo v prihodnosti za takšno integrativno področje oziroma pedagoško disciplino razglasili pedagoško filozofijo oziroma filozofijo vzgoje in izobraževanja, ali edukologijo ali antropogogiko itd., je drugotnega pomena. Postulativna prvotnost je v nujnosti konstituiranja in razvijanja takšnega integrativnega teoretičnega raziskovalnega področja oziroma discipline, ki bo vstopila na mesto in v položajnost ter vlogo dodanašnje toliko sporne in branjene obče pedagogike, kateri ta funkcija nikakor ne gre. Vse to pa tega, ker je treba ugotoviti, da obča pedagogika ni stvar dialektične stvarnosti, temveč je »otrok« dialektike našega sistematizacijskega in klasifikacijskega urejanja področja pedagoške znanosti in njegove sestave ali strukture. Obča pedagogika je namreč nasledek posploševanja bolj razumevanj, kakor spo-znanj in u-mevanj iz celotnega sestava pedagoških znanosti. Kot takšna je prej določen posplošujoči nauk. Ni pa – in biti ne more! – nikakršna pedagoška znanstveno raziskovalna veda ali disciplina. To bi bila lahko le takrat, kadar bi samostojno raziskovala pedagoško oziroma vzgojno-izobraževalno stvarnost in resničnost ter njune imanentne pojave, procese, funkcije, odnose in relacije. Obča pedagogika pa vsega tega ne počne, temveč le strnjuje, klasificira in sistematizira tista spoznanja, ki jih raziskovalno razkrivajo drugi, to je druge nesporno priznane pedagoške vede in discipline. Je torej zgolj sistematizacijsko in pragmatično teoretsko, nikakor pa znanstvenoraziskovalno področje. Je parateorija o raziskovalno utemeljenih pedagoških spoznanjih in njihovih teoretskih sestavah. Kot takšna ni v službi spoznavanja stvarnosti, temveč prej v nekakšni ali čisto določeni supervizijski idejni in ideološki vlogi presojanja in urejanja teh spoznanj. Niti ni v službi raziskovanja bivanja (eksistence) vzgoje in izobraževanja, še manj seveda v službi raziskovanja njune biti (esence), temveč je zgolj v službi – sit venia verbo – bolj ali manj birokratskega urejevalca določenih idejnih pedagoških spoznanj, ne pa spoznanj celovitega raziskovanja stvarnosti vzgoje in izobraževanja. Je del določenega »lógos« (to je pedagoškega lógos!), ni pa lógos o stvarnosti in resničnosti vzgoje in izobraževanja. Vsem tem je njena zamejena narava, s katero in pokateri nam ne more biti veliko raziskovalno koristna za spreminjanje stvarnosti današnje vzgoje in današnjega izobraževanja, saj nam bolj ali manj vsiljuje le določen odnos do njiju, ne razkriva pa nam nobenih novih temeljnih in bistvenih spoznanj o njiju. Današnja vzgoja in izobraževanje namreč bolj potrebujeta raziskovani lógos, to je metateorijo te stvarnosti in resničnosti, kakor pa občost, to je sistemski lógos pedagoških teorij, ved in disciplin. Zaradi tega obče pedagogike tudi ne moremo imeti za samostojno znanstveno raziskovalno teorijo, vedo ali disciplino na področju vzgoje in izobraževanja, saj je le njihovo klasifikacijsko področje oziroma le strnjujoče področje njihovih spoznanj.

Njen »znanstveni predmet« je potemtakem le posploševanje teoretičnih spoznanj drugih posebnih pedagoških teorij, ved in disciplin. Posploševanje spoznanj iz raziskovanj drugih pa ni raven znanosti, ki vselej zahteva avtohtono raziskovalno razkrivanje bistev pojavov in procesov določene stvarnosti ter določene resničnosti. Tega pa občja pedagogika ne počne, temveč ugotovljena spoznanja drugih o eksistenčnih pojavnostih, procesnostih, funkcijskosti in odnosnostih vzgoje in izobraževanja le združuje, ureja in sistematizira, ideizira in ideologizira.

Vse to pa kaže, da je občja pedagogika (kakor tudi občja fizika, občja kemija, občja biologija itn.) otrok empirističnega pragmatizma, ki potrebuje takšen določeni temeljno vednostni nauk ali znanostno informacijski uvod oziroma takšen priročniški vademekum v vsaki znanosti, s pomočjo katerega je mogoče in potrebno usmerjati prvo srečevanje s spoznanjskim poljem določene znanosti, z njeno tehnologijo, materialno in spoznavalno proizvodnjo ter prakso v okviru določenega znanstvenega področja.

Na vprašanje »kaj je občja pedagogika?« moremo slednjič tudi operativnoinstrumentalno takole odgovoriti!

Vse obče, splošne ali generalne »znanstvene« veje, kakor so občja fizika, kemija, biologija, psihologija, sociologija itn. – torej tudi občja pedagogika! – so strokovna besedila za pedagoško-propedevtične potrebe v okviru posameznih znanosti. Same nimajo avtohtone in avtentične znanstvenoraziskovalne refleksije, saj so le teoretizacijske preglednice in opore za pragmatično informacijske, tematsko sintetizirane in problemsko zastavljene »kurze« pri seznanjanju s posameznimi znanostmi. So potemtakem le teoretizacijski uvodi v znanosti, niso pa njihove samostojne teorije (kakor se pogosto trdi!).

Ta besedila so potemtakem sicer sestavni ali strukturni deli posameznih znanosti, ki imajo svoje mesto na ravni pragme, niso pa njihov teoretski, empirični in tehnološki raziskovalni lógos.

Zaradi določenosti z vsem tem in zaradi vsebnosti določene hierarhičnosti za vse druge vede in discipline v okviru te ali druge znanosti, vsebuje vsaka »občja znanost«, tako tudi občja pedagogika, čisto določeno zamejevalno idejno, to je raziskovalno-spoznavalno, pa določeno »naravno« idejizacijsko, to je spoznavalno usmerjevalno ali direktivno, ter tudi določeno ideološko, to je družbenopolitično pragmatično sestavino. Te pa za razvoj naše socialistične samoupravne pedagoške misli gotovo niso – in biti ne morejo – sprejemljive in razvojno koristne, saj nobene znanosti, tako tudi pedagoške, ni in biti ne more brez izvirne samostojnosti in brez odgovorne svobode v njihovem raziskovanju določene stvarnosti.

... in seveda tudi s strani države. ...

... in seveda tudi s strani države. ...

... in seveda tudi s strani države. ...

... in seveda tudi s strani države. ...

Refleksija ob novi Potrčevi knjigi

MARIJA ŠVAJNCER

Sodobni slovenski filozof *dr. Matjaž Potrč* se v svojem najnovejšem delu *Zapis in govorica* (Ljubljana, Partizanska knjiga 1986) loteva problema reference in njenega razmerja s teorijo izjavljanja. Avtor skuša zasledovati boj med govorico in zapisom; govorica kristalizira problematiko vsakodnevnega življenja, zapis pa pomeni težnjo po znanstvenosti. Referenco definira kot razmerje med jezikovnim odsekom in tem, na kar se ta odsek nanaša. Jezikovni odsek je tisto, kar jezik reprezentira. Pisca zanimajo temelji in sodobno stanje na področju analitične filozofije, filozofije, ki analizira pojme v jezikovno aparaturo. Jezik igra dve vlogi: lahko je medij našega medsebojnega sporazumevanja in razumevanja sveta po naši lastni meri, prav tako pa ima lahko veljavo objektivne osnove spoznanja sveta in nas samih.

Avtor postavlja v ospredje filozofsko razsežnost razmerja med formaliziranim sistemom in vlogo govorice v njenih zasnovah. Pravi, da je klasični topos, ki se nanaša na sintaktično vprašanje tvorbe konzistentnega formaliziranega sistema, pravzaprav Fregejevo razlikovanje med smislom in referenco. Gottloba Fregeja (1848–1925), tvorca sistema formalizirane logike, naveže na leibnizovsko tradicijo, saj je sam Frege opozarjal na nadaljevanje Leibnizovega projekta izdelave eno-načnega jezika.

Jedro Potrčeve knjige je v tem, da piscu uspe najti prvine za potrditev hipoteze, po kateri lahko ob vprašanju reference osamimo dve lotevanji govorice v sodobni analitični filozofiji; to pomeni, da v prvem primeru pristajamo na zaprti aksiomatski sistem v prepričanju, da je danosti govorice mogoče meriti z merilom idealnega jezika, in v drugem, da je treba pri analitični razlagi govorice zasnovati specifično logiko, logiko primera. Pri tem sta model cele in ne-cele strukture in razlikovanja med rečenim in izrečenim dva osnovna modela.

Avtor opozarja, da je Frege uvedel novost: aristoteljansko slovnično shemo stavčne strukture subjekt-predikat je nadomestil z razlikovanjem funkcije in argumenta. Jezik zapisa je pri njem igral vlogo univerzalnega zapisa, s katerim je mogoče izreči prav vse, medtem ko je govorica glede lastne moči omejena in tudi dvoumna, saj ne omogoča enoznačnega sklepanja in mišljenja. Govorica je primerna za sporazumevanje tedaj, kadar ne gre za znanstveno naravnost. Matjaž Potrč navede Fregejeve argumente v korist zapisa: brez-časnost, preglednost, verifikacija in ponovljivost; pravi, da se od Fregeja naprej prične znanstvenost po definiciji, in to tedaj, ko se znebimo govorice in uvedemo od slovnične strukture

neodvisno formalno zgradbo zapisa. Prav zapis je tisti, ki uveljavi eksaktno mišljenje in ni preprosta odslikava misli. Namesto naravnega jezika stopi v ospredje program formalizacije, redukcije slovničnih na logične oblike. Frege je izbral za temelj matematični jezik v formulah in ga dopolnil z znaki za logična razmerja. Aritmetični zapis je tisti, s pomočjo katerega je Frege materializiral projekt svojega zapisa. Potrč sodi, da je ta uvedba spodbudila vrzel v sami utemeljitvi sistema – predpostavka je namreč vsebovala antinomični nastavek.

Avtor ima Fregeja za začetnika sodobnih semantičnih teorij, za uresničevalca naloge – izdelati enoznačno in sintaktično sklenjen jezik in omogočiti napredek formalne znanosti; struktura tega jezika je osnova vseh možnih govoric. Frege je uveljavljal zahtevo po konsistenti pojmovnega zapisa in uvedbe enoznačno določene domene in s tem spodbudil osnovno antinomijo, da moramo hkrati govoriti o določeni domeni enoznačno in o njej izraziti določeno spoznanje, torej o enem stanju stvari govorimo na dva načina. Podlaga za razrešitev te antinomije naj bi bilo razlikovanje med smislom (Sinn) in referenco (Bedeutung). »Referenčna stavka je skratka njegova resničnostna vrednost, in ta zadosti pogoju, da se stavek na nekaj nanaša, kar je po Fregeju zopet sploh začetna možnost izgradnje znanstvenega jezika.« (Str. 64) Vsakemu pravilno oblikovanemu izrazu jezika je mogoče zagotoviti referenco oziroma domeno nanašanja. »Frege je pokazal, da je mogoče konstruirati umetni jezik, ki z minimalnim številom elementov zapisa lahko enoznačno izrazi vse oblike stavkov.« (Str. 68) Razlikoval je med pojmom in funkcijo, pri čemer je bil termin pojem ožji od funkcije, za katero je veljalo, da je bila nezasičena, saj je vključevala prazno mesto, ki naj bi ga zapolnil šele argument. Ne gre prezreti, da je pojem funkcija, ki zasiti en sam argument, medtem ko je relacija funkcija, ki vsebuje dva ali več argumentov. Funkcija rabi za osnovo moderne teorije kvantifikacije.

Avtor vsebinsko opredeli tudi Fregejevo razumevanje sodbe, trditve, vsebine in znaka ter mu priznava, da se je približal semantični analizi resničnosti, sočasno pa naj bi bil tudi začetnik pragmatsko usmerjenih analiz. Opozarja, da je Frege znanstvenemu zapisu določil omejeno veljavnost. Njegovo argumentacijo naj bi razumeli tudi kot razlikovanje med razredi in zbirkami. Števila skuša imeti za zbirko, kajti za njihovo določitev ni pomembna lastnost podobnosti; na takšni osnovi ne morejo sestavljati razreda, hkrati pa mu ne preostane nič drugega, kot da množici števil pripiše logično nujnost in jih definira kot razred na podlagi skupne poteze eksistence. Eksistenca je zgolj lastnost pojma.

Matjaž Potrč ugotavlja, da je za Fregejevo ekstenzionalno logiko bistvena referenca, ki sodi v lingvistični sistem in igra vlogo tistega, kar se ujema z določitvijo logične strani pojma. Pisec ima v mislih presek logične in lingvistične določitve ter zapiše: »Ob tem ni važno, če pojem določa konkretne sestavine stavka, pač pa mora sestavine stavka, kolikor naj nastopijo kot logično upravičene, določiti strogo omejeni pojem.« (Str.83) Referenčna relacija je tisto, kar v slovnični strukturi govorice ustreza logični razsežnosti. Logično razsežnost slovnično ustrezno oblikovanih izrazov uvede šele referenca, čeprav imajo sami že svoj smisel. Potrč poudarja, da ekstenzionalna usmerjenost stavkov – omejitev na referenčno relacijo – zbrši v stavkih vsakršno posebnost, partikularnost. Referenca je za znanost bistvenega pomena. Smisel je način, kako je dana referenca.

Avtor poznavalsko predstavi še sodobne mislece, ki se ukvarjajo z razlikovanjem med smislom in referenco.

Zaustavi se pri neposrednem nadaljevanju problema reference v Russellovi teoriji določenih opisov. Bertrand Russell (1872–1970) je menil, da moramo v enotnem pojavu jezika razlikovati to, s čimer govorimo, od tega, o čemer govorimo. Ker se vsiljujejo paradoksi, je treba iznajti mehanizem, ki bo pomagal ločevati to, kar predstavlja, od tistega, kar je predstavljeno. Matjaž Potrč zapiše: »Russell pristane na reprezentativno vlogo govornice in zato ne more dopustiti, da bi tisto, kar predstavlja, ob-stajalo ob tem, kar je predstavljeno. Ta poteza obeleža njegovo koncepcijo *analize*, ki je v podlago tudi njegovi *teoriji opisov*. Ta teorija namreč trdi, da določeni izrazi kažejo slovnično obliko, ki se ne ujema z njihovo logično obliko in jo prikriva.« (Str. 96) Znane so predpostavke, ki jih je vzel Russell za izhodišče: zaupanje v možnost enoznačnega jezika – ta jezik naj bi odlikaval strukturo realnega sveta in je torej njegova poglavitna naloga reprezentacija realnega sveta in še – jezik pa odslikava svet tem bolj natančno, čim bolj je enoznačen.

Avtor poglobljeno primerja Fregejev in Russellov teoretični prispevek. Frege namreč začne s trojico smisla, reference in z idejo, ki je priključena nanju, medtem ko se Russell najprej loti razlike med pojmi, ki igrajo vlogo terminov in tistimi, ki ne igrajo te vloge. Termine razdeli na stvari in pojme (prvim pripadajo lastna imena). Potrč ugotavlja, da Russell s svojo teorijo o logično popolnem jeziku sodi v leibnizovsko tradicijo. Leibniz je imel jezik za orodje komunikacije spoznanja; obravnaval ga je na nivoju rečenega in skušal kombinirati elemente v sistem. Frege in Russell sta torej nadaljevala isto vprašanje o omejitvi na rečeno.

Bralcu se na koncu zastavlja vprašanje, kako je mogoče biti zunaj ali znotraj nekega filozofema. Če sprejema doktrino, tedaj prevzame tudi pojmovno aparaturo in torej govori v jeziku avtoritete. Problem znanstvene avtoritete je sprožil avtor sam. Zavzel se je za to, da se je treba postaviti na lastne noge in misliti povsem samostojno. Kolikor bralec ostaja zunaj, prilagaja lastni model s tujim modelom, lastno terminologijo s tujo. Tedaj gre nehote za dve izključujoči se pojmovni shemi. Če pa je znotraj, težko prebije okvir danosti in se le s težavo pomika k filozofskemu novumu. Ali je glede na filozofsko tradicijo sploh mogoče ostati zunaj in govoriti v »splošnem« filozofskem jeziku, ki naj bi bil primeren za vse filozofske šole in morebiti sočasno neprimeren za katerokoli šolo. Najbrž ni mogoče pretrgati verige, ki govori o tem, kdo je iz koga izhajal.

Knjiga Zapis in govornica je poglobljeno znanstveno delo. Potrč je v dialogu z misleci, o katerih piše, sočasno reprezentira dvogovor med njimi samimi. Študija je napisana zgoščeno in argumentirano – v njej pravzaprav ni nebitvenih misli in stranskih primerov. Čeprav je namenjena poznavalcem, si avtor vseeno prizadeva, da bi definiral skoraj vsak termin, ki ga uporablja in problematizira. Veliko pozornosti namenja tudi oblikovanju izvirne slovenske terminologije.

O analizi in deskripciji jezika

(Ob knjigi M. Potrča, »Zapis in govorica«
ANDREJ ULE

Matjaž Potrč je s svojo knjigo »Zapis in govorica« tudi v slovenski miselni prostor zanesel pomembno filozofsko razpravo, ki se sicer po svetu vleče že dlje časa. Gre za razpravo o tem, kako pojmiti jezik oz. s kakšno metodo se lahko približamo filozofsko najbolj brizantnemu dejstvu jezika, namreč da jezik oz. kot piše Potrč, »govorica« obenem omogoča komunikacijo med ljudmi in spoznavanje sveta. Ta obenem meri na to, da so iste jezikovne strukture, zlasti še stavki, sredstvo komunikaciji in spoznanju. Seveda se zdi trivialno res, da vse kar ljudje spoznamo, moremo in moramo tudi sporočiti drug drugemu in obratno, da to, kar si sporočamo, mora vsaj delno ustrezati dejanskosti, sicer ni več informacija. To pomeni, da mora sporočilo vsebovati neko spoznanje. Vendar pa s tem nikakor ni pojasnjeno, kako to dvoje v sebi družijo in ohranja stavek, tu v prvi vrsti povedni stavek.

Če bi izolirali le spoznavanje od celote jezikovnih funkcij, potem bi prišli najverjetneje do takšne ali drugačne »teorije slike«, »odražanje«, »reprezentacije« dejanskosti v jeziku oz. v stavku. Stavek bi opazovali v izključni relaciji z objektivno dejanskostjo, a to pomeni, da bi vse tiste sestavine stavka, ki ne merijo na dejanskost ali so glede na primeren odnos z dejanskostjo »odveč«, šteli za nepotrebne v strogi logični strukturi stavka. S tem bi dobili močno spačeno, vsekakor enostransko podobo jezika. Potrč je o tem precej pisal v svoji knjigi, zlasti ob analizi Russellove teorije jezika oz. njegove logične analize stavka, pa tudi ob analizi Fregejevega poskusa zgradbe logično idealnega jezika. Tak poskus nujno vodi v zgradbo »umetnih« logično prečiščenih jezikov, ki pa, kot je zlasti pokazal Russellov in kasneje zgodnji Wittgensteinov poskus, ne omogočajo komunikacije sporazumevanja med ljudmi. Omejeni so le na strogo »subjektivno« domeno posameznega subjekta. Pregnantno je to izrekel Ludwig Wittgenstein v svojem »Logično filozofskem traktatu« s stavkom: »Meje mojega jezika so meje mojega sveta«, pri čemer je zanj »moj jezik« tisti, ki ga le jaz sam razumem.

Če pa bi nasprotno, izolirali komunikacijsko delovanje jezika od ostalih funkcij, zlasti od spoznavne funkcije, bi prišli do prav tako enostranskih zaključkov, npr. do radikalnega konvencionalizma, kjer bi sleherni resnica predstavljala le neko konvencijo določene grupe ljudi v določenem komunikacijskem (socialnem) položaju. Tedaj ne bi niti mogli govoriti o kakšni logični formi stavka, a s tem končno tudi ne o kakšni trdnejši slovnični formi stavka (kajti logična forma je v ozadju slovnične, čeprav se z njo ne ujema povsem).

Problem je torej, kako zastaviti teorijo jezika tako, da se v isti logično-gramatični strukturi stavkov izraža človekova moč in potreba po spoznanju in nujnost sporočanja, zavezanost družbeni vezi. Kako ta struktura to dvoje omogoča, družiti in eno z drugim posreduje? Potrč si je to razmerje zastavil na več načinov, predvsem ga zastavlja že sam naslov knjige, Zapis in govorica, kajti pod zapisom je treba razumeti logično urejen, znanstveno objektivno zapis dejstev, pod govorico pa sistem govornih dejanj, s katerimi ljudje vstopamo v družbeno vez in delujemo drug na drugega skozi komunikacijo z jezikom.

Očitno gre tu za vse prej kot »harmonično« razmerje in tudi Potrč ga predstavi skozi raziskavo znamenitega spora v analitični filozofiji jezika, namreč med Russelom in Strawsonom, dvema vodilnima filozofoma te šole, za spor o mestu logične analize stavkov v razumevanju in uporabi stavkov običajnega jezika-govorice. Avtor pa je izvore tega spora navezal na »skupni izvor« analitične filozofije sploh, namreč na filozofijo in logiko nemškega filozofa Gottloba Fregeja, ki je poznan kot začetnik sodobne matematične logike. Gottlob Frege je namreč izdelal logični aparat, ki naj bi omogočal strogo enolični zapis vseh smiselnih povednih stavkov, pri čemer bi jasno in natančno izrazil pravo logično formo stavkov. Pri tem se je izkazalo, da tradicionalna logika, ki je vse stavke razumela kot zveze subjekta in predikata ni logično adekvatna, ker se preveč naslanja na vsakdanjo gramatično formo povednih stavkov (samostalnik-pridevnik-glagol) in ne zazna važnih logičnih razlik med na videz podobnimi stavki. Fregejev logični aparat oz. sistem se je imenoval »pojmovni zapis« in Fregejev prvi cilj je bil izpeljava aritmetike iz logike, s čimer bi dosegel pravo logično in s tem a priori podgrajenost matematike. V nadaljnjem razvoju Fregejeve logike in filozofije se je kmalu izkazalo, da mora obenem z razvojem logične forme stavkov in z novim pojmovanjem logičnega sklepanja, namreč kot svojskega znakovnega računa, razviti tudi novo teorijo o pomenu stavkov in besed. Kajti ne more se ohraniti tradicionalni nauk o smislu stavkov in pomenu besed ob logični reformulaciji forme stavka. Tu je Frege zadel na problem reference, na vprašanje, kako se imena oz. stavki nanašajo na realnost.

Ena temeljnih logičnih relacij v Fregejevem sistemu je bila namreč identiteta, bodisi identiteta stavkov, imen, razredov. Za dva identična izraza je bistveno, da ju lahko brez škode za resnico ali neresnico stavka, v katerem nastopata kot dela, zamenjamo enega z drugim. Ta »kriterij substitivnosti« identičnega je zaostрил in jasno formuliral prav Frege. Toda pri analizi identitet je prišel do tega, da mora, če želi identitetam dati informativno, netrivialno vrednost, pri vseh izrazih ločiti med smislom in pomenom izrazov oz. med smislom in referenco, kot se temu danes največkrat pravi. Referenca je tisto, na kar se nanaša jezikovni izraz, npr. ime, je nekaj »stvarnega« z ozirom na izraz. Dva izraza sta identična natanko takrat ko imata isto referenco. Npr. »Večernica« in »Danica« se referirata na Venero, zato lahko trdimo identiteto »Večernica = Danica«. Toda to ni dovolj za razumevanje identitet, kajti da bi bile informativne in netrivialne, mora biti relevantna tudi razlika obeh izrazov. Kaj pa naznačuje ta razlika? Po Fregeju razliko v smislu izrazov. Smisel pa pomeni *način danosti referenta naši misli* in to tako, da je *objektiven, tj. sporočljiv vsem, ki razumejo ali se nauče nek jezik*. Skratka, smisel veže miselno vsebino znakov z njihovo sporočilnostjo. Razlika med smislom in referenco je postala od Fregeja dalje večna tema vse filozofske logike, semantike in filozofije jezika sploh. Očitno je, da je poskušal v zvezi smisla in reference Frege

povezati prav spoznavno in komunikacijsko vrednost jezika oz. jezikovnih izrazov, zlasti še stavkov.

Vendar pa je Fregejeva konstrukcija že kmalu doživela hude pretrese, ki so povzročili ravno »razkranjanje« vezi obeh »vrednosti« jezika in nato potrebo po ponovnem združevanju. Usoda reference pa je bila pri tem centralnega pomena za vse dogajanje. Zato je tudi Potrč v svoji knjigi podrobno preučil in predstavil pojmovanja smisla in reference pri avtorjih, ki jih obravnava. To nu je nekak ključ do analize odnosa zapis-govorica oz. formalna logika-običajni jezik. To je tudi pravilno, kajti okrog problema reference, tj. kako se imena in stavki nanašajo na zunajjezikovno realnost (če sploh je kakšna zunajjezikovna realnost), se dejansko vrti večina filozofsko-logičnih razprav o jeziku. Zlasti je pereče vprašanje »lastnih imen«, njihove reference in vloge v stavku ter reference stavkov samih.

Potrč je dokaj podrobno predstavil Fregejevo teorijo logične reformulacije jezika (v znanstveno precizni jezik), obširno dokumentira povezanost te ideje z Leibnizovo zamislijo univerzalnega logičnega jezika in podčrta nujnost »popravljanja« običajnega jezika v logičnem jeziku, trajen »boj z jezikom«, ki ga terja tak program. Prav podrobno predstavi tudi znameniti zlom Fregejevega sistema, ko je še mladi Bertrand Russell odkril in Fregeju sporočil svojo »antinomijo množic«. Ta antinomija je pretresla temelje Fregejevega sistema, pa tudi vseh drugih, ki so sloneli na pojmu množice. Osnovna ideja antinomije je preprosta. Vzemimo si množice, ki niso same sebi član. To so »običajne« množice, npr. množica ljudi. Ta množica seveda ni stol. Toda kaj lahko si zamislimo množice, i so član same sebe. Npr. množice vseh »ne-stolov«, vsega, kar ni stol. Ta množica seveda tudi ni noben stol, torej spada v samo sebe. Toda, vzemimo sedaj množico vseh množic, ki niso sebi član. Tu pridemo do nerešljivega protislovja. Karkoli trdimo bodisi da je ta množica sama sebi član ali ne, vedno pridemo do nasprotne trditve. To je Russellova antinomija množic. Osnovna ideja antinomije je preprosta. Vzemimo si množice, ki niso same sebi član. To so »običajne« množice, npr. množica ljudi. Ta množica seveda ni stol. Toda kaj lahko si zamislimo množice, ki so člani same sebe. Npr. množica vseh »ne-stolov«, vsega, kar ni stol. Ta množica seveda tudi ni noben stol, torej spada v samo sebe. Toda, vzemimo sedaj množico vseh množic, ki niso sebi član. Tu pridemo do nerešljivega protislovja. Karkoli trdimo, bodisi da je ta množica samo sebi član ali ne, vedno pridemo do nasprotne trditve. To je Russellova antinomija množic. Naivni pojem množice se je izkazal za nerešljivo protislovnega (oz. bolje, izjave o množicah so se izkazale za nerešljivo protislovne). Med drugim je antinomija omajala tudi Fregejevo tezo, da ima vsak pojem razred (množico) ali drugače, da ima vsak predikat svoj pomen (referenco). Frege ni našel dokončno zadovoljive rešitve antinomije oz. bolje, ni našel obrambe pred novimi, še možnimi antinomijami (po odkritju Russellove antinomije so se kar vrstila odkritja novih antinomij).

Tam, kjer je obupal Frege, je nadaljeval Russell (skupaj z Whiteheadom). Russell se je kanil otresti antinomij s t.i. teorijo tipov (najprej z enostavno, nato s t.i. razvejano teorijo tipov), katere bistvena postavka je, da noben razred ne more biti sam sebi član oz. da noben predikat (pojem) ne more veljati o samem sebi. Če se zdi, da je tako, da razredi vsebujejo razrede itd., potem so eventualni razredi, ki govore o razredih, višjega logičnega tipa in podobno, predikati (pojmi), ki se nanašajo na predikate (pojme) so vedno višjega logičnega tipa kot prvotni predikati

(pojmi). Tako se zlahka izognemo antinomijam. Kasneje se je sicer izkazalo, da se na način teorije tipov ne da rešiti prav vseh antinomij, toda če uvedemo neko sorodno »hierarhijo«, namreč hierarhijo jezikov in metajezikov, lahko preprečimo nastop prav vseh znanih antinomij.

Potrč sicer pravi, da formalno gledano, te rešitve zadoščajo, toda resnično ne strejo oreha antinomij. Po njegovem antinomije dokazujejo, da jezik ni nikakršna »celota« ali »razred«, temveč »zbirka«, tj. odprta množica izrazov, jezikovnih oblik itd., ki ji vedno lahko dodamo še kak nov element, pri čemer ne moremo najti skupnih lastnosti vseh članov zbirke. Zato se pri Russellu plastenje jezika, pa tudi realnosti nadaljuje v neskončnost, ker v načelu nikoli ne smemo priti do najvišjega, vseobsegajočega logičnega tipa. Čim želimo zbirko zapreti, potem to, kar jo zapre, ne more spadati vanjo. Tako se nenehoma ponavlja izvorni prehod/prelom od odprte zbirke k (začasno) zaprtemu razredu. Potrč dobro ugotovi tudi navezavo Russellovega »razlikovalnega jedra«: zbirka/razred (oz. razred, razred razredov) na Fregejevo razlikovalno »jedro«, namreč na logično-tipsko razliko med argumentom in stavčno funkcijo (predikatom), ki sta tudi za Fregeja temeljno različna logična tipa. Kajti prvi logični tip pri Russellu so individui, drugi razredi individui, razrede pa uvajajo predikati (funkcije) in vsak naslednji razred se proti nižjemu vede analogno kot predikat nasproti individuum, ki so referenti njegovih argumentov.

Pri tem sem se ustavil nekoliko dlje zato, ker je razlika »zbirka«–»razred« temeljni kategorialni par v vsej Potrčevi knjigi. Obravnava reference se od Fregeja k Russellu temeljito spremeni, kajti Russell je poskušal dosledno eliminirati »smisel« imen in pozna le referenco kot semantično vrednost imen. Podobno tudi pri predikatih (funkcijah) pozna le razrede (ekstenzije) kot njihov pomen. Le tako lahko konsekventno izpelje svoj ekstenzionalistični program logičnega zasnovanja matematike (tudi on podobno kot Frege poskuša izpeljati matematiko iz logike). Najpomembnejša Russellova doktrina tu, ki je verjetno edine ni nikoli zavrgel, je bila teorija logičnih opisov in logičnih lastnih imen. To je bila tudi predmet kasnejše Strawsonove kritike. Potrč natančno, dejali bi celo izvrstno, prikaže poglavitni Russellov sestavek na to temo, sestavek »O označenju«, ki je ostal trdnjava analitične filozofije, brez kritik za celih petdeset let (od 1905 leta do petdesetih let).

Za razliko od Fregeja, ki je menil, da je logično urejen jezik le orodje znanosti in da logična reformulacija stavkov ni mogoča v običajnem jeziku je Russell menil, da njegova teorija pomena stavkov in imen velja za vsak jezik. Dejansko gre v tej teoriji zato, da se ves jezik oz. vsak stavek uniformno podredi nalizi spoznavnosti oz. resničnosti tega, kar trdimo. Tako se zlasti zaostrijo vprašanja pomena lastnih imen, npr. imen neobstoječih stvari, ki pa jih kljub vsemu znamo uporabljati in jih razumemo. Tako je prišel do sklepa, da vsak stavek implicira eksistenčno trditev o obstoju vsega, o čemer govorijo, oz. kar opišejo termini stavka. To pomeni, da imena ne kažejo direktno na predmete, temveč jih neposredno ali posredno opišejo, torej so prikriti predikati. Če predmeti, na katere ta »imena« referirajo, ne obstajajo, potem so stavki, kjer ta imena nastopajo, neresnični. Tako je npr. neresničen stavek: »Sedanji francoski kralj je plešast« ipd. Ta, na oko nepomembna ugotovitev pa ima pri Russellu težke posledice. Vodi ga najprej v filozofijo logičnega atomizma, nato nevtralnega monizma in cele vrste drugih

»metafizik«. Težava je bila v tem, da se izkaže, kako so konec koncev vsa lastna imena navidezna in v logični analizi stavka »izginejo«. Na koncu preostanejo le čista logična lastna imena, ki se neposredno nanašajo na čutne date posameznega subjekta. Toda takšna imena so le ostenzivni izrazi: To, tisto, ono, . . . , ki imajo v vsaki uporabi drug pomen. Tako se Russellov poskus strogo objektivnega logičnega jezika konča na skrajnem subjektivizmu, celo metodološkem solipsizmu (to je v Traktatu radikaliziral Wittgenstein). Problem, kako vskladiti hotenje po objektivizmu z skrajnim »subjektivizmom«, ki je onstran komunikabilnosti, je mučil Russella vse življenje, a zdi se, da ga ni rešil.

V to »rano« je zabodel P. Strawson s svojim sestavkom »O referiranju« (1950), kjer je napadel Russellovo teorijo opisov (ki je medtem že postala bistven sestavni del neopozitivizma).

Ni bil čisto sam, kajti tudi nekateri drugi kritiki so se približno istočasno zagnali proti istemu cilju, zatresti Russellovo teorijo. Verjetno je bil pobuda tega Ludvig Wittgenstein, namreč »pozni Wittgenstein«, ki je umrl l. 1949 in zapustil skoraj povsem dokončano delo »Filozofske raziskave«, kjer je kritiziral svoje in Russellove nekdanje teorije, zlasti teorijo ostenzivnih definicij pomena imen ter teorijo opisov in logičnih lastnih imen. Po Wittgensteinu je bil pomen izraza, imena ali stavka v načinu njegove »uporabe«, namreč v pravilih, ki regulirajo njegovo uporabo znotraj določene »jezikovne igre«. Pri tem so logična pravila oz. pravila, ki regulirajo naše spoznavanje le skromen del jezikovnih pravil, zato ne moremo zvesti pomena besed na njihovo referenco, pomena stavkov na slike dejstev ipd. (kot je mislil sam v obdobju »Traktata«). Stavek torej igra celo vrsto funkcij v jeziku, zato ga ne moremo omejiti le na trditve, celo če gre za čisto povedni stavek. Šele način njegove uporabe h konkretni situaciji razpre implicitna pravila njegove rabe in s tem njegov pomen. Toda ta pravila lahko le prepoznamo, jih opišemo, nikakor jih ne moremo ali smemo spreminjati, izboljševati, npr. v kakšnem idealnem jeziku. To je bilo za Wittgensteina le ena od metafizik, vozlov našega mišljenja in jezika.

Peter F. Strawson je bil vnet učenec poznega Wittgensteina in je svojo kritiko teorije opisov in imen vodil pod močnim vplivom Wittgensteinovih kritik iste teorije (po Wittgensteinu npr. referentni objekt ni pomen imen in z izginotjem ali uničenjem referenta ime ne zgubi pomena kot pri Russellu). Bistvo Strawsonovih ugovorov je bilo, da je Russell neupravičeno zanemaril tisto, kar s stavki »izrečemo«, namreč neeksplicitno »implicitiramo«, ali »presuponiramo« v kontekstu komunikacije oz. situacije. Stavki zato niso vedno izrazi trditve, oz. ne gre jim vedno za resnico/neresnico. To pomeni, da ne moremo reči, da vsak stavek trdi obstoj tistih referentov, ki jih skrito ali javno »opišejo« imena v stavku (bodisi individualna imena – določni opisi, bodisi obča imena – nedoločni opisi). To pomeni, da eventualna neeksistenca objektov ne potegne za seboj neresnice teh stavkov (kot bi sledilo po Russellu). Če npr. stavek »Francoski kralj je mrtev« izrečemo v neki drami, potem seveda ne gre niti za resnico, niti za neresnico, a tudi ne za nesmisel, temveč za nekognitivni način rabe stavka in temu ustrezni smisel stavka. V tem primeru bi bil Strawson pripisati tem stavkom vrednost »nedoločeno«.

Potrč pravi, da Strawson izpostavlja razliko »izrečenega« (to se nanaša na »implikacije«, predpostavke v komunikaciji) od »rečenega« (opisanega, trditve).

To drugo zajame lahko Russellova teorija, prvo pa enostavno izpušča iz vida, ga »splošči« na raven rečenega. To bi se reklo, da »znanost« vsrka »komunikacijo« (jezikovno dejanje).

Referiranje je za Strawsona zato »jezikovno dejanje«, vodeno po večidel implicitnih pravilih jezikovnih iger, ne pa enostaven odnos znaka do predmeta. Komunikacijske namere subjekta se v tem dejanju neizbrisno vpišejo v izreko, referencialni akt oz. sploh izjavljanje postane enkratni akt. S tem se torej vede kot element »zbirke« jezikovnih dejev, ki je načelno odprta, nezaključena in ne more postati celota, razred elementov s skupnimi potezami. Zato tudi nobena formalna logika ne more zajeti vsega jezika, celo ne vseh povednih stavkov (zaplete se npr. pri t.i. neprozornih kontekstih kot so modalni stavki, stavki prepričanj, stavki o normah itd.).

Potrč natančno analizira Strawsonovo pozicijo in argumente in mu pritrjuje. Tudi Russellov odgovor Strawsonu (ki je nastal po dolgem časovnem zamiku od Strawsonovega članka) po njegovem ni bil ustrezen, kar je Russell spregledal, namreč da izrečeno ni rečeno, tj. da stavek ne trdi vsega, kar sicer presuponira kot eventualne pogoje svoje resničnosti. Strawson se strinja z Russelom glede tega, da v znanstvenem kontekstu velja teorija opisov, ne pa v tem, da ta kontekst pokriva ves jezik. Potrč navaja Strawsona, da velja razlikovati dve logiki, formalno logiko in logiko govornice, vendar Strawson o drugi logiki ni veliko povedal. Zdi se, da gre prej za ekvivokacijo z logiko, morda za »zakone govornice« (ki pa še daleč niso »logika«). Na koncu knjige je Potrč pritegnil kot primerjavo s Strawsonovo teorijo še teorijo sovjetskega filozofa M. Bahtina, ki je v tridesetih letih razvijal teorijo o jeziku kot bistveno družbeni dejavnosti in ta družbenost se pozna tudi v strukturi izjave.

V zadnjih poglavjih knjige pa Potrč razgrne še kratko skico drugih sodobnih teorij imenovanja in opisov (Donnellan, Kripke, idr.) in sklene z ugotovitvijo, da prisoja govornici kot predmetu filozofske analize primernejše mesto smer komunikacije – intence (Strawson idr.) kot pa smer formalnogične predstavitve. Prva smer nas namreč napoti k realnosti govora, druga pa nas oddaljuje od nje.

Analiza bi verjetno pokazala, da je podoba bolj uravnovešena, kajti tej »prednosti« običajnojezikovne analize pred formalnogično stoji nasproti dokaj neizdelani primerki »logike govornih dejanj/intenc«, vsaj če jih primerjamo z povprečno zgrajenostjo formalnih semantik ipd. Menim tudi, da se polemika o Russellovi teoriji opisov/imen ne zaustavlja pri Strawsonu oz. pri šoli »običajnega jezika«, temveč da je problem tudi to, ali velja v strogo znanstvenih kontekstih. Gre namreč za vprašanje, ali Russell-Fregejeva logika res zadošča za analizo vseh znanstvenih stavkov, saj imamo med njimi vrsto »intenzionalnih« stavkov (npr. modalni stavki), kot tudi za temeljno vprašanje, ali stavek znanosti vedno *trdi* obstoj vseh entitet, ki jih »imenuje«, o katerih govori. Ali ni tudi v znanosti veliko primerov, ko ne vemo, ali nek objekt resnično obstaja ali ne, toda kljub temu govorimo »kot da obstaja«, ker je to dober približek ali model realnosti (tak primer so npr. teorije o t.i. mikrodelih), dalje so tu stavki o preteklosti (ki je ni več) in prihodnosti (ki je še ni) itd. Ne bi bilo smiselno zaključiti, da so vsi stavki o teh stvareh neresnični, zato ker teh stvari ni.

Potrčeva knjiga odpira pomembno vprašanje, do kje lahko prodremo z logično »transkripcijo« običajnega jezika. To vprašanje ni le filozofsko pomembno, temveč

dobiva v zadnjih letih tudi praktičen pomen. S pojavom računalnikov, s katerimi lahko komuniciramo v običajnem jeziku je namreč povsem »praktično« (čeprav načelno) vprašanje, do kje lahko seže sedanja formalna logika pri analizi običajnih stavkov. Prav na tej analizi namreč sloni algoritem prepoznavanja stavkov za računalnik in njihovega »razumevanja«. Če se torej izkaže za resnično domneva o načelno drugi »logiki« običajnega jezika od logike znanosti, potem so seveda takšnemu komuniciranju s kompjuterjem postavljene načelne meje, pa tudi celotnemu projektu umetne inteligence. Vendar dokončnega odgovora na vprašanje o takšnih mejah nimamo.

V prispevku so prikazani izsledki treh raziskav, opravljenih na učencih 5. in 8. razreda osnovne šole. Predmet raziskav so jezikovno-simbolične, predvsem skladenjske operacije, prek katerih se ubesedeni podatki o dogodkih na časovni in spoznavni osi odklikajo od svojega dejanskega poteka. V ta namen smo besedila oblikovali v dveh različicah, skladenjsko razvidni, preprosti in skladenjsko zapleteni. Raziskovali smo, kako na razumevanje vplivajo predvsem naslednje jezikovno-simbolične operacije:

- strnjevanje podatkov, doseženo s pretvorbo nominalizacija, prek katere akcijska razmerja, preslikana v strukturo propozicije oziroma glagolski pomenski okvir, pretvorimo v pomenska razmerja v okviru samostalniške zveze;
- simbolično sprevačanje časovnega zaporedja podatkov na ravni besedila v razmerju do dejanskega poteka dogodkov;
- razumsko podane razlage razmerij med dogodki v dejanskosti, izražene kot neskladje med pričakovanim in dejanskim ali kot vzročno-posledično razmerje;
- implicitnost podatkov.

Izsledki opravljenih raziskav potrjujejo, da so način ubeseditve in v njej zajete jezikovno-simbolične operacije pomemben dejavnik razumevanja. Hitrost njihovega osvajanja ni odvisna samo od razvojne stopnje, ampak predvsem od družbenih okoliščin in njim lastnih komunikacijskih vzorov. Otroci telesnih delavcev se počasneje trgajo od strukture konkretnih akcijskih shem kot otroci izobraženih staršev.

Raziskovali smo samo propozicijsko-spoznavno pomensko plast in njene spoznavne razsežnosti. Raziskovanje razumevanja modalnih pomenskih sestavin zahteva nadaljnje raziskave. V besedilih, ki so predmet opisanih raziskav, modalna pomenska plast nima pomembnejše vloge, zato smo jo lahko zanemarili.

In this contribution the findings of three surveys performed on pupils from the fifth and eighth grade of primary school are illustrated. The subject of the survey was the linguistic symbolic, above all, accordance operations, through which the textualised data of the happenings on the time and awareness axis recede from their actual process. For this purpose we formed the text in two variants, accordantly perceptible, simple and accordantly complicated. We researched how the following linguistic-symbolic operations influence comprehension:

- the condensing of data is achieved with the conversion of nominalization, through which the active ratios, recopied in the structure of the proposition or verbal notional, we transform into notional ratios in the frame of a noun link;
- the symbolic transmutation of the time sequence of the data on the level of the text in relation to the actual process of the happenings;
- a comprehensive explanation of the relation between the happening in actuality, expressed as disaccordance between the expected and the actual or as a causal-consequential ratio;
- the implicity of the ratio.

The findings of the survey affirms that the manner of the textualization and the encompassed linguistic-symbolic operations in it are important factors of comprehension. The speed of their mastering does not depend only on the degree of development but, above all, from the social surroundings and its own communicational models. The children of body labourers break away more slowly from the structure of concrete action schemes than the children of intellectual parents.

We surveyed only the propositional-awareness notional layer and its awareness extensiveness. The research for understanding of modal notional composites demand further research. In the texts which are the subject of the described research, the modal notional layer does not have an important role, thus we ignored it.

UDK 159.922.74

DARJA PICIGA

PRIMITIVNA OTROŠKA PREPRIČANJA O REALNOSTI IN KAVZALNOSTI

Jean Piaget je v svojih prvih delih o realnosti in fizični kavzalnosti iz 20. let poročal o obstoju primitivnih otroških prepričanj, ki se kvalitativno razlikujejo od razlag odraslih. S pomočjo klinične metode je odkril pet oblik realističnih adherenc (dinamična participacija, animizem, artificializem, finalizem in dinamizem) in 17 tipov kavzalnih zvez. Kasnejša preverjanja teh rezultatov so vodila do nasprotujočih zaključkov. Laurendeau in Pinard sta vzrok za divergenco v rezultatih našla v tehniki analize. Avtorji, ki so uporabljali globalno tehniko analize rezultatov, so potrdili Piagetove zaključke, medtem ko z analitično tehniko ni bilo mogoče dokazati obstoja primitivnih otroških prepričanj o objektivnem in subjektivnem svetu. Ugotovitve Jovičiča, Vigotskega in nekaterih drugih avtorjev pa sugerirajo zaključek, da so realistične adherence in prekavzalna pojmovanja predvsem znak »otroške filozofije«, h kateri se otrok zateka pri razlagi pojavov, ki so mu preveč tuji in nepoznani, da bi lahko uporabil svojo logiko. Če želimo spoznati otrokovo dejansko sposobnost kavzalnega mišljenja, ga moramo spraševati o pojavih, ki so mu nepoznani in »psihološko blizu«. Bistvena sta elementa informativnosti in preglednosti. Za »otroško filozofijo« naj bi bilo v nasprotju z »otroško logiko« značilno, da se razvija po poti substitucije starega znanja z novimi spoznanji.

UDC 159.922.74

DARJA PICIGA

THE PRIMITIVE CONVICTIONS OF CHILDREN ABOUT REALITY AND CAUSALITY

Jean Piaget, in his first works on reality and physical causality from the twenties, reported about the existence of primitive children's convictions which qualitatively differ from the reasoning of elders. With the help of clinical methods he discovered five forms of realistic adherences (dynamic participation, animation, artificialism, finalism and dynamism) and 17 types of causal links. Later affirmation of these results led to conflicting discoveries. Laurendeau and Pinard found the cause for divergence in the results of the technique of analysis. Authors who applied the global technique for the analysis of the results affirmed Piaget's discoveries, while it was not possible to prove the existence of primitive children convictions of the objective and subjective world with the analytical technique. Vigots and some other authors suggested the conclusion, that realistic adherences and pre-causal notions are above all a sign of "child philosophy" to which the child runs to with the explanation of occurrences which are too strange and unknown to him, to be allowed to use in his logic. If we desire to comprehend the child's true capability of causal cognition we must question him about the occurrences which are unknown and "psychologically close" to him. The elements of informativeness and surveyability are important. For "child philosophy" in opposite to "child logic" it is characteristic that it develops by the path of the substitution of old for new discoveries.

UDK 159.922.74

DARJA PICIGA

LOGIČNO-MATEMATIČNE OPERACIJE KOT CILJ IN KOT SREDSTVO RAZVIJANJA KAVZALNOSTI

V zadnjih desetletjih psihologi intenzivno proučujejo tudi človekovo razumevanje vzrokov fizičnih in socialnih pojavov. Izhodišče za raziskovanje koncepta vzročnosti najdemo v filozofski tradiciji, predvsem v humovski in kantovski šoli. Iz prve črpajo regulativne teorije kavzalne atribucije, ki obravnavajo pravila ali sheme, na podlagi katerih človek-opazovalec pripiše vzroke objektom ali osebam. Vendar še ni pravega empiričnega dokaza za obstoj kavzalnih shem, Shultz pa je tudi empirično dokazal dominantnost sklepanja po principu generativne transmisije (temu pristopu je filozofsko osnovo postavil Kant) nad regulativnimi pravili. Pri razvojnem proučevanju zagovorniki generativne transmisije poudarjajo otrokovo razumevanje dejanskega mehanizma, s katerim vzroki producirajo svoje učinke. Piagetova moderna teorija kavzalnosti, ki jo lahko štejemo za najbolj izdelano teorijo generativne transmisije, ločuje med zakonitostjo (to so dejstva, zakoni, funkcije), pri kateri so

operacije aplicirane na objekte, in kavzalnostjo (to so prave vzročne razlage), pri kateri se operacije atribuirajo objektom in ki razlaga modus operandi pojavov fizičnega sveta. Tako pojmovanje kavzalnosti je ustrežnejše od razlag z regulativnimi principi, ki ugotavljajo le, kateri dogodek ali pojav je vzrok drugemu dogodku ali pojavu. S tem pa še ničesar ne zveemo o načinu, na katerega se je zgodil opazovani pojav. Za cilj razvijanja kavzalnosti (npr. v pedagoškem procesu pri pouku naravoslovja) lahko postavimo logično-matematične operacije ali strukture, ki jih otrok pripiše objektom v zunanem svetu. »Sredstvo« ali metode, s katerimi prihaja otrok do vedno zrejših razlag pojavov, pa so metode opazovanja in eksperimentiranja, torej tudi logično-matematične operacije, potrebne za izvedbo opazovanj, merjenj in poskusov.

Tezi o dominantnosti Pegaetove teorije in o delitvi na zakonitosti, metode in teorije v razvijanju vzročnosti sta v članku ilustrirani s primeri otroških razlag fizikalnih pojavov.

UDC 159.922.74

DARJA PICIGA

LOGICAL-MATHEMATICAL OPERATIONS AS THE AIM AND MEANS OF THE DEVELOPMENT OF CAUSALITY

In the past few decades psychologists are intensively studying also man's understanding of the causes of physical and social events. The starting points for the research of the concept of causality we find in philosophical tradition, above all in the Humes and Kant school. From the first, they draw upon the regulative theory of causal attribution, which deals with the rules and schemes on the basis of which the man-observer transcribes the causes to objects or people. But there is still no true empiric proof for the existence of causal schemes, while Schultz also empirically proved the domination of judgement by the principle of generative transmission (this application was philosophically founded by Kant) above regulative rules. In development research, the adherers to generative transmission stress the child's understanding of the actual mechanism with which the causes produce their effects. Piaget's modern theory of causality, which we may count as the best constructed theory of generative transmission, differs between the laws (these are facts, laws, functions), in which the operations are applied to objects, and causality (these are the true causal explanations), in which the operations attribute to the objects and which explains the modus operandum of events of the physical world. Such an understanding of causality is more suitable than explanations with regulative principles, which only discern which event or appearance is the cause for another event or appearance. With this, we learn nothing of the manner on which a certain observed appearance happened. For the aim of developing causality (e.g. in pedagogical processes in the lessons of natural sciences) we can place logical-mathematical operations or structures which the child transcribes to objects in the exterior world. "The means" or methods with which the child achieves more and more mature explanations of events are the methods of observation and experimentation, thus also logical-mathematical operations necessary for the execution of observations, measurements and experiments.

The thesis of the dominancy of Piaget's theory and the division into laws, methods and theories in the development of causality are illustrated in the article with examples of children's explanations of physical appearances.

UDK 159.922.74

IDA HOJNIK IN DARJA PICIGA

EMPIRIČNA PRIMERJAVA RAZLIČNIH PRISTOPOV V PROUČEVANJU RAZUMEVANJA REALNOSTI PRI PREDŠOLSКИH OTROCIH

V članku so prikazani primerjalni rezultati različnih empiričnih pristopov pri raziskovanju razumevanja realnosti pri predšolskih otrocih. V raziskavi so bile uporabljene tri različne tehnike, s katerimi smo analizirali otrokovo razumevanje bližnjih in bolj oddaljenih fizikalnih pojavov. Rezultate, dobljene s temi psihometričnimi pristopi, smo primerjali z otrokovo mentalno zrelostjo, ki smo jo merili z dvema testoma inteligentnosti, ter s socialno-ekonomskim statusom, čigar kriterij je bila izobrazbena struktura staršev otrok, ki so bili zajeti v raziskavi.

Dobljeni rezultati kažejo, da je zrelost pojmovanja naravnih pojavov statistično pomembno povezana z izobrazbenim nivojem staršev, kakor tudi z mentalno starostjo subjektov. Te ugotovitve se

skladajo z rezultati drugih raziskav. Ugotovili smo, da med tremi različnimi tehnikami, ki smo jih v raziskavi uporabili za proučevanje razumevanja realnosti v predšolskem obdobju, ni vsebinsko pomembnih razlik glede na vpliv socialno-ekonomskega statusa in glede na povezanost s testi inteligentnosti. Manjše število pazljivo odbranih vprašanj daje prav toliko informacij o otrokovi zrelosti razumevanja realnosti kot obširni vprašalniki, ki sta jih npr. uporabljala Laurendeau in Pinard.

UDC 159.922.74

IDA HOJNIK

EMPIRIC COMPARISON OF VARIOUS APPROACHES IN THE STUDY OF PRE-SCHOOL CHILDREN'S UNDERSTANDING OF REALITY

In this article the comparative results of various empiric approaches in the research of pre-school children's understanding of reality are illustrated. Three different techniques were applied in the research, with which we analysed the child's understanding of his closer and more distanced physical appearances. The results received with these psychometric approaches were compared with the child's mental matureness, measured with two intelligence tests and the social-economic status, whose criteria was the educational structure of the child's parents, who were enclosed in this research.

The achieved results show that matureness of understanding natural phenomena is statistically associated with the educational level of the parents in an important measure, as also with the mental age of the subjects. These discoveries are in accord with the results of other research. We discovered that among the three techniques used in the research for the study of the understanding of reality in the pre-school period, there are no contextually important differences in regard to the influence of the social-economic status and in regard to the link with the intelligence tests. A smaller number of carefully picked questions give just as much information about the child's matureness in the understanding of reality as a broad questionnaire, which were used e.g. by Laurendeau and Pinard.

UDK 159.922.72

LIDIJA MAGAJNA

HEMISFERIČNA SPECIALIZACIJA FUNKCIJE IN KOGNITIVNI RAZVOJ

Prispevek obravnava odnos med lateralizacijo možganskih funkcij (hemisferno specializacijo) in kognitivnim razvojem. Novejše elektrofiziološke in vedenjske tehnike so omogočile nove vpoglede v odnose med razvojem in delovanjem možgan in normalnim kot tudi motenim kognitivnim razvojem. Opisani so nekateri novejši pristopi in izsledki raziskav na področju razvoja in determinant cerebralne asimetričnosti, modelov hemisferne asimetrije in odnosa med cerebralno asimetričnostjo in deficitni na področju kognitivnega funkcioniranja, predvsem na področju motenj branja in pisanja. Rezultati raziskav so zaradi metodoloških in drugačnih problemov pogosto kontradiktorni in razdrobljeni; usklajevanje, sintetiziranje in osvetlitev nekaterih opaženih kontradikcij pa ostaja naloga prihodnosti.

UDC 159.922.72

LIDIJA MAGAJNA

HEMISPHERIC SPECIALIZATION OF FUNCTION AND COGNITIVE DEVELOPMENT

This contribution deals with the relation between the lateralization of brain functions (hemispheric specialization) and cognitive development. Newer electrophysiological and behaviouristic techniques made possible for new looks into the relation between development and the workings of the brain and normal as also disturbed cognitive development. Some newer approaches and discoveries of research in the field of development and the determinants of cerebral asymmetry, models of hemispheric asymmetry and the relation between the cerebral asymmetry and deficiencies in the area of cognitive functioning, above all in the area of disturbed reading and writing, are described. The results of the research are because of their methodological and other problems frequently contradictory and scattered; the harmonizing, synthesising and illuminating of some of the discovered contradictions remain a task for the future.

Študija prikazuje izhodišča in sam postopek nastajanja novega triažnega merskega instrumenta za ocenjevanje otrokovega vedenja in nekaterih osebnostnih potez. Za referenčni okvir otrokove vedenjske in osebnostne prilagojenosti so vzete opisne postavke, ki so povezane z uspešnimi ali neuspešnimi oblikami otrokove šolske uspešnosti. Na osnovi opisnih postavk različnih instrumentov je na novo sestavljen oblikovan spisek postavk, ki smo jih nato empirično evalvirali na večjem vzorcu izkušenih učiteljev na razredni stopnji. Ti so ocenili relevantnost postavk za oceno tistih vedenjskih in osebnostnih lastnosti posameznika, ki imajo visoko pozitivno ali negativno zvezo z otrokovo šolsko uspešnostjo.

V poročilu so prikazani rezultati faktorске analize, ki je izdvojila štiri samostojne dimenzije, v katere se dokaj enoznačno grupirajo posamezne postavke. Na osnovi te faktorске analize se tudi ocene postavk vrednotijo v štiri samostojne kategorije ali rezultate: ocena otrokove storilnosti, ocena znakov anksioznosti in nevrotičnosti, ocena vedenjskih odklonov in ocena otrokove socializiranosti. Vse oznake so strogo triažnega značaja in jih ne smemo uporabljati v pravem klinično diagnostičnem pomenu.

V drugem delu raziskave so prikazani rezultati empirične evalvacije vprašalnika za oceno funkcioniranja otrok ob vstopu v šolo. Na vzorcu 296 otrok so dobljene osnovne norme za ocenjevanje posameznikovega rezultata. Pri normah je poseben poudarek namenjen kritičnim vrednostim, to je meji pri posameznih rezultatih, ko ocenimo otrokovo oceno kot tako, ki za zanesljivost otrokove šolske zrelosti rabi še poglobljeno diagnostično obravnavo.

Na vzorcu šolskih novincev je tudi izračunana prognostična veljavnost instrumenta, ki je relativno visoka. Kriterij s katerim so rezultati ocene na vprašalniku komparirani je šolski uspeh ob koncu 1. razreda osnovne šole. Koeficienti korelacije so za posamezne ocene različni in so najvišji med šolskim uspehom in oceno otrokove storilnosti, kjer se najpogostejše vrednosti korelacije gibljejo okrog $r=0,60$. Na koncu študije so nakazane nadaljnje teoretične in empirične smeri razvoja opisanega instrumenta za uporabo v psihološki praksi.

The study illustrates the starting points and the process itself for the origination of a new triaxonal measurement instrument for the appraisal of children's behaviour and a few personal characteristics. For the referential frame of the child's behaviour and personal adaptability the descriptive prepositions which are connected with successful or unsuccessful forms of the child's school success are taken. On the basis of descriptive prepositions of different instruments a newly formed list of prepositions were composed, which we empirically evaluated on a larger sample of experienced teachers in the primary school degree. These appraised the relevancy of prepositions for the appraisal of those behaviouristic and personal characteristics of individuals, who high positive or negative connection in regard to the child's school success.

In the report, the results of the factor analysis are given, which set aside four individual dimensions in which the individual prepositions are quite equally grouped. On the basis of this factor analysis, also the appraisal of the preposition are estimated into four individual categories or results of the appraisal of the child's productivity, the appraisal of signs of anxiety or neuroticity, the appraisal of behaviouristic divergences and the appraisal of the child's socialization. All the signs are strictly of a triaxonal character and we must not apply them to true clinical diagnostics.

In the second part of the research the results of empiric evaluation of the questionnaire for the appraisal of the functioning of the child with his entrance into school, is illustrated. In a sample of 296 children we recieved the basic norms for the appraisal of individual results. With the norms, special stress is aimed at critical values, which is the border of the individual result, when we appraise the child's grade as such, which for the surety of the child's matureness uses also a deep diagnostic treatment.

On a sample of new schoolers, the prognostic validity of the instrument is computed, which is relatively high. The criterias with which the results of the appraisals in the questionnaire are compared is the school success at the end of the 1st grade of primary school. The coefficient correlates are for individual appraisals different and are the greatest between school success and the appraisal of the

child's productivity, where most frequently the values of correlations are in the region of approx. $r=0.60$. At the end of the study further theoretical and empirical directions of development of the described instrument for application in psychological praxis are pointed to.

UDK 316.346.3(497.1)

IDA HOJNIK

INTRAGENERACIJSKA IN INTERGENERACIJSKA MOBILNOST

Staranje kot proces je determinirano s fiziološkimi, psihičnimi in socialnimi spremembami. Težko je opredeliti, kateri faktor izmed omenjenih treh dominira, ker se med seboj prepletajo in vplivajo drug na drugega. Tudi pri raziskovanju procesa staranja nastanejo težave, če poskušamo posamezne starostne spremembe omejiti le na en specifični faktor, ker ne moremo ugotoviti, kako so tekom življenjskega ciklusa vplivali na človeka drugi dejavniki.

V prispevku sem staranje obdelala pretežno kot družbeni proces. Teoretično in empirično sem poglobila problem *intrageneracijske* in *intergeneracijske* mobilnosti. Empirično raziskovanje starostne mobilnosti v jugoslovanski družbi po drugi svetovni vojni je zanimivo tudi v kontekstu spreminjanja službenih in ekonomskih dejavnikov v globalni družbi, ker lahko longitudinalno ali v časovnih presledkih različnih razvojnih obdobjih jugoslovanske družbe, spremljamo isto generacijo ter njihov objektivni položaj in subjektivno mnenje.

V procesu intrageneracijske mobilnosti sem v članku poskušala primerjalno analizirati naslednje variable:

- a) egalitarizem nasproti socialni neenakosti
- b) stabilnost Jugoslavije v zunanji politiki
- c) participacija v DPO
- d) skladnost politike ZK z interesi delovnih ljudi
- e) prednost Jugoslavije pred drugimi deželami

Pri intergeneracijski mobilnosti sem se omejila predvsem na različne vrednote pri mladi in starejši generaciji.

UDC 316.346.3(497.1)

IDA HOJNIK

INTRAGENERATIONAL AND INTERGENERATIONAL MOBILITY

Aging as a process is determined by physiological, psychical and social changes. It is difficult to determine which of the three mentioned factors dominates, as they intertwine and influence each other. Also in the research of the process of aging there occur difficulties, if we try to limit individual changes of aging to only one specific factor because we cannot determine how other factors influenced the person during his life cycle.

In the contribution I treated aging mostly as a social process. I theoretically and empirically deepened the problem of *intragenerational* and *intergenerational* mobility. The empiric research of the aged mobility in the Yugoslav society after the Second World War is also interesting in the context of the business and economic factors in global society, where we can follow longitudinally or in time sequences the various development periods of the Yugoslav society, follow the same generation and their objective situation and subjective opinion.

In the process of intragenerational mobility I have tried to analyse, with, comparing the following variables:

- a) egalitarianism opposite social inequality
- b) the stability of Yugoslavia in foreign affairs
- c) participation in DPO
- d) the harmony of the politics of the Union of communists with the interest of the working people
- e) the advantages of Yugoslavia before other countries

With the intergenerational mobility I restricted myself above all to the different values of the youth and elder generation.

UDK 159.922.7:159.922.1

ZLATKA CUGMAS

ODKRIVANJE RAZLIK MED SPOLOMA V ZGODNJEM PSIHIČNEM RAZVOJU

Razlike med spoloma ne opažamo le v vsakdanjem življenju, odkrivajo jih tudi raziskave, ki posegajo v področje psihičnega ali fizičnega razvoja človeka. Razlike so pogosto posledica različnih genetičnih osnov, soustvarjajo pa jih tudi vplivi okolja in lastne aktivnosti. Gre za osvajanje ustrezne spolne vloge, kar poteka predvsem na podlagi učenja z opazovanjem, instrumentalnega pogojevanja in identifikacije. V nalogi sem proučevala razlike med spoloma pri otrocih starih 9 do 24 mesecev. V vzorcu raziskave je bilo 180 otrok iz jasličnih oddelkov petih ljubljanskih VVO. Podatki so bili zbrani o njihovem intelektualnem, govornem, emocionalnem razvoju, razvoju igre in komunikacije ter o stališčih staršev o vzgoji otroka. Raziskava je odkrila pomembne razlike med spoloma pri otrocih od 9.–15. meseca starosti v razvoju igre, pri otrocih od 16.–24. meseca starosti pa v razvoju igre, govora in na lestvici psihičnega razvoja. Izvire teh razlik sem poskušala razložiti predvsem z vplivi primarnega okolja.

UDC 159.922.7(159.922.1)

ZLATKA CUGMAS

THE DETECTING OF DIFFERENCES BETWEEN THE SEXES IN THE EARLY PSYCHICAL DEVELOPMENT

We do not notice the differences between sexes only in everyday life but they are also detected by research which reaches into the field of psychical and physical development of man. The differences are frequently the consequence of various genetic fundamentals, co-created also by the influence of the surroundings and ones own activity. It goes for the mastering of the suitable sexual role, which proceeds above all on the basis of learning with observation, instrumental conditioning and identification. In the task I studied the differences between the sexes in children aged from 9 to 24 months. In the sample of the research there were 180 children from the crib departments of five kindergardens in Ljubljana. Data was collected about their intellectual, orational, emotional development, the development of play and communication and of the view-points of the parents about the upbringing of children. The research detected important differences between the sexes in the children aged 9 to 25 months in the development of play, in the children aged 16 to 24 months in the development of play and speech and on the ladder of psychical development. The sources for these differences I tried to explain above all with the influences of the primary surroundings.

UDK 159.923.2:159.955.664/.665(497.12)

TANJA LAMOVEC

FAKTORJI SAMOSPOŠTOVANJA

Pričujoča raziskava predstavlja poskus sestave prvega slovenskega vprašalnika samospoštovanja. Preizkušnja je bila izvedena na vzorcu študentov (114 moških in 226 žensk) humanističnih kot tudi prirodoznanstvenih in tehničnih usmeritev. Preizkušanci so odgovarjali na 160 trditev, ki so jih ocenjevali na pet-stopenjski lestvici. Podatki so bili obdelani s pomočjo faktorjske analize (metoda glavnih komponent, varimax rotacija).

Rezultati so pokazali obstoj 4 faktorjev: socialni, emocionalni in telesni jaz ter faktor samozavesti. Pričakovani faktor akademski jaz, ki so ga našli v nekaterih tujih študijah, se ni pojavil v nobeni od izvedenih faktorjskih solucij. Med moškimi in ženskami so se pokazale statistično pomembne razlike v samoceni na prvih treh faktorjih. Moški so bolj pozitivno ocenjevali svoj socialni, emocionalni kot tudi telesni jaz. Na četrtem faktorju, ki predstavlja samozavest, ni bilo statistično pomembnih razlik med spoloma.

UDC 159.923.2:159.955.664/665(497.12)

TANJA LAMOVEC

FACTORS OF SELF ESTEEM

Present research is an attempt at construction of a Slovenian self esteem inventory. A sample of 114 male and 226 female students was examined. The students came from humanistic as well as science departments. 160 items were chosen to be evaluated against a 5-point scale. The data were factorized (principal components) and transformed by varimax rotation.

The results yielded 4 factors: social self, emotional self, physical self and a factor of self-assurance or assertiveness. Another factor, academic self was expected on the basis of foreign research which did not appear as an independent factor in none of the attempted factor solutions. There were statistically significant differences between men and women on the first three factors, however, no such differences appeared on the fourth. Possible interpretation of these findings is presented at some length.

UDC 159.955

NORBERT JAUŠOVEC

RAZLIKE U PROCESU REŠEVANJA DOBRO IN SLABO DEFINIRANIH PROBLEMOV ZA PODROČJE LITERATURE

Namen raziskave je bil proučiti razlike v reševanju dobro in slabo definiranih problemov. Sedemnajst oseb je reševalo šest problemov iz področja literature (tri dobro in tri slabo definirane). Podatke o reševanju smo zbrali z metodo glasnega razmišljanja. Dobesedno zapisane protokole smo analizirali s taksonomijo. Rezultati nakazujejo, da so bile pri reševanju slabo definiranih problemov osebe bolj usmerjene na aktivnosti vezane na spomin, proces reševanja je bil analogen, najpogosteje so osebe uporabljale strategijo preverjanja hipotez. Dobro definirane probleme so osebe reševale s strategijo sredstvo cilj, bolj so bile usmerjene na dejavnosti usmerjene k dražljajem. Zaključimo lahko, da proučevanje slabo definiranih problemov omogoča boljše razumevanje reševanja problemov v celoti.

UDK 159.955

NORBERT JAUŠOVEC

DIFFERENCES IN THE SOLUTION PROCESS OF ILL- AND WELL-DEFINED PROBLEMS IN LITERATURE

The aim of the study was to investigate differences in the solution process of ill- and well-defined problems in literature. Seventeen respondents were asked to solve 6 problems (three well- and three ill-defined). Data of the solving process were collected with the thinking aloud methodology. The verbatim typed protocols were analysed with a taxonomy. The results indicate a greater reliance on memory related activities in solving illdefined problems, the solution process was analogical with hypothesis testing as the most commonly employed strategy. In the solution process of well-defined problems there was a greater emphasis on stimulus related activity with the means-end analysis as the strategy of choice. It can be concluded that research into illstructured problems leads to a better understanding of problem solving in general.

UDK 371.26:378.141

TINE BUCIK

METODOLOŠKI PROBLEMI SELEKCIJSKEGA POSTOPKA OB VPISU NA ŠTUDIJ PSIHLOGIJE

Pred začetkom šolskega leta 1977/78 se je (tudi) na oddelku za psihologijo v Ljubljani rodila ideja o omejitvi vpisa na študij psihologije. V glavnem iz treh razlogov: premajhne prostorske in kadrovske zmogljivosti oddelka, razkorak med številom diplomantov in potrebami prakse po le teh ter predvsem

zaradi nezadovoljive študijske uspešnosti študentov (velik osip v teku študija). V študiji smo analizirali tretjo komponento za sedem generacij (1977/78–1983/84).

Prediktorske variable za uspešnost v študiju (sicer kriteriji za sprejem v 1. letnik) so bile ocene pri nekaterih v srednji šoli ter rezultati v testih znanja in sposobnosti na sprejemnem preizkusu. Kriterija uspešnosti v študiju pa sta bila prednost študiranja (kontinuiranost napredovanja v višji letnik) in hitrost diplomiranja. Analiza je pokazala na precejšnje nekonistentnost prediktorjev (pri srednješolskih ocenah so stabilne le ocene pri slovenskem jeziku, tujem jeziku in kompozitne ocene – končni uspeh, matura: pri testih na sprejemnem izpitu pa je le test znanja iz psihologije dobro diferenciral med kasneje uspešnimi in neuspešnimi).

V analizi so tako selekcijski postopek za vpis na študij psihologije kot tudi postopki za konstruiranje ustreznih kriterijskih mer prikazani problemsko s ciljem izboljšati (objektivizirati) sistem selekcije za vpis v prihodnje. Analize v tej smeri se še nadaljujejo.

UDC 371.26:378.141

TINE BUCIK

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE SELECTIVE PROCESS WITH ENROLLING FOR THE STUDY OF PSYCHOLOGY

Before the school term 1977/78 the idea has (also) been brought up at the department for psychology in Ljubljana for limiting the number of students able to study psychology, mainly because of three reasons: not room enough or staff for the department, the difference between the number of students and the need of praxis for them and especially because of the unsatisfactory study success of the students (a large number of drop-outs during studies). In this survey we analysed the third component for seven generations (1977/78–1983/84).

The predictory variables for success in studying (otherwise the criteria for the acceptance into the first year) were the grades of some of them in their secondary school and their results in tests of knowledge and capabilities used at the entrance examination. The criteria of success in the study was regularity of study (the continual advancement into higher years) and the speed of graduating. The analysis pointed to quite a great degree of inconcencies with the predictors (with the secondary school grades only the Slovene language, foreign languages and composite grade were stable – the finals diploma, the tests for the entrance examination, only the test for knowledge of psychology differentiated itself well among the later successful and unsuccessful).

In the analysis, the selective process for the enrolling into the study of psychology as also for the processes for the constructing of suitable criterial measures are shown problematically in the aim of improving (being more objective) the system of selecting for the enrollment for the future years. Analysis in this direction still continues.

UDK 159.973:343.22

DEMETER GRUDEN

NEVROTIČNA DELINKVENCA

Delinkvenca vedenje lahko razdelimo v štiri poglavitne skupine: (1) socialno pogojeno pri raznih podkulturah, (2) psihotično ali psihoorgansko kot nespecifičen simptom, ki ga zasledim pri kliničnih populacijah, (3) karakterno, kot posledico disocialnega razvoja osebnosti in (4) nevrotično delinkvenco, ki je posledica konfliktov jaz. Ta je bila predmet naše raziskave, in sicer glede na njeno etiologijo kakor tudi glede na forenziko, kjer naj bi se bolj zasledovali terapevtski kakor pa kazenski cilji.

UDC 159.973:343.22

DEMETER GRUDEN

NEUROTIC DELINQUENCY

Delinquent behavior can be divided in four main groups: (1) social or subcultural, (2) psychotic or psychoorganic in the sense of nonspecific symptom which we meet in clinical population, (3) characterological as a part of a dissocial development of personality and (4) neurotic delinquency as a

consequence of conflicts of Ego. The neurotic delinquency was the subject of our study; we described its etiology and forensic consequences, which should more consider the therapeutical than punitiv aims.

* Zahvala za sodelovanje pri zbiranju kliničnih podatkov gre Dr. med. Jiří Modestinu iz Berna.

UDK 616.89+316.738

JANEZ PEČAR

POBOLJŠEVANJE VEDENJA ALI (IN) ZDRAVLJENJE

Družbena kontrolizacija se v tem stoletju znatno povezuje s psihiatrizacijo vedenja tudi zaradi razvoja psihiatrične stroke in njenega vključevanja v dejavnost pravosodnih organov. Morebitni strah pred obnormnimi, poleg nadzorstvenih potreb narekuje več psihiatrije v (kazenskem) pravu. kajti »norcem« človeštvo nikoli ni rado odpuščalo in jih tudi danes ločuje, evidentira in s tem hkrati diskriminira. Sicer pa si državni nadzorni mehanizmi pri svojih odločitvah o najbolj resnih vprašanjih kot so: prištevnost, krivda in odgovornost, najbolj pomagajo s psihiatrijo. Psihiatrija in nadzorstvo imata pogosto še skupnega klienta, to je bolnik-deviant, kar obnavlja stoletja staro dilemo: nor ali kriminalen.

V zadnjih desetletjih pa se uporablja psihiatrija tudi za nadzorovanje nezločinskih deviacij ali za popljševanje disidentov. To pa še posebej načenja vprašanje ali popravljeni posameznika, okolje ali družbo. Vanje se vpleta psihiatrični institucionalizem in psihiatrijo uporabljajo še pri različnih nadzorstvenih in varnostnih ukrepih in ne nazadnje celo pri izvrševanju kazenskih sankcij.

Pomisleki o »politični psihiatriji« privlačujejo v zadnjem času zlasti demokratično javnost, zaradi česar dobiva strah pred psihiatrijo tudi določen ideološki priokus. Od tod vprašanje, česa več: zdravljenja ali nadzorovanja, pri čemer pa je popolnoma jasno, da se psihiatriji v kontrolizaciji vedenja ni mogoče odpovedati.

UDC 616.89+316.738

JANEZ PEČAR

THE IMPROVEMENT OF BEHAVIOUR OR (AND) TREATMENT

Social controlization is markedly associated with psychiatry of behaviour in this century also because of the development of the psychiatric field and its joining into the activity of jurisdictional organs. The possible fear before the abnormal, besides the supervisory needs, dictates for more psychiatry in (penal) law, as »madmen« were never readily forgiven before and even today they are separated, evidenced and thus discriminated. Otherwise, the state supervisory mechanism helps itself in its decisions about the most serious questions of: presence of mind, guilt and responsibility, mostly with the help of psychiatry. Psychiatry and supervision have also frequently a common client, which is the sick man, deviant, which returns us to the old theme: mad or criminal.

In the past few decades psychiatry is applied also for the supervision of non-criminal deviations or for the bettering of dissident. And this especially brings up the question of whether correct the individual, the surroundings or the society. Into this is entangled psychiatric institutionalism and apply psychiatry also with various supervisory and safety measures and last but not least in the execution of penal sanctions.

Thoughts on »political psychiatry« is lately attracting the democratic public, because of which it is getting a fear of psychiatry also a certain ideological pre-taste. From here the question, which the more of: treatment or supervision, in which it is perfectly clear that psychiatry cannot be abolished in the control of behaviour.

UDK 316.7:7.071

LEV KREFT

SOOBSTOJ AVANTGARD

Izraz »soobstoj avantgard« odpira zapleteno področje odnosov v zgodovinski avantgardi. Pomeni več kot golo sočasnost, ki jo sicer predpostavlja, in večdimenzionalno povezanost. Ne priča le o

sodelovanju, ampak tudi o spopadih in boju za prevlado med različnimi skupinami. Tako lahko opazimo vsaj sedem dimenzij soobstoja: vezi in spopadi med avantgardnimi skupinami; mednarodni odnosi različnih skupin in obstoj internacionalnih skupin; obstoj sorodnih problemov in idej v različnih nacionalnih avantgardah; razvoj estetskih utopij in avantgardne politike s spopadom na umetniški levici vred; soobstoj avantgard in drugih umetniških tokov v levih kulturnih frontah tridesetih let; soobstoj različnih in obenem večkratno podobnih in povezanih individualnih usod akterjev avantgarde; in, končno, tudi soobstoj zgodovinske avantgarde in neoavantgard, avantgard in transavantgard, avantgard in postmodernizma.

UDC 316.7:7.071

LEV KREFT

THE CO-EXISTENCE OF THE AVANTGUARD

The expression «co-existence of the avantguard» opens a complicated field of relations in the history of the avantguard. It means more than just contemporaneity, which it presupposes, and multidimensional association. It is not a witness of only co-operation but also about conflicts and the battle for over-rule between the various groups. Thus we may notice at least seven dimensions of co-existence: links and conflicts between the avantguard groups, international relations of the various groups, the existence of international groups, the existence of similar problems and ideas in various national avantguards, the development of aesthetic utopias and avantguard politics in the conflict also with the artistic left, the co-existence of the avantguard and other artistic currents in left cultural fronts of the thirties, the co-existence of different and simultaneously multiple similar and associated individual fates of the actors of the avantguard, and, finally, also the co-existence of the historic avantguard and neo-avantguard, the avantguard and the trans-avantguard, the avantguard and post-modernism.

UDK 159.922.74

JOŽEF MUHOVIČ

LIKOVNA LOGIKA KOT NEPOGREŠLJIVI INTEGRALNI DEL LIKOVNE UMETNIŠKE USTVARJALNOSTI

Govoriti ob umetnosti odprto o mišljenju in logiki za mnoge še dandanes predstavlja svojevrstno svetoskrunstvo. Umetnostim pač že po definiciji, da o prepričanjih ne govorim, bolj pristojata toplota in hedonizem čutnosti ter vžigajoči plamen čustev, kot pa domnevni hlad razuma in logične strogosti. V običajnih predstavah torej logika ob umetnosti, in še zlasti v njej, nima kaj početi. Likovni umetniki so zavoljo tega, ker dela moderne umetnosti odstopajo od nam vsem tako samoumevne in domače »logike« vidnega sveta, prepričani, da je likovna umetnost ALOGIČNA. Nič manj pa v avtohtonost neke umetniške logike ne dvomijo tudi logiki sami. Ker pričakujejo, da se jim bo likovna umetniška logika predstavila na isti način in v istih formalizacijskih modalitetah kot veda, katere adepti so, je preprosto ne znajo prav opaziti. Likovna logika se nam torej na začetku predstavi kot nekakšna iluzija, kot ostroumna analogija in kvečjemu še kot aplikacija logičnih storitev na posebno področje likovnega umetniškega oblikovanja. Kljub tej navidez brezizhodni situaciji pa si razprava vendarle prizadeva argumentirano prikazati, da umetnost, likovna umetnost izkazuje svojo posebno, *avtohtono* logiko in da so specifično logične storitve bistveni funkcionalni del sleherne likovne kreacije.

Razprava najprej dokaže, da za čutnostjo produktov likovne umetnosti nujno korenini LIKOVNO MIŠLJENJE. Temeljna lastnost likovnih del je sicer res v tem, da so izražena v čutnih danostih prostora, da so torej čutno nazorna, vendar so čutne danosti prostora v likovnih formah organizirane na poseben, človeški NAČIN, saj se te danosti povezujejo kot izraz likovnikove kreativne volje in predstave. Likovne forme so torej produkt konceptualnih, miselnih storitev, ki se izražajo v načinu njihove organizacije ter zato predstavljajo bistveni del njihove VSEBINE. Pri tem pa seveda ni potrebno posebej poudarjati, da je likovno mišljenje PRODUKTIVNO, se pravi tako, ki analizira in spoznava bistvo ter strukturo stvari in pojavov, da bi lahko te stvari in pojave na nov način izkoriščalo. Likovno mišljenje torej kot produktivno nujno *producira spoznanja*. Njegov cilj so spoznanja o

oblikotvornih zakonitostih in regulativah prostora in hkrati s tem spoznanja o premoščanju relacij med likovnimi izraznimi sredstvi kot vzroki ter likovnimi formami kot njihovimi posledicami.

Vsako doseganje spoznanj pa ima, kot trdijo bioepistemologi (R. Riedl, E. Oeser), posebno funkcionalno strukturo. Osnovano v obliki krožnega procesa, katerega komplementarni, sodelujoči gonili sta PRIČAKOVANJE in IZKUŠNJA. Krožni proces ima značaj ALGORITMA, se pravi, urejene operacionalne strukture, ki s ciklično ponavljajočimi se operacijami vodi do optimalne rešitve gostičnih problemov. Potek algoritma je pri tem tak, da se vsote izkušeni in pričakovani nenehno povezujejo z vsako novo situacijo. Pri tem pa primerjava pričakovani z izkušnji vsakokrat zadane na določeno alternativo. Če je bilo pričakovanje potrjeno, se okrepi, v nasprotnem primeru pa se oslabi in nova izkušnja narekuje pričakovanje druge vrste. Krožni proces z nujnim sodelovanjem izkušeni in pričakovani deluje, kot je dokazal (R. Riedl 1981), neodvisno od vrste in stopnje izkušeni. Na področju refleksivno pričakovanje in izkušnja pomenita, toliko kot *hevrstika* in *logika*, kot indukcija in dedukcija. Hevrstika pri tem induktivno oblikuje hipoteze, ki funkcionirajo kot raziskovalne regulative, logika pa je dejavnost, ki z reflektiranimi analitičnimi postopki proučuje konkretno delovanje in mišljenje, da bi se dokopala do operacionalnih principov, ki postanejo regulative bodoče akcije ter se vključujejo v oblikovanje nadaljnjih hipotez. Jedro vsake akcije, zlasti kreativne je sodelovanje logičnih in hevrstičnih procesov. To ni izmišljotina, marveč realno dejstvo, saj imajo, kot je dokazal (E. Oeser 1979), logične in hevrstične storitve svoj fiziološki temelj v anatomsko sovezani strukturi specializacije obeh možganskih hemisfer.

V skladu s temi bazičnimi razmisleki si razprava prizadeva pokazati vlogo logičnega »polčasa« likovne umetniške ustvarjalnosti, »polčasa«, ki je tolikokrat po krivici prezrt, čeprav bistveno sodeluje v izgradnji poetičnih dimenzij likovnih umetniških del. Pri tem skuša razprava zelo konkretno prikazati MODALITETE logičnih storitev v likovni umetnosti in likovnem ustvarjalnem procesu.

Iz likovnih izrazil (barv, svetlo-temno, točk, linij . . .), ki so omejena na svoje MINIMALNE prostorske pomene, IZHAJA množstvo (praktično neskončno) oblikotvornih posledic. O tem nam z izredno jasnostjo govori vsakodnevno prakticiranje v likovni umetnosti. Ob množstvu teh posledic pa je tudi povsem razumljivo, da teh posledic ne moremo poznati oz. spoznati vnaprej. Ugotovimo jih lahko le tako, da jih iz likovnih izrazil IZPELJEMO. Likovno izhajanje torej poraja likovno izpeljevanje. Pri izpeljevanju pa se je neprikladno zanašati samo na metodo poizkusov in napak. Izkaže se, da je relacije likovnega izhajanja treba obvladati na neki prikladnejši način. Tega pa odkrijemo, če se zavemo, da je pojem likovnega izhajanja SEMANTIČEN, pojem likovnega izpeljevanja pa FORMALNO-SINTAKTIČEN. Pojem likovnega izhajanja se nanaša na vsebine, ki jih lahko izvedemo iz likovnih izrazil. Pojem likovnega izpeljevanja pa je SINTAKTIČEN, se pravi tak, ki se nanaša na oblikotvorne zakonitosti likovnega mišljenja in prostora. Ker pa mora biti vsaka vsebina izražena v čutno in prostorsko smiselni obliki, je vse odnose likovnega IZHAJANJA moč zajeti v končnem številu SINTAKTIČNIH oz. OBLIKOTVORNIH odnosov, v odnosih likovne izpeljivosti. In likovno-logične storitve si prizadevajo ravno za tem.

Na koncu razprava pokaže še, da je operativna metoda likovne logike likovno razsojanje oz. sklepanje, v katerem od oblik, ki smo jih likovno že ustvarili, reflektirano in formalno konsistentno prehajamo k tistim, ki nam še manjkajo do v zamisli predstavljene ideje.

UDC 159.922.74

JOŽEF MUHOVIČ

GESTALTUNGSLOGIK ALS UNENTBEHRLICHER INTEGRALTEIL DES SCHÖPFERISCHEN PROZESSES IN DER BILDENDEN KUNST

Wenn man im Zusammenhang mit der Kunst offen vom Denken und von der Logik spricht, stellt das für viele noch heutzutage ein eigenartiges Sakrileg vor. Schon von der Definition her – um von Überzeugungen gar nicht zu sprechen – passen Wärme und Hedonismus der Sinnlichkeit und die entzündende Flamme der Gefühle den Künsten besser als die vermutliche Kälte des Verstandes und der logischen Strenge. In den üblichen Vorstellungen hat also die Logik bei und besonders noch in der Kunst nichts zu suchen. Weil die Werke der modernen Kunst von der uns allen so selbstverständlichen und einheimischen Logik der sichtbaren Welt Abstand nehmen, sind die bildenden Künstler überzeugt, daß die bildende Kunst selbst ALOGISCH ist. Mit demselben Verdacht wird die Autochtonie der Kunstlogik sogar von den Logikern angesehen. Diese können die bildnerische Gestaltungslogik einfach nicht richtig bemerken und zwar wegen ihrer Erwartung, daß sich diese ihnen in derselben Weise und in gleichen Formalmodalitäten präsentieren wird wie die Wissenschaft, deren Adepten sie selbst sind. Am

Anfang zeigt sich uns die bildnerische Gestaltungslogik als eine Art Illusion, als scharfsinnige Analogie und höchstens noch als Applikation der logischen Leistungen auf dem speziellen Gebiet der bildnerisch-künstlerischen Gestaltung. Trotz dieser scheinbar ausweglosen Situation versucht diese Abhandlung mit Argumenten zu zeigen, daß die Kunst, die bildende Kunst ihre spezielle **autochthone** Logik aufweist und daß die spezifischen logischen Leistungen der wesentliche, funktionelle Teil jeder einzelnen bildnerischen Kreation sind.

Die Abhandlung beweist zuerst, daß hinter der Sinnlichkeit der bildnerischen Kunst auf jeden Fall DAS BILDNERISCHE DENKEN wurzelt. Die fundamentale Eigenschaft der bildnerischen Werke ist nämlich wirklich darin zu sehen, daß sie sich in der sinnlichen Gegebenheiten des Raumes äußern, daß sie also sinnenanschaulich sind. Aber diese sinnlichen Gegebenheiten des Raumes sind in den bildnerischen Formen in einer eigenartigen, menschlichen WEISE organisiert. Diese Gegebenheiten verknüpfen sich miteinander als Ausdruck des kreativen Willens des Künstlers und seiner Vorstellung. Die bildnerischen Formen sind also Produkt von konzeptionellen, gedanklichen Leistungen, welche sich in der Weise ihrer Organisation ausdrücken und deswegen den wesentlichen Teil ihres INHALTES vorstellen. Dabei ist es natürlich nicht nötig, besonders zu betonen, daß bildnerisches Denken **PRODUKTIV** ist. Das heißt ein Denken, das das Wesen und die Struktur der Dinge und Erscheinungen analysiert und kennenlernt, um diese Dinge und Erscheinungen dann auf eine neue Weise auszunutzen. Bildnerisches Denken ist also produktiv und als solches muß es **Erkenntnisse produzieren**. Ziele des bildnerischen Denkens sind Erkenntnisse über die formbildenden Gesetzmäßigkeiten und über die Regulative des Raumes. Zugleich sind das Erkenntnisse über die Überbrückung der Relationen zwischen bildnerischen Ausdrucksmitteln als Ursachen und den bildnerischen Formen als deren Nachfolgen.

Die Bioepistemologen (R. Riedl, E. Oeser) behaupten, daß jeder Erlangen der Erkenntnisse eine besondere funktionelle Struktur hat, welche in der Form eines kreisförmigen Vorgangs errichtet ist, dessen komplementäre, mitwirkende Triebkräfte ERWARTUNG und ERFAHRUNG sind. Der kreisförmige Vorgang weist den Charakter eines ALGORITHMUS auf, das heißt den Charakter einer geordneten operationellen Struktur, welche mit zyklisch-wiederholenden Operationen zur optimalen Auflösung der gnostischen Probleme führt. Der Verlauf des Algorithmus ergibt dabei eine jeweilige Verbindung der Summen der Erfahrungen und Erwartungen mit jeder neuen Situation, wobei der Vergleich zwischen der Erwartung und Erfahrung jedesmal auf eine gewisse Alternative stößt. Wenn die Erwartung bekräftigt wurde, dann gewinnt sie an Stärke, und wenn es nicht so war, dann wird sie abgeschwächt und diese neue Erfahrung diktiert dann eine andere Art der Erwartung. Der kreisförmige Vorgang unter der notwendigen Mitwirkung von Erfahrungen und Erwartungen verläuft, wie R. Riedl 1981 bewiesen hat, unabhängig von der Art und der Stufe der Erfahrungen. Auf dem Gebiet der Reflexion haben Erwartung und Erfahrung die gleiche Bedeutung wie Heuristi und Logik, wie Induktion und Deduktion. Die Heuristik formt dabei auf eine induktive Weise Hypothesen, welche als Forschungsregulative funktionieren. Die Logik ist eine Tätigkeit, die mit reflektierenden, analytischen Verfahren das konkrete Wirken und Denken durchstudiert, um in dieser Weise die operationellen Prinzipien zu erzielen. Diese Prinzipien werden Regulative der zukünftigen Aktion und gliedern sich ins Formulieren der weiteren Hypothesen ein. Der Kern jeder Aktion, vor allem jeder kreativen Aktion, ist die Mitwirkung der logischen und heuristischen Prozesse. Das ist kein Hirngespinnst sondern eine reale Tatsache. E. Oeser hat nämlich 1979 belegt, daß die logischen und heuristischen Leistungen in der anatomisch gebundenen Struktur der beiden Hirnhemisphären und in ihrer funktionellen Spezialisierung ihre physiologische Grundlage haben.

In der Übereinstimmung von diesen grundlegenden Überlegungen versucht die Abhandlung die Rolle der logischen Halbzeit des bildnerisch-künstlerischen Schaffens zu zeigen. Es geht um die Halbzeit, welche so oft -mit Unrecht- übersehen wird, obwohl sie wesentlich am Ausbau der poetischen Dimensionen der bildnerischen Werke beteiligt ist. Dabei macht die Abhandlung einen Versuch, die MODALITÄTEN der logischen Leistungen in der bildenden Kunst und im bildnerisch-schöpferischen Vorgang sehr konkret darzustellen.

Aus den bildnerischen Ausdrucksmitteln (Farben, hell-dunkel, Punkte, Linien, . . .) welche durch ihre MINIMALE räumliche Bedeutungen begrenzt sind, GEHT die Vielheit (die praktisch endlos ist) der Formgebenden Folgen AUS. Davon spricht uns mit hervorragender Klarheit das alltägliche Praktizieren in der bildenden Kunst. Bei all dieser Vielheit von Folgen ist es selbstverständlich, daß es unmöglich ist, diese Nachwirkungen schon im voraus zu kennen bzw. zu erkennen. Man kann sie nur so bestimmen, daß man sie aus den bildnerischen Ausdrucksmitteln HERLEITET. Das bildnerische Ausgehen verursacht also das Entstehen des bildnerischen Herleitens. Bei dem Herleiten ist es aber

sehr unpassend, sich nur auf die Methode der Experimente und Fehler zu verlassen. Es erweist sich, daß die Relationen des bildnerischen Herleitens auf eine mehr passende Weise beherrscht werden müssen. Diese Weise wird enthüllt, wenn wir uns Folgendes bewußt machen; der Begriff des bildnerischen Ausgehens ist SEMANTISCH, während der Begriff des bildnerischen Herleitens FORMAL – SYNTAKTISCH ist. Der Begriff des bildnerischen Ausgehens bezieht sich auf Inhalte, welche wir aus den bildnerischen Ausdrucksmitteln ableiten können. Der Begriff, des bildnerischen herleitens ist aber SYNTAKTISCH, also ein Begriff, der sich auf formgebenden Gesetzmäßigkeiten des bildnerischen Denkens und Raumes bezieht. Weil aber jeder Inhalt in der sinnlich und raumsinnlich sinnvollen Form ausgedrückt sein muß, können alle Beziehungen des bildnerischen AUSGEHENS in endlicher Zahl der SYNTAKTISCHEN bzw. FORMGEBENDEN Beziehungen umfaßt werden; das heißt in den Beziehungen des bildnerischen Herleitens. Und bildnerisch-logische Leistungen bemühen sich gerade darum.

Zuletzt zeigt die Abhandlung noch, daß die operative Methode der bildnerischen Gestaltungslogik das Urteilen bzw. Schlußfolgern ist, in welchem wir von der Formen, die wir bildnerisch schon geschaffen haben, in einer reflektierten und formell-konsistenten Weise zu denjenigen übergehen, die uns, bis zur in unserem Entwurf vorgestellten Idee, noch fehlen.

UDK 801

OLGA KUNST GNAMUŠ

PREMESTITVE BESEDILA S POVRŠINSKO STRUKTURNE NA
GLOBINSKO STRUKTURNO RAVEN

Pomenoslovje je v analizo jezikovnega izraza vpeljalo novo razsežnost – globinsko strukturo. V prispevku je obravnavana vloga globinske strukture kot interpretacijskega postopka s spoznavnoteoretskih, jezikoslovnih in psiholoških izhodišč. Avtorica utemeljuje smisel premestitve besedila s površinskostrukturne na globinskostrukturno raven, saj ta omogoča razmejiti jezikovnosistemsko določene pomenske vrednosti, opisljive kot glagolski pomenski prostor, in dejansko sporočene pomenske vrednosti, dosežene s preoblikovanjem tega prostora. Razlika med jezikovnosistemsko možnim in dejansko realiziranim določi pomenske poudarke in pomenske eclipse, tj. sporočilne vrednosti jezikovne oblike. Dosežena je točka pomenske prosojnosti, ki jezikovni pomen približa podatkom čutov in omogoča resničnostno preverjanje zatrjenih vsebin.

UDC 801

OLGA KUNST GNAMUŠ

THE TRANSPOSITION OF TEXT FROM THE SURFACE STRUCTURAL TO THE
DEPTH STRUCTURAL LEVEL

Semantics has introduced into the analysis of linguistic expression a new dimension – the depth structure. In this contribution the role of depth structure as an interpretational process with awareness-theoretical linguistic and psychological starting-points is discussed. The author finds the meaning of transposing of text from the surface structural to the depth structural level, as it makes possible the division of the linguistic systematic determined notional values, describable as verbal notional space, and the true meaning value of the message, achieved with the reformation of this space. The difference between the linguistic systematic possible and the true realized is determined by the notional stress and the notional eclipse, that is the message value of the linguistic form. A point of notional translucence is achieved, which brings closer the linguistic meaning to the data of feelings and makes possible the true verification of the affirmed context.

UDK 291.1

IVAN KOSOVEL

STATUS ABSURDA, VERE IN RELIGIOZNEGA DOŽIVETJA

Z vidika objekta, evidence in odvisnosti subjekta in objekta in subjekta potegnem naslednje paralele:

– odsotnost imaginarnega, razcep objekta, osamosvojitev imaginarnega, fiksacija transcendence,

- logično prisilno verjetje, verjetje, prepričanost, verovanje,
- nevtralnost, vezanost, transcendiranje, hkratnost identitete in razlike.

Kulminacijo predstavlja absurd, kjer gre za identiteto različnega (Jezus – Kristus). Identifikacijo v tem primeru vspostavlja forma koda, ki čudež tudi ustvari – povezuje prirodno nezdržljivo. Gre za križanje koda menjave (apriorne klasifikacije) s kódom spoznave (vsebine). Čudež (absurd) eksistira za religiozno zavest kot ukinjen, ker je že integriran v novo sliko sveta. Je »točka prešitja«.

UDC 291.1

IVAN KOSOVEL

THE STATUS OF THE ABSURD, RELIGION AND RELIGIOUS EXPERIENCE

From the viewpoint of the object, evidence and co-dependance and the object and subject we can pull out the following parallels:

- the absence of the imaginary, the break in the object, the liberation of the imaginary, the fixation of transcendence,

- logical forced belief, belief, conviction, belief,

- neutrality, association, transcendence, simultaneousness of identity and differences.

Culmination represents the absurd, as it goes for the identification of differences (Jezus – Christ). Identification in this example is brought up by form code, which the miracle also creates – associates the unlinkable in nature. It goes for the crossing of codes of exchange (apriority classification) with codes of awareness (context). Miracles (absurd) exists for the religious consciousness as something abolished, as it is already integrated into a new picture of the world. It is a »point of re-sewing«.

UDK 165.76

PETER VELKAVRH

PRAGMATIZEM-FORMALNA PRAGMATIKA IN TEORIJA AKCIJE

V tekstu Pragmatizem – formalna pragmatika in teorija akcije prikazujem razvoj teorije pragmatizma od C. S. Peirca preko Morrisado njegovih aplikacij – formalne pragmatike in teorije akcije. Opisan je širok kategorialni aparat Peircovih teorij semiotike, kakor se je historično razvijal. Ključne točke so posvečene osnovnim elementom semiotike- semitičnemu procesu, teoriji in klasifikaciji znakov, vprašanjem verovanja, praktične akcije in ciljev znanstvenega raziskovanja, kar je Peircov naslednik C. Morris sistematiziral in v mnogočem poenostavil. V koncu teksta podajam kratek informativni pregled nekaterih sodobnih razvojnih smeri pragmatizma, ki imajo za sodobnost pomembnejšo teoretsko veljavo.

UDC 165.76

PETER VELKAVRH

PRAGMATISM – FORMAL PRAGMATICS AND THE ACTION THEORY

In the text Pragmatism – Formal Pragmatics and the Action Theory we illustrate the development of the theory of pragmatism from C. S. Peirce through Morris up to its application – formal pragmatics and the action theory. A broad categorizing apparatus of Peirce's theory of semiotics is described, as it was historically developed. The key points are devoted to the basic elements of semiotics – the semiotic process, the theory and classification of signs, Questions of belief, practical actions and aims of scientific research, which was systemised by Peirce's follower, C. Morris, who also simplified it in many ways. At the end of the text we give a brief informative review of some of the contemporary directions of development for pragmatism, which has in these modern times the more important theoretical value.

Napaka v »Črtici o strogem fizikalizmu kot samokontra- diktorni teoriji«

Bogdan Zelenko

Napačen je dokaz ki je prikazan v črtici o strogem fizikalizmu kot samokontra-
diktorni teoriji, avtorja Mladena Pavičića (Anthropos, 1985, III–IV, str. 157). S tem v
zvezi se ne želim ozirati na hipotezo o strogem fizikalizmu, niti na to ali je lahko
neka teorija T metateorija svoje metateorije meta-T.

V omenjeni črtici je bistveno da se je poskusilo pripeljati do kontradikcije hipotezo
o obstajanju teorije T ki bi bila »definitivna deterministična fizika bodočnosti«. Za
to se je teorijo postavilo:

»Za vsak \hat{a} iz meta-T:
» \hat{a} velja, če in samo če je \hat{a} teorem iz T«. (1)

Potem »nek b ni iz T«. V črtici piše da se kot rezultat dobi kontradikcija:

» b ni teorem iz T, če in samo če je teorem iz T« (2)

Toda ta trditev se **ne dobi**. Pravilno se b uvršča npr. takole:
» b velja, če in samo če je b teorem iz T«. (3)

To pa ne vodi v nobeno kontradikcijo!

No z namenom da se iz (1) dobi vsaj leva stran ekvivalence (2), se lahko v (1)
namesto \hat{a} uvrsti trditev (b ni teorem iz T).

Oklepaj postavljam zato da se trditev ki se dobi iza uvrstitve lažje čita. Tedaj se
dobi:

»(b ni teorem iz T) velja, če in samo če je
(b ni teorem iz T) teorem iz T«. (4)

In zopet se ne vidi nobene kontradikcije!
Torej je črtica o strogem fizikalizmu neuspela.

Časopis za sodelovanje humanističnih
in naravoslovnih ved
za psihologijo in filozofijo